

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (ESKİ TÜRK EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

MUSTAFA İZZET *DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBÎ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB*
(İNCELEME-METİN-DİZİN)

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Zahid Demirciler

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (ESKİ TÜRK EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

MUSTAFA İZZET *DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBÎ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB*
(İNCELEME-METİN-DİZİN)

Yüksek Lisans Tezi

Ahmet Zahid Demirciler

Tez Danışmanı

Yard. Doç. Dr. Ülkü Çetinkaya

Ankara-2014

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI (ESKİ TÜRK EDEBİYATI)
ANABİLİM DALI

MUSTAFA İZZET *DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBİ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB*
(İNCELEME-METİN-DİZİN)

Yüksek Lisans Tezi

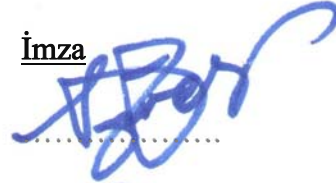
Tez Danışmanı: Yard. Doç. Dr. Ülkü Çetinkaya

Tez Jürisi Üyeleri

Ad ve Soyadı

İmza

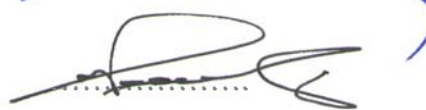
Prof. Dr. Abdulkadir Gürer

Prof. Dr. Hicabi Kırlangıç

Yard. Doç. Dr. Ülkü Çetinkaya

Tez Sınavı Tarihi: 13.01.2014

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(13/01/2014)

Ahmet Zahid Demirciler

İÇİNDEKİLER

Ön Söz	XXVII
KISALTMALAR	XXXIII
<i>Genel Kısaltmalar</i>	XXXIII
<i>Bibliyografik Kısaltmalar</i>	XXXIV
Giriş	1

I. BÖLÜM

EDEBÎ İLİMLER VE BELÂGAT, İNŞÂ, NAKD-İ ŞİİR, ARUZ İLİM DALLARI

Belâgat İlmi	11
<i>Belâgat İlminin Tedvini</i>	14
<i>Belâgatte Ekoller</i>	16
Ediplerin ekolü	16
Klâsik belâgat ekolü	18
<i>Farsça Belâgat Çalışmaları</i>	19
<i>Türkçe Belâgat Çalışmaları</i>	20
Klâsik Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Tenkit Teorileri	25
<i>Tenkit Teorisi Çerçevesinde Ele Alınan Konular</i>	26
<i>İnşâ İlmi</i>	29
İnşâ ilminin tedvini	30
Farsça inşâ çalışmaları	36
Türkçe inşâ çalışmaları	38
<i>Nakd-i Şiir veya Karz-ı Şiir İlmi</i>	42
Nakd-i şiirin tedvini	43
Farsça nakd-i şiir çalışmaları	45
Türkçe nakd-i şiir çalışmaları	48
<i>Aruz ve Kafiye İlimleri</i>	50
Aruz ve kafiye ilimlerinin tedvini	51

Farsça aruz çalışmaları.....	53
Türkçe aruz çalışmaları	56

II. BÖLÜM

MUSTAFA İZZET, HAYATI VE ESERLERİ

Mustafa İzzet.....	61
Tashîhü'l-Galatât ve'l-Muharrefât fi'l-Esmâ ve'l-Lugât.....	65
Def'ü'l-Mesâlib fi Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib	67
<i>Def'ü'l-Mesâlib'in Başlıca Kaynakları</i>	68
Hizânetü'l-Edeb ve-Gâyetü'l-Ereb.....	70
en-Nef'ü'l-Mu'avvel fi Tercemeti'l-Telhîs ve'l-Mutavvel.....	72
Menâzirü'l-İnşâ'	73
el-Meselü's-Sâ'ir fi Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir.....	74
et-Ta'rîfât	76
<i>Def'ü'l-Mesâlib'e Dair İncelemeler.....</i>	76
Mukaddime kısmı.....	80
Belâgat kısmı.....	84
Kelime ve kelâmdaki fesâhat ve belâgate dair maddeler	86
Maânî ilmine dair maddeler.....	87
Beyân ilmine dair maddeler.....	88
Bedî' ilminden mânâyâ dayalı sanatlar.....	89
Bedî ilminden lafza dayalı sanatlar	90
Bedî ilmine ilave edilen hususlar (mülhakât-ı ilm-i bedî).....	90
Klâsik belâgat ilimlerine dâhil edilemeyen diğer maddeler	91
Edebî tenkit teorileri kısmı.....	92
İlm-i inşâ ve nakd-i şiirin ortak konuları ve nesir ve nazmın mukayesesi	93
İlm-i inşâyâ mahsus konular	96
Nakd-i şiir/karz-ı şiire mahsus konular	96
Arûz ilmine ait konular.....	98
İnşâ, şiir ve arûz ilimlerine dâhil edilemeyen maddeler	99
Örnek beyitler	100
Lugatçe kısmı	100

Çevriyazı Alfabeti.....	101
-------------------------	-----

III. BÖLÜM

*DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBÎ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB*İN ÇEVRIYAZILI METNİ

İfâde-i Maḥṣûṣa.....	104
----------------------	-----

beyt	104
------------	-----

[I. KISIM: MUKADDİME].....	105
----------------------------	-----

[Kazıyyeler]	105
--------------------	-----

<i>Yakîniyyât</i>	105
-------------------------	-----

Evveliyyât.....	105
-----------------	-----

Fıtrıyyât	105
-----------------	-----

Meşhûdât	106
----------------	-----

[Mücerrebât].....	106
-------------------	-----

[Hadısiyyât]	106
--------------------	-----

Mütevâtirât	107
-------------------	-----

Kāzāyā	107
---------------------	-----

<i>[Makbûlât]</i>	107
-------------------------	-----

<i>[Zanniyyât]</i>	107
--------------------------	-----

<i>[Muhayyelât]</i>	108
---------------------------	-----

<i>[Vehmiyyât]</i>	108
--------------------------	-----

<i>[Meşhûrât]</i>	108
-------------------------	-----

<i>[Müsellemât]</i>	108
---------------------------	-----

Kelāmın Mefhûmuyla Takṣîmi	109
---	-----

<i>[Kelimenin Mefhûmu ile Aksâmı]</i>	109
---	-----

[Lafz]	109
--------------	-----

[Vaz']	109
--------------	-----

[Müfred]	110
----------------	-----

[Müfred lafzın aksâmı].....	110
-----------------------------	-----

[Kelimenin aksâmı]	112
--------------------------	-----

Terādüfüñ ta'rifî	113
[II. KISIM: BELÂGAT]	117
Kelâmîñ İhbâr ve İnşâ Kısımlarına İnķisâmı	117
<i>Kelâm-ı İhbârî</i>	117
[Sıdk ve kizb]	118
[Haberden murâd]	118
[Tahkîkî haber]	118
[Tenzîlî haber]	119
[Aksâm-ı haber]	120
[Kelâmın muktezâ-yı zâhir üzere ihrâcî]	120
[Haber-i ibtidâî]	120
[Haber-i talebî]	120
[Haber-i inkârî]	121
[Kelâmın muktezâ-yı zâhirin hilâfî üzere ihrâcî]	121
[Gayr-i sâilin sâil gibi addolunması]	121
[Gayr-i münkirin münkir kılınması]	122
[Münkirin gayr-i münkir kılınması]	123
<i>Kelâm-ı İnşâ'î</i>	123
[Talebî]	123
[Temennî]	123
[İstifhâm]	124
[Edât-ı istifhâmın aksâmı]	125
[İstifhâm edâtları]	126
[İstifhâm edâtlarının istifhâmın gayrı isti'mâl olduğu yerler]	126
[Emr]	128
[Emrin tehdid için isti'mâli]	128
[Emrin acze nisbet için olması]	129
[İhânet için isti'mâli]	129
[Tesviye için isti'mâli]	129
[Du'â]	129
[İltimâs]	129
[Nehy]	129
[Nehyin tehdîd için olması]	129
[Nidâ]	130
[Sîga-i nidânın iğrâ için isti'mâli]	130

[Haberin mevki'-i inşâda vukû'ı].....	130
Feşâhat ve Belâgat Beyânındadır	131
<i>Feşâhat ve Belâgat</i>	131
<i>Belâgat</i>	131
<i>[Kelimedde Fesâhat]</i>	131
[Tenâfûr].....	131
[Garâbet].....	132
[Kıyâsa muhâlefet]	133
[Sem'de kerâhet]	133
<i>[Kelâmda Fesâhat]</i>	134
[Za'f-ı te'lif]	134
[Tenâfûr].....	134
[Ta'kîd].....	134
[Ta'kîd-i ma'nevî].....	135
Keşret-i tekrâr ve tetâbu ^c -i izâfât	136
<i>[Mütekellimde Fesâhat]</i>	137
<i>[Kelâmda Belâgat]</i>	138
[Kelâmın muktezâ-yı hâle mutâbakatı]	138
[Makâmât-ı kelâm]	139
[Belâgat-ı kelâmın tarafları]	139
<i>[Mütekellimde Belâgat]</i>	139
[Merci' -i belâgat]	140
[İlm-i Edeb].....	140
<i>İlm-i Ma'ânî</i>	141
<i>İlm-i Beyân</i>	141
<i>İlm-i Bedî'</i>	141
[Fenn-i bedî']	141
Berâ'at-i Ma'la'	142
[Berâ'at-i istihlâl]	145
Tecnîs	146
<i>[Tecnîs-i Tâmm]</i>	146

Tecnîs-i tâmm-i mümâşil	146
[Cinâs-ı terkîb]	147
[Cinâs-ı terkîb-i mefrûk].....	148
<i>[Tecnîs-i Gayr-i Tâmm]</i>	148
[Tecnîs-i muharref]	148
Tecnîs-i nâkış	149
[Cinâs-ı mutarraf]	149
[Cinâs-ı müzeyyel].....	150
[Cinâs-ı muzâri']	150
[Cinâs-ı lâhık].....	151
[Tecnîs-i kalb]	152
[Maklûb-ı mücennah].....	153
<i>[Cinâs-ı Müzdevec / Cinâs-ı Mükerrer / Cinâs-ı Müredded]</i>	153
<i>[Tecnîs-i Hattî]</i>	153
<i>[Cinâsa Lâhık Olan Şeyler]</i>	154
Tarşî'	155
Sec'	156
<i>[Sec'in Nev'leri]</i>	156
[Sec'-i mutarraf].....	156
[Tarsî]	156
[Sec'-i mütevâzî].....	156
<i>[Sec'in Kısımları]</i>	157
<i>[Sec' İntihâbında Riâyeti Lazım Olan Şartlar]</i>	157
Kalb	158
Reddî'l-'Acüz 'ale's-Şadr yâhûd Taşdîr	159
<i>[Kelâm-ı Mensûrda]</i>	159
<i>[Nazmda]</i>	159
Hüsn-i Taḥallüş	162
[Mürâ'ât-ı Nazîr]	164
Medḥ Ma'rızında Hicv	165

<i>[Medh Ma'rızında Hicv ile Tehekküm Beynindeki Fark]</i>	165
İltifât	167
İhām yāhūd Tevriye	168
İsti'āre	171
Teşbîh	172
<i>[Teşbîh-i İttihâd]</i>	172
<i>[Teşbîh-i İhtilâf]</i>	173
<i>[Mahsûsu Mahsûsa Teşbîh]</i>	173
<i>[Ma'kûlü Ma'kûle Teşbîh]</i>	174
<i>[Ma'kûlü Mahsûsa Teşbîh]</i>	174
<i>[Muhayyel ile Mahsûsun Teşbîhi]</i>	175
<i>[Teşbîh-i Nefy]</i>	175
[Nefy-i müşebbeh ve isbât-ı müşebbehünbih]	175
[Müşebbehünbihi nefy ve müşebbehi ibkâ]	175
<i>[Teşbîh-i Takviye]</i>	176
<i>[Teşbîh-i İstiğnâ]</i>	176
<i>[Teşbîh-i Temennî]</i>	177
<i>[Teşbîh-i İhtirâz]</i>	177
<i>[Teşbîh-i İstidlâl]</i>	177
<i>Teşbîh-i Zımnî</i>	178
<i>Teşbîh-i Ma'klûb</i>	179
<i>[Teşbîh-i Makbûl ve Teşbîh-i Merdûd]</i>	180
<i>[İ'tibârâtı ile Aksâm-ı Teşbîh]</i>	180
Tercîh Üzere Tercîh	181
İrsâl-i Meşel	182
Haşv	184
Mübâlağa	185

İğrāk.....	187
Ġulüvv	188
Tazmīn-i Müzdevec.....	192
Cem‘	193
Cem‘ ma‘a’t-Takṣīm	194
Cem‘ ma‘a’t-Tefrīk	194
Kināye.....	196
<i>[Hakikat, Kināye ve Mecāz]</i>	196
<i>[Güzel bir Lafız ile Kabih bir Şeyden Kinaye]</i>	197
<i>[Matlûbu Mevsûf olan Kināye]</i>	198
<i>[Matlûbu Sıfat olan Kināye]</i>	198
<i>[Matlûbu Nisbet olan Kināye]</i>	198
<i>[Ta‘rîz]</i>	199
<i>[Telvîh]</i>	199
<i>[Remz]</i>	199
<i>[Îmâ ve İşâret]</i>	199
Tetmīm.....	200
İstidrāk	201
Tenākūz.....	202
Îcâz u İtnâb	202
[Îcâz-ı kısar/kasr]	203
[Îcâz-ı hazf]	203
[Hazfe delalet eden karâ’in]	204
[Aklın delâleti].....	204
[Fi’le şürû’].....	204
[Kelâmın veya muhatabın fiile iktiranı]	204
<i>İtnâb u Taṭvîl</i>	205

[Bir cümlede gelen itnâb].....	205
[Hakikat olarak varid olması]	205
[Mecaz olarak varid olması]	206
[Müte'addid cümlelere mahsûs olan itnâb].....	206
[Nefy ü İsbât]	206
[Ma'nâ-yı vâhide teşbîhten bir misâl irâd etme].....	207
Leff ü Neşr	208
[<i>Leff ü Neşr-i Müretteb</i>].....	208
[<i>Leff ü Neşr-i Müşevveş</i>].....	208
[<i>Leff ü Neşr-i Müretteb</i>].....	208
[<i>Leff ü Neşr-i Müşevveş</i>].....	210
Tıbâk	210
[<i>Tetâbuk ve Tekâfû</i>].....	211
[Tekâfû]	211
[Tetâbuk]	211
[<i>Mutâbakatu's-Selb Ba'de'l-Îcâb</i>].....	212
[<i>Sebebiyyet ve Lüzûm gibi bir Nev' Alâka ile Tıbâk</i>]	213
[<i>Îhâm-ı Tıbâk</i>].....	213
Muķābele	213
Tefennün	215
Nezāhet	216
Taḥyîr	217
Tehekküm	220
[<i>Tehekküm ve Cidd Murâd Olunan Hezl</i>]	220
Tevşîḥ	221
Tezyîl	223
İstiṣnâ	224

Tecāhül-i ‘Ārif.....	226
İbhām.....	228
Tevcīh.....	231
İktifā.....	233
‘Aks.....	234
Terdīd.....	235
Tekrār.....	236
Hakikat ve Mecāz.....	237
[Mecāz-ı mürsel].....	238
[Fâ’il-fi’l alâkası].....	238
[Cüz’-küll alâkası].....	239
[Sebeb-müsebbeb alâkası].....	239
[Rücû’ alâkası].....	240
[Mahall alâkası].....	240
[Hulûl alâkası].....	240
[Âlet alâkası].....	240
Mezheb-i Kelāmī.....	241
Münâsebet.....	242
[Münâsebet-i Ma’neviyye].....	242
[Münâsebet-i Lafziyye].....	243
İkmāl.....	245
Tefrīk.....	246
Telmīh.....	247
İnsicām.....	251
[İnsicām-ı Mensûr].....	251
[İnsicām-ı Mevzûn].....	253

Tehzīb	256
Tazmīn	258
Cem‘ü’l-Mü’telif ve’l-Muhtelif	260
Lüzümü mā-lā-Yelzem	260
İktibās	262
[Âyetin Ma’nâ-yı Aslîsinde İktibâsı].....	264
[Âyetin Ma’nâ-yı Aslîsinden İhrâcı].....	264
[İktibâs olunan Lafzın Tezyîdi].....	264
[İktibâs olunan Lafzın Tenkîsi].....	265
[İktibâs olunan Lafzın Takdîm ve Te’hîri].....	266
[Derc].....	266
Hüsn-i Ta‘lîl	268
[Sıfât Sâbit Olarak Beyân-ı İlleti Kasdolunan].....	269
[İstbâtı Murâd Olunan Sıfât-ı Gayr-i Sâbite].....	270
Tenkît.....	271
Tedbîc	273
Hüsn-i Beyân.....	273
Hüsn-i Makṭa‘	276
Mülemma‘	277
Makṭū‘ u Muttaşıl	278
Ḥazf	279
Ḥayfâ ve Rakṭâ.....	280
Rücū‘	280
‘İtâbü’l-Mer’ li-Nefsihî	281

Ḳasem	282
Cevāmi‘ü'l-Kelim	284
Ḳavlü bi'l-Müceb yāḥūd Üslüb-ı Ḥakīm	286
Ta‘miyye	287
İlgāz	288
Tefāvuk	289
<i>[Beyyinât Hisâbı]</i>	290
Du‘â	291
<i>[Du‘â-i Mutlak]</i>	291
<i>[Du‘â-i Mukayyed]</i>	292
Müfâzale	293
Tafḍîl-i Meşrûṭ	299
Tesviye	300
Tefe‘ül	301
Tebyîn	304
Sırḳat	305
<i>[Zâhir Olan Sırḳat]</i>	306
[Nesh ü intihâl].....	306
[İgâre vü mesh]	306
[Kelâm-ı sâni evvelden eblağ olması]	307
[Şi‘r-i sâni evvelden dîn olması].....	307
[Sâni evvelin misli olması]	308
[İlmâm ü selh]	308
[Kavl-i sâni evvelden eblağ olması]	309
[Kavl-i sâni evvelden dîn olması].....	309
[Kavl-i sâni evvelin misli olması]	310
<i>[Zâhir Olmayan Sırḳat]</i>	311
[Beyt-i evvel ile beyt-i sâniinin ma’naları birbirine müşâbih olması].....	311

[Ma'nânın mahall-i âhara nakli]	312
[Ma'nâ-yı sâninin evvelden eşmel olması]	313
[Kalb]	313
[Ahz olunan ma'nâya tahsîn edecek bir şey ilâve etme]	314
[Tevârid].....	316
Müşâkele	317
Takṣīm	318
Müvâzene	321
Mu'azala	322
[Edevâtın terâkübü].....	322
[Hurûfun tekrarı]	323
[Sîga-i fi'l üzerine elfâzın terâküb ü terâdüfû].....	324
[Tetâbü'-i İzâfât].....	324
[Nehc-i Vâhid üzere Sîfât-ı Müte'addidenin Îrâdı].....	324
Tecrîd	325
[Tecrîd-i mahz].....	325
[Tecrîd-i gayr-i mahz]	325
İkṭisâd, İfrâṭ, Tefrîṭ	326
Fâ'ide [Elfâzın Mevki'-i İsti'mâlleri]	330
Faṣl: Elfâzın Kuvveti Ma'nânın Kuvvetini Mü'eddî Oldığı Beyânındadır	331
Teṣrî'	332
İṣâret	333
Müvârebe	335
Temsîl	336
Nevâdir	338

İğāl.....	339
İ‘tirāz.....	340
Tertīb	342
İbdā‘	342
Terşīh.....	345
Hüsn-i İhtirā‘	346
Hüsn-i İttibā‘	352
Tensīk	353
Ta‘dīd.....	354
[Mütenebbî (ö. 354/965)]	355
[İ’tilâf]	357
<i>Lafẓiñ Ma’nā ile İ’tilâfi</i>	357
<i>Lafẓiñ Vezn ile İ’tilâfi</i>	358
<i>Ma’nāniñ Vezn ile İ’tilâfi</i>	359
<i>Lafẓiñ lafẓ ile İ’tilâfi</i>	359
Sühûlet	360
İhtirās.....	360
Berā‘at-ı Maṭlab.....	361
İstidrāc	362
Müsāvāt	364
Şan‘at-ı Tārīḥ	365
[III. KISIM: EDEBÎ TENKÎT TEORİLERİ].....	370
Kelāmıñ Takṣîmi Beyānındadır	370
<i>[Kelâm-ı mensûr]</i>	370

<i>[Kelâm-ı manzûm]</i>	370
[Gazel]	370
Kaşîde.....	371
Nesîb.....	371
[Tercî' ve terkîb]	372
Rubâî'	372
Kıt'a	372
Ferd	372
[Mesnevî]	372
Musammat	373
İnde'l-Büleğâ Makbûl Olan Kelâm	374
<i>[Şart-ı evvel]</i>	375
Selâset.....	375
Metânet.....	375
Letâfet-i Kelâm	377
[Belâgatin merâtib-i selâsesi]	378
[Selâset, metânet ve letâfet-i kelâmın üçer mertebesi]	378
<i>[Şart-ı sâni: vezn]</i>	379
<i>Şart-ı sâlis [fikraların tertîbi]</i>	380
<i>Şart-ı râbi' [fikraların müsâvâtı]</i>	380
<i>[Şart-ı hâmis: edâtın az bulunması]</i>	381
<i>[Şart-ı sâdis: fikra-i ahseinin te'ehhürü]</i>	382
<i>Şart-ı sâbi' [fikraların ma'nâsı]</i>	382
<i>[Şart-ı sâmin: zarfların ictimâ'ı]</i>	382
<i>Şart-ı tâsi' [sec']</i>	382
Kelimât-ı Müsta'mele Beyânındadır.....	382
Şâ'ir ve Münşîniñ Mâhiyyeti	385
<i>[Şâ'irin mâhiyyeti]</i>	385
<i>[Münşînin mâhiyyeti]</i>	387
Münşî-i hakîkide bulunması lâzım olan şürû'.....	388
Şi're Dâ'ir Ma'lûmât-ı Târîhiyye.....	391

<i>[Arab]</i>	391
<i>[Yunan]</i>	392
<i>[Romalılar]</i>	393
<i>[Cezâretü'l-Arab]</i>	393
[Mu'allakât-ı Seb'a]	394
[Şi'rîn Şürût u Mukaddimâtı]	394
‘Arûz	395
<i>[Kafiye]</i>	397
[Şâygân ve Redîf].....	399
[Zü'l-kafiyeteyn]	399
[Lüzûmu-mâ-lâ-yelzem].....	400
<i>‘Adâd u Esâmî-i Buḥûr</i>	400
[Taktî']	401
Kâffe-i Akvâmda Kelâm-ı Mevzûn Mevcûd Oldığı Beyânındadır	402
<i>[Yûnânistân]</i>	402
<i>[İtalya]</i>	403
<i>[İspanya]</i>	403
<i>[Arab-ı Bâdiye ile Megâribe]</i>	403
<i>[Rusya]</i>	404
<i>[Memâlik-i Arab]</i>	404
<i>[Hindlüler ve Çinlüler]</i>	404
<i>[Bilâd-ı Fârs]</i>	405
<i>[Sûdân Bilâdı]</i>	405
<i>[Bilâd-ı Efrenc]</i>	405
<i>[Şi'rîn Ezhân-ı Halka Te'sîri]</i>	406
<i>[Bilâd-ı Hind]</i>	409
<i>[Bilâd-ı İslâmiyye]</i>	410
<i>[Ümmet-i Fûrs]</i>	416
<i>[Lisân-ı Türkî]</i>	419

[Türkî-i Çağatâyî].....	419
[Mütekellim Oldığımız Lisân]	420
Te'lîf-i Kelâmda Tabâyi'în İhtilâf-ı İsti'dâdı Beyânındadır.....	420
[Nâzım veya Nâsir için Mürâ'âtı Lâzım Olan Husûsât].....	422
<i>[Nâzım ve nâsirin te'lîf-i kelâmda muhtâc olduğu üç şey].....</i>	<i>423</i>
[Lafzın lezîz veyâ kerîh olması]	426
[Elfâz-ı cezîle ve elfâz-ı rakîka].....	428
[Mecrâ-yı kelâmın tezayyukuna bâ'is olan hurûf].....	429
Şi'r ile İnşâ Beyninde Feşâhatde Olan Fark Beyânındadır.....	430
<i>[İ'tibâr-ı Âharla Nazm ve Nesr Mesleği Beynindeki Fark].....</i>	<i>432</i>
Mâhiyyet-i Edeb.....	433
İyy ü Fehâhet Beyânındadır.....	438
<i>[Merâtib-i 'iyy].....</i>	<i>443</i>
<i>[Kitâbetde iyy ü fehâhet].....</i>	<i>444</i>
Ma'ânî Üzere Hüküm İtmeniñ Ahvâli.....	448
<i>[Mü'evvel olan lafzdan yalnız bir şeyin münfehim olması].....</i>	<i>450</i>
<i>[Müevvel olan lafzdan münfehim olan ma'nânın zıdd olması].....</i>	<i>451</i>
<i>[Müevvel olan lafzdan münfehim olan ma'nânın zıdd olmaması].....</i>	<i>451</i>
Tercih Beyne'l-Ma'ânî Beyânındadır	452
<i>[Hakikat ile Mecâz].....</i>	<i>453</i>
<i>[İkisi dahi Hakikî Olursa].....</i>	<i>454</i>
<i>[İkisi dahi Mecâz Olan Ma'nâ].....</i>	<i>454</i>
Nazm u Nesrin Birbirine Tefevvukiyle Kitâbetiñ Mevzû'ı	456
<i>[Bir Kâtib için İktizâ Eden Husûsât].....</i>	<i>457</i>
Bir Kelâmda eñ Ziyâde Şâyân-ı Dikkat Olan Mevâkı'	459
<i>[Kelâmın İbtidâsı].....</i>	<i>460</i>
<i>[Tahallüs].....</i>	<i>460</i>

[İktidâb]	461
[<i>Kelâmın İntihâsı</i>]	462
Müfâzale-i Şu‘arâ Beyânında Makâle-i Maḥṣûsadır	463
[<i>Şu‘arâ-yı Arab</i>]	464
[<i>Şu‘arâ-yı Fûrs</i>]	469
[<i>Lisânımızın ser-âmedân-ı şu‘arâsı</i>]	471
[<i>Şu‘arâ-yı Rûm</i>]	471
[Her Matlaba Muvâfık Elsine-i Selâse Üzere Ba’z-ı Eş‘âr]	473
<i>İhtâr-ı Haṭîr</i>	473
<i>İhdâ-yı Selâm-ı Edîbâne</i>	473
<i>Te‘eddüben İzhâr-ı Merâmdan İhtirâz İdigini Müş‘ir Ebyâtdır.</i>	474
<i>Mübâ‘adet-i Şûrîniñ Kurbîyyet-i Ma‘neviyyeye Mânî‘ Olmadığı</i>	476
<i>Senâ’iyyât</i>	477
<i>Envâ‘-ı Tebrîk ü Tehniyeti Müş‘ir Ebyât-ı Münteḥabedir</i>	478
Tebrîk-i ‘îd	479
Tebrîk-i mevlîd-i Nebî	480
Tezevvüc	480
Vilâdet-Zevâc	480
İzdivâc	480
‘Aqd u niḳâḥ	480
Tezevvüc	481
Nikâḥ	482
Vilâdet	482
<i>Medâiyih-i Mütenevvî‘a</i>	482
‘Asker	482
Kâtib	482
Muḥâsib	483
Sādât-ı kirâm	483
Meşâiyih	483
Hâkim	484
‘Âlim	484
Eşrâf	484

Ümerā	484
Eshiyā	484
Münşī	485
Vüzerā	485
Pīrān-ı ʔarīkat	485
Müfessir	485
Müderriş	486
Müftī	486
Ḥaṭīb	486
Vāʕiz	487
Müderriş	487
Ṭabīb	488
Müneccim	488
Şāʕir	488
<i>Edʕıeyi mutazammın ebyātdur</i>	489
<i>Gelen Mektūbuñ Sitāyişi Haqqında</i>	490
<i>İtdigi Vaʕde Vefā İdecegini Müşʕir Eşʕardur</i>	491
<i>Tebrik-i Vilādet</i>	492
Mevlūd müʕenneş olursa tesliyet zımnında	492
<i>Daşradan ʕavdet İden Zevāta Yazılacak Eşʕar-ı Münāsibedir</i>	492
Huccāca	493
Ġazādan ʕavdet idene	493
ʕavdet iden huccāc haqqında	494
Ġuzāt haqqında	494
<i>Marīzīñ Kesb-i ʕĀfiyeti Haqqındadır</i>	494
<i>İʕtizārı Müşʕirdür</i>	495
Cevāb-ı iʕtizār haqqındadır	497
<i>Kendüsine İsnād Olunan bir Sözün Erbāb-ı Siʕāyet Tarafından İhtirāʕ Olundığını Müşʕirdir</i>	498
<i>Ārzü-yı Vişāl Haqqında Eşʕardır</i>	499
<i>İltimās Haqqındadır</i>	500
<i>Teʕlīf Olunan bir Kitābın Sitāyişini Müşʕirdir</i>	503
<i>ʕArz-ı İştıyāk Haqqındadır</i>	506
<i>Müfārakat-ı Eḥibbādan İştikāyı Mutazammındır</i>	508

<i>Kendüsine Sipāriş Olunan bir Hizmetüñ Teşekkürî Zımnında Yazılacak Eş'ardır.....</i>	509
<i>İstid'ā-yı Mülākāt Haqqındadır</i>	510
<i>Taḫdīm-i Hedāyā Haqqındadır.....</i>	511
<i>Zamāneden Şikāyet Mutażammındır.....</i>	513
Bunuñ cevābında tesliyeti müş'irdir.....	514
<i>Ehl-i Zamāneden Şikāyeti Müş'ir Eş'ardır.....</i>	515
Anıñ cevābında tesliyeti müş'irdir	516
<i>Kendü Hālinden Şikāyeti Müş'irdir.....</i>	517
Anıñ cevābında tesliyeti müş'irdir	518
<i>‘Azl ü İnfişāl için Tesliyeti Müş'irdir.....</i>	520
<i>Faḫrdan İzhār-ı İştikādır.....</i>	521
Anıñ cevābında tesliyeti müş'irdir	522
<i>Maḥbūs u Mübtelā Olanlara Tesliyeti Müş'irdür.....</i>	523
<i>Terk-i Muḥādenetden Eḥibbāya Serzenişi Müş'irdir</i>	524
<i>Terk-i Mekātibeden İştikāyı Mutażammındır</i>	525
Anıñ cevābındadır	526
<i>Eḥibbāya Tevbīc ü Serzenişi Müş'ir Ebyātdır.....</i>	527
<i>Hānesine Gidilüb Kendüsiyle Mülākāt Müyesser Olmayan Zevāta Serzenişi Müş'ir Eş'ardır....</i>	527
Anıñ cevābında i'tizārdır.....	529
<i>Vedā' Haqqında Ebyātdır.....</i>	529
Bunuñ cevābındadır.....	530
<i>Vaṭanan bi'l-Mecbūriyye Müfāraḫat İdigini Müş'ir Aḥbābā Yazılacak İ'tizārı Mutażammın Eş'ar</i>	531
<i>Belde-i Āḫarda Olan Aḥbāba ‘Arz-ı İştiyāk Zımnında Yazılacak Eş'ardır</i>	533
<i>Güzerān İden Eyyām-ı Vişāliñ Lezāyızini Tezekkür Zımnında Yazılacak Eş'ardır.....</i>	534
<i>Vaṭan-ı me'lūfuna ‘avdet için izhār-ı taḥassür ü iştiyākı müş'ir eş'ardır</i>	535
<i>Belde-i Āḫarda Olan Eḥibbāyı Vaṭan-ı Me'lūfe ‘Avdet için Haṣṣ ü Teşvīḫ Zımnında Eş'ardır .</i>	537
Bunuñ cevābında beyān-ı i'tizārı müş'irdir.....	538
<i>İkāmēt Olunan Belde Ahālīsinden Şikāyeti Müş'irdir.....</i>	538
<i>Aḥbābıñ İstihbār-ı Aḥvālî Zımnında Yazılacak Eş'ardır</i>	539
<i>Vefāsızlıḫdan Aḥbāba Şikāyet Zımnında Yazılacak Eş'ardır</i>	540

Anıñ cevābindadır	541
<i>Şulh u Āştī İstid'āsı Hakkında Yazılacak Eş'ardır.....</i>	542
Anıñ cevābindadır	543
<i>Hasta İken İyādetine Gidilmediginden Ehibbāya Serzenişi Müş'irdir.....</i>	544
Anıñ cevābında i'tizārı müş'irdir	545
<i>Āfāt-ı Vebāleden Rehā Oldığınıñ Teşükküratı Müş'irdir.....</i>	545
<i>Ta'ziyeti Müş'ir Eş'ardır.....</i>	546
<i>Mevt ü İrtihāl Hakkında Tesliyeti Müş'irdir.....</i>	547
<i>Hediye Takdīm İdemediginden Baḥş ile İ'tizārı Müş'irdir.....</i>	549
<i>Şi'r veya Küttüb ü Resā'il Takdīmi Zımnında Eş'ardır.....</i>	549
Anıñ cevābindadır	550
<i>Bed' Olunan bir İşi İtmām İtmek İstid'āsını Müş'irdir.....</i>	552
[IV. KISIM: LUGATÇE]	554
Zeyl-i Kitāb.....	554
<i>Bāb-ı elif.....</i>	554
<i>Harf-i Bā.....</i>	560
<i>Bāb-ı Tā.....</i>	563
<i>Bāb-ı Şā.....</i>	567
<i>Bāb-ı Cīm</i>	567
<i>Bāb-ı Hā.....</i>	568
<i>Bāb-ı Ḥā.....</i>	570
<i>Bāb-ı Dāl.....</i>	571
<i>Bāb-ı Zāl.....</i>	573
<i>Bāb-ı Rā.....</i>	573
<i>Bāb-ı Zā.....</i>	574
<i>Bāb-ı Sīn.....</i>	574
<i>Bāb-ı Şīn.....</i>	576
<i>Bāb-ı Şād.....</i>	577

<i>Bāb-1 Ṭā</i>	578
<i>Bāb-1 Zā</i>	578
<i>Bāb-1 ‘Ayn</i>	579
<i>Bāb-1 Ġayn</i>	580
<i>Bāb-1 Fā</i>	581
<i>Bāb-1 Ḳāf</i>	582
<i>Bāb-1 Kāf</i>	582
<i>Bāb-1 Lām</i>	583
<i>Bāb-1 Mīm</i>	583
<i>Bāb-1 Nūn</i>	585
<i>Bāb-1 Vāv</i>	586
<i>Bāb-1 Hā</i>	587
<i>Bāb-1 Yā’</i>	587

IV. BÖLÜM

DİZİNLER

Kur’ân-ı Kerîm Ayetleri Dizini	590
Hadisler Dizini	602
Türkçe Beyitler Dizini	603
Arapça Beyitler Dizini	611
Farsça Beyitler Dizini	623
Mülemma Beyitler Dizini	628
Darbımeseller Dizini	629
Şahıs Adları Dizini	630
Eser Adları Dizini	637

Din, Millet, Mezhep, Kavim, Kabile, Hanedan, Cemaat Adları Dizini	638
Şehir, Bölge, Tarihî Yapı ve Olaylar Dizini	639
Yıldız Adları Dizini	640
Terimler Dizini	641
SONUÇ	655
Kaynaklar	659
<i>Referans Kaynakları</i>	659
<i>Diğer Kaynaklar</i>	661
Özet	669
Abstract	671

Ön Söz

Tarih boyunca varlık göstermiş birçok kültür ve medeniyetin, dil ve edebiyata dair anlayış ve çalışmalarının olduğu bilinmektedir. İslâm ilim geleneğinde bu alandaki çalışmalar genel olarak “edebî ilimler” şeklinde adlandırılmıştır. Dil-anlam ilişkisini ele alan belâgat ilimleri (maânî, beyân, bedî) ve edebî tenkit teorileri olarak nitelenebilecek inşâ, karz-ı şiiir/nakd-i şiiir, arûz ilimleri de “edebî ilimleri” kapsamında değerlendirilen ilim dallarındandır.

XIII./XIX. asır Osmanlı müelliflerinden Mustafa İzzet’in bu teze konu olan *Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib* adlı eseri belâgat, inşâ, karz-ı şiiir/nakd-i şiiir ve arûz ilimlerini ele alan kapsamlı bir edebî ilimler kitabıdır. Bu tezle, söz konusu ilimlerle ilgili yapılacak çalışmalara katkı sağlamak ve bu ilim dallarına ait geniş bilgiler içeren *Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib*’i günümüz araştırmacılarına tanıtıp istifadelerine sunmak amaçlanmıştır.

Tez, dört bölümden oluşmaktadır. “I. Bölüm”de belâgat, inşâ, karz-ı şiiir/nakd-i şiiir ve arûz ilimlerinin ortaya çıkışı, Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere üç dilde gelişimleri ele alınmış ve söz konusu disiplinlere dair bu dillerdeki başlıca kaynaklar tanıtılmıştır.

Tezin “II. Bölüm”ü Mustafa İzzet’in hayatı ve eserlerine ayrılmıştır. Bu bölümde öncelikle Mustafa İzzet’in hayatı ve ailesi ile ilgili ulaşılabilen bilgiler verilmiştir. Müellifin *Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib* adlı eserinden başka *Tašhîhü’l-Galaât ve’l-Muħarrefât fi’l-Esmâ’ ve’l-Lugât* adında bir galat sözlüğü bulunduğu tespit edilmiş ve bu eserin içeriği hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Daha sonra ise *Def’ü’l-Meşâlib*’le ilgili inceleme ve değerlendirmeler

sunulmuştur. Eserin içeriğine yönelik incelemelere geçilmeden önce Mustafa İzzet'in *Def'ü'l-Mesâlib*'i kaleme alırken istifade ettiği kaynaklardan tespit edilebilenler tanıtılmıştır.

Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib'de müellif tarafından herhangi bir tasnif yapılmamış ve ele alınan maddelerin pek azı hâriç hangi ilim dalının konusu olduğu belirtilmemiştir. Bununla birlikte, eserin değerlendirilmesini kolaylaştırmak ve “edebî ilimler” üzerine yapılan çalışmalara katkı sağlayabilmek amacıyla esere dair incelemeler, içeriğindeki konular ve ilim dallarını dikkate alarak yaptığımız düzenleme ve bölümlendirmelere göre sunulmuştur.

Tezin “III. Bölüm”ünde *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib*’ın çevriyazılı metni verilmiş, metinde yer alan Arapça ve Farsça kısımlar ise Arap harfleriyle yeniden dizilmiştir. Eserde geçen Arapça, Farsça kökenli kelimelerin ünlü seslerinin yazımında *Kubbealtı Lugatı* olarak da bilinen *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*’teki¹ madde başları esas alınmıştır. Eserin Arap harfli baskısında harekesiz olarak verilen Arapça ve Farsça ifadelerden, Arapça olanlar tamamen, Farsça olanlar karıştırılabilecek durumda iseler harekelenmiştir. Metinde *Kur’ân-ı Kerîm*’den yapılan iktibasların sûre ve ayet numaraları, Hz. Muhammed’in hadislerinden yapılan iktibasların kaynakları ve müteselsil numaraları dipnotlarda gösterilmiştir. Eğer hadis, *Buhârî*’de yer alıyorsa yalnızca *Buhârî*, *Müslim*’de yer alıyorsa yalnızca *Müslim* kaynak gösterilmiştir. Bu ikisinde bulunmayıp *Kütüb-i Tis’a* olarak anılan eserlerin diğer yedisinde (*Tirmizî*, *Ebû Dâvûd*, *Nesâî*, *İbn Mâce*, *İmâm Mâlik*, *Dârimî*, *Ahmed b. Hanbel*) yer almışsa bu eserler, eğer

¹ bk. *Kubbealtı Lugatı*, İlhan Ayverdi vd. (İstanbul: Kubbealtı, 2011).

bunlarda da yoksa hangi kaynaklarda mevcutsa o kaynaklar gösterilmiştir. Metinde maddelere örnek olarak verilen Arapça şiirler Arap rakamlarıyla, Farsça şiirler küçük Roman rakamlarıyla, Türkçe şiirler büyük Roman rakamlarıyla, mülemma şiirler ise altı çizili Latin harfleriyle numaralandırılmıştır.

Gerekli görülen yerlerde çevriyazılı metne notlar eklenmiştir. Söz konusu notlar, eserde ele alınan maddelerin daha iyi anlaşılması amacıyla, metinde yer alan farklı disiplinlere ait terimlerle ilgili açıklamalar ve eserin baskısında yer alan maddî hataların metnin anlaşılmasında engel teşkil etmemesi için eserin kaynaklarına müracaatla yapılan tashihlerdir.

Mustafa İzzet, eserinde herhangi bir bölümlendirme yapmamış olmakla beraber, ele alınan konular göz önünde bulundurulduğunda, *Def'ü'l-Meşâlib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kātib*'in dört kısımda şekillendiği söylenebilir. Hem eserde var olan bu kısımları belirginleştirmek, hem de eserde yer alan madde başlarının takibini kolaylaştırmak için gerekli görülen yerlere köşeli parantezler içerisinde başlıklar eklenmiştir. Eseri dört kısma ayıran ana başlıklar dışındaki alt başlıklar, müellifin ilgili konuyu açıklarken kullandığı ifadelerden seçilmiştir.

“İfâde-i mahsûsa” adını taşıyan, eserin telif sebebini açıklayan kısa bir ön sözden sonra tarafımızca “Mukaddime” adı verilen birinci kısım yer almaktadır. Bu kısmın başında klâsik mantık konusu olan “kaziye (önerme)” türleri ele alınmış ve bu “kaziye”lerle yapılan “kıyas (tasım)”ların ne gibi sonuçlar doğurduğu ifade edilmiştir. Böylece edebî “kelâm (söz)”ın, diğer “kelâm”lar içindeki yeri belirginleşmiştir. Daha sonra ise “kelâm”ın esaslarından olan “kelime” lafız-anlam

ilişkisi bakımından incelenmiştir. İslâm ilim geleneğinde bu incelemeler, “vaz’ ilmi” in konularını oluşturmaktadır.

“Belâgat” başlığını verdiğimiz ikinci kısımda ise belâgat ilmini meydana getiren maânî, beyan ve bedî ilmlerine ait konular, *Kur’ân-ı Kerîm* ayetleri ve Hz. Muhammed’in hadisleri “şâhit”²liğinde, Arapça, Farsça ve Türkçe örnek beyitlerle açıklanmıştır. “Belâgat” kısmı içerisinde herhangi bir sınıflandırma bulunmayıp maânî, beyân ve bedî ilimlerine ait konular birbirinin arasında karışık olarak ele alınmıştır. Metnin çevriyazısında müellifin düzenine müdahale edilmemekle beraber bu kısımdaki maddelerin maânî, beyân ve bedî ilimlerine taksimi eserle ilgili inceleme ve değerlendirmelerin yapıldığı bölümde verilmiştir.

“Edebî Tenkit Teorileri” olarak isimlendirdiğimiz üçüncü kısım ise, klâsik edebiyatın değerlendirme ölçütlerini ihtiva eden ilm-i inşâ, nakd-i şiir ve aruz ilim dallarına ait konular bir araya getirilmek suretiyle tertip edilmiştir. Kısımın sonunda çeşitli amaçlarla yazılan mektuplarda ifâdeyi güzelleştirmek amacıyla metnin arasında verilmek üzere Arapça, Farsça ve Türkçe beyitler yer almaktadır.

Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib’in “Lugatçe” adını verdiğimiz son kısmında, Mustafa İzzet’in kitabına zeyl olarak ilave ettiği klâsik İslâm ilimlerine ait terimleri içeren bir sözlük yer almaktadır. Müellifin düzenini bozmamak için sözlükte yer alan madde başları Arap harfleriyle dizilmiş, Latin harfli yazımları köşeli parantez içinde verilmiş, çevriyazıları ise, tezin “IV. Bölümü”nde yer alan dizinlere eklenmiştir.

² “Söylenen veya yazılan bir husûsu kuvvetlendirmek için tanınmış müteber bir eserden alınan örnek” *Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “Şâhit” md.

Tezin “IV. Bölüm”ünde *Def‘ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ‘ir ve’l-Kâtib*’in çevriyazılı metnine ait dizinler yer almıştır. Eserden, tefsir ve hadis üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların faydalanabilmesi amacıyla, belâgat maddelerine şahit olarak gösterilen *Kur’ân-ı Kerîm* ayetleri ve Hz. Muhammed’in hadislerinin; Arap, Fars ve Türk edebiyatları üzerine çalışan araştırmacıların yararlanabilmesi için ise Arapça, Farsça, Türkçe beyitlerin ve darbımesellerin ayrı ayrı dizinleri verilmiştir. *Kur’ân-ı Kerîm* ayetleri yer aldıkları sûreye, Arapça beyitler revî harfine göre, Farsça ve Türkçe beyitler ise, varsa redîfinin son harfine, yoksa revî harfine göre dizinde sıralanmıştır. Ayrıca her bir grup kendi içinde ilk harfine göre dizilmiştir. Darbımeseller ise yalnızca ilk harfine göre sıralamaya tabi tutulmuştur.

Bunların hâricinde metinde yer alan özel adlar için dört ayrı dizin hazırlanmıştır. Şahıs adları ve eser adları ayrı dizinlerde, din, millet, mezhep, kavim, kabile, hanedan, cemaat adları bir dizinde ve şehir, bölge, tarihî yapı ve olaylar da yine bir dizinde yer almıştır. Karmaşa ihtimalini ortadan kaldırmak ve literatür birliği sağlamak amacıyla şahıs adları, Türkiye Diyanet Vakfı *İslâm Ansiklopedisi*’nin madde başlarındaki şekilleriyle dizine kaydedilmiş, tespit edilebildiği kadarıyla ölüm tarihleri de eklenmiştir. Eğer aynı şahsın ismi veya lakabı, metinde ve ansiklopedide farklıysa, her iki şekline de dizinde yer verilmiş, fakat okuyucu ansiklopedideki şekle yönlendirilmiştir. Ayrıca isim ve lakaplarda yer alan “ebî” ve “ebâ” ifadeleri “ebû” şeklinde, “ibn” ifadesi ise “bin” şeklinde dizine yazılmıştır.

Tezin bu bölümünün sonunda ise metin içerisinde yer alan çeşitli disiplinlere ait terimler dizini yer almaktadır. Eğer metinde, ilgili terime ait tanım yer alıyorsa

sayfa numarası kalın, tanım olmamakla birlikte ilgili terime dair önemli bir bilgi varsa sayfa numarası yatık yazılmıştır.

Akademik anlamda ilk çalışmam olan bu tezde hatalarımın hoşgörölmesini ve muhtemel tenkitlerden istifade edebilmeyi dilerim.

Son olarak, çalışmalarım boyunca yardımlarını esirgemeyip müşköllemleri halletmede rehberliklerinden ötürü başta hocamız Prof. Dr. Abdulkadir Güler'e, danışman hocam Yard. Doç. Dr. Ülkü Çetinkaya'ya, yine bölümümüz hocalarından Yard. Doç. Dr. Ebubekir S. Şahin ve Yard. Doç. Dr. Bilal Çakıcı'ya, Kerkük Üniversitesi Eğitim Faköltesi öğretim üyesi Yard. Doç. Mohammad Ali Shareef'e ve arkadaşım Rıdvan Ciru'ya teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

Genel Kısaltmalar

a.g.m.	adı geçen makale
b.	bin (oğlu)
bs.	basım
bk.	bakınız
C	cilt
çev.	çeviren
dp.	dipnot
ed.	editör
erş.	erişim tarihi
haz.	hazırlayan
hz.	hazret-i
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İSAM	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
KYGM	Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü
MEB	Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı/Maarif Vekâleti
md.	madde, maddesi
mlf.	müellif
ö.	ölüm tarihi
s.	sayfa
S	sayı

TTK Türkiye Cumhuriyet Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih
Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu
ty. tarih yok

Bibliyografik Kısaltmalar

- Ahmed b. Hanbel** *Müsnedü'l-İmām Aḥmed bin Ḥanbel*, mlf. Ahmed b. Hanbel, haz. Şu'ayb el-Arna'ût ve Âdil Mürşid. Beyrut: Muassasah al-Risalah, 2001.
- Buhârî** *el-Cāmi'ü'l-Müsnedi's-Şaḥîhi'l-Muḥtaşar*, mlf. Muhammed b. İsmail Buhârî, haz. Muhammed Züheyr bin Nâsır el-Nâsır. 9 cilt Beyrut: Dar Tawq al-Najah, 1422.
- Dârimî** *Sünenü'd-Dârimî*, mlf. Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, haz. Hüseyin Selîm Esed Dârânî. Riyad: Dar al-Mughni, 2000.
- Def'ü'l-Mesâlib** Mustafa İzzet. *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kâtib*. İstanbul, 1325.
- DİA** *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*
- EI2** *The Encyclopaedia of Islam, İkinci Baskı*
- Hizânetü'l-Edeb** İbn Hicce. *Hizânetü'l-Edeb ve-Ġāyetü'l-Ereb*, haz. İsmâ Şakyû. 2 cilt Beyrut: Dar al-Bihar ve Dar al-Maktabat al-Hilâl, 2004.
- İA** *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*
- İbn Mâce** *Sünenü İbn Mâce*, mlf. İbn Mâce, haz. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Karabelli ve

- Abdullatif Hırzullah. 2 cilt Şam: Dar al-Risala al-'Alamiyya, 2009.
- Kâmûs** *el-Ūkyānūsü'l-Basîṭ fî Tercemeti'l-Kāmūsü'l-Muḥîṭ (Kâmûs)*, mlf. Mütercim Âsım. 3 cilt İstanbul, 1305.
- Kubbealtı Lugatı** *Asırlar Boyu Târihî Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı)*, mlf. İlhan Ayverdi, Hayri Bilecik, Mustafa Tahralı, Fahrünnisa Bilecik. 4 bs. 3 cilt İstanbul: Kubbealtı, 2011.
- Meselü's-Sâ'ir** İbnü'l-Esîr. *el-Meselü's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 cilt Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 1420.
- Mutavvel** Teftâzânî. *el-Muṭavvel: Şerḥü Telḥîsi Miftâḥ*, haz. Abdülhamid el-Hindâvî. Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 2007.
- Müslim** *el-Müsnedü's-Şaḥîḥi'l-Muḥtaşar (Şaḥîḥü Müslim)*, mlf. Müslim b. Haccâc. 5 cilt Beyrut: Dar İhya al-Turath al-Arabi.
- Nef'ü'l-Mu'avvel** Abdünnâfi İffet, çev. *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telḥîs ve'l-Muṭavvel*, mlf. Teftâzânî. 2 cilt, Bosna ve İstanbul: Abdükâdir ve Halim Efendi, 1289 ve 1290.
- TAED** *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*
- TDED** *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*

Giriş

İslâm'ın doğuşunu takip eden bir iki asır içinde Müslüman Araplar, elde ettikleri siyasi nüfuza paralel olarak ilim, kültür ve sanat alanlarındaki faaliyetleriyle bu dini benimseyen farklı etnisiteye mensup topluluklarla birlikte ortak bir medeniyet vücûda getirmişlerdir. Müslümanlar arası siyasi birlik her zaman muhafaza edilemese de, modernizmin tesiriyle etnik veya bölgesel toplulukların uluslaşma sürecine girmesine kadar, ilim ve sanat alanlarında ortak bir değerler sistemi ve buna bağlı olarak da ortak ilim, siyaset, kültür ve sanat kurumları varlığını muhafaza etmiştir. İslâm dinini kabul edenlerin söz konusu değer ve kurumları benimseyerek bir “İslâm medeniyeti” ortaya koymaları, *Kur’ân-ı Kerîm*’de tüm inananların, tek bir “ümme” olarak nitelenmesiyle³ yakından ilgilidir. Müslümanların vahiy merkezli vücûda getirdikleri söz konusu medeniyetin inşâsında, gerek İslâm öncesi Araplar’ın gerekse daha sonra İslâm’ı benimseyen çeşitli etnik toplulukların kültürleri ve Hint, Yunan, Roma gibi eski medeniyetlerin bilgi ve birikimlerinden de istifade ettikleri kabul edilegelmiştir.

İslâm medeniyetinin, kendi anlayışı çerçevesinde ilim, kültür ve sanat ürettiği mekânların başlıcaları medreseler, saraylar ve tekkelerdir. Selçuklular’ın Anadolu’da fethettikleri bölgelerde ilk olarak cami, medrese ve tekke kurmaları⁴, Osmanlılar’ın da yine Rumeli’de fethettikleri topraklarda medrese inşâsına özel bir önem vermeleri⁵, bu kurumların ilim, kültür ve toplum hayatındaki önemini ortaya koyması açısından dikkate değerdir.

³ Enbiyâ Sûresi: 92; el-Mü’minûn Sûresi: 52.

⁴ Nebi Bozkurt, “Medrese,” *DİA* (Ankara: İSAM, 2003).

⁵ Mehmet İpşirli “Medrese, Osmanlı Dönemi,” *DİA* (Ankara: İSAM, 2003).

Modern öncesi dönemde Müslümanların akademik merkezleri durumunda olan medreselerin ortaya çıkışı, Hz. Muhammed (ö. 11/632) döneminde inşâ edilen Mescid-i Nebevî'ye ve burada bulunan Suffe'ye⁶ dayandırılmaktadır⁷. Ancak IV./X. asırda Horasan ve Harezm bölgelerinde müstakil bir kurum olarak ortaya çıkan medresenin İslâm dünyasının geneline yaygınlaşması VI./XII. asrı bulmuştur. Mescitler (cami) ise bu kurumların ortaya çıkmasından önce olduğu gibi sonrasında da dersane ve ilim merkezi fonksiyonlarını sürdürmüşlerdir⁸.

Modern dönem öncesi İslâm toplumlarında kültür, sanat ve edebiyata merkez olan başlıca kurumlar ise saraylar ve tekkelerdir. Başta hükümdar olmak üzere paşa, bey, şehzade, vali gibi yöneticilerin şair ve edebiyatçıları himaye etmesi ve yine bu himayeyle buralarda gerçekleşen şiir ve edebiyat toplantıları sarayların söz konusu niteliği kazanmasında etkili olmuştur⁹.

Toplumun mânevî ve ahlâkî açıdan eğitilmesine yönelik esaslar üzerine yoğunlaşan tekkelerin ise, İslâm'ın ilk asırlarında Mescid-i Nebevî çatısı altında fonksiyonunu icra ettiği kabul edilmektedir. Müstakilleşmesi II./VIII. asrı bulan bu kurumlar, şiir ve mûsikî başta olmak üzere güzel sanatlar alanında önde gelen merkezler haline gelmiştir. Dua ve zikir kitaplarının yanı sıra tasavvufî ve edebî

⁶ “Mescid-i Nebevî'nin bitişiğinde yoksul sahâbîlerin barınması için yapılan ve giderek bir eğitim kurumu hâline gelen yer.” (Mustafa Baktır, “Suffe,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009).

⁷ Bozkurt, “Medrese.”

⁸ a.g.m.

⁹ Bu konu hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil İnalçık, “Klâsik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler,” *Türk Edebiyatı Tarihi*, ed. Talât Sait Halman ve Osman Horata (İstanbul: KYGM, 2007).

nitelikli Arapça, Farsça ve Türkçe eserlerin de okunduğu tekkelerin bazılarının, medrese görevi üstlendiği bilinmektedir¹⁰.

Yukarıda anılan kurumların hâricinde İslâm medeniyetinin ilim, kültür ve sanat hayatının üzerine binâ edildiği iki temel esas Arap ve Fars dilleridir.

İslâm dininin temel kaynakları olan *Kur'ân-ı Kerîm* ve Hz. Muhammed'in hadislerinin Arapça olması sebebiyle, Arapça Müslümanlar'ın ortak ilim dili hüviyetini kazanmıştır. Arap dilinde, İslâm dinini anlamaya yönelik olup şer'î ilimler olarak adlandırılan ve varlıkları doğrudan İslâm'ın temel kaynaklarına dayalı fıkıh, tefsir, hadis, kelam, kırâat gibi ilim dallarının doğmasının yanı sıra; Grekçe, Süryânîce, Farsça, Sanskritçe ve Kıptîce gibi dillerden tıp ilmine ve felsefî ilimlere dair yapılan tercümeler de bu dildeki ilim literatürünün zenginleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Şer'î ve felsefî ilimlerin anlaşılmasında “âlet” olan mantık, sarf, nahiv, lugat ve belâgat gibi ilimlerin de gerek İslâm medeniyetinin kendi dinamiklerinin, gerekse diğer kültürlerle gerçekleşen ilişkilerin tesiriyle geliştirildiğini söylemek mümkündür.

Farsça ise Arap olmayan (Acem) Müslüman topluluklar arasında bir edebiyat dili hüviyetine bürünerek Müslüman toplumların Arapça'dan sonra, kullandıkları ikinci dil haline gelmiştir. Modernizm öncesi İslâm toplumlarında sarayların şair ve edebiyatçıları himaye eden önemli merkezler olduğu yukarıda ifade edilmişti. Fars dilinin bu denli itibar kazanmasında da, bir dönem Abbâsî sarayında önemli bir güç kazanan, Abbâsî nüfuzunun zayıflaması sonrasında Horasan, Harezm, Mâverâünnehir, Hindistan ve Irak'ta ortaya çıkan yerel

¹⁰ Mustafa Kara, “Tekke,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2011).

hânedanların saraylarına hâkim olan Fars bürokrasisinin oluşturduğu İrânî saray ve buna bağlı edebiyat geleneğinin tesiri büyüktür¹¹. Söz konusu gelenek, Türk asıllı Selçuklu hânedanınca ve Moğol istilaları sonucu yukarıda adı geçen bölgelerden buraya göç eden mutasavvıf ve bürokratlarca Anadolu'ya aktarılmıştır¹². Anadolu Selçuklu Devleti'nin çöküşünden sonra, nüfusun Türkmen ağırlıklı olmasının tesiriyle, Selçuklu döneminde Farsça olan yazışma dili zamanla Türkçe'ye dönmüş, fakat Fars edebiyatı ve Fars edebiyat teorileri klâsik dönemin sonuna kadar Türk edebiyatı üzerindeki nüfuzunu kaybetmemiştir.

Yukarıda Müslümanların ilim, sanat ve kültür geleneğinin dayandığı temel esaslar ve geliştiği ortam kısaca tasvir edildi. İslâm ilim geleneğinde tanım, taksim, ispat ve retlerin klâsik mantık sistematığına göre yapılmış olmasından¹³ hareketle, söz konusu geleneğin dil ve edebiyata bakışını kavramak için klâsik mantıkta “insan” tanımını hatırlamak yerinde olacaktır. Buna göre “insan”, “hayvân-ı nâtık (حيوان ناطق)”¹⁴ yani “söz söyleyen canlı” olarak tanımlanır. İnsanın “hadd”¹⁵i olan bu tanım vasıtasıyla insanın hakikati hakkında malumat sahibi oluruz. Tanımdaki “canlı” kelimesi insanın dâhil olduğu “cins”i ifâde ederken “söz söyleyen” olarak tercüme edilen, “nâtık” ise, mantıkçıların tabiriyle, “fasıl (ayırım)”dır. Yani “söz

¹¹ bk. Aygün Attar, “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü,” *Erdem*, S 52 (2008).

¹² bk. İncalcık, “Klâsik Edebiyat Menşei: İrânî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler.”

¹³ bk. Talha Hakan Alp, giriş, *Mantık*, mlf. Esîrüddîn el-Ebherî ve Talha Hakan Alp (İstanbul: Yasin, 2010), 5.

¹⁴ «ناطق» kelimesi Arapça «نطق» kelimesinden ism-i fâildir. «نطق» ise “hurûf u aşvâtla söz söylemek ma'nâsınadır.” (*Kâmûs*, Mütercim Âsım, İstanbul: 1305, “Nuṭṭ” md.).

¹⁵ “Genellikle klâsik mantıkçılar tanımı ikiye ayırırlar. Batı mantıkçılarının “définition” ve “description”, İslâm mantıkçıların “had” ve “resm” diye adlandırdıkları tanımlardan birincisi öze, ikincisi ilintiye aittir. Öze ait olan daha doğru bir tanımdır. Kavramın yerini açıkça belirtip diğerlerinden tamamen ayırır.” (Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara: Divan Kitap, 2011, 53).

söyleme” melekesi, insanı hemcinslerinden (diğer canlılardan) fasleder/ayırır. “Söz” insanın mahiyetine dair bu denli bir önem arz edince, birçok ilim dalına çeşitli yönleriyle konu olmuştur.

Mustafa İzzet’in, *Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şā’ir ve’l-Kâtib* adlı eserinde bir araya getirdiği belâgat, inşâ, nakd-i şiiir, aruz ve kafiye de, genel olarak edebî ilimler/lisanî ilimler şeklinde adlandırılan söz konusu ilim dallarındandır.

İslâm ilim geleneğinde belâgat, “yerinde söylenilmiş doğru ve güzel sözü” konu ve hedef edinen bir ilim dalıdır¹⁶. İslâm dünyasında belâgat ile ilgili çalışmalar hâlen devam ederken Avrupa ilim geleneğini benimseyenlerce de anlam bilimi, gösterge bilimi, söz dizimi, retorik, “eloquence”, edebiyat teorileri gibi çeşitli disiplinler altında belâgat ilminin konularının muadilleri işlenmektedir.

İnşâ ve nakd-i şiiir/karz-ı şiiir ise, mensur ve manzum sözü, “zevk-i selîm¹⁷”e göre inceleyen ilim dalları olup, bir yönüyle mensur ve manzum “söz etmek” isteyenler için rehberlik ederlerken, bir yönüyle de bu tür verimleri değerlendirmek için gereken ölçütleri ortaya koyarlar. Ahmed Cevdet Paşa’nın edebî ilimlerin fîrû’undan (yan dal) olduğunu ifade ettiğî¹⁸ söz konusu ilimlerde, belâgat ilminin inceliklerinin önemli bir unsur olduğu ve beyân, bedî ilimlerine ait konulara, her iki ilme dair kaleme alınmış kitaplarda yer verildiğî görülmektedir. Bu konuların yanı sıra üslûp çeşitleri, metinlerde yer alan kelimelerin seçimi ve özellikleri gibi

¹⁶ M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Bilimevi, 2004), 17.

¹⁷ Dil zevkinin en yüksek derecesine “zevk-i selîm” adı verilmiştir. Bu terim hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Muallim Naci, *Edebiyat Terimleri Istîlâhât-ı Edebiyye*, çev. M. A. Yekta Saraç (İstanbul: Bilimevi, 2004), 135-136.

¹⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, haz. Turgut Karabey ve Mehmet Atalay (Ankara: Akçağ, 2000), 3.

hususlarda örtüşen her iki ilmi, klâsik edebiyatın tenkit teorileri olarak nitelemek mümkündür.

Kafiye ile beraber aruz ilmi ise manzûm sözlerde ahengin sağlanabilmesi için ortaya konulan kurallar bütünüdür. Günümüzde aruz ve kafiye âhenk için gerekli görülmekten uzaksa da modern öncesi dönemde edebî tenkidin önemli bir unsuru kabul edilmiştir.

Mustafa İzzet'in *Def'ü'l-Meşālib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kātibi* yukarıda bahsi geçen ilim dallarında Türkçe kaleme alınmış geniş kapsamlı eserlerden birisidir. Türkçe'nin enginliğine yaraşır bir edebiyat kitabı telifi gayesiyle yola çıkan müellif (bk. 104), eserin adından anlaşılacağı üzere gerek şairlerin gerekse kâtiplerin ayıplanmalarına sebep olacak kusurlarının giderilmesi için gerekli bilgilere sahip olduğunu düşündüğü bir eser vücuda getirmiştir.

I. BÖLÜM:

EDEBÎ İLİMLER VE BELÂGAT, İNŞÂ,
NAKD-İ ŞİİR, ARÛZ İLİM DALLARI

Def'ü'l-Meşâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib'in ele aldığı konular olan belâgat (maânî, beyân, bedî), inşâ, nakd-i şiiir ve aruz ilimleri İslâm ilim geleneği dâhilinde tedvin¹⁹ edilmiş olup edebî ilimler (ilm-i edeb/lisânî ilimler/Arabî ilimler)²⁰ kapsamında değerlendirilen ilimlerdenidir. Bu sebeple söz konusu ilim dallarının anlaşılabilmesi için İslâm ilim geleneğinde ilimlerin tasnifine, edebî ilimlere ve belâgat, inşâ, nakd-i şiiir ve aruz ilimlerinin bu tasnif içindeki yerlerine kısaca değinmekte fayda olacaktır.

İlimleri birbirinden ayırmak, aralarındaki ilişkileri belirlemek, farklı ilimlere ait birikimleri sistematik şekilde değerlendirmek ve nihayet eğitim sisteminin temel müfredatını oluşturmak üzere İslâm düşünür ve âlimleri çeşitli dönemlerde ilimleri tasnif etme yoluna gitmişlerdir²¹. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-Zünûn* adlı eserinde ilimlerin tasnifine dair birkaç farklı görüş zikrettikten sonra bunların en iyisinin İsâmeddîn Ahmed Taşköprîzâde (ö. 968/1561)'nin *Miftâhu's-Sa'ade*²² adlı eserindeki tasnif olduğunu belirtmektedir²³.

Buna göre Taşköprîzâde, eşyanın (şeylerin) yazıda (kitâbet), sözde (ibâret), zihinde ve hâriçte (âyan: gözle görülen dünya) olmak üzere dört mertebede varlık

¹⁹ “Bir ‘ilm ve fenne ‘â'id mesâ'ili bir yere cem' ve tertîb ile kitâb tarzına ifrâğ itmek.” (*Qāmūs-ı Osmânî*, Mehmed Salâhi, İstanbul: Ahmed Muzaffereddin, 1313, “Tevdîn” md.).

“Bir ilmin tedvini için doğal olarak o ilmin başlıca konularının ve incelediği sorunsalların diğer konu ve sorunsallardan temayüz edip konuşulması ve tartışılması zaruridir” (Hakan Talha Alp, giriş, *Mantık*, İstanbul: Yasin, 2010, 1).

²⁰ Taşköprîzâde Ahmed, *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*, çev. Kemâleddin Mehmed, 2 cilt, C I (İstanbul: Ahmed Cevdet, 1313), 116.

²¹ İlhan Kutluer, “İlim,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2000).

²² Taşköprîzâde'nin Arapça kaleme aldığı *Miftâhu's-Sa'ade ve-Mısbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-'Ulûm* adlı eseri, müellifin oğlu Kemâleddin Mehmed Efendi tarafından *Mevzû'âtü'l-'Ulûm* adıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

²³ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, 6 cilt, C I (Bağdat: Maktaba al-Muthanna, 1941), 14.

gösterdiğini ve bu mertebelerden her birinin bir sonrakine delâlet ettiğini ifade etmiştir²⁴. Yani bir şeyin yazıdaki varlığı sözdeki varlığına, sözdeki varlığı zihindeki varlığına ve zihindeki varlığı ise hâriçteki varlığına (maddî varlık) delâlet eder.

Maddî varlık ile ilgili olan ilimler; fıkıh, tefsir, hadis, kelam, kırâat gibi şer’î ilimler ve ahlâk, ev idâresi, siyâset gibi hikemî (felsefî) ilimlerdir. Bunlara “âli (عالی)” yani yüce ilimler de denir. Yazı, söz ve zihin varlıklarıyla ilgili olan ilimler ise şer’î ve felsefî ilimlerin tahsilinde “âlet” oldukları için, “âli (الى)” ilimler yahut “âlet ilimleri” olarak adlandırılmışlardır²⁵. Dînî nas²⁶ların doğru anlaşılıp yorumlanmasında olduğu gibi sahih bilgi ve tutarlı bir düşüncenin elde edilmesinde de âlet olan bu ilimler, klâsik medrese eğitiminde öğrenciye diğer İslâmî ilimlerden önce okutulmuşlardır²⁷.

Âlet ilimlerinden, zihnî varlık ünitelerinin birbirleriyle münasebetlerini konu edinen, “mantık ilmi” iken; söz ve yazı varlık ünitelerinin birbirleriyle münasebetlerini konu edinen ilimler ise “lisânî ilimler”dir. İslâm naslarının dili ve buna bağlı olarak modernizm öncesi İslâm dünyasında ilim dili Arapça olduğu için lisânî ilimlerde, Arap dili incelenmiş ve bu sebeple lisânî ilimler, “Arabî ilimler” olarak da adlandırılmıştır. Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895), *Belâgat-i Osmâniyye* adlı eserinde söz konusu ilimlere “ulûm-i edebiyye” de dendiğini

²⁴ Taşköprizâde Ahmed, *Miftâhu’s-Sa’âde*, 3 cilt, C I (Beyrut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah, 1405), 75; Taşköprizâde Ahmed, *Mevzû’âtü’l-’Ulûm*, 2 cilt, C I (İstanbul: Ahmed Cevdet Paşa, 1313), 116.

²⁵ Taşköprizâde, *Mevzû’âtü’l-’Ulûm*, I, 117.

²⁶ “Herhangi bir konuda Kur’ân’da veya hadislerde bulunan ve üzerinde tartışılması dînen câiz olmayan delil hükmündeki kesin ifâde” *Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “Nas” md.

²⁷ Maşuk Yamaç, “Cumhuriyet Döneminde Medreseler: Alet İlimlerinin Mahiyeti, Önemi ve Tertibi,” *Rihle* 4, S 13 (2011).

belirtmektedir²⁸. Bununla beraber dile dair her türlü ilim dalını kapsayan “edebî ilimler” teriminin, Tanzîmat’la beraber Fransızca “littérature” ve “belles lettres” terimlerine karşılık olarak kullanılan “edebiyât”²⁹tan daha geniş bir anlamı olduğu dikkatlerden kaçmamalıdır. Mustafa İzzet’in tezimize konu olan *Def’ü’l-Mesâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib* adlı eserinin “ifâde-i mahsûsa”sında bahsettiği “ilm-i edeb” ifadesini de bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Nitekim müellif, “bir insanın gönlünde olanı lafızlar ve yazı delâletiyle bilmek” olarak tanımladığı “ilm-i edeb”in lugat, sarf, nahiv, aruz, kafiye, usûl-i kitâbet, kırâat, maânî, beyân ve bedî olmak üzere on ilmi kapsadığını belirtmiştir (bk. s.141).

Taşköprîzâde ise yedi bölüme (devha) ayırdığı kitabının ikinci bölümünü lafızlarla ilgili ilimlere ayırmış, bunları da kendi içinde üç şubede ele almıştır. İlk şube, “müfret lafız”larla ilgili olan ‘ilmü’l-luğa, ‘ilmü’l-vaz’, ‘ilmü’l-iştikâk ve ‘ilmü’s-sarf’tan müteşekkildir. İkinci şube ise, “mürekkep lafız”larla yahut diğer bir deyişle lafızların terkip edilmesiyle ilgili ilimlere tahsis edilmiştir. Söz konusu ilimler şunlardır: ‘ilmü’n-naḥv, ‘ilmü’l-ma’ânî, ‘ilmü’l-beyân, ‘ilmü’l-bedî, ‘ilmü’l-‘arûz, ‘ilmü’l-kāfiye, ‘ilmü qarzî’s-şi’r (naḳdû’s-şi’r), ‘ilmü mebâdi’s-şi’r, ‘ilmü’l-inşâ, ‘ilmü mebâdi’l-inşâ ve edevâtı, ‘ilmü’l-muḥâzara, ‘ilmü’d-devâvîn, ‘ilmü’t-tārîḫ.

İlk iki şubede sayılan ilim dalları asıl iken üçüncü şubede ise bunların fer’leri (yan dalların) yer almaktadır. Bu fer’ler şunlardır: ‘ilmü’l-emşâl (lugatin fer’i), ‘ilmü vaḳāyi’i ümem ve-rüsūmuhum (muḥâzara ve tarihin fer’i), ‘ilmü isti’mālâtî’l-elfāz (beyânın fer’i), ‘ilmü’t-teressül (inşânın fer’i), ‘ilmü’s-şürûṭ ve’s-

²⁸ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmâniyye*, 3.

²⁹ M. Orhan Okay, “Edebiyat,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1994).

sicillât (inşânın fer'i), 'ilmü'l-eḥācī ve'l-aḡlūtāt (lugat, sarf ve nahvin fer'i), 'ilmü'l-elḡāz (beyânın fer'i), 'ilmü'l-mu'ammā (beyânın fer'i), 'ilmü't-taṣḥīf (bedînin fer'i), 'ilmü'l-maḡlûb (bedî veya muhâzaranın fer'i), 'ilmü'l-cinās (bedînin fer'i), 'ilmü müsāmereti'l-mülûk (muhâzaranın fer'i), 'ilmü ḥikāyāti's-şālihîn (tarih ve muhâzaranın fer'i), 'ilmü aḥbārî'l-enbiyā' (tarihin fer'i), 'ilmü'l-megāzî ve's-siyer (tarihin fer'i), 'ilmü târiḥî'l-ḥulefā (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-ḡurrā' (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-müfessirîn (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-muhaddisîn (tarihin fer'i), 'ilmü siyeri's-şahābe ve't-tābi'în (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-Mālikiyye (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-Ḥanābile (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'n-nuḥāt (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-ḥükemā' (tarihin fer'i), 'ilmü ṭabaḳāti'l-eṭṭibbā' (tarihin fer'i).

Belâgat İlmi

Edebî ilimlerden olan maânî, beyân ve bedî ilimlerinin üçüne birden belâgat ilmi (علم البلاغة) veya ilimleri (علوم البلاغة) adı verilmiştir³⁰.

Klâsik belâgat eserlerinin başında söz konusu üç ilmin konularına giriş mâhiyetinde “fesâhat” ve “belâgat” usülleri yer almaktadır³¹.

Fesâhat kelimedede, kelâmda (cümle) ve mütekellimde (kelâm eden/söz eden) olmak üzere üç gruba ayrılır. Kelime ve kelâmda fesâhat, lafzın veya bir cümlede yer alan lafızların sem'de kerâhet (kulağa hoş gelmeme), za'f-ı te'lîf (kualsız

³⁰ Abdünnâfi İffet, çev., *Nef'ü'l-Mu'avvel*, mlf. Teftâzânî, 2 cilt, C I (Bosna: Abdükâdir ve Halîm Efendi, 1289), 27.

³¹ Halit Güneş, “Mehmet Rifat Mecâmîü'l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin)” (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009), 154; Hatîb el-Kazvînî, *Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*, çev. Muhammed b. Muhammed Altıparmak, haz. İsmet Şanlı (Ankara: Ürün, 2010); Abdünnâfi İffet, çev., *Nef'ü'l-Mu'avvel*, mlf. Teftâzânî, 2 cilt (Bosna: 1289-İstanbul:1290).

cümle), kesret-i tekrâr (çok tekrar), tenâfûr (birbirleriyle uyumsuzluk, telaffuzda zorluk), kıyâsa muhalefet (dil kurallarına aykırılık), garâbet ve ta'kîd (anlaşılmazlık) gibi kusurlardan uzak olmasıdır. Mütেকellimde fesâhat ise mütেকellimin yukarıda sayılan kusurlardan uzak kalarak meramını ifade etmesidir³² (bk. s.131).

Belâgat ise kelâm ve mütেকellimde olmak üzere iki gruba ayrılır. Kelâmda belâgat, kelâmın “muktezâ-yı hâl (içinde bulunulan durumun gereğine)”e uygun olması, mütেকellimde belâgat mütেকellimin “muktezâ-yı hâl”e uygun söz söylemesidir³³.

Klâsik belâgat kitaplarında genellikle ilk sırada ele alınan “maânî ilmi (علم المعاني)” cümlelerinin “muktezâ-yı hâl”e ve/veya “makam”³⁴ uygun kurulmasını konu edinen ilim dalıdır³⁵ (bk. s.138, 139, 141). Cümlede te'kid (pekiştirme) olup olmaması, cümlede kasır ve vasıl-fasıl gibi bağlaç ve edatların kullanımıyla ilgili maddeler, takdim-tehir ve zikir-hazif gibi cümlelerin öğeleri ve bunların cümledeki yerini ele alan maddeler, haber ve inşâ olmak üzere cümlelerin türleri, maânî ilmi kapsamında ele alınmaktadır.

³² Kazvînî, *Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*, 17-25; Teftâzânî, *Nef'ü'l-Mu'avvel*, I, 32-47.

³³ Kazvînî, *Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*, 25-31; Teftâzânî, *Nef'ü'l-Mu'avvel*, I, 48-52.

³⁴ Muktezâ-yı hâl ve makam, söyleyenin, muhâtabın ve dile getirilecek düşünce, duygu ve hayalin durumuna denir. Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 33.

Mustafa İzzet'in “muktezâ-yı hâl” tanımları için bk. s.138, 139.

³⁵ “İlm-i mezbûr terākīb-i kelāmın havâşşını tettebbü' ve maqāmâtın tefâvütini ma'rifetdir, tâ ki ülâ ya'nî terākīb sâniye ya'nî muktezâ-yı maqâma taṭbîkde ḥaṭâdan ihtirâza miknet ve kudret ḥâşıl ola.” (Taşköprizâde, *Mevzû'âtü'l-Ülûm*, I, 228).

“Beyân ilmi (علم البيان)” bir mânânın, delâletinin³⁶ açıklık ve kapalılığına göre farklı yollarla ifade edilmesini inceler³⁷. Delâletteki açıklık ve kapalılık, sözün hakîkî mânâsında, mecâzî mânâsında veya kinayeli olarak kullanılmasına göre değişir. Bu durumda delâlet türleri olan hakikat, mecâz, kinâye ve bunların alt türleri beyân ilminin konularını oluşturur (bk. s.141).

Klâsik belâgat kitaplarında genellikle en sonda yer verilen “bedî ilmi (علم البديع)”nde ise maânî ve beyân kurallarını ihlal etmemek kaydıyla sözün nasıl güzelleştirileceği üzerinde durulur³⁸ (bk. s.141). Söz ve anlam olmak üzere iki başlık altında ele alınan edebî sanatlar bedî ilminin konularıdır.

Gerek bir ilim olarak tedvin edilmiş olsun gerek olmasın tabiatı icabı her dile ait bir belâgat anlayışının varlığından söz etmek mümkündür (bk. s.141). Belâgatin meleke ve ilim olmak üzere iki yönü olduğunun³⁹ ifade edilmesi de bu duruma işaret etmektedir. Nitekim câhiliye dönemi Arapları arasında, henüz belâgat bir ilim olarak ortaya çıkmamışken, başta Ukâz olmak üzere kurulan panayırlarda şiir değerlendirme ve tartışmalarının yapıldığı bilinmektedir. Arapların yanı sıra

³⁶ “Delâlet, her hangi bir söz, durum ve hareketin belirli bir anlam ve hükümle bağlantısını ifade eden bir kavramdır. Klâsik eserlerdeki tanımı ise şöyledir: Delâlet, bir şeyin anlaşılmasının başka bir şeyin daha anlaşılmasını gerektirmesi durumudur. Şu hâlde burada iki unsur söz konusudur; biri var olan bir şey (herhangi bir söz, durum veya hareket), diğeri onun gösterdiği, işaret ettiği bir başka şey (anlam, kavram, hüküm). Bu iki unsurdan ilkinde dâl yani delâlet eden (gösteren, işaret eden) ikincisine medlûl, yani delâlet edilen (gösterilen, işaret edilen) denir.” (Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 91).

³⁷ “İlm-i mezbûr ma’nâ-yı vâhidi vuzûh-ı delâletden muhtelif tûrukda îrâd itmeniñ ṯarîkini ma’rifetdir.” (Taşköprizâde, *Mevzû’âtü’l-’Ulûm*, I, 229).

³⁸ “İlm-i mezbûr bir ‘ilmdir ki terākīb-i ‘Arabiyye’den bâhişdir, kelâmı hüsni ‘arazî ile tahşiniñ vücûhı hayşiyetinden. Lâkin muḳteẓâ-yı hâle muḳābaḳat ve vuzûh-ı delâlet ri’āyet olundūḳdan soñra.” (Taşköprizâde, *Mevzû’âtü’l-’Ulûm*, I, 231).

³⁹ M. A. Yekta Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 17.

İran, Yunan, Rum ve Hint kültürlerine ait belâgat anlayışlarının varlığından da söz edilmektedir⁴⁰.

Belâgat İlminin Tedvini

Belâgat olarak isimlendirilen ilim dalı İslâm medeniyeti dâhilinde tedvin edilmiştir. Belâgat ilminin kurucusu kabul edilen Câhiz (ö. 255/869)'in Yunan filozof Aristo (ö. MÖ 322)'dan etkilendiği iddia edilmekle beraber⁴¹, İslâm ilim geleneği dâhilinde belâgat ilminin tedvinine sebep olan dînî, siyasî ve sosyal olmak üzere çeşitli etkenlerin var olduğu kabul edilegelmiştir.

İslâm dininin, inananlara birçok emirler ve yasaklarla beraber bir yaşam biçimi sunuşu ve söz konusu emir ve yasaklar için temel kaynağın *Kur'ân-ı Kerîm* ve Hz. Muhammed'in hadisleri oluşu, bu metinlerin doğru bir şekilde anlaşılmasını gerektiriyordu. *Kur'ân-ı Kerîm*'e bakıldığı zaman, tesirli bir ahenginin olması, bazı ayetlerinin anlamının açık (muhkem) olmasına karşılık bazılarının farklı şekillerde anlaşılmaya müsait olması (müteşabih), âyetlerde geçen kelimelerin bazen hakikî anlamıyla bazen hakikî anlamlarının dışında kullanılması belâgat çalışmalarına zemin hazırlayan en önemli sebeplerdendir⁴².

Belâgat çalışmalarını etkileyen dînî sebeplerden bir diğeri ise *Kur'ân-ı Kerîm*'in, inanmayanlara âyetlerinin benzerini getirmekten aciz olduklarını beyan

⁴⁰ Mehmet Yalar, “El-Hatîb El-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri,” (Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997), 37; Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 3 cilt C I (Beyrut: Dar al-Maktabah al-Hilal, 1423), 91-92.

⁴¹ Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları,” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 8 (1988).

⁴² Ahmed Ateş, giriş *Kitâb Tarcumân al-Balâğa*, mlf. Muhammed b. 'Omar ar-Râdüyânî (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, 1949).

etmesidir⁴³. *Kur'ân*'ın bu daveti Müslümanları, onun üslûbunu ve üstünlüğünü araştırmaya sevk etmiş, Müslüman âlimler güzel söz söylemenin ölçütlerini tespit edip *Kur'ân*'ın diğer sözlere üstünlüğünü ispat etme çalışmışlardır.

Dinî etkenlerin yanı sıra siyasi ve sosyal bir takım gelişmelerin de belâgat ilminin gelişmesine katkıda bulunduğu yukarıda ifade edilmişti. I.-VI./X.-XII. asırlar arasında Müslümanların nüfuzunun hızla genişlemesi sonucu yeni şehirler kurulmuş, toplumda çeşitli idarî ve sosyal kurumlar ortaya çıkmıştır. Söz konusu kurumların tesiriyle insanlar arasında yeni ilişki biçimlerinin ve toplumda çözüme kavuşmayı bekleyen yeni meselelerin doğmuş olması, giderek bir resmî yazı dili ve bir ilim dili hüviyetine bürünen Arapça'da dil ve belâgat çalışmalarının yapılmasını gerekli kılıyordu⁴⁴.

Daha somut bir biçimde ifade etmek gerekirse, müminlerin İslâm dinini tebliğde; halîfe ve emîrlerin cuma namazlarında kalabalık kitleler önünde verdikleri hutbeler ve nutuklarda; âlim ve edîplerin muhtelif konularda yaptıkları münazaralarda; kâtiplerin ise resmî yazışmalarda muhataplarına tesir etme arzuları, belâgat ilminin oluşum ve gelişiminde rol oynayan siyasi ve sosyal etkenlerdir⁴⁵. Yine Arap olmayan Müslümanların, din, ilim ve siyasi otoritenin dili olan Arapça'nın inceliklerine vakıf olup bu dili yeterince iyi kullanma istek ve gerekliliklerini de söz konusu etkenler arasında saymak gerekir.

⁴³ bk. Bakara Sûresi: 23-24, Yûnus Sûresi: 38, Hûd Sûresi: 13, İsrâ Sûresi: 88.

⁴⁴ Ateş, giriş.

⁴⁵ a.g.m.; Yalar, "El-Hatîb El-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri," Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*.

Belâgat ilminin kurucularından kabul edilen Câhiz (ö. 255/869), *el-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinde Arap olmayan milletlerin Araplar'dan üstün olduğunu iddia eden siyasî, fikrî ve edebî bir hareket olan Şuûbiyye'ye⁴⁶ itirazlar getirmiştir. Eserinin bu ekole reddiye ile başladığı ikinci bölümünde, Câhiz'in Şuûbîler'in iddialarını çürütmek amacıyla Arap sözlerinden şahitler getirip örnekler vereceğini ifade etmesi⁴⁷ belâgatin tedvininde rol oynayan siyasi bir vakaya işaret etmektedir⁴⁸.

Belâgatte Ekoller

Belâgat ilminin tedviniyle birlikte bu ilme dâhil edilen birçok konu, daha önce *Kur'ân* ilimleri, edebî tenkit ve dil bilgisini konu edinen eserlerde dağınık olarak yer almıştır. Gerek belâgat çalışmalarını teşvik eden unsurların çeşitliği gerekse bu alanda çalışma yapan ilim adamlarının farklı coğrafya ve kültürlere mensup olup yoğunlaştıkları disiplinlerin çeşitlilik göstermesi, bu alanda farklı ekollerin veya ortak konuları ele alan farklı ilim dallarının ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ediplerin ekolü

Hemen bir çok araştırmacı Arap belâgati çalışmalarında iki ekolün varlığından söz eder⁴⁹. Söz konusu ekollerden birisi Mısır, Şam ve Irak bölgelerinde yetişen edip, şair ve kâtiplerin belâgat çalışmalarıdır. Bu ekole mensup eserlerin en belirgin özellikleri, ele alınan konuların tasnifine önem verilmemiş olması ve

⁴⁶ Adem Apak, “Şuûbiyye,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2010).

⁴⁷ Câhiz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, II, 5.

⁴⁸ Ateş, giriş, 6-7.

⁴⁹ Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları.”; Yalar, “El-Hatîb El-Kazvîni ve Belâgat İlmindeki Yeri,” 50; Ahmed Matlûb, *Ḳazvîni ve Şürûhu't-Telhîş* (Bağdat: Maktaba al-Nahda, 1967), 50.

tanımların kısa tutulup ilgili madde başlarının çok sayıda örnekle açıklanmasıdır. Ayrıca tanımlarda başta mantık olmak üzere diğer ilimlere ait terimlerin kullanılmamış olmasını da önemli bir üslûp özelliği olarak değerlendirmek mümkündür⁵⁰.

Def'ü'l-Mesâlib müellifi, eserinde “ilm-i bedî” başlığı altında bazı Arap ediplerinin maânî, beyân ve bedî ilimlerinin üçünü birden “fenn-i bedî” olarak adlandırdığını ifade ederek söz konusu ekolün kısa bir tarihçesini vermiştir. Bu bağlamda İbnü'l-Mu'tez (ö. 296/908)'den ilm-i bedînin kurucusu olarak bahseden Mustafa İzzet, söz konusu ilmin tarihçesinin zirvesine, *Hizânetü'l-Edeb* adlı eseriyle ilm-i bedî konularını 150'ye ulaştıran İbn Hicce (ö. 837/1433)'yi yerleştirmiştir.

Ediplerin ekolü kapsamında değerlendirilebilecek diğer bir yöntem ise Mağrip⁵¹ havzasında yetişmiş âlimlerin eserlerinde görülen tasniftir. Diğer iki ekolden bağımsız olarak “karma ekol” olarak da adlandırılan⁵² bu tarz eserlerde klâsik belâgat ekolünün tesirleri görülmekle beraber, ağırlıklı olarak bedî sanatlar üzerinde durulmuştur⁵³. İbn Reşîk el-Kayrevânî (ö. 466/1073)'nin *el-'Umde fî Maḥâsini's-Şi'r ve-Âdâbihi* ve Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)'nin *eş-Şinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-Şi'r* adlı eserleri bu ekole nispet edilen önemli belâgat çalışmalarındandır.

⁵⁰ Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları,” Yalar, “El-Hatîb El-Kazvîni ve Belâgat İlmindeki Yeri.”

⁵¹ “Doğu İslâm dünyasının (Meşrik) sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanu'na kadar uzanan Kuzey Afrika bölgesi ve Güney Sahra, İslâm kaynaklarında Mağrib adıyla anılmaktadır. Günümüzde bu coğrafyada Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletleri bulunmaktadır. Mısır'ın batısında yer almasından dolayı bazı kaynaklarda Endülüs de Mağrib coğrafyasına dahil edilmektedir.” (İbrahim Harekât, “Mağrib,” *DİA*, Ankara: İSAM, 2003).

⁵² Yalar, “El-Hatîb El-Kazvîni ve Belâgat İlmindeki Yeri.”

⁵³ Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları.”

Ayrıca ifade etmek gerekir ki ediplerin ekolüne nispet edilen eserlerin ilmî bir teoriden beklenen tasniftan yoksun olup, daha çok şiir ve inşâ vurgusu taşımaları, bu eserlerin uygulamaya yönelik tedvin edilen nakd-i şiir ve inşâ disiplinleri çerçevesinde değerlendirilebileceği kanaatini uyandırmaktadır. Nitekim İbnü'l-Mu'tez'in *el-Bedî*'i, Sa'leb'in *Ḳavā'idü's-Şi'ri*, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *eş-Şinā'ateymi*, İbn Tabatabâ'nın *İyârü's-Şi'ri*, İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-'Umde fî Maḥāsini's-Şi'r ve-Ādābihi*, Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in *el-Meşelü's-Sā'ir fî Edebi'l-Kātib ve's-Şā'iri*, İbn Sinân el-Hafâcî'nin *Sırru'l-Feşāḥası* gibi eserlerin farklı araştırmacılarca hem edebî tenkit, hem de ediplerin ekolüne mensup bir belâgat eseri olarak değerlendirilmesi⁵⁴ bu kanaati güçlendirmektedir.

Klâsik belâgat ekolü

Belâgat üzerine çalışanların takip ettikleri diğer önemli ekol ise Maşrık yani Horasan, Harezmi ve Mâveraünnehir bölgelerinde yetişmiş, kelâm ve mantık ilimleriyle meşgul olan âlimlerin ortaya koymuş oldukları ekoldür. Bu ekolün göze çarpan özellikleri, belâgat konularının maânî, beyân ve bedî olmak üzere üç ilim dalı başlığı altında tasnif edilmesi⁵⁵, konuların açıklanmasında tanımlara önem verilerek, örneklerin her madde için bir iki adetle sınırlı tutulması, belâgat ilminin başta mantık, sarf, nahiv olmak üzere diğer ilimlerle ilişkilendirilmesi ve söz konusu ilimlere ait terimlerin belâgat konularının tanımlanmasında yer almasıdır.

Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftāhu'l-'Ulūmu*, bu eserin ihtisarı mahiyetinde Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338)'nin kaleme almış olduğu *et-Telḥîş fî 'Ulūmi'l-*

⁵⁴ Yalar, “El-Hatîb El-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri;” Yalar, “El-Hatîb El-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri;” Rahmi Er, “Tenkit, Arap Edebiyatı,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2011).

⁵⁵ *Def'ü'l-Mesâlib*'de maânî, beyân ve bedî ilimlerinin tanımları için bk. s.141.

Belâğa ve Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından telif edilen *el-Muṭavvel* adlı şerhi, söz konusu ekolün başat eserleri olarak kabul edilir. Bu eserler ve bunların şerh ve haşiyelerinin, Osmanlı medreselerinde belâgate dair ders kitapları olarak okutulduğunu⁵⁶ burada ifade etmek gerekir. Medrese eğitim sisteminde bir dersin, o dersin kitabı etrafında şekillendiği göz önünde bulundurulursa adı geçen eserlerin önemi daha iyi takdir edilecektir.

Hacımüftüoğlu'nun Meşârîka (Kelâm-Felsefe), Yalar'ın Kelâmî olarak nitelediği bu ekol, medrese eğitimindeki hâkimiyetinden ve belâgat denince bu ekolün usûlünün akla gelmesinden⁵⁷ dolayı Klâsik Belâgat ekolü olarak da adlandırılabilir.

Farsça Belâgat Çalışmaları

İslâm ilim geleneği dâhilinde belâgat ilminin oluşumuna yol açan dînî, siyasî, sosyal durum ve gereklilikler yukarıda ifade edilmiş; belâgatın bir ilim olarak ortaya çıkma sürecinden kısaca bahsedilmişti. İslâm dininin naslarının ve buna bağlı olarak Müslümanların ilim dilinin Arapça olması dolayısıyla söz konusu çalışmaların müellif veya musannifi hangi etnisiteye mensup olursa olsun eserini Arap dilinde vermiştir. Dolayısıyla Müslüman Farıslar ve Türkler de yukarıda belirtilen durum ve gerekliliklere bağlı olarak kaleme aldıkları eserlerini Arapça telif ve tasnif etmişlerdir. Farsça'da belâgate dair meseleleri konu edinen eserler ise Fars dilindeki edebî ürünlerin teorisi hükmünde olup, daha çok nesir veya şiir bilgisine dairlerdir. Nitekim Farsça edebiyat bilgisine dair ilk eser olan

⁵⁶ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler," *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII, S 1 (2008).

⁵⁷ Hacımüftüoğlu, "Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları."

Tercümânü'l-Belâğa mevcut Arapça belâgat ve sanatlara dair eserlerden herkesin istifade edememesi üzerine kaleme alınmıştır⁵⁸. Dönemin ilim dilinin Arapça olması dolayısıyla söz konusu eserin, ulemanın ilmî ve teorik çalışmaları için değil, çeşitli vesilelerle Farsça şiir ve nesirle meşgul olan şehirli memur ve esnaf sınıfları için uygulamaya yönelik bir amaçla kaleme alındığı ileri sürülebilir.

Daha sonra, *Tercümânü'l-Belâğa*'nın da kaynaklık ettiği bu tarzda yazılan eserlerde, belâgat vurgusundan ziyade şiir ve nesir vurgusu öne çıkmıştır. Dolayısıyla bu eserler; giderek sarf, nahiv, mantık, vaz gibi diğer disiplinlere ait terimlerle devam eden Arapça belâgatin bu yapısından uzak kalmışlardır. Bu sebeple Farsça'da beyân ve bedî konularını ihtiva eden eserleri, belâgatten ziyade nakd-i şiir veya ilm-i inşâ kapsamında değerlendirmek uygun olacaktır (*bk. s.45*).

Türkçe Belâgat Çalışmaları

Türkçe'de belâgat konularını ele alan eserler Tanzimat dönemine kadar Fars edebiyatındakilerle aynı nitelikte olup sınırlı sayıdadırlar (*bk. s.48*).

Modern döneme kadar, Müslüman dünyada ilim dilinin ve eğitim kurumları olan medreselerde eğitim dilinin veya en azından ders kitaplarının dilinin Arapça olduğu yukarıda ifade edilmişti. Ancak XII./XVIII. asırdan itibaren eğitimde yenilik arayışlarıyla beraber, Türkçe eğitim veren “mektep”lerin açılmaya başlamasıyla Türkçe'nin bir eğitim ve ilim dili olmaya başladığı söylenebilir. Bununla beraber Arapça, medreselerin 11 Mart 1340 (1924) tarihinde Maarif Vekaletince yayınlanan

⁵⁸ *bk. Muhammed b. 'Omar ar-Râdüyânî, Kitâb Tarcumân al-Balâğa, haz. Ahmed Ateş (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, 1949), 2.*

bir genelgeyle kapatılmasına⁵⁹ kadar Türkiye’de ilim ve eğitim dili olarak önemini muhafaza etmiştir.

Arapça’nın ilim dili olması dolayısıyla belâgat ile ilgili çalışma yapan Osmanlı âlimleri birçok Arapça eser telif etmişlerdir⁶⁰. *Miftāhu’l-‘Ulūm, et-Telhîş fî ‘Ulūmi’l-Belāga* ve *el-Mutavvel*’ın Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulduğu yukarıda belirtilmişti. Belâgat öğretiminin genellikle bu üç kitap etrafında dönmesi Osmanlı uleması tarafından söz konusu kitapların daha iyi anlaşılması, yeniden yorumlanıp açıklanması, farklı bir seviyede yeniden yapılandırılması⁶¹ gibi amaçlarla bunlara birçok şerh, haşiye ve taliklerin yazılmasına sebebiyet vermiştir⁶². Bu şerh ve haşiyelerin bir kısmı bilindik eserlerin telhisi mahiyetinde iken bir kısmı telif eser derecesinde olup, şerhe konu olan eserin açıklanmasından ziyade müellifinin kendi fikir, düşünce ve tenkitlerini yansıtmaktadır. Bu şerh ve haşiyelerin yanı sıra “istiâre” gibi belâgatin belirli meselelerine dair yazılan risalelere de rastlamak mümkündür⁶³.

Belâgat konularının bir kısmını işleyen nesir ve şiir bilgisi eserleri göz ardı edildiğinde Türkçe belâgat kitabı olarak nitelenebilecek ilk eser Muhammed Altıparmak (ö. 1033/1623)’ın *et-Telhîş fî ‘Ulūmi’l-Belāga* tercümesidir. Bu eser, Abdünnâfi İffet (ö. 1308/1891)’in *el-Mutavvel* tercümesi (*bk.* s.72) gibi Türk

⁵⁹ Emin Özdemir, “İslah Çalışmalarından İlhasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; Sebilürreşad’da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları,” *Turkish Studies* 8, S 2 (2013).

⁶⁰ bk. İbrahim Şaban, “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri,” *Şarkiyat Mecmuası*, S 17 (2010).

⁶¹ Şaban, “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri.”

⁶² Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları.”

⁶³ Şaban, “Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri.”

belâgatini ele almaktan ziyade Arap belâgatine dair Türkçe kaleme alınmış bir eser mahiyetindedir.

XII./XVIII. asırdan itibaren Batı tarzı eğitim kurumlarının açılması ve medreselerdeki eğitim dilinin Arapça olmasına karşılık bu yeni kurumlarda eğitim dilinin Türkçe olması ve mekteplerin açılmasının ardından medrese müfredatlarında daha önce yer almayan Türkçe edebiyat ve belâgat derslerinin okutulmaya başlanması⁶⁴, ders kitabı mahiyetinde birçok Türkçe belâgat kitabının telifine zemin hazırlamıştır. Nitekim birçok eserin baş tarafında veya mukaddimesinde ders kitabı olarak kaleme alındığına veya ders notlarının derlenmesi suretiyle telif edildiğine dair notlar bulmak mümkündür⁶⁵. Selim Sâbit (ö. 1329/1911)'in *Mi'yârü'l-Kelâm*, Ahmed Hamdi (ö. 1307/1889-90)'nin *Belâgat-i Lisân-ı 'Osmânî*, Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895)'nin *Belâgat-i 'Osmâniyyesi*, Diyarbakirli Said Paşa (ö. 1309/1891)'nin *Mîzânü'l-Edebi*, Manastırlı Mehmed Rifat (ö. 1325/1907)'in *Mecâmi'ü'l-Edebi*'nin birinci cildi ve İbnü'l-Kâmil'in *Tertîb-i Cedîd Belâgat-i 'Osmâniyye* adlı eserleri Türkçe belâgat eserlerinin başlıcalarıdır⁶⁶.

⁶⁴ M. A. Yekta Saraç, "Osmanlı Döneminde Belagat Çalışmaları," *Türklük Bilgisi Araştırmaları* 28, S 1 (2004).

⁶⁵ bk. Ahmed Hamdi Şirvânî, *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmânî*, İstanbul, 1293; Mihalicî Mustafa, *Zübdetü'l-Beyân* (İstanbul: Dârü's-Şafakati'l-İslâmiyye, 1297); *Belâgat-i 'Osmâniyye*, Recâ'izâde Mahmûd Ekrem, *Ta'îm-i Edebiyyât* (İstanbul, 1299); Hacı İbrâhîm, *Şerh-i Belâgat* (İstanbul, 1301); Süleymân Paşa, *Mebânî'l-İnşâ* (İstanbul, 1289); İbnü'l-Kâmil, *Tertîb-i Cedîd Belâgat-ı 'Osmâniyye* (İstanbul: Asr Kütüphanesi, 1309).

⁶⁶ Türkçe telif edilmiş belâgat eserlerinin kapsamlı bir listesi ve tanıtımları için bk. İsmet Şanlı, giriş *Telhis Tercümesi (Tenkitli Metin)*, mlf. Hatîb el-Kazvînî, çev. Muhammed Altıparmak (Ankara: Ürün, 2010); M. A. Yekta Saraç, "Osmanlı Döneminde Belagat Çalışmaları," Kâzım Yetiş, "Belağat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası I," *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1987 (1992).

Eğitim dili Arapça olan medreselerin tüm İslâm âleminin ortak eğitim-kültür kurumları oldukları yukarıda ifade edilmişti. Bu durumun bir sonucu olarak Anadolu ve Rumeli'deki medreselerin Şam, Bağdat, Kahire, Horasan, Harezm ve Mâverâünnehir'deki ilim merkezleriyle etkileşim içerisinde oldukları bilinmektedir⁶⁷. Yeni kurulan rüşdiye ve idâdilerin hocaları da dâhil olmak üzere dönemin âlimlerinin medrese çevresinde yetişmiş olması dolayısıyla XII./XVIII. asır itibariyle telif edilmeye başlanan Türkçe belâgat eserlerinin, Arapça müellefatın çeşitli usûl ve ekollerine kayıtsız kalmamasına ve bu ekollerden çeşitli unsurları bünyesine katmasına sebep olmuştur.

Türkler'in İslâmlaşmasından sonra Farsça'nın bir müddet devlet dili olarak kullanılması ve Anadolu'da, modern döneme değin bir kültür ve edebiyat dili olarak varlığını sürdürmesi neticesinde, belâgat konularını içeren Farsça şiir ve nesir bilgisi eserlerinin de Türkçe belâgat çalışmalarına tesir ettiği görülmektedir. Bu tesirin genellikle Türkçe kaleme alınan şiir bilgisi kitaplarındaki belâgate ait terimler üzerinden gerçekleşmiş olduğunu söylemek mümkündür (*bk.* s.45, 48).

İstanbulu Süleyman Paşa (ö. 1308/1890)'nın *Mebâni'l-İnşâ'* ve Recâizâde Mahmud Ekrem (ö. 1332/1914)'in *Ta'îm-i Edebiyyât* adlı eserlerinin öncülüğünde, Türk belâgat çalışmalarında, özellikle üslûp (style) bahsinde Avrupa retoriğinin tesirleri görülmeye başlamıştır. Başta Fransız müellif Emile Lefranc (18.-19. yy)'ın *Traite Theorique et Pratique de Litterature*ü ve yine diğer bir Fransız müellif

⁶⁷ Hacımüftüoğlu, “Belâgat Ekolleri ve Anadolu Belâgat Çalışmaları.”

Augustin Pellisier (ö. 1894)'in *Principes de Rhétorique Française* Osmanlı belâgat çalışmalarına tesir eden iki önemli eserdir⁶⁸.

Türkçe'deki belâgat çalışmalarının etkilendiği kaynakların çeşitliliği, zaman zaman belâgat terimlerinin tanım ve tasnifi ile ilgili birtakım farklılık ve karışıklıklar ortaya çıkarmıştır. Arap ve Fars edebiyatlarındaki bu muhtelif belagat anlayışlarının zihnî alt yapıları, dil ve edebiyata bakışları, belâgat konuları ile ilgili teorik ve pratik farklılıklarının değerlendirilip ortaya konulmasının, Türk edebiyatındaki belâgat çalışmalarına ivme kazandıracağını ve terimler etrafındaki problemleri çözüme kavuşturabileceğini söylemek mümkündür.

⁶⁸ Yetiş, “Belağat, Rhétorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası I.”

Klâsik Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Tenkit Teorileri

Arapça ve Farsça’da tenkit anlamında kullanılan “nakd (نقد)” masdarı “akçe ve sâ’ir nesneniñ züyûf u kemterini seçüb ögürtlemek ma’nâsına”⁶⁹ gelir. Terim olarak ise, Türkçe’de çeşitli dönemlerde tenkîd/intikâd/eleştiri/kritisizm şeklinde adlandırılan “nakd”, edebî ürünleri akıl, fikir ve kalp gibi kuvvelerin, insanı çevreleyen şartlar içinde geliştirdiği zevk-i selîm adı verilen melekeye dayalı olarak değerlendirmektir⁷⁰. İslâm medeniyeti dâhilinde bu değerlendirme, edebî metinlerin kaynağı, sıhhati, yapısı, niteliği ve tarihi açısından ele alınması şeklinde ifa edilmiştir⁷¹.

Câhiliye Arapları arasında “*Şiirlerin en güzeli veya şairlerin en kudretlisi hangisi?*” şeklindeki sorunun etrafında şekillenen edebî tenkit, zamanla birçok meseleyi bünyesine katmıştır. Edebî ifadenin ahlakîliği, güzellik ve kötülük seviyesi, onu güzel ve kötü kılan unsur ve kıstaslar, edebî ifadenin hakikate ve kaidelere mutabakatı, onda mantığın mı duygunun mu ön planda olması gerektiği ve bunlara ilaveten şiir ve nesrin karşılaştırılması gibi meseler edebî tenkidin konuları arasında yerini almıştır⁷².

Şiirin bedevî topluluklarda güçlü örnekleri olmasına karşılık, edebî nesir büyük ölçüde medenî gelişmişlikle ilişkilidir. Nesrin daha çok yazıyla ömür kazanmasına rağmen, içerdiği âhenk unsurlarından ötürü şiirin kolayca

⁶⁹ (*Kâmûs*, Mütercim Âsım, İstanbul: 1305, “Naqd” md.)

⁷⁰ İsmail Hakkı Sezer, “Nakd aş-Şi’r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış,” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 3 (1994).

⁷¹ *Mu‘cemü’l-Muṣṭalaḥâtî’l-‘Arabiyye fî’l-Luġa ve’l-Edeb*, Kâmil el-Mühendis ve Mecdî Vehbe (Beyrut: Maktaba Lubnan, 1984), “en-Naqd” md.

⁷² Sezer, “Nakd aş-Şi’r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış.”

ezberlenebilmesi, modern öncesi dönemde kitleler arasında şiirin daha çok rağbet görmesine sebep olmuştur. Nitekim câhiliye dönemi Arapları arasında en iyi şiir ve en iyi şairi tespit etmek amaçlı müsabakaların yapıldığı bilinmektedir. Oysa Arap dilinde iyi bir nesrin estetik unsurlarının tartışılması, İslâm medeniyeti ve devletinin tesisiyle beraber bir bürokrasinin teşekkül etmesini gerekli kılmıştır. Edebî tenkit denince akla ilk önce ve daha çok şiirin gelmesi, tenkide dair kaleme alınan eserlerde nesirden ziyade şiir ürünlerinin ele alınması ve iyi bir şiirin estetik unsurlarına dair yazılan eserlerin herhangi bir meslekten bağımsız olarak vücuda getirilip “nakd-i şiir” şeklinde adlandırılmaları; şiirin modern öncesi toplumlardaki söz konusu itibarıyla açıklanabilir. Oysa iyi bir nesrin estetik unsurlarını konu edinen eserler, ele aldıkları ortak konulara rağmen “nakd-i şiir”e paralel biçimde “nakd-i nesir” olarak adlandırılmamış, kâtiplik mesleğiyle ilişkili olarak “inşâ”, “kitâbet” ve “kâtiplerin edebî” gibi başlıklarla ortaya çıkmıştır.

Tenkit Teorisi Çerçevesinde Ele Alınan Konular

Nesir ve şiirin birbiriyle ortak ve birbirinden ayrı estetik nitelikleri vardır. Aralarındaki farklılık bunların iki ayrı tür olmasından, benzerlik ise her ikisinin de “söz”le kurulmasından ileri gelmektedir.

Klâsik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında tenkit anlayışını kavrayabilmek amacıyla bu bağlamda ele alınan konuları Ahmed Bedevî (ö. 1384/1964)’nin, *Ususu’n-Nakdi’l-Edebî ‘İnde’l-‘Arab*⁷³ adlı eserinden hareketle şu şekilde sıralayabiliriz:

⁷³ Ahmed Bedevî, “Mevzû‘âtü’n-Nakdi’l-Edebî,” *Ususu’n-Nakdi’l-Edebî ‘İnde’l-‘Arab* (Kahire: Nahdet Misr, 1996).

Şiir ve nesirde söz sanatları ve bunların insana, topluma tesiri bakımından değerlendirilmesi, şiir ve nesrin kısımları ve bu kısımların her birinin özellikleri, edebiyat sanatı açısından değeri, şiirin taşıdığı söz ve anlam özellikleri edebî tenkit çerçevesinde ele alınan birincil hususlardır.

Klâsik nazım şekillerinin bölümleri (matla', makta', tahallüs vs.), beyitlerinin düzeni ve yapısı gibi şekil özelliklerinin yanı sıra sıdk-kizb, sıhhat-hata, taklit-yaratıcılık, eksiklik-tamlık, dine uygunluk-ahlakîlik, derinlik-yüzeysellik, tenasüp-tenafür gibi anlam özellikleri de edebî tenkidin konuları arasındadır.

Şiir, şekil ve anlamının yanı sıra üslûbu ve içerdiği hayal unsurları bakımından da edebî tenkide konu olmuştur. Üslûbunun sert-kolay, açık-kapalı, tabî-tekellüflü, yekâhenk olup olmaması ve üslûbunu güzelleştiren hayal unsurları (mecâz, teşbîh, istiâre, kinâye) ve bunların türleri, türlerinin özellikleri, kabul görenleri, görmeyenleri gibi konular da edebî tenkit kapsamında ele alınan hususlardır.

Şiirin doğal olarak kelimelerden oluşmasından ötürü, edebî tenkitte kelime ve özellikleri üzerinde ayrıntılı biçimde durulmuş; âhengi, anlamı ve yaygınlığı açısından kelime, çeşitli sınıflamalara tabi tutulmuştur.

Şiirde âhengi sağlayan en önemli unsurlardan biri kabul edilen aruz vezni ve şiirin âhengini bozan vezin kusurları da şiir tenkidi bağlamında işlenen konulardandır.

Şairler hakkında tenkitler yapılması ve çeşitli zümrelere ayrılmasının yanı sıra, şairlere nispet edilen şiirlerin güvenilirliğinin araştırılması da münekkitleri (nakkâd) meşgul eden hususlardan olmuştur.

Manzum metin ve şiirin yanı sıra mensur metin ve türleri, bölümleri, üslûbu, muhtevâsındaki hayal unsurları, metin arasında şiirle istiṣhat⁷⁴ ve metnin yazımında kullanılan lafızların seçimi, mensur metinde âhenk unsurlarından biri olan sec'in türleri, değeri ve estetiği gibi hususlar da edebî tenkidin konularındandır.

Nesir ve şiirden başka hitâbetin şekil ve içeriği de edebî tenkitte üzerinde durulan konulardandır. Hutbeye önceden hazırlanma ve hutbenin istitrat⁷⁵, irtical (doğaç)⁷⁶ gibi bölümleri, hitâbetin şekil özellikleridir. Hitâbetin içeriğiyle ilgili edebî tenkide konu olan nitelikleri ise hitabette konu bütünlüğü, tabîlik ve tekellûf, cümlelerin uzunluğu-kısalığı, kullanılan lafızların seçimi ve anlamları, sözün bağlamına uygun söylenmesi, muhatapça beğenilir ve kabul edilebilir hale getirilmesidir⁷⁷.

Gerek nesir gerek şiir tenkidine dair yazılan eserlerde beyân ve bedî ilimlerine ait konuların yer alması, bu eserlerin zaman zaman belâgat eserleri olarak değerlendirilmesine yol açmıştır. Belâgat ilminin varlığına rağmen beyân ve bedî konularının bu tür eserlerde yer almış olması, şiirin ve nesrin yalnızca medrese çevresinde bulunanlara ait bir meşguliyet alanı olmamasından ileri gelmiştir.

Yukarıda bahsedildiği gibi, nesir ve şiir tenkidinde hayal unsurları bahsi (mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi), üslûp ve türleri, kelime ve nitelikleri, söz sanatları gibi birçok ortak konu ele alınmış, bunun tesiriyle de *es-Sinâ'ateyn: el-*

⁷⁴ “Bir fikrin doğruluğuna delil olmak üzere başka bir kimse veya eserden alınan bir parçayı örnek verme.” (*Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “İstiṣhat” md.).

⁷⁵ “Arada bir söz veya fıkra söyleyerek yine dönmek üzere asıl konudan ayrılma.” (*Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “İstitrat” md.).

⁷⁶ “Hazırlanmadan, düşünmeden, içine doğduğu gibi şiir veya güzel söz söyleme, bir mûsikî parçası meydana getirme.” (*Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “İrtical” md.).

⁷⁷ Bedevî, “Mevzû'âtü'n-Nakdi'l-Edebî.”

*Kitābe ve’ş-Şi’r*⁷⁸ ve *el-Meseli’s-Sâ’ir* gibi şiir ve nesir tenkidini beraber ele alan kitaplar yazılmıştır. Fakat bunun aksine iki disiplini, ayrı ilim dalları olarak değerlendiren anlayış daha baskın olup, şiir ve nesir tenkidini müstakil olarak ele alan eserlerin daha fazla olduğunu söylemek mümkündür.

İslâm ilim geleneğinde nesri tenkit süzgecinden geçirmek için nesre dair kuralların yer aldığı ilim, “‘ilmü’l-inşâ”, şiiri tenkit edebilmek için şiirde gerekli olan kuralları açıklayan ilme ise “‘ilmü qarzı’s-şi’r” yâhut daha yaygın olarak “‘ilmü naḫdi’s-şi’r” denilmektedir. Bu iki ilim, klâsik şiirin vezin ve kafiye gibi iki önemli âhenk unsurunu konu edinen “‘ilmü’l-‘arûz” ile birlikte klâsik edebî tenkidin teorileri mahiyetindedir.

İnşâ İlmi

Mensur sözün kendine has niteliklerini, hangi usul ve prensipler ile kaleme alınırsa fesâhatli ve belâgatli kabul edilip muteber olacağını konu edinen ilme “ilm-i inşâ (علم الإنشاء)” adı verilmiştir⁷⁹. İnşâ eserlerinde ele alınan konular genellikle mensur sözün unsurları, ifadeyi güzelleştiren edebî sanatlar (muhassinât), ifadenin estetiğine zarar veren ayıplar, nesir türleri ve bunların özellikleri, münşînin (inşâ/nesir kaleme alınan) sınıfları ve bunların niteliklerinden ibarettir. Bu konuları tahsil eden kişi nesri nasıl inşâ edeceğini ve mevcut nesir ürünlerini değerlendirmek için gerekli olan ölçüleri öğrenmiş olur. Nitekim Mustafa İzzet’in de kaynaklarından biri olan *Menâzirü’l-İnşâ*’ (bk. s.73) adlı eseriyle şöhret bulan

⁷⁸ Ebû Hilâl Askerî, *es-Şinâ’ateyn: el-Kitābe ve’ş-Şi’r* (Beyrut: al-Maktaba al-Unsuriyya, 1419).

⁷⁹ “Bir ‘ilmdir ki anda elfâz-ı menşûreden bahş olunur belîğ ve faşîh olduğu cihetden ve münşîler katında müstahsen olan ‘ibârât ve maḳâma lâ’ik olur kelimâtı mu‘teber olan âdâbı müştamil olduğu ḫayşiyetden” (Taşköprîzâde, *Mevzû‘âtı’l-‘Ulûm*, I, 250).

Mahmûd-ı Gâvân (ö. 886/1481), söz konusu eserinde «سَخْن مَانْد اَنْدَر جِهَان يَادْگار ***»⁸⁰ beytini verdikten sonra inşâ ilminin, niteliği bakımından geçerli sözün ölçüsü olduğunu ve iyisinin kötüsünden bu ilimle ayırt edildiğini ifade etmiştir⁸¹.

İnşâ ilminin tedvini

Divan ve kâtiplik müesseselerinin devlet bürokrasisinde önemli bir yer edinmesiyle birlikte kâtiplerin gerek bilgi ve görgüde gerek metin kaleme alma usûlünde belli bir standart yakalayabilmeleri için kaleme alınan eserler inşâ ilmini vücuda getirmiştir.

Kâtipler için kaleme alınan söz konusu eserleri üç grupta toplamak mümkündür. Bunlardan biri, başta resmî yazışmalar olmak üzere çeşitli vesilelerle kaleme alınmış mektupları ve diğer bazı nesir örneklerini içeren “münşe’ât mecmû’aları”dır.

Bir diğer grup ise nesir örneklerinin yanı sıra resmî yazışma ve özel mektuplaşma usûllerinden de bahseden, Taşköprîzâde’nin Arabî (edebî) ilimlerin fîrû’undan (yan dal) kabul ettiği, mektup yazma bilgisi olarak nitelenebilecek “teressül (mükâtebe) ilmi”ne dair eserlerdir⁸².

Üçüncü grup ise nesir örnekleri ve yazışma usûllerine ilaveten estetik nesrin unsurlarından ve üslup özelliklerinden bahseden “ilmü’l-inşâ” kitaplarıdır. Bu

⁸⁰ Söz var cihânda yâdigar kalır, söz var zaman onu eskitmez (unutulup gider).

⁸¹ (Mahmûd-ı Gâvân, *Menâzîrü’l-İnşâ*², İstanbul: ty., 3).

⁸² Taşköprîzâde, *Mevzû’âtü’l-Ulûm*, I, 297.

eserlerde teorik olmaktan ziyade uygulamaya yönelik sarf, nahiv, beyan ve bedî ilimlerine dair konular yer almıştır.

İnşâ ilminin tedvininde en önemli etken olmasından ötürü modern dönem öncesi İslâm ülkelerinin bürokratik müesseseleri olan divan ve kâtipliğin teşekkülünden söz etmek bu ilmin anlaşılması bakımından önemli olacaktır. Modern dönem öncesi Müslüman devletlerinde muhtelif idarî, malî ve askerî hizmetlerle ilgili kararların alındığı meclisler, bunlara bağlı devlet daireleri ve bu kararlarla ilgili tutulan defterler (kuyūdāt defterleri) “divan (ديوان)” olarak adlandırılmışlardır⁸³.

Eski Sûriye ve Mısır’da, Yunan dilinde hesap defterleri tutulurdu. Pehleviler de bu usulü almış ve söz konusu defterleri “dēwān” olarak adlandırmışlardır⁸⁴. Daha sonra Müslüman Araplar da, devlet işlerinin giriftleşmesiyle birlikte Farslar’ın diplomasi birikiminden istifade etmiş ve divan kurumunu tesis etmişlerdir. Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) tesis edilen İslâm ülkelerindeki ilk divanın İranlı veya İran’ı tanıyan sahâbilerce teklif edildiği kabul edilmektedir⁸⁵.

Sasani (M. 224-650) ve Doğu Roma (M. 395-1453) imparatorluklarından kalan alışkanlıkla olsa gerek Basra, Kûfe ve Suriye’de Farsça ve Yunanca divanlar tutulduğu, Emevî halife Muâviye döneminde (41-60/661-680) başkent Şam’da divanda Arap olmayan memurlar istihdam edildiği ve bunların divan defterlerini

⁸³ Abdülaziz Dûrî, “Divan,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1999).

⁸⁴ Mecdut Mansuroğlu, “Divan,” *İA* (Eskişehir: MEB, 2001).

⁸⁵ “Diplomatik, İslâm Devletlerinde Diplomatik,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1994).

kendi dillerince tuttuğu bilinmektedir⁸⁶. Bu durum halife Abdülmelik zamanında (65-86/685-705) söz konusu defterlerin dilinin tamamıyla Arapça'ya dönmesine kadar sürmüştür⁸⁷.

Divanlarda istihdam edilen görevlilere Arapça “yazıcı” anlamında “kâtib (کاتب)” denmiştir. Hz. Muhammed döneminden itibaren çeşitli dinî, sosyal, idarî ve siyasî işleri yürüten kâtiplerin varlığı bilinmekle beraber, bir müessese olarak divan kâtipliğinin ortaya çıkması Emevî halife Muâviye zamanında gerçekleşmiştir⁸⁸.

Müslüman devletlerinde kâtipler, edebiyat kabiliyeti bulunan, yazışmalarda kullanılan ifade ve imaları kavrayabilecek, saray protokolünü bilen, devlet başkanıyla bir arada bulunmanın gerektirdiği vasıflara sahip, toplantılarda ilmî ve fikrî tartışmalara katılabilecek yeterliliği olan ve güzel konuşanlar arasından seçilmiştir. Ayrıca İran, Azerbaycan, Horasan, Harezm ve Maveraünnehir bölgelerinde kurulan devletlerde, kâtiplerin Arap edebiyatının yanı sıra Fars edebiyatına dair bilgi ve kültüre sahip olmalarına da dikkat edilmiştir⁸⁹.

Fars ve Hintlilerce debîr, Türkler ve Moğollarca bitikçi, ılınga, yazıgıcı, bahşı gibi ünvanlarla da anılan kâtipler⁹⁰, merkezî hükümet yanında eyalet valiliklerince ve askerî komuta kademesince de istihdam edilip⁹¹ özellikle Abbâsî döneminde bürokraside önemli bir konum elde etmişlerdir.

⁸⁶ “Diplomatik, İslâm Devletlerinde Diplomatik.”; Şevkî Dayf, *el-Fenn ve-Mezâhibuhû fi'n-Nesri'l-'Arabî*, 12 bs. (Kahire: Dar al-Maarif).

⁸⁷ Dayf, *el-Fenn ve-Mezâhibuhû fi'n-Nesri'l-'Arabî*, 103.

⁸⁸ Mustafa Sabri Küçükbaş, “Kâtip,” *DİA* (Ankara: İSAM, 2002).

⁸⁹ Küçükbaş, “Kâtip.”

⁹⁰ Halil İnalçık, “Reis-ül-Küttâb,” *İA* (Eskişehir: MEB, 2001).

⁹¹ Dayf, *el-Fenn ve-Mezâhibuhû fi'n-Nesri'l-'Arabî*, 103.

Emevî, Abbâsî ve daha sonraki İslâm devletlerinde kâtiplik bir tür zanâat kabul edilmiştir. Dünyevî fayda gâyesine bağlı diğer zanâatların meslek teşkilâtına benzer bir teşkilâtı ve medrese dışı usta-çırak münâsebetine dayanan bir yetişme usûlü olan kâtipler⁹², tüm İslâm ülkelerinde, hanedan mensupları ve askerî sınıfın yanında reayanın üzerinde sayılan şehirli bir grup meydana getirdiler⁹³.

Her seviyede resmî devlet evrakını kaleme almak ve siyasî yazışmaları sürdürmek gibi görevleri dolayısıyla kâtiplerin edebî nesrin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. Divan ve kâtiplik müessesesiyle ilgili geleneklerin oluşumunun tamamlandığı VI./XII. asırdan itibaren yazışmaların edebî bir üslupla yapılması, Müslüman devletlerde bir gelenek haline gelmiştir⁹⁴. Gelişen bürokrasi, ilim, sanat ve edebiyatla beraber önemli bir merkez durumuna gelen Abbâsî başkenti Bağdat'ta geliştirilen inşâ ve kitâbet usul ve kuralları, daha sonraları hüküm süren Müslüman hânedanlar tarafından model alınmıştır⁹⁵.

Sâlim b. Abdullâh (ö. 106/725), Abdülhamîd el-Kâtib (ö. 132/750) ve İbnü'l-Mukaffa (ö. 142/759) inşâ üslubunun kuruluşunda önemli rolleri olan sırasıyla birbirlerinin yanında yetişmiş Emevîlerin son, Abbâsîlerin ilk dönemlerinde görev yapan üç divan katibidir. Sâlim ve Abdülhamîd el-Kâtib ile şekillenmeye başlayan Arapça edebî nesrin İbnü'l-Mukaffa ile başladığı kabul edilir⁹⁶.

⁹² İncalcık, "Reis-ül-Küttâb."

⁹³ Küçükaşcı, "Kâtip."

⁹⁴ Küçükaşcı, "Kâtip."

⁹⁵ "Diplomatik, İslâm Devletlerinde Diplomatik."

⁹⁶ İsmail Durmuş, "Nesir," *DİA* (İstanbul: İSAM, 2007).

Arap nesir üslûbunu tesis eden kâtiplerin, Hz. Muhammed devrinden itibaren oluşmaya başlayan resmî yazı geleneği yanında, *Kur'an-ı Kerîm*'in üslûbundan ve kısmen Bizans ve önemli ölçüde de Fars mektup yazma geleneğinden istifade ettikleri birçok araştırmacı tarafından dile getirilmiştir⁹⁷. Yunanca bilen Sâlim b. Abdullah'ın, mektup yazım usulü konusunda halifeye gelen Grekçe mektuplardan esinlendiği, talebesi Abdülhamîd el-Kâtib'in de hocası vasıtasıyla Grek resmî mektup geleneğinden, kendisinin Fars kökenli olmasıyla da Sasani mektup yazma usûlünden yararlandığı ileri sürülmüştür⁹⁸. Diğer bazı araştırmacılar ise Fars divan tertibinden ve diplomatiğinden faydalanılmakla beraber nesir üslûbunun diğer milletlerden alındığı görüşüne karşı çıkmaktadır⁹⁹.

Kâtipleri eğitmek amacıyla yazılan eserlerden günümüze ulaşanların en eskisi, yukarıda Arap nesir üslûbunun kurucularından olduğu ifade edilen Emevî dönemi kâtibi Abdülhamid el-Kâtib (ö. 132/750)'in *Risâle ile'l-Küttâb* adlı uzunca mektubudur¹⁰⁰. Bundan sonra bu tarzda yazılan muhtelif risâlelerden sonra İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin *Edebü'l-Kâtib* adlı eseriyle inşâya dair müstakil eserler ortaya çıkmaya başlar. Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?])'in "inşâ" kelimesini daha sonra terimleşen anlamında ilk defa kullandığı¹⁰¹ *Kitâbü'l-Harâc ve-Şinâ'ati'l-Kitâbe*; Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra)'nin *Kitâbü's-Şinâ'ateyn: el-Kitâbe ve's-Şi'r*; Kalkaşendî (ö. 821/1418)'nin *Şubhu'l-A'sâ fî Şinâ'ati'l-İnşâ* ve Mustafa İzzet'in de kaynakları arasında yer alan İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239)'in *el-*

⁹⁷ Durmuş, "Nesir."; Durmuş, "İnşâ," *DİA* (İstanbul: İSAM, 2000); Hans Robert Roemer, "Inshâ'," *EI2* (Leiden: E. J. Brill, 1971).

⁹⁸ Durmuş, "Nesir."

⁹⁹ Dayf, *el-Fenn ve-Mezâhibuhû fî'n-Nesri'l-'Arabî*, 104.

¹⁰⁰ Durmuş, "İnşâ."

¹⁰¹ Roemer, "Inshâ'."

Meşelü's-Sā'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şā'ir adlı eserleri inşâ ilmine dair önemli kaynaklardır¹⁰².

Medrese eğitim sisteminde yer alan sarf, nahiv, beyan ve bedî gibi ilimlere ait konuların uygulamaya yönelik bir üslupla inşâ kitaplarında yer alması, yukarıda da ifade edildiği üzere kâtiplerin usta-çırak ilişkisiyle medrese dışında divanlarda yetişmesiyle açıklanabilir. Söz konusu eserlerin ilk örneklerinin verildiği zaman diliminin, medreselerin Horasan ve Harezm'de IV. (X.) asırda tesis edilip VI. (XII.) asırda İslâm dünyasının genelinde yaygınlaşmasından¹⁰³ önce olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.

İslâm'dan önce ve İslâmın ilk yıllarında Arap yarımadasında yaşayan Araplar, Emevî ve Abbâsî fetihleri neticesinde genişleyen Müslüman nüfuzuyla birlikte Maveraünnehir'den Endülüs'e kadar geniş bir alana dağılmış ve kendilerinden uzakta kalan yakınlarıyla tebrik, taziye, vaaz, nasihat ve diğer gayriresmî konularda da yazışmaya başlamışlardır¹⁰⁴. Bu ihtiyaçtan dolayı münşeat, teressül ve inşâ eserlerinde resmî yazışmaların yanı sıra özel mektuplaşmaların düzenlenmesiyle ilgili esaslar ve bunlara ait örnekler de yer almıştır. Ayrıca yine bu tür eserlerde kâtiplerin meslekleriyle ilgili mâlî hesaplamalara dair bilgilere de rastlamak mümkündür.

¹⁰² Bu konuda daha geniş bir bibliyografya için bk. Durmuş, “İnşa.”

¹⁰³ Bozkurt, “Medrese.”

¹⁰⁴ Dayf, *el-Fenn ve-Mezāhibuhū fî'n-Nesri'l-'Arabî*, 104-105.

Farsça inşâ çalışmaları

Hız. Ömer döneminde (13-23/634-644) İran'ın fethinden itibaren İran'da yönetici sınıfın çoğunluğunun Arap olmasının doğal sonucu olarak resmî evrak ve yazışmaların dili de Arapça idi.

III./IX. asırda Abbâsî Devleti'nin nüfûzunun Bağdat ve çevresine münhasır kalmasıyla İslâm topraklarında, sözde halifeye bağlı olmakla beraber bağımsız hareket eden bölgesel nüfûza sahip hanedanlar varlık göstermeye başlamıştır¹⁰⁵. Bunun neticesinde, ilk önce Sâmanîler (204-395/819-1005) olmak üzere Horasan, Harezm ve Mâverâünnehir bölgelerinde kurulan devletlerin bürokrasilerine Fars dili konuşan yerel unsurlar hakim olmuştur¹⁰⁶. Söz konusu bürokratların himayesiyle İslâm sonrası Derî lehçesine dayanan yeni Fars yazı dili oluşum aşamasına girmiş¹⁰⁷ ve resmî evrak ve yazışmalarda da kullanılmaya başlanmıştır. Yeni Farsça, Gazneli hanedanınca (351-582/963-1186) resmî dil kabul edilmesiyle diplomatik dil olmuş¹⁰⁸ (*bk.* s.417) ve bu gelenek Hârizmşâh (490-628/1097-1231), Selçuklu (431-552/1040-1157) ve daha sonra İran'da hakim olan hanedanlarca da sürdürülmüştür. Bunun neticesi, muhtelif katkı ve etkileşimlerle Arapça olarak gelişen kitabet geleneği Farsça'ya aktarılmıştır.

Farsça'nın bürokrasi dili olması, bu dilde kâtiplere rehber mahiyetinde eserlerin kaleme alınması sonucunu doğurmuştur. Bu tarzda ilk yazılı tavsiye Keykâvus b. İskender (ö. 475/1082'den sonra)'e ait olup, müellifin *Ḳābūs-nāme* adlı eserinin otuz dokuzuncu babı, kâtiplik mesleğini yürütenlere tavsiye olmak üzere

¹⁰⁵ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler," *DİA* (İstanbul: İSAM, 1988).

¹⁰⁶ Attar, "İran'ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü."

¹⁰⁷ A. Naci Tokmak, "İran, Edebiyat," *DİA* (İstanbul: İSAM, 2000).

¹⁰⁸ "Diplomatik, İslâm Devletlerinde Diplomatik."

kaleme alınmıştır¹⁰⁹. Bir sonraki asırda Nizâmî-i Aruzî (ö. 552/1157 [?])’nin hükümdarlara kâtiplik, şairlik, müneccimlik ve tabiplik mesleklerini tanıtmak için kaleme aldığı *Çehâr Makâle* adıyla meşhur olan *Mecma’u’n-Nevâdiri* de kâtipliğe dair özet bilgiler ve bu mesleğin önemine dair hikayeler içeren bir makale ihtiva etmektedir¹¹⁰. VI./XII. asırdan itibaren ise bir kısmı bugüne ulaşan birçok Farsça münşeât mecmuasının varlığı bilinmektedir¹¹¹. İlm-i teressüle dair yazıldığı bilinen ilk eserin de en geç bu asrın başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Yayımcısı Prof. Dr. Adnan Sadık Erzi tarafından *Destûr-i Debîrî* olarak adlandırılan Muhammed b. Abdi’l-Hâlik el-Meyhenî’nin bu eseri, ilm-i teressülün yanı sıra sözün belâgat ve fesâhatine dair nitelikleri ve imla kurallarını ele almakla inşâ türüne ait bazı konuları da içermektedir¹¹².

VIII./XIV. asra kadar kâtipler için tertip edilen rehberler, münşeât mecmuaları ve *Destûr-i Debîrî* gibi teressül ilmine dair eserlerden ibarettir. Yine bu asra ait olan Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325)’nin *Resâ’il-i İcâz* ve Şems-i Münşî (ö. 778/1376)’nin *Destûrû’l-Kâtib fî Ta’yîni’l-Merâtibi* ise ilm-i inşâyâ dair kaleme alınmış ilk Farsça eserler olarak kabul edilebilir¹¹³. Özellikle Şems-i Münşî’nin, mukaddimesini ilm-i inşâyâ, birinci kısmını ilm-i teressüle, ikinci

¹⁰⁹ Keykâvus, *Kabusname*, çev. Mercimek Ahmed, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: MEB, 1944).

¹¹⁰ Abdulkadir Erkal, *Divan Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)* (Ankara: Birleşik, 2009), 29; Nizâmî-i Aruzî, *Çehâr Makâle*, haz. Mîrzâ Muhammed (Leiden & Londra: Brill & Luzac, 1909).

¹¹¹ Mehmet Kanar ve Rıza Kurtuluş, “İnşâ, Fars Edebiyatı,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2000).

¹¹² bk. Muhammed b. Abdi’l-Hâlik el-Meyhenî, *Destûr-i Debîrî*, haz. Adnan Sadık Erzi (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1962).

¹¹³ Mehdî Mehdîzâde, “Târîhçe-i Münşe’ât der Edeb-i Fârsî,” *Keyhan-e Farhangi*, S 154 (1378); Ali Ekber Ahmedî Dârânî ve Ekrem Herâtîyân, “Destûrû’l-Kâtib fî Ta’yîni’l-Merâtib,” *Ayene-ye Miras*, S 41 (1387).

kısmını divan müessesesinin işleyişiyle ilgili diğer hususlara ayırdığı kapsamlı eseri, Farsça ilm-i inşâ geleneği açısından bir dönüm noktası teşkil eder¹¹⁴.

Bir sonraki asırda ise Hâce-i Cihân Mahmûd-ı Gâvân (ö. 886/1481)'ın *Menâzirü'l-İnşâ*' adlı eserinden söz etmek gerekir (bk. s.73). İyi bir tasnife sahip bu muhtasar eser, Türkçe ilm-i inşâ eserlerine de kaynaklık etmiş olması bakımından ayrıca önemlidir. Fars dilinde inşâ ilmine dair eserlerin, münşeat ve teressül türü eserlere nazaran oldukça sınırlı sayıda olduğunu da ifade etmek gerekir.

Türkçe inşâ çalışmaları

V./XI. asrın sonlarında, Selçuklu hanedânından Süleymân Şah'ın İznik'i pâyitaht ilan etmesiyle¹¹⁵ Anadolu'da başlayan Selçuklu idaresi, Büyük Selçuklu bürokrasisinin Farsça geleneğini sürdürmüş ve kendilerine bağlı olarak ortaya çıkan Türkmen uç beylikleri de resmî yazışmalarda Farsçayı kullanmışlardı. Bu gelenek neticesi Anadolu'da Farsça teressül ve münşeat türü eserler kaleme alındığı bilinmektedir¹¹⁶.

VII./XIII. asra gelindiğinde Moğol istilaları neticesinde Anadolu'da Selçuklu hanedanının nüfuzu zayıflayıp bir süre sonra tamamen ortadan kalkmıştır. Bunun neticesinde bağımsızlık kazanan Türkmen beyliklerine, Fars dili-edebiyatının yeterince nüfuz etmemesinin ve Horasan, Harezm, Mâverâünnehir bölgelerinden Anadolu'ya gelen sufilerin, Anadolu'da Farsça bilmeyen yoğun Türkmen nüfusunu irşat çabalarının tesiriyle Batı Türk yazı dilini teşkil edecek olan Oğuz dili öne

¹¹⁴ Ahmedî Dârânî ve Herâtyân, "Destürü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib."

¹¹⁵ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular," *İA* (Eskişehir: MEB, 2001).

¹¹⁶ İnalçık, "Reis-ül-Küttâb."; Osman Turan, "Nümûnelik İnşâ Kitapları," *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar* (Ankara: TTK, 1958).

çıkmaya başlamış; beyliklerin ilk dönemlerinde Farsça olan yazışma dili bir zaman sonra Türkçe'ye dönmüştür.

Emevîlerin son, Abbasîlerin ilk zamanlarında gelişmiş olan divan ve kâtiplik müesseseleri ve bunlara dair edebiyat Gazneli ve Selçuklu hâkimiyetinde Farsça'ya aktarıldığı gibi, Osmanlı hâkimiyetinde de daha çok Farsça üzerinden Türkçe'ye aktarılmıştır. Nitekim ilk dönem belgelerinde görülen unsurlar, üslup ve diplomatik kurallar söz konusu geleneğin devam ettiğini gösterir. VIII./XIV. asırda Osman Gazi'nin vefatından hemen sonra hazırlanan Farsça bir vakfiye, bu geleneğin devamını göstermesinin yanı sıra, daha Osman Gâzi (ö. 726/1326) döneminde Osmanlılar'ın bir kâtipler dairesine sahip olduğuna da işaret etmektedir¹¹⁷. Yıldırım Bâyezîd dönemine (791-804/1389-1402) gelindiğinde ise, yabancı hükümdarlara yazılan Arapça ve Farsça nâmelerin (mektup) İran ve Mısır divanlarından çıkan örneklerinden aşağı kalır bir yanı olmadığı belirtilmektedir¹¹⁸.

VII./XIII. asırda henüz Çobanoğullarına bağlı bir uç beyliği durumunda olan Osmanlı hanedanının IX./XV. asra gelindiğinde giderek bir imparatorluğa evrilmesi, devletin resmî dili durumunda olan Türkçe'nin önemini artırmış, kâtiplerin eğitime dair bilinen ilk Türkçe eserler bu asırda yazılmıştır.

Kâtiplere yönelik Fars dilinde yazılı ilk tavsiyelerin Keykâvus b. İskender'in *Ḳābūs-nāme* adlı eserinde görüldüğü yukarıda ifade edilmişti. *Ḳābūs-nāme*'nin VIII./XIV. asırdaki iki, IX./XV. asırdaki üç Türkçe tercümesi de kâtiplere dair

¹¹⁷ Halil İncalcık, *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I* (İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010), 339.

¹¹⁸ İncalcık, "Reis-ül-Küttâb."

nasihatler içeren ilk Türkçe eserlerdir¹¹⁹. Kâtipler için kaleme alınan ilk müstakil risale olan *Teressüfî* ise, eserin müellifi olan Ahmed-i Dâ'î (ö. 824/1421'den sonra), “Arabî ve Pârsî teressüllerden ihtiyâr edip kaleme getirdiğini” ifade etmektedir¹²⁰. Adından da anlaşılacağı üzere teressül türünde olan eserde mektup yazma usûlü kısaca işlendikten sonra örnek mektuplar verilmiştir.

Dâ'î'nin risâlesinden sonra Türkçe'de kâtipler için kaleme alındığı bilinen ilk müstakil eser olan Yahya b. Mehmed el-Kâtib'in *Menâhicü'l-İnşâsı* da, girişinde kelamın belâgat ve fesâhatine dair kısa bilgiler içermekle beraber teressül türü bir eser olarak nitelenebilir¹²¹.

Modern dönem öncesi Müslüman devletlerinde kâtiplik müessesesinin bir tür zanâat olarak kabul edildiği ve kâtiplerin usta-çırak ilişkisi doğrultusunda yetiştiği yukarıda ifade edilmişti, kâtiplerin medreselilerden seçildiği X./XVI. asra kadar olan dönem hariç Osmanlı'da da bu gelenek devam etmiş kâtiplik mesleğinde yetişmek için, mutlaka dîvân kalemlerine devam ederek, orada üstatların nezâreti altında, uzun bir alıştırma dönemi geçirmek gerekmiştir¹²².

Teressül eserlerinin kâtiplerin yetişmesinde pratik ders kitapları ihtiyacını karşıladığı, münşeat mecmualarının ise hazır örnek ve kalıplar sunup kâtiplere yardımcı olduğu aşikardır. Bu iki tür eserin yanında İslâm dünyasında kâtiplere yönelik yazılan bir diğer tür olup asıl konumuzu teşkil eden nesir

¹¹⁹ Enfel Doğan “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kabus-nâme Çevirileri Üzerine,” *TDED* XLIII (2010).

¹²⁰ İ. Çetin Derdiyok, “Ahmed Dâ'î'nin Teressül'ü,” *Toplumsal Tarih* I, S 6 (1994): 56-59.

¹²¹ bk. Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib. *Menâhicü'l-İnşâ*, haz. Şinasi Tekin (Harvard Üniversitesi, 1971).

¹²² İnalçık, “Reis-ül-Küttâb.”

bilgisi/teorisi/tenkidi mahiyetindeki ilm-i inşâ eserlerinin Türkçe’de tespit edebildiğimiz ilk örneği¹²³ ise, İsmail-i Ankaravî (ö. 1041/1631)’nin *Miftāhu’l-Belāğa ve-Mısbāhu’l-Feşāha* adlı kitabının dördüncü bâbıdır. Bu ilk örneğin kaleme alınmasının XI./XVII. asrı bulmasından yola çıkarak, Osmanlı kâtiplerinin ilm-i inşâ eserlerine ihtiyaç duymaları hâlinde Arapça ve Farsça olanlara başvurdukları tahmin edilebilir. Nitekim, Mahmûd-ı Gâvân’ın *Menâzirü’l-İnşâsı*’nın İstanbul’da baskısının yapılması, Türkiye’nin çeşitli yazma kütüphanelerinde nüshalarının bulunması, *Miftāhu’l-Belāğa*’nın inşâ ile ilgili bâbının, söz konusu eserin tercümesi mahiyetinde olması ve yine aynı eserin XII./XVIII. asırdan itibaren kurulan mektepler için hazırlanan inşâ eserlerine de kaynaklık etmeye devam etmesi bu tahmini doğrular niteliktedir (*bk.* s.73).

Buna ilaveten İbnü’l-Esîr’in *el-Meseli’s-Sâ’ir fî Edebi’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir* adlı eserinin Türkçe eserlerin kaynakçasında yer alması (*bk.* s.74), edebî ilimlere dair eserleriyle şöhret bulan Mehmed Rifat (ö. 1325/1907)’in *Ḳavâ’id-i ‘İlm-i İnşâ*’ adlı eserinde, “esâs-ı inşâyâ dâ’ir ma’lûmât-ı müfideyi tarz-ı cedîd üzere yazılmış Arabî bir kitâbdan ahz ederek lisân-ı Osmânîye tatbîken tahrîr ettiğini” söylemesi¹²⁴ de nesir teorisi bakımından Arapça ve Farsça eserlerden istifadenin Tanzimat döneminden sonra da devam ettiğini gösteren diğer örneklerdir.

Mehmed Rifat’ın söz konusu eseri Hüseyin Râci (ö. 1319/1902)’nin *Telhîşü’l-İnşâsı*’yla beraber ele aldıkları konuların genişliği ve tasniflerinin yetkinliği ile Türkçe ilm-i inşâ için önemli sayılabilecek iki eserdir. Bunlar

¹²³ Kütüphanelerde yazma halinde bulunan tüm münşeat ve teressüller incelenmeden kesin bir tespit yapmanın mümkün gözükmediğini de ifade etmek gerekir.

¹²⁴ Mehmed Rifat, *Ḳavâ’id-i ‘İlm-i İnşâ* (İstanbul: Kitapçı Kasbar, 1308), 2.

haricinde Ahmed Hamdi Şîrvânî (ö. 1307/1889-90)'nin *Medhal-i İnşâ*, Hâfız Mehmed Ziyâeddin Türkzâde'nin *Mekâtib Hazînesi yâhûd Mükemmel ve Mufaşşal 'Osmânlı İnşâsı*, R. Fâik'in *Fenn-i İnşâ* adlı eserleri de Türkçe ilm-i inşâ kitaplarından bazılarıdır¹²⁵.

Nakd-i Şiir veya Karz-ı Şiir İlmi

Mensûr sözün “ilm-i inşâ”sı gibi, manzum sözün, kendine has niteliklerini, hangi usul ve prensipler ile kaleme alınırsa belâgatli ve fesâhatli kabul edilip muteber olacağını konu edinen ilme Taşköprîzâde “ilm-i karz-ı şiir (علم قرض الشعر)” adını vermiştir¹²⁶.

Kudâme b. Cafer (ö. 337/948 [?]), ilm-i nakd-i şiire bir sistem getirdiği¹²⁷ *Nakdû's-Şi'r* adlı eserinde, şiirle ilgili ilimleri beş kısma ayırmıştır. Bunlar; vezin ve aruz ilmi, taktî' ve kafiye ilmi, şiirin söz varlığı, anlam ve maksadına dair ilim, iyi ve kötüsüne dair ilimdir. Müellif, çoğunluğun ilk dört kısma dair eserler kaleme aldığını ifade etmiş, “şiirin iyisini ve kötüsünü birbirinden ayırmak” olarak

¹²⁵ Dr. Ersin Özarslan, kaleme aldığı makalede Tanzimat döneminin ikinci yarısından itibaren neşr edilen Türkçe inşâ, kitabet ve münşeat kitaplarından tespit edebildiklerinin bir dökümünü sunmuştur. bk. Ersin Özarslan, “Harf İnkılabından Önce Neşredilmiş Türkçe İnşâ, Kitabet ve Münşeat Kitapları,” *TAED*, S 34 (2007).

Söz konusu listede aynı kitabın birden fazla baskıları göz ardı edildiğinde yaklaşık 130 adet eserin adı geçmektedir. Bu eserlerin içinde ilm-i inşâyâ dair eserler olduğu gibi münşeat ve teressül türü eserlerin olduğu da muhakkaktır. İlm-i inşânın Türkçe’de seyrini daha iyi takip edebilmek için bu eserlerin bir tasnifinin yapılması ve karşılaştırmalı bir biçimde incelenmesinin gerekliliği şüphesizdir. Tabii yukarıda da değinildiği gibi yazma eserler de unutulmamalıdır.

¹²⁶ “Bir ‘ilmdir ki kelimât-ı şi’riyyenin aḥvâlinde bâhişdir lâkin vezn ü kâfiye ḥayşîyyetinden degil belki ḥüsn ü kubbî cihetindendir (Taşköprîzâde 1313, c.1, s.249)

¹²⁷ Cengiz Kallek, “Kudâme b. Ca’fer,” *DİA* (Ankara: İSAM, 2002).

açıkladığı nakd-i şiire dair bir kitap bulamadığından bahisle söz konusu kitabını kaleme almıştır¹²⁸.

Taşköprîzâde'nin tanımı ve Kudâme'nin açıklaması karşılaştırıldığında “karz-ı şiir” ve “nakd-i şiir (نقد الشعر)” terimlerinin aynı ilim dalını ifade ettiğini söylemek mümkündür. Gelenek içerisinde ise “karz-ı şiir”den çok “nakd-i şiir” terimi kullanılmış ve yaygınlaşmıştır. Modernleşmeyle birlikte Avrupa dillerinden tercümeler başlayınca Fransızca “critique” teriminin, Arapça ve Farsça'ya “nakd (نقد)”, Türkçe'ye de yine aynı kökten “tenkit (تنقيد)” ve “intikât (انتقاد)” kelimeleriyle tercüme edildiği görülmektedir.

Nakd-i şiir ilmine dair eserlerde genel olarak manzum sözün unsurları, şiiri güzelleştiren edebî sanatlar (muhasinât), şiirin estetiğini zedeleyen ayıplar, nazım şekilleri ve özellikleri gibi hususlar ele alınmıştır. İnşâ ilmini tahsilin çift kazanımı nakd-i şiir için de geçerlidir. Kişi, bu ilmin tahsiliyle hem nasıl iyi şiir yazması gerektiğini kavrayacak hem de mevcut şiirleri değerlendirebileceği ölçüleri öğrenmiş olacaktır.

Nakd-i şiirin tedvini

Câhiliye Arapları'nın çeşitli panayırlarda düzenledikleri şiir müsabakaları ve bu müsabakalarda galip şairleri belirlemeleri, söz konusu toplumda bir tenkit anlayışının varlığını gerekli kılmaktadır. I./VII. asırda ise halife ve sahâbîlerin

¹²⁸ «وقد عني الناس بوضع الكتب في القسم الأول وما يليه إلى الرابع عناية تامة، فاستقصوا أمر العروض والوزن، وأمر القوافي والمقاطع، (Kudâme b. Ca'fer, *Nakdü's-Şi'r*, İstanbul, 1302, 2).

birçoğunun öznel yaklaşımlarla eski şairleri ve şiirlerini tenkit ettikleri bilinmektedir¹²⁹.

“Nakd” kelimesinin bir terim olarak ortaya çıkması ve tenkide dair meselelerin yazılı eserlerde yer almaya başlaması II./VIII. asra rastlar. Nitekim Sîbeveyhî (ö. 180/796 [?]), Arapça nahiv kurallarını ele aldığı *el-Kitāb* adlı eserinde bunların yanı sıra gerek manzum gerekse mensur ürünlerle ilgili, edebî tenkit kapsamında kabul edilebilecek değerlendirmelerde bulunmuştur¹³⁰. Yine aynı dönemde edip, kâtip, şiir râvîsi ve Mu'tezile kelamcılarının, tenkit (naqd) ve münekkidin (nāqid/naqqād) önemi ile ilgili görüşler beyan ettikleri bilinmektedir¹³¹.

Müelliflerinin tenkit teorisi ortaya koymak gibi bir düşünceleri olmamasına rağmen, Sîbeveyhî'den sonra telif edilip dil özelliklerini işleyen ve dil ürünlerinin bu özelliklere göre değerlendirmesini yapan eserleri de burada anmak gerekir. Bunlar kendilerinden sonra edebî tenkitle ilgili kaleme alınan eserlerin kimi konu, prensip ve usûllerini içermeleri bakımından nakdin tedvin merhaleleri içinde değerlendirilmektedir¹³².

III./IX. asra gelindiğinde nahiv, belâgat gibi muhtelif konulara dair yazılmış eserlerde dağınık halde bulunan tenkit konularının bir araya derlendiği, mevcut prensipler ve kurallara göre şairlerin tabakalara ayrılıp değerlendirildikleri görülür. İbn Sellâm el-Cumahî (ö. 231/846 [?])'nin, câhiliye ve İslâm sonrası dönem şiiri hakkında zamanına kadar gelen dağınık bilgileri derleyip, yeni bilgi ve görüşler

¹²⁹ Er, “Tenkit”, Arap Edebiyatı.”

¹³⁰ Sezer, “Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış.”

¹³¹ Sezer, “Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış.”

¹³² Sezer, “Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış.”

ilavesiyle şiir tenkidinde esas alınacak ölçüleri belirlediği¹³³ *Tabakâtü Fuḥūli's-Şu'arāsı* ve İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin aynı tarzdaki *eş-Şi'r ve's-Şu'arāsı*, tenkit kurallarının yanı sıra şair “tabakât”ını¹³⁴ içeren önemli eserlerdendir.

IV./X. asırda ise Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?]), *Naküd's-Şi'r* adlı eseriyle “zevk-i selim”e dayanan şiir tenkidini aklî ve mantıkî bir anlayışla¹³⁵ sistemleştirmiştir¹³⁶. Bir nevi Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin belâgat ilminde gerçekleştirdiğini şiir tenkidinde gerçekleştiren müellif, kısa bir mukaddimeden sonra eserini üç bölüm olarak düzenlemiştir. İlk bölümde şiirin tanımından ve unsurlarından (mânâ, lafız, vezin, kafiye), ikinci bölümde bu unsurların nitelikleri (edebî sanatlar dâhil) ve birbirleriyle uyumundan söz etmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise şiirin ayıplarını ele almıştır.

Nakdü's-Şi'r den sonra, Ebû Hilâl el-Askerî'nin *Kitâbü's-Şinâ'ateymi*, İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin *el-'Umde fî Maḥāsini's-Şi'r ve-Âdâbili*, Ziyâeddîn İbnü'l-Esîr'in *el-Meşelû's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'in*, İbn Sinân el-Hafâcî'nin *Sırru'l-Feşâḥası* gibi eserler edebî tenkit ölçüleri ortaya koyan önemli çalışmalardır¹³⁷.

Farsça nakd-i şiir çalışmaları

Farsça'da bilinen ilk şiir değerlendirmeleri, IV./X. asırda Müslüman İran'da ortaya çıkan yerel hanedanlarca himaye edilen şairlerin, rekabet sonucu birbirlerinin

¹³³ Zülfikar Tüccar, “İbn Sellâm el-Cumahî,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1999).

¹³⁴ “İslâm telif geleneğinde, sahasında tanınmış şahsiyetlerin biyografilerini konu edinen telif türü.” (İsmail Durmuş, “Tabakat,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 2010).

¹³⁵ Sezer, “Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış.”

¹³⁶ Kallek, “Kudâme b. Ca'fer.”

¹³⁷ Er, “Tenkit”, Arap Edebiyatı.”

eserlerine getirdikleri tenkitlerdir. Bu asırdan önce Farsça’da edebî tenkidin varlığına işaret eden herhangi bir bilgi bugüne ulaşmamıştır¹³⁸.

Şiirin niteliğine dair Fars dilinde bilinen ilk yazılı değerlendirme ise, Keykâvus b. İskender’in 475/1082 yılında tamamladığı *Ḳābūs-nāme* isimli eserinin, şiirin nasıl olması gerektiğinden ve yazılış gayesinden bahsettiği otuz beşinci babıdır¹³⁹. Keykâvus’un bir nasihat-nâme mahiyetindeki eserine ilaveten Nizâmî-i Aruzî (ö. 552/1157 [?])’nin hükümdârlara kâtiplik, şairlik, müneccimlik ve tabiplik mesleklerini tanıtmak için kaleme aldığı *Çehâr Maḳâle* adıyla meşhur olan *Mecma‘u’n-Nevâdir* adlı eserinden de bahsetmek gerekir. Müellif, Fars dilinde ilk şairler tezkiresi olarak da kabul edilen eserinin, “der mâhiyyet-i ‘ilm-i şi‘r ve şalâhiyyet-i şâ‘ir” başlıklı ikinci makalesine şiirin tanımıyla başlamıştır. Daha sonra küçük hikâyeler hâlinde hükümdarlar ve maiyetindeki şairlerden bahseden Nizâmî, arada açtığı bir “faşl”da ise şairde bulunması gereken vasıfları sıralamıştır¹⁴⁰.

Edebî sanatlar hakkında bilinen ilk Farsça eser, V./XI. veya VI./XII. asırda yazıldığı tahmin edilen Muhammed b. Ömer Râdûyânî’nin *Tercümânü’l-Belâğası*’dır. Müellif, eserin telif sebebi olarak belâgat ve sanatlarla ilgili Arapça eserlerden herkesin istifade edememesinden dolayı nazım ve nesirde doğru bir ölçü bulunmayışını göstermiştir. Buna bağlı olarak bu alanlarda üstatlık davası güdenlerin çoğaldığını belirten Râdûyânî’nin bu şikâyeti, yaşadığı dönemde şairler

¹³⁸ Rıza Kurtuluş, “Tenkit, Fars Edebiyatı,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2011).

¹³⁹ Abdülhüseyn Zerrinkub, “İran’da Nakdüşşiirin Tarihçesi,” *TAED*, S 13 (1999); Erkal, *Divan Şiiri Poetikasi* (17. Yüzyıl), 29.

¹⁴⁰ Zerrinkub, “İran’da Nakdüşşiirin Tarihçesi.”; Yusuf Çetindağ, “Biyografik Bilgi ve Şiir Eleştirisi Açısından Çehâr Makâle,” *Bilig*, S 34 (2005); Nizâmî-i Aruzî, *Çehâr Makâle*.

arası süregelen rekabetlere de işaret etmektedir¹⁴¹. Söz konusu eseri, adındaki ve girişindeki belâgat vurgusuna rağmen yazılış amacı doğrultusunda nakd-i şiir kapsamında değerlendirmek uygun olacaktır (*bk.* s.20).

Tercümānū'l-Belāğa ve bundan sonra telif edilen Vatvât (ö. 573/1177)'ın, *Ḥadā'ıku's-Sihr fî Deḳā'ıki's-Şi'r* adlı eserinde her hangi bir tasnife tâbi tutulmaksızın beyan ve bedî konularına yer verilmiştir. *Tercümānū'l-Belāğa*'nın ismindeki “belâgat” vurgusunun, Ahmet Ateş'in ifadesiyle bu eserden bir intihal durumunda olan¹⁴² *Ḥadā'ıku's-Sihr fî Deḳā'ıki's-Şi'r*'de, yerini “şiir” vurgusuna bırakması gözden kaçmaması gereken bir husustur.

Klâsik Türk şiir tarihinde önemli bir isim olan Ahmedî (ö. 815/1412-13)'nin, Vatvat'ın söz konusu eserini, konu anlatımını ihtisar edip örnek beyitleri artırarak *Bedāyi'ü's-Sihr fî Şanāyi'i's-Şi'r* adıyla tekrar düzenlediğini ifade etmek gerekir¹⁴³. Buna ilaveten yine aynı eserin *Bahrü'l-Ma'ârif, Cāmi'ü'l-Fürs, İstılâhātu's-Şi'riyye* gibi şiir tenkidini konu edinen Türkçe te'lîfatta da tesirinin görülmesi¹⁴⁴, bu eserin Klâsik Türk Edebiyatı şiir teorisi açısından önemine işaret etmektedir.

Râdüyânî'nin ve Vatvat'ın iki öncü eserinden sonra Şems-i Kays (ö. 633/1236'dan sonra), *el-Mu'cem fî Me'â'iri Eş'âri'l-'Acem* adlı eserini tertip etmiştir. Şems-i Kays, kısaca *Mu'cem* olarak bilinen eserini, birincisi aruz ilmine, ikincisi kafiye ve nakd-i şiire olmak üzere iki kısma ayırmıştır. Altı “bab” olarak

¹⁴¹ Râdüyânî, *Kitâb Tarcumân al-Balāğa*, 2-3.

¹⁴² Ahmed Ateş, mukaddime, *Kitâb Tarcumân al-Balāğa*, mlf. Muḥammed b. 'Omar ar-Râdüyânî (İstanbul Üniversitesi, 1949), 45.

¹⁴³ Günay Kut, “Ahmedî,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1989).

¹⁴⁴ Yakup Şafak, “Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârifî ve Enisü'l-Uşşâk ile Mukayesesi,” (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991), 434; M. A. Yekta Saraç, “Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Belâgat ile İlgili Eseri ve Bu Eserdeki Edebî Terimler,” *TDED XXXI* (2004).

düzenlediği ikinci kısmın birinci babı şiir ve kafiye'nin manasına, ikinci babı kafiye harflerine, üçüncü babı kafiye harflerinin harekelerine, dördüncü babı kafiye'nin hududuna, beşinci babı kafiye kusurları ve manzum sözde hoşla gitmeyen niteliklere, altıncı babı şiiri güzelleştiren hususlara (mahâsin) dairdir. Eserinin hatimesinde ise şiirin unsurlarından (sahîh kelimeler, tatlı lafızlar, belîğ ibâreler, latif mânâlar), şairliğin gereklerinden, “sirkat” ve kısımlarından, şairin bilmesi gereken ilimlerden bahsetmiştir. Taşköprîzâde'nin şiir nakdi tanımından hareket edecek olursak Râdûyânî ve Vatvât, yalnızca şiirin “hüsn” ciheti durumunda olan edebî sanatları ele almışken, Şems-i Kays bunlara şiirin “kubh” ciheti olan manzûm sözde beğenilmeyen vasıfları da ilave etmiştir. Bu tertibinden yola çıkarak, Şems-i Kays'ı Farsça nakd-i şiirin kurucusu kabul etmek yerinde olacaktır.

Bunlardan sonra kaleme alınan eserlerin hemen tamamı ise *Mu'cem* ile *Hadâ'îku's-Sihri* kaynak almışlardır¹⁴⁵. Şerefeddin-i Râmî (795/1393)'nin *Hadâ'îku'l-Hakâ'iki*, Hüseyin Vâ'iz-i Kâşifî (910/1504)'nin *Bedâyi'ü'l-Efkâr fî Şanâyi'î'l-Eş'ân* da Farsça nakd-i şiire dair önemli eserlerdendir¹⁴⁶.

Türkçe nakd-i şiir çalışmaları

Türkçe'de şiirle ilgili bilinen ilk yazılı bilgi ve değerlendirmeleri, Farsça'dan Türkçe'ye VIII./XIV. asırda iki kez IX./XV. asırda üç kez tercüme edilen *Kābūsnāme* adlı eserde bulmak mümkündür¹⁴⁷. Bu tercümelerden sonra ise Şeyh İmam Ahmed el-Bardahî el-Amîdî (IX./XV.)'nin, Fars dili ve kültürüne dair

¹⁴⁵ Derya Örs, “Vatvât, Reşîdüddin” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2012).

¹⁴⁶ Daha geniş bir bibliyografya için bk. Tahsin Yazıcı, “Belâgat, Fars Edebiyatı,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1992).

¹⁴⁷ Doğan, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılan Kābūsnāme Çevirileri Üzerine.”

ansiklopedik bir sözlük mahiyetinde olan *Cāmi'ü'l-Fürs* adlı eserinin beşinci kısmını anmak gerekir. Müellif, “kavā'id-i şî'riyye” başlığı altında klâsik şiire ait nazım şekil ve birimleri ile ilgili bazı terimleri tanımladıktan sonra, nakd-i şiirde, şiirin “mahâsin”inden kabul edilen “reddü'l-acüz ale's-sadr”, “cinâs”, “teşbîh” ve “mecâz-ı mürsel”i ayrı başlıklar altında örnek beyitlerle açıklamıştır. Bunlar haricinde aruz bahirlerini de ele alan müellif son olarak ise “ta'miye” konusunu işlemiştir.

Türkçe'de şiire dair ilk müstakil kitap ise Muslihuddin Mustafa Sürûrî (ö. 969/1561-2)'nin *Baḥrî'l-Ma'ārif*'dir. Eser bir mukaddime, üç makâle ve bir hatimeden oluşmaktadır. “Mukaddime”de bazı şiir terimleri ve aruz kurallarını ele alan müellif, eserin ilk makalesinde aruz bahirlerinden, ikinci makalesinde “şanāyi'-i şî'riyye” olarak isimlendirdiği “mahâsin”den, üçüncü makalede yaygın olarak kullanılan teşbihlerden bahsetmiş, eserin hatimesinde ise şiirin faydalarını ve İslâm şeriatına uygunluğunu ele almıştır.

Nakd-i şiirin Türkçe'de önemli eserlerinden biri de İsmail-i Ankaravî (ö. 1041/1631)'nin *Miftāhu'l-Belāga ve-Mışbāhu'l-Fesāḥası*'dır. Müellif söz konusu eserini şiir sanatı, inşâ bilgisi, belâgat ilmi ve fesâhat fennini öğrenmek isteyip Kazvînî'nin *Telhîşî*'nin ince mânâlarını kavrayamayan iki dervişi için kaleme almıştır¹⁴⁸. İsmail-i Ankaravî, dört baba ayırdığı eserinin ilk baâbında “kelime” ve kelâm mefhumlarını, ikinci bâbında beyân ilmiyle ilgili kural ve terimleri, üçüncü babında nazım şekilleri ve bedî sanatları, dördüncü ve son bâbında ise ilm-i inşâ konularını ele almıştır.

¹⁴⁸ Abdülkadir Summak, “Miftāhu'l-Belāga ve Mışbāhu'l-Fesāḥa -Transkripsiyonlu Metin-,” (Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 1999), 1.

Tertibi göz önünde bulundurulduğunda bir nakd-i şiir eseri olmamakla beraber, bu disiplinin konuları içerisine giren birçok konuyu içinde barındırdığı için Müstakimzâde Süleyman (ö. 1202/1788)'ın *İştîlâhâtü's-Şi'riyye* adlı risalesini de burada anmak gerekir. Türkçe ilk edebiyat terimleri sözlüğü olarak nitelenen risalede elli dokuz madde başı yer almaktadır¹⁴⁹. Yine bu tarzda önemli bir eser Muallim Nâci'nin *İştîlâhât-ı Edebiyyesi*'dir. Müellifin vefatıyla yarım kalan sözlük, Tanpınar'ın ifadesiyle “eski belâgatin bizde en iyi eseridir”¹⁵⁰.

XIII./XIX. asırda kaleme alınan Ali Cemâleddin'in *‘Arûz-ı Türkî ‘İlm-i Kavâfî Şanâyi‘-i Şi‘riyye ve ‘İlm-i Bedî‘*, Mehmed Mihrî'nin *Fenn-i Bedî‘*, Ahmed Hamdi (ö. 1307/1889-90)'nin *Teshîlül-‘Arûz ve‘l-Kavâfî ve‘l-Bedâyi‘* adlı eserleri ele aldıkları konular itibariyle nakd-i şiir kapsamında değerlendirilmesi gereken eserlerdir.

Aruz ve Kafiye İlimleri

Vezin ve kafiye, modern öncesi şiirde âhengi sağlayan iki önemli unsur olarak kabul edilegelmiştir. Arap şiirinin vezni olan aruz ve buna bağlı olarak ele alınan kafiye kuralları, İslâm dinini benimseyen Farslar ve Türklerce de birtakım değişiklikler yapılmak sûretiyle benimsenmiştir¹⁵¹.

¹⁴⁹ Harun Tolasa, “18. yy.’da Yazılmış Bir Divan Edebiyatı Terimleri Sözlüğü -Müstakimzâde’nin İstîlâhâtü’s-Şi’riyye’si II,” *TDED* XXIV (1986).

¹⁵⁰ M. A. Yekta Saraç, sunuş, *Edebiyat Terimleri İstîlâhât-ı Edebiyye*, mlf. Muallim Nâci (İstanbul: Bilimevi, 2004); Ahmet Hamdi Tanpınar, *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Dergâh, 2012), 591.

¹⁵¹ Abdulkadir Gürer, “Lem’î’nin Kafiye Risâlesi: “Risâletü’l-Kafîyeti’l-Vâfiye”,” *Türk Dilleri Araştırmaları* 17 (2007).

Taşköprüzâde, “aruz (علم العروض)”u “şiir için muteber olup Arapça lafız ve terkiplere ârız olan¹⁵² vezinlerin hallerinden bahs eden ilim” olarak tanımlamış ve bu ilmin vezinleri konu edindiği için mûsikînin, Arapça lafız ve terkipleri ele aldığı için şiir ilminin fûrû‘undan (yan dal) olduğunu ifade etmiştir¹⁵³.

Müellif ayrı bir ilim olarak ele aldığı kafiyei ise “beyit sonlarının uyum ve ayıplarından söz eden ilim” olarak tanımlamıştır¹⁵⁴.

Aruz ve kafiye ilimlerinin tedvini

Arap edebiyatında, bazen kafiye bilgisi aruz ilmine dâhil edilmiş bazen ise aruz ve kafiye birbirine ilişkin ele alınmakla beraber ayrı ilim dalları olarak kabul edilmişlerdir. Aruz, kafiye ile birlikte Arap nazım sisteminin de esasını teşkil etmektedir¹⁵⁵. II./VIII. asra kadar pratik olarak öğrenilen aruz ve kafiye kurallarını ilk kez tedvin eden Halil b. Ahmed (ö. 175/791), *Kitābü’l-‘Arûz* adlı eserinde kafiyei de “nazım bilgisi” olarak ele aldığı aruza dâhil etmiştir. Kendisinden hemen sonra eser veren Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?]) aruz ve kafiyei dair ayrı iki eser, Kutrub (ö. 206/821-22) ise kafiyei dair müstakil bir eser kaleme almıştır. Halil b. Ahmed’in tedvin ettiği bu disiplinler yüzlerce müstakil eserin yanı sıra edebiyata dair çeşitli te’lîfatta ve ansiklopedik eserlerde de işlenegelmiştir.

¹⁵² “Asılda mevcut olmayıp sonradan ortaya çıkmak” (İlhan Ayverdi vd., *Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “Ârız, Ârız olmak” md.).

“Cevherin karşıtı. Renkler, kokular, tatlar gibi cevherlere ilişkin şeyler” (*Mantık Terimleri Sözlüğü*, mlf. Talha Hakan Alp, Mantık, haz. Talha Hakan Alp, İstanbul: Yasin, 2010, “Araz” md.).

¹⁵³ “Bir ‘ilmdir ki anda şi‘r için mu‘teber olan evzânın aḥvâlinde bahş olunur ki evzân-ı mezbûre elfâz u terākīb-i ‘Arabiyye’ye ‘ârızadır.” (Taşköprüzâde, *Mevzû‘ātu’l-‘Ulûm*, I, 242).

¹⁵⁴ “Bir ‘ilmdir ki anda evâḥir-i ebyâtın tenāsübünden ve ‘uyübundan bahş olunur.” (Taşköprüzâde, *Mevzû‘ātu’l-‘Ulûm*, I, 248).

¹⁵⁵ Nihad M. Çetin, “Arûz,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1991).

Halil b. Ahmed'den sonra söz edilmesi gereken bir diğer aruz müellifi İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö. 400/1009)'dir. Cevherî, *el-'Arûzu'l-Varaka* adlı eserinde, Halil'in usul ve ana prensiplerine bağlı kalmakla beraber, bunları sadeleştirip ıslah etmiştir¹⁵⁶. Müellif, söz konusu eserine aruzun tanımıyla başlamış, faydalarını, ayıplarını ele almış ve aruza dair diğer meseleleri de “Aruzun Mukaddimleri” başlığı altında toplamıştır. Bu mukaddimler aruzun “sebeb”leri, cüzleri, bâbları (bahirler), “taktî”, “zihâf”, “darb” ve “ta'vîz”den ibarettir. Eserin sonunda ise aruz bahirlerini tek tek örneklerle açıklamıştır¹⁵⁷. Böylece şekillenen aruz disiplinine dair daha sonra yazılan eserlerde, mevcut bilgilerin daha düzenli ve açık sunulmasına çalışılmıştır. Ebü'l-Ceyş el-Endelüsî (ö. 549/1154)'nin aruza dair *'Arûz-i Endelüsî* adıyla meşhur risalesi ve Abdullah b. Osman el-Hazrecî (ö. 627/1230)'nin *el-Hazreciyye* adıyla bilinen aruz ve kafiyeyle dair kasidesi pratik maksatla yazılmış muhtasar eserlerden en yaygın olanlarıdır. Meseleler etrafındaki münakaşalardan uzak olan bu eserlerin üzerlerine birçok şerhler yapılmıştır¹⁵⁸.

Halil b. Ahmed (ö. 175/791)'den sonra Kutrub'un, Ferrâ'nın ve Ahfeş el-Evsat (ö. 215/830 [?])'ın *Kitābü'l-Ḳavāfî*leri ile oluşum sürecini tamamlayan kafiye bilgisi ise, şekillenen tanım, terim ve tasnifiyle daha sonraki müelliflerce takip edilmiştir.¹⁵⁹

Ahfeş el-Evsat, eserine “kafiye” terimiyle kastedilen farklı mânâları ele alarak giriş yaptıktan sonra kafiyeyle dair konuları on bâbda incelemiştir. İlk babda kafiye türlerini (‘iddetü'l-ḳavāfî: mütekâvis, müterâkib, mütedârik, müterâdif),

¹⁵⁶ Çetin, “Arûz.”

¹⁵⁷ İsmâîl b. Hammâd Cevherî, *'Arûzu'l-Varaka* (Mağrip: Dar al-Thaqafa, 1984).

¹⁵⁸ Çetin, “Arûz.”

¹⁵⁹ İsmail Durmuş, Mürsel Öztürk ve İskender Pala, “Kafiye,” *DİA* (İstanbul: TDV İSAM, 2001).

ikinci babda revî harfini, üçüncü babda kafiye harekelerini, dördüncü ve beşinci bablarda illetli harflerin hangi durumlarda revî olup olamayacağı, altıncı, sekizinci ve dokuzuncu bablarda harekeli, sâkin ve illetli harflerin bir arada bulunma durumlarını, yedinci babda beyit sonlarının harekelenmesiyle ilgili hususları, onuncu babda ise şiirin seslendirilmesi durumunda kafiyenin nasıl okunacağını ele almıştır¹⁶⁰.

Farsça aruz çalışmaları

Hz. Ömer döneminde (13-23/634-644) İran'ın Müslümanlarca fethiyle beraber İran topraklarına Arap asıllı yönetici ve asker sınıfı teşekkül etmiş ve yerli sanatçıların itibar görebilmeleri ve bir mevki sahibi olabilmeleri için Arapça bilmeleri ve bu dilde eser vermeleri gerekmiştir. Fetihden sonra İran toplumunun İslâm dinini kabul etmesinin, İslâm kültür ve medeniyetinin unsurlarını benimsemelerini kolaylaştırdığı da ifade edilmelidir. Bu sebeplerle yeni Fars şiirinin öncülerinin Arapça'yı ve Arap nazım tekniğini iyi bilen İranlı şairler olduğu kabul edilegelmiştir¹⁶¹.

En geç V./XI. asırda yaşadıkları tahmin edilen Yûsuf-i Aruzî ve Ebû'l-Alâ eş-Şüşterî'nin Fars arûzuyla ilgili eser ortaya koyan ilk müellifler olduğu kabul edilir. Bu müelliflerin eserlerini İslâm öncesi İran nazım biçimlerini de değerlendirerek Arapça aruz kitaplarından istifadeyle kaleme aldıkları ifade edilmektedir¹⁶². Bir geçiş sürecinden itibaren İran şiirinin klâsik şekline kavuşması

¹⁶⁰ Ahfeş el-Evsat, *Kitâbü'l-Kavâfî* (Şam: Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür, Turizm ve Millî Eğitim Bakanlığı, 1970).

¹⁶¹ Çetin, "Arûz."

¹⁶² Çetin, "Arûz."

V./XI. asırda gerçekleşmiş, aruzun Farsça'ya tatbik süreci de yine bu asırda tamamlanmıştır. Bu süreç içerisinde aruzun, Farsça nazma uyarlanmasında ve bunun tesiriyle teorik izah usulünde değişiklikler meydana gelmiştir¹⁶³. Fars dilinde aruza dair kaleme alınıp bugüne ulaşan ilk eser ise Reşîdüddin Vatvât (ö. 573/1177)'ın *Muhtaşar der 'İlm-i 'Arûz* adlı risalesidir¹⁶⁴.

Farsça aruz vezni ve kafiye teorisine dair kapsamlı ve sistematik bilgi ve değerlendirmeleri ise Şems-i Kays (ö. 633/1236'dan sonra)'ın, klâsik İran ve Türk şiirinin nazım tekniği ve üslûbunu tahlil için gerekli bilgilere sahip¹⁶⁵ *el-Mu'cem fî Me'â'iri Eş'âri'l-'Acemi*'nde bulmak mümkündür. İran nazım tarihinin oluşum sürecine dair önemli kayıtlar taşıyan eserin¹⁶⁶, ilk kısmı aruz ilmine ikinci kısmı ise kafiye ve nakd-i şiire tahsis edilmiştir. Toplam dört bab olan ilk kısmın birinci babında, aruzun tanımı ve rükünleri (sebeb, veted, fâsıla/sütûn) (*bk.* s.396), ikinci babında aruz “tef'ile”leri, üçüncü bâbında vezinde meydana gelen değişiklikler ve “zihaf”lar, dördüncü bâbında ise “bahir”ler, “daire”ler ve beyitlerin “taktî”i işlenmiştir¹⁶⁷.

Mu'cem'in kafiye ve nakd-i şiire tahsis edilen ikinci kısmı ise kafiye ile ilgili beş bab içermektedir. Müellif, birinci babda şiir ve kafiye'nin mânâsını, ikinci babda kafiye harflerini, üçüncü babda kafiye harflerinin harekelerini, dördüncü babda kafiye türlerini (hudûd-ı kavâfî: mütekâvis, müterâkib, mütedârik, mütevâtir,

¹⁶³ Çetin, “Arûz.”

¹⁶⁴ Söz konusu eser için *bk.* Reşîdüddîn Vatvât, “Muhtaşar der 'İlm-i 'Arûz,” *Farsça Grameri*, haz. Ahmed Ateş ve Abdülvehhâb Tarzî (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1962).

¹⁶⁵ Çetin, “Arûz.”

¹⁶⁶ Çetin, “Arûz.”

¹⁶⁷ Şems-i Kays, *el-Mu'cem fî Me'â'iri Eş'âri'l-'Acem* (Tahran: Meclis Matbaası, 1935).

müterâdif), beşinci babda ise kafiye ayıplarını (ikvâ, ikfâ, isnâd, îtâ') ve manzum kelamda hoş görülmeven hususları ele almıştır.

Bu eserden sonra şairlere, edebiyat eleştirmenlerine ve şiir meraklılarına aruz ve kafiye öğretmek amacıyla, bu konularda gerek kitaplarda bölümler, gerekse bağımsız risaleler hâlinde çok sayıda eser kaleme alınmıştır¹⁶⁸. Bunlar arasında bazı hususiyetleriyle Nasîrüddin et-Tûsî'nin (ö. 672/1274) *Mi'yârü'l-Eş'ân*, çok tutunmuş ve yayılmış olmaları bakımından, şerhleri ve Türkçe tercümeleriyle birlikte, Vahîd-i Tebrîzî'nin (IX/XV) *Cem'-i Muhtaşan*, Osmanlı şairlerinin yetişmesindeki tesirleri ve aynı konularda yazılmış Türkçe eserlere büyük ölçüde kaynaklık etmiş olmaları sebebiyle Molla Câmî (ö. 892/1492)'nin (IX/XV) *Risâle der 'İlm-i Arûz* ve *Risâle der 'İlm-i Kâfiye* adlı iki eseri, Seyfi'nin aruz risalesi ve *Mizânü'l-Eş'ân* anılabilir¹⁶⁹.

Aruza dair Farsça teorik kaynakların, Klâsik Fars Edebiyatı'na ilaveten Klâsik Türk Edebiyatı örneklerini değerlendirmede geçerliliğini koruduğunu ifade etmek gerekir. Bunu destekler bir husus olarak VIII./XIV. asır Klâsik Türk Edebiyatı şairlerinden Kırşehirli Gülşehrî'nin Türkçe'de kullanılan vezinleri içeren Farsça bir aruz risâlesi kaleme alması¹⁷⁰ gösterilebilir.

¹⁶⁸ Gürer, "Lem'î'nin Kafiye Risâlesi: "Risâletü'l-Kafiyeti'l-Vâfiye".

¹⁶⁹ Gürer, "Lem'î'nin Kafiye Risâlesi: "Risâletü'l-Kafiyeti'l-Vâfiye"."; Çetin, "Arûz."

¹⁷⁰ Çetin, "Arûz."

Türkçe aruz çalışmaları

Klâsik Türk Edebiyatı, Arap edebiyatı kaynaklı aruzu İran şiirindeki işlenmiş ve farklılaşmış şekliyle kabul etmiş, bahirleri arasından zamanla kendine göre bir seçme yapmak suretiyle kullanmaya devam etmiştir¹⁷¹.

Aruzun Farsça'ya intibakına benzer bir sürecin Türkçe'de de yaşandığı bilinmektedir. Mâverâünnehir'de V./XI. ve VI./XII. asırlarda, Anadolu'da ise VII./XIII. ve VIII./XIV. asırlarda aruz vezniyle kaleme alınan manzumelerde, aruzun hece veznine yakın kalıplarının seçildiği ve yeni nazım biçimlerinin bünyesine eski nazım biçimlerine ait unsurların da karıştığı görülmektedir. Bu duruma ilaveten Türk şairlerinin giderek azalmakla beraber X./XVI. asra kadar Türkçe'nin aruza gelmediğinden şikâyet ettikleri de bilinen bir gerçektir¹⁷².

IX./XV. asırda dilde yoğunluğu artan Arapça, Farsça kelime ve tamlamaların tesiriyle Batı Türkçesi'nde aruz vezninin daha kolaylıkla kullanılmaya başlandığı, Klâsik Edebiyat'ın sonuna kadar kullanılacak olan vezinlerin de yine bu dönemde seçiminin tamamlandığı kabul edilmektedir¹⁷³. Bir sonraki asra gelindiğinde Türkçe'de rahatça kullanılır olan aruz vezni XIII./XIX. asırdaki Millî Edebiyat akımına kadar hâkimiyetini sürdürür, hatta Âşık edebiyatına da tesir ederek bu edebiyatta yeni nazım çeşitlerinin doğmasına yol açar¹⁷⁴.

Aruz teorisinin Türkçe'ye uyum sağlamasındaki en önemli zorluk, Türkçe kelimelerin imlâsının, Arap aruzunun Halil b. Ahmed'den gelen tahlil tarzıyla

¹⁷¹ Ömer Faruk Akün, "Divan Edebiyatı," *DİA* (İstanbul: İSAM, 1994).

¹⁷² Çetin, "Arûz.," M. Fuad Köprülü, "Arûz, Arap Arûzunun Diğer İslâmî Edebiyatlara Tesiri," *İA* (Eskişehir: MEB, 2001).

¹⁷³ Çetin, "Arûz."

¹⁷⁴ Akün, "Divan Edebiyatı."

izahında güçlük çekilmesidir¹⁷⁵. Nitekim Arapça imlâ sisteminde hareke olarak ifade edilip harf değeri taşımadığı kabul edilen ünlü sesler Türkçe kelimelerin imlâsında harfle gösteriliyordu. Türkçe ve Farsça kelimelerin imlâ hususiyetleri ve bunların aruza uyarlanmasından *el-Mu‘cem fî Me‘â‘iri Eş‘âri’l-‘Acem* adlı eserinde ilk defa Şems-i Kays (ö. 633/1236’dan sonra)’ın bahsettiği bilinmektedir. Müellif, hazırladığı lugatin mukaddimesinde Türkçe kelimelerin imlasıyla ilgili yeterince bilgi verdiğini söylese de¹⁷⁶ söz ettiği tahmin edilen *Tibyânü Lugâti’t-Türki ‘alâ-Lisâni Kānglı* adlı eser bugüne ulaşmamıştır.

Aruzun Türkçe’ye uyarlanmasında teorinin yanı sıra uygulamada da sorunlar yaşanmıştır. Eski Türkçe’de zaten az olan uzun ünlülerin X./XI. asırdan itibaren kısaltmaya başlaması¹⁷⁷ ve Batı Türkçesi’nde tamamen ortadan kalkmasının yanında Türkçe’nin hece yapısının Arapça’ninkinden farklı oluşu, Türkçe sözlerin aruz vezni dâhilinde ifade edilmesini güçleştirmiştir.

Şems-i Kays’tan sonra Türkçe’nin aruza uyarlanmasının teorik olarak ele alındığına dair bir bilgi elimizde yoktur. Aruza dair yazılan pek çok Türkçe risâle Arap ve Fars dillerindeki teorileri Türkçe’ye aktarmaktan ibarettir¹⁷⁸. Nitekim aruz ve kafiyeyle dair bilinen ilk Türkçe eser Alî Şîr Nevâ’î (ö. 906/1501)’nin Halil b. Ahmed, Şems-i Kays, Nasîr-i Tûsî ve Câmî’nin eserlerini kaynak alarak yazmış olduğu *Mizânü’l-Evzân* adlı eserdir. Nevâ’î, söz konusu kaynaklardaki bilgilere birkaç vezin daha ilave ettiğini ifade etmiş ve doğu Türkçesinde daha çok halk

¹⁷⁵ Çetin, “Arûz.”

¹⁷⁶ Çetin, “Arûz.”

¹⁷⁷ Türkçe’de aslî uzun ünlüler için bk. Talat Tekin, *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (Ankara: KYGM & Simurg, 1995).

¹⁷⁸ Köprülü, “Arûz, Arap Arûzunun Diğer İslâmî Edebiyatlara Tesiri.”; Çetin, “Arûz.”

arasında yaygınlaşan bazı nazım şekillerini ele almıştır. Nevâ'î'nin eserinde noksanlıklar ve yanlışlıklar bulunduğunu söyleyen Bâbü'r Şâh (ö. 937/1530)'ın risâlesi de *Mîzânü'l-Evzân* ile ortak kaynakçaya sahip daha ayrıntılı bir eserdir¹⁷⁹.

Anadolu'da varlığı bilinen aruza dair ilk Türkçe eserler Mutahhar b. Ebî Lârendî ve Amasyalı Alâeddin Ali b. Hüseyin Çelebi (ö. 875/1470-71) tarafından IX./XV. asırda kaleme alınan risâlelerdir. Birçok yazma nüshasının varlığından¹⁸⁰ yola çıkarak Amasyalı Alâeddin'in eserinin, rağbet gördüğü söylenebilir. Lem'î Derviş Mehmed (ö. 977/1569)'ın *Bahrü'l-Evzâm*, Aşkî'nin *Arūsü'l-Arūz*, Fedâ'î'nin *İcmālü'l-Arūz*, Halim-i Şîrvânî, Sûdî ve Gedâ'nın manzumeleri de aruza dair yazılmış müstakil eserlerdir¹⁸¹.

Kafiye dair Türkçe ilk yazılı bilgiler IX./XV. asırda Bedr-i Dilşâd'ın *Murâdnâmesi*'nde yer almıştır. Bundan sonra kaleme alınan Muhyî-i Gülşenî (ö. 1013/1603)'nin *Bünyâd-ı Şî'r-i Ârif*, Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) ve Lem'î Derviş Mehmed (ö. 977/1569)'ın müstakil risâleleri ise X./XVI. asra ait eserlerdir.

Kafiye'nin Türkçe'ye uyarlanmasıyla ilgili meselelere ilk defa Muallim Nâci (ö. 1310/1893) teşebbüs etmiştir. *İştilâhât-ı Edebiyye* adlı edebiyat terimleri sözlüğünün “kafiye” bahsinde, Türkçe kelimelerin imlâsı ve beyitlerin taktîi ile ilgili açıklamalarda bulunmuş, redif harfleri ile ilgili kendi görüşlerini beyan etmiş

¹⁷⁹ Köprülü, “Arûz, Arap Arûzunun Diğer İslâmî Edebiyatlara Tesiri.”; Çetin, “Arûz.”

¹⁸⁰ Çetin, “Arûz.”

¹⁸¹ Güre, “Lem'î'nin Kafiye Risâlesi: “Risâletü'l-Kafiyeti'l-Vâfiye”,” Çetin, “Arûz.”; Kamil Ali Gıynaş ve Özer Şenödeyici, “Teorik Açıdan Aruz İlmi ve Üç Aruz Risalesi,” *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3, S 14 (2010).

ve düz, dar veya yuvarlak ünlüler arasında yapılan kafiyelerde seslerin kalınlık ve inceliklerinin de dikkate alınması gerektiğine deyinmiştir¹⁸².

Yukarıda Türkçe’de aruz ve kafiye ilimlerini müstakil olarak ele alan eserler sıralanmıştır. Bunların hâricinde Sürûrî (ö. 969/1562)’nin *Baḥrî’l-Ma‘ârif*, Ahmed Hamdî’nin *Teshîlû’l-‘Aruz ve’l-Ḳavāfî ve’l-Bedāyi’*, Ali Cemâleddîn’in *‘Arûz-ı Türki’ İlmi-Ḳavāfî Şanāyi’-i Şi‘riyye ve İlmi-Ḳavāfî*, Abdünnâfi İffet’in *Maḥzen-i Esrâr-ı Şu‘arâsı* ve Mehmed Rifat’ın *Mecâmi‘ü’l-Edebi* ise bu iki ilmi de ele alan edebiyat eserleridir.

¹⁸² Muallim Nâci, “Kafiye.”

II. BÖLÜM:

MUSTAFA İZZET, HAYATI VE ESERLERİ

Mustafa İzzet

Def'ü'l-Mesâlib'in müellif kaydında “Bâbân hanedanından M. İzzet ibn Ahmed” ismi yer almaktadır. *Sicill-i Osmânî*’de “Ahmed Paşa (Babanlı)” maddesinde, adı geçen zatın “Mustafa İzzet Bey” adında bir oğlu olduğu kaydedilmiştir. *Sicill-i Osmânî*’den sonra kaleme alınan *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri* adlı eserde ise yine “Ahmet Paşa Baban” maddesinde, Paşa’nın mirlivâ¹⁸³ olan “Mustafa İzzet” adında bir oğlu olduğundan söz edilmektedir. Bu kayıtlarda adı geçen mirlivâ rütbesine sahip Mustafa İzzet Paşa’nın, *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib* adlı eserin müellifi olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, müellifin babası Babanlı Ahmed Paşa (ö. 1292/1875), dedesi ise Babanlı Süleyman Paşa (ö. 1254/1838)’dir¹⁸⁴.

Babanlı Ahmed Paşa, Osmanlı Devleti’nde Musul Vilâyeti’ne bağlı ocaklık¹⁸⁵ olarak yönetilen Süleymâniye Sancağı’na¹⁸⁶ veraset yoluyla mutasarrıf olmuştur. Buradaki ocaklık idaresinin kaldırılmasıyla¹⁸⁷ beraber Ahmed Paşa, Bağdat valisi Necib Paşa tarafından oğlu Halil Hâlid ile birlikte 1263/1847

¹⁸³ “Askeri rütbelerden birinin adıdır. Mirлива suretinde de kullanılırdı. Miralay (Albay) terfi edince mir-i liva, mir-i liva terfi edince ferik olurdu. Miralaya kadar askerî erkâna ‘bey’ denildiği halde mir-i liva ile ondan yukardaki rütbede bulunanlara ‘paşa’ denilirdi. Elkap olarak da ‘saadetlü efendim’ yazılırdı. Eskiden sancak beylerine mir-i liva denilirdi” (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Mehmet Zeki Pakalın, İstanbul: MEB, 1983, “Mir-i liva” md.).

¹⁸⁴ *Sicill-i Osmanî*, Mehmed Süreyya (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1996), “Ahmed Paşa (Babanlı)” md.; *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, Mehmed Emin Zeki Bey (Stockholm: Apec & Öz-Ge, 1998), “Ahmet Paşa Baban” md.

¹⁸⁵ “Osmanlı devletinde, sınırları koruması ve gerektiğinde orduya kuvvet göndermesi şartıyla gelir ve ürününden faydalanması için bir kimseye verilen ve babadan oğula veya âileye kalan toprak.” (*Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “Ocaklık” md.).

¹⁸⁶ Ahmet Gündüz, “Süleymaniye,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2010).

¹⁸⁷ *Sicill-i Osmanî*, “Ahmed Paşa (Babanlı)” md.

yılında¹⁸⁸ İstanbul'a gönderilmiştir¹⁸⁹. Aynı tarihte Mustafa İzzet'in de babası ve kardeşiyle beraber İstanbul'a gelmiş olması muhtemeldir.

Ahmed Paşa bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra Van mutasarrıflığı, Yemen beylerbeyi ve valiliği, Erzurum, Halep ve Adana valiliği görevlerini yürütmüş, nihayet 1292/1875 yılında Adana'da vefat etmiştir¹⁹⁰.

Müellifin kardeşi¹⁹¹ Halil Hâlid (ö. 1316-7/1899 [?]) ise 1277/1860-1 yılında Harbiye Mektebi'ni mülâzım olarak bitirdikten sonra Harbiye İdâdîsi'nde ve rüştiyelerde coğrafya, kozmoğrafya, tarih ve riyaziye (matematik), Darulfünûn'da ise coğrafya öğretmenliği yapmıştır. Daha sonra çeşitli kademelerde memuriyet hayatına devam eden Halil Hâlid, 1302/1885 yılında Tahran sefiriliğine, sonrasında ise Adana, Beyrut ve Kastamonu valiliklerine tayin olmuştur. 1314/1896 yılında Kayseri'de ikamet etmek üzere emekli edilmiş¹⁹² ve 1316-7/1899 yılında vefat etmiştir¹⁹³.

Babası Ahmed Paşa 1292/1875 tarihinde vefat ettiğine göre, Mustafa İzzet en geç 1293/1876 senesinde doğmuş olmalıdır. 1302/1885 yılında *Taşhîhü'l-Ğalaât* adlı eserini telif ettiği düşünüldüğünde ise bu tarihten çok önce doğmuş olması gerektiği ortaya çıkar. *Def'ü'l-Mesâlib* adlı eserini 1312/1894 yılında telif eden müellif, eğer eserini kendisi bastırmışsa 1325/1907-8 yılında hayatta olmalıdır.

¹⁸⁸ *Nawdaranî Kurd*, Mîr Besirî (Süleymaniye: Serdam, 2002), "Ehmed Paşa" md.; W. Behn, "Bâbân," *Encyclopædia Iranica*, New York, 1996.

¹⁸⁹ *Kürd ve Kürdistan Ünlüleri*, "Halil Halit Bey" md.

¹⁹⁰ *Sicill-i Osmanî*, "Ahmed Paşa (Babanlı)."

¹⁹¹ *Sicill-i Osmanî*, "Ahmed Paşa (Babanlı)."

¹⁹² *Sicill-i Osmanî Zeyli*, Mehmed Zeki Pakalın (Ankara: TTK, 2008) "Hâlit Bey (Halil Halit Bey)" md.

¹⁹³ *Nawdaranî Kurd*, "Xelîl Xalîd Paşa" md.

Ancak kesin olarak bildiğimiz Mustafa İzzet'in 1293-1312/1875-1894 tarihleri arasında hayatta olduğudur. *Taṣḥīḥü'l-Ġalaṭāt* adlı eserini 1302/1885 yılının yaz aylarını geçirdiği bir köyde kaleme aldığını belirten¹⁹⁴ müellifin hayatı hakkında bunlardan başka bir bilgiye ulaşamamıştır¹⁹⁵.

Mustafa İzzet'in hayatı ve ailesi hakkında bu sınırlı bilgilerden başka, *Def'ü'l-Mesâlib*'de bir münasebetle kendi ifadesinden, eserin telif edildiği süreçte hayatta olmayan şair Kemal Paşa ile eski bir dostluğu olduğunu anlıyoruz (*bk.* s.237). *Sicill-i Osmânî*'de 1312/1894'ten önce vefat eden “Kemâl” isimli şahıslar arasında, “paşa” ünvanlı ve şair olduğu belirtilen Kemâl Ahmed Paşa (1304/1887) ile nazım ve nesirde yetenekli olduğu belirtilen Kemâl İsmâil Paşa (1310/1892)'dan söz edilmektedir¹⁹⁶. Mustafa İzzet'in dostu olan kişinin, bu ikisinden biri olma ihtimali varsa da eldeki sınırlı bilgilerle kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

¹⁹⁴ Mustafa İzzet, *Taṣḥīḥü'l-Ġalaṭāt ve'l-Muḥarrefât fi'l-Esmâ' ve'l-Luġāt* (İstanbul, 1302), 133.

¹⁹⁵ Osmanlı Arşivlerinde Harbiye Nezâreti Muhâsebât dairesinde görevli Kol ağası Mustafa İzzet'in 1298/1881 yılında binbaşılığa terfi ettirilerek Beyrut İdâdisi Müdürlüğüne tayin edildiği ve 1301/1884 yılında dördüncü rütbeden nişân-ı Osmânî ile taltif edildiği kayıtlarına rastlanmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA], *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 00839/7479; BOA. İ.DH. 00927/73503).

Yine söz konusu arşivlerde Üçüncü Orduda görevli miralay (albay) Mustafa İzzet'in 1303/1885 yılında mirlivâliğe (tuğgeneral) terfi ettirilerek Yedinci Ordu Erkân-ı Harbiye Reisliğine tayin edildiği ve 1306/1888 yılında üçüncü dereceden nişân-ı Osmânî verildiği kayıtlıdır (BOA. İ.DH. 00965/76263; BOA. İ.DH. 01099/86158).

Arşivlerdeki diğer bir kayıt ise Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye İdâresi İkinci Şubesinde görevli Piyâde Binbaşı Mustafa İzzet'in 1303/1886 yılında yine aynı görevde kalmak üzere kaymakamlığa (yarbay) terfi ettirildiğine dairdir (BOA. İ.DH. 00990/78156).

Yukarıdaki kayıtlarda bahsedilen kişilerin kimlikleriyle ilgili ayrıntılı bilgi söz konusu evraklarda yer almadığı için eserin müellifi ile aynı kişi olup olmadıkları tespit edilemedi.

¹⁹⁶ *Sicill-i Osmânî*, “Kemâl Ahmed Paşa” ve “Kemâl İsmail Paşa” md.

Ulaşabildiğimiz kaynaklarda hayatı hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olamadığımız müellif *Taṣḥīḥü'l-Ġalaṭāt* adlı eserini aşağıdaki beyitle noktalamıştır¹⁹⁷:

إِنَّ آثَارَنَا تَذُلُّ عَلَيْنَا *** فَانْظُرُوا بَعْدَنَا إِلَى آثَارِ

XIII.-XIV./XIX.-XX. asır şairlerini konu edinen tezkirelerde adına rastlanmamakla birlikte *Def'ü'l-Mesâlib*'de yer alan şiirlerinden yola çıkarak Mustafa İzzet'in şairlik yönünün de olduğunu söyleyebiliriz. Bir divan tertip edip etmediğini bilmediğimiz müellif, şiirlerinde “İzzet” mahlasını kullanmaktadır. *Def'ü'l-Mesâlib*'de “li-muḥarririhi” ifadesinden Mustafa İzzet'e ait olduğu anlaşılan şiir örneklerinin numaralarını burada belirtmek, müellifin tanıtılması açısından faydalı olacaktır.

Def'ü'l-Mesâlib'in çevriyazılı metninde [CV] numaralı bir gazeli ve [CLXXXVII] numaralı bir musammâtı bulunan müellif, [CVIII] numaralı iki beytin, yazmış olduğu bir kasideden, [h] numaralı Türkçe-Farsça mülemma beytin ise bir gazelinden alıntı olduğunu ifade etmektedir. Müellife ait diğer bir mülemma beyit ise [g] olup Arapça ve Farsça yazılmıştır. [xlii] numaralı Farsça bir şiiri de bulunan müellif, [XCII]'de Nef'î (ö. 1044/1635)'nin bir beytini, [XCIII]'de ise Arapça bir şiiri tazmin etmiştir.

Mustafa İzzet'e ait olup metinde örnek olarak kullanılan diğer Türkçe şiirlerin numaraları ise şöyledir: [VI], [VII], [XVI], [XVIII], [XXV], [XLI], [LI], [LII], [LVI], [LVII], [LXI], [LXIII], [LXVI], [LXVII], [LXIX], [LXXVI],

¹⁹⁷ Mustafa İzzet, *Taṣḥīḥü'l-Ġalaṭāt ve'l-Muḥarrefât fi'l-Esmâ' ve'l-Luġāt*, 133.

¹⁹⁸ “Şüphesiz eserlerimiz bize delalet eder, bizden sonra eserlere bakınız.”

[LXXVIII], [LXXIX], [XCVI], [CVI], [CVII], [CX], [CXIV], [CXV], [CXX], [CXXIII], [CXXIV], [CXXV], [CXXVII], [CXXVIII], [CXXXI], [CXXXIX], [CXL], [CXLI], [CXLIII], [CXLIV], [CLXIII], [CLXV], [CLXVIII], [CLXIX], [CLXXV].

Müellif, metindeki madde başlarına örnek olarak verdiği bazı Arapça ve Farsça beyitleri manzum olarak Türkçe'ye tercüme etmiştir. Bunların numaraları ise şöyledir: [XX], [XXI], [XXII], [XXIII], [XXXII], [XL], [LIII], [LXIV], [XCIV], [CXXII], [CXXXVI].

Bunlara ilaveten *Def'ü'l-Mesâlib*’in “Edebî tenkit teorileri” kısmının sonunda, gayriresmî mektuplarda metin arasında yer verilmek üzere çeşitli konulara dair beyitler sıralanmıştır. Müellif, buradaki Türkçe beyitlerin bir kısmını Arapça ve Farsça’dan tercüme ettiğini, bir kısmını ise kendisinin yazdığını ifade etmiştir (*bk. s.473*).

Söz konusu şiirler dışında Mustafa İzzet, bir de edebî münâzara kaleme almış ve eserindeki “mufâzala” maddesine örnek olarak eklemiştir (*bk. s.294*).

Mustafa İzzet, yukarıda bahsedilen şiirleri ve münâzarasını içeren *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kâtib*’den başka *Taṣḥîḥü'l-Ġalaṭât ve'l-Muḥarrefât fî'l-Esmâ' ve'l-Luġât* adlı bir eser daha telif etmiştir.

Taṣḥîḥü'l-Galatât ve'l-Muḥarrefât fî'l-Esmâ ve'l-Luġât

Taṣḥîḥü'l-Galatât ve'l-Muḥarrefât fî'l-Esmâ ve'l-Luġât (تصحيح الغلطات والمحرفات)

(في الأسماء واللغات) isimli eser, 1302/1885 yılında İstanbul’da Ebüzziyâ Matbaası’nda basılmıştır. 136 sayfadan ibaret olan eserin müellif kaydında “Mustafa İzzet” ismi

yer almaktadır. Mustafa İzzet, eserinin mukaddimesinde -*Def'ü'l-Mesâlib*'de olduğu gibi- insanın hatasız olamayacağından bahisle « مَنْ أَلْفَ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ أَوْ نَظَّمَ بَيْتًا أَوْ بَيَّنَّ فَقَدْ »¹⁹⁹ «أَسْتَهْدِفَ لِمِرْمَاةِ الشَّقَاتَيْنِ» vecizesine yer vererek okuyuculardan, kendisini mazur tutmalarını istemiştir. Bu şekilde bir benzerlik tek başına müellifin aynı olacağı neticesini vermekten uzak gibi görünmektedir. Bununla birlikte *Def'ü'l-Mesâlib*'de “mim” harfiyle kısaltılan ismin *Sicill-i Osmanî*'deki bilgilerle karşılaştırıldığında “Mustafa” olduğu ortaya çıkmış, dolayısıyla her iki eserin müellifinin “Mustafa İzzet” adını taşıdığı anlaşılmıştır. İlaveten *Def'ü'l-Mesâlib* ve *Taşhîhü'l-Ğalaṭāt*'ın dil ve edebiyat sahasında olup telif tarihlerinin birbirine yakın olması, yukarıdaki bilgilerle birleştirildiğinde her iki eserin aynı müellife ait olduğu kanaatini uyandırmıştır.

Taşhîhü'l-Ğalaṭāt, adındaki “galatât” ifadesinden de anlaşılacağı üzere bir galat sözlüğüdür. Başta Arapça ve Farsça olmak üzere diğer dillerden Türkçe'ye geçen, biçim ve anlam değişikliğine uğrayarak kullanılan kelimelere “galat” adı verilmiştir. Söz konusu kelimeler hakkında sözlükler hazırlanmış ve bu kelimelerin yazım, anlam, ses ve yapı özelliklerine dair geçirdiği değişiklikler incelenmiştir²⁰⁰.

Eserin mukaddimesinde galat sözlüklerine dair literatür bilgisi veren müellif, en son Sırrı Paşa (ö. 1313/1895) tarafından kaleme alınan galat sözlüğünün, yalnızca Türkçe'deki Arapça ve Farsça asıllı kelimeleri incelediği için yetersiz olduğunu ifade ederek, Türkçe'de Çağatayca, Yunanca, Latince, Fransızca,

¹⁹⁹ Kim iki kelime arasını telif eder veya bir iki beyit nazm ederse, dudakların (tenkit) oklarına hedef olur.

²⁰⁰ Mustafa Kaçalin, “Galat,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1996).

İtalyanca, Ermenice kelimelerin bulunduğunu, kendisinin eserine bunları da dâhil ettiğini belirtir²⁰¹.

Müellif, eserindeki galatların iki tür olduğunu, bunlardan bir kısmının yaygınlığı sebebiyle doğrusundan daha fasih olup düzeltilmelerinin imkânsızlığını belirtir. Diğer tür ise yaygınlaşmamış galatlardır. Müellife göre bunların galatı kulağa hoş geliyorsa galatı, fasihi kulağa hoş geliyorsa fasihi kullanılmalıdır.

Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib

Mustafa İzzet, edebî ilimlere dair *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib* (دفع المثالب في أدب الشاعر والكاتب) adlı eserini, ketebe kaydına göre, 1312 yılı Rebiyülâhir (Ekim 1894) ayının sonunda tamamlamıştır. Basımı on üç yıl sonra 1325/1907-8 yılında İstanbul'da Ticaret Odası Gazetesi Matbaası'nda gerçekleşen eser 544 sayfadır.

Müellif, “ifâde-i mahsûsa”sında *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib* adlı eserini, muteber kitapların izinden yürüyerek kaleme aldığını ifade etmiştir (bk. s.104). Eserin mahiyeti ve içeriği hakkında incelemelere geçmeden önce müellifin *Def'ü'l-Mesâlib*'i yazarken istifade ettiği kaynakları tanıtmak, eserin değerlendirilmesi ve Osmanlı âlimlerince itibar edilen edebiyat eserlerinin tespiti noktasında önemli olacaktır. *Def'ü'l-Mesâlib*’in kaynaklarının aşağıda tanıtılacak eserlerle sınırlı olmadığı kuvvetle muhtemel olmakla birlikte, müellifin bunların bir dökümünü sunmamış olması, eser için tam bir kaynakça tespitini güçleştirmiştir.

²⁰¹ Mustafa İzzet, *Taşhîhü'l-Ğalaât ve'l-Muḥarrefât fî'l-Esmâ' ve'l-Luğât*, 4.

Def'ü'l-Mesâlib'in Başlıca Kaynakları

Mustafa İzzet'in *Def'ü'l-Mesâlib*'i hazırlarken başlıca dört kaynaktan istifade ettiği tespit edilmiştir. Bunlar İbn Hicce (ö. 837/1434)'nin *Hizânetü'l-Edeb ve-Ğâyetü'l-Ereb*, Abdünnâfi İffet (ö. 1308/1891)'in Teftâzânî (ö. 792/1390)'den tercüme ettiği *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîş ve'l-Mu'avvel*, Ziyâeddin İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239)'in *el-Meselü's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir*, Mahmud-ı Gâvân (ö. 886/1481)'in *Menâzirü'l-İnşâ*' ve Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413)'nin *et-Ta'rîfât* adlı eserleridir.

Müellif, *Hizânetü'l-Edeb*, *Meselü's-Sâ'ir* ve *Menâzirü'l-İnşâ*'dan yaptığı alıntılarda yer yer kaynak belirtmekle beraber (*bk.* s.182, s.354, s.331, s.427, s.456, s.388), *Def'ü'l-Mesâlib*'i bu eserlere istinaden kaleme aldığını belirten bir ifade bulunmamaktadır. Bunlar dışında metinde geçen eser adlarının çoğu, Mustafa İzzet'in doğrudan istifade ettiği kaynaklar olmayıp, kaynak olarak kullandığı eserlerde yer alan atıflardır.

Def'ü'l-Mesâlib'in yukarıda söz edilen kaynaklarından ilk üçü oldukça ayrıntılı olmakla birlikte müellifin bunlardan istifadesi ihtisar²⁰² mâhiyetinde olmuştur. Maddelerin tanım cümleleri, şahit gösterilen ayet ve hadislerin hemen tamamı, örnek gösterilen Arapça beyitlerin ise bir iki tanesi aktarılmış; değinilen ihtilafı konular, tartışmalar, doğrudan tanıma tesir etmeyen ayrıntı bilgiler, bazı alt başlıklar *Def'ü'l-Mesâlib*'e nadiren dâhil edilmiştir.

²⁰² “Kısaltma, anlama zarar vermeden açıklama ve ayrıntıları çıkararak maksadı daha kısa ifade etme.” (*Kubbealtı Lugatı*, 4. bs., “İhtisar” md.).

Menâzirü'l-İnşâ' ise zaten muhtasar bir eser olmakla, müellifin bundan istifadesi seçtiği kısımları hemen hemen tercüme etmek suretiyle gerçekleşmiştir.

Mustafa İzzet, bir terim sözlüğü olan *et-Tar'rifât* tan seçtiği maddelerin açıklamalarını ise bazen tamamen bazen kısmen tercüme etmiş ve gerekli gördüğü yerlerde bu açıklamalara ilavelerde bulunmuştur.

Hizânetü'l-Edeb ve *Nef'ü'l-Mu'avvel* adlı eserler, *Def'ü'l-Mesâlib*'in “Belâgat” olarak adlandırdığımız kısma kaynaklık etmişlerdir. Ayrıca müellifin, yine aynı kısımda yer alan “reddü'l-acüz ale's-sadr” maddesinin yazımında *Envârü'r-Rebî' fî Envâ'î'l-Bedî'* adlı eserden istifa ettiğı tespit edilmiştir (bk. s.159)²⁰³.

Menâzirü'l-İnşâ' ve *Meselü's-Sâ'ir* adlı eserler ise, “Edebî Tenkit Teorileri” olarak adlandırdığımız kısma kaynak teşkil etmişlerdir. Ayrıca *Menâzirü'l-İnşâ'*'nın mukaddimesi, *Def'ü'l-Mesâlib*’in “Mukaddime” olarak adlandırdığımız kısmının da esasını oluşturmaktadır.

Def'ü'l-Mesâlib, söz konusu eserlerle karşılaştırıldığı zaman, bu eserlerle birçok paralel cümle ve ifade içerdiği görülmektedir. Bununla birlikte müellifin alıntı yaparken tasarruflarda bulunduğı da ifade edilmelidir. Bu tasarruflar “sec” maddesinde olduğu gibi (bk. dp.296) tanımlarda değışiklik yapmak suretiyle gerçekleşebilmiştir. Müellif, bazen “medh ma’rızında hicv” maddesinde ve “kaziyeler” kısmında olduğu gibi (bk. s.81) başka bir kaynaktan yahut kendisinden

²⁰³ İbn Ma’sûm’a ait bu eser Hz. Muhammed için yazdığı ve içinde 155 bedî sanatın geçtiğı 149 beyitlik bedîiyye tarzındaki kasidesinin şerhidir. Eser 12.000 beyte varan şiir örneklerinin yanı sıra birçok edebî parça, tarihî hadise ve fikhî meseleyi de ihtiva etmektedir. (Mustafa Öz, “İbn Ma’sûm,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 1999).

konuya ilavelerde bulunmuş, bazen ise “kavlü’l-mûceb”de olduğu gibi konu anlatımı ve örnekleri ayrı eserlerden seçmiştir²⁰⁴.

Yukarıda bahsedilen ilmî eserler hâricinde Mustafa İzzet, belâgat konularını açıklarken örnek olarak verdiği kısa hikâye ve anekdotlarda *Ğurerü’l-Ḥaşā’işî’l-Vāzîḥa ve-‘Urerü’n-Neḳā’izi’l-Fāzîḥa*²⁰⁵ ile *Vefeyâtü’l-A‘yān ve-Enbā’ü Ebnā’i’z-Zamān*²⁰⁶ adlı eserlerden istifade etmiştir.

Hizânetü’l-Edeb ve-Gâyetü’l-Ereb

İbn Hicce (ö. 837/1434)’nin Safiyyüddin el-Hillî (ö. 749/1348) ile İzzeddin el-Mevsılî (ö. 789/1387)’nin bedîyelerine nazire olarak yazdığı bedîyesinin, yine kendisi tarafından kaleme alınan şerhidir. Eser 147 bedî sanatı içeren 142 beyitlik bir kasîdedir²⁰⁷. Mustafa İzzet, “İlm-i bedî” başlığı altında *Hizânetü’l-Edeb*’e değinmiş ve “fenn-i bedî”nin bu eserle 150 türe ulaştığını vurgulamıştır (bk. s.141).

Klâsik Arap Edebiyatında bir tür olan bedîyeler, Hz. Muhammed’in medhini konu edinen ve her beytinde en az bir bedî sanat içeren kasîdelerdir. Ekseriyetle aruz vezninin basit bahriyle yazılan bedîyelerin revî harfi de genelde

²⁰⁴ Müellif “kavlü’l-mûceb” maddesinde konu anlatımını *Nef’ü’l-Mu’avvel*’den almış, örnek beyti ise *Hizânetü’l-Edeb*’deki şekliyle tashih etmiştir.

²⁰⁵ Cemâleddin el-Vatvat (ö. 718/1318)’a ait olan eser, iyi ve kötü davranışlardan bahseden bir ahlâk kitabıdır. Sosyal, siyasi ve edebî konularda dönemine ait çeşitli bilgilerin yer aldığı *Ğurerü’l-Ḥaşā’iş*, İslâm medeniyet tarihine ışık tutması bakımından önemli bir eserdir (Azmi Yüksel, “Cemâleddin el-Vatvât,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993).

²⁰⁶ İbn Hallikân (ö. 681/1282)’a ait olan eser İslâm’ın başlangıcından VII./XIII. asra kadar yaşayan 800’den fazla âlim, mutasavvıf ve sanatçının biyografisini içermektedir. Bu kişilerin ölüm tarihleri, hayat hikâyeleri ve eserlerinin yanı sıra yaşadıkları bölge ve dönemlerin gelenekleri ve sosyal yapısından bahseden eser; tarih, edebiyat, dil ve sosyoloji alanlarında önemli bir kaynak niteliğindedir (Abdülkerim Özaydın, “İbn Hallikân,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 2012).

²⁰⁷ Nasuhi Ünal Karaarslan, “İbn Hicce,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 1999).

esreli mîmdir²⁰⁸. Klâsik Fars ve Türk edebiyatlarında “kasîde-i masnû’a” adı verilen bu tür şiirler Klâsik Arap Edebiyatı’nda olduğu gibi yalnız Hz. Muhammed’in medhiye ve yukarıda söz edilen şekil özellikleriyle sınırlandırılmamıştır²⁰⁹.

Müellifi tarafından *Takdîmü Ebî Bekî* (تقديم أبي بكي) adı verilen eser, zengin muhtevası göz önüne alınarak Ebü’l-Vefâ Nasr el-Hûrînî (ö. 1291/1874) ve İbrahim Abdülgaffâr gibi naşirleri tarafından *Hizânetü’l-Edeb ve-Gâyetü’l-Ereb* (خزانة الأدب (وغاية الأرب) olarak adlandırılmıştır. İbn Hicce, 825/1423 yılında tamamladığı eserinin telif sürecinde pek çok kaynağa başvurmuştur²¹⁰.

Müellif, kasidesinin her bir beytinde kullandığı bedî türünü âyetlerin, hadislerin şahitliğiyle çok sayıda beyti de örnek vererek açıklamıştır. Böylelikle kendisi de bir edip ve şair olan müellif, diğer edebiyat kökenli belâgatçilerin konuları bol örnekle açıklama âdetine uymuştur²¹¹. Gerek müellifin ediplik meşrebinden gerekse eserin bir bedîye şerhi olarak kurgulanmasından ötürü eserde maânî, beyân ve bedî şeklinde bir tasnif yapılmadığı görülmektedir.

İbn Hicce’nin, bedî türlerini ele alırken ilgili terimlerin kimler tarafından, hangi anlamlarda kullanıldığı veya bir konunun farklı adlandırmaları gibi hususlara işaret ederek, yer yer farklı görüşleri tartışıp kendi fikirlerini beyan etmesi eserinin önemini artırmaktadır.

²⁰⁸ Cüneyt Eren, *Peygamberimize Adanmış Manzumeler Bediyyat* (İstanbul: Sütun, 2005), 23.

²⁰⁹ Sadettin Eğri, “Edebiyatta Bediyyeler ve Bir Kasîde-i Masnû’a İncelemesi,” *Bilgi* 65 (2013).

²¹⁰ Karaarslan, “İbn Hicce.”

²¹¹ bk. “Ediplerin ekolü”

Hizânetü'l-Edeb adlı eserin, bu teze konu olan *Def'ü'l-Mesâlib* hâricinde Türkçe belâgate dair eserlerden *Mecâmi'ü'l-Edeb*'in de kaynakları arasında yer aldığını ifade etmek gerekir²¹².

en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti'l-Telhîs ve'l-Mutavvel

Def'ü'l-Mesâlib müellifinin yararlandığı bir diğer kaynak ise Ramazanzâde Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1308/1891)'nin *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel* (النفع المعول في ترجمة التلخيص والمطول) adlı eseridir. Söz konusu eser, Teftâzânî (ö. 792/1390)'nin uzun yıllar Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ve belâgat alanının klâsiklerinden kabul edilen, *el-Muṭavvel* isimli eserinin tercümesidir²¹³. Teftâzânî ise eserini, Sekkâkî (ö. 626/1229)'nin *Miftâhu'l-'Ulûmu*'nun, Hatîb el-Kazvînî (ö. 739/1338) tarafından yapılmış ihtisârı durumundaki *Telhîsü'l-Miftâh*'a şerh olarak kaleme almıştır²¹⁴. *Nef'ü'l-Mu'avvel*'de ise önce *Telhîsü'l-Miftâh* metninin Arapça aslı ve Türkçe tercümesi, ardından ise bunun şerhi durumunda olan *Mutavvel*'in ilgili kısmının Türkçe tercümesi yer almıştır. Abdünnâfi İffet klâsik tercüme anlayışına uygun olarak tercüme ettiği metne yer yer açıklayıcı ifadeler de ilave etmiştir. Eserin tam bir tercüme mi olduğu yoksa *Mutavvel*'den ayrılan taraflarının bulunup bulunmadığı konusu ise eser hakkında ayrıntılı bir incelemeyi gerektirmektedir.

²¹² Halit Güneş, “Mehmet Rifat Mecâmiü'l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin),” (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009), 150.

²¹³ Modern öncesi dönemde mütercimlerin, tercüme ettikleri metinde okuyucunun anlamakta güçlük çekeceğini düşündükleri bazı ibare ve ifadeleri ayrıca açıkladıklarını hatırlamakta fayda var. Abdünnâfi Efendi'nin tercümesini de bu doğrultuda düşünmek gerekir.

²¹⁴ Söz konusu eserler için bk. “Klâsik belâgat ekolü”.

Klâsik belâgat ekolünün başat eserlerinden olan *Mutavvel*'in tercümesinde de tabîî olarak söz konusu ekolün usûl ve yöntemi hâkimdir. Eserde öncelikle fesâhat ve belâgat kavramları açıklanmış; maânî, beyân ve bedî ilimleri tanımlandıktan sonra sırasıyla bu ilimlere ait konulara yer verilmiştir. Eserin hâtimesinde “sirkat” ve türleri ele alındıktan sonra, “fasıl” başlığı altında “hüsn-i ibtidâ”, “tahallüs”, “intihâ” ve bunlarla ilgili diğer hususlar açıklanmıştır.

Tanımlara ayet ve hadislerden şahitler gösterilmiş, şiir örnekleri verilmiş ve bunların açıklamaları yapılmıştır. *Nef'ü'l-Mu'avvel*'de Türkçe'nin belâgatini kaleme almak gibi bir gaye olmamasına karşılık, konuların anlaşılmasına katkı sağlamak amacıyla sınırlı sayıda Türkçe beyit ve ibareler de tercümenin yanı sıra ilave edilmiştir.

Menâzirü'l-İnşâ'

Hâce-i Cihân olarak da bilinen Mahmûd-ı Gâvân (ö. 886/1481), *Menâzirü'l-İnşâ'* (مناظر الإنشاء) adlı ilm-i inşâyâ dair kaleme aldığı eserini bir mukaddime, iki makale ve bir hatime şeklinde düzenlemiştir.

Eserin mukaddimesi inşâ ilminin tanımı, kelâm ve taksîmi, belâgat ve fesâhat, hakikat ve mecaz, teşbih ve rûkûnleri, istiâre ve kısımları, kinaye, arîz, telvîh, remz ve işâret olmak üzere sekiz fasıldan oluşmuştur.

Genel olarak kelâmın niteliklerinin ele alındığı ilk makâle, müellifçe “manzar” adı verilen dört bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerde sırasıyla, inşâ ehline göre kelâmın kısımları, inşâ ehlince tercih edilmesi gereken kelimenin şartları, beğenilen manzum veya mensur sözün şartları, münşîlerin mahiyeti, kısımları ve münşîlik için gereken şartlar ele alınmıştır.

Mahmûd-ı Gâvân, eserinin ikinci makâlesini ise yazışmanın kısımları, rûkûnleri ve şartlarına ayırmıştır. Bu makaleyi de beş ‘manzar’a ayıran müellif her bölümde ele aldığı konular sırasıyla şöyledir: Yazışmanın kısımları ve bu kısımlara dair rûkûnler, menşûr, ferman, fetih-nâme, tebrik, taziye, misâl, arîza ve ruk’anın nitelikleri, mektubun nitelikleri ve rûkûnlerinde hazif, takdim, tehir.

Menâzirü’l-Înşâ’nın hâtîme bölümünü ise yazım kurallarına ayıran müellif, vakf, hemzenin imlâsı, vasl, ziyâde, nakz, ibdâl ve aslî harflerin tespiti ile ilgili kurallardan söz etmiştir.

Eserde ele alınan konularla ilgili Arapça tanımlar verildikten sonra, bu ibareler Farsça’ya çevrilmiş ve daha sonra konunun ayrıntıları ele alınmıştır.

Türkiye’nin çeşitli şehirlerindeki yazma eser kütüphanelerinde nüshaları bulunan eserin²¹⁵ Bâb-ı Âlî karşısında 57 numaralı matbaada tarihsiz bir baskısının yapıldığı²¹⁶ ve *Def’ü’l-Mesâlib*’in yanı sıra, Türk dilinde ilm-i inşâyâ dair ilk eser olan *Miftâhu’l-Belâğa ve-Mısbâhu’l-Fesâha*’ya ve Manastırlı Mehmed Rifat’ın *Mecâmi’ü’l-Edebî*’ne kaynaklık etmiş olduğu²¹⁷ düşünülürse, Türk edebiyatı açısından değeri belirginleşecektir.

el-Meselü’s-Sâ’ir fî Edebî’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir

Ziyâeddîn İbnü’l-Esîr (ö. 637/1239) tarafından kaleme alınan *el-Meselü’s-Sâ’ir fî Edebî’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir* (المثل السائر في أدب الكاتب والشاعر), klâsik edebî tenkidî

²¹⁵ bk. www.yazmalar.gov.tr.

²¹⁶ Mahmûd-ı Gâvân, *Menâzirü’l-Înşâ*, 152.

²¹⁷ Summak, “Miftâhu’l-Belâğa ve Mısbâhu’l-Fesâha -Transkripsiyonlu Metin-,” VI; Güneş, “Mehmet Rifat Mecâmiü’l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin),” 151.

kendine özgü yöntemi ve objektif ölçütleri olan bir disiplin konumuna yaklaştıran önemli eserlerden birisidir²¹⁸.

Kâtip Çelebi'nin ifadesiyle “kitâbetle ilgili zikredilmedik bir husus bırakmayan”²¹⁹ eser bir mukaddime ve iki makâleden oluşmaktadır.

Mukaddimenin on faslı şunlardır: Beyân ilminin konusu, beyân ilminin gerekleri, mânâlar üzerine hüküm verme, mânâlar arasında tercihte bulunma, cevâmi’ü'l-kelim, müminin yitirdiği hikmet, hakikat ve mecaz, fesâhat ve belâgat, kitâbetin rükünleri, kitâbet öğrenmenin yöntemi.

Lafiz sanatlarına dair olan ilk makâle ise iki kısımdır. İlk kısım müfret lafzın seçimiyle; ikinci kısım ise lafızların terkihiyle ilgili olup, lafzî sanatlar (sec, tecnis, tarsî, lüzûmu-mâ-lâ-yelzem, müvâzene, sıgaların ihtilaf ve ittifakı, lafzî muâzala, kelâmda tenâfür) bu başlık altında ele alınmıştır.

Mânâ sanatlarının ele alındığı ikinci makâlede ise otuz adet edebî sanattan söz edilmektedir. Bunlar: istiâre, teşbih, tecrid, iltifât, takdim ve tehir, atıf harfleri, isim ve fiil cümleleriyle hitap arasındaki farklar, bir kelimenin lafızlarında meydana gelen artışın kelimenin mânâsını pekiştirmesi, zâhir akis, istidrâc, îcâz, itnab, tekrar, itiraz, kinaye ve ta’vîz, manevî mugalatalar, lugazlar, mebâdi ve iftitâh, tehallüs ve iktidâb, mânâlar arası tenasüp, iktisat-tefrit-ifrat, iştikak, tazmin, irsâd, tevşih, sirkat.

Daha müellifi hayattayken oldukça ilgi gören eser, bizzat İbnü'l-Esîr tarafından Musul ve Bağdat'ta ders kitabı olarak okutulmuştur²²⁰. Türkçe eserlerden

²¹⁸ Er, “Tenkit”, Arap Edebiyatı.”

²¹⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn* (Bağdat: Maktaba al-Muthanna, 1941), 1586.

ise tezimize konu olan *Def'ü'l-Mesâlib*'in yanı sıra İstanbullu Süleyman Paşa (ö. 1308/1890)'nın *Mebâni'l-İnşâ'*, Diyarbakırlı Sa'îd Paşa (ö. 1309/1891)'nın *Mizânü'l-Edeb*, Manastırlı Mehmed Rifat (ö. 1325/1907)'in *Mecâmi'ü'l-Edeb* adlı eserlerine²²¹ de kaynaklık ettiği bilinmektedir.

et-Ta'rîfât

Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 816/1413)'nin, talebelere kolaylık sunmak amacıyla kaleme aldığını belirttiği *et-Ta'rîfât* (التعريفات), İslâmî ilimlere dair ilk terim sözlüğüdür.

Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, dil, edebiyat, felsefe, mantık, matematik, astronomi, tıp gibi disiplinlere dair önemli terimlere yer verilen eserdeki maddelerin tanımlarında, dil bilimlerinde Sîbeveyhi (ö. 180/796), Kisâî (ö. 189/805), Ferrâ (ö. 207/822); fıkıhta Ebû Hanîfe (ö. 150/767), Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve İmam Şâfiî (ö. 204/820); tasavvufta İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240), Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) ve Kuşeyrî (ö. 465/1072) gibi âlimlerin eserlerinden faydalandığı bilinmektedir²²².

Def'ü'l-Mesâlib'e Dair İncelemeler

Müellif, ön söz mahiyetindeki “ifâde-i mahsûsa” bölümünde eski ulemânın edebî ilimlere dair birçok eser kaleme aldığını, Türkçe’de de söz konusu eserlerin çizgisinde pek çok telifât bulunmakla beraber, bunların ders kitabı mahiyetinde

²²⁰ İsmail Durmuş, “İbnü'l-Esîr” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2000).

²²¹ İsmet Şanlı, giriş, *Telhis Tercümesi* (Ankara: Ürün, 2010), 33; Saliha Aydoğan, inceleme, *Mizânü'l-Edeb*, mlf. Diyarbakırlı Sa'îd Paşa (İstanbul: Kitabevi, 2009), xxviii; Güneş, “Mehmet Rifat Mecâmi'ü'l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin),” 150.

²²² Eser hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Sadrettin Gümüş, “et-Ta'rîfât,” *DİA* (İstanbul: İSAM, 2011).

olup, Arapça eserlerdeki birikimi Türkçe'ye aktarmakta yetersiz kaldıklarını ifade eder. Mustafa İzzet, bu noktadan hareketle *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kâtibi*, “üç lisândan mürekkep” ve oldukça genişlik kazanmış bir edebiyatı olan Türkçe'ye lâyük ayrıntılı bir edebiyat eseri olarak kaleme almıştır. Kendisi de eserinin telifinde eski ulemâyı takip eden müellifin, yararlandığı kaynaklardan tespit edebildiklerimiz yukarıda kısaca tanıtılmıştı.

Mustafa İzzet, eserinde “mâhiyyet-i edeb” başlığında “edeb” kelimesini etimolojik tahlilden sonra nefsî ve kesbî olmak üzere ikiye ayırmıştır. Nefsî edebi güzel ahlâk olarak; kesbî edebi ise nahiv, lugat, nazm-ı şî'r, inşâ-i nesr ve bunlarla ilgili ilim ve fenler olarak tanımlanmıştır.

Def'ü'l-Mesâlib kapsamlı bir belagat eseri olmasının yanı sıra klâsik edebiyatın tenkit teorileri olarak nitelenebilecek inşâ, nakd-i şî'r ve arûz disiplinlerini de ihtiva etmektedir. Müellif, eserinde bu yönde tasnif yapmamakla beraber söz konusu disiplinlerin konuları, *Def'ü'l-Mesâlib*’in muhtevasıyla karşılaştırıldığında bu durum belirginleşmektedir. Buna ilaveten müellifin, kaynakçasında yer alan eserlerin mahiyeti de bu tespiti kuvvetlendirmektedir. Eserin çevriyazısı hazırlanırken metne mümkün olduğunca köşeli parantezler içinde başlıklar ilave edilerek, eserde yer alan söz konusu farklı disiplinlerin konularının ayrıştırılmasına gayret edilmiştir.

Müellif, maddelerin işlenişinde Arapça edebî ilimlere dair eserlerdeki usûlü benimsemiştir. Buna göre maddenin ilk önce tanımı yapıldıktan sonra *Kur'ân-ı Kerîm* ayetleri ve Hz. Muhammed'in hadislerinden şahitler gösterilmiş, daha sonra Arapça şîir örnekleri verilmiştir. Mustafa İzzet'in gayesi üç lisandan mürekkep olan

Türkçe'ye lâayık bir eser telifi olduğundan, Arapça şiirlerden sonra söz konusu maddeye Farsça ve Türkçe şiir örnekleri de eklemiştir. En çok örnek 287 şiirle Arapça'dan verilmiştir. Arapça şiirlerle birlikte 208 Türkçe, 114 Farsça, 9 mülemma olmak üzere eserde toplam 618 şiir örneğı yer almıştır. Örnek şiirlerin çoğı bir beyit olmakla beraber bazen tek mısra bazen birden fazla beyit de olabilmekmiştir.

Arapça örnek şiirler, edebî ilimler alanında yapılan Arapça birçok çalışmanın birikimi durumundadır. *Def'ü'l-Mesâlib*'de yer alan Arapça şiirleri başta müellifin kaynakları olmak üzere Arapça edebî ilimlere dair eserlerde bulmak mümkündür. Bu durum birçok eserde tekrara yol açmıştır. Ancak, verilen örnekler birçok edip ve belâgatçinin eleğinden geçmiş olduğundan, bu örneklerin madde tanımlarıyla çelişme tehlikesi, hataları ve yanlış anlaşılma ihtimalleri oldukça azalmıştır. Tabii bu yöntemin düşük bir ihtimal olmakla beraber, bir yanlışın silsile hâlinde devam etmesine de yol açabileceğı göz ardı edilmemelidir.

Türkçe örnek şiirlere gelince, 57 tanesi yani toplamının dörtte birinden fazlası, Mustafa İzzet'in kendi şiirleridir. Müellif, bunlardan 11'ini Arapça ve Farsça örnek beyitlerden tercüme etmiştir. Diğer Türkçe örnekler ise, müellifin “kudemâ” ve “evâsıt” olarak adlandırdığı (bk. s.420), kendinden önceki dönem şairlerine ait şiirlerle “müteahhirîn” olarak adlandırdığı (bk. s.420) muasır şairlere ait şiirlerdir. Müellifin bu şiirlerin seçiminde Türkçe hiçbir belâgat eserine müracaat etmediğine dair iddiada bulunmak zor olsa da kendi şiirlerini ve muasır şairlerin şiirlerini örnek olarak vermesi, söz konusu örnekleri kendi belirlediğı izlenimini vermektedir.

Yukarıda sözü edilen 114 Farsça şiirin ise biri Mustafa İzzet'e ait bir beyittir. Diğer beyitlerden birkaçı, Farsça nakd-i şiir eserlerindeki örneklerle kesişmekle beraber, müellifin Kâânî-i Şîrâzî (ö. 1270/1854) gibi muasırı bir şairden de sıklıkla örnekler göstermesi Mustafa İzzet'in bu beyitlerin de en azından bir kısmını kendisinin seçtiği intibâını uyandırmaktadır.

Eserde yer yer ilgili sanatın tanımıyla, örnek gösterilen Türkçe ve Farsça beytin uyuşmadığı görülmüştür. Bu uyuşmazlıkları, belâgatin Türkçe'ye uyarlanmasından kaynaklanan sorunlar diye nitilemektense belki de ilk defa bir sanata örnek olduğu ifade edilen söz konusu beytin, henüz başka edip ve belâgatçilerin tenkidinden geçmemiş olmasına bağlamak daha yerinde olacaktır. Tarafımızdan uyuşmazlık olduğu düşünülen örnek beyitlerle ilgili görüşler dipnotlarda ifade edilmeye çalışılmıştır.

Def'ü'l-Mesâlib'in dikkat çeken bir özelliği de ele alınan madde başlarına örnek olarak verilen anekdot ve fıkralardır. *Hizânetü'l-Edeb* ın yanı sıra *Ğurerü'l-Haşâ'îşî'l-Vâzîha* ve-*Urerü'n-Neķâ'îzî'l-Fâzîha* ile *Vefeyâtü'l-A'yân* ve-*Enbâ'ü Ebnâ'î'z-Zamân*'dan alınan, bazen Abbâsî halife ve emirlerinin, bazen Arap şairlerinin hayatlarından kısa kesitler hâlinde okuyucunun karşısına çıkan bu örnek fıkralar, ilgili konunun anlaşılmasının yanı sıra, akılda kalıcılığının sağlanması ve edebiyat tarihine dair bilgiler içermesi bakımından dikkate değer bir üslûp özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Metinde yer yer baskı hatası olduğunu tahmin ettiğimiz bazı cümle düşüklükleri ve tanımlarda eksiklikler görülmektedir. Bunlar, müellifin istifade ettiği kaynaklara müracaatla olabildiğince düzeltilip dipnotlarda belirtilmeye

çalışılmıştır. Eserin tek bir baskısı olduğundan ve herhangi bir yazma nüshası tespit edilemediğinden başkaca bir metin tenkidi imkânı bulunamamıştır.

Def'ü'l-Mesâlib'in, müellifi tarafından herhangi bir bölümlendirmeye tabi tutulmamış olmasına karşılık, eserin muhtevasının belirginleşmesi ve eserden istifadenin kolaylaşması için, metni çeşitli başlıklar altında bölümlendirdiğimizi yukarıda ifade etmiştik. Eser hakkında daha ayrıntılı bir incelemenin söz konusu başlıklara göre gerçekleşeceği düşüncesiyle “Mukaddime”, “Belâgat”, “Edebî Tenkit Teorileri” ve “Lugatçe” bölümlerine ait değerlendirmeler aşağıda sunulmuştur.

Mukaddime kısmı

Bu bölümde ele alınan konular, *Def'ü'l-Mesâlib*’in ana gövdesini oluşturan belâgat ve tenkidin asıl konularına dâhil değildir. Müellifin edeb ilimlerine bir giriş mahiyetinde bu konulara değinmiş olabileceği düşüncesinden hareketle bu kısmın “Mukaddime” şeklinde isimlendirilmesi uygun görüldü. Bununla beraber Mustafa İzzet’in, eserine kaziye türleri ve tanımlarıyla başlangıç yapmasının sebebini ifade etmediğini de belirtmek gerekir.

Müellifin eserini “*Def'ü'l-Mesâlib fî Edebî's-Şâ'ir ve'l-Kâtib*” şeklinde adlandırmasından yola çıkılırsa; bu eserle şâir ve kâtiplerin ayıplanmalarına sebep olacak kusurlarının giderilmesini hedeflediği sonucuna ulaşabilir.

Tezin “Giriş” bölümünün başında ilimler tasnifinden bahsedilirken, zihin, lafız, yazı ve hâriçte olmak üzere dört varlık mertebesi bulunduğu ve bunlardan her birinin diğerine delalet ettiğinden söz edilmişti. Zihnî varlıkların lafzî varlıklara delâlet etmesi sebebiyle, lafzın muhkem olabilmesi için delâlet ettiği zihin

dünyasının karmaşadan uzak olması ve dolayısıyla lafzın doğru olması için ilk önce zihnin doğru düşünmesi gereklidir. Zihindeki mânâlar muhkem olmadıktan sonra söylenen sözün de bir değeri kalmamaktadır. İnsan zekasının kaziyeler vasıtasıyla düşünüp yeni bilgiler elde ettiği düşünülecek olursa, müellifin söz konusu tercihi anlamlandırılabilir.

Ayrıca “Mukaddime” olarak adlandırdığımız bölüm, Mahmûd-ı Gâvân (ö. 886/1481)’ın ilm-i inşâyı konu edinen *Menâzirü’l-İnşâ*’ adlı eserinin mukaddimesi ile karşılaştırıldığında, Mustafa İzzet’in bu bölümü söz konusu eserden istifadeyle kaleme aldığı görülmektedir.

Mahmûd-ı Gâvân, eserinin başında inşâ ilminin “Kendisiyle, hutbe ve risâle²²³ türündeki mensûr terkiplerin bu türlere ait olmaları bakımından mahâsin ve ayıplarının bilindiği ilimdir”²²⁴ şeklinde tanımını verdikten sonra tanımdaki kelimeleri tek tek açıklama yoluna gitmiştir. “Hutbe”nin de yakîn, makbûl ve maznûn mukaddimelerden meydana geldiğini ifade ederek bunların tanımlarına yer vermiştir. *Def’ü’l-Mesâlib* müellifi ise hutbenin tanımında yer alan bu mukaddime türlerine diğer mukaddime türlerini de ilâveyle eserine başlamıştır.

Mustafa İzzet’in eserinde yer verdiği bu kavramlar esasen, sûrî mantık olarak da isimlendirilen klâsik mantık ilminin konuları arasındadır. “Mantık”, kurallarına uyduğunda insanı, düşünürken hata yapmaktan koruyan bir

²²³ Müellifin risaleyle kasdettiği hutbe ve ilmî eserler dışında kalan tüm mensur mahsullerdir. *bk.* Mahmûd-ı Gâvân, *Menâzirü’l-İnşâ*, 9.

²²⁴ «وهو علم يعرف به محاسن التراكيب المنشورة ومعانيها من الخطب والرسائل من حيث أنه خطب ورسائل؛ يعنى علم انشا علميست» «که دانسته میشود بآن محاسن و معائب تراکیب منشوره خطب و رسائل ازین حیثیت که آن تراکیب منشوره خطب و رسائلند (Mahmûd-ı Gâvân, *Menâzirü’l-İnşâ*, 7).

ilim/fen/sanat olarak tanımlanmıştır²²⁵. İnsan bu kâideleri işleterek, zihninde mevcut kavram ve hükümlerden yeni kavram ve hükümlere ulaşabilir²²⁶.

Hüküm içeren cümlelere mantıkta “kaziye” adı verilir²²⁷. Dilbilgisi terminolojisine göre haber kipinde olan cümlelere, - “*Bu kitabın yazarı Mustafa İzzet’tir*” cümlesindeki gibi- doğrulanabilir yahut yanlışlanabilir bir hüküm içermelerinden dolayı bu ad verilmiştir. İçerdiği birden fazla kaziyenin kabul edilmesi durumunda diğer bir kaziyenin kabûlünü gerekli kılan kelâma ise “kıyas” denir²²⁸. “*Bu kitabın yazarı Mustafa İzzet’tir.*” ve “*Mustafa İzzet bir Osmanlı müellifidir.*” kaziyelerinden “*Bu kitabın yazarı bir Osmanlı müellifidir*” neticesini çıkarırız. Bu durumda neticeye ulaşmak için kullanılan ilk iki kaziye de “mukaddime” adını alır²²⁹.

Klâsik Mantık’ta “kıyas”, sureti (şekil) itibariyle sınıflandırılmasının yanı sıra maddesi itibariyle de sınıflandırılır²³⁰. Yukarıda bahsedilen “mukaddime”ler kıyasın maddesini oluşturur. Bunlara göre kıyas beş kısımdır: burhân, cedel, hitâbet, şiiir, mugâlata. Bu beşine “sınâ’ât-ı hamse” yani “beş sanat” adı verilir²³¹. Kıyasları, kendilerinden yola çıkarak bu beş sanata taksim ettiğimiz mukaddime türleri ise, Mustafa İzzet’in ifadesiyle “yakîniyyât, makbûlât, zanniyyât, muhayyelât, vehmiyyât, meşhûrât ve müsellemlât”tır (bk. s.107). İlâveten, yakîniyyât ise altı

²²⁵ İbrahim Emiroğlu, *Klâsik Mantığa Giriş* (Ankara: Elis, 2012), 12; Alp, giriş, *Mantık*, 1.

²²⁶ Alp, giriş, *Mantık*, 7.

²²⁷ *Mantık Terimleri Sözlüğü*, “Kazıyye” md.

²²⁸ *Mantık Terimleri Sözlüğü*, “Kıyas” md.

²²⁹ *Mantık Terimleri Sözlüğü*, “Kazıyye” md.

²³⁰ Kara Mahmud Efendi, *Muğni’-t-Tullâb Şerhü Metni İsâgüci*, haz. Mahmud Ramazan el-Bûtî (Şam: Dar al-Fikr, 2003), 87; Esîrüddin el-Ebherî ve Talha Hakan Alp, *İsagoci Tercümesi*, Mantık, haz. Talha Hakan Alp (İstanbul: Yasin, 2010), 68- 69.

²³¹ el-Ebherî ve Alp, *İsagoci Tercümesi*, 69.

kısımdır: evveliyyât, fitriyyât, meşhûdât, mücerrebât, hadsiyyât ve mütevâtirât (*bk. s.105*).

“Muhayyel” kaziyelerle ile kıyas yapıldığı zaman bir tesir doğurur. Bu tesir hayaldir ve böylece “şiiir sanatı” ortaya çıkmış olur. “Zannî” veya “makbûl” kaziyelerle kıyas yapıldığında, bu “zannî” bir “tasdik” doğurur. Bu da “hitâbet sanatı” olarak adlandırılır. Kıyas “yakînî” kaziyelerle kurulduğunda kesin bilgi ile tasdik edilir ki buna “burhân sanatı” adı verilir. Kıyas, “meşhûr” ve “müsellem” kaziyelerle yapılıncaya ortaya çıkan bilgiyi halkın geneli veya muhatap tasdik eder. Buna “cedel sanatı” denir. “Vehmî” kaziyelerle yapılan kıyasa ise “mugâlata” adı verilir²³². Böylece şiiir ifadelerinin, yahut teşmil edersek, edebî ifadelerin diğer ifadeler içindeki yeri belirginleşmiş olur.

Mustafa İzzet, eserine kaziye türleriyle başladıktan sonra kelime mefhumunu ve kısımlarını ele almıştır. Belâgat ilimlerinden “maânî”, kelâmın/cümlelerin²³³ söylenildiği bağlama uygun bir şekilde kurulmasını inceler. Müellif, bundan sonra ele alacağı “kelâm”ı anlamının, “kelime”yi anlamaya bağlı olduğundan hareketle söz konusu konuları kaleme almıştır.

“Kelimenin Mefhûmu ile Aksâmı” olarak başlıklandırdığımız bu bölümde, kelime mefhumunun tanımını verildikten sonra tanımda geçen “lafız”, “vaz”, “müfret” gibi terimler açıklanmış; kelime mânâyaya delaleti bakımından kısımlara ayrılmış ve bu kısımlara dair açıklamalara yer verilmiştir. Bu bölümde bahsedilen terimler, İslâm ilim geleneğinde vaz’ ilminin konusunu oluşturmaktadır. “Vaz”

²³² *Mevsû’atu Keşşâfî İştîlâhâtî’l-Fünûn ve’l-’Ulûm*, Tehânevî (Beyrut: Maktabah Lubnan Nashirun, 1996), “eş-Şinâ’âtü’l-Hams” md.

²³³ Kelâmın bu anlamı için 253 nolu dipnotta açıklama yapılmıştır.

terimi, lafızların belirli bir mânâyâ delâlet etmek üzere ortaya konulmasını ifade ederken; “vaz’ ilmi”nde lafız-mânâ ilişkisi incelenir²³⁴. Gelenek içerisinde bu ilim dalına ait konular *Def’ü’l-Mesâlib* gibi edebî ilimlere dair eserlerin yanı sıra mantık ve fıkıh usûlüyle ilgili te’lifatta da ele alınmıştır²³⁵. Ayrıca Mustafa İzzet’in vaz’ konularını içeren söz konusu bölümde *Menâzirü’l-İnşâ*’nın mukaddimesinin ikinci faslını kaynak aldığı ifade etmek gerekir.

Belâgat kısmı

Mustafa İzzet, “belâgat” şeklinde adlandırdığımız *Def’ü’l-Mesâlib*’in en hacimli kısmını kaleme alırken başlıca *Hizânetü’l-Edeb* ve *Nef’ü’l-Mu’avvel* adlı eserlerden istifade etmiştir. Söz konusu eserler belâgat alanında yazılmış olmakla beraber ilki ediplerin ekolüne dâhil edilebilecek veya nakd-i şiir kapsamında değerlendirilebilecek bir eserken ikincisi klâsik belâgat ekolünün en başat eserlerinden biri olan *Mutavvel*’in Türkçe tercümesidir.

Müellifin üslup ve mahiyetçe birbirlerinden farklı kaynakları tercihi neticesinde eser “ifâde-i mahsûsa”da belirttiği gibi “hayli tafsîlâtı câmi bir eser” olmuş ve böylece okuyucuya Türkçe belâgat kitaplarında bulunmayan birçok madde başını içeren zengin bir muhteva sunmuştur. Fakat yine eserde görülen bazı olumsuzluk ve tutarsızlıkların da yine bu kaynakça tercihinin neticesi olduğu ileri sürülebilir. Bunlardan en barizi Mustafa İzzet’in, ediplerin ekolünün aksine maânî, beyân ve bedî tasnifini kabul etmesine rağmen²³⁶ eserine bu tasnifi aksettirememiş olmasıdır. Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir diğer mesele de bazı madde

²³⁴ Şükran Fazlıoğlu, “Vaz’,” *DİA* (Ankara: İSAM, 2012).

²³⁵ Fazlıoğlu, “Vaz’.”

²³⁶ Müellifin maânî, beyân ve bedî ilimlerine dair tanımları için *bk.* s.141.

başlarının farklı kaynaklardan olmak üzere tekrar edilmiş olması ve aynı maddenin farklı isimlendirmelerle eserde yer alması olmuştur.

Mustafa İzzet, bu bölüme, bir önceki bölümdeki “kelimenin mefhûmu ve kısımları”nın devamı olarak kelâmın (cümlelerin), inşâ (tasarlama kipleri) ve haber şeklinde taksiminden, bunların bağlama göre kullanımından ve türlerinden bahsederek başlamıştır. Klâsik belâgat eserlerinde maânî ilmi dâhilinde ele alınan kelâmın söz konusu taksiminden sonra müellif, yine kelime ve kelimeler ile ilgili olmak üzere bunlara ait fesâhatten, belâgatten ve bu niteliklerini zedeleyen hususlardan bahsetmiştir. Kelime ve kelâmda fesâhat ve belâgat konularına klâsik belâgat eserlerinde maânî, beyân ve bedî ilimlerine bir giriş mâhiyetinde genellikle eserlerin en başında yer verildiğini de ifade etmek gerekir.

Her ne kadar belâgat eserlerinde bu şekilde bir tasnife rastlanmamakta ise de mukaddime bölümündeki “kelâmın mefhûmuyla taksîmi” başlığından belâgat bölümündeki “ilm-i edeb” başlığına kadar olan konuların, kelime ve kelâm mefhumları etrafında olmasıyla bir bütünlük arz ettiği söylenebilir.

Kelâm ve kelime mefhumlarından sonra ise Mustafa İzzet, ilm-i edeb (edebî ilimler)in ve buna dâhil olan maânî, beyân ve bedî ilimlerinin tanımlarını vermiş; ilm-i bedî başlığı altında ise bugün araştırmacılar tarafından “ediplerin ekolü” olarak adlandırılan veya nakd-i şiir çalışmaları olarak değerlendirilebilecek geleneğin gelişimi ve temsilcilerine kısaca değinmiştir.

“Belâgat” kısmında, başlıca kaynağı *Nef’ü’l-Mu’avvel* olan bu ilk bölümden itibaren müellif, kısmın sonuna kadar madde başları arasında herhangi bir tasnif takip etmeksizin maânî, beyân ve bedî ilimlerine ait konuları karışık olarak ele

almıştır. “Berâat-i matla” ile başlayan bu ikinci kısmın telifinde, başlıca kaynağı olan *Hizânetü’l-Edeb*’in haricinde müellifin istifade ettiğini tespit edebildiğimiz diğer kaynaklar *Nef’ü’l-Mu’avvel* ve *Envâru’r-Rebî’ fî Envâ’i’l-Bedî*’ adlı eserlerdir.

Mustafa İzzet’in *Def’ü’l-Mesâlib*’de maânî, beyân ve bedî ilimlerinin tanımlarına yer vermesi, her ne kadar eserin geneline yansıtamasa da, klâsik belâgat ekolüne mensup âlimlerce yapılan bu tasnifi, kabul ettiğini göstermektedir. Müellifin bu kabulünden cesaret alarak eserde geçen konuların klâsik belâgat kitaplarında maânî, beyân ve bedî ilimlerinden hangisi kapsamında değerlendirildiğini ifade etmeye çalıştık²³⁷. Böylece *Def’ü’l-Mesâlib*’in muhtevasına dair derli toplu ve ayrıntılı bilgi edinmek mümkün olacaktır.

Kelime ve kelâmdaki fesâhat ve belâgate dair maddeler

Klâsik belâgat eserlerinde maânî, beyân ve bedî ilimlerine geçilmeden önce giriş mahiyetinde sunulan fesâhat ve belâgate dair konular, *Def’ü’l-Mesâlib*’de “fesâhat ve belâgat beyânındadır” başlığı altında ele alınmıştır. Müellif burada kelimedede, kelâmda ve mütekellimde (söz eden) olmak üzere fesâhati, kelâmda ve mütekellimde olmak üzere belâgati ayrı ayrı ele almış, bunları zedeleyen hususları açıklığa kavuşturmuştur.

Müellif, fesâhat ve belâgat makalesinden ayrı olarak ele aldığı “mu’âzala” maddesinde de -her ne kadar bu şekilde bir tanımlama yapılmasa da- kelime ve kelâmın fesâhat ve belâgatini ihlal eden hususlardan bahsetmiştir. Nitekim “tetâbü’-i izâfât”, “mu’âzala” konusunda ele alınmışken, kelâmda fesâhati bozan unsurlar

²³⁷ Bu tasnifte M. Kaya Bilgegil’in *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1 Belâgat*, Ahmed Matlûb’un *Mu’cemü’l-Muştalahâtü’l-Belâgiyye*, M. A. Yekta Saraç’ın *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, Nusrettin Bolelli’nin *Belâgat* adlı eserlerinden istifade edilmiştir.

içinde de zikredilmiştir. Ayrıca “mu’âzala”da edatların, harflerin, fiil sıgalarının ve benzer üslupta sıfatların tekrârı ayrıntılı bir biçimde değerlendirilmişken, kelimada fesahati bozan unsurlar arasında bunların hepsini kapsar ve özetler mahiyette “kesret-i tekrâr” yer almış ve her iki maddede de ortak bir Arapça beyit örnek olarak gösterilmiştir. Yukarıda müellifin kaynakça tercihi neticesi farklı madde başlarında değinilen benzer hususlar bulunduğu belirtilmişti. Ediplerin ekolünü benimseyen bir eserden alındığı tahmin edilebilen “mu’âzâla” maddesinin muhtevasının, *Nef’ü’l-Mu’avvel*’in kaynaklık ettiği “fesâhat ve belâgat beyânındadır” makalesinin muhtevasıyla kesişmesi, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir.

Bunlara ilaveten *Def’ü’l-Mesâlib*’de kelâmın niteliklerine dair “insicâm” ve “sühûlet” maddeleri yer almaktadır ki fesâhatin konularıyla benzerlik gösteren bu hususlar da “kelime ve kelâmda fesâhat ve belâgat” dâhilinde değerlendirilebilir.

“Mu’âzala”, “insicâm” ve “sühûlet” maddeleri dışında bu bölümün temel kaynağını Abdünnâfi İffet Efendi’nin *Nef’ü’l-Mu’avvel* adlı eseri teşkil etmektedir.

Maânî ilmine dair maddeler

Def’ü’l-Mesâlib’in belâgat şeklinde adlandırdığımız bölümünde yer alıp klâsik belâgat tasnifinde maânî ilmi çerçevesinde ele alınan konu başlıkları ise şunlardır: kelâmın ihbâr ve inşâ kısımlarına inkisâmı, haşv, tetmîm, îcâz ve itnâb, iktifâ, ikmâl, hüsn-i beyân, kasem, cevâmi’ü’l-kelim, du’â, tesviye, îgâl, i’tirâz, ihtirâs, müsâvât.

Maânî ilminde; tetmîm, iktifâ, ikmâl, cevâmi'ü'l-kelim, tesviye, îgâl, i'tirâz, ihtirâs ve müsâvât, îcâz ve itnâb konusunun; du'â, inşâ cümlesinin; kasem ise haber cümlesinin alt başlıkları durumunda ele alınmıştır.

Def'ü'l-Mesâlib'de du'â müstakil bir başlık olarak ele alınmasının yanı sıra kelâm-ı inşâ'înin kısımlarından olan emrin bir türü olarak da zikredilmiştir. Bu tekrarın sebebi, müellifin inşâ ve habere dair kısmı *Nef'ü'l-Mu'avvel*'den, müstakil du'â maddesini ise ediplerin ekolünü takip eden başka bir kaynaktan almış olmasıdır.

Klâsik belâgat eserlerinde yer almayan “hüsni beyân” maddesi ise *Def'ü'l-Mesâlib*'de îcâz ve itnâbın bir üst başlığı şeklinde tanımlanmış fakat ayrıca ele alınan “îcâz ve itnâb” maddesiyle ilişkilendirilmemiştir.

Yine eserde işlenen “istisnâ” maddesinin de, maânî ilminin konularından olan “kasr” ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Beyân ilmine dair maddeler

Klâsik belâgat eserlerinde beyân çerçevesinde işlenip, *Def'ü'l-Mesâlib*'de madde başı olarak yer alan konular ise şunlardır: isti'âre, teşbîh, kinâye, hakikat ve mecâz, işâret, temsîl, terşîh.

Beyân ilminde temsîl ve terşîh istiârenin, işâret ise kinâyenin alt başlıkları durumunda ele alınmışlardır. *Def'ü'l-Mesâlib*'de işâret, kinâye türlerinin arasında zikr edilirken ayrı bir madde halinde de ele alınmıştır. Eserde geçen “berâat-i matlab” maddesi ise, tanımı ve örnekleri göz önünde bulundurulduğunda kinâyenin alt başlığı olarak değerlendirilebilir.

Bedî' ilminden mânâyâ dayalı sanatlar

Belâgat tasnifinde bedî ilminin muhtevasına dâhil edilip *Def'ü'l-Mesâlib*'de ele alınan mânâyâ dayalı sanatlar ise şunlardır: berâ'at-i matla', hüsn-i tahallüs, mürâ'ât-i nazîr, medh ma'rızında hicv, iltifât, îhâm yâhûd tevriye, tercîh üzerine tercîh, mübâlağa, iğrâk, gulüvv, cem', cem' ma'a't-taksîm, cem' ma'a't-tefrîk, istidrâk, tenâkuz, leff ü neşr, tıbâk, mukâbele, nezâhet, tahyîr, tehekküm, tevşîh, tezyîl, tecâhül-i ârif, ibhâm, tevcîh, terdîd, tekrâr, mezheb-i kelâmî, münâsebet-i ma'neviyye, tefrîk, cem'ü'l-mü'telif ve'l-muhtelif, hüsn-i ta'lîl, tenkît, tedbîc, hüsn-i makta', rücû', kavlü bi'l-mûceb yâhûd üslûb-ı hakîm, mufâzala, tafdîl-i meşrût, tebyîn, müşâkele, taksîm, tecrîd, iktisâd-ıfrât-tefrît, tertîb, tensîk, ta'dîd, i'tilâf, istidrâc. Şair veya kâtibin, eserinde yeni bir incelik ifade etmesiyle ilgili olan nevâdir ve hüsn-i ihtirâ' da bu mânâ sanatları ile beraber değerlendirilebilir.

Yukarıda yer alan sanatlardan “i'tilâf” ve “mürâ'ât-ı nazîr”in kaynağı *Hizânetü'l-Edeb*'dir. “İ'tilâf” maddesinin alt bölümü olan “lafzın lafz ile i'tilâfı” ve “mürâ'ât-ı nazîr” maddesi karşılaştırıldığında aralarında bir fark olmadığı ve her iki konunun aynı örnek beyitle açıklandığı görülmektedir. Benzer bir karmaşa, yine *Hizânetü'l-Edeb* kaynaklı “münâsebet-i ma'neviyye” ve “tahyîr” konularında da söz konusudur. Kelâma uygun bir sözle son vermekle ilgili bu iki sanatın birbirinden ayrılması güçtür. Bu iki örnek belâgat terimleri ile ilgili karmaşanın yalnız Türkçe lîretatürde değil Arapça literatürde de var olduğunu göstermektedir.

Bedî ilminden lafza dayalı sanatlar

Bedî ilmine dâhil olup *Def'ü'l-Mesâlib*'de yer alan lafza dayalı sanatlar ise şunlardır: tecnîs, tarsî', sec', kalb, reddü'l-acüz ale's-sadr yâhûd tasdîr, tazmîn-i müzdevec, aks, münâsebet-i lafziyye, lüzûmu mâ-lâ-yelzem, müvâzene, teşrî'.

Mustafa İzzet, klâsik belâgat eserlerinde secin bir türü olarak ele alınan tarsî'i sec' maddesinden önce *Hizânetü'l-Edeb*'den istifadeyle ayrı olarak ele almış, sec' maddesinde ise tarsî'e tekrar kısaca değinerek tafsilatını yukarıda beyan ettiğini ifade etmiştir. Nazım ve nesirde ortak olan tarsî' sanatını *Hizânetü'l-Edeb*'den almayı yeğleyen müellif, bir bedîiye şerhi mahiyetinde olan söz konusu eserde nesre dair olan sec' olmadığı için bu konuyu *Nef'ü'l-Mu'avvel*'den almıştır. Bunlara ilaveten *Hizânetü'l-Edeb*'de sec', kafiye ve tazmîn-i müzdeveci kapsar mâhiyette “münâsebet-i lafziyye” konusunun yer aldığını ifade etmek gerekir. Sec' ve kafiye fasıla ve mısra sonlarındaki, “tazmîn-i müzdevec” fasıla ve mısra içindeki benzerlik olarak tarif edilirken “münâsebet-i lafziyye”de ise sonda veya içte olma gibi bir sınırlama yoktur. Söz konusu maddeler bu benzerliklerine rağmen eserde birbirleriyle ilişkilendirilmeden ayrı başlıklar altında ele alınmışlardır.

Bedî ilmine ilave edilen hususlar (mülhakât-ı ilm-i bedî)

Klâsik belâgat tasnifinde doğrudan bedî ilmi konuları arasında olmayıp fakat söz konusu ilme ilave edilen diğer hususlar, irsâl-i mesel, telmîh, tazmîn, iktibâs, derc, sirkat, hüsn-i ittibâ' gibi ortak malzemeyi kullanmaya bağlı sanatlar²³⁸ ile mülemma', maktû' ve muttasıl, hazf, hayfâ ve raktâ, ta'miye, ilgâz, tevâfuk, san'at-ı târîh gibi hünlerlerdir.

²³⁸ Saraç, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 243.

Eserde yer alan “hüsn-i ittibâ” maddesi, isimlendirilmeksizin gayr-i zâhir sirkatin türleri arasında da aynı örnek verilmek suretiyle ele alınmıştır. Bu tekrar ve isimlendirme karışıklığı, sirkat maddesinin *Nef’ü’l-Mu’avvel*’den, hüsn-i ittibâ’ maddesinin ise *Hizânetü’l-Edeb*’den alınmasının bir neticesi olarak düşünülmelidir.

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir husus “ilgâz” ve “ta’miye” maddeleriyle ilgilidir. Müellif, bu iki terimin Arap edebiyatında birbirinin yerine kullanıldığını, Türk edebiyatında ise aralarında fark bulunduğunu ifade etmiştir. Buna göre “ta’miye”de soru cümlesi yer almazken “ilgâz”da yer alır. Bunun hâricinde eserde Türk edebiyatına has başka bir terimden bahsedilmemektedir.

Def’ü’l-Mesâlib büyük ölçüde ediplerin ekolüne dair eserlere dayanmakla, ele alınan bedî sanatlar bakımından oldukça çeşitlilik göstermektedir. Her ne kadar edebî sanatların bu kadar artırılması tenkit edilmiş ve bazı belâgatçilerin ayrı bir madde saydığını bazıları diğer bir maddenin alt başlığı veya farklı bir isimlendirmesi olarak kabul etmiş ise de²³⁹ neticede bir çok edebî kavram ortaya çıkmıştır. *Def’ü’l-Mesâlib*’in bu kavram zenginliğini temsil eden en kapsamlı Türkçe eserlerden biri olduğunu söylemek mümkündür.

Klâsik belâgat ilimlerine dâhil edilemeyen diğer maddeler

Def’ü’l-Mesâlib’in, tarafımızdan fesâhat, maânî, beyân ve bedî ilimlerine dâhil edilemeyen madde başları ise şunlardır: Bir ibare içinde birden fazla sanatı zikretmek ile ilgili “ibdâ” ve “tefennün”ün yanı sıra bir şeyi uğur sayma demek

²³⁹ Belâgat terimleri etrafındaki tartışmalar için bk. Ahmed Matlûb, *Mu’cemü’l-Muştalahâtü’l-Belâgiyye* (Bağdat: Irak İlim Akademisi, 1983).

olan “tefe’ül” ve konuşurken kendini ayıplama anlamına gelen “itâbü’l-mer’ li-nefsihî” gibi üslup özellikleri.

Söz konusu maddelerin daha geniş bir inceleme ile tasnifi mümkün olabilir. Ancak tezin böyle kapsamlı bir amaçtan uzak olması ve yukarıdaki tasnifin maksadının eserden istifadeyi kolaylaştırma ve yapılacak belâgat çalışmalarına kolaylık sağlama olması dolayısıyla daha ayrıntılı bir tasnif yapılmamıştır.

Bunlara ilaveten, ilm-i inşâ konuları arasında ele alınagelen, yakın anlamlı kelimelerin kullanım farklılıkları ile ilgili değerlendirmeler “fâ’ide” başlığı altında gösterilmiştir. Yine tenkit teorileri kapsamında değerlendirilebilecek bir başka husus olan kelime şekillerinin anlama tesiriyle ilgili görüşler “fasl” başlığı altında “belâgat bölümü”nde sunulmuştur. Söz konusu maddelerin *Meselü’s-Sâ’ir* adlı ilm-i inşâ eserinden alınmış olması da bu tespiti doğrular niteliktedir. *Def’ü’l-Mesâlib*’de, müellifi tarafından bir tasnif yapılmış olsa, bu maddelerin “ilm-i inşâ” başlığı altında yer alması gerekirdi.

Söz konusu “fâ’ide” ve “fasl” haricinde, bir eserin telifinden sonra üzerinde değişiklik yapmayla ilgili olan “müvârebe” ve “tehzîb” maddelerinin de yine edebî tenkit teorileri bağlamında ele alınması mümkün görünmektedir.

Edebî tenkit teorileri kısmı

Mustafa İzzet, eserinin herhangi bir yerinde ‘nakd’ veya ‘tenkid’ kavramlarından bahsetmemiştir. Fakat “Edebî Tenkit Teorileri” olarak adlandırdığımız kısımda ele alınan konulara bakıldığında bunların inşâ, nakd-i şiir ve aruz ilimlerine dair meseleleri içerdikleri görülmektedir. Bu adı geçen üç ilim klâsik edebiyatın teorileri mahiyetinde olup, bir metnin tenkidi bunların ihtiva

ettikleri kıstaslara göre yapıldı. Bu sebeple Mustafa İzzet'in, kelâmı mensur ve manzum olarak ikiye ayırarak başlayıp inşâ, nakd-i şiir ve aruz ilimlerine değindiği bu kısma “Edebî Tenkit Teorileri” başlığı koymanın uygun olacağı düşünüldü. Bir önceki belâgate dair bölümde olduğu gibi “Edebî Tenkit Teorileri” kısmına ait konuların da mensup oldukları ilimlere ilişkin olarak ele alınması, eserin anlaşılması bakımından yerinde olacaktır.

İlm-i inşâ ve nakd-i şiirin ortak konuları ve nesir ve nazmın mukayesesi

Kudâme b. Ca'fer (ö. 337/948 [?])'in şiire dair ilimleri sınıflandırmasına yukarıda değinilmiş, bu kısımlardan ikisinin yani şiirin söz varlığına dair olan ilim ile mânâ ve maksadına dair olan ilmin yalnızca şiire değil bilakis her türlü kelama ait olduğundan söz ettiği ifade edilmişti (*bk.* s.42). *Def'ü'l-Mesâlib*’in “Edebî Tenkit Teorileri” kısmında da hem nesir hem nazım için ortak olan söz varlığına ve bu söz varlığının mânâ ile münâsebetine ilişkin dikkatler yer almaktadır.

Bu bölümde yer alan “inde'l-bülegâ makbûl olan kelâm” adlı makâlede kelâmın beğenilir olması için dokuz şart sıralamıştır. Bunların bir kısmı; selâset, metânet, letâfet, belâgat, edat ve zarfların kullanımı gibi manzum ve mensur kelâma dair ortak hususlar olduğu gibi, bir kısmı da, vezin-sec' gibi âhenk unsurları, fıkraların tertip, şekil ve mânâ özellikleri olup mensur söze ait hususlardır.

Müellif, “Kelîmât-ı müsta‘mele beyânındadır” başlıklı makalede ise, kelimeyi, kelâmın rûknü olarak niteleyip kelimenin, kelâmın beğenilmesinde önemli bir rol oynadığından hareketle kelime seçiminde aranması gereken şartları sıralamıştır. Bunlar kelimenin fasih, anlaşılır, âhenkli olması, argo olmaması gibi

tavsiyeler ve Arapça, Farsça, Türkçe ve yabancı kelimelerin kullanımına dair uyarılardır.

“Nâzım ve nâsirin te’lîf-i kelâmı muhtâc olduğu üç şey”in birinci maddesi, “kelimât-ı müsta’mele beyânındadır” başlığıyla açıklanan kelime seçimine; diğer maddeler ise her kelimeyi kendisine uygun kelimeler ile birlikte ve uygun yerde kullanmaya dairdir. Yine kelime seçimine dair maddenin devamı mahiyetinde, lafızların güzel veya çirkin olup olamayacağı tartışılmış, cezîl (sert) ve rakîk (ince) lafızlar ve bunların kullanım yerlerine değinilmiş; “mecrâ-yı kelâmın tezayyukuna bâ’is olan hurûf” başlığı dâhilinde ise kafiye ve sec’ olarak kullanılmaması gereken harfler ele alınmıştır.

Müellif “nâzım veya nâsir için mürâ’âtı lâzım olan husûsât” şeklinde başlıklandırığımız bölümde de yine kelime seçimine değinerek şiir yazacak kişinin, kullanıla kullanıla yıpranan veya hiç duyulmayan kelimelere eserinde yer vermemesini salık vermektedir.

Yine söz konusu başlığa ait makâlenin devâmında lafzın öneminden sonra mânânın önemine ve iyi bir mânâ bulmada kişinin tabiatının tesirine dikkat çekilmiş, tabiatı yatkın olan kişinin eski üstatların eserleri üzerinde çalışarak iyi mânâlar yakalayabileceğine işaret edilmiştir. Mensur metin kaleme alacaklar için ise şiir üstatlarının eserlerini nesre çevirmenin faydalı olacağı belirtilmiştir.

“Bir kelâmı en ziyâde şâyân-ı dikkat olan mevâki” başlığı altında ise, mensur veya manzum bir kompozisyonun ibtidâ, tahallüs, iktidâb ve intihâ olarak adlandırılan bölümlerinin önemine ve nasıl olmaları gerektiğine değinilmiştir.

Müellif, yukarıdaki tavsiyelere ilaveten, “te’lîf-i kelâmı tabâyi’in ihtilâf-ı isti’dâdı beyânındadır” adlı müstakil makâlesinde, kişinin nesir veya şiir türlerinden birinde başarılı olmasında tabiatının da tesiri olduğundan bahsetmiş ve bu tespiti şâhit mahiyetinde, eski Arap şairlerinin hayatlarından çeşitli kesitleri, fıkralar hâlinde sunmuştur.

“Şi’r ile inşâ beyninde fesâhatde olan fark beyânındadır” ve “nazm u nesrin birbirine tefevvukiyle kitâbetin mevzû’ı” adlı iki makalede şiir ve nesrin mukayesesine dair farklı görüşler sunulmuştur.

“Ma’ânî üzere hükm itmenin ahvâlî” başlıklı makalede ise bir lafzı asıl mânâsının dışında bir anlama tevil etmenin gerekleri tartışılmış ve tevil edilen lafızların mânâları ve bunların edebî değerleri hakkında görüşler aktarılmıştır.

“Tercîh beyne’l-ma’ânî beyânındadır” adlı makalede de birden fazla mânâyı delalet eden lafızlarda hangi mânânın tercih edilmesi gerektiğine dair örneklerle açıklamalar getirilmiştir.

Metnin çevriyazısı yapılırken, metne sonradan ilave edilen “belâgat” başlığı altında kalan “fâ’ide”, “fasl”, “müvârebe”, “tehzîb” maddeleri de “Edebî Tenkit Teorileri” kapsamında değerlendirilmesi gereken konulardır. Müellif, yakın anlamlı kelimelerin kullanıldığı farklı yerler ile ilgili değerlendirmeleri “fâ’ide”, kelime şekillerinin anlama tesiriyle ilgili görüşleri “fasl” başlığı altında beyân etmiştir. Söz konusu maddelerin *Meselû’s-Sâ’ir* adlı klâsik tenkit eserinden alınmış olması da bu tespiti doğrular niteliktedir. “Müvârebe” ve “tehzîb” maddeleri ise bir eserin telifinden sonra üzerinde değişiklik yapmayla ilgili konulardır.

İlm-i inşâya mahsus konular

Mustafa İzzet, “Edebî Tenkit Teorileri” başlığını verdiğimiz kısmın başında kelâmı mensur ve manzum olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra mensur kelâmın sec ve vezin özelliklerine göre türlerini (müreccez, müsecca’ ve ‘âdî) verip bunların tanımlarını yapmıştır.

Müellif, “şâ’ir ve münşînin mâhiyyeti” başlığında, şairleri ele aldıktan sonra münşîleri yetkinliklerine göre dört türe ayırmış ve bunlardan ilki olan hakîkî münşîde bulunması gereken meziyetleri sıralamıştır. Bunlar tabiatının ve fikriyatının doğru olması, eski nesir üstatlarının eserlerini okuması, üstat şairlerin şiirlerini nesre çevirmesi, Kur’ân-ı Kerîm ayetlerinden, Hz. Muhammed’in hadislerinden, üstat şairlerin şiirlerinden ve mensur hikmetlerden ezberinde bulundurması, Arap ve Fars dillerini iyi bir şekilde öğrenmesi, lugat, sarf, nahiv ve belâgat ilimlerine vakıf olmasıdır.

Müellif, “Edebî Tenkit Teorileri” adlı kısmın ilerleyen bölümlerinde de kâtip ve münşîlere tavsiyelerde bulunmayı sürdürmüştür. “Bir kâtip için iktizâ eden husûsât” olarak düzenlediğimiz başlık altında müellif, kâtiplere açık ve anlaşılır olmaları, bağlama göre kelime kullanımından kaçınmaları ve kelimeleri hakîkî anlamlarıyla kullanmalarına yönelik tavsiyelerde bulunmuş, ayrıca mensur metinde cümle yapısı ve sec’in kullanımıyla ilgili açıklamalar yapmıştır.

Nakd-i şiir/karz-ı şiire mahsus konular

Müellif, “Edebî Tenkit Teorileri” kısmında mensûr ve manzûm sözün türlerini ele almıştır. Mensûr söz, vezin ve sec’ kullanımına göre müreccez, müsecca’ ve ‘âdî olarak gruplandırılmıştır. Manzûm sözün kısımları ise klâsik Fars

ve Türk şiirinin nazım şekilleri olan gazel, kasîde, nesîb, tercî' ve terkîb, rubâ'î, kıt'a, ferd, mesnevî ve musammattan ibarettir. Bunlar; şekil özellikleri, terimlerin etimolojisi, genellikle hangi konularda kaleme alındıklarından bahisle kısaca tanıtılmıştır.

“Şâ'irin mâhiyyeti” ve “şiirin şürût u mukaddimâtı” şeklinde başlıklandırıdığımız birbirinden bağımsız iki kısımda müellif şâ'ir olacak veya şiir yazacak kimselere tavsiyelerde bulunmuştur. “Şâ'irin mâhiyyeti” bağlamında müellif şiir yazacak kimsenin Arapça'yı, Farsça'yı iyi bilip belâgat ve aruz ilimlerine aşina ve yeterli kelime bilgisine sahip olmasının yanında, eski üstat şairlerin divanlarını okuyup onlar gibi şiir yazmaya çalışmasının gerekliliğini vurgulamıştır. Eğer kişinin tabiatı şiire yatkın değilse söz konusu bilgi ve birikimlerin şiir yazmak için yeterli olamayacağını da ilave etmiştir. “Şiirin şürût u mukaddimâtı” olarak da benzer hususlara vurgu yapan Mustafa İzzet, şairin şiir söyleyeceği dilin kelime ve terimlerine, aruz ve belâgat ilimlerine vakıf olması, şiir üstatlarının yolunu takip etmesi ve yazdığı şiiri zevk sahiplerine göstererek tashih etmesinin gerekli olduğunu ifade etmiştir.

Şiir tarihine dair rivayetler vermeyi de ihmal etmeyen müellif, “şi're dâ'ir ma'lûmât-ı târihiyye” adlı makâlesinde Arap, Yunan ve Romalılar arasında şiirin ortaya çıkışı ve bu milletlere mensup ilk şairlere dair rivayetlerden söz etmiş ve *Mu'allakât* şiirlerini ve şairlerinin isimlerini sıralamıştır.

“Kâffe-i akvâmda kelâm-ı mevzûn mevcûd olduğı beyânındadır” başlıklı makâlede ise Avrupalılar, Yunanlar, İtalyanlar, İspanyollar, Ruslar, Çinliler, Müslümanlar, bedevî Araplar, medenî Araplar, Hintliler, Fars havzası halkı, Farslar,

Türkler, Afrikalılar, Sudanlılar arasında şiir ve şaire dair kısa bilgiler, şiirin insana tesiri ve toplumdaki yerine dair fıkralara yer verilmiştir.

“Mufâzala-i şu’arâ beyânında makâle-i mahsûsadır” başlığı altında ilk önce iki farklı mânânın kıyaslanıp kıyaslanamayacağı tartışıldıktan sonra sırasıyla Arap, Fars, Çağatay ve Rûm (Türk) şairlerine dair çeşitli değerlendirmeler ve bu şairlerin ürünlerine dair kıyaslamalar yer almıştır.

Arûz ilmine ait konular

Mustafa İzzet, arûz ilmine ayırdığı maddeye şiir ve aruzun tanımıyla başlamış, kafiye konusunu da buraya dâhil etmiştir.

Beyt-i şiir ve beyt-i şa’r (kıl çadır) teşbihi etrafında, sebep, vated ve sütûn olmak üzere vezinleri oluşturan hece türleri, mısra’, sadr, arûz, ibtidâ, darb, haşv ve kafiye olmak üzere beytin bölümleri, mânâ ve matla’ olmak üzere şiirin unsurları gibi arûz ve kafiyeyle dair terimleri açıklayan müellif, şiirdeki edebî sanatları da bir beytin (ev/çadır) nakış ve bezemelerine benzetmiştir.

Metinde “kafiye” alt başlığında ise, kafiyenin tanımı, aslî, ma’mûlî, şâygân ve redîf olmak üzere kafiye türleri; revî, te’sîs, dahîl, ridf, kayd, vasl, hurûc, mezîd ve nâ’ire olmak üzere kafiye harfleri işlenmiş; zü’l-kafiyeteyn ve lüzûmu-mâ-lâ-yelzem kavramları açıklanmıştır.

“Adâd u esâmî-i buhûr” kısmında aruz bahirleri verilmiştir. Asıl bahirler; hezec, zecr, remel, vâfir, kâmil, mütekârib, mütedârik olmak üzere yedi adet; asıl bahirlerin birbiriyle terkibinden hasıl olan fer’ler ise serî’, münserih, hafîf, muzâri’, müctes, muktedib, tavîl, medîd, basît, garîb, karîb, müşâkil olmak üzere on iki adet olarak sıralanmıştır. Adı geçen bahirlerden Araplara mahsus olanlarla Farslar ve

Türklere mahsus olanlar ifade edildikten sonra bahirlere ait vezinler verilmiş ve taktî'in nasıl yapılacağı açıklanmıştır.

İnşâ, şiir ve arûz ilimlerine dâhil edilemeyen maddeler

Def'ü'l-Mesâlib 'ın, müellifi tarafından herhangi bir tasnife tabi tutulmadığı birçok kez ifade edilmişti. Metin çevriyazıya aktarılırken araştırmacıların daha kolay istifade edebilmesi için köşeli parantez içerisinde başlıklar eklenmek suretiyle bir eserin metni bir tasnif içinde sunulmaya çalışılmıştır. Ancak müellifin tasarrufuna dikkate alınarak eserdeki konuların sıralanışına müdahale edilmemiştir. Bu nedenle yalnız tenkit teorileriyle değil tüm edebî ilimlerle ilgili olan “mâhiyyet-i edeb” başlıklı kısım, edebî ilimlere giriş mahiyetinde bilgiler vermesine karşılık “Edebî Tenkit Teorileri” kısmının içinde yer almıştır.

Söz konusu başlık altında müellif, “edeb” ifadesinin etimolojisine yer verdikten sonra, edebin nefsî ve kesbî olmak üzere iki kısım olduğunu belirtmiştir. Nefsî edeb güzel ahlak ve davranışlar; kesbî edeb ise nahiv, lugat, nazm-ı şiir ve inşâ-i nesr ve bunlarla ilgili ilim ve fenler olarak tanımlanmıştır. Müellif kendi zamanında, kötü ahlak sahibi, söz konusu ilimlerin tamamına vâkıf olmayan, az bir zeka ile şiir ve nesirden az bir nasibi olan herkese edip denilmesini, kelimenin asıl anlamından çıkması olarak değerlendirmiştir. Daha sonra ise hakîkî ediplerin gördüğü itibara dair fıkralar anlatmıştır.

“İyy ü fehâhet beyânındadır” makâlesinde hitabet kusurlarından olan iyy ve fehâhet ele alınmış ve bu kusurlar hubse, lefif, gamgame, lüknet, gunne, terhîm, lüşga olmak üzere yedi kısma ayrılmıştır. Daha sonra iyy ü fehahetin kitabette de olduğundan bahisle îcazın tersi olduğu belirtilmiştir. Ancak bu anlamda iyy ü

fehâhetin tatvîlden pek farklı olduğunu söylemenin mümkün olmadığını belirtmek gerekir.

Örnek beyitler

“Her matlaba muvâfık elsine-i selâse üzere ba’z-ı eş’âr” şeklinde başlık verdiğimiz bölümde ise Mustafa İzzet, gayrıresmî yazışmalarda, münâsebeti geldikçe yazılan birkaç beytin yazıya güzellik katacağı görüşüyle yazarın meramına göre birini seçmesi için farklı konularda birçok Arapça, Farsça ve Türkçe beyitler derlemiştir.

Lugatçe kısmı

Def’ü’l-Meşâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib’ın çevriyazılı metninin üçüncü ve son kısmı ise bir terimler sözlüğüdür. Müellif “lugatçe” şeklinde adlandırdığımız kısmı, Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413)’nin *et-Ta’rîfât* adlı terimler sözlüğünü ihtisar ederek tercüme etmek suretiyle tertip etmiştir. Sözlükte farklı ilim dallarına ait birçok terime yer verilmiştir.

Çevriyazı Alfabetesi

ا	ā, a, e	ش	ş
آ	ā	ص	ş
ء، أ، و، ئ	ʾ	ض	d, z
ب	b	ط	t, d
پ	p	ظ	z
ت	t	ع	ʿ
ث	s	غ	g
ج	c	ف	f
چ	ç	ق	k
ح	h	ك	k, g, ñ
خ	h	ل	l
د	d	م	m
ذ	z	ن	n
ر	r	و	v, ū, o, ö, u, ü, ^v
ز	z	ه	h, e, a
ژ	j	ی	y, ı, i, ī, ā
س	s		

III. BÖLÜM:

DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBİ'Ş-ŞÂ'İR

VE'L-KÂTİB İN ÇEVİRİYAZILI METNİ

DEF'ÜL-MEŞÂLİB Fİ EDEBİ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB

Muḥarriri

M. İzzet ibn Aḥmed

İstanbul

Dersa'âdet Ticâret Oḡası Ėazetesi Maṭba'asında ṭab' olunmuşdur.

İfāde-i Maḥşūsa

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ الْإِنْسَانَ وَكَرَّمَهُ بِاللُّغَةِ وَالْبَيَانِ، وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِهِ أَفْصَحِ الْعَرَبِ وَالْعَجَمِ مُحَمَّدٍ
مُحَمَّدٍ الْكُفْرِ وَالضَّلَالِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ مَا طَلَعَ الْبَدْرُ وَالْهَلَالُ.

Ammā ba‘d; muḥarrir-i ḥaḳīr ‘ārız-ı merāmdan şu vechle keşf-i kınā‘-ı iknā‘
ider ki; “*‘İlm-i edeb ki mevzū‘un-lehi başlıca ‘ilm-i bedī‘ ve ma‘ānī ve beyāndan
‘ibāretdir*”. Ulemā-yı eslāf -انار الله براهينهم- cüll-i himmetlerini şarf ile ‘ulūm-ı
mezḳūreye müte‘allik nice āsār-ı bedī‘a taḥrīr ile kütüb-ḥāne-i cihāna yād-gār
bırakmışlardır. Lisānımızda daḥi üdebā-yı eslāfdan ba‘z-ı zevāt-ı kirām -جعل الله سعيهم -
anlarıñ eşerine ıktifā‘en ḥayli āsār-ı bāri‘a taḥrīr ile aḥlāfı müstefīd itmişlerse
de; ancak āsār-ı mezḳūre mekātibde tedrīs olunmaḳ üzere yazılıb kütüb-i edebiyeye-
i ‘Arabiyye’deki tafsīlāt anlarda mefkūddur. Hālbuki şimdi *Türkçemiz* üç lisāndan
mürekkab olub edebiyatı fevḳa’l-ḥadd kesb-i füşḥat itdigi hāle füşḥatiyle
mütenāsib kütüb-i edebiyeye teşādūf idilmiyor. Binā’en-‘alā-hāza’l-ma‘ānī
muḥarrir-i ḥaḳīr şu ḥuşūşı mülāḥaza ile ḥaylī tafsīlātı cāmi‘ olan şu kitābı, kütüb-i
mu‘tebere-i mezḳūreye ıktifā‘en yazub her mebhāse elsine-i selāseden nazmen ve
neşren mişāller irād itdim. Kārī’in-i kirāmdan yegāne ricā-yı vāşık budur ki
beşeriyette lā-yuḥṭīlik muḥāl olduğundan maṭāvī-i kitābda bir sehv ü ḥaṭā müşādif-i
nazarları olursa ğıṭā-yı ‘afv u şafḥ ile setr idüb muḥarrir-i nāçizi « مَنْ أَلْفَ بَيْنَ كَلِمَتَيْنِ أَوْ
نَظَّمَ بَيْنًا أَوْ بَيَّنَّ فَقَدْ أُسْتُهِدِفَ لِرِمْمَاةِ الشَّقَاتَيْنِ » me‘āline mā-şadaḳ buyurmasunlar.

beyt

غرض نقشیست کز ما باز ماند *** که هستی را نمی بینم بقائی

Bābān Ḥānedānı’ndan

M. ‘İzzet ibn Aḥmed

[I. KISIM: MUKADDİME]

[Kaziyyeler]

Yakīniyyāt

Yakīn ifāde idici kaziyyelere **yakīniyyāt** tesmiye olunur. Ve **yakīn**‘ vāki‘e muṭābaḳat ile şu şey böyle olub başka dürlü olması mümkün olmamağla ta‘bīr olunur. *Yakīniyyāt* altıdır. Ya‘nī: *evveliyyāt*, *fıtriyyāt*, *meşhūdāt*, *mücerrebāt*, *ḥadsiyyāt*, *mütevātirāt*dır.

Evveliyyāt

Ol kaziyyelerdir ki ḳazāyā-yı mezkūreniñ ṭarafeyni²⁴⁰ beyninde vāki‘ olan nisbete mebnī ‘aql anları bir taṣavvurla cezm ü taṣdīḳ ider. Meşelā, “*Küll cüz’den a‘zamdır*” gibi ve “*Bir ikiniñ nişfidır*” gibi ki buña fenn-i cebrde **müte‘ārife** tesmiye olunur.

Fıtriyyāt

Ol kaziyyelerdir ki kıyāsları berāber olmağla²⁴¹, ‘aql-ı selīm anlarıñ ṭarafeynini taṣavvur iderken zihinde ḥāzır olan bir ḥadd vāsıtasıyla nisbet-i ḥükmiyyeyi hemān cezmen taṣdīḳ ider. Meşelā: “*Dört iki kısma taḳsīm olundığı*

²⁴⁰ Bir kaziyein tarafeyni yani iki tarafı, mevzûsu ile mahmûlûdür.

²⁴¹ “Kıyasları kendileriyle beraber olan kaziyeler” ifadesi kastedilmiş olmalıdır. Anlatılmak istenen “kıyasları beraber olan ayrı kaziyeler” değil, “kıyası kendisiyle beraber olan kaziye”lerdir. Arapça tanımdaki «مَعَهَا» da tarafımızdan eklenen “kendileriyle” lafzını karşılamaktadır.

içün zevcdır”.²⁴² Bu ‘ibārede “*Dört zevcdır*” kâziyye olub berāber olan kıyās daḥi: “*Zīrā ‘aded-i mezkūr iki müsāvi kısıma münkasemdir. Ve her iki kısma münkasem olan ‘aded zevcdır*”. Bunuñçün fıtrıyyāta “**kıyāsları berāber olan kâziyyeler**“ yāḥūd «الْقَضَايَا قِيَاسَاتُهَا مَعَهَا» tesmiye olunmuşdur.

Meşhūdāt

Bu da hiss-i zāhiri ile ‘aqlıñ ḥükm itmesidir. Meşelā şemsiñ vücūdına, āteşin ḥarāretine ḥükm itmek gibi. Ve eger hiss-i bātına ḥükm olunursa meşelā ḥavf u ḡaḍab maḳūlesine ḥükm gibi ki buña **vicdāniyyāt** dinilür.

[Mücerrebāt]

Dördünci **mücerrebāt**dır ki hiss ve kıyās-ı ḥafniñ tekeşşüri vāsıtasıyla ‘aql aña ḥükm ider.

Kıyās-ı ḥafī oldur ki dā’imā veyā ekşeriyā nehc-i vāḥid üzere tekrārın vukū’ı ittifākī olmayub belki bir sebebe mebnī olur. Egerçi ol sebebin māhiyyeti ma’lūm olmazsa da bir kerre ‘aql, ḥuşul-ı sebebi bildikde müsebbebin vücūdına ḥükm ider. Meşelā sulfato denilen ‘ilāciñ dāfi-i teb olduğına ḥükm itmek gibi.

[Ḥadsiyyāt]

Beşinci **ḥadsiyyāt** olub bu da ol kâziyyelerdir ki ḥads²⁴³ vāsıtasıyla ‘aql aña ḥükm ider. Meşelā “*Kameriñ ziyāsı Şems’den müstefāddır*” gibi²⁴⁴. Zīrā cirm-i

²⁴² “*Dört iki kısma taḳsīm olundığı içün zevcdır.*” kâziyesi zihinde hazır olan (gizli olan) hadle birlikte zikredilmiştir. Fıtrî kâziyenin kendisi ise “*Dört zevcdır.*” ifadesidir.

²⁴³ “Zihnın mukaddimelerden neticeye süratle intikal etmesi. Anı tahmin. Fikir bunun tersinedir. Çünkü fikir belli aşamalarla olur” (*Mantık Terimleri Sözlüğü*, “Hads”md.).

²⁴⁴ Günümüz modern şehirlerinde insanlar, tabiatı bu derece müşahade etmediklerinden, kendileri için bu örnek geçerli olmayabilir. Bunun yerine hadsî bilgiye, üstünden buhar çıkan bir tencerenin

Kamer’iñ mer’i olan inķılābātından ‘aql, Güneş’den iķtibās-ı z̄iyā itdigine hük̄m ider.

Mütevātirāt

Ol k̄az̄iyyelerdir ki k̄iz̄b üzere ictimā’ları mūmteni’ olan bir cemā’atden mervī olan bir habere ‘aklñ hük̄m itmesi gibi. Meşelā Bağdād şehrini görmeden vücūdına hük̄m itmek gibi.

Q̄azāyā

Eczā-yı edille olmaları i’tibārıyla yedi kısmdır. Birincisi *yaķ̄īniyyāt*dır ki beyān olundu.

[Makbūlāt]

İkincisi **makbūlāt**dır ki bir emr-i semāvī ile mü’eyyed veyāhūd kendüsünde diyānet bulunmasında veyāhūd ‘ilminiñ ziyādeligine i’tikād hasebiyle bir şahşdan kabūl olunan kelāma tesmiye olunur. ‘Ulemā ve meşāyiḥ ve enbiyā-yı kirām ḥāzerātı gibi.

[Zanniyyāt]

Üçüncü **zanniyyāt**dır ki bir tarafñ diğ̄er tarafa rüçḥāniyyeti hasebiyle ‘aql anlara hük̄m ider. Meşelā sū’ k̄urenā ile ülfet iden bir kimseniñ ḥussād aḥlākına hük̄m itmek gibi.

altında ateş olduğunun bilinmesi örneğini verebiliriz. Zihinde, kaynayan suyun buharlaştığı, bir şeyin kaynaması için ateş gerektiği gibi bir takım mukaddimelerin hızla canlanmasıyla bilgiye ulaşılır (el-Ebherî ve Alp, *İsagoci Tercümesi*, 72).

[Muhayyelât]

Dördüncü **muḥayyelât**dır ki kâzib oldukları ma'lûm iken mücerred terğîb veyâ tenfîr-i ṭabâyi' için taḥayyül olunurlar. Meşelâ 'bâde'yi la'l-i müzâba teşbîh veyâḥûd engübîne kay-kerde-i zenbûrdur demek gibi.

[Vehmiyyât]

Beşinci **vehmiyyât**dır ki maḥsûs olmayan şeylere, vehmiñ, maḥsûsâta kıyâs ile kaṭ'iyen hükm eylediği kazâyâ-yı kâzibeye dinilür. Bu 'âlemiñ mâ-verâsında nâ-mütenâhî bir fezâ olduğına hükm gibi. Ve bundan mürekkeb kıyâsa **safsata** dinilür.

[Meşhûrât]

Altıncı **meşhûrât**dır ki yâ kâṭibe-i nâs beyninde meşhûr u müte'arif olub herkes anı taşdîk ider. Meşelâ "*Zebḥ-i ḥayvânât mübâḥdır*". Veyâḥûd yalnız bir gürûh beyninde müte'arif olur. Meşelâ "*Zebḥ-i ḥayvân mezmûmdur*" gibi. Nitekim bilâd-ı Hind'in ba'z maḥallerinde ekl-i luḥûm mezmûmdur.

[Müsellemât]

Yedinci **müsellemât**dır ya'nî muḥâṭabîñ 'indinde daḥi müsellem olan kaẓiyyelerdir ki mütekellim hengâm-ı *cede*de anıñla ihticâc ider. Meşelâ arzın küreviyyetini münkir olan kimseye ihtilâfât-ı leyl ü nehârda ihticâc ile işbât-ı müdde'â itmek gibi.

Kelāmıñ Mefhūmuyla Taḳsīmi

Kelāmı bilmek kelimeyi bilmege tevaḳḳuf itdiginden kelimeniñ mefhūmuyla aḳsāmını zıkr itmek lâzımdır.

[Kelimenin Mefhūmu ile Aksāmı]

Beyāndan āzāde oldığı üzere **kelime**, ma‘nā-yı müfrede vaż‘ olunmuş bir şeydir²⁴⁵.

[Lafz]

Ve **lafz** luġatce ‘atmak’ ma‘nāsına olub ıstılāḥda gerek müsta‘mel ve gerek mühmel olsun insānıñ anıñla telaffuz itdigi bir şey’e tesmiye olunur.

[Vaz’]

Ve **vaz’** daḥi bir şey’i bir şey’e taḥşış itmekdir ki şey’-i evvel, ıtlāk veyā iḥsās olunduḳda; şey’-i şānī, andan münfehim olmasıdır, ‘ḍarb’ lafzı gibi ki anıñ ıtlākından fi‘l-i maḥşūş ma‘lūm olur ve yollarda nişāne içün rekz idilen ‘alāmetler gibi ve ta‘accüb içün dudak ısırmak gibi.

Ve vāzı‘-ı luġatde ihtilāf olub cumhūr-ı ‘ulemādan ba‘zıları “*Vāzı‘-ı luġat cenāb-ı Ḥaḳḳ’dır*” deyüb, zümre-i āḥar ise “*Vāzı‘-ı luġat insāndır*” demişler ve işbāt-ı müdde‘āda her birerleri iḳāme-i edille itmişler ise de “*Serd itdikleri delā’il*

²⁴⁵ Burada “şey” ifadesiyle “lafız” kastedilmiş olmalıdır. Aksi takdirde “şey” denildiği zaman tanımın içine jest-mimik, trafik tabelaları vesaire gibi lafızla olmayan delalet türleri de girer ki bunlar kelime diye adlandırılmaz (Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, 91-92). Müellifin bu bölümde kaynağı olan *Menâzirü’l-İnşâ*’da da tanımda “şey” yerinde “lafız” kelimesi mevcuttur (Mahmud-ı Gâvân, *Menâzirü’l-İnşâ*, 11). Zaten Mustafa İzzet de tanımda “lafz” ifadesini kullanmış gibi bir sonraki cümlede “lafz”ın tanımını yapmıştır.

i'tirāzdan ḥālī degildir” dinilüb ḥaḳḳ olan budur ki dimişler: “*Vāzı'-ı luġat cenāb-ı Ḥaḳḳ'ın ilhāmıyla insāndır*”.

Ve ḥafī ḳalmaya ki ba'zen *vaz'*, ḥāşş ve ba'zen *mevzū'un-leh*, ḥāşş olur.

Meşelā²⁴⁶ vāzı' bir ma'nā-yı müşahḥaş naḳl idüb ol ma'nā için bir lafz *vaz'* ider, 'Bekr' ile 'Ḥasan' gibi. 'Alemleriñ cümlesi böyledir.

Ve ba'zen *vaz'* ile *mevzū'un-leh*ñ ikisi 'āmm olur. Nitekim vāzı' bir ma'nā-yı 'āmm ta'aḳḳul idüb anıñ arasına bir lafz *vaz'* ider; 'recül' ile 'darb' gibi.

Ba'zen *vaz'*, 'āmm olub *mevzū'un-leh*, ḥāşş olur; mużmerāt ve eḥavātı gibi.

Ancak *vaz'*, ḥāşş ve *mevzū'un-leh*ñ, 'āmm olması mümkün degildir. Zīrā *küllıyyāt* ile icmālen *müşahḥaşāt*ñ idrāki mümkün olub icmālen *müşahḥaşāt* ile külliyyatı idrāk mümkün degildir.

[Müfred]

Müfred bir *lafz*dır ki anıñ cüz'i²⁴⁷ ma'nāsının cüz'ine delālet itmeye. Ve bu ta'rīf *lafz*ñ aḳsām-ı erba'asında cārīdir.

[Müfred lafzın aksâmı]

Aḳsām-ı mezkûreden **kısm-ı evvel** ol *lafz*dır ki aḣlā cüz'i olmaya; 'istifhām elifi'²⁴⁸ gibi. Zīrā ḥarf-i mezkûruñ cüz'i olmadığı ḥālde ma'nāya delāleti olub *lafz*ñ cüz'i ma'nāsının cüz'ine dāll degildir.

²⁴⁶ Bu örnek, hem *vaz'*ın hem de *mevzûun-lehin* hâss olduğu lafızlar için verilmiştir. Ya bu örneğin tanım cümlesi unutulmuş yahut bir önceki cümledeki ikinci “ba'zen” kelimesi sehven basılmış olmalıdır.

²⁴⁷ Bir lafzın cüzü, o lafzın meydana geldiği bir alt birime denir. Mesela lafız olarak bir tamlamayı alırsak, tamlayan ve tamlananın her biri lafzın birer cüzüdür. Eğer lafız olarak bir kelimeyi alırsak, kelimenin her bir harfi onun cüzüdür.

Kısm-ı şānī ‘hüsn’ gibi. Zīrā cüz’i varsa da lafzının cüz’ine delâlet itmez.

Üçüncisi ‘alemiyyet hâlinde “‘Abdu’llāh” gibi. Zīrā iki cüz’i ma’nāya delâlet idüb lākin ‘alemiyyet hâlinde maṭlûb olmayub belki maṭlûb olan şahş-ı mu‘ayyendir²⁴⁹.

Dördüncisi ‘alem-i şahş²⁵⁰ kılındığı vakt, ‘Hayvân-ı-nâtık’ gibi. Zīrā egerçi ‘Hayvân-ı-nâtık’ın eczâ-yı lafzı ‘hayvân’ ile ‘nâtık’ olub anın ‘alemi olan şahş-ı mezkûr dahi ma’a-teşahhuş ‘hayvân’ olmağla, ‘hayvân’ ile ‘nâtık’ın delâlet itdikleri iki ma’nânın her biri şahş-ı mu‘ayyen-i mezkûra delâlet iderlerse de lākin bu delâlet hâricde olub ‘alemiyyet hâlinde degildir. Zīrā ‘alemiyyet hâlinde gerek kısm-ı şālîşde zıkr itdigimiz “‘Abdu’llāh’da ‘abd’ ile ‘Allāh’ın ma’nâsı ve kezâ ‘hayvân’

²⁴⁸ İstifhâm elifi Arapça’da soru edatıdır. Yalnızca elif harfinden ibaret olduğu için herhangi bir cüzü yoktur.

²⁴⁹ “Abdullâh” (عبد الله), Arapça “Allah’ın kulu” anlamında isim tamlamasıdır. Kelimenin cüzleri “abd” yani “kul” ve “Allah”tır. Dolayısıyla lafzının cüzleri mânâsının cüzlerine delalet eder. Fakat “Abdullâh” isimli bir kişiye hitap edilirken onun Allah’ın kulu olduğu kasdedilmez, kasdedilen o isimlendirilen kişinin zatıdır. Allah’ın kulu olması ise kişinin zatından olmadığından “Abdullâh” lafzının cüzlerinin delâlet ettiği mânâlar, lafzın kendisi ile kasdedilen mânâ ile örtüşmez. Bu sebeple alem olarak kullanıldığında “Abdullâh” müfrettir (*Mevsû’atu Keşşâfî İşılâhâtî’l-Fünûn ve’l-’Ulûm*, Tehânevî, Beyrut: Maktabah Lubnan Nashirun, 1996, “el-müfred” md.; Ahmed b. Ömer el-Hâzîmî, *Şerhü’l-Maṭla’ alâ Metni İṣāğüci*, ders 7, Riyad: al-Maktaba al-Shamela, 2011, <http://shamela.ws/browse.php/book-36124>, 1).

²⁵⁰ “Hayvânınâtık”ın alem-i şahş kılınmasından; “Abdullah”, “Musatafa”, “İzzet” isimleri gibi belirli bir kimseye isim olarak verilmesi kast edilmektedir. “Hayvân-ı nâtık” Farsça bir sıfat tamlamasıdır. “Hayvân” canlı, “nâtık” ise konuşan/düşünen gibi anlamlara gelmektedir. “Hayvân-ı nâtık” lafzı Mantık bilginlerince “insan”ın tam bir tarifî olarak kabul edilmekte ve dolayısıyla bu lafızla insanoğlunun zâtı/mâhiyeti kasdedilmektedir. “Hayvânınâtık” belirli bir kişiye isim olarak verildiğinde bu lafzın cüzleri olan “hayvân” ve “nâtık” kelimeleri, mânâsının cüzlerine delâlet etmektedir. Çünkü isimlendirilen şahıs bir insandır ve dolayısıyla “hayvân” yani “canlı” ve “nâtık” yani “düşünen/konuşan”dır. Fakat bu lafız da yine müfrettir. Sebebi ise “Hayvânınâtık” isimlendirmesi söz konusu şahsın zâtı/mahiyeti/insâniyeti sebebiyle olmayıp şahsını kasd etmek içindir (*Mevsû’atu Keşşâfî İşılâhâtî’l-Fünûn ve’l-’Ulûm*, “el-müfred” md.; el-Hâzîmî, *Şerhü’l-Maṭla’ alâ Metni İṣāğüci*, ders 7, 1).

ile ‘nāṭıḳ’ıñ ma‘nāsı muṭlaḳā melḥūz olmayub belki maḳṣūd u melḥūz olan şahş-ı mu‘ayyendir.

Ve kütüb-i naḥviyyede meşṭūr oldığı üzere ‘alemiyyet ḥālinde ‘Aḥmer’, şahş-ı mu‘ayyenden başḳa ma‘nā-yı āḥar olan ‘ḥumret’e delālet itmez.

[Kelimenin aksâmi]

Ma‘lûm ola ki kelimeniñ ma‘nāsı vāḥidün-bi’ş-şahş oldığı ḥâlde aña **muzher** dinilüb; vaż‘, ḥāşş; mevzū‘un-leh, ḥāşş olursa aña ‘**alem** tesmiye olunur. Ve eger vaż‘ ‘āmm, mevzū‘un-leh ḥāşş olursa aña **ism-i mevşül** ve **esmā’-i işâret** dinilür. Ve eger *muzher* olmazsa aña **zamîr** ta‘bîr olunur; ‘o’ ve ‘sen’ gibi.

Eger kelimeniñ ma‘nāsı vāḥidün-bi’ş-şahş olmayub ma‘nā-yı maḳṣūduñ ḥuşûli ‘ale’s-seviyye efrādda olursa aña **mütevâtı** dinilür. Ma‘nā-yı mezkûrede efrādıñ tevāfuḳı gibi. Meşelâ ‘insân’ lafzı gibi. Zîrâ ma‘nāsınıñ ḥuşûli tamām-ı efrād-ı insāniyyede ‘ale’s-seviyyedir. Ve eger ma‘nā-yı mezkûruñ ḥuşûli ‘ale’s-seviyye efrādda olmazsa kelime-i mezkûreye **müşekkek** dinilür. Zîrâ ma‘nā-yı mezkûrda efrādıñ tefāvüt ü müşâreketi “*Lafz-ı mezkûr mütevâtı mıdır yoksa müşterek midir?*” deyu sâmi‘îni şekk ü şübheye düşürür. Meşelâ ‘vücūd’ gibi. Zîrâ *vâcib* ile *mümkin* beyninde müşterek olub muṭlaḳ vücūd zıkr olunursa *mümkinü’l-vücūd* ve *vâcibü’l-vücūd* şümûli zâhirdir.

Ve eger iki kelime veyāḥūd dahâ ziyāde kelimât ma‘nā-yı vāḥid içün mevzū‘ olursa anlara **müterâdifât** tesmiye olunur; ‘cülûs’ - ‘ḳu‘ūd’, ‘başar’ - ‘çeşm’ - ‘dîde’ gibi; ve kezâlik ‘ḳal’ ve ‘ḳam’ ve ‘nez’ gibi. Zîrâ her üçü yerinden ḳoparmak ma‘nāsınadır.

Terâdüfün ta'rîfi

Cihet-i vâhidden *vaz'*-ı aşı̄lî hasebiyle ma'nâ-yı vâhide 'ale'l-infirâd delâlet idici iki veyâ dahâ ziyâde elfâza tesmiye olunur.

'Ale'l-infirâd' kaydından 'Arabî'de «أَكْتَعَ» ve «أَبْصَعَ» gibi elfâz hâric olur. Zîrâ münferiden cem'iyet ma'nâsını müfîd olamayub belki evvelâ «أَجْمَعَ» lafzının zîkr idüb arkasında elfâz-ı mezkûreyi îrâd itmeli ki cem'iyet ma'nâsına delâlet itsünler²⁵¹.

Ve 'vaz'-ı aşı̄lî' kaydıyla daği mecâz tarîkiyle ma'nâyâ delâlet iden elfâz hâricde kalur. Zîrâ elfâz-ı mecâz tarîkiyle ma'nâyâ delâleti '*vaz'-ı aşı̄lî*' hasebiyle degildir.

Ve ta'rîfde 'ma'nâ-yı vâhid' kaydından daği 'te'kid' ile 'mü'ekked' gibi elfâz hâricde kalur. Zîrâ ikisi ma'nâ-yı vâhide dâll degildirler.

Ve 'cihet-i vâhid' kaydından «حُدَّ», «مَحْدُودٌ» gibi elfâz hâricde kalur. Egerçi ikisi de ma'nâ-yı vâhide delâlet iderlerse de lâkin delâletleri müttehidenden degildir. Çünkü «حُدَّ»uñ ma'nâyâ delâleti tafşîl tarîkiyle olub «مَحْدُودٌ»uñ icmâl tarîkiyledir²⁵².

²⁵¹ «أَكْتَعَ» ve «أَبْصَعَ» kelimeleri kendisinden sonra geldikleri «أَجْمَعَ» kelimesinin anlamını tekîd ederler, (Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, İstanbul: İFAV, 2011, 362); dolayısıyla bu kelimedenden sonra geldiklerinde her ikisi de aynı anlamdadır. Terâdüfün yukarıdaki tanımında ise lafızların müteradif olmaları için fert fert (ale'l-infirâd) aynı anlamı taşımaları gerektiği belirtildiğinden bu iki kelime müteradif sayılmaz. Türkçedeki “m” harfiyle yapılan ikilemeler de “ale'infirâd” kaydıyla tanım dışı kalmış olur. Mesela “uzak muzak” ifadesindeki “muzak”, “uzak”dan ayrı kullanıldığında uzaklıkla ilgili bir anlam ifade etmez, dolayısıyla “uzak” ile “muzak” müteradif değildir.

²⁵² “Hudd” ve “maḥdūd” her iki kelime de nasipsiz kimseye denir. Yalnız Mütercim Âsım'ın tabiriyle “‘hudd’ kelimesi ‘maḥdūd’ kelimesinden ehaştır”. “Hudd” kelimesi hayırdan nasipsiz olmayı, “maḥdūd” kelimesi ise hem hayırdan hem şerden nasipsiz olmayı ifade eder. Dolayısıyla

Ve ba‘zılarının zu‘munca *terādūf* mürekkebâtda da‘hi olur. Ve anlar “*İnsân cālisdır*” ve “*Beşer kâ‘iddir*” kelâmlarını müterâdifeyn ‘add iderler.

Ve eger kelimeniñ ma‘nâsı müte‘addid olursa ya‘nî bir kelimeniñ iki ve dahâ ziyâde ma‘nâsı olub beyne’l-ma‘ânî na‘kl vâkı‘ olmadı ise; kelime-i mezkûre, vaż‘-ı evveli ile, ma‘ânî-i mezkûreden her birine mevzû‘ olub o ma‘nâlardan her birine **mücmel** ve mecmû‘una nisbetle **lafz-ı müsterek** tesmiye iderler.

Ve mezkûr iki ma‘nâ da‘hi yâ *müteżâdd* olur veyâhûd olmaz. Ve eger müteżâdd olursa ‘Arabî’de kelimât-ı müteżâddiñ emsâli çokdur. Meşelâ «مولى» kelimesi hem efendi ve hem köle ma‘nâsınadır. Lâkin gerek lisânımızda ve gerek lisân-ı Fârsî’de bu ma‘kûle kelimât yok gibidir.

Müteżâdd olmayanlar yâ iki ma‘nâya mevzû‘dur; ‘ğayn-ı mu‘ceme’ gibi ki ħurûf-ı hecâdan ma‘lûm olan ħarf ile şusuzlığa mevzû‘dur. Veyâhûd iki ma‘nâdan ziyâdeye mevzû‘dur. ‘‘Ayn’ ħarfî gibi ki ma‘ânî-i müte‘addideye mevzû‘dur. Meşelâ; göz, çeşme, güneş, muttaşıl yağan yağmur, na‘kd, māl-ı munte‘hab, na‘zar degmek, altun, gözci, nefes, delik, deve, diz kapağı ile ħurûf-ı teheccîden ħarf-i ma‘şûşa tesmiye olunmuşdur.

Ma‘ânî-i müte‘addideye mevzû‘ olan her lafzıñ vâzı‘ı müte‘addid olabilür. Ya‘nî her bir ma‘nânıñ ‘alâ-ħaddihî bir vâzı‘ı olur veyâhûd ma‘ânî-i mezkûreniñ vâzı‘ı şahş-ı vâhid olur; evkât-ı muhtelifede ma‘ânî-i mezkûreden her birine bir lafz ta‘şîş itmişdir.

aralardındaki fark delâlet cihetiyledir. Yoksa her ikisinin de medlûlü nasipsiz ve fakr u zaruret içindeki kimsedir (*Kâmûs*, “el-Ĥudd” md.).

Eger lafzın ma‘ānisi müte‘addid olub araya naql daḥi dāḥil olarak naql-i mezkūr münāsebet cihetiyle naql olunmuş ve vaż‘-ı evvel daḥi metrūk ḳalmış ise aña **menkūl** ta‘bīr olunur; ‘şalāt’ lafzı gibi zīrā bi-ḥasebi’l-luġa du‘ā için mevzū‘ olub ve bu ma‘nādan Şārī‘ anı erkān-ı maḥşūşa-i şer‘iyyeye naql itmiştir. İki ma‘nā beyninde olan münāsebet budur ki; ma‘nā-yı s̄ānī olan erkān-ı maḥşūşa daḥi du‘āyı mutaẓammındır.

Ve ‘şalāt’ lafzı ma‘nā-yı evvelde ḥaḳīkat-i luġaviyye ve s̄ānīde ise ḥaḳīkat-i şer‘iyyedir. Zīrā nāḳil-i ma‘nā Şārī‘dir.

Ve eger nāḳil ‘örf-i ḥāşş olursa; meşelā naḥviyyūnuñ, luġat ma‘nāsı olan cerḥden ‘kelām’ı ıştılāḥ ma‘nāsına naql itmeleri gibi. Buña da **ḥaḳīkat-i ‘örfiyye-i ḥāşşa** tesmiye olunur.

Ve eger nāḳil-i ma‘nā bir cemā‘at-i maḥşūşaya mensūb olmazsa aña **ḥaḳīkat-i ‘örfiyye-i ‘āmm**e tesmiye iderler; ‘dābbe’ lafzı gibi. Zīrā lafz-ı mezkūr aślında yer yüzünde debb ya‘nī ḥareket iden ḳāṭibe-i zī-rūḥa tesmiye olunmuş ise de şoñra bu ma‘nādan dört ayaklı ḥayvāna naql ve taḥşīş olunmuş.

Eger bir lafzıñ vaż‘-ı evveli metrūk olmazsa lafz-ı mezkūr, ma‘nā-yı evvele nisbeten **ḥaḳīkat** ve ma‘nā-yı s̄ānīye nisbeten **mecāz** ta‘bīr olunur.

Ve eger ba‘z-ı ḥuşūşātda münāsebet, müşāreket olursa lafz-ı mezkūra **müste‘ār** dinilür. Meşelā recül-i şücā‘ için ‘esed’ lafzı müste‘ār oldıġı gibi.

Ve eger münāsebet, ġayr-i müşāreket olursa aña **mecāz-ı mürsel** tesmiye olunur. Meşelā ḳuvvet ve ḳudret için isti‘māl olunan ‘ṭul-i yed’ gibi.

Ve eger naql-i ma'nā bir münāsebet mebnī olmazsa añā **mürtecel** tesmiye olunur. Meşelā 'ca'fer' lafzı luğatde nehr-i şağīr ma'nāsına olub münāsebetsiz yere bir şahşa ism olmuşdur.

[II. KISIM: BELÂGAT]

Kelâmîñ İhbâr ve İnşâ Kısımına İnķısâmı

Kelâm-ı İhbârî

Kelâm iki kısımlı olup biri *haber* diğeri *inşâ*dır; çünkü lâ-büdd zihn-i mütekellimde mevcûd olan bir **nisbet-i tammeyi**²⁵³ müştemildir.

Ve kelâmîñ medlûli olan işbu nisbetiñ hâricde muṭâbık yâ ğayr-i muṭâbık olacağı bir nisbet varsa ol kelâma **haber** dinilür. Meşelâ “*Hasan evdedir.*” dinildikde kelâm-ı mezkûr bir haber olur ki eğer Hasan evde ise bu kelâmîñ medlûli olan nisbet-i haberiyye aña muṭâbık olur ve değilse muṭâbık olmaz.

Ve eğer öyle bir nisbet-i haberiyye bulunmazsa **inşâ** tesmiye olunur. Meşelâ “*Virsün! Vire idi!*” gibi. Tâleb ve temennî fi’lîleriniñ, medlûlleri olan nisbetden başka hâricde diğeri bir nisbet yokdur.

Ve *haber* için muṭlakâ mevâdd-i selâse ya’ni *isnâd*, *müsned*, *müsnedün-ileyhiñ* vücûdi lâzımdır. Meşelâ bir mâdde-i kâtilden haber virilmek iktizâ itse fi’l-i ‘kâtil’, şahş-ı ‘kâtil’e nisbet olunub da “*Fülân kâtildir.*” dinilmedikce *kelâm*, müfîd ü tamm olmaz.

²⁵³ İki kelimededen birinin diğeri taalluk etmesine “isnâd” denir. Eğer bu isnâdda muhatap için tam bir fayda varsa “isnâd-ı aslî” ve “nisbet-i tamm” adlarını alır (*Mevsû’atu Keşşâfu İştîlâhâtî’l-Fünûn ve’l-’Ulûm*, “en-Nisbe” md.). Arap nahiv âlimlerinden İbn Hişâm (ö. 761/1360), kelâmı, müfîd yani faydalı lafız olarak tanımladıktan sonra “faydalı”yı “kendisiyle iktifâ edilmesi sahih olan” şeklinde açıklamıştır (İbn Hişâm, *Şerhü Kâtrü’n-Nedâ ve-Bellü’s-Şadâ*, Saydâ-Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2012, 63). Örneğin “*Hasan evdedir.*” ve “*Hasan eve gelsin.*” lafızları muhataba tam bir fayda hasıl eden ifadelerdir. Oysa mesela “*Hasan ev*” lafızları veya yalnızca “*Hasan*” lafzı muhataba tam bir fayda ifade etmemektedir. “Kelâm” kelimesinin bu anlamı bugünkü dil bilgisi terimi olan “cümle”ye karşılık gelmektedir.

[Sıdk ve kizb]

Ve *haber*in **şıdkı**, vâkı'e muṭābakatı ve **kizbi**, vâkı'e 'adem-i muṭābakatıdır. Ve bu da yā *şübūt* veyā *nefy* ile olur. Meşelā “*Rāşid kâtibdir*” terkibi kitābetin Rāşid'de vukū'-ı nisbetine, “*Rāşid kâtib degildir*” kavli kitābetin 'adem-i vukū'ına delâlet ider.

Ve zihn-i mütekellimde olan nisbetden kaṭ'-ı nazar nefsü'l-emrde o iki şey beyninde bir nisbet-i şübütiyye veyā selbiyye bulunması zarūrî olarak; Rāşid, kâtib veyā gayr-i kâtib olmağdan gayr-i hālîdir. İmdi, mütekellimin zihninde huşûli, kelâmdan münfehim olan nisbet ile hâricde olan nisbetden her ikisi şübütiyye veyāhūd selbiyye olarak yekdîgere muṭābakatı **şıdk** olub eḥaduhumâdan biri şübütiyye ve âharı selbiyye olarak 'adem-i muṭābakatı **kizb**dir.

[Haberden murâd]

[*Tahkîkî haber*]

Ve ḥafî kalmaya ki muḥbiriñ bir şeyden haber virmesiyle murâdı muḥâtaba yā hükmi ifâde olur, meşelā ‘kıyām-ı Zeyd’ ma'lûmı olmayan kimseye kıyāmın Zeyd'e i'lâm-ı nisbeti kaşd ile Zeyd'e “*Ḳā'imdir*” dir. Yāhūd muḥbiriñ murâdı hükm olunan 'ilmini ifâde vü i'lâmdır, meşelā kitāb-ı Tevrât ezberinde olan bir kimseye ḥitâb ile “*Sen Tevrât'ı ezber itdiñ.*” dinilse ḥâfız-ı Tevrât muḥâtab olması ile ma'lûmı olan ḥıfzı kendüye haber virmekde ma'nâ olmayub faḳaṭ kavli-i mezkûr ile murâd, mütekellim muḥâtaba ḥâfız-ı Tevrât olduğına ma'lûmâtını bildirmektir. Ve haber ile ifâdesi kaşd olunan şey'eyn-i mezkûreynden hükme **fâ'ide-i haber** ve muḥbiriñ bu hükme 'âlim olmasına **lâzım-ı fâ'ide-i haber** tesmiye olunur.

Tafşilât-ı sâbıkada ma'lûm olduğu üzere bir şahsa huşûşî haber vermekden ğaraz; yâ haber virilen mādde muhâtabıñ mechûli olmasıyla, ma'lûmât vermekden veyâhûd muhâtabıñ zâten ma'lûmı bir şey ise, mütekellim kendüsiniñ dañı o mādde ma'lûmı olduğunu bildirmekden hâlî olmadığı gibi; bu iki kısımda dañı iki i'tibâr olub; yâ fâ'ide-i haber yâhûd lâzım-ı fâ'ide-i haber olarak bu nev'e **tahkîkî** tesmiye olunur²⁵⁴.

[*Tenzîlî haber*]

Ve bir nev' dañı **tenzîlî** olub şu vechledir ki ba'z kerre fâ'ide-i haber ve lâzım-ı fâ'ide-i habere 'âlim olan muhâtab müceb-i 'ilmi üzere 'adem-i sülûkundan nâşî câhil menzilesine tenzîl olunarak 'âlim olmayan kimseye haber ne şüretle ilkâ olunursa ol vechle 'âlim-i ğayr-i 'âmile dañı 'aynı öylece ilkâ olunur. Ve her ne kadar haber virilen huşûşa muhâtabıñ zâten ma'lûmâtı munzamm olduğına mütekellim vâkıf ise de ma'lûmât-ı mezkûre hîç ma'kûleleri 'add olunarak haber virilür. Meşelâ farziyyet-i şalâta vâkıf olan şahsıñ 'ilmi lâ-şey' 'add olunarak “*Şalât farzdır*” deyu ihbâr olunur²⁵⁵. Ve kezâlik hâzır mevcûd olan bir şeyden “*Bu nedir?*” deyu su'âl iden kimseye “*Kitâbdır*” dersiñ. Zîrâ 'ilmiñ iktizâsı terk-i su'âl olmaqla, vâkı' olan su'âlden nâşî sâ'iliñ 'ilmi lâ-şey menzilesine tenzîl idilmiş olur. Ve *Furqân-ı Mecîd*'de cenâb-ı Mûsâ –‘aleyhi's-selâm-a tevcih buyrılan « وَمَا تَلْكَ »

²⁵⁴ *Def'ü'l-Mesâlib* metninde bu nevin adı “taḥfîfî” olarak geçmekle beraber bu anlamsız adlandırmanın, dizgi hatası olabileceğinden hareketle kelime *Nef'ü'l-Mu'avvel*'deki şekliyle düzeltili.

²⁵⁵ Tanımdan da anlaşılacağı üzere namazın farz olduğunu bilen kişinin bu bilgisinin “hiç” kabul edilmesi için söz konusu şahsın bu bilgisiyle amel etmemesi yani namaz kılmıyor olması gerekmektedir (Abdünnâfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avvel* I, 73).

﴿يَسْمِنُكَ﴾²⁵⁶ hıttābına cenāb-ı Mūsā'dan şādır olan ²⁵⁷«هِيَ عَصَايَ» cevābı dađı sāl-il-i 'ārifiñ li-hikmetin vāki' olan su'āline, irād buyurduđları cevāb dađı 'aynı mişāl-i sābıkdaki “*Kitābdır.*” cevābı gibidir. Lākin hafī kalmaya ki āyet-i mezkūrede muhātab 'ālimi cāhil ve ma'lūmı mechūl mertebesine tenzīl olmayub sāl-il-i 'ālime cevābdır.

[Aksām-ı haber]

İmdi mütেকellim için lāyık olan, irād idecegi kelāmdan ifāde-i ma'nāya kafī olacak miktār terkīb ile iktifā iderek, ihtiyācın hāricinde olan lağvdan ihtirāz u tevakkī itmesidir; tā ki maqşūddan ziyāde olursa, ziyādesi, ve nokşān olursa 'adem-i ifādesi hasebiyle kelāmının cümlesi haşv olmaya.

[*Kelāmın muktezâ-yı zâhir üzere ihrâcı*]

[*Haber-i ibtidâî*]

Şöyle ki eger muhātabıñ zihni, [bir huşuşı şaded-i iğbār u i'lāmda olan kimseniñ]²⁵⁸ şaded-i iğbārında bulunduđı hükmden ve hükmdede tereddüdden 'ārī olub ya'nī nisbetiñ vukū' u 'adem-i vukū'ına 'ālim olmazsa ve “*Nisbet vāki' midir veyāhūd degil midir?*” deyu mütereddid degilse edāt-ı *te'kid* irād itmemelidir.

[*Haber-i talebî*]

Ve eger muhātabıñ, t̄alib-i hükmd olub ancak hükmdede mütereddid olursa ol vaqt bir *edāt-ı te'kid* ile tefvīk ahsen olur. Meşelā “*Hasan hānede midir, yoksa degil*

²⁵⁶ Tāhâ Sûresi: 17.

²⁵⁷ Tāhâ Sûresi: 18.

²⁵⁸ Cümlede tamlayan eksikliğinden kaynaklanan anlam karşmaşası *Nef'ü'l-Mu'avvel*'den istifadeyle giderilmeye çalışılmıştır (Abdünnâfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avvel* I, 75; Teftâzânî, *Mutavvel*, Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 2007, 184).

midir?” deyu mütereddîd olub hānede olub olmadığını iz‘āna t̄alib olan kimseye hānede olduğunu iḥbār için “*Taḥkīkan Ḥasan ḥānededir*” demek aḥsendir.

[Haber-i inkārî]

Ve eger muḥāṭab ḥükmi münkir ve ḥilāfına ḥākim olursa muḥāṭabın inkārında olan kuvvet ve za‘fa göre *te’kīd-i ḥükmi* vācib ve tezāyüd-i inkār-ı muḥāṭab, tezyīd ü *te’kīd* mūcib olur. Meşelâ *Furḳān-ı Kerīm*’de Anṭakya ahālîsi ḥazret-i ‘Īsā –‘aleyhi’s-selām- tarafından irsāl buyrılan peygamberānı tekzīblerinde «إِنَّا إِلَيْكُمْ مُّرْسَلُونَ»²⁵⁹ buyrılıb ikinci kerede ahālî-i mezkûre tarafından tekzīb ile “*Siz de bizim gibi beşersiniz*” ve ḥāşâ “*Yalan söylüyorsunuz!*” deyu inkārı artırdıklarında²⁶⁰ rûsul-i müşārun-ileyhim «رَبُّنَا يَعْلَمُ إِنَّا إِلَيْكُمْ لَمُرْسَلُونَ»²⁶¹ deyu te’kīd-i ḥükmi itdiler.

Ve zikr olunan aḳsām-ı haberden kısım-ı evvele ya‘nî ḥükmden ḥālî’ü’z-zihn olan muḥāṭaba tevciḥ olunan habere *ibtidā’î* ve s̄anîye ya‘nî cevāb-ı mütereddide *ṭalebî* ve s̄ālîse ya‘nî cevāb-ı münkere *inkārî* tesmiye olunur. ve *kelām*ın işbu vücut-hı şelāse üzere iḥrâcına *iḥrâcu’l-kelām ‘alâ-mukteza’z-zāhir* dinilir.

[Kelâmın muktezâ-yı zāhirin hilâfı üzere iḥrâcı]

[Gayr-i sâilin sâil gibi addolunması]

Ekşeriya *kelām*, muktezâ-yı zāhiriñ hilâfı üzere iḥrâc olunarak gayr-i sâ’il, sa’il gibi ‘addolunub muḥāṭab-ı sâ’ile [irād olundığı vechle ‘arz u]²⁶² irād olunur.

²⁵⁹ Yâsîn Sûresi: 14.

²⁶⁰ «فَالَوْ مَا أَنْتُمْ إِلَّا بَشَرٌ مِثْلُنَا وَمَا أَنْزَلَ الرَّحْمَنُ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا أَنْتُمْ إِلَّا تَكْذِبُونَ» Yâsîn Sûresi: 15.

²⁶¹ Yâsîn Sûresi: 16.

²⁶² Köşeli parantez içinde verilen ibare metinde yer almamaktadır. Cümledeki ifadeyle gayr-i sâ’il, sâ’il gibi kabul edilmiştir, dolayısıyla kelâm aslında sâ’ile değil, gayr-i sâ’ile irād olunmaktadır.

Meşelâ *Furqân-ı Kerîm*'de cenâb-ı [Hakk] Nûh kavmi hakkında, Nûh –‘aleyhi’s-selâm-a taleb-i ‘afv u merhametden nehy zımında «وَلَا تُخَاطِبْنِي فِي الَّذِينَ ظَلَمُوا»²⁶³ manṭûkınca taleb-i def‘-i ‘azābdan kendülerini nehy ile berāber «إِنَّهُمْ مُّعْرِضُونَ»²⁶⁴ işāret-i ‘aliyyesiyle ğarḳ ile maḥkûmün-‘aleyh olduklarını iḥbār buyurdu.

[Gayr-i münkirin münkir kılınması]

Kelāmın ḥilāf-ı muḳtezā-yı zāhir üzerine iḥrācı ğayr-i münkiri münkir gibi ‘add u i‘tibār kılınmasıyla da olur. Bu da ğayr-i münkir üzerinde emārāt-ı inkārdan bir emāre zāhir olduğu vaktde olur. Meşelâ

[1] şî‘r

جَاءَ شَقِيقٌ غَارِضًا رُحْمَهُ *** أَنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحُ

şî‘r-i mezḳûrda Şefîḳ bir ādamın ismi olup şā‘ir diyor ki “*Şefîḳ, mübālâtsiz, mızrāğını aykırı uyluğı üzerine vaż‘ itdiği ḥâlde geldi.*” Ya‘nî Şefîḳ kendüsiyle beynlerinde ḥuşûmet olan ‘amcası oğullarında mızrāḳ var idügin inkār itmezdi. Ancak ḥarbe ḥāzır olmayub mızrāğını uyluğı üzerine vaż‘ idüb geldiginden inkār ‘alāmeti zāhir olmağın şā‘ir kendüsini münkir menzilesine tenzîl idüb ba‘dehū ḥiṭāb-ı iltifāt ile Şefîḳ’i muḥāṭab kılub «أَنَّ بَنِي عَمِّكَ فِيهِمْ رِمَاحُ» ya‘nî: “*Taḥḳîḳ! Senin ebnā-yı ‘ammiñda mızrāḳ vardır*” demiş. Ba‘zlarının zu‘munca bu beytde tehekküm ve istihzā vardır. Gūyā şā‘ir, Şefîḳ’i ḥavf u za‘f ile zemm idüb “*Ebnā-yı ‘ammında mızrāḳ olduğunu bile idi muḥārebeden gurîz iderdi*” demek istemişler.

Metindeki ifadeden bu anlam çıkmadığı ve cümle kendi içinde çelişki barındırdığından *Nef‘ü’l-Mu’avvel*’den istifadeyle tashih edilmiştir (Abdünnâfi İffet, *Nef‘ü’l-Mu’avvel* I, 77).

²⁶³ Hûd Sûresi: 37; Mü‘minûn Sûresi: 27.

²⁶⁴ Hûd Sûresi: 37; Mü‘minûn Sûresi: 27.

[Münkirin gayr-i münkir kılınması]

Ba‘zen bi‘l-‘aks münkir da‘hi gayr-i münkir gibi kılınub te‘kîd-i kelâm mu‘ktezî iken te‘kîdsiz îrâd olunur. Bu da te‘emmül ü mü‘tâla‘ası inkârdan mücib-i rücû‘ olacak delâ‘ilden bir şey’in vücûdı vâktinde olur. Meşelâ [münkir-i]²⁶⁵ İslâm olan kimseye te‘kîdsiz “İslâm hak‘k‘dır” dîrsin. Zîrâ münkir-i mezkûr ‘indinde nübüvvet-i hâzret-i Fahr-i ‘Âlem‘e delâlet idecek delâlet-i kâ‘atı‘a mevcûd olub lâkin inkârdan rücû‘ itmemesi delâ‘ile ta‘mîk-i efkâr itmemesinden neş‘et ider.

Kelâm-ı İnşâ‘î

Kelâm-ı inşâ‘î iki kısımdır:

[Talebî]

Birisi *‘talebî*‘ olub âhardan bir şey istemek ma‘nâsınadır. Bunun envâ‘ı; temennî, *istifhâm*, *emr*, *nehy* ve *nidâ*‘dır.

[Temennî]

Temennî ‘alâ-sebîl-i‘-mu‘habbe bir şey’in huşûlünü taleb itmektir. Ya‘nî mebnâ-yı taleb, vücûd-ı ma‘lûbı kaşd olmayub belki mücerred mu‘habbet ve mu‘habbeti izhârdan ‘ibâret‘dir. Anıñ içün lafz-ı *temennî* ile mu‘hâl da‘hi taleb olunur. Meşelâ hengâm-ı şebâbıñ ‘avdetini temennî‘ gibi.

Lisânımızda edât-ı temennî Fârsî‘den me‘hûz olan ‘kâşkî‘nin mu‘haffefi ‘keşke‘dir. Meşelâ: “*Keşke Hasan geleydi*” ve “*Keşke eyyâm-ı şebâb ‘avdet itse*”

²⁶⁵ Metinde “münkir” kelimesi yer almamaktadır. Fakat bu şekilde “İslâm olan kimse” münkir değil gayr-i münkir olacağından, kendisine yöneltilen “İslâm hak‘k‘dır” kelamı münkirin gayr-i münkir kılınmasına örnek teşkil etmemiş olacaktır. *Nef‘ü‘l-Mu‘avvel*‘de aynı ifade “münkir-i İslâm” şeklinde geçtiğinden metindeki ifade bu şekilde düzeltildi (Abdünnâfi İffet, *Nef‘ü‘l-Mu‘avvel* I, 79). Metinde bir sonraki cümlede yer alan “münkir-i mezkûr” ifadesi de yapılan tashihi doğrulamaktadır.

idi”. Bunlardan birisi mümkinî ve dīgeri mümteni’i temennî içündür. Bir de ‘ne olurdu’ kelimesi dağı temennî mevķi’inde isti’māl olunur: “*Ne olurdu bugün gelse de birlikde şu bahşı müzākere itse idik*”.

Ba’z kerre řīga-i istifhām temennî için vāķi’ olur. Meşelā bir emrden tahlīş-i girībāna çāre olmadıđı ma’lūm olan maħallde mütekellim “*Benim için bir çāre var mıdır?*” dir. Lākin ‘var mıdır’ kelimesini, ma’nā-yı ḥaķīķisi olan istifhāma ḥaml cā’iz degildir. Çünkü çāreniñ ‘adem-i vücūdına cezm ḥāşıl olub *istifhām* ise şübūt u nefiye cehl iķtizā iden maħallde isti’māl olunur.

Ve ba’zen *temennî* tereccīye münķalib olur. Meşelā “*Fülān ādam gelse de şu sözi aña söylesem*”. Ve ba’zen *tereccī*den temennî ma’nāsı tevellüd ider. “*İnşā-Allāh ḥacca gelür de sizi Mekke‘de ziyāret iderim*” gibi.

[İstifhām]

Ve *inşā’-i talebī*den birisi **istifhām**dır. Bu da zıhn-i tālībde bir şüretiñ ḥuşūlini talebdir. Lisānımızda *edāt-ı istifhām* ‘-mI’ kelimesi olub;

ba’zen taleb-i taşdıķ için olur. Ve ‘taşdıķ’den murād nisbetiñ vuķū’ veyā ‘adem-i vuķū’ını idrākdir. Meşelā “*Ḥasan şecī’ midir?*” kavlinde sā’il ‘şecā’at’le ‘Ḥasan’ beyninde icāben veyā selben bir nisbet oldıđına ‘ālim olub ta’yīnini taleb ider. Ve icāb u selbden murād vuķū’-‘adem-i vuķū’ıdır.

Ve taleb-i taşavvur için olur. ‘Taşavvur’dan ğaraż nisbetiñ ğayrısı idrākdir. Meşelā “*Ḳabda pekmez mi var yoksa bal mı var?*” dirsın. Zīrā ḳabda bir şey oldığı ma’lūmuñ olub, ma’lūm olan o şey’in pekmez veyā baldan ḳağısı oldığını ta’yīndir.

Nefs-i fi'le şekk için olub, meşelâ «ضرب» fi'liniñ vukû' ve 'adem-i vukû'unda ise taleb-i taşdîk için olub. “*Hasan'ı dögdüñ mi?*” dinilür. Ve “*Hasan'a sögdüñ mi yoksa ikrām mı itdiñ?*” dinildikde müsnediñ sebb ü ikrāmdan kaçığı oldığıniñ taşavvur ve ta'yīnini taleb için olub taşdîk-i eḥaduhumāniñ şübūtıyla ḥāşıldır.

Edât-ı istifhām, dāhil oldığı fi'l taleb-i taşdîk ile taleb-i taşavvur-ı müsnedden her birerlerine muḥtemel olub beynleri qarīne ile tefrīk olunur. Meşelâ “*Yazdığın kitābdan fāriğ oldıñ mı?*” kavli nefis-i fi'liñ vücūdından ve “*Bu kitābı yazdın mı yoksa şatun mı aldıñ?*” kavli ta'yīn-i müsnedden su'āl olub birincisi taleb-i taşdîk ve ikincisi taleb-i taşavvurdur.

Ve “*Rāşid'i sen mi dögdüñ?*” sözi vukû'-ı darb ma'lūm olub, faķaṭ fā'ili kim olduğında şübhe olındığı ḥinde īrād olunur.

[Edât-ı istifhāmın aksāmı]

Ve *edât-ı istifhām* iki kısım olarak biri **basit** olub kendüsiyle bir şey'in vücūd yāḥūd 'adem-i vücūdı murād olunur. “*Hareket mevcūd mıdır yoksa degil midir?*” gibi. Zīrā bu su'ālden [maṭlūb]²⁶⁶ muṭlaķā hareketiñ vücūd veyāḥūd 'adem-i vücūdıdır.

Kısm-ı şānī **mürekked**dir ki kendüsiyle bir şey'in şey'-i āḥar için vücūd u 'adem-i vücūdıdır. “*Dā'imā hareket mevcūd mıdır, yoksa degil midir?*” Zīrā bu su'ālden ğaraż hareket için devām veyāḥūd 'adem-i devām murād olunur.

²⁶⁶ Metinde eksik bu kelime için bk. Abdünnâfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avve'l* II, 286.

[İstifhâm edâtları]

Ve edât-ı istifhâmdan ‘kim’ ile eşhâşdan su’âl olunur Meşelâ “*Evde kim vardır?*”.

Ve ‘ne’ edatıyla cinsden su’âl olunur. “*Bunlar nedir?*” gibi.

Ve ‘kaç’ ile ‘adedden su’âl olunur. “*Kaç gürüş?*” gibi.

Ve ‘kangî’ bir emrde müşterek olanlarıñ temeyyüzinden istifhâm için olur. Meşelâ “*Bu sâ’atleriñ kangısını begendiñ?*” gibi.

Ve ‘naşıl’ ile hâlden su’âl olunub gerekse mevki’-i haberde vâki’ olsun. “*Bekir naşıldır?*” gibi. Veyâhüd mevki’-i hâlde olsun: “*Naşıl geldiñ?*” gibi. Ya’nî: “*Meşyen mi geldiñ yoksa rekben mi?*”.

Ve ‘nerede’ kelimesiyle mekândan su’âl olunur. Meşelâ “*Yûsuf nerededir?*” ve “*Muḥârebe nerede vâki’ oldı?*” gibi.

[İstifhâm edâtlarının istifhâmın gayrı isti’mâl olunduğu yerler]

Ve edât-ı istifhâm olan elfâz-ı mezkûre, çok def’a istifhâmıñ gayrı yerde isti’mâl olunur.

[tevbîh]

Meşelâ müte’âkıben kendüsine tenbîh ile söz dinlemeyen kimesneye “*Saña kaç def’a söyledim?*” dirsiñ. Hâlbuki bundan garaızıñ istifhâm olmayub muḥâtabıñ söz dinlemediği için *tevbîh*dir.

[*ta'accüb*]

Ve kezâlik istifhâmdan başka isti'mâl olındıkları ma'âniden biri de *ta'accüb*dür. Meşelâ “*Saña ne oldu ki böyle şeyler yapıyorsun?*”. Mütakellimîñ bundan ğarażı istifhâm olmayub *ta'accüb*dür.

[*va'id*]

Ve ma'ânî-i mezkûreden bir de *va'id*dir ki murâd, istifhâm olmayub belki muhâtabı tehdîd ü tahvîfdir. Meşelâ şahş-ı müsi' hakkında “*Fülâna ne yaptığını biliyor mısın?*” dersiñ. Hâlbuki o şahşa ne yaptığını anıñ ma'lûmı olmasıyla murâd muhâtabıñ ma'lûmı olub olmadığını su'al olmayub belki anı terhib içündür.

[*takrîr*]

Ve ma'ânî-i mezkûreden biri *takrîr* olub; *takrîr* ba'zen tahkîk ü teşbît ma'nâsına ve ba'zen muhâtabıñ ma'lûmı olan şey'i ikrâr üzerine haml ve ikrâra ilcâ ve mużtarr itmek ma'nâsına ıtlâk olunur. Meşelâ muhâtabı fi'l-i darbı ikrâr üzerine haml murâd eyledikde: “*Sen Kâmil'i dögdün mi?*” dersiñ. Ve fâ'ili takrîr-i murâd eyledikde: “*Sen mi dögdün?*”. Ve mef'ûli takrîr ü teşbît murâd eyledikde: “*Ömeri mi dögdün?*”

[*inkâr*]

Ve kezâlik kelimât-ı istifhâmîye takrîr gibi *inkâr* ma'nâsında dañi müsta'mel olur. Meşelâ “*Neden biliyorsun vermeyeceğini?*” Burada neden lafzı istifhâm için olmayub inkâr içündür.

[tehekküm]

Kezâlik kelimât-ı istifhâmiyeniñ müsta‘mel olduğu ma‘âniden biri daħi tehekkümdür. Meşelâ “*Sen mi böyle emr itdiñ?*” gibi. Zîrâ bundan ğaraż istifhâm olmayub belki tehekküm ü istihzâdır.

[Emr]

Ve envâ‘-ı *taled*den birisi *emr* olub; **emr** terk ü imtinâ‘iñ ğayrı olan fi‘li isti‘lâ vechi üzere talebdir.

Ve ‘terk ü imtinâ‘iñ ğayrı’ ta‘bîrinden ğaraż nehyden ihtirâzdır. Meşelâ “*Şu işi böyle yapma!*” söziniñ ma‘nâsı o şeyden imtinâ‘ u kef-i yed olunmasını talebdir.

Ve ‘isti‘lâ vechi’ üzere kaydından ğaraż iltimâsdan ihtirâzdır. Ve isti‘lânıñ ma‘nâsı taleb-i ‘ulüvv ya‘nî büyüklenmek ve mertebesini refî‘ ‘add eylemektir.

Bu taqđîrde mertebesi ‘âlî olan bir şahş mâ-dûnında bulunan bir şahşa ‘alâ-tariķi‘t-tazarru‘ bir mādde teklîf eylese mütekellim cihetinden isti‘lâ bulunmadığı ĥasebiyle emr ta‘bîr olunmaz. Bi‘l-‘aks bir kimse mâ-fevķinde bulunan bir zâta nefsinı ‘âlî ittiķhâz iderek bir ĥuşûsı teklîf eylese emr olub lâkin bi‘t-‘tab‘ kâ‘ili taķmîķ olunur.

Binâ‘en ‘âlâ-hâzâ emr bu iki şeyden ‘arî olub mâ-fevķden mâ-dûna isti‘lâ tariķiyle şâdır olan şey’e tesmiye olunur.

[Emrin tehdid için isti‘mâli]

Ve emr ba‘zen tehdid için isti‘mâl olunur. Meşelâ bir efendi kölesine “*Dilediğini işle!*” dir ki murâd emr olmayub belki murâdı cezâsını göreceğini işrâbdır.

[Emrin acze nisbet için olması]

Ba‘zen ‘acze nisbet için olur. Meşelâ bir kimseye “*Sen de bunuñ gibi bir dāne yap!*” dinilür ki murād anıñ yapamayacağını ĩmā olub ‘acze nisbet itmekdir.

[İhânet için isti‘mâli]

Ve ihânet için isti‘mâl olunur. Meşelâ “*Gözümün önünden şavuş!*” dinildiği gibi.

[Tesviye için isti‘mâli]

Ve birisi de tesviye için olan emrdir. Meşelâ “*İster git, istemezseñ gitme!*” dinildiği gibi. Zîrâ bu sözde me‘mûr için gidüb gitmemek müsâvî kılınmışdır.

[Du‘â]

Kezâlik isti‘lâ tarîkiyle olmayarak şîgâ-i emriñ isti‘mâl olundığı ma‘âniden biri du‘âdır. Meşelâ “*Yâ Rabb, sen a‘dâ-i dîni kahr it!*”.

[İltimâs]

Ve ma‘ânî-i mezkûreden biri dañi iltimâsdır. Meşelâ rütbe cihetinden seniñle müsâvî olan kimseden kendiñi ‘âlî tutmayarak akrânca “*Şu işi lutfen yapıñız!*” dinildiği gibi.

[Nehy]

Ve envâ‘-i talebden biri de nehydir. Ve **nehy** bi-tarîki‘l-isti‘lâ fi‘lden kef ü imtinâ‘ı talebdir. Meşelâ “*Oraya gitme!*” gibi. Ve *nehy* isti‘lâda *emr* gibidir.

[Nehyin tehdîd için olması]

Ve *nehy* ba‘zen tehdîd için olur. Meşelâ “*Şu işi yapma da bak ne göreceksiñ?*” gibi.

[Nidâ]

Envâ'-i *ṭaleb*den biriside **nidâ** olub ṭaleb-i iḳbâl ve teveccüh için müsta'meldir. Ve lisânımızda *edât-ı nidâ* 'ey', 'hey', 'ha' lafzlarıdır.

[Sîga-i nidânın iğrâ için isti'mâlî]

Ve ba'zen şîga-i nidâ ma'nâ-yı aşlîsi olan ṭaleb-i iḳbâl ma'nâsının gayrıda isti'mâl olunur. Meşelâ bir şahş-ı mazlûmuñ kendüsine zulm iden şahşdan izhâr-ı iştikâ vü tazallümünde “*Hey biçâre!*” ta'bîri murâd olunan ma'nâ-yı iğrâdır. Zîrâ muhâtabıñ iḳbâli zâten hâşıl olmasıyla murâd iḳbâl olmayub maḳşûd o kimseyi zulmden şikâyetini ziyâdelendirüb şekvâsını izhâr itmek üzere iğrâ vü teşvîḳdir.

[Haberin mevki'-i inşâda vukû'ı]

Ve ba'zen *haber* mevki'-i inşâda vâki' olub bu da yâ tefe''ül veyâhûd izhâr-ı hırş için olur. Tefe''ül için oldığına mişâl 'Arabî'de «وَقَعَكَ اللَّهُ لِلتَّمَوَى» kavli gibi mâzî ile işbât-ı du'â olunarak tefe''ül olunmuşdur. Zîrâ 'ibâre'î mezkûre ile muhâtabıñ takvâya muvaffakiyyetle du'â olunub tefe''ülen şîga'-i mâzîsiyle îrâd olunarak “*Seni Allâh takvâya muvaffâk itdi*” dinilmiştir. Lâkin bu maḳûle tefe''ülât lisânımızda gayr-i müsta'meldir; meger ki pek nâdir meşelâ “*Şu iş böyle olursa bil ki ben bitdim*” gibi. Ya'nî “*Biteceğim*” dimekdir.

Veyâhûd maṭlûbuñ vukû'ına izhâr-ı hırş için olur. Nitekim bir şeyde ṭalibiñ ragbeti tezâyüd itdikde o şey'iñ huşûlini taḥayyül iderek lafz-ı mâzî ile îrâd ider. «رَزَقَنِي اللَّهُ لِقَاءَكَ» deyüb mülâkâtını ârzü itdigi kimseye kemâl-i iştîyâkıñdan ni'met-i mülâkâtını hâşıl hükminde ibrâz iderek “*Beni mülâkâtıñızla merzûk itdi*” dinilür. Bu daḥi 'Arabî'ye maḥşûş olur. Meşelâ bir bende efendisine “*Bunu yapmağa himmet buyururlar*” deyüb emrden ihtirâzen “*Buyuruñuz*” dimez.

Feşāḥat ve Belāḡat Beyānındadır

Feşāḥat ve Belāḡat

Feşāḥat luḡatde ‘zuhūr’ ve ‘beyān’ ma’nāsına olub; aşl mādde, südüñ köpügi gidüb ḥāliş qalmaq ma’nāsındadır. Ba‘dehū muṭlaqā bir nesneniñ şā’ibeden ḥāliş olması ma’nāsında isti‘māl olunmuşdur. *Feşāḥat*le lafz-ı müfred ve kelām ve mütekellimden her birerleri tavşif olunub meşelā, ‘kelime-i faşīḥa’ ve neşrde ‘kelām-ı faşīḥ’ ve nazmda ‘kaşīde-i faşīḥa’ ve ‘münşī-i faşīḥ’ ve ‘şā’ir-i faşīḥ’ dinilür.

Belāḡat

Feşāḥat sebebiyle, mütekellim, künh-i zamirini ve nihāyet merāmını edā ve ta‘bīre vāşıl olmaq ma’nāsında müsta‘meldir. Ve *belāḡat*le ancak ‘kelām’ ve ‘mütekellim’ tavşif olunub ‘kelime’ vaşflanmaz. Meşelā ‘kelām-ı belīḡ’ ve ‘mütekellim-i belīḡ’ denilüb ‘kelime-i belīḡa’ denilmez.

[Kelimedede Fesāḥat]

Kelimedede olan *feşāḥat tenāfir-i ḥurūf* ve *garābet*den ve tettebbü‘-i luḡatla istinbāṭ olunan *kıyāsa muḥālefet*den sālīm olmasıdır. Ve bir kelimedede işbu ‘ilel-i selāse-i mezkūreden biri bulunsa **faşīḥ** ‘add olunmaz.

[Tenāfir]

Tenāfir-i kelime bir vaşfdır ki lisān üzere şıḳlet ve nuṭḳ u tekellümde ‘usreti mücib olur. *Tenāfir*üñ derecātı lisāniñ ṭalāḳat ve ‘adem-i ṭalāḳatıyla taḡallüf ider. Meşelā ‘koğucılık (nigeh-bānlık)’ kelāmını tefevvüh itdigiñ vaktde şübhesiz lisānda

bir ‘adem-i talākat hāşıl olur. Bi’l-‘aks *tenāfūr*ün mizānı zevk-i selīm olmağla artık “‘*Acebā bu kelimedede tenāfūr var mıdır yok mıdır?*” diye tekellüfe hācet yokdur.

[Garābet]

Ġarābet, kelimeniñ vaḥşī ve ma‘nāsı ġayr-i zāhir ve me’nūsü’l-isti‘māl olmamasına tesmiye olunur. *Ġarīb* iki kısım olup biri *ġarīb-i maḳbūl* ve diğeri *ġarīb-i ḳabīḥ*dir.

Ġarīb-i maḳbūl, ġarābetle berāber zevk-i selīme tevāfuḳ itmekle ḳabūl olunandır, meşelā esmā-i ḥamrdan «جرىال» gibi. Lafz-ı mezkūr yabancı ve me’nūsü’l-isti‘māl degil ise de lākin telaffuzunda bir sıḳlet ü rekāket olmadığından anıñ isti‘mālinde be’s olmayub ġarīb-i ma‘ḳūl ‘add olunur.

Bi’l-‘aks yine ma‘nā-yı mezkūra delālet iden «فراح» lafzı, bu daḡi ġarīb ise de lākin telaffuzunda sıḳlet olduğundan isti‘mālden sāḳıṭ olup **ġarīb-i ḳabīḥ** ‘add olunur.

‘Umūm luğatlerde bu ḳā‘ide-i müstaḥsene cārīdir. Lisān-ı Fārsī‘de daḡi ḡāl bu minvāl üzere olup meşelā ḡarb ma‘nāsına «جنگ» bizce ġarīb ise de isti‘māl olunub yine ma‘nā-yı mezkūra delālet iden «پرخاش» kelimesi ġarīb-i ġayr-i maḳbūl olarak isti‘mālī nādirdir.

Bu maḳūle elfāzıñ redd ü ḳabūlünde zevk-i selīm güzel bir mümeyyiz olduğundan uzun uzadıya mişāl irādına hācet olmayub, ṭabī‘at hangi elfāzı ḳabūl iderse **ġarīb-i maḳbūl** ‘add olunur. Bunuñ ḡāricde²⁶⁷ mişālī; bir yabancınıñ kıyāfetinde sen zārāfet ḡiss itdigiñ vaḡtde anı meclisiñe ḳabūl idüb mu‘āşeret idersiñ, bi’l-‘aks hey’etini kerīḡ gördigiñde ṭabī‘atıñ andan teneffūr ider.

²⁶⁷ “Hāric” ile kastedilen beş duyu ile algıladığımız varlık mertebesidir.

Lisān-ı Türkî‘de daği çok kelimeler vardır ki bize ğarīb görünüb lisān-ı mād̄er-zād iken şimdi bīġāne hükmine girüb isti‘mālden sākıı olmuşdur. Meşelā ‘cennet’ lafzı ‘Arabī olub bunuñ Türkisi ‘uçmak’ iken, şimdi ‘uçmak’ denilse pek az ādam feh̄m ider. Kezālik ‘süci’ ħamr dimekse de kimse isti‘māl itmeyüb herkes ‘şarāb’ kullanıyor. ‘Ögüt’ denilse kimse diñlemeyüb muṭlaḳā ‘naşīḥat’ dimelidir.

[Kıyāsa muḥālefet]

Kıyāsa muḥālefet, kelimeniñ kavā‘id-i aşliyye ve ehl-i lisāniñ isti‘māline muḥālif olmasıdır. ‘Arabī’de:

[2]

الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْأَجَلِّ

gibi. ‘İbāre-i mezkūredeki «أَجَلِّ» kelimesi kıyās olan idġām ile «أَجَلِّ» olmaḳdadır.

Lisānımızda mişāli, ‘gelmek’ yerinde ‘gelmeklik’, ‘yaza idi’ yerinde ‘yazsa idi’, ‘çıkamaz’ yerinde ‘çıkabilmez’ ve nazāyiri gibi.

[Sem’de kerāhet]

Ānifen zıkr olundığı üzere kelimeniñ *feşāḥat*inde *tenāfir-i ħurūf* ve *ġarābet* ve *kıyāsa muḥālefet* şart kılındığı gibi, bunlara ‘ilāveten *sem’de kerāhet*den sālīm olmaḳlığı daği i‘tibār itmek şart-ı elzemdir. Zīrā sāmī‘a eşvāt-ı münkereyi istimā‘dan müteneffir oldığı gibi o elfāzıñ istimā‘ından daği teneffür ider. Meşelā şā‘ir-i meşhūr Mütenebbī‘nin Seyfū‘d-devle Ebi‘l-Hasan ‘Alī‘yi medḥde:

[3] *mışra‘*

كَرِيمُ الْجَرِشِ شَرِيفُ النَّسَبِ

didigi gibi mışra‘-ı mezkûredeki «جرش» lafzı o kabilden olub istimā‘ından sāmī‘a teneffür itmesi hasebiyle faşih ‘add olunmaz. «جرش» kesr-i cīm u rā ile nefes ma‘nāsınadır.

[Kelâmda Fesâhat]

Kelâmda olan *feşâhat*, *za‘f-ı te‘lîf* ve *tenâfûr-i kelimât* ve *ta‘kîd*den hâliş olmasıdır.

[Za‘f-ı te‘lîf]

Za‘f-ı te‘lîf eczâm-ı kelâmıñ sebk ü te‘lîfi, ol lisânıñ kavâ‘id-i mevzû‘asına muhâlif olmağa dirler. Meselâ “*Hasan döğdi kölesini.*” gibi. Zîrâ aşl “*Hasan kölesini döğdi.*” demek lâzım idi. Bu cihetle kelâm-ı mezkûra faşih denilmez.

[Tenâfûr]

Tenâfûr kelimâtıñ lisân üzere şakîl olmasıdır. ‘Arabî’de mişâli:

[4]

وَلَيْسَ قُرْبَ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرُ

gibi. Ya‘nî: “*Harb denilen kimseniñ mezârı yanında mezâr yoktur.*”. ‘Kâf’ ve ‘râ’ harfleriniñ terākib ü te‘âkubı hasebiyle kelâm-ı mezkûr feşâhatden sâkiş olmuştur.

[Ta‘kîd]

Ta‘kîd, ‘mu‘aqqad’ ma‘nāsına olub, ya‘nî kelâmıñ mu‘aqqad u muğlak olması, kelâmıñ bir hâlelden nâşî ma‘nâ-yı murâd üzere ‘adem-i zuhûr u delâleti olub, bu da nazmda olan hâlelden iktizâ ider. Şöyle ki, makâm-ı te‘hîrde takdîm ve makâm-ı takdîmde te‘hîr veyâhüd maḥall-i zikrde ḥazf ve izhârda izmâr gibi esbâbdan nâşî tertîb-i elfâz zihnde olan tertîb-i ma‘āniye muṭābık olmamasıyla olur.

Her ne kadar aṣl kelāmıda sâbit, kavānīn üzere cārī ise de, hilāf-ı aṣlī olarak murād u maḳṣūdūn şu‘ūbet-i idrākini mūcib olur. ‘Arabī’de ta‘kīde miṣāl Fereздаḳ‘ıñ:

[5] ṣi‘r

وَمَا مِثْلُهُ فِي النَّاسِ إِلَّا مُمْلَكًا *** أَبُو أُمِّهِ حَيٌّ أَبُوهُ يُقَارِيهِ

Fereздаḳ, ṣi‘r-i mezkūrı mülūk-i benī Ümeyye‘den Hiṣām bin ‘Abdü’l-Melik‘ıñ dayısı İbrāhīm nām ṣaḥṣ ḥaḳḳında inṣā idüb mefhūm-ı beyt:

Nās içinde memdūḥ olan İbrāhīm‘e fezā’ilde müṣābih olur bir kimse yokdur, ancak Hiṣām vardır. Ol Hiṣām‘ıñ anasınıñ babası mezkūr İbrāhīm‘ıñ babasıdır.

Ṣi‘r-i mezkūrda «حَيٌّ يُقَارِيهِ» kelāmı «أَحَدٌ يُشَاهِدُهُ فِي الْفَضَائِلِ» taḳdīrindedir ki ya‘nī “*Aña fezā’ilde hīç kimse müṣābih olmaz.*” demekdir. «مُملَكٌ» ṣāhib-mülk demekdir. Ṣi‘r-i mezkūrda aṣl ‘ibāreniñ ḥaḳḳı «أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ» «لَيْسَ مِثْلُهُ فِي النَّاسِ حَيٌّ يُقَارِيهِ إِلَّا مُمْلَكًا أَبُو أُمِّهِ أَبُوهُ» olub müsteṣnā²⁶⁸ olan «مُملَكٌ» müsteṣnā-minh olan «حَيٌّ» üzere taḳdīm olunmaḡla şu‘ūbet-i fehmi müstelzim olub vāḳıf-ı kıṣṣa olmayan kesāna göre ma‘nā-yı beyti idrāk müṣkil ve bu vechle ta‘kīd ḥāṣıl olarak feṣāḥate muḥill olmuṣdur.

[Ta‘kīd-i ma‘nevī]

Ta‘kīd-i ma‘nevī, ma‘nā-yı murād üzere kelāmıñ ‘adem-i zuhūr u delāleti, kelāmıdan bi-ḥasebi’l-luḡa mefhūm olan ma‘nā-yı evvelden, mütekellimiñ maḳṣūdı olan ma‘nā-yı sānīye zıhn-i sāmi‘iñ intikālinde ḥāṣıl olan ḥalelden nāṣı olur. Ve bu

²⁶⁸ Arap nahiv terimi olan “‘istiṣnā’, bir hükmi mā-kablinden ayırmaktır. Ayrılana “müsteṣnā” ve mā-kablina “müsteṣnā-minh” ta‘bīr olunur” (Mehmed Zihni, *el-Muḳteḍab Nahv Kısmı*, el-Müntehab ve’l-Muḳteḍab, İstanbul, 1303, 247).

ḥalel ma‘nā-yı maḳṣūda dāll olan ḳarīnelerin ḥafāsıyla berāber vesā’it-i keṣīreye muḥtāc olan levāzım-ı ba‘īde īrād olunmasından neṣ’et ider. ‘Arabī’de miṣālī:

[6] ṣi‘r

سَأَطْلُبُ بَعْدَ الدَّارِ عَنْكُمْ لِتَقْرُبُوا *** وَتَسْكُبَ عَيْنَايَ الدُّمُوعَ لِتَحْمَدَا

ma‘nā-yı beyt ‘ādet-i zamāna, naḳīz-i maṭlūbı isbāt üzere olmaḡla: “*Ben daḡı ḳurb-ı viṣālī taḡṣīl için ba‘īdet ü firāḳı ve feraḡ u serveri taḡṣīl için ḡūzn ü bükāyi ṭaleb iderim*” dimekdir.

Keṣret-i tekrār ve tetābu‘-i izāfāt

Keṣret-i tekrār ve tetābu‘-i izāfātından daḡı kelāmın āzāde olması ṣarṭ olub muḡlil-i feṣāḡat oldukları müttefaḳun-‘aleyhdir. Keṣret-i tekrāra miṣāl Mütenebbī‘niñ:

[7] ṣi‘r

وَتُسْعِدُنِي فِي عَمْرَةٍ بَعْدَ عَمْرَةٍ *** سُبُوحٌ هَا مِنْهَا عَلَيْهَا شَوَاهِدُ

Ṣi‘r-i mezkūrda iki derece tekrār-i zamāyirle keṣret-i tekrārı mü‘eddī olmuṣ. Ṣi‘r-i mezkūrda olan «عَمْرَةٍ» meṣaḳḳat ma‘nāsına olub, «سُبُوح» fa‘ül bi-ma‘nā fā‘il olub «فَرَسٌ سَابِحٌ» şuda yüzer gibi ve rāḳibini yormayarak yürüyen ferese tesmiye olunur. Beyt-i mezkūruñ ma‘nāsı: “*Feresiñ ciyādet-i seyr ü ḡareketle ittiṣāfı ve kendüsine eyyām-ı ṣedā’idde olan mu‘āvenet ü is‘ādı ve necābetine delālet idecek ‘alāmāt ile mevsūmdur*” dimek.

[8] ṣi‘r

حَمَامَةٌ جَزَعَى حَوْمَةَ الْجَنْدَلِ اسْحَجَعِي *** فَأَنْتَ بِمِرْأَى مِنْ سُعَادَ وَمَسْمَعِ

Bu beytde «حَمَامَة» münādā²⁶⁹ olub «يَا حَمَامَة» taḳdīrindedir, «جَرَعَى»ya muzāfdır. «جَرَعَى» ‘ḳumluk düz yer’ ma’nāsına ve «جَرَعَى», «حَوْمَة»ye ve «حَوْمَة» bir şey’in mu’azzamı ma’nāsına olarak «جَنْدَل»e muzāfdır. «جَنْدَل» ‘ḥacer’ ma’nāsına olub mecāzen ‘sengistān’ ma’nāsında müsta’meldir. «سَجْع» gügercin ve emsāliniñ şavtına dirler. «فُلَانٌ بَرَأَى مِنِّي وَمَسْمَعٌ» kelāmı “*Fülān bir ḥayṣiyyetdedir ki ben anı görür ve sözünü işidirim*” dimekdir. Ma’nā-yı beyt;

Şahrā-yı müsteviyye-i pür-ḥicārede olan Ḥamāme’ye, maḥbūbesi Su’ād
kendüsini görüb şavtını işidecegi maḥallde icrā-yı terennüm ya’nī lisān-ı ḥāl
ile peyāmını teblīg itmesiyle ḥiṭābdır.

Bu beytde «حَمَامَة» ve «جَرَعَى» ve «حَوْمَة» ve «جَنْدَل» lafzları beyninde bi-lā-fāşıla üç
mertebe tevālī-i izāfet vuḳū’ı sebep-i ihtilāl-i feşāḥat ‘add olunmuşdur. Lisānımızda
mişāli şā’iriñ şi’ri gibi:

[I]

*degil yaḥ-pāre gerdūn varını ta’zīm için gūyā *** döker rāh-ı cenāb-ı müftī-i devr-i zamān üzere*

şi’r-i mezkūrda ‘rāh-ı cenāb-ı müftī-i devr-i zamān’ hep tetābu’-i izāfātıdır.

[Mütellimde Fesāḥat]

Mütellimde olan *feşāḥat* bir melekedir ki anıñ vesāṭatıyla maḳşūdı, lafz-ı
faşīḥ ile ta’bīre muḳtedir olur.

Meleke nefste rāsīḥ olan bir keyfiyyet ma’nāsına olub; *keyf* dört kısım i’tibār
olunmuşdur.

²⁶⁹ Arap nahiv terimi olan “münādā” çağrılana, ünlenene, kendisine nidā edilene denir (Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Nahiv*, 261).

Evvelā havāss-ı hamse-i zāhire ile maḥsūs olan keyfiyyāt olub,

ṣāniyen kemmiyyāta muhtaşş olan keyfiyyātdır. İstikāmet ü istidāre ve ‘adedde zevciyyet ü ferdiyyet gibi.

Sālisen keyfiyyāt-ı isti‘dādiyyedir, şalābet ü līnet gibi.

Rābi‘an keyfiyyāt-ı nefṣāniyyeden rāsiḥ u müstahkem olarak mevzū‘undan aṣlā zā’il olmayub yāḥūd zevālī müte‘assir olacak ḥayṣiyyetde olursa **meleke** denilüb yoḥsa **ḥāl** dinilür, meṣelā kitābet gibi. Zīrā kitābetin evā’ili ḥāl olub kesb-i istihkām u rüsūḥ eyledikde meleke olur.

Mütেকellim-i faṣīḥ için mukteẓī olan şey kelimāt-ı faṣīḥa intihābıyla anları aḥsen-i vechle birbirleriyle mezc ü terkībdir. Zīrā *kelām*, *kelime*den mürekkeḥ olub eczā-yı kelām faṣīḥ olmazsa kelām da faṣīḥ olmayub mütেকellim de feṣāḥatden sākıṭ olur.

[Kelāmda Belāgat]

Kelāmda *belāgat* kelāmın feṣāḥatıyla berāber mukteẓā-yı ḥāle muṭābakatıdır.

Meṣelā bir mādde üzerine olan ḥükmi, muḥātabıñ münkir olmaḳlığı bir ḥāldir ki ḥükümün te’kīdini iktizā ider. Ve te’kīd o *ḥālīñ iktizāsı*dır. Anıñ için ta‘rifde “*mukteẓā-yı ḥāle muṭābakatıdır*” denilmiş.

[Kelāmın mukteẓâ-yı ḥāle muṭābakatı]

Ve **muṭābakatıñ** ma‘nāsı meṣelā ḥāl eger te’kīdi iktizā iderse kelām mü’ekked olması ve eger te’kīdden sālim olmaḳ ĩcāb iderse te’kīdden ‘ārī olması. Farazā bir kimseye bir şeyden ma‘lūmāt virilüb “*Şu şey böyledir.*” dinilür. Eger muḥātabıñ ḥālinde o māddeye ‘adem-i i‘timād fehmi olunursa “*Mādde-i mezkūreniñ*

netice-i tahkikâtı böyledir.” dinilür. Ve eger dahâ ziyâde inkâr şadedinde olursa i‘timâd virecek ta‘bîrât-ı muḫni‘a ile ve ḳasemle iḳnâ‘ ider.

[Makâmât-ı kelâm]

Ve makâmât-ı kelâm nesak-ı vâhid üzere olmayub bi-ḥasebi’l-iktizâ mütefâvitdir. Meşelâ, *tenkîr* ü *ta‘rif* ve *ıtlâḳ* u *taḳyîd* ve *taḳdîm* ü *te’ḥîr* ve *zıkr* ü *terk* ve *faşl* u *vaşl*dan her birerleriniñ makâmı makâm-ı diğér ḥilâfına mübâyindir.

Kezâlik makâm-ı îcâz, makâm-ı itnâba ve zekî olan bir kimseye ḥiṭâb ile ğabiye olan ḥiṭâb birbirine muğâyirdir. Çünkü ma‘ânî-i laṭîfe vü i‘tibârât-ı daḳîḳa ile ğabiye ḥiṭâb münâsebitsiz ve zekîye münâsibdir.

[Belâgat-ı kelâmın tarafları]

Belâgat-ı kelâm içün iki taraf olub bir tarafı, **taraf-ı a‘lâ** -mertebe-i i‘câz-dır.

İ‘câz, ehl-i beyân ‘indinde bir kelâmıñ belâgatde tavḳ-i beşerden ḥurûc idüb insânı mu‘âraza vü mişlini ityândan ‘âciz ḳılmaḳ mertebesine irtikâ itmesidir.

Ve belâgat-ı kelâmıñ **taraf-ı esfeli** oldur ki, kelâm o mertebeden bir mertebe-i ednâya tağyîr olunsa ‘inde’l-büleğâ eşvât-ı ḥayvânâta mülteḥaḳḳ olur.

Ve işbu taraf-ı a‘lâ ile esfel beyinde merâtib-i keşîre-i mütefâvite olub tefâvüt-i derecât ile ba‘zısı ba‘zısından a‘lâdır.

[Mütellimde Belâgat]

Mütellimde *belâgat* bir melekedir ki te’lîf-i kelâm-ı belîğe iḳtidâr anıñla olur. Ve tafşîlât-ı sâbıḳadan münfehim oldığı üzere her bir belîğ faşîḥ olub lâkin her bir faşîḥ belîğ degildir.

Meşelâ *kelîmede* feşâhat mevcûd olub lâkin belâgat mevcûd degildir. Kezâlik ba'zen mütekellim faşîh olub lâkin belîğ olamaz.

[Merci'-i belâgat]

Ve merci'-i *belâgat* iki şeyden 'ibâret olub:

Evvel ma'nâ-yı makşûdî ya'nî terkîb-i kelâma bâdî olan ağrâz u ahvâlî te'diye ve ifâdede haţâdan ihtirâzdır.

Sânî kelâm-ı faşîhiñ gayr-i faşîhden fark u temyîzidir. Ve feşâhat-ı kelâm feşâhat-ı kelimâta menûţ olmağla kelâm-ı faşîhiñ gayr-i faşîhden temyîzinde kelimât-ı faşîhaniñ gayr-i faşîhadan temyîzi dâhil; ve temyîz-i evvel ü sâniyi müstelzimdir²⁷⁰. Meşelâ garâbet veyâhûd kıyâsa muhâlefetden sâlimi, gayr-i sâlimden fark u temyîz olub feşâhatı muhîll olan sâ'ir esbâbıñ kâffesi bir üslûb üzere fark olunmak lâzımdır. Ve kelâm-ı faşîhden gayr-i faşîhi fark idüb muhîll-i feşâhat olan huşûsâta kesb-i vukûf ve *'ilm-i luğat* ve *naḥv* ve *şarf* ile olduğu gibi *tenâfir-i hurûf* u *kelimât* gibi ba'zıları hiss ü zevk ile idrâk olunur. Meşelâ 'müsteşzir' mütenâfir olub medlûli olan 'mürtefi' mütenâfir olmadığı hiss ile idrâk olunur.

[İlm-i Edeb]

Ma'lûm ola ki **'ilm-i edeb** elfâz u kitâbet delâletiyle zamîrde merkûz olan şey'i bilmege dirler, ve ma'nâ delâleti hasebiyle 'ilm-i mezkûruñ mevzû'ı *lafz* ile *haţ*tdır. Ve menfa'ati; insân, zamîrinde olan merâmını izhâr ile şahş-ı âḥara işâl

²⁷⁰ Yukarıda "temyîzi evvel ü sâniyi müstelzimdir" şeklindeki ifade bir anlam ifade etmemektedir. Baskı hatası olabileceğini düşündüğümüz ifadenin aslı *Nef'ü'l-Mu'avvel*'de "temyîz-i evvel, sâniyi müstelzimdir" şeklindedir (Abdünnâfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avvel* I, 56).

itmekdir. Şaḥş-ı mezkûrũ -ḥāzır ve gerek ġā'ib olsun- bunuñla nev'-i insān, ḥayvānāt-ı sā'ireden fark u temyīz olunur.

Ve *'ilm-i edeb* on kadar 'ilmi şāmil olub 'ulūm mezkûre; *'ilm-i luġat, şarf, naḥv, 'arūz, kavāfī, uşūl-i kitābet, kırā'at* 'ilmleridir.

'Ulūm-ı mezkûre 'Arabiyyet'e maḥşūş olmayub meşelā Yūnānī-i Qadīm gibi sā'ir ümem-i fāzıla lisānlarında daḥi bulunur.

'Ulūm-ı mezkûreniñ burada ayru ayru ta'rīflerine girişmek şadedden ḥurūc dimek olmaġla andan şarf-ı naẓar ile yalnız buraya ta'allukı olan ma'ānī ve beyān ve bedī' 'ilmlerini ta'rīf ideriz.

'İlm-i Ma'ānī

Anıñla kelāmıñ muḳtezā-yı ḥāle keyfiyyet-i taṭbīķi bilinür bir 'ilmdür. Nitekim bālāda tafşīlen beyān olundu.

'İlm-i Beyān

Edā-yı merāmıñ ṭuruk-ı muḥtelifesini bildirir ya'ni *teşbīḥ* ve *mecāz* ve *kināye*den baḥş ider.

'İlm-i Bedī'

Anıñla taḥsīn-i kelāmıñ vüçūh-ı 'adīdesi bilinür bir 'ilmdir, *sec'* ve *cinās* ve ġayruhum gibi.

[Fenn-i bedī']

Üdebā-yı 'Arab'dan ba'zıları *beyān* ile *bedī'*e, **'ilm-i beyān**; ve *ma'ānī* ile *beyān* ve *bedī'*e üçüne birden **fenn-i bedī'** tesmiye itmişler. Fenn-i bedī'i evvelā ihtirā' iden zāt İbnü'l-Mu'tezz-i 'Abbāsī olub İki Yüz Yetmiş Dört Sene-i

Hicriyyesi'nde fenn-i mezkûr envâ'ından on yedi nev' cem' ü tedvîn idüb 'ilm-i bedî' tesmiye itdi²⁷¹. Ba'dehû Kudâme ibn Ca'fer nâm edîb anı otuz nev'e iblâğ idüb²⁷² ba'dehû ahlâfları anlarıñ işri üzere yürüyüb fenn-i mezkûra ragbeti artırdılar.

Ba'dehû Şerefü'd-dîn-i Tifâşî fenn-i mezkûrı yetmiş nev'e iblâğ idüb²⁷³, sonra İbn Ebî İşba' nâm edîb envâ'-ı mezkûreyi doksan nev'e iblâğ idüb fenn-i mezkûra müte'allik *Tahrîrû't-Taḥbîr* nâm kitâb-ı meşhûrı te'lîf itdi. Andan sonra fenn-i mezkûr tevessü' idüb yüz elli nev'e bâliğ oldı tâ ki nihâyet Ebû Bekr ibn Hicce el-Hamevî nâm edîb-i fâzıl, fenn-i mezkûra dâ'ir bir kitâb-ı berâ'at-nişâb te'lîf idüb ismine *Hizānetü'l-Edeb ve-Gāyetü'l-Ereb* ismiyle tesmiye itmişdir.

Berâ'at-i Maṭla'

Bir nazmda îrād olunan beyt-i evvel ḥaşv u ḥalelden ḥālî ve nefreti müstelzim kelimâtdan 'arî olmasına dinilüb, *berâ'at-i maṭla'*da bir mışra'ın ḥāvî olduğu mâ'nâ, mışra'-ı diğerle mütenâsib olması şartdır. İbnü'l-Mu'tezz *berâ'at-i maṭla'a ḥüsn-i ibtidâ* daḥi tesmiye itmişdir. Meşelâ İmru'ül-Ḳays'ın *Seb'a Mu'allaka*'da:

[9]

فَمَا نَبَكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ *** بِسْفِطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْلِ

beyt-i meşhûrı mütefâvitü'l-kısmeyn olmaḥ ḥasebiyle bedî'ıyyûn anı berâ'at-i maṭla' ıtlâkına sezâ görmemişler. Zîrâ beyt-i mezkûruñ mışra'-ı evvelinde 'uzûbet-i elfâz ve keşret-i mâ'nâ ve ḥüsn-i sebk münderic olduğu hâlde mışra'-ı şânide bunlarıñ hiç biri yokdur. 'Arabî'de berâ'at-i maṭla'a mişâl:

²⁷¹ bk. İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedî' fî'l-Bedî'*.

²⁷² bk. Kudâme b. Ca'fer, *Naḳdû's-Şi'r*.

²⁷³ bk. Tifâşî, *Kitâb fî 'İlmi'l-Bedî'*.

[10] *şı'r*

بُشْرِى فَقَدْ أَبْجَزَ الْإِقْبَالُ مَا وَعَدَا *** وَكَوْكَبُ الْمَجْدِ فِي أَفْقِ الْعُلَى صَعَدَا

Kezālik merkūbı yormayub rıfķ ile sevķ itmek müfādını şāmil olan şu şı'r gibi:

[11]

رَفَقًا بِهِنَّ فَمَا خُلِقْنَ حَدِيدًا *** أَوْ مَا تَرَى أَهَهَا أَعْظُمًا وَجُلُودًا

Lisānımızda berā'at-i maṭla'a mişāl:

[II] *şı'r*

hevā 'arāyis-i gül-zāre oldı çihre-küşā *** bahār gül-şene geydüirdi hulle-i ḥaḍrā

Nef'ī -merḥūm-uñ sitāyiş-i esb ḥaḳķında olan şu şı'ri:

[III]

zihī semend-i mülāyim ki ḥüsn-i reftārı *** unutturur dil-i 'uşşāķa şīve-i yārı

Yine Nef'ī'niñ, sarāy ḥaḳķında olan ḳaşıdeden:

[IV] *beyt*

bāreka'llāh ey bihişt-ābād u ey reşk-i cinān *** sāneka'llāh ey sarāy-ı dil-küşā vü dil-sitān

Fārsī'de mişāli 'Örfī -merḥūm-uñ:

[i] *beyt*

سپیده دم چو زدم آستین بشمع شعور *** شنیدم آیت «تُوبُوا إِلَى اللَّهِ» از لبِ حور

Enverī'nin:

[ii]

اگر محوّل حالِ جهانیان نه قضاست *** چرا مجاری افعال برخلافِ رضاست

Hafî kalmaya ki nâzım, inşâ itdiği nazmıñ maṭla‘ına taḳayyüd idüb memdūḥ ve muḥāṭabıñ aḥvāline diḳḳat itmesi lâzımdır. Zîrâ ilk kırâ‘at olunan beyt olmaḡla teneffür ü ta‘yîri mücib ḥālât bulunmamasına i‘tinâ itmek levâzım-ı edebdendir.

Nitekim şu‘ārâ-yı ‘Arab’dan biri Hişām ibn ‘Abdü’l-Melik’e bir ḳaṣīde taḳdīm idüb vaṣf-ı şarābdan bed’ iderek bir münāsebetle ‘mihr-i cihān-tāb’ı, ‘ufḳda çeşm-i aḥvel’e teşbīh idüb lâkin memdūḥıda aḥvelü’l-‘ayn oldıḡından “*Benimle istihzâ idiyor.*” zannıyla şā‘iri ḥabs u ta‘zīb itmişdir.

Meşāḥîr-i şu‘ārādan Zîr-rumme mülük-ı benî Ümeyye‘den ‘Abdü’l-Melik bin Mervān’a bir ḳaṣīde-i garrā taḳdīm idüb lâkin maṭla‘ınıñ mıṣra‘-ı evvelinde:

[12]

مَا بَالُ عَيْنِكَ مِنْهَا الْمَاءُ يَنْسَكِبُ

dedi. Şā‘iriñ «انسكاب ماء»dan murādı ‘göz yaşı’dır. Lâkin ‘Abdü’l-Melik dā‘imâ gözleri şulānub aḳar oldıḡından kendüsine ta‘rîz idiyor zannıyla “*Benim gözümüñ aḳması seniñ ne üstüne lâzım?*” deyu ḥuzūrından dıṣra çıkartdı. Aradan bir müddet mürûrunda ‘Abdü’l-Melik bir gün şu‘arâyı, ḥuzûrına girmeye müsā‘ade itdikden, şā‘ir-i mûmā-ileyh daḡi anlarla berāber tekrâr ‘Abdü’l-Melik ḥuzûrına çıkub ḳaṣīde-i sâbıkayı inşâda şürû‘ itdi. Faḳat bu def‘a maṭla‘-ı ḳaṣīdeyi tebdîl ile:

[13] şî‘r

مَا بَالُ عَيْنِي مِنْهَا الْمَاءُ يَنْسَكِبُ

Ba‘dehû ḳaṣīdeden şu şî‘re geldikde:

[14] şî‘r

كَخَلَاءٍ فِي بَرٍّ صَفْرَاءٍ فِي نَعَجٍ *** كَأَنَّهَا فِضَّةٌ قَدْ مَسَّهَا ذَهَبٌ

‘Abdü’l-Melik istihsân iderek “*Eger bu şî‘r, eyyām-ı cāhiliyyetde söylense idi ümmet-i ‘Arab buña secde iderdi*” didi.

[Berā‘at-i istihlāl]

Berā‘at-i maṭla‘dan berā‘at-i istihlāl fer‘ olub bu da nazm u neşrde nāzım veyā nāşiriñ mebdē-i kelāmda ğaraż u merāmınıñ remz ü imā ile münfehim olmasıdır.

*Berā‘at-i istihlāl*ñ vech-i tesmiyesi, şā‘ir ref‘-i şavt ile kelāma ibtidā itdikde ğarażı ma‘lūm olmasıdır. Zīrā ‘istihlāl’ ref‘-i şavt ma‘nāsına olub ‘Arablar çocuk dünyāya gelüb bükā içün ref‘-i şavt itdikde «اِسْتَهْلَ الْمُؤَلُّودُ» dirler. Ve huccāc dañi telbiye içün ref‘-i eşvāt itmelerine **istihlāl** dinilür.

Yeñi aya ‘*hilāl*’ tesmiye itmelerine sebep halk anı gördükde “*İşte yeñi ay!*” gibi elfāz ile seslerini kaldırdıklarıyçün ‘*hilāl*’ tesmiye olunmuşdur. Berā‘at-i istihlāle mişāl:

[15] şî‘r

إِذَا لَمْ يُسَالِمَكَ الزَّمَانُ فَحَارِبِ *** وَبَاعِدْ إِذَا لَمْ تَنْتَفِعْ بِالْأَقَارِبِ

Beyt-i mezkūrda zamāna ve ehl ü aķāribden iştikā olundığı ehl-i zevke hañ degildir.

Lisānımızda berā‘at-i istihlāle mişāl Sünbül-zāde Vehbī‘nin şu nazmı gibi:

[V]

*nedir ey ṭab‘-ı süḥan-gūy-ı pesendide-kelām *** bu ḥamūşīye sebep yok mı midād u aqlām*

*itmez olduñ niçün āyā dehen-i yārānı *** eşer-i ney-şeker-i ḥāme ile şīrīn-kām*

Ebyāt-ı mezkūrede nāzım telmih ve işāretle melāl-i aḥvālını memdūḥa ‘arz ve soñra āḥir-i kaşidesinde anı taşriḥ ile isti‘āf itmiştir.

Tecnīs

Tecnīs iki lafzıñ birbirine müşābih olmasıdır. Telaffuzda *teşābüh*den ğaraž ma‘nā ile veznde müşābeheler şarṭ olmadıdır. Meşelā ‘Arabī’de «أَسَد» ile «سَع» ma‘nāda müşābihler iken ve kezā «ضَرَبَ» ile «قَتَلَ» veznde müşābihler iken tecnīs ‘add olunmazlar.

[Tecnīs-i Tāmm]

Tecnīs-i tāmm-i mümāşil

Envā‘-ı *cinās*dan birincisi **tecnīs-i tāmm-i mümāşil**dir ki iki kelimeniñ nev²⁷⁴ ve ‘aded-i ħurūfda ve ħarfıñ hey’et²⁷⁵ ü tertībinde²⁷⁶ müttehid olmalarıdır. ‘Arabī’de mişāli kavluhū -te‘ālā- «وَيَوْمَ تَقُومُ السَّاعَةُ يُقْسِمُ الْمُجْرِمُونَ مَا لَبِثُوا غَيْرَ سَاعَةٍ»²⁷⁷ āyetinde vāki‘ «ساعة»ler gibi. Nażmen mişāli:

[16] şîr

أَسْبَلْنَ مِنْ فَوْقِ الشُّهُودِ ذَوَائِبًا *** فَتَرَكْنَ حَبَّاتِ الْقُلُوبِ ذَوَائِبًا

beytinde vāki‘ olan «ذَوَائِبَ» lafzları gibi. Birinci «ذَوَائِبَ» şac bölükleri ma‘nāsına olub ikincisi «ذَائِبَ»iñ cem‘i, ‘eriyici’ ma‘nāsınadır. Lisānımızda mişāli li-muħarririhi:

²⁷⁴ Sarf ilminde kelimenin isim, fiil ve harf olmak üzere üç kısım olduğu kabul edilir (Mustafa Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf*, İstanbul: İFAV, 2012, 80). İki kelime arasında tecnīs-i tāmm-i mümāşil olması için her ikisinin ya isim yahut fiil veya harf (edat) olması gerekir.

²⁷⁵ “Hey’et” ile ifade edilen kelimenin vezni veya bâbıdır.

²⁷⁶ Harflerin tertibi kelime içindeki sıralanışıdır.

²⁷⁷ Rûm Sûresi: 55.

[VI] beyt

مدارِ فخری سالوسک که دلّ و بوریادندر *** حقیقت اهلی یاننده او زرق و بو ریادندر

Fārsī'de mişālî:

[iii]

راهیست بمیخانه ز ابروی کجّت راست *** راهی به ازین نیست که ابروی کجّتراست

[Cinās-ı terkîb]

Ve eger cinās-ı tāmmin eḥad-ı lafzeyni mürekkeb ve āḥarî müfred olursa cinās-ı terkîb tesmiye olunur²⁷⁸.

[17] şî'r

إِذَا مَلِكٌ لَمْ يَكُنْ ذَا هَبَةٍ *** فَدَعُهُ فَدَوْلَتُهُ ذَاهِبَةٌ

beytinde vāḳi^c «ذاهبه»-i evvel mürekkeb olub ‘şāḥib-‘atā’ ma’nāsınadır. Ve «ذاهبه»-i şāniyye müfred olub ‘zā’ile’ ma’nāsınadır. Fārsī’de mişālî:

[iv] beyt

چرا از دوستان دل برگزفتی *** چرا از دشمنان دلبر گرفتی

[VI] “medār-ı faḥrî sālūsūn ki delḡ u būriyādandur *** ḥaḡiḡat ehli yanında o zerḡ u bu riyyādandur”

Bu beyitteki mütecânis kelimelerden ikincisi iki kelimedden mürekkep olduğu için müellifin tecnîs-i tāmmin-ı mümâsil tanımına değil, cinās-ı terkîb tanımına örnek teşkil etmektedir.

[iii] Bu beyit de, mütecânis lafızlardan ilki iki kelimedden mürekkep olduğu için [VI] numaralı Türkçe beyitte olduğu gibi cinās-ı terkîbe örnektir.

²⁷⁸ Tarifte geçen “müfred” ve “mürekkep” lafızları, hakikat anlamlarıyla kullanılmış olup, nahiv terimi olan “müfred” ve “mürekkep”le ilgisi yoktur. Müfred -yani müstakil bir kelime- ile mücânis olan “mürekkep lafız” ile kastedilen, söz konusu lafzın, iki ayrı kelimedden veya bir kelimeyle diğer bir kelimenin bir cüzünden veya iki ayrı kelimenin cüzlerinden meydana gelmesidir (Ali el-Cündî, *Fennü'l-Cinās*, Kahire: Dar al-Fıkr al-Arabi, 1954, 75).

[iv] Gürgânî'ye ait olan beyit *Vīs u Rāmīn*'deki şekliyle tashih edilmiştir (Gürgânî, *Meşnevî-i Vīs u Rāmīn*, haz. William Nassau Lees ve Ahmed Ali, Kalküta: Perris College, 1825). Beytin ilk mısrası *Def'ü'l-Mesâlib*'de «چرا از دوستان دلبر گرفتی» şeklinde geçmektedir. Fakat bu durumda her iki mısranın sonundaki kelimeler her bakımdan aynı olmakta, dolayısıyla cinas meydana gelmemektedir. Ayrıca beyit de anlamsızlaşmaktadır.

Lisānımızda cinās-ı mürekkebe mişāl li-muḥarririhi:

[VII] beyt

خورشید که نور چشم عالم صایلور *** تا بنده اولدن سکا تابنده اولدی

[Cinās-ı terkīb-i mefrūk]

Ve eger birisi müfred ve āḥarı mürekkeb olan iki lafz, ḥaṭṭda müttefik olmazsa **cinās-ı terkīb-i mefrūk** tesmiye olunur.

[18] şîr

كُلُّكُمْ قَدْ أَخَذَ الْجَامَ وَلَا جَامَ لَنَا *** مَا الَّذِي ضَرَّ مُدِيرَ الْجَامِ لَوْ جَامَلْنَا

beytinde olduğu gibi. Zīrā «جام لَنَا» ile «جامَلْنَا» ḥaṭṭda müttefik degildirler.

[Tecnîs-i Gayr-i Tâmm]

[Tecnîs-i muharref]

Ve eger lafzeyn-i mütecāniseyn yalnız hey'et-i ḥurūfda muhtelif olub nev' ve 'aded ve tertībde müttefik olurlarsa eḥad-ı lafzeyniñ hey'eti, āḥarıñ hey'etinden münḥarif olduğu için **tecnîs-i muḥarref** tesmiye olunur.

Ve ihtilāf ba'zen ḥarekede olur. Nitekim «جُبَّةُ الْبُرْدِ جُنَّةُ الْبُرْدِ» kelāmında vāki' olmuşdur. «بُرْدِ»-i evvel zamm-ı 'bā' ile beyne'l-'Arab meşhūr olan bir şevbdir ve «بُرْدِ»-i s̱anī feth ile bürüdetdendir. «الْجَاهِلُ إِمَّا مُفْرَطٌ أَوْ مُفْرِطٌ» kelāmı daḥi tecnîs-i muḥarrefden olub ve işbu «مُفْرِطٌ» ile «مُفْرَطٌ» lafzlarından birincisi «افراط»dan olub tecāvüz-i ḥadd itmekdir. İkincisi «تفريط»den olub naḳş u taḳşîr itmek ma'nāsınadır.

[VII] “ḥūrşīd ki nūr-ı çeşm-i 'ālem şayılır *** tā bende olmadan saña tābende olmadı”

Ve ba‘zen ihtilāf hareke ve sükūn ile olur. «الْبِدْعَةُ شَرُّ الشَّرِّكِ» gibi. Zīrā kelime-i ūlāda ‘şīn’ ve ‘rā’ meftūh olup s̄ānīde sākindir. «شَرِّكِ» fetḥateyn ile ‘hibāle-i şayyād’ ma‘nāsınadır.

Tecnīs-i nākış

Eger lafzeyn-i mütecāniseyn a‘dād-ı ḥurūfda muhtelif olurlarsa **tecnīs-i nākış** dinilir. Ve a‘dād-ı ḥurūfda ihtilāf şu vechledir ki, mezkūr lafzlardan birisi diğlerinden bir ḥayşiyyetle zā’id olmalıdır ki ḥarf-i zā’id ḥazf olunduḡda nev‘ ve hey’et ve tertībde müttefik olurlar.

Cinās-ı nākış altı kısım olup, zīrā zā’id, yā ḥarf-i vāḥid veyāḥūd ekşer olur. Ve ‘alā-kile’t-taḡdīreyn yā kelimeniñ evvelinde veyāḥūd vasaṭında veyāḥūd āḥirinde bulunur. Kelimeniñ evvelinde ḥarf-i vāḥid ziyādesiyle olan ihtilāfa mişāl «ساق» ile «مَسَاق», «شاعر» ile «مَشَاعِر» ve nezāyiri gibi. Vasaṭ-ı kelimeye olan ihtilāfa mişāl; «جَد» ile «جَهْد» gibi.

[Cinās-ı mutarraḡ]

Āḥir-i kelimeye olan ihtilāfa mişāl:

[19] şī‘r

بِمُدُونٍ مِنْ أَيْدٍ عَوَاصٍ عَوَاصِمٍ *** تَصُولُ بِأَسْيَافِ الْقَوَاضِ قَوَاضِبِ

şī‘rinde olan «عَوَاصٍ» ile «عَوَاصِمٍ» ve «قَوَاضٍ» ile «قَوَاضِبِ» gibi. Beyt-i mezkūrda «عَوَاصٍ», «عَوَاصِمٍ»niñ cem‘i olup ‘ḡarb idici’ dimekdir. «عَوَاصِمٍ», «عَاصِمَةٌ» kelimesiniñ cem‘i olup ‘ḡıfz idiciler’ ma‘nāsınadır. «قَوَاضٍ», «قَاضِيَةٌ»niñ cem‘i olup ‘ḡākime’ ma‘nāsınadır.

«قَوَاضِبَ», «قَاضِبَةً»niñ cem‘i olub ‘қаtı‘alar’ dimekdir. İşbu āhirinde ziyāde-i ḥarf ile olan *cinās-ı nāķıṣa muṭarraf* tesmiye olunur.

[*Cinās-ı müzeyyel*]

Veyāhūd ihtilāf-ı lafzeyn, ḥarf-i vāḥidden ekṣer ile olur.

[20] *ṣi‘r*

إِنَّ الْبُكَاءَ هُوَ الشَّغَاءُ *** مِنَ الْجَوَى بَيْنَ الْجَوَانِحِ

ṣi‘rinde vāķi‘ oldığı gibi «جَوَى», ‘ḥurķat-ı ḳalb’ ma‘nāsınadır. Ve «جَوَانِح» daḥi ‘adlā’ ma‘nāsınadır. «جَوَانِح» kelimesiniñ āhirinde «جَوَى»dan ziyāde olarak ‘nūn’ ve ‘ḥā’ olub, ḥarfinde ziyādesiyle ihtilāf vardır. Ve işbu ḥarf-i vāḥidden ekṣer olan ihtilāfa *cinās-ı müzeyyel* tesmiye olunur.

[*Cinās-ı muzāri‘*]

Kendülerinde ihtilāf vāķi‘ olan ḥarfeyn eger maḥrecde²⁷⁹ müteḳaribeyn olurlarsa *cinās-ı muzāri‘* tesmiye olunur. Bu da üç nev‘dir.

²⁷⁹ Harfler (sesler), boğaz bölgesinden dudaklara kadar uzanan ses sisteminde mevcut “mahreṣ” denilen ses bölgelerinden doğar. Bazı ihtilaflarla beraber genel kabüle göre fasih Arapça’da mahreṣ sayısı on yedidir. Birinciden «و», «ي» ve «ا»; ikinciden «ء» ve «ه»; üçüncüden «ع» ve «ح»; dördüncüden «غ» ve «خ»; beşinciden «ق»; altıncıdan «ك»; yedinciden «ج», «ش» ve «ي»; sekizinciden «ض»; dokuzuncudan «ل»; onuncudan «ن»; on birinciden «ر»; on ikinciden «ط», «د» ve «ت»; on üçüncüden «ص», «س» ve «ز»; on dördüncüden «ظ», «ذ», «ث»; on beşinciden «ف»; on altıncıdan «ب», «م», «و»; on yedinciden gunneli «م» ve «ن» harfleri çıkar (Mehmed Talû, *İzahlı Tecvid İlmi*, Türkçe - Osmanlıca - Arabça Tecvid İlmi, İstanbul: Kitāş, 1995; Mehmet Ali Sarı, “Harf, Tefsîr,” *DİA*, İstanbul: İSAM, 1997).

Standart Türkiye Türkçesi’nin ünsüz seslerinin, mahreṣlerine (eklemlene noktası/point of articulation) göre dil bilimcilerce ifade edilen dağılımı ise şu şekildedir: dudaksılar “p”, “b” ve “m”; dişsi-dudaksılar “f” ve “v”; dişsiler “t”, “d”, “n”, “l” ve “r”; dişeti-dişyuvasıllar “s” ve “z”; öndamaksılar “ç”, “c”, “ş”, “j”; damaksılar “k”, “g”, “l” ve “y”; artdamaksılar “ķ”, “ğ” ve “t”; gırtlaksılar ise “h”den ibarettir (A. Sumru Özsoy, *Türkçe’nin Yapısı I: Sesbilim*, İstanbul: Boğaziçi

Ya‘nī yā ecnebī olan ẖarf, evvelde olur; «دَامِس» ile «طَامِس» lafzları gibi. «دَامِس», ‘ṣedīdū’z-zulmet’ ma‘nāsındır. «طَامِس» ‘maḥv u nā-bedīd olmuş’ dımeıdır. İhtilāf «دَامِس»le «طَامِس» beyninde olub ‘dāl’ ve ‘ṭā’ nıñ maḥrecleri müteḳāribdir.

Veyāḥūd ẖarf-i ecnebī, vasaṭda vāḳi‘ olur. «وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ»²⁸⁰ ḳavlinde vāḳi‘ «يَنْهَوْنَ» ve «يَنْأَوْنَ» lafzlarında olduğı gibi ‘hā’ ve ‘hemze’ niñ maḥrecleri müteḳāribdirler.

Veyāḥūd āḥir-i kelime vāḳi‘ olur. «الْحَيْلُ مَعْقُودٌ فِي نَوَاصِيهَا الْحَيْرِ»²⁸¹ ḳavlinde vāḳi‘ «حَيْلٍ» ve «حَيْرٍ» lafzlarında olduğı gibi. ‘Lām’ ile ‘rā’ ẖarfleri beyninde muḳārenet-i maḥrec vardır.

[Cinās-ı lāḥıḳ]

Eger ẖarfeyn, müteḳāribeyn olmazsa **cinās-ı lāḥıḳ** tesmiye olunur.

Bu da cinās-ı muzāri‘de olduğı gibi yā evvelde vāḳi‘ olur. «وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ»²⁸² ḳavlinde olduğı gibi. «هُمَزَةٍ» feth ile ‘kesr itmek’ ve «لُّمَزَةٍ» ‘ṭā’n itmek’ ma‘nāsına olub isti‘mālī nāsıñ ‘ırzlarını kesrde ve ‘ırzına ṭā’n itmekde şāyi‘ olmuştur.

Veyāḥūd vasaṭda vāḳi‘ olur. «وَإِنَّهُ لَشَدِيدٌ ﴿٦﴾ وَإِنَّهُ لِحُبِّ الْخَيْرِ لَشَدِيدٌ»²⁸³ ḳavl-i münīfnde vāḳi‘ olduğı gibi.

Üniversitesi, 2004; Kâmile İmer vd., *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2011). Ünlü sesler ise herhangi bir yerde engelleme olmadan ağız boşluğundan çıkmaktadırlar.

²⁸⁰ En’âm Sûresi: 26.

²⁸¹ *Buhârî*: 3645, *Müslim*: 1873.

²⁸² Hümeze Sûresi: 1.

²⁸³ Âdiyât Sûresi: 7, 8.

Veyāḥūd āḥir-i kelimātda vāḳi^c olur. «وَإِذَا جَاءَهُمْ أَمْرٌ مِّنَ الْأَمْنِ أَوْ الْخَوْفِ»²⁸⁴ nazm-i celīlinde «أمر»iñ ḥarf-i āḥiri ‘rā’ ve «أمن»iñ ‘nūn’ olup ḥurūf-ı gayr-i müteḳāribedendirler.

[Tecnīs-i kalb]

Ve eger lafzeyn-i mütecāniseyn tertīb-i ḥurūfda muḥtelif olurlarsa **tecnīs-i kalb** tesmiye olunur.

Tecnīs-i kalb iki nev^c olup birine *kalb-i küll* tesmiye olunur. Nitekim Aḥnef nām şā‘iriñ şī‘ri:

[21]

حُسَامُكَ فِيهِ لِأَحْبَابٍ فَتَحَ *** وَرُحُكُكَ مِنْهُ لِلْأَعْدَاءِ حَتَفُ

şī‘rinde vāḳi^c olmuştur. «حُسام» ‘seyf’ ma‘nāsına olup «فيه» zamīri ‘ḥarb’e rāci‘dir. «حتف» ‘mevt’ dimekdir. Beyt-i mezkūrda «فتح» ve «حتف» lafzları beyninde tecnīs-i kalb-i küll olarak evvelde ḥarf-i ‘fā’niñ taḳdīmiyle, ba‘de’t-’tā’ ḥarf-i ‘ḥā’ te’ḥīr ve şānide bi’l-‘aks ḥarf-i ‘ḥā’ taḳdīm olunarak, ba‘de’t-’tā’, ḥarf-i ‘fā’ te’ḥīr kılınmıştır.

Ve eger bu vechle olmazsa *kalb-i ba‘z* tesmiye olunur «اللَّهُمَّ اسْتُرْ عَوْرَاتِنَا، وَآمِنْ»²⁸⁵ kelāmında vāḳi^c «عورات» ile «زوعات» lafzları gibi ki yalnız evvelde ‘‘ayn’iñ taḳdīmiyle ba‘de’l-’vāv’ ‘rā’ vāḳi^c olarak, şāide bi’l-‘aks ‘rā’niñ taḳdīmiyle ba‘de’l-’vāv’ ‘‘ayn’ ityān idilerek, kuşūrı maḥallerinde irād olunmuştur.

²⁸⁴ Nisâ Sûresi: 83.

²⁸⁵ *Ahmed b. Hanbel*: 10996.

[Maklûb-ı mücennah]

Tecānüs-i kalbden eḥad-ı lafzeyn-i mütecāniseyn evvel-i beytinde ve lafz-ı mücānis, āḥir-i beytinde vāḳi' olduğu vaḳtde *tecnīs-i kalbe maklûb-ı mücennah* tesmiye olunur. Zîrâ mezkûr iki lafz, eczāsından bulunduğu beyt için gūyā iki cenāḥ olmuş olur. Meşelâ:

[22] şî'r

لَا حَ أَنْوَارُ الْهُدَى *** مِنْ كَفِّهِ فِي كُلِّ حَالٍ

beytinde olan «لا ح» ve «حال» lafzları beyninde kalb-i küll vāḳi' olarak «لا ح», evvel-i beytde ve «حال», āḥir-i beytde vāḳi' olmuştur.

[Cinās-ı Müzdevec / Cinās-ı Mükerrer / Cinās-ı Müredded]

Tecnīs-i kalb ve ḡayrısında eḥad-ı mütecāniseyn āḥarî vely eyledigi vaḳtde *cinās-ı müzdevec* ve *cinās-ı mükerrer* ve *cinās-ı müredded* tesmiye olunur. «وَجُئْتُكَ»²⁸⁶ kavî-i münîfinde olan «سَبَأُ» ile «نَبَأُ» gibi. Ve kezâlik «مَنْ جَدَّ وَجَدَ», «وَالنَّبِيْدُ بِغَيْرِ النَّعَمِ عَمَّ» ve nazāyiri gibi.

[Tecnîs-i Hattî]

Ve iki lafz kitâbetde tevāfuk itdiklerinde *tecnîs-i hattî* tesmiye olunur²⁸⁷. Meşelâ: «يَسْقِينِ»²⁸⁸ kavî-i münîfinde olan «وَالَّذِي هُوَ يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِ» وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ

²⁸⁶ Neml Sûresi: 22.

²⁸⁷ Aramî yazısından Arapça'ya uyarlanan yirmi iki harfli elifbâ, Arapça'da bulunan bazı sesleri ifade etmede yetersiz kalıyordu. Bu sebeple Araplar, zamanla elifbâdaki harflere noktalar ilave etmek suretiyle elifbâyı yirmi sekiz harfe çıkarmışlardır. İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren kullanıldığı bilinen bu noktaların, bir dönem yalnızca gerekli olduğunda harflerin üzerine konulduğu bilinmektedir (Nihad M. Çetin, "Arap; Yazı, Dil, Edebiyat," *DİA*, İstanbul: İSAM, 1991; Rekin Ertem, "Elifbâ," *DİA*, İstanbul: İSAM, 1995). Bu durum göz önünde bulundurulduğunda bu sanat

ile «يَشْفِينِ» lafzları gibi. Zîrâ fark-ı nuḳāṭdan şarf-ı nazar ḥaṭṭ cihetinden birbirlerine müşābihdirler. Ve kezâlik «عَلَيْكُمْ بِالْأَبْكَارِ؛ فَإِنَّهُمْ أَشَدُّ حُبًّا وَأَقْلُّ حُبًّا»²⁸⁹ ḥadîs-i şerîfinde vāki' «حُبِّ» ile «حَبِّ» lafzları daḥî o kabildendir. «حَبِّ» kesr-i hâ ile 'ḥud'a' ma'nâsınadır.

[Cinâsa Lâhık Olan Şeyler]

Cinâsa iki şey lâhık olur ki birisi iki lafzı **iştikāk** cem' itmesidir ki müştakun-minhleri mütteḥid olmaḳdan 'ibâretdir. Bu da iki kelimeniñ ḥurûfı aşl'da müretteb olarak tevāfuḳ ve aşl ma'nâda ittifāk itmeleridir. Nitekim «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ»²⁹⁰ kavî-i münîfinde vāki' olan «أَقِمْ» ile «قِمْ» gibi. Zîrâ ikisi de «قَامَ يَقُومُ»dan müştakḳdır.

İkincisi iki lafzı *müşābehet* cem' itmesidir ve **müşābehet**, iştikāka şebîḥ olub «أَرْضَيْتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا»²⁹¹ kavlinde olan «أَرْضَ» ile «أَرْضَيْتُمْ» daḥî bu kabildendir.

daha bir anlam kazanacaktır. Nitekim harfleri noktalanmadığında yukarıda tecnîs-i hattîye gösterilen ilk şâhitteki iki kelime «سمى» şeklinde, ikinci şâhitteki iki kelime ise «حب» şeklinde yazılmaktaydı.

²⁸⁸ Şu'ârâ Sûresi: 79, 80.

²⁸⁹ Elbânî, Taberânî'nin, *el-Mu'cemü'l-Evsat*'da Câbir'den naklettiği bu hadisin bu siyakla zayıf olduğunu ifade etmektedir (Abdulhamid Hindâvî, dipnot, *Mutavvel*, mlf. Teftâzânî, Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 2007, 688). Hadis, *İbn Mâce*'de «عَلَيْكُمْ بِالْأَبْكَارِ، فَإِنَّهُمْ أَعْدَبُ أَفْوَاهًا، وَأَنْتَقُ أَرْحَامًا، وَأَرْضَى بِالْبَيْسِ» şeklinde geçmektedir (*İbn Mâce*: 1861).

²⁹⁰ Rûm Sûresi: 43.

²⁹¹ Tevbe Sûresi: 38.

Tarşî^c

Tarşî^c, lûgatde ‘cevâhiriñ nazm u tertibi’ne tesmiye olunub ıstılâhda ħurûf-ı revî, vezni üzere birbirine muvâfık gelmek üzere sec^c tarîkiyle elfâzıñ²⁹² takşîmine dirler; “*jâle-i âbdâr, lâle-i tâbdâr*” gibi. Nazmen mişâli:

[VIII] şî‘r

*dürûğ-ı ħâlet-i rü’yâ tesellâ-yı şîğâr olmış *** fûrûğ-ı devlet-i dînyâ tecellâ-yı kibâr olmış*

Kezâlik şâ‘iriñ:

[IX] şî‘r

*idbâr-ı saĥt ‘âkili dîvâne gösterir *** icbâr-ı baĥt câhili ferzâne gösterir*

‘Arâbî’de mişâli: «إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا²⁹³»²⁹³. Ve yine «إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ وَإِنَّ الْفُجَّارَ لَفِي جَحِيمٍ²⁹⁴»²⁹⁴

ķavl-i münîfî gibi nazmen mişâli Ebî Nüvâs‘iñ:

[23] şî‘r

وَأَفْعَالُنَا لِلرَّاعِبِينَ كَرَامَةٌ *** وَأَمْوَالُنَا لِلطَّالِبِينَ مَحَابُ

Fârsî’de mişâli:

[v] beyt

ای معبدِ زمین و زمان آستانِ تو *** وی مقصدِ همین و همان آشیانِ تو

²⁹² Sayfa 131’de bir sec’ türü olarak tarsî’ tekrar ele alınmış ve iki fıkradaki (şîirde olursa iki mısradaki) lafızların tümünün birbirine muvafık gelmesi şart koşulmuştur. Müellif yukarıdaki tanımda lafızlara “tümü” kaydı düşmemekle beraber gösterdiği şahit beyitlerde bu tanıma uymuştur.

²⁹³ İnfitâr Sûresi: 13, 14.

²⁹⁴ Gâşîye Sûresi: 25, 26.

Sec'

Sec', kelâmın evâhîr-i fıkırâtı üzerinde tevâfuk vâkı' olan elfâza tesmiye olunur. Neşrde *sec'*, şî'rde *ķāfiye* gibidir.

[Sec'in Nev'leri]

Sec' üç nev' olub;

[Sec'-i mutarraf]

eger iki fâşıla veznde muhtelif olursa **sec'-i mutarraf** tesmiye olunur. « مَا لَكُمْ »
﴿ لَا تَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا ﴾²⁹⁵ ve ﴿ وَقَدْ خَلَقَكُمْ أَطْوَارًا ﴾ gibi.

[Tarsî]

Ve eger fâşılalarda veznen ihtilâf olmayub iki fıkrada olan elfâzın cümlesi vezn ve ķāfiyede ĥarf-i vâhîd üzerine tevâfukda, muķâbilinde olanın mişli olursa **tarşî'** tesmiye olunur ki anı bālâda beyân itdik.

[Sec'-i mütevâzî]

...

²⁹⁵Nûh Sûresi: 13. ve 14.

²⁹⁶ Müellif, sec'in üç nev olduğunu belirtmekle beraber ilk iki nevini açıklamış fakat üçüncü nev ile ilgili herhangi bir bilgi vermemiş. Bu durumun bir baskı hatasından kaynaklanmış olabileceğinden hareketle müellifin sec' bölümünü ihtisar ettiği *Nef'ü'l-Mu'avvel*'den sec'in üçüncü nevinin tanımını buraya eklemek, konunun eksik kalmasının önüne geçektir. Söz konusu eserde sec'in üçüncü nevi olarak *sec'-i mütevâzî* belirtilmiş ve şu şekilde tanımlanmıştır:

“Ve eger eĥad-ı ķarîneteynde olan elfâzın ne cümlesi ve ne ekşerisi ķarîne-i uĥrâdan muķâbilinde olan elfâzın mişli olmazsa sec'-i mütevâzî tesmiye olunur” (Abdünnâfi İffet, çev., *Nef'ü'l-Mu'avvel*, mlf. Teftâzânî, 2 cilt, C II, İstanbul: Abdulkadir ve Halim Efendi, 1290, 206).

Karîne” ile kastedilen aralarında sec' bulunan fıkra yahut ibarelerdir. *Nef'ü'l-Mu'avvel*'e göre aralarında hem vezin hem revî ĥarfî itibarıyla sec' olan kelimeler, bulundukları ibâredeki toplam kelime sayısının çoğunluğunu oluşturmazsa “sec'-i mütevâzî” olarak alandırılır. Eğer sec'li kelimelerin sayısı bulundukları ibâredeki kelime sayısının çoğunluğunu oluştursa bu durumda

[Sec'in Kısımları]

Sec üç kısım olup **birincisi** iki fıkra mütesāviyeyn olur.

İkincisi fıkra-i sāniyye i'tidālden düşmeyecek kadar fıkra-i ūlādan atval olur.

Üçüncisi fıkra-i uhrā, ūlādan akşar olur. İşbu kısım-ı ahīr fuṣahā 'indinde ol kadar maqbūl 'add olunmaz.

Edebe ri'āyeten āyāt-ı Qur'āniyye'niñ nihāyetlerine *sec* dinilmeyüb **fevāşıl**²⁹⁷ tesmiye olunur. Zīrā *sec* lügatde 'fāḥte kuşınıñ ötmesi'ne dinilüb andan ahz olunmuşdur.

[Sec' İntihâbında Riâyeti Lazım Olan Şartlar]

Sec intihâbında dört şartı ri'âyet lâzım olub:

Birisi tenāfür vuḳū bulmamaḳ içün kelimāt-ı şaḳīle irādından hāzer itmekdir.

Sāniyen, tertīb-i elfāz, tertīb-i ma'ānī üzere olmalı ki ihlāl-i nazm ile ta'ḳīd lâzım gelmeye.

Sālişen lafz, ma'nāya tābi' olub, ma'nā lafza tābi' olmamasıdır. Ya'nī zihnde ma'ānī vech-i ḥüsn üzere tertīb olunub ba'dehū tertibi güzel olan elfāz ile ta'bīr olunmasıdır. Yoksa elfāz tertīb-i ḥüsn ile tertīb olunarak ma'nāya i'tibār olunmaması cā'iz degildir.

“tarsī” olarak adlandırılır. Fakat yukarıda *Def'ü'l-Mesâlib* müellifinin “tarsī” tanımında, “iki fıkra olan elfāzın cümlesi”nin tevâfuḡu gerektiḡi belirtilmektedir. Bu durumda *Def'ü'l-Mesâlib* müellifine göre, aralarında hem vezin hem revî harfî itibarıyla *sec* olan kelimeler bulundukları ibârelerin tamamını oluşturmuyorsa buna “*sec*’-i mütevâzî” adı verilir.

²⁹⁷ “Fevâşıl”, kelimenin çokluk hali olup teklik hali “fâsıla”dır.

Rābi‘an iki fıkradan her birisi fıkra-i uhrāda olan ma‘nānıñ ğayri bir ma‘nāya delālet itmesidir. Yoksa *tatvīl* olur.

Ḳalb

Kelāmı ḳalb iderek ḥarf-i aḥīrden bed’ ile bidāyetine kadar kırā’at olunduğda bi-‘ayniḥ kelām-ı evvel ḥāşıl olursa aña **ḳalb** tesmiye olunur. Bu da ba‘zen nazmda ve ba‘zen neşrde vāḳi‘ olur. Ve nazmda bir ḥayṣiyyetde olur ki mışra‘eynden her biri āḥar içün ḳalb olur. Meşelā:

[24]

أَنَا إِلَهُ *** هَلَا أَنَا

şî‘ri bu ḳabīlden olub mışra‘-ı s̱ānīnīñ ḥarf-i aḥīrinden bed’ ile kırā’at olunsa mışra‘-ı evvelīñ ve mışra‘-i evvel, s̱ānīnīñ ‘aynı zuhūr ider.

Ba‘zen böyle olmayub belki mecmū‘-ı beyt mecmū‘ı içün ḳalb olur. Ḳādī Errecānī‘niñ:

[25] şî‘r

مَوَدَّتُهُ تَدُومُ لِكُلِّ هَوٍ *** وَهَلْ كُلُّ مَوَدَّتُهُ تَدُومُ

şî‘rinde oldığı gibi.

Neşrde geldigine mişāl: «وَكُلُّ فِي فَلَكٍ»²⁹⁸ ve «وَرَبَّكَ فَكَيِّرْ»²⁹⁹ ḳavl-i münīfinde oldığı gibi.

²⁹⁸ Yāsīn Sûresi: 40.

²⁹⁹ Müddessir Sûresi: 3.

Reddül-'Acüz 'ale's-Şadr yāhūd Taşdır

[Kelâm-ı Mensûrda]

Reddül-'acüz 'ale's-şadr, kelâm-ı mensûrda, lafzen ve ma'nen müttefik olan iki lafz-ı mükerrer veyâ mütecânîsden birini fıkranın evvelinde ve diğerini âhir-i fıkrada irād itmekden 'ibâret olub dört nev'dir.

Nev'-i evvel irād olunan iki lafzın mükerrer olmasıdır. Meselâ «وَحْشَى النَّاسِ»³⁰⁰ kavlı-i münîfi gibi. Yāhūd lisânımızda meselâ “*Desise terk-i desisedir*” gibi.

Şānî iki lafzın mütecâniseyn olmasıdır. Meselâ «سَائِلُ الْيَتِيمِ يَرْجِعُ وَدَمْعُهُ سَائِلٌ»³⁰¹ kavlı-i münîfinde «سَائِلُ الْيَتِيمِ» ile «دَمْعُهُ سَائِلٌ» dendirler.

Sālisen iki lafzı *ıştikāk* cem' itmesidir. «اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا»³⁰² kavlı-i münîfinde «اسْتَغْفِرُوا» ile «غَفَّارًا» dendirler.

Rābi'an iki lafzı *şibh-i ıştikāk* cem' itmesidir. «قَالَ إِنِّي لِعَمَلِكُمْ مِنَ الْقَالِينَ»³⁰² kavlı-i münîfinde «قَالَ» ile «قَالِينَ» dan «قَالَ» ile «قَالِينَ» dan «قَالَ» dan «قَالِينَ» gibi.

[Nazmda]

Nazmda reddül-'acüz 'ale's-şadr, mükerrer veyâ mütecânîs olarak irād olunan iki lafzdan birisi âhir-i beytde ve diğeri mışra'-ı evvelin şadr veyâ haşv

³⁰⁰ Ahzâb Sûresi: 37.

³⁰¹ Nûh Sûresi: 10.

³⁰² Şu'ârâ Sûresi: 168.

veyāḥūd āḥirinde veyāḥūd mışra‘-ı şānīnīn şadrında vāḳi‘ olmasdır³⁰³. Nev‘-i evvele ‘Arabī’de mişāl:

[26] şî‘r

سَرِيعٌ إِلَى ابْنِ الْعَمِّ يَلْطُمُ وَجْهَهُ *** وَلَيْسَ إِلَى دَاعِيِ النَّدَى بِسَرِيعِ

Bu şî‘rde mükerrer olan iki lafzın birisi şadr-ı beytde ve diğeri mışra‘-ı şānīnīn ‘acüzinde vāḳi‘ «سَرِيع» lafzları gibi. Lisānımızda mişāl:

[X] beyt

iltifāt itmezse mā-fevkuñ saña *** sen yine mā-dūnına kıl iltifāt

Nev‘-i şānī ya‘nī lafz-ı mükerrerin mışra‘-ı evvelin ḥaşvinde geldigine mişāl:

[27] şî‘r

تَمَتَّعَ مِنْ شَيْمٍ عَرَارٍ بَجْدٍ *** فَمَا بَعْدَ الْعَشِيَّةِ مِنْ عَرَارٍ

Fārsī’de mişāl:

³⁰³ Müellifin reddü’l-acüz ale’s-sadr maddesini kendisinden yararlanarak hazırladığı *Envāru’r-Rebī‘ fī Envā’i’l-Bedī‘* adlı eserde, nazmda olan reddü’l-’acüz ale’s-sadr on altı neve ayrılmıştır. Tekrar eden kelimelerin mükerrer, mütecânis, müştâk ve müştâk benzeri olmasıyla dört nev ve bunların her birinin tekrârının, beytin ilk mısrasının başında, ortasında, sonunda ve ikinci mısrasının başında olmasıyla toplam on altı nev olur (İbn Ma’sûm, *Envāru’r-Rebī‘ fī Envā’i’l-Bedī‘*, Riyad: al-Maktaba al-Shamela, 2010, <http://shamela.ws/browse.php/book-5446>, 188-191). *Def‘ü’l-Mesâlib* müellifi de söz konusu eserdeki gibi, “nev-i evvel”, “nev-i sâni” şeklinde sıralamaya başlamışsa da ilk ikisinin haricindekileri “nev” şeklinde adlandırmaktan vaz geçmiş ve on altı nev yerine altı neve örnek vermekle yetinmiştir. Bundan hareketle müellifin bu farklılıkları nev olarak kabul etmeme eğiliminde olduğunu ve ilk iki isimlendirmenin de sehven yapıldığını düşünmek mümkündür.

[vi]

هوایِ روضه باحوری شود از نالهٔ گرم *** گرم در روضه بنشانند یک دم بی تو با حوری

Lisānımızda mişālî:

[XI]

çıkınca nāz ile dīvāne ol şūh-ı cihān-āşūb *** ser-ā-ser zümre-i uşşāk olur ḥasretle dīvāne

oldığı gibi.

Lafz-ı āḥar-ı mükerreriñ şadr-ı mışra^c-ı şānīde geldigine mişāl:

[28] şîr

وَإِنْ لَمْ يَكُنْ إِلَّا مُعَرَّجَ سَاعَةٍ *** فَلَيْلًا فَأَنَا نَافِعٌ لِي قَلِيلَهَا

şîr'inde vāqî^c olduğu gibi.

Ammā lafzeyn, mütecāniseyn oldukları eḥad-ı lafzeyn āḥir-i beytde ve āḥar-ı mışra^c-ı evveliñ şadrında vāqî^c olması Qādī Errecānī^c'niñ:

[29] şîr

دَعَانِي مِنْ مَلَامِكُمْ سَفَاهًا *** فَدَاعِي الشُّوقِ قَبْلَكُمْ دَعَانِي

beyt-i mezḳürdaki birinci «دَعَانِي», «دَع» lafzının te'nîşi olarak “Beni terk it!” demek olub ikinci «دَعَانِي» ‘çağırmaḳ’ ma'nāsına olan «دَع»dandır.

Ve mütecāniseyn-i āḥar-ı ḥaşv-i mışra^c-ı evvelde olduğına mişāl:

[vi] Müellif nesirde reddü'l-'acüz 'ale's-sadr tanımlarken “mükerrer”i, “lafzen ve mânên müttefik” olarak tanımlıyor. İki lafz-ı mükerrer'den teşekkül ettiğini söylediği nev'-i sâniye örnek olarak gösterdiği bu beyitteki kelimeler ise mânâda değil yalnızca lafızda ittifâk ediyor. İlk mısradaki «باحوری» “temmuz sıcağı” anlamında olup ikinci mısradaki eş yazımlısı ise «با» edatı ve «حوری» kelimesinden müteşekkildir. Dolayısıyla reddü'l-'acüz ale's-sadr burada iki mükerrer lafızdan değil iki mütecānis lafızdan meydana gelmektedir.

[XI] Beyitte geçen iki “dīvāne”, lafızda ittifak etmelerine karşılık mânâları farklıdır. Dolayısıyla bu beyit de [vi] numaralı beyit gibi nev-i sâniye örnek olamaz.

[30] şî'r

وإذا البَلَّاءُ أَفْصَحَتْ بُلْعَاتِهَا *** فَأَنْفِ الْبَلَّاءِ بِاخْتِسَاءِ الْبَلَّاءِ

şî'rinde olduğu gibi. Bu şî'rde «بَلَّاءِ»-i evvel «بُلْعَاتِهَا»nın cem'i olub t̄ā'ir-i ma'rūfdur. «لُعَاتِهَا»den murādı nağmedir. «بَلَّاءِ»-i s̄ānī «بُلْعَاتِهَا»nın cem'i olub hūzn ma'nāsınadır. «بَلَّاءِ»-i s̄ālīs zamm ile «بُلْعَاتِهَا»nın cem'i olub derūnına bāde vaz' olunan ibriḳdir.

Hüsn-i Taḥallüş

Şā'ir memdūhına müte'allik bir ma'nādan, dīger ma'nāya bir vechle sūhūlet ü mahāretle istiṭrād itmeli ki istimā' idenler iki ma'nā beyinde olan şiddet-i münāsebet ḥasebiyle ma'nā-yı evvelden, āḥara intikāl olundığına vāḳıf olmasunlar. Ve'l-ḥāşıl ma'nā-yı evvel ile ma'nā-yı s̄ānī kālīb-i vāḥide ifrāğ olunmuş menzilesinde olub aşlā şā'ir, intikālde sebk-i nazmı tağyīr itmemege diḳḳat lāzımdır.

Ve işbu *ḥüsn-i taḥallüş*ün bir ḥadd-i mu'ayyeni olmayub belki şā'ir istediği ma'nāyı īrād itmekde muḥayyerdir. Meşelā nesīb ve ğazel ve faḥriyye ve zamāneden şikāyet veyāḥūd vaşf-ı rebī' veyāḥūd ḥarb u veğā ve'l-ḥāşıl şā'ir istediği ma'nāyı intiḥābda muḥayyerdir. Lākin aḥsen-i *taḥallüş* tegazzülünden medḥe intikāl olunandır.

Ve *taḥallüş*le *istiṭrād* beyindeki fark budur ki *istiṭrād*da ma'nā-yı evvele rücū' veyāḥūd kelāmı kaṭ' itmek şart olub *taḥallüş*de bu iki şey meşrūṭ degildir. Ya'nī nāzım ne kelām-ı evvele rücū' ider ve ne de kelāmı kaṭ' ider. 'Arabī'de ḥüsn-i taḥallüşe mişāl Mütenebbī'nin:

[31] şî'r

خَلِيلِي إِنِّي لَا أَرَى غَيْرَ شَاعِرٍ *** فَكَمْ مِنْهُمْ الدَّعْوَى وَمَنِّي الْقَصَائِدُ

وَلَا تَعْجَبَا أَنَّ السُّيُوفَ كَثِيرَةٌ *** وَلَكِنَّ سَيْفَ الدَّوْلَةِ الْيَوْمَ وَاحِدٌ

Bir kerre şu hüsn-i taḥallüşe diğkat it ki ne kadar mâhirâne memdūḥuñ medḥine intikāl itmiş. Zîrâ şâ‘ir bidāyeten şuarānıñ keşretinden iştikā idüb “*Lākin bunlarıñ işi yalnız kuru da‘vā olub benim ise kaşā‘id-i garrām herkesiñ ma‘lūmıdır.*” didikden soñra irsāl-i meşel kabīlinden olarak “*Sen bu ḥāle ta‘accüb itme, zîrâ seyf çokdur lākin Seyfū‘d-devle bir dānedir.*” diyor. Seyfū‘d-devle ise memdūḥı olan hükümdārıñ ismidir. Fārsi‘de hüsn-i taḥallüşe mişāl:

[vii] beyt

طاهر آن ذاتِ مطهر که سپهرش گوید *** صدرِ طاهر گهر و صاحبِ طاهر نسبت

Lisānımızda hüsn-i taḥallüşe mişāl Nef‘i‘niñ sitāyiş-i efrāsı müş‘ir kaşidesiniñ taḥallüşünde bir esbi medḥinden soñra:

[XII] beyt

çok mıdur bu şeref ol raḥş-ı mübārek-ḳademe *** ki sa‘ādetle süvār ola aña zıll-ı Ḥüdā

yine mūmā-ileyhiñ kaşide-i bahāriyyesinde sāḳiye ḥiṭāben:

[XIII] beyt

bir cām şuñ Allāh için bir kāse de ol māh için *** tā medḥ-i şāhenşāh için alam ele levḥ u ḳalem

Bāḳi‘niñ kaşide-i bahāriyyesiniñ taḥallüşünde:

[XIV]

dāmenin dürr ü cevāhirle pür itdi gül-i ter *** ki ide ḥāk-i der-i ḥazret-i paşaya nişār

Żiyā Paşa‘niñ kaşide-i şitā‘iyyesiniñ taḥallüşünde

[XV] beyt

degil yaḥ-pāre gerdün varını ta‘zīm için gūyā *** döker rāh-ı cenāb-ı müfti‘-i devr-i zamān üzere

Kaşide-i mezkûreye bir diyeceğimiz olmayub lâkin taḥallüş beyti tetābu‘-i izāfāt ile feṣāḥatden düşmüşdür. Bir de böyle evşāf-ı şitā gibi bārid ma‘nalarla taḥallüşe intikāl zāten şoğuk bir şey olduğu ta‘rīfden vārestedir.

[Mürâ‘ât-ı Nazîr]

Mürâ‘ât-ı nazîr, şu vechledir ki nāzım veyā nāsir kelāmında birkaç lafz îrād ider ki birbirleriyle mütenāsib olsunlar. Münāsebet-i mezkûre, lafzın ma‘nāya veyāḥūd lafzın lafza veyāḥūd ma‘nānıñ ma‘nāya olmasında bir be’s yokdur. Meşelā şu‘arā-yı ‘Arab’dan Buḥtūrî meşy ü hareketden za‘îf olmuş deve ḥaḳḳında olan şu şi‘ri gibi:

[32] şi‘r

كَالْقِسِيِّ الْمُعْطَفَاتِ بَلِ الْأَمَّةِ *** هُمْ مَسْوِيَّةٌ فِي الْوُتَارِ

Şā‘ir şi‘r-i mezkûrda deveyi kemāl-i za‘findan evvelā ‘kavs’e teşbîh idüb ba‘dehū teşbîhi tekrār itmek murād idicek³⁰⁴, başka bir şey’e, meşelā kurumuş ḥurmā dalına veyāḥūd ‘nūn’ ḥarfine teşbîh itmesi mümkün idi. Zîrā inḥināda ma‘nā birdir. Lâkin muḳaddimen ‘kavs’ mürûr itdiginden anıñla mürâ‘ât-ı nazîr düşürmege kaşd idüb «سهم» ile «وتر» îrād eyledi. Ve kezâlik Ebü’l-‘Alā’-i Ma‘rri‘niñ:

[33] şi‘r

دَعِ الْبِرَاعَ لِقَوْمٍ يُفْخَرُونَ بِهَا *** وَبِالطَّوَالِ الرُّدِّيَّاتِ فَافْتَحِرْ
فَهُنَّ أَفْلاَمُكَ اللَّائِي إِذَا كَتَبْتَ بِهِمْ *** بَحْدًا أَتَتْ بِمِدَادٍ مِنْ دَمٍ هَدَرِ

³⁰⁴ Eski Anadolu Türkçesi’nde yaygın olarak kullanılan zarf fiil eki “-IcAK”, metinde sıfat fiil eki olan “-AcAK” ile karıştırılıp bu şekilde yazılmıştır. Eserin çevriyazısı yapılırken söz konusu ek -IcAK şeklinde düzeltilerek dizilmiştir.

Ebü'l-‘Alā'nın memdūhı ümmī olub yazı ve okumak bilmediginden kendüsine hıṭāb idüb dir ki:

“Ḳalemi, anıñla faḥr iden aşḥābına biraḳ da, sen uzun mızrāḳlarla iftiḥār it!
Zīrā seniñ anlar bir ḳalemiñdir ki kitābet itdigiñ vaḳtde midādları, mühder
olan demdendir”

Şi‘r-i mezkūrda Ebü'l-‘Alā «أَقْلَام» ile «كِتَابَة» ve «مِدَاد» beyninde münāsebet düşürmüşdür. Lisānımızda nazmen mişālî:

[XVI] şî‘r, li-muḥarririhî:

*dil-i ‘uṣṣāḳı tenhā şayd iderken nāvek-i ḡamzeñ *** kemān-ı ebruvānıñ baḳ aña imdāde gelmişdür*

Fārsî’de mişālî:

[viii] beyt

تیر از سر راستی کمان را کج دید *** بنگر که چگونه جست از خانه او

Medḥ Ma‘rızında Hicv

Bu nev‘ fenn-i bedī‘ mü’elliflerinden İbn Ebî İṣba‘ nām zātın müstaḥrecātından olub şu vechledir ki mütekellim bir ādamı hicv itmek istedikde bir ṭaḳım elfāz-ı müveccehe irād ider ki zāhirleri medḥ ve bāṭınları ḳaḍḥ u mezemmet olduğından müstemi‘ “Beni medḥ idiyor.” zann ider. O ise anı hicv ider.

[Medḥ Ma‘rızında Hicv ile Tehekküm Beynindeki Fark]

Medḥ ma‘rızında hicv ile tehekküm beynindeki fark budur ki: *Tehekkümde* muṭlaḳā envā‘-ı zemm ü hicāya delālet ider veyāḥūd müfādından rāyiḥa-i hicv istiṣmām olunur bir lafz bulunmak meşrūt olub *medḥ ma‘rızında hicvde* o maḳūle

elfāz bulunmadığı gibi ĩrād olunan elfāzın zāhiri muṭlaḳā medḥe delālet itmelidir.

‘Arabī’de miṣāli:

[34] ṣi‘r

وَكَمْ مَعْرِضٍ مَدَحٍ قَدْ هَجَوْنَهُمْ *** وَقُلْتُ سَدَدْتُمْ بِحَمْلِ الضَّيْمِ وَالتَّهْمِ

bu beytde «تُهْمَة» ve «ضَيْم»¹ taḥammül itmek zāhiren ḥilm ü ḥüsne delālet idiyorsa da bātını mezellet ve ‘adem-i iḳtidāra dāll olduğu bedīhīdir. Fārsī’de miṣāli:

[ix] beyt

میکنند خامه اش که بخشش *** آنچه تیغش کند که کوشش

bu beytiñ daḥi zāhiri medḥ ise de ancak bātını ḳadḥ u mezemmeti muḥtemil olabilür. Zīrā ṣā‘ir diyor ki; “*Zamān-ı kūṣiṣde seyfi ne yapıdıysa baḥṣiṣ zamānında ḳalemi de anı yapar.*” Belki maḳdūḥuñ seyfi ḥarbde bir iş görmediyse, ṣā‘ir ḳalemini de hengām-ı baḥṣiṣ ü ‘aṭāda seyfine teşbīḥ itmiştir. Lisāmızda miṣāli:

[XVII] beyt

devletinde ḥazīn olur ṣādān *** dergehinde nitekim pīr cūvān

Ba‘zen mādiḥ bir vechle medḥde mübālaḡa ider ki ‘ādetā hicv ü ḳadḥe müṣābih olur. ‘Arabī’de miṣāli:

[35] ṣi‘r

جَادَ بِالْأَمْوَالِ حَتَّى *** حَسِبُوهُ النَّاسُ حُمَقَا

bu ṣi‘r, meṣāhīrdən Ebī Nüvās’ındır. Ya‘nī: “*Memdūḥ ol ḳadar cūd u ‘aṭāda mübālaḡa itdi ki görenler anı aḥmaḳ ṣandılar*” diyor. Fārsī’de miṣāli:

[x]

گوشِ سنگینِ کوه نشنیده *** صیتِ عدلِ تو از زبانِ صدا

لیک دست و دل تو کرده بجود *** ظلم بر کان و جور بر دریا

İltifāt

İbnü'l-Mu'tezz'in kavline *iltifāt*, mütekellimiñ iḥbārdan ḥiṭāba intikāl itmesidir. Mişāli *Kitāb-ı Kerīm*'de kavluḥü -te'ālā- ba'de'l-iḥbār ḥiṭāba intikāl «الْحَمْدُ إِنْ أَرَادَ النَّبِيُّ أَنْ يَسْتَنْكِحَهَا» -te'ālā- Kezālik kavluḥü ³⁰⁵ «إِنَّ إِلَهَكُمْ لَغَالِبٌ» ³⁰⁶ «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ», ³⁰⁷ «خَالِصَةً لِّكَ مِنْ دُونِ الْمُؤْمِنِينَ» yine «أَمْ يَرَوْا كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِنْ قَرْنٍ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ مَا لَمْ يُمْكِنْ» ³⁰⁸ «لَكُمْ» Nazmen mişāli Cerir'in:

[36] şîr

مَتَى كَانَ الْحَيَاءُ بِذِي طُلُوعِ *** سُمِّيَتْ الْعَيْثُ أَتَيْتُهَا الْحَيَاءُ

Kezālik *iltifāt* mütekellimiñ ḥiṭābdan iḥbāra inşirāfı olub evvelkiniñ 'aksidir. Mişāli kavluḥü -te'ālā- «حَتَّىٰ إِذَا كُنْتُمْ فِي الْفُلِكِ وَجَرْنِ لَكُمْ بِهِم بِرِيحٍ طَيِّبَةٍ» kavli-i münifinde olduğu gibi.

Yāḥūd mütekellimiñ iḥbārdan tekellüme inşirāfıdır. Kavluḥü -te'ālā-: «وَاللَّهُ» ³¹⁰ «الَّذِي أَرْسَلَ الرِّيحَ فَثَبَّرُ سَحَابًا فَمُغْنَاهُ إِلَىٰ بَلَدٍ مَّيِّتٍ».

Yāḥūd mütekellimiñ tekellümden iḥbāra inşirāfıdır. Kavluḥü -te'ālā- «إِنْ يَشَأْ» ³¹¹ «يُذْهِبْكُمْ وَيَأْتِ بِخَلْقٍ جَدِيدٍ» nazm-ı celilinde olduğu gibi. 'Arabî'de nazmen mişāli Ebü'l-'Alā-i Ma'arri'nin:

³⁰⁵ Fâtiha Sûresi: 1.

³⁰⁶ Fâtiha Sûresi: 4.

³⁰⁷ Ahzâb Sûresi: 50.

³⁰⁸ En'âm Sûresi: 6.

³⁰⁹ Yûnus Sûresi: 22.

³¹⁰ Fâtır Sûresi: 9.

[37] şî'r

يَوَدُّ أَنْ ظَلَامَ اللَّيْلِ دَامَ لَهُ *** وَزَيْدَ فِيهِ سَوَادُ الْقَلْبِ وَالْبَصْرِ
لَوْ اخْتَصَرْتُمْ عَنِ الْإِحْسَانِ زُرْتُكُمْ *** فَالْعَذْبُ يُهْجَرُ لِلْإِفْرَاطِ فِي الْخَصْرِ

lisânımızda mişâli:

[XVIII] beyt, li-muḥarririhî

yan çizer gördükde 'uşşâkın o şūḥ-ı dil-firîb *** ey şanem bu tavrdan artık ferâğ itmez misiñ

Fârsî'den mişâli:

[xi] beyt

ای بخت من بدست من انداز دامنش *** این سر بین که در قدم او چه می کند

İhām yāḥūd Tevriye

İhām, luğatde şübheye düşürmekdir. *Tevriye*, setr ü ihfâ ma'nâsınadır. Ve kurbîyyet-i muṭâbakatı ḥasebiyle şan'at-ı mezkûreye *ihām* dimesense *tevriye* demek dahâ evlâdır. Her ne ise... **İhām yāḥūd tevriye** bir lafz-ı müfrediñ irâdına dirler ki ikisi ḥaḳîḳat yāḥūd bir ḥaḳîḳat ve dîgeri mecâz olarak iki ma'nâsı olub mezkûr ma'nâlardan birisi qarîb olarak lafzıñ delâleti aña zâhir olur. Ma'nâ-yı dîger ise ba'îd olub lafzıñ delâleti aña ba'îd olur. Mütellim ise ma'nâ-yı ba'îdi murâd idüb anı ma'nâ-yı qarîb ile setr ider ve müstemi' ise vehle-i ūlâda ma'nâ-yı qarîbi de murâd idiyor zann ider.

³¹¹ Fâtır Sûresi: 16, 17; İbrâhîm Sûresi: 19, 20.

Def'ü'-Mesâlib metninde ilk âyetteki fiiller mütellim ma'a'l-gayr sîgasıyla yazılmış olmakla beraber, bu şekildeki okuma şâz olduğundan *Kur'ân-ı Kerim*'de böyle bir âyet yoktur (İbn Hicce, *Hizânetü'l-Edeb ve-Gâyetü'l-Ereb*, 2 cilt, C I Beyrut: Dar al-Bihar ve Dar al-Maktaba al-Hilal, 2004, 135). Yukarıdaki âyetlerde ise tekellümden ihbâra yönelme bulunmamaktadır.

[XVIII] Bu beyit tekellümden ihbâra geçişe değil ihbârdan hitâba geçişe örnek olabilir.

Şan‘at-ı mezkûre fenn-i bedī‘iñ eñ daķıķ muḥassinātından olub gerek āyāt-ı *Furķāniyye*’niñ müteşābihātını te’vīle ve gerek eḥādīs-i nebeviyyeyi tevcīh içün muzāheret-i külliyyesi vardır. Meşelā «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى»³¹² āyetinde «اسْتَوَى»niñ iki ma‘nāsı olub ma‘ānī-i mezkûreden biri mekānda қарār tutmaқ olub ma‘nā-yı қarībdir ki ma‘nā-yı ba‘īd ile setr olunmuş. Zīrā cenāb-ı Ḥaққ bir mekānda қarār tutmaқdan münezzehtir. Ma‘nā-yı şānī ‘isti‘lā vü i‘tilā’ olub қаşd olunan ma‘nā budur. Kezālik:

Cenāb-ı Risālet-me’āb –şalla’llāhu ‘aleyhi ve-sellem- Mekke‘den Hicretlerinde yolda birisi “*Siz қanğı қabīledensiñiz?*” diyu su’āl itdikde Şāḥib-sa‘ādet Efendimiz kendülerini bildirmegi tecvīz itmeyüb «مَنْ مَاء» deyu cevāb virdiler. Ve ğarażları “*Mādan maḥlūḳuz.*” demek olub ancaқ anı «مَاء» nām қabīle ile tevriye idüb gūyā “*Mā қabīlesindeniz.*” deyu muḥātaba ismā‘ itdi.

Kezālik:

Hicret vaқtinde cenāb-ı Ebū Bekr ile Mekke‘den ḥurūclarında yolda birisi cenāb-ı Ebū Bekr’e “*Bu yanıñdaki kimdir?*” diye su’āl itdikde müşārun-ileyh “*Yol gösterici bir delīldir.*” didi. Lākin müşārun-ileyhiñ bundan ğarażı таріķ-i İslām’ı gösterici olub anı ma‘nā-yı zāhirle setr itdi.

Ve yine kütüb-i siyerde meşṭurdur ki:

Cenāb-ı Risālet-me’āb ezvāc-ı muṭahharātına: “*İçiniñde eli eñ uzun olan benim vefātımdan şoñra baña en evvel iltihāḳ eyler.*”³¹³ buyurub kendileri

³¹² Tāhā Sûresi: 5.

³¹³ *Buhârî*: 1420; *Müslim*: 2452.

irtihāl-i dār-ı na‘īm buyurduktan sonra evvāc-ı muṭahharāt kendi ellerini muḳāyese iderdi ki, hangisi eñ evvel Cenāb-ı Risālet’e iltihāk idecek diye kollarını ölçerler idi. Ve içlerinden cenāb-ı Zeyneb cümleden evvel irtihāl idüb hālbuki şadaḳātı cümleden ziyāde olmağla, ḥazret-i Risālet’in ‘tūl-ı yed’den murādı in‘ām-ı şadaḳāt olduğunu fehm itdiler.

Nazmen mişālî Ebü'l-‘Alā-yı Ma‘arri‘niñ:

[38] şî‘r

وَحَزَفٍ كُنُونٍ تَحْتَ رَأٍ وَمَ يَكُنْ *** بِدَالٍ يُؤْمُ الرِّسْمَ غَيْرُهُ النَّقْطُ

Bu şî‘ri okuyan kimse nāzım murādı ‘rā’ ve ‘dāl’den ḥurūf-ı hecādır zann ider. Zīrā şā‘ir şî‘r-i mezkūrı «حرف» ile başlayub sonra «رسم» ve «نقط» gibi şeyler zıkr itdi ki ḳarīb olan ma‘nā daḥi bu olub evvelā sāmi‘in zihnine ma‘nā-yı mezkūr mütebādir olur. Lākin nāzımın murādı ḡayrı bir ma‘nā olub «حرف»den murādı ‘nāḳa’ olub anı za‘f u incināda ḥarf-i ‘nūn’a teşbīh itmiş. «راء» ile daḥi «راء»den ya‘nī nāḳanın «دال» sine ḍarb itmeniñ ism-i fā‘ilini murād idüb, «دال» ile daḥi rıfḳ ma‘nāsına «دال» sine ḍarb itmeniñ ism-i fā‘ilini murād idüb, «رسم» ile daḥi isr-i dārı, ve «مطر» ya‘nī yağmur ḳatrātı ile nokṭayı murād itmiştir³¹⁴.

[39] şî‘r

يَا قَلْبَ دَبٍّ قَدْ هَمَّتِ الْأَطْعَانُ بِالسَّفَرِ *** وَقُلْ سَلَامٌ عَلَى سَيَّارَةِ السَّحَرِ

Şî‘r-i mezkūrda olan tevriye «سَيَّارَةِ السَّحَرِ» kelimesinde olub zīrā Ḳāfile ve Zühre yıldızı ma‘nālarına şirketi vardır. Fārsī’de mişālî:

³¹⁴ Beyitte «مطر» lafzı deḡil «نقط» lafzı geçmektedir. Dolayısıyla “yağmur damlaları”yla “nokta” deḡil “nokta” ile “yağmur damlaları” murad edilmiştir. Ayrıca bk. İbn Hicce, *Hizānetü’l-Edeb*, 39.

[xii] beyt

نسبتِ سرو بدان قامتِ بالا مکنید *** از خدا شرم بدارید و بیالا نگرید

Lisānımızda mişālî:

[XIX] şi'r

ḳā'il miyüz bahārda meyden ferāgate *** bi'llāh sāḳiyā düşeriz hep ayagıña

İsti'āre

İsti'āre, lügatde bir şey'i 'āriyet istemek ma'nāsına olub ıstılāḥda müşābehet 'alāḳasıyla ve ḳarīne-i māni'a ile ma'nā-yı mevzū'un-lehiñ ḡayrıda müsta'mel olan lafzdır.

Ve isti'āre her ḥâlde mecāzdan efḍaldır. Zîrā isti'āreden mübālağa ḳaşd itmek meşrûṭ olub mecāzdan meşrûṭ degildir.

Meşelâ ḳavluḥū -te'ālā-: «وَاشْتَغَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا»³¹⁵ āyeti isti'āredir. Zîrā «اشْتَغَالَ» 'āteş' içün isti'māl olunub «شَيْب» ya'ni 'ihtiyārлық' içün isti'māl olunmaz. Ancak ihtiyārлық vaḳtāki şey'en fe-şey'en insānıñ başını ihāṭa idüb, levn-i ṭabī'isiniñ ḡayrı olan beyāzlığa taḥvīl itdiginden, “ḥāl-i ḳadīminiñ ḡayrı olan bir ḥāle taḥvīl iden āteş” menzilesinde olur. İşte 'ibāreyi ḥaḳīḳatden iḥrāc ile mā-vuẓi'a-lehiñ ḡayrıda isti'māl itmek budur.

Ve kendüsine 'arız olan teşbīḥ ḥasebiyle muṭlakā isti'āre, ḥaḳīḳatden eblağdır. Nitekim «وَاشْتَغَلَ الرَّأْسُ شَيْبًا» 'ibāresi «كَثُرَ الرَّأْسُ شَيْبًا» demekden eblağdır. Ma'a-hāzā «كَثُرَ الرَّأْسُ شَيْبًا» 'ibāresi ḥaḳīḳatdir.

³¹⁵ Meryem Sûresi: 4.

Ve *isti‘āre*ye muṭlakā bir *müste‘ār* ve bir *müste‘ārun-leh* lāzımdır. Ve āyet-i mezkūrede ‘āteş’ müste‘ārun-minhā ve «اشْتِعَال» müste‘ār ve «شَيْب» müste‘ārun-lehdir.

Teşbîh

Teşbîh bir şey’i bir şey’e beñzetmektir. Meşelâ ‘şaç’ı, ‘gice karanlığı’na ve ‘ebrū’yı, ‘hilāl’e ve ‘diş’i, ‘incü’ye teşbîh gibi.

Erkân-ı teşbîh dördür. Meşelâ “*Fülân kimse hüsnde ay gibidir.*” didigîñ vaktde ‘o kimse’, müşebbeh ve ‘ay’, müşebbehün-bih ve ‘gibi’, edât-ı teşbîh ve ‘hüsñ’, vech-i şebehdir.

‘Arabî’de *edât-ı teşbîh* beş ‘adeddir: ‘kâf’³¹⁶ ve «كَأَنَّ» ve «شَبِهُ» ve edât takdîrinde maşdardır meşelâ kavluhū -te‘ālā- «وَهِيَ تَمُرٌّ مَرَّ السَّحَابِ»³¹⁷.

Ve teşbîhiñ şürūṭundandır ki dā’imā dūn olan nesne a’lāya teşbîh olunur. Lākin *hicv*de bunuñ ‘aksi olub a’lā olan şey mā-dūna teşbîh olunur.

[Teşbîh-i İttihād]

Teşbîh iki kısım olub bir kısmı iki müttehid şey’i nefslerine teşbîhidir³¹⁸. Cevheri cevhere teşbîh gibi. Meşelâ “*Nîl suyu Fırât suyu gibidir*” demek. Ve ‘arażı ‘araża teşbîhidir; “*Yüzüñ kızılığı kılk iħmirârı gibidir*” teşbîhi gibi. Ve cismiñ cisme teşbîhi, meşelâ “*Zeberced zümrüd gibidir*” teşbîhi gibi.

³¹⁶ Arapça’da kelimelerin başına eklenen, “gibi” anlamındaki “kâf” (كَ) harfî.

³¹⁷ Neml Sûresi: 88.

³¹⁸ Bu tanımın *Hizânetü’l-Edeb*’deki aslı «تشبيه شيئين متفقين بأنفسهما» şeklindedir (İbn Hicce, *Hizânetü’l-Edeb*, 384). Bu ifade Türkçe’ye “nefslerinde müttehid iki şeyi teşbîh” olarak da tercüme edilebilir.

[Teşbîh-i İhtilâf]

İkincisi iki muhtelif şey'i birbirine teşbîhdir³¹⁹, “*Arslan gibi bir yigit*” teşbîhi gibi. Ve kısım-ı evvel³²⁰, haķikî; kısım-ı şānî ya‘nî *teşbîh-i ihtilâf*, mecāzî olarak anda mübālağa kaçd olunur.

[Mahsûsu Mahsûsa Teşbîh]

Ve bunların hāricinde maḥsûsı maḥsûsa, ma‘kûli maḥsûsa *teşbîhāt* vardır. Meşelâ İbnü'l-Fāriz'ın şu şi'rinde:

[40]

هَـا الْبَدْرُ كَأَسْ وَهِيَ شَمْسٌ يُدِيرُهَا *** هَلَالٌ وَكَمْ يَبْدُو إِذَا مُرِجَتْ نَجْمُ

Şi'r-i mezkûrdaki «ها» zamiri andan evvelki beytde geçen ‘şarāb’a rāci‘ olub şā‘ir diyor ki: “*O şarābın kâsesi bedr ve kendüsi güneş olub anı hilāl döndürür.*” ‘Hilāl’den maḥşadı kâseyi tutan parmaklardır. “*Ve ol şarāb şu ile karışıkda ne kadar yıldızlar zāhir olur!*” ‘Yıldız’dan maḥşadı şarābın üzerinde hāşıl olan ufaķ köpüklerdir. Şi'r-i mezkûrda ‘bedr’ ve ‘kâse’, ‘şarāb’ ve ‘şems’ mevcūdāt-ı ḥiss-i başarîdirler. Kezālik:

[41] beyt

لَوْ لَمْ يَكُنْ أَفْحَوَانًا نَعُرُ مَبْسَمَهَا *** مَا كَانَ يَزْدَادُ طَبِيبًا سَاعَةَ السَّحَرِ

Şā‘ir şi'r-i mezkûrda maḥbûbın dişleriniñ nekhetini ‘uḫḫuvān rāyiḥası’na teşbîh itmiş. Ma‘a-hāzā nekhet-i dendān ile uḫḫuvān rāyiḥası ikisi de ḥiss-i şemm ile maḥsûsdurlar. Kezālik Mütenebbî’niñ:

³¹⁹ Teşbîh-i ihtilâf, *Hizânetü'l-Edeb*’de «تشبيه شيئين مختلفين بالذات لجمعهما معنى واحدًا مشتركًا» yani “müşterek bir mânâda cem etmek için, zâtlarında muhtelif iki şeyin birbirine teşbîhi” şeklinde tarif edilmiştir (İbn Hicce, *Hizânetü'l-Edeb*, 384).

³²⁰ Kısım-ı evvelden kasıt ilk tanımdaki teşbih-i ittihaddır.

[42] şî'r

وَدَعُ كُلَّ صَوْتٍ بَعْدَ صَوْتِي فَإِنِّي *** أَنَا الصَّائِحُ الْمَحْكِيُّ وَالْآخِرُ الصَّدَى

Mütenebbî temeddüh idüb kendü sözini şadāya ve şu'arā-yı sâ'ireniñ sözlerini 'aks-i şadāya teşbîh itmiş. Zîrā 'Arabî'de «صدا», şavtıñ in'ikāsına dirler. Nitekim bir ādam bir mağārada 'hā' dise mağāraya şadā 'aks idüb o da 'hā' dir. İşte şā'ir tefahhūr idüb kendü sözini şadāya vesā'iriñ sözini 'aksine teşbîh itmiş ve şî'rde gerek şavt ve gerek şadā ikisi daħi hiss-i sem'î ile maḥsūdurlar.

[Ma'kûlü Ma'kûle Teşbîh]

Ma'kûli, ma'kûle teşbîh 'ilm' ve 'ḥayāt' gibi. Nazmen mişâli:

[43] şî'r

أَخُو الْعِلْمِ حَيٌّ خَالِدٌ بَعْدَ مَوْتِهِ *** وَأَوْصَالُهُ تَحْتَ التُّرَابِ زَمِيمٌ
وَدُو الْجَهْلِ مَيِّتٌ وَهُوَ مَاشٍ عَلَى النَّرَى *** يُظُنُّ مِنَ الْأَحْيَاءِ وَهُوَ عَدِيمٌ

[Ma'kûlü Maḥsûsa Teşbîh]

Ma'kûli maḥsûsa teşbîhe mişâl 'rāyiḥa-i ṭayyibe' ve 'ḥulḳ-i ḥüsn' gibi. Zîrā güzel ḳoḳu maḥsûs olub lâkin ḥulḳ-ı ḥüsn maḥsûs degildir. Zîrā ḥulḳuñ ya'nî ḥüyuñ ta'rîfi şu vechledir ki “***Hulḳ** bir keyfiyyet-i nefsāniyyedir ki sühûletle andan ef'āl şādır olur*”. 'Arabî'de mişâli:

[44] şî'r

وَكَالنَّارِ الْحَيَاءُ فَمِنْ رَمَادٍ *** أَوَاخِرُهَا وَأَوَّلُهَا دُخَانٌ

Şā'ir şî'r-i mezkûrda 'ḥayāt'ı 'āteş'e teşbîh idüb ma'a-hāzā 'āteş' maḥsûs olub 'ḥayāt' ise ğayr-i maḥsûsdur.

[Muhayyel ile Maḥsûsun Teşbîhi]

Veyāḥūd müşebbehle müşebbehün-bihden birisi muḥayyel ve diğeri maḥsûs olur, mişâli:

[45] şî'r

وَنَارِئُهَا فَوْقَ الْعُصُونِ كَأَنَّهَا *** شُمُوسُ عَقِيقٍ مِنْ سَمَاءٍ زَرَجَدٍ

Bu beytde «شُمُوسُ عَقِيقٍ» ile «سَمَاءٍ زَرَجَدٍ» muḥayyel olup ḥāricde vücūdları yokdur.

Nitekim Enverî şu'le-i âteşin vaşfı hakkında demiştir:

[xiii] beyt

لمعه در سینه کانون شده بر خود پیچان *** افعی کاهریا پیکر مرجان عصب است

[Teşbîh-i Nefy]

Aḳsām-ı teşbîḥden birisi teşbîḥ-i nefy olup iki kısım üzeredir.

[Nefy-i müşebbeh ve isbât-ı müşebbehünbih]

Birisi nefy-i müşebbeh ve isbât-ı müşebbehün-bihdir. Nitekim ḳavluḥ - te'ālā:- «مَا هَذَا بَشَرًا إِنْ هَذَا إِلَّا مَلَكٌ كَرِيمٌ»³²¹. Lisānımızda birisini mübālağa ile ḥüsnde medḥ idecek olsañ “*Bu insān degil ay parçasıdır.*” dirsiñ.

[Müşebbehünbihi nefy ve müşebbehi ibkâ]

İkincisi müşebbehün-bihi nefy ve müşebbehi ibkâdır, meşelâ:

[46] şî'r

هِيَ حَمْرَةٌ لِلشَّارِبِينَ كَرَامَةٍ *** لَوْ أَنْتَ تَحْسِبُهَا عَقِيقًا دَائِبًا

Terceme li-muḥarririhi:

³²¹ Yûsuf Sûresi: 31.

[XX] beyt

sen ‘aķīķ-i müzāb şandin anı *** o ise bāde-i muşaffādur

[Teşbîh-i Takviye]

Envā^c-ı *teşbîh*den birisi de **teşbîh-i takviye** olup o da şu vechledir ki mütekellim, kelāma bir takım kuyūd izāfe ider ki anıñla vech-i şebih kesb-i takviyet idüb müşebbehiñ hālî vech-i belîğ üzere tebeyyün ider. Meşelā kavluhū - اللّٰهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ - te‘ālā-³²²»³²². Nazmen ‘Arabî’de mişālî:

[47] şî‘r

أَنَا قَدْ عَلِقْتُ بِصَدْغِيهَا الْمُتَسَلِّيلِ *** وَضَلَلْتُ فِي لَيْلِ التَّمَامِ الْأَلِيلِ

terceme li-muḥarririhi:

[XXI]

perçem-i meftûline bağlandı gönliüm nāgehān *** şiddet-i zulmet ile güm-kerde-rāh oldum hemān

[Teşbîh-i İstignâ]

Kezālik envā^c-ı *teşbîh*den birisi de **istignâ** olup o da şu vechledir ki müşebbehiñ vücūdıyla mütekellim müşebbehün-bihden istignâ ider. Meşelā: “*Seniñ bulunduğın meclisde Aristo‘ya hācet yokdur.*” gibi. Nazmen mişālî İbnü’l-Fārız‘ıñ:

[48] şî‘r

إِنَّ بَيْتًا أَنْتَ سَاكِنُهُ *** غَيْرُ مُحْتَاجَةٍ إِلَى السُّرُجِ

terceme li-muḥarririhi:

³²² Nûr Sûresi: 35.

[XXII]

*ol hāne ki sen anda olursuñ sākin *** muhtāc degil ne şem'e ne fānūsa*

[Teşbîh-i Temennî]

Envā^c-ı *teşbîh*den biri daği **teşbîh-i temennî**dir ki müşebbehün-bihi müşebbehiñ kemāline vuşul içün ārzū ve temennîdir. Meşelā şā'iriñ:

[49] şî'r

لَهُ جَمَالٌ إِذَا مَا الشَّمْسُ قَدْ نَظَرَتْ *** إِلَيْهِ قَالَتْ أَلَا يَا لَيْتَ ذَلِكَ لِي

Fārsî'de mişālî:

[xiv] beyt

سرو چون دید قامتش گفتا *** کاشکی داشتم قدی چون وی

[Teşbîh-i İhtirâz]

Kezālik biri daği **ihtirâz**dır ki mütekellim; müşebbeh, müşebbehün-bihiñ 'aynı olduğunu iddi'ā idüb ma'a-hāzā müşebbehün-bihiñ ba'z-ı evşāfını müşebbehe isnāddan hāzer ider. 'Arabî'de nazmen mişālî:

[50] şî'r

هُمْ الْأَسَدُ لَكِنْ يَأْمُنُ الْعَدَرُ جَائِزُهُمْ *** وَلَا يَأْمُنُ لِلْأَسَادِ مَنْ يَسْتَجِيرُهَا

[Teşbîh-i İstidlâl]

Biri daği **teşbîh-i istidlâl**dir ki şey'eyn beyninde olan cihet-i cāmi'adan istidlâl iderek mütekellim mezkûr şeyler beyninde mümāsele iddi'ā itmişdir. Şā'iriñ şu şî'ri gibi:

[51] şî'r

بَيْنَ السُّيُوفِ وَعَيْنَيْهِ مُشَارَكَةٌ *** مِنْ أَجْلِهَا قِيلَ لِلْأَعْمَادِ أَخْفَانُ

«أجفان» hem ğılāf-ı seyfe ve hem göz қаpağına tesmiye olmağla şā‘ir anıñla mümāseleti imā itmişdir.

Teşbīh-i Zımnī

Ba‘zen *teşbīh*de şarāhat olmayub *zımnī* olur. Ebü’l-Ṭayyib-i Mütenebbī‘niñ şu şı‘ri gibi:

[52] şı‘r

فَإِنْ تَفُقِيَ الْأَنَامَ وَأَنْتَ مِنْهُمْ *** فَإِنَّ الْمِسْكَ بَعْضُ دَمِ الْغَزَالِ

Şı‘r-i mezkūrda «تَفُقِيَ» kelimesi «إِنْ» ile meczūm, sīğa-i muhātabdır. «أَنَامَ», «كَلَامَ» vezni üzere ‘halk’ ma‘nāsına yāhūd ‘cīn ü ins’ yāhūd vech-i arzda olanlarıñ cem‘isi dimekdir. «مِسْك», ‘müşk’den mu‘arreb olub Türkcesi dañi miskdir. Ma‘nā-yı beyt:

Ey memdūh! Eger şeref ile halka fāyık olduñ ise de ma‘a-hāzā yine sen anlardansıñ. Zīrā misk, ğazālīñ deminiñ ba‘zısıdır. Hālbuki misk, deme fāyıkdır; bir vechle ki demden bile ‘add olunmaz. Bu taqđırce seniñ hālīñ miske müşābihdir

Bu maķūle teşbīhe **teşbīh-i zımnī** yāhūd **teşbīh-i mekniyyūn-‘anh** dinilür.

Şı‘r-i mezkūr Seyfü’d-devle haķķında Mütenebbī‘niñ nazm u inşād itdigi kaşideniñ maṭla‘-ı ğarrāsıdır. Şā‘ir-i müşārun-ileyhiñ dīvānınıñ şārihi Vāhidī, Ebü’l-Hasan nām şā‘irden naķlen dimiş ki:

Seyfü’d-devle, Mütenebbī‘niñ şı‘rini ezberlemegi sever ve anıñla mesrūr olurdı. Bir gün Mütenebbī ile müşārun-ileyhiñ yanında otırıyorduk. Ben Mütenebbī‘niñ bu şı‘rini okuyub:

“Bu beyte *sebķ idilemez*”, didim. Seyfü’d-devle cevāben didi ki:

“Ebü’l-Fazl bin Hüseyin daği seniñ gibi söylediğini şıkadan biri baña haber virdi.” Mütenebbî bu sözleri işidecek ‘aceb idüb meserretinden harekete başladı. Benim ise murādım anı tahrîk idi. Der-‘aķab:

“Bu beytiñ mā-ķablindeki beytde min-vecheti’ş-şan’a ‘ayb u kuşūr vardır.” didim. Mütenebbî baña hışm ile nigāh idüb:

“Ne kuşūr vardır?” didi.

“Beyt-i mezkūrda «مُسْتَقِيمٌ فِي مُحَالٍ» kelāmıdır.” didim.

“Zirā «مُحَالٍ», «إِسْتِقَامَتٍ»in zıddı degildir.” didim.

“Belki «إِسْتِقَامَتٍ»in zıddı «إِعْوَجَاجٍ»dır.” Seyfü’l-devle daği laṭife ṭarīķiyle:

“Evet kaşide-i cîmiyyedir. Beyt-i şāniniñ kāfiyesini nasıl tağyîr idersiñ?”, didi. Ben daği tağyîr idüb:

[53] şî‘r

فَإِنْ تَفُقِ الْأَنَامَ وَأَنْتَ مِنْهُمْ *** فَإِنَّ الْبَيْضَ بَعْضُ دَمِ الدَّجَاجِ

didigim anda Seyfü’l-devle ziyādesiyle gülüb eliyle baña urdı ve:

“Bedāhetāne güzel söylediñ lākin bu beyt ile kimse medḥ olunmaz. Belki ṭavuk pāzārında bey‘ olunmağa sezādır.” didi.

Teşbîh-i Maḳlûb

Teşbîh-i maḳlûb, vech-i teşbîhde müşebbehden etemm ü ekmel olduğunu îhāmdır³²³. ‘Arabî’de mişālî:

³²³ Müellifin teşbîh-i maḳlûb tanımında cümlelerin unsurlarından biri atlanarak “müşebbehten etemm ü ekmel olan şey”in ne olduğu belirtilmemiştir. Müellifin teşbîh bölümünü ihtisar ettiği *Nef’ü’l-*

[54] şî'r

وَبَدَا الصَّبَاحُ كَأَنَّ عُرَّتَهُ *** وَجْهَ الْخَلِيفَةِ حِينَ يُمْتَدِّحُ

Bu beyt, şu'arā-yı 'Arab'dan Muḥammed bin Vüheyb'in olub ḥulefā-yı 'Abbāsiyye'den Me'mūn'ı medḥ itdiği kaşīdesindendir.

[Teşbīh-i Makbūl ve Teşbīh-i Merdūd]

Teşbīh 'ale'l-'umūm iki kısım olub yā maqbūl veyā merdūddur. **Teşbīh-i maqbūl**den ġaraẓ teşbīhi ifādeye kāfī olandır. Meşelā ġaraẓ, ḥāl-i müşebbehi beyān oldığı şüretde müşebbehiñ vech-i şebhele ziyāde ma'rūf olan şey olmasıdır. Ve **teşbīh-i merdūd** bunun ḥilāfına olarak ifāde-i ġaraẓ-ı teşbīhde nāķış olan teşbīhdur.

[İ'tibārâtı ile Aksam-ı Teşbīh]

Erkân-ı teşbīh dört olduğu bālāda zıkr olunmuşdı. İ'tibārâtı ile aksam-ı *teşbīh* sekiz kısma bāliġ olur. Zīrā müşebbehün-bih muṭlaqā mezkūr olub müşebbeh yā mezkūr yā maḥzūf olur. Ve 'alā-kile't-taķdīreyn vech-i şebhe yā mezkūr veyā metrūkdur. Ve 'ale't-taķdīri'l-erba'a edāt-ı teşbīh yā mezkūr veyā maḥzūf olub aksam, semāniyyeye bāliġ olur.

Aksam-ı mezkūre evvelā erkân-ı erba'anıñ kāmilen zıkr olunmasıdır. “*Şecā'atde Ḥasan arslan gibidir.*” kelāmı gibi.

Sāniyen terk-i müşebbehdir, meşelā Ḥasan'dan iḥbār zımnında “*Şecā'atde arslan gibidir.*” dirsın. Ve bunda erkân-ı erba'adan yalnız müşebbeh olan 'Ḥasan' ġayr-i mezkūrdur.

Mu'avvel'de ise aynı cümle şu şekilde geçmektedir: “*Vech-i teşbīhde müşebbehün-bih, müşebbehden etemm oldığını ihāmıdır*” (Abdünnâfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avvel* II, 48).

Sāliṣen edāt-ı teşbīhiñ terkidir. “*Hasan şecā’atde arslandır.*” sözünde edāt-ı teşbīh ḥazf olunmuşdur.

Rābi’an müşebbeh ile edāt-ı teşbīhi terkidir. Meşelā: “*Şecā’atde arslandır.*” gibi. Bunda edāt-ı teşbīh maḥzūfdur.

Hāmisen vech-i teşbīhi terkidir. “*Hasan arslandır.*”³²⁴ terkibinde vech-i şebeh mezkūr degildir.

Sādisen müşebbeh ve vech-i şebehi ḥazfdır. Meşelā “*Arslan gibidir*” kavlinde müşebbeh ve vech-i teşbīh ḥazf olunub “*Hasan şecā’atde arslan gibidir.*” taḳdīrindedir.

Sābi’an edāt-ı teşbīhi ve vech-i şebehi ḥazfdır. “*Hasan arslandır.*” gibi.

Sāminen erkān-ı sā’ireniñ terkiyle müşebbehün-bihiñ ifrādıdır. Meşelā müşebbeh ve edāt-ı teşbīh o vech ile terk olunarak “*Arslandır.*” denilüb “*Hasan şecā’atde arslan gibidir.*” taḳdīrinde olur.

Tercih Üzere Tercih

Tercih üzere tercih, mütekellim bir şey’i bir şey’e veyāḥūd bir kimesneyi bir kimesneye tercih idüb ba’dehū müreccaḥ üzerine şey’i veyā şahş-ı āḥarı tercih itmege dirler. Meşelā cenāb-ı Risālet-penāh Efendimiziñ, aşḥāb-ı kirāmdan Sa’d ibn ‘Ubāde ḥaḳḳında “*Sa’d gayūrdur ve ben Sa’d’dan gayūrum ve Allāh benden gayūrdur.*”³²⁵ kelām-ı bāhirü’l-insicāmı gibi. Nazmen mişālī Mütenebbi’niñ:

³²⁴ Verilen örnekte vech-i teşbīh ile birlikte edāt-ı teşbīh de terk edildiğinden yedinci durumla bir fark kalmamıştır. Tanıma uygun olan örnek “*Hasan arslan gibidir.*” olmalıdır.

³²⁵ *Ahmed b. Hanbel*: 24009/13.

[55] şî'r

بَعْضُ الْبَرِيَّةِ فَوْقَ بَعْضٍ خَالِيًا *** فَإِذَا حَضَرَتْ فُكُلٌ فَوْقَ دُونُ

terceme li-muḥarririhi:

[XXIII]

*ḥalk-ı 'ālem birbirin mā-fevḳ veyā mādūnidur *** saña nisbetle velī mā-fevḳ olan eñ dūnidur*

İrsāl-i Meşel

İrsāl-i meşel, fenn-i bedī'den bir nev'-i laṭīf olub *Ḥizānetü'l-Edeb* mü'ellifiniñ ta'rīfine göre nev'-i mezkūr “*Şā'ir irād itdigi beytiñ ba'zısından meşel maḳāmında cārī olabilecek bir maẓmūnı ityān itmekden 'ibāret'*”dir. Meşelā ḳavluḥū -te'ālā-: «وَتَرَى الْجِبَالَ تَحْسَبُهَا جَامِدَةً وَهِيَ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ»³²⁶. Ve kezālik: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنْ»³²⁷. «اللَّهُ صِبْغَةً»³²⁷.

Fenn-i bedī' mü'elliflerinden İbn Ebi'l-İşba' *Taḥrīrū't-Taḥbīr* nām eşerinde dir ki: “*Ebī Temmām'ın dīvānını tettebbü' itdigimde üç yüz elli dört beyt ile doḳsan mıṣra' buldum ki nev'-i mezkūra müte'allik idi.*” Ve Mütenebbī'niñ dīvānını tefahḥuşda nev'-i mezkūra müte'allik yüz yetmiş üç mıṣra'la dört yüz beyt buldığını yine mūmā-ileyh beyān itmişdir. 'Arabī'de irsāl-i meşele nazmen mişāl Mütenebbī'niñ:

[56] şî'r

إِذَا أَنْتَ أَكْرَمْتَ الْكَرِيمَ مَلَكْتَهُ *** وَإِنْ أَنْتَ أَكْرَمْتَ اللَّيْمَ تَمَرَّدَا

وَوَضَعَ النَّدَى فِي مَوْضِعِ السَّيْفِ بِالْعُلَى *** مُضِرٌّ كَوْضِعِ السَّيْفِ فِي مَوْضِعِ النَّدَى

Fārsī'de mişālī Şā'ib-i İṣfahānī'niñ:

³²⁶ Neml Sûreis 88.

³²⁷ Bakara Sûresi: 138.

[xv] beyt

ز دولت نیست جز تشویش خاطر حاصل دیگر *** بزرگی مایه طوفان بود پیوسته در یارا

Lisānımızda mişāli Rāğıb Paşa‘niñ:

[XXIV] beyt

kāse-i fağfūr lebrīz olsa da virmez şadā *** servet efzāyiş bulunca aḡniyā hissetlenür

li-muḡarririhi:

[XXV]

hubūb-ı bād ile mevc-efken olur lā-cerem deryā *** bezimde şūr-ı mestān naḡme-i sāz u nevādandur

Nābī‘niñ:

[XXVI] beyt

esāfil olmasa olmaz e‘ālī nā’il-i sāmān *** viren zirā ki şūret cāme-i zer-tāra sūzendür

ve-lehū eyḡan:

[XXVII]

rūyından olur sīnesinüñ şafveti zāhir *** ma’lūm olur aḡvālī nehāruñ seḡerinden

Re’isü’l-küttāb Ḥayrī‘niñ:

[XXVIII] beyt

‘aceb mi ḡafleti efzūn iderse rīş-i sefid *** ki vaḡt-i şubḡ olur dīdelerde ḡvāb leziz

Rāşid-i Mü’erriḡ‘iñ:

[XXIX] beyt

cedel-kārāne ḡāmūşī kadar rengin cevāb olmaz *** sükūtın merd-i dānā ḡaşmını ilzām için şaḡlar

‘İzzet Monla‘nıñ:

[XXX] beyt

ta‘addüd eylemez icāb menba‘-i feyze *** piyāle olsa hezārān yine sebū birdür

Haşv

Haşv, luğatde ‘zā’id’ ma‘nāsına olub ıstılāhda fā’idesiz bir lafzı zā’id olarak irād itmekdir. Hafī qalmaya ki mütekellim, kelāmda elfāz-ı zā’ide tefevvühünden ihtirāz itmesi lāzım olduğu gibi nāzım veyā nāşir daḥi naẓm u neşrde haşv u zā’id olan kelimātin irād u isti‘mālinden ḥazer itmeleri lāzımdır.

Ve haşv isti‘māline nāzım için mecbūriyyet, tezyīn-i kelām ile ikmāl-i veznden neş’et itdigi, nāşir daḥi sec‘e mürā‘at ile tezyīn-i ‘ibārāta kıyām itdikde lā-büdd bu ḥuşūşı iltizām itmege mecbūr olur. Ma‘a-hāzā mümkün olduğu kadar elfāz-i zā’ide kullanmaḡdan mü‘ellif-i kelāmın ihtizārı elzemdir.

Ve haşv ‘ale’l-‘umūm iki kısım olub birine *haşv-i kabīḥ* ve diğeri *haşv-i melīḥ* dinilür. Haşv-i kabīḥe mişāl Mütenebbi‘niñ:

[57] şî‘r

وَلَا فَضْلَ فِيهَا لِلشَّجَاعَةِ وَالنَّدَى *** وَصَبْرَ الْفَتَى لَوْلَا لِقَاءُ شَعُوبٍ

Beytinde vāki‘ «نَدَى» lafzı gibi. Beyt-i mezkūrūñ mışra‘-ı evvelindeki «فِيهَا» zamīri dünyāya rāci‘ olub «شَعُوبٍ» ism-i mevtdir. «نَدَى» kaşr ile ‘ināyet’ ve ‘aṭā’ ma‘nāsınadır. Müfād-ı beyt: “Egerçi nüfūs için ‘ākıbet mevte liḡā ve rıḥlet-i dār-ı beḡā muḡarrer olmasa bu ‘ālem-i kevn ü fesādda ne şecā‘at ve ne ‘aṭā ve ne de şedā’ide şabr için faẓilet olmazdı.” dimekdir. Müfād-ı beyt ‘şecā‘at’ ile ‘şabr’da şaḥiḥ olub ancak «نَدَى» ya’nī “‘aṭā’da şaḥiḥ degildir. Zīrā seci‘, dünyāda ḥulūdı teyakḡun itse helākden ‘adem-i ḥavfindan nāşī ḡarb u veḡāya iḡtiḡām itmek kendüsine sehl ü āsān olub ol vaḡt şecā‘atde bir faẓilet olmaz idi. Kezālik şaḡş-ı

şābır zevāl-i şedā'idde beḳā'-i 'ömrini teyaḳḳun eylese bi'l-āḫire ḫalāşına vüṣūḳ-i i'timādı cihetle meḳārihe şabr u taḥammul daḫi feẓā'ilden 'add olunmazdı. Lākin 'aṭā vü 'ināyet şāḫibi olub mālını bezl iden kimse böyle olmayub zīrā dünyāda bāḳī ḳalmasını teyaḳḳun itse müṭāla'a-i ihtiyācdan nāşī baḫş u 'aṭā emr-i müte'assir olub bu taḳdīrde ḫāl-i ḫulūdda bezl-i māl bi'l-'aks feẓā'ilden ma'dūd oldığı gibi ḫāl-i teyaḳḳun-ı mevtde sehl olur. Binā'en-'alā-hāzā beyt-i mezkūrda vāḳi' «نَدَى» lafzı ḫaşv-i ḳabīḫ veyāḫūd kelāmı ifsād itdiginden ḫaşv-i müfsid olmuş olur.

Ḫaşv-i melīḫe 'Arabī'de mişāl Züheyr bin Ebī Sülma'nın:

[58] şî'r

فَأَعْلَمُ عِلْمَ الْيَوْمِ وَالْأَمْسِ قَبْلَهُ *** وَلَكِنِّي عَنْ عِلْمِ مَا فِي غَدٍ عَمِي

Beyt-i mezkūrda ke'enne «قَبْلَهُ» lafzı gibi. Ma'nā-yı beyt: “*Taḫḳīḳ, benim 'ilmim māzī ile ḫālī iḫāṭā idüb lākin yarın vāḳi' olacaḳ şu'ünātdan ya'nī müstaḳbelden bī-idrākim.*” İmdi 'düñki gün' ma'nāsına olan «أَمْسِ» lafzından soñra «قَبْلَهُ» lafzı ḫaşv ise de lākin ma'nāyı ifsād itmediginden *ḫaşv-i ḡayr-i müfsid* yāḫūd *ḫaşv-i melīḫ* 'add olunur.

Mübālaḡa

Mübālaḡa, fenn-i bedī'iñ muḫassinātından olub şî'riñ ṭarāvetini tezyīd ider.

Nitekim denilmiştir:

[59] mısra'

أَحْسَنُ الشَّعْرِ أَكْذَبُهُ

[xvi] mısra'

چون اکذب اوست افضل اوست

Ancak ba'zıları Ḥassān bin Ṣābit'in şu şi'rine istināden mübālağayı fenn-i bedī' aḳsāmından 'add itmemişler:

[60] şi'r

فَإِنَّ أَشْعَرَ بَيْتٍ أَنْتَ فَائِلُهُ *** بَيْتٌ يُقَالُ إِذَا أَنْشَدْتَهُ صَدَقًا

Ya'ni: “Şā'iriñ inşād itdigi şeyleriñ eñ eyüsi odur ki anı kıṛā'at itdigiñ vaḳtde müstemi' anı taşdıḳ itsün.”

Ve mübālağa ıstılāḥda, vuḳū'ı 'aḳla ḳarīb olan bir şey'i ifrāt üzere vaşfdır.

İḡrāk ḫāricde mümkin olub vuḳū'ına 'ādet cārī olmayacak şüretde bir şey'i tavşıfdir.

Ġulüvv ne ḫāricde mümkin ve ne vuḳū'ına 'ādāt cārī olur bir şüretle bir şey'i ta'rifdir.

Furḳān-ı Kerīm'de vāḳi' şu āyet, mübālağa-i ḥasene 'add olunur. Nitekim: «سَوَاءٌ مِنْكُمْ مَنْ أَسَرَ الْقَوْلَ وَمَنْ جَهَرَ بِهِ وَمَنْ هُوَ مُسْتَخْفٍ بِاللَّيْلِ وَسَارِبٌ بِالنَّهَارِ»³²⁸. Ve kezālik şu ḥadīs-i ḳudsī mübālağa-i bārī'ayı şāmildir: «كُلُّ عَمَلِ ابْنِ آدَمَ لَهُ إِلَّا الصَّوْمَ فَإِنَّهُ لِي وَأَنَا أَجْزِي بِهِ»³²⁹. Ve bu ḥadīşin baḳiyyesinde «فَوَالَّذِي نَفْسُ مُحَمَّدٍ بِيَدِهِ خَلَقَهُ فَمِ الصَّائِمِ أَطِيبُ عِنْدَ اللَّهِ مِنْ رِيحٍ»³³⁰. Bu iki ḥadīşde iki mübālağa-i belāğa vardır ki birisi a'māl-i sā'ire ḫāricinde cenāb-ı Ḥaḳḳ -celle şānuhū-nuñ şıyāmı kendüsine isnād itmesi, mükāfātınıñ celālet derecesine bir delīl olub ikincisi rāyiḥa-i femm-i şā'imiñ taḡayyüriyle berāber būy-ı miske terciḥi daḫi anıñ gibidir. Zīrā ekl ü şūrb imsākinden şā'imiñ nefesi müteḡayyir olub fenā bir rāyiḥa kesb ider. Ma'a-hāzā anı

³²⁸ Ra'd Sûresi: 10.

³²⁹ *Buhârî*: 5927.

³³⁰ *Müslim*: 1151.

atıyab-ı revāyih olan rāyiha-i miske terciḥ itmek mübālağa-i ḥasenedir. Mübālağaya ‘Arabī’de nazmen mişāl:

[61]

وَنُكْرِمُ جَارَنَا مَا دَامَ فِينَا *** وَنُتْبِعُهُ الْكَرَامَةَ حَيْثُ مَا لَا

Fārsī’de mişāli:

[xvii]

بر چو سیمش از آسیبِ پیرهن مجروح *** لب چو لعلش از آمد شدِ نفس افگار

Lisānımızda mişāli Fuḫūlī’niñ:

[XXXI] nazm

her ḥabāb-ı eşküme bir ‘aks salmış peykerüm *** şāh-ı mülk-i miḥnetem dutmuş cihānı leşkerüm

İgrāk

İgrāk diye vukū‘ı mümkün olub ancak üzerine ‘ādet cārī olmayan bir şüretle bir şey’i vaşfdır. Bu vechle mübālağanıñ fevkinde ve gulüvvüñ mā-dünında bir derecededir.

İgrāk ile gulüvvden her biri gerek Furkān-ı Mecīd’de ve gerek fuşahā-yı ‘Arab kelāmında dā’imā edāt-ı ihtimāl ve edāt-ı muḳārebe ile zıkr olunub bunlarsız zıkrleri muḥassinātından ‘add olunmaz. Ve mezkūr edātlarla zıkr olunmalarına sebep istiḥāleden imkān derecesine taḳarrub içündür. Meşelā «يَكَاذُ سَنَا بَرْقُهُ يَذْهَبُ بِالْأَبْصَارِ»³³¹. ‘Barḳ’ıñ insānıñ gözini gidermesi ‘aklen müstaḥīl değilse de ancak ‘ādetiñ ḥāricinde olduğundan edāt-ı muḳārebe ile zıkr olunmuş. Kezālik edāt-ı ihtimāl ile imkān derecesine yaklaşdırılan igrāka mişāl:

³³¹ Nūr Sûresi: 43.

[62]

وَلَوْ أَنَّ مَا بِي مِنْ جَوَى وَصَبَايَةٍ *** عَلَى جَمَلٍ لَمْ يَبْقَ فِي النَّارِ كَافِرٌ

şu beyt yine bu me'âldedir:

[xviii]

آنچه بر من بگذرد گر بگذریدی بر جمل *** یافتندی کافران در جنتُ المأوی مقرر

Terceme li-muḥarririhi:

[XXXII]

*cemel çekeydi benüm çekdigim cefâyı eger *** olurdı zümre-i küffâra bâğ-ı ‘adn maḳarr*

Lisânımızda iğrāka mişāl li-mü’ellifihi:

[XXXIII]

*kılsa bir mūra eṣer ‘āṭifet-i Hayy-i Qadîr *** cāh u ḥaşmetde Süleymān ider anı tevḳîr*

*‘aksine dönse eger ḥükm-i kazā ‘ālemde *** cāh olur çāh u şeref zillet ü meysûr ‘asîr*

Ġulüvv

Ġulüvv mübālağa ile iğrākñ fevķinde olub ‘aķlen ve ‘ādeten müstaḥîl olan bir vaşf ile bir şey’i tavşîfdır. Ġulüvv iki kısım olub bir kısmı maķbûl ve dîgeri merdûd u ğayr-i maķbûldür.

Maķbûl olan kısım muṭlaķā edât-ı muķārebe ile zikr olunandır ve ğulüvv şan‘atını iltizām iden şā‘ir taḥayyülât-ı ḥasene ķālıbına nazmını sebk ü ifrāğ itmek lâzımdır ki ‘aķl anı ķabûle meyl itsün. Maķbûl olan ğulüvv ‘Arabî’de mişāl « يَكَادُ »³³². Āyet-i mezkûrede zeyt yağınınñ āteş mess itmeksizin

³³² Nûr Sûresi: 35.

išti‘āl itmesi müstahīl ise de edāt-ı muḳārebe olan «کاد» ile zıkr olundığından maḳbūldür. Nazmen mişāli:

[63]

تَكَادُ قِسِيُهُ مِنْ غَيْرِ رَامٍ، *** تُمْكِّنُ فِي قُلُوبِهِمِ النَّيَالَا
تَكَادُ سُيُوفُهُ مِنْ غَيْرِ سَلٍّ *** تُجِدُّ إِلَى رِقَائِهِمِ انْسِلَالَا

şî‘ri gibi. Şî‘r-i mezḳūrda daḥi ‘oḳ’ remy olunmadan ḳulūb-ı a‘dāda yer tıtması veyāḥūd min-ğayr-i sel süyūfuñ riḳāb-ı a‘dāyı berelemesi ‘aḳlen ve ‘ādeten müstahīl ise de ancak ef‘āl-i muḳārebeden «کاد» ile zıkr olunub ta‘dīl olunmuştur.

Ef‘āl-i muḳārebesiz olan ḡulūvve mişāl Ebī Nūvās‘ın:

[64]

وَأَخَفْتُ أَهْلَ الشِّرْكِ حَتَّى إِنَّهُ *** لَتَخَافُكَ النُّطْفُ الَّتِي لَمْ تُخْلَقِ

Fārsī’de ḡulūvve mişāl ‘Örfī’niñ:

[xix] beyt

منقار بند کرده ز سستی هزار جای *** تا اولین دریچه تو طائر قیاس

Yine ‘Örfī’niñ beyt:

[xx]

بعد از هزار سال بیام زحل رسید *** گر پاسبان قصر تو سنگی کند رها

Enverī’niñ:

[xxi] beyt

مرغابیانِ جوهرِ دریایِ تیغِ تو *** هریکِ بروزِ معرکه صیادِ صد نُهنگ

Lisānımızda ğulūvve mişāl Nef'ī'niñ sitāyiş-i esb hakkında:

[XXXIV] beyt

düşmeden sāyesi hāk üzere ider 'ālemi tay *** sehv ile rākibi ger kılsa 'inānın irhā

Ma'lūm ola ki şi'rde ğulūvv kizbiñ derece-i nihāyeti ise de ma'a-hāzā yine zātında kuvvet-i ṭabī'atden ilerü gelüb ğulūvv ü iğrāk fuḥūl-i şu'arāya maḥşūş bir keyfiyyetdir. Meşelā 'Arabī'de bakılsa eñ ziyāde ğulūvv tefevvüh idenler Mütenebbī ve emşālī şu'arā-yı be-nām olub kuvvet-i ṭabī'at tenākuş itdikçe kelām da o nisbetde 'ādīleşür.

Kezālik Fārsī'de Enverī'niñ ve lisānımızda Nef'ī'niñ bir kerre kaşāyidine bak ki her beytde bir ğulūvv ü iğrāka rāst gelüb lākin anlardan dūn olanlarıñ eş'arında bu hāli göremezsiñ. Lākin bilmeyen “*Bu ne kadar büyük yalandır!*” deyu ta'yibe daḥi kıyām ider. Nitekim mervīdir ki:

Bir gün Mütenebbī'niñ şu şi'ri, kayāşıra-i Rūm'dan biriniñ nezdinde inşād olunduḡda:

[65] şi'r

كَأَنَّ الْعَيْسَ كَانَتْ فَوْقَ حَفْنِي *** مُنَاخَاتٍ فَلَمَّا تُرِّنَ سَلَاً

[xxi] Metinde beytin acüzündeki kelime «نكهنگ» şeklinde yazılmakla beraber sözlüklerde böyle bir kelimeye rastlanılamamış olduğundan beyit, *Luġatnāme-i Dihhūdā*'daki şekliyle yazılmıştır. Ayrıca yukarıda Enverī'nin olduğu belirtilen beyit bu şairin divanında yer almamasına karşılık, *Luġatnāme-i Dihhūdā* da “Kātibi-i Tūrşizi” maddesinde şairin şiirlerine örnek olarak verilmiştir (Evhadüddin Enverī, *Dīvān-ı Enverī*, Bozorgtarin Ketābkhāne Alaktrunik She'r va Adab-e Pārsi 'Dorj 4', Tahrān: Mehr Argham Rayaneh, 2011; *Luġatnāme-i Dihhūdā*, ed. Ali Ekber Dihhūdā, Tahrān: Dehkhoda Lexicon Institute International Center for Persian Studies, erş. 02.05.2013, <http://www.loghatnaameh.org>, “Kātibi-i Tūrşizi” md.).

Kayser şî'r-i mezkûrî terceme itdirdikde:

“Ben bu şā’irden ziyāde yalancı kimse görmedim. Hîç deve insānîñ gözi
üzerinde ināha ider de o ādam şağ kalur mı?” didi.

Lākin hāl kayseriñ didigi gibi olmayub belki Mütenebbî’niñ şî’rinde olan gulüvvüñ
berā’at-i ṭab’ına dālldir. Ğulüvve mişāl Nef’î’niñ:

[XXXV] beyt

şanurlar bir gül-i zer-dūzdur bir naṭ’-i hārāda *** ruḥāmında görenler ‘aks-i hūrşid-i pür-envārı

Yine Nef’î’niñ:

[XXXVI] beyt

şikest itmez ḥabābın itse cevālān rūy-ı deryāda *** dokunsa barḳ-ı na’li nerm iderken seng-i hārāyı

Mülük-i Deyālîme’den ‘Aḫudü’d-devle’niñ şu gulüvv-i ātisi ne kadar fāhiş
olub şehāfet-i ‘aqlına dāl oldığı beyāna ḥācet yokdur. Nitekim dimişdir:

[66] nazm

لَيْسَ شُرْبُ الرَّاحِ إِلَّا فِي الْمَطَرِ *** وَغِنَاءٌ مِنْ جَوَارٍ فِي السَّحَرِ

عَانِيَاتٍ سَالِيَاتٍ لِلنُّهَى *** نَاعِمَاتٍ مِنْ تَضَاعِيفِ الْوَتَرِ

مُبَرِّزَاتِ الْكَأْسِ مِنْ مَطْلَعِهَا *** سَاقِيَاتِ الرَّاحِ مَنْ فَاقَ الْبَشَرِ

عَضُدُ الدَّوْلَةِ بَانتَ رُكْنُهَا *** مَلِكُ الْأَمْلاكِ غَلَّابُ الْقَدَرِ

Nazm-ı mezkûrîñ mışra’-ı ahîrindeki «مَلِكُ الْأَمْلاكِ» ya’nî ‘melikü’l-mülük’ ta’bîriyle
kendüsini telkîbden soñra «غَلَّابُ الْقَدَرِ» ya’nî mübālağa ile ‘kādere galebe idici’. Ve
böyle söyleyişi büyük hezeyāndır. Müşārun-ileyh bu nazmı inşā itdikden soñra artık
felāh bulmayub pister-i bīmārīye düşerek kavluhū -te’ālā-: « مَا أَعْنَى عَنِّي مَالِيَهُ هَلَكَ عَنِّي »

«سُلْطَانِيَّة»³³³ kelāmından başka lisānı bir şey'i nuṭka muḳtedir olamayarak ol vechle

vefāt itdiği, tāriḥlerde muḥarrerdir. Fārsī'de gulūvve miṣāl Enverī'niñ:

[xxii] *naẓm*

اگر بقا نبود در جهان ترا چه زیان *** بقا بذات تو باقی نه ذات تو ببقاست

Kezālik 'Örfī'niñ faḥriyyesinde:

[xxiii] *naẓm*

من کیستم آن سالکِ کونینِ مسیرم *** کز بیختهٔ جوهرِ قدس است خمیرم

بر صفحهٔ تصویرِ جلال است مثالم *** در پردهٔ تقدیرِ محال است نظیرم

Taẓmīn-i Müzdevec

Taẓmīn-i müzdevec nāsir veyā nāẓım, neşr ü naẓm arasında³³⁴ iki lafz-ı müsecca' īrād u ityān itmesine tesmiye olunur. 'Arabī'de miṣālī ḳavluḥū -te'ālā-
«وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنْتًا يَمِينٍ»³³⁵ ḳavl-i münifī gibi. Kezālik «الْمُؤْمِنُونَ هَيِّئُونَ لَيْسُونَ»³³⁶ ḥadīs-i ṣerīfinde vāḳi' olduğu gibi. 'Arabī'de naẓmen miṣālī:

[67] *şī'r*

تَعُوذُ رَسْمُ الْوَهْبِ وَالنَّهْبِ فِي الْعُلَى *** وَهَذَانِ وَقْتُ اللَّطْفِ وَالْعَنْفِ دَائِبُهُ

Fārsī'de miṣālī Ḳavāmi-i Gencevī'niñ:

[xxiv] *beyt*

ای بده قدوهٔ وضع و شریف *** وی شده قبلهٔ صغار و کبار

³³³ Hâkka Sûresi: 28 ve 29.

³³⁴ Tanımda “arasında” kaydı ile ifade edilmek istenen, nesirde birden fazla fâsılanın sonunda meydana gelen sec'i ve nazımda birden fazla mısranın sonunda meydana gelen kafiye ve redifi tanımının dışında tutmaktır.

³³⁵ Neml Sûresi: 22.

³³⁶ *Müsnedü's-Şihâb*: 139, 140.

Bākī merhūmuñ:

[XXXVII] beyt

hemîşe şan‘at u pîşem dem-ā-dem endîşem *** özümlle ceng ü cedel yılduzumla bahş ü cidāl

Cem‘

Mütekellim iki veyāhūd dahā ziyāde şeyleri hük-m-i vāhidde cem‘ itmekdir.

Meşelā «الْمَالُ وَالْبَنُونَ زِينَةُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»³³⁷ āyetinde cenāb-ı Hakk māl ile evlādı hayāt-ı

dünyā zīnetinde cem‘ itmiş ve kezālīk «الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ بِحُسْبَانٍ ۝ وَالنَّجْمُ وَالشَّجَرُ يَسْجُدَانِ»³³⁸.

Bu āyetde daḥi ḥisāb içün şems ile kamer ve secdede nebāt ile şeceri hük-m-i vāhidde cem‘ itmiştir. ‘Arabī’de nazmen mişālī:

[68] şî‘r

إِنَّ الشَّبَابَ وَالْفَرَاعَ وَالْجَدَّةَ *** مَفْسَدَةٌ لِلْمَرْءِ أَيُّ مَفْسَدَةٍ

Şā‘ir bu beytde gençlik ve ferāğ ve ğınāyı mazarrat içün hük-m-i vāhidde cem‘ itmiştir. Fārsī’de mişālī:

[xxv] beyt

بر لېش زلف عاشقست چوڼ من *** لاجرم همچو منش نيست قرار

Lisānımızda mişālī:

[XXXVIII] beyt

buḥl u isrāf nev‘-i insāna *** ne kadar dā‘ī-i mazarratdur

³³⁷ Kehf Sûresi: 46.

³³⁸ Rahmân Sûresi: 5. ve 6.

Cem‘ ma‘a’t-Taḫsīm

Cem‘ ma‘a’t-taḫsīm, mütেকellim bir veyāḥūd dahā ziyāde şeyleriñ beynini cem‘ idüb soñra taḫsīm itmege dirler³³⁹. Meşelā birine ḥiṭāben “*Ben seniñle ikimiz meşgūlüz, ammā sen lehv ü lu‘be ve ben taḫşīl-i kemāle.*” Bu ‘ibārede mütেকellim evvelā muḥāṭabla iştigāl ḥuşuşını beynlerinde cem‘ idüb ba‘dehū‘ ‘lehv ü lu‘b’ ile ‘taḫşīl-i kemāl’e taḫsīm itdi. Nazmen ‘Arabī’de mişāli:

[69] şî‘r

الْمَالُ وَالْمَاءُ فِي كَفِّهِ قَدْ جَزَا *** هَذَا لِرَاجٍ وَذَا لِلْجَيْشِ حِينَ ظَمِي

Lisānımızda nazmen mişāli:

[XXXIX] beyt

‘ışkdan pervāne vü bülbülde bir ḥālet olub *** birisi efğān ider ancaḫ biri kendin yaḫar

Fārsī’de mişāli:

[xxvi] beyt

من و زلفین تو نگونساریم *** لیک او بر گل است و من بر خار

Cem‘ ma‘a’t-Tefrīḫ

Cem‘ ma‘a’t-tefrīḫ mütেকellim ḥükm-i vāḥidde³⁴⁰ iki şey’iñ beynini cem‘ idüb soñra aralarını tefrīḫ itmege dirler. Nitekim « وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَتَيْنِ فَمَحْوُونا آيَةَ اللَّيْلِ »

³³⁹ Tanımda “şeylerin beynini ḥükm-i vāḥidde cem idüb” denilse daha yerinde olacaktır. Herhangi bir kayıt belirtilmeden şeylerin beynini mutlak olarak cem etmekten bahsedilirse söz konusu sanat “cem’ ma‘a’t-tefrīḫ” ile karıştırılabilir (bk. dp.340).

³⁴⁰ Bu sanatı, muḥassinât-ı ma‘neviyeye dāhil eden Sekkākî olup (*Mu‘cemü’l-Muşṭalahātü’l-Belāğiyye*, “Cem‘ ma‘a’t-tefrīḫ” md.), kendisinin tanımında “cem’ ma‘a’t-tefrīḫ” iki şeyin “ḥükm-i vāḥid”de değil “mânâ-yı vāḥid”de cem edilmesi suretiyle olur (Ebû Ya’kûb es-Sekkākî, *Miftāḥu’l-‘Ulûm*, Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 1987, 426). Konuya şahit gösterilen İsrâ Sûresinin 12. âyetindeki ve metinde [xxvii] numaralı beyitteki cemler de, ḥükm-i vāḥidde değil mânâ-yı vāḥidde yapılmıştır. Ay ve güneş “âyet/yıldız” mânâsında cem edilmiştir. [xxvii] numaralı beyitte ise «من»

«وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً»³⁴¹. Gūyā cenāb-ı Hakk buyuruyor ki: “Şems ve Kāmer birisi *nehārī* ve biri *leylī* olarak iki āyet olub bu vechle iki kevkeb olmaları hasebiyle beyenlerini *bidāyeten cem* ile *berāber ba‘dehū Şems, nehārī ve Kāmer leyli tenvīr* itdiği için birbirinden *tefrīk* itdik” demekdir. ‘Arabī’de nazmen mişāl:

[70] şî‘r

سَنَاهُ كَالْبَرْقِ يَجْلُو كُلَّ مُظْلِمَةٍ *** وَالْعَزْمُ كَالنَّارِ يُغْنِي كُلَّ مُجْتَرِمٍ

Şā‘ir evvelā memdūhuñ şabāhatini zulmeti izālede barka teşbīh itdiği gibi ‘azm u himmetini daği aşhāb-ı cināyeti ihrākda āteşe teşbīh itmiş ve şî‘r-i mezkūr bu vechle cem’ ma‘a’t-tefrīk şan‘atını şāmildir. Zīrā ‘senā’ ile ‘‘azm’i evvelā cem’ idüb ba‘dehū birini zulmeti tenvīre dīgerini mücrimleri ifnāda birbirinden tefrīk itdi. Terceme-i şî‘r li-muharririhī:

[XL]

*düşmeni ifnāda āteşdür şanasıñ himmeti *** berğdur tenvīr-i zulmetde senā-yı tal‘ati*

ve «تو» yani “ben” ve “sen”, «شع» yani “mum” mânâsında mecâzen cem olmuştur. Her iki cemde de herhangi bir hüküm belirtilmemiştir. Dolayısıyla tanıma “hük-m-i vâhid” kaydı yerine “mânâ-yı vâhid” kaydı düşülmelidir.

İki şeyin “hük-m-i vâhid”de cemi ise cem’ ma‘a’t-taksīm sanatıyla gerçekleşir. Söz konusu sanata örnek verilen [XL] numaralı beyitte “pervâne” ve “bülbul”ün arası cem edilmiştir. Fakat bu cemde, “Güneş” ve “Ay”ın her ikisinin yıldız olması gibi, bir mânâya delalet söz konusu değildir. Yani “pervâne” ve “bülbul” ortak bir mânâda değil “aşktan kendilerinde bir hal olma” hükmünde cem olmuşlardır.

³⁴¹ İsrâ’ Sûresi: 12.

[70] Şeyh Safiyyüddin’e ait olan beyt, şairin bediyyesinde şöyle yer almaktadır: «سَنَاهُ كَالْبَرْقِ يَجْلُو كُلَّ مُظْلِمَةٍ *** وَالْبَاسُ كَالنَّارِ يُغْنِي كُلَّ مُجْتَرِمٍ» (Safiyyüddin el-Hillî, *Dīvānu Şafiyyü’l-dīn el-Hillî*, haz. Kerem el-Bustānî, Beyrut: Dar Sader, 1962, 693). Beyit asıl şekliyle *Envāru’r-Rebī‘ fī Envā’i’l-Bedī’*’de cem ma‘a’t-tefrīke örnek olarak verilmiş ve açıklamasında da «سَنَاء» ve «بَاس»in «نار» olmakta cem olduğu daha sonra aralarının tefrīk edildiği ifade edilmiştir (İbn Ma’sûm, *Envāru’r-Rebī‘ fī Envā’i’l-Bedī’*, 393). Fakat beytin *Hizānetü’l-Edeb* ve dolayısıyla *Def‘ü’l-Mesâlib*’deki halinde cem sanatı bulunmamakta; «سَنَا» ve «عَزْم» arası tefrīk edildiğinden yalnızca tefrīk sanatı yer almaktadır.

[XL] Türkçe tercümesi olduğu [70] numaralı beytin açıklamasına bakınız.

Fārsī’de mişāl:

[xxvii] beyt

گوی من و تو دو شمع بودم بهم *** یک شمع ببرد و دیگر می سوزد

Kināye

Kināye luġatde terk-i taşrīḥ olub, ıştılāḥda mütekellim, bir ma‘nāyı zıkr itmek murād idüb ancaḥ anı lafz-ı mevzū’ıyla ve şarāḥaten zıkr itmeyüb belki aña delālet idici bir ma‘nā-yı āḥarla zıkr itmesine dinilür. Meşelā, “*Fülān ādamıñ maṭbahında küi çokdur.*” ve “*Fülānıñ kılıc bendi uzundur.*” denildikde, birisinde o zātıñ maṭbahında çok yemek taḃḥ olundığı ve diğesinde tavilü’l-kāme oldığı añaşılır.

[Hakikat, Kināye ve Mecāz]

Ve *kināye* ile *mecāz* beyninde fark şudur ki *kināye*de ḥaḳīḳat ma‘nāsı bulunub *mecāz*da ise ma‘nā-yı ḥaḳīḳī bulunmaz. Zīrā “*Ḥammāmda bir arslan gördüm.*” didiğñ vaḳtde ḥammāmda ḥayvān-ı müfterisiñ bulunması ġayr-i muḥtemel olub ‘recül-i şücā’ murād olundığı bedīḥidir. Ammā “*Fülānıñ küli çokdur.*” didiğñ vaḳtde o ādamıñ miżyāf oldığı añaşıldığı gibi ḥaḳīḳatde külüñ daḡi keşir oldığı münfehim olur.

Ve’l-ḥāşıl isti‘māl olunan bir kelime; yā ḥaḳīḳī, veyāḥūd ma‘nā-yı ḥaḳīḳīniñ ‘adem-i cevāzıyla ḥaḳīḳī, veyāḥūd ma‘nā-yı ḥaḳīḳīniñ cevāzıyla ġayr-i ḥaḳīḳī olub birincisine **ḥaḳīḳat** ve ikinciye **mecāz** ve üçünciye **kināye** dirler.

[Güzel bir Lafız ile Kabih bir Şeyden Kinaye]

Kināyeniñ aḥseni odur ki mütekellim güzel bir lafz ile kabih bir şeyden kināye itsün. Meşelā kavluhū -te‘ālā- «كَانَا يَأْكُلَانِ الطَّعَامَ»³⁴² ya‘nī “*Hazret-i Meryem ve İsa -‘aleyhime’s-selām- sā’ir āḥādu’n-nās gibi ekl iderlerdi.*” Bu āyetde ‘ekl-i ta‘ām’dan murād ḥadeşdir. Kezālik «وَقَدْ أَفْضَى بَعْضُكُمْ إِلَى بَعْضٍ»³⁴³ āyet-i mezkūrede olan «أَفْضَى»dan murād mücāma‘atdır. *Kur‘ān-ı Kerīm*’de bu mişllü huşuṣāt kāmilen kināye ile zıkr olunmuşdur. Zīrā mütekellim bir fuḥş ma‘nāyı, mevzū‘un-lehiyle zıkr ider ise münāfi‘-i belāgatdır. Li-muḥarririhi:

[XLI]

*ḥüsn-i ta‘bire mūrā‘āt zarāfet sayılır *** yoksa meyḥāneciden başka degil pīr-i muḡān*

İbn Mu‘tezz‘den maḥkīdir ki “*Arablar bir kimsede ibānet olsa «أَنْتَ تَحْتَ الْعَصَا» dirler*” Ya‘nī “*Sen ‘aşā altındasın.*” ba‘dehū bu şi‘ri inşād itdi:

[71] şi‘r

رَوْحُكَ زَوْجٌ صَالِحٌ *** لَكِنَّهُ تَحْتَ الْعَصَا

Ümmet-i ‘Arab‘iñ naḥvet ü gayretlerinden ḥarā‘ir-i nisāyi «بَيْضَة» ile kināye iderlerdi.

Kur‘ān-ı Kerīm’de daḥi bunun mişli tevārüd itmişdir. Kavluhū -te‘ālā-: «كَانَ لَهُنَّ بَيْضٌ»

³⁴⁴. «مَكْنُونٌ»

Lisānımızda kināyeye neşren mişāl ‘pāk-i dāmen’, ‘cerī’, ‘şāf-derūn’, ‘gözi açık’ ve nazāyiri gibi. Kināye tarīkiyle müsta‘mel olan elfāza **mekniyyün-bih** ya‘nī

³⁴² Mā‘ide Sûresi: 75.

³⁴³ Nisâ Sûresi: 21.

³⁴⁴ Saffât Sûresi: 49.

‘anıñla kināye olunmuş’ ve delālet itdikleri levāzım-ı ma‘nāya **mekniyyün-‘anh** ya‘nī ‘anıñla kināye idilmiş’ tesmiye olunur.

Kināye üç kısım olub;

[Matlûbu Mevsûf olan Kinâye]

Kendüsiyle matlûb, şıfat ve nisbet olmayub belki matlûb olan nefis-i mevsûfdur. Zamîrden kināye olarak şarāb ma‘nāsına olan ‘bintü’l-kerm’ ile ‘āb-ı āteş-reng’ gibi.

[Matlûbu Sıfat olan Kinâye]

Kısm-ı sâni, matlûb olan şıfatdır. ‘Hamākat’den kināye olarak ‘kalın kafalı’ gibi.

[Matlûbu Nisbet olan Kinâye]

Kısm-ı sālîs, kendüsinden nisbet murād olunandır. ‘Arabî’de mişālî:

[72] şî‘r

إِنَّ السَّمَاحَةَ وَالْمُرُوءَةَ وَالنَّدَى *** فِي قُبَّةٍ ضَرَبَتْ عَلَى ابْنِ الْحَشْرِجِ

«نَدَى»; ‘aṭā’ ma‘nāsına olub ya‘nī ‘semāḥat’ ve ‘insāniyyet’ ve ‘aṭā’ memdūḥ olan İbn-i Hāşrec için rekz idilen ḥayme derūnundadır. Lisānımızda bunuñ mişālî “*Fülānıñ kapusı maḥaṭṭ-ı kavāfīdir*” Ya‘nī şu‘arānıñ kendüsini dā’imā sitāyiş itdiklerine kināyedir. Yāḥūd “*Kapusı açıktır.*”, “*Sofrası meydāndadır.*” ki cūd u in‘āmından kināyedir. Kināyeye nazmen mişāl:

[XLII] beyt

*elinden çekdiğüm sākī-i dehrüñ nîşi hemdür hep *** benüim şahbā deyu nûş itdiğüm zehr-āb-ı ğamdur hep*

[Ta‘rîz]

Ta‘rîz ve *telvîh*, *îmā*’, *işâret*, *kināyeniñ* envā‘ından olub;

Kināye, mevşûf-ı gayr-i mezkûr için li-ecli’t-ta‘rîz sevk olundığı vakt **ta‘rîz** ıtlâk olunur. ‘Arablar bir kimseyi kaşd iderek kelâm îrādında «عَرَضْتُ لِفُلَانٍ» ve «عَرَضْتُ بِفُلَانٍ» dirler. Güyâ o kelâm ile bir cānibe işâret itmeyüb cānib-i āharı murād ider.

Me‘ārîz fîl-kelām dañi bundan me’hûz olub bir şey ile bir şeyden tevriyedir. *Me‘ārîz*, ‘mi‘rāz’ıñ cem‘i olub, *mi‘rāz* kavle *taşrîhiñ* hilāfı olmağla tevriye ile tefsîri cā’izdir. **Tevriye** bir şey’i setr idüb gayrısını izhârdır.

“*Hāk-i pāyiñize yüz sürmege geldim.*” kelâmı ta‘rîz olub mütekellim kelâm-ı mezkûr ile aşl maqşadı olan isti‘fâfı setr ile ta‘rîz itmişdir.

[Telvîh]

Kināyede ma‘nā-yı murāda intikāl için lāzım ve melzûm arasında vesāyit-i keşîr olursa «كثيرُ الرماد» gibi **telvîh** ıtlâk olunur. *Zîrâ telvîh*, ba‘îdden gayra işâretidir.

[Remz]

Ve melzûmda hafâ ile vesāyit-i kalîl olursa **remz** ıtlâk olunur. *Zîrâ remz* ‘alā-ṭarîki’l-hafâ qarîne işâretidir. Lisānımızda mişâli:

[XLIII] *şî‘r*

‘aks urunca rûy-i sâkî cāma artdı ħumreti *** bir ayağ ile olur ser-mest mey-h‘ārān bu şeb

[Îmā ve İşâret]

Ve eger melzûmda hafâ olmamasıyla berāber vesāyit-i kalîl olursa **îmā** vü işâret tesmiye olunur. Meşelâ Buhtürî‘niñ:

[73] şî'r

أَمَّا رَأَيْتَ الْمَجْدَ أَلْقَى رَحْلَهُ *** فِي آلِ طَلْحَةَ ثُمَّ لَمْ يَنْحَوِلْ

Kavli bu kabildendir. Mefhûm-ı beyt: “*Sen mecd ü şerefiñ, âl-i Talha’da ilkâ-yı rahl ile ba’dehû anlardan ayrılmayub istikrâr u sebât itdiginı müşâhede itmediñ mi?*” demekdir. ‘Mecd’iñ, “âl-i Talha’da ilkâ-yı rahl itmesi” anlarıñ mekânında ‘mejd’iñ vücûdından ve anlarıñ mekânında mecdiñ vücûdı, anlara mecdi nisbetden kinâye olub **kinâye bi’l-vâsıta**dır.

Ta’rîz ba’zen mecâz olur. Meşelâ “*Beni ta’cîz itdiñ.*” hıtâbıyla muhâtabdan başkasını murâd itdigiñ vaqıtde buña **ta’rîz-i mecâzî** tesmiye olunub ve eger hem muhâtabı ve hem gayrısı murâd olunsa **ta’rîz-i kinâye** olmuş olur.

[XLIV] beyt

*düşnâm iderse kaşdı o şūhuñ cefâ degil *** ta’rîzdür raķibe gönül söz saña degil*

Tetmîm

Tetmîm, şâ’ir veyâ nâsir, nazm u neşrde bir kelime îrâd itmesine dirler ki kelime-i mezkûre kelâmdan tarh u tenķiş olundukda revnaķına ĥalel târî ola. Ve *tetmîm* iki nev’ olub, biri elfâzda ve diğeri ma’nâda olur. Ma’nâda olan **tetmîm** itmâm-ı ma’nâ olub elfâzda olan **tetmîm** itmâm-ı vezndir. Ve burada maṭlûb olan *tetmîm-i ma’nâdır*.

Meşelâ kavluhû -te’âlâ-: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِّنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً»³⁴⁵.

Bu âyetde «مَنْ ذَكَرٍ أَوْ أَنْتَىٰ» *tetmîm-i evvel*, «وَهُوَ مُؤْمِنٌ» ikinci *tetmîm*dir. Ve bu iki cümle ĥazf olundukda ma’nâda nokşân zâhir olub ĥüsnüne ĥalel gelür. Ve daĥi: «مَا

³⁴⁵ Nahl Sûresi: 97.

³⁴⁶ «مَنْ عَبْدٌ مُسْلِمٍ يُصَلِّيَ اللَّهُ كُلَّ يَوْمٍ اِثْنَيْ عَشْرَةَ رَكْعَةً مِنْ غَيْرِ الْفَرَاغِ، إِلَّا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ» Bu hadîşde dört mevki‘de tetmîm vâki‘ olub birincisi «مُسْلِمٍ», s̱ānī «اللَّهِ», s̱ālīs «كُلَّ يَوْمٍ», rābī «مِنْ غَيْرِ الْفَرَاغِ»dir.

İstidrāk

İstidrāk iki kısımlı olup **kısm-1** evvel bir beytiñ mışra‘-ı evveli mezemmet olub mışra‘-ı s̱ānī ile s̱ā‘ir medh husûsını istidrāk ider, meşelâ:

[74] beyt

أَخُو ثِقَةٍ لَا يُهْلِكُ الْحَمْرَ مَالَهُ *** وَلَكِنَّهُ قَدْ يُهْلِكُ الْمَالَ نَائِلُهُ

Bu beytde s̱ā‘ir «قَدْ يُهْلِكُ الْمَالَ نَائِلُهُ» ile istidrāk idüb eger şadr-ı beyt ile iktişâr itse idi mālî mevfûr olduğına delâlet idüb bu ise şıfat-ı zemm olmağla bu ihtimālî izâle iden şey ile kelâmı medhe tahvîl itdi. Lisânımızda mişâli:

[XLV] beyt

seni medh ü sitâyiş eylemem kim *** mediḥûñ havza-i ta‘rife şıgmaz

Fârsî’de:

[xxviii] beyt

دارم امید آن که نمائد وجود او *** در محنت جهان که جهان را وجود نیست

Yâhūd **bunuñ ‘aksi olan *istidrāk*de** mışra‘-ı evvel medh ve mışra‘-ı s̱ānī hicv ü mezemmet olur. Meşela:

[75] şî‘r

وَإِخْوَانُ اتَّخَذَتْهُمْ دُرُوعًا *** وَكَانُواهَا وَلَكِنْ لِلْأَعَادِي

³⁴⁶ Hadis, *Müslim*’de 728 müteselsil numarayla şu şekilde geçmektedir: «مَا مِنْ عَبْدٍ مُسْلِمٍ يُصَلِّيَ لِلَّهِ كُلَّ يَوْمٍ «ثِنْتَيْ عَشْرَةَ رَكْعَةً تَطَوُّعًا، غَيْرَ فَرِيضَةٍ، إِلَّا بَنَى اللَّهُ لَهُ بَيْتًا فِي الْجَنَّةِ، أَوْ إِلَّا بُنِيَ لَهُ بَيْتٌ فِي الْجَنَّةِ».

وَجَلَّسَهُمْ سَهَامًا صَائِيَاتٍ *** وَكَانُوهَا وَلَكِنْ فِي فُؤَادِي

Tenākuẓ

Tenākuẓ, mütekellim bir şey'i mümkün ve gayr-i mümkün'e ta'lik idüb ancak ğaraẓı gayr-i mümkün olmağa dirler. Meşelā *“Ağacların yaprakları süķūt itdikde veyāhūd bütün eşcār köklerinde münkalī' olduğda sen şāhib-cāh u sāmān olacaķsın.”* dinildikde muḥātabın şāhib-cāh olmasını birisi mümkün ve diğeri gayr-i mümkün iki şey'e ta'lik iderek tenākuẓ idilmiş olur. Zīrā faṣl-ı ḥazān vürüd ile evrāk-ı eşcārın süķūtı mümkün olup lākin inķılā'-ı eşcār mümteni' olmağla kıyāmete kadar bir emr-i muḥāldir. 'Arabī'de nazmen mişāl:

[76] şī'r

وَإِنَّكَ سَوْفَ تَخْلُمُ أَوْ تَنْهَى *** إِذَا مَا شَبَّتَ أَوْ شَابَ الْغُرَابُ

Şā'ir, şī'r-i mezkūrda muḥātabının şāhib-cāh olmasını iki şey'e ta'lik itmiş. Birisi kendüsünün ihtiyārlığına ve diğeri karganın ihtiyārlığına. Ma'a-hāzā insānın ihtiyārlığı az vakt içinde olup ammā tūl-i 'ömr ile meşhūr olan ğurābın ihtiyārlığı merkūmun şāhib-cāh olmasını gayr-i mümkün'e ta'likdir.

Īcāz u İtnāb

Īcāz kaşd olunan bir ma'nāyı eķāll bir 'ibāre ile ifāde itmege dirler. Meşelā *“Fūlān ādam nerededir?”* didiğın vaktde *“O ādam evde mi çārşūda mı mescidde mi?”* ve'l-ḥāsıl birçoķ emākin ta'dād itmekden seni müstağnī kılar. Veyāhūd *“Kim oturursa ben anıñla oturırım.”* dinildikde *“Aḥmed yāhūd Ḥasan oturlarsa berāber oturırım.”* demekle itāle-i kelāmdan seni vāreste ider.

Īcāz iki kısım olup birine *īcāz-ı kışar* ve diğesine *īcāz-ı ḥazf* tesmiye olunur.

[Îcâz-ı kısar/kasr]

Îcâz-ı kışar lafzı kalîl ve ma'nâsı keşîr olan kelâma dinilür. Meşelâ «وَلَكُمْ فِي»
«الْفَصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ»³⁴⁷ kelâm-ı münîfî gibi kıllet-i elfâzıyla berâber ma'nâ-yı
keşîre delâlet ider. Zîrâ mü'eddâ-yı âyet şudur ki: “*Kâtil kışâş olunacağını
bildiginden anıñla ğayrını kıtlden imtinâ' ider, bu ise ğayâtı mûcibdir.*” Nitekim
beyne'l-'Arab «الْقَتْلُ أَنْفَى لِلْقَتْلِ» meşel-i sâ'ire hükümünde olub bu dañi îcâz-ı kışardan
ma'düddur.

[Îcâz-ı hazf]

Îcâz-ı hazf, elfâz-ı bâkiyyeniñ delâleti hasebiyle ba'z-ı elfâz-ıñ hazfine dirler.
«وَاسْأَلِ الْقَرْيَةَ الَّتِي كُنَّا فِيهَا»³⁴⁸ kavlı-i münîfînde oldığı gibi. Ya'nî: “*Oldığımız beldeden
su'âl it*”. Hâlbuki ğarañ ahâlî-i belde olmağla ‘ehl’ hazf olunmuşdur. Nazmen
mişâli:

[77] şî'r

رَأَيْتُ زَوْجَكَ فِي الْوَعَى *** مُتَقَلِّدًا سَيْفًا وَرُمْحًا

Şâ'ir diyor ki “*Seniñ zevcini ğarbde gördüm seyf ü ğarğıyı kuşanmışdı.*” Lâkin
ğarğı kuşanılmayacağı bedîhî olmağla lafz-ıñ delâleti hasebiyle anı seyf ile berâber
zıkr eylemişdir.

³⁴⁷ Bakara Sûresi: 179.

³⁴⁸ Yûsuf Sûresi: 82.

[Hazfe delalet eden karâ'in]

[Aklın delâleti]

İcâz-ı hazfe hazfe delâlet iden karâ'in çok olub ez-cümle birisi kelâmda bir mahzûfuñ vücûdına 'aklın delâlet itmesi gibi. Meşelâ «حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةُ»³⁴⁹ kavlı-i münîfide “Size tenâvül-i meyt harâm kılındı.” takdîrinde olub ‘tenâvül’ hazf olunmuşdur. Zîrâ aḥkâm-ı şer‘iyye ef‘ale te‘alluk idüb a‘yâna te‘alluk itmedigine ve nazm-ı mezkûrda ḥukm-i tahrîm zâhiren zât-ı meyyit üzerine te‘alluk itmesiyle kelâm-ı mezkûrda elbette bir mahzûf olmak lâzım geleceğine ‘akl delâlet ider.

[Fi’le şürû’]

Ta’yîn-i mahzûfuñ karâ'ininden birisi de fi’le şürû’dur. Zîrâ şürû’ u mübâşeret mahzûfuñ şürû’ olunan fi’l olduğına delâlet ider. Meşelâ بِسْمِ اللَّهِ kavlinde tesmiye her naşıl fi’le mebdî’ kılınmış ise o fi’l takdîr olunub meşelâ kıra’ate şürû’ olundukda بِسْمِ اللَّهِ أَفْرَأُ ya’nî “Allâh -te’âlâ-niñ ismiyle kıra’ate mübâşeret iderim.” ve kıyâm u ku’ûdda بِسْمِ اللَّهِ أَقُومُ وَأَقْعُدُ ya’nî “Allâh -te’âlâ-niñ ismiyle kıyâm veyâ ku’ûd iderim.” dimekdir. Besmele ile şürû’ u mübâşeret olunan ef‘âl hep buña maqîsdir.

[Kelâmın veya muhatabın fiile iktiranı]

Qarâ’inde ta’yîn-i mahzûfdan birisi de kelâmın veyâḥûd muḥâtabıñ fi’le iktirânıdır. Meşelâ ḥîn-i tebrikde birisine “Allâh emsâl-i keşîresiyle müşerref itsün.” dinilür ki tebrik olunan zâtıñ iktirân itdigi şey her ne ise o hazf olunur.

³⁴⁹ Mâ’ide Sûresi: 3.

İtnâb u Tatvîl

İbâre-i müte‘arifeden ziyâde elfâz ile ifâde-i merâm olundukda, eger ziyâdesi fâ’ide zımnında ise **itnâb** ve eger fâ’idesiz ise **tatvîl** tesmiye olunur.

İtnâb ba‘zen bir cümlede vâkı‘ olub ba‘zen de müte‘addid cümlelerde gelür.

[Bir cümlede gelen itnâb]

Bir cümlede gelen itnâb yâ haķikât veyâhûd mecâz olarak vârid olur.

[Haķikat olarak varid olması]

Haķikât olarak vârid olduğına mişâl kavluhû -te‘âlâ- ³⁵⁰«فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ»
«فَوْقِ» kavlı-i münîfide vâkı‘ «فَوْقِ» kelimesi gibi. Zîrâ «سَقْفُ» elbette fevķ cihetinde olacağından kelime-i mezkûre ziyâde görölürse de ancak tahvîf ü terhîb içün olub fâ’idesi çokdur. Zîrâ âyet-i mezkûreniñ mâ-kablinde ³⁵¹«فَقَدْ مَكَرَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ فَأَتَى اللَّهُ بُنْيَانَهُمْ مِنَ الْقَوَاعِدِ فَحَرَّ عَلَيْهِمُ السَّقْفُ مِنْ قَوْقِهِمْ وَأَتَاهُمُ الْعَذَابُ مِنْ حَيْثُ لَا يَشْعُرُونَ» diye vârid olub binâ’en-‘alâ-hâzâ «سَقْفُ» lafzınıñ zikrinde bir fâ’ide vardır ki isķâtında fâ’ide-i mezkûre mün‘adimdir. Ve sen bunu nefsiñde daħi hiss idebilürsiñ. Zîrâ bu âyet tilâvet olundukda zann idersiñ ki saķf anlarıñ üzerine münhedim oluyor. Ve bundan nâşî bi’t-tab‘ nefsiñde bir ħavf u hirâs ħâşıl olur ki lafz-ı mezkûr eger isķât olunursa o ħavf u hirâsı zâtında hiss itmezsiñ. Menba‘-ı feşâĥat olan *Ķur’ân-ı Kerîm*’de bunun emşâli çokdur.

³⁵⁰ Nahl Sûresi: 26.

³⁵¹ Nahl Sûresi: 26.

[Mecaz olarak varid olması]

Mecāzen vārid olan itnāba mişāl qavluhū -te‘ālā- «فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى»³⁵² bu āyetde «صُدُور» lafzının zikrinden fā’ide şudur ki ‘amā-yı haqīkīniñ mekānı başarda olub hadeqadan nūruñ zehābı olmağla qalbde isti‘māli aña teşbīh tarīkiyle oldığı bilinmek içündür. Zīrā hilāf-ı müte‘ārif, ‘amā’ qalbe nisbet olunub ‘başar’-dan nefy olundığından zihni-sāmi’de takarrür-ı keyfiyyet için ziyāde bir ta‘rif ü tavşīfe lüzüm göründiği bedīhī olmağla şudürda olan qalb deyu zikr olunmuş yoksa zāten qalbiñ maḥalli şadr oldığı ma‘lūmdur.

[Müte‘addid cümlelere mahsûs olan itnâb]

Kısm-ı şānī ya‘nī müte‘addid cümlelere maḥşûş olan itnāba mişāl:

[78] şî‘r

رَكِي سَحَابَاهُ تُضِيفُ ضِيؤَهُ *** وَيُزَجِّي مُرَجِّهٍ وَيُسْأَلُ سَائِلُهُ

Bu şî‘rde şā‘irniñ ğarażı memdūhı kerem ü keşret-i ‘aṭā ile zikr itmek ise de memdūhını şıfāt-ı müte‘addide ile şenā vü sitāyiş itmiştir. Şöyle ki “*memdūhuñ müsāfirini ziyāfet virici ve kendüsinden ricā iden kimseden ricā olunub sā’iliñ daḥi -maḥām-ı medḥde- ğayrılar tarafından mes’ul oldığını*” beyān itmiştir. Ve bu cümleler ise itnâb-ı müfīd olub tekrār ‘add olunmaz. Zīrā ādamıñ müsāfiriniñ āḥara ziyāfet virmesiyle rācisiniñ mercū ve sā’iliniñ mes’ul olması lâzım gelmez.

[Nefy ü İsbât]

İtnābıñ envā‘ından birisi de **nefy ü işbât** olub o da şu vechledir ki bir şey ‘alā-sebīl-i-nefy zikr olunduğdan sonra ‘alā-sebīl-i-ışbât zikr olunur. Veyāḥūd

³⁵² Hacc Sûresi: 46.

bunuñ ‘aksine bidāyeten işbāt üzere zıkr olunub ba‘dehū nefy üzere zıkr olunur ve ‘alā-kile’t-taḳdīreyn birinde olmayan ziyādelik āhirinde bulunmalıdır. Zīrā eger bu ziyādelik olmazsa tekrārdan ‘add olunur. Meşelā ḳavluhū -te‘ālā-: «لَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ أَنْ يُجَاهِدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالْمُتَّقِينَ ﴿٥٦﴾ إِنَّمَا يَسْتَأْذِنُكَ الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ»³⁵³. İmdi işbu iki āyetiñ feḥvā-yı belīḡine dıḳḳat it ki āyet-i ūlā, ‘alā-ṭarīḳi’n-nefy vārid olduğdan şoñra āyet-i sāniyye ‘alā-sebīli’l-işbāt īrād buyurulub ba‘dehū «وَارْتَابَتْ قُلُوبُهُمْ فَهُمْ فِي رَيْبِهِمْ يَتَرَدَّدُونَ» cümlesi zıkr olunmuşdur. Eger bu cümle olmasa mezḳūr iki āyetiñ ḥükmi tekrār olurdu demişler.

[Ma’nā-yı vāhide teşbīhten bir misāl irād etme]

Kezālik iṭnābīñ envā‘ından biri de ziyādeye muḥtāc olmayan ma’nā-yı vāhid zıkr olunub ba‘dehū teşbīhten bir misāl īrād idilür. Buḥtūrī‘niñ:

[79] şîr

دَاتِ حُسْنٍ لَوْ اسْتَزَادَتْ مِنَ الْحُسْنِ *** نِ إِلَيْهِ لَمَا أَصَابَتْ مَزِيدًا

فَهِيَ كَالشَّمْسِ بَهَجَةً وَالْقَضِيبِ الـ *** لَدُنْ قَدَاوَالِئِئِمْ طَرْفَ لَوْ جِي دَا

Mışra‘-ı evvelde şā‘ir maḥbūbı derece-i ḥüsniñ ḡāyetine iblāḡ ile “*Eger ḥüsnden ziyāde ṭaleb olunsa işābet idilmemiş olur.*” didikden şoñra mışra‘-ı s̱ānīde anı bahāda şemse ve ḳadd u ḳāmetde nihāle ve ṭarf u gerdende beyāz geyige teşbīh iderek mişāl īrād itmişdir.

³⁵³ Tevbe Sûresi: 44. ve 45.

Leff ü Neşr

Leff ü neşr, şā'ir müte'addid şeyleri zıkr itdikden soñra her birine rāci' olan hükmleri irād itmekdir. Şan'at-ı mezkūr iki kısım olub birine *leff ü neşr-i müretteb* ve diğesine *leff ü neşr-i müşevveş* yāhūd *ğayr-i müretteb* tesmiye olunur.

[Leff ü Neşr-i Müretteb]

Leff ü neşr-i mürettebi hāvī olan bir beytiñ mışra'ı evvelinde zıkr olunan şeylere mışra'ı sānide zıkr olunan şeyler tertib üzere rücu' idüb evvel evvele ve sānī sāniye ve helümme-cerrā mukābele ider.

[Leff ü Neşr-i Müşevveş]

*Leff ü neşr-i müşevveş*de, bunuñ hilāfına, tertib meşrūt degildir. Zīrā müstemi' tertibsiz her lafzı ma'nā-yı münāsibine kendisi ircā' ider. Bunuñ içün taḳdīm ü te'hīrde be's yokdur.

[Leff ü Neşr-i Müretteb]

İki şey beyninde olan leff ü neşr-i mürettebe mişāl ḳavluhū -te'ālā-³⁵⁴ «ومن جعل لكم الليل والنهار لتسكنوا فيه ولتبتغوا من فضله» āyet-i mezkūrede sükūn giceye ve ibtigā-yı fazl ya'nī kesb-i ma'īšet gündüze ta'līḳ olunmuşdur.

[80]

أَلَسْتَ أَنْتَ الَّذِي مِنْ وَرْدٍ نِعْمَتِهِ *** وَوَرْدٍ رَاحَتِهِ أَجْنِي وَأَعْتَرِفُ

Şi'r-i mezkūruñ mışra'ı evvelinde olan «ورد»-i evvel feth-i vāv ile gül çiçeği ma'nāsına olub mışra'ı sānideki «ورد» kesr ile menhel ya'nī şuvad dimekdir. Ve

³⁵⁴ Kasas Sûresi: 73.

«إِجْتِنَاء» meyve ve çiçek düşürmek ma'nāsına olduğu gibi «إِغْتِرَاف» dahi şu almak ma'nāsınadır. Lisānımızda mişālî Fāzıl'ın:

[XLVI] şî'r

devlet için mücāhede cennet için du'ā *** degmez bu renc ü miḥnete dūnyā vü āḥiret

Kezālik şā'iriñ:

[XLVII] beyt

sūz-ı ıṣṣkuñ sīnede sevdā-yı zūlfūñ ḳalbde *** nārdur küñ-ḥanda gūyā mārduḡ gencīnede

‘Arabī’de üç şey beyninde olan leff ü neşre mişāl:

[81] şî'r

آرَأُكُمْ وَوُجُوهُكُمْ وَسُيُوفُكُمْ *** فِي الْحَادِثَاتِ إِذَا دَجَوْنَ بُحُومَ
مِنْهَا مَعَالِمٌ لِلْهُدَى وَمَصَابِيحُ *** بَحَلُّو الدُّجَى وَالْأَحْرِيَّاتُ رُجُومَ

Dört şey beyninde olan leff ü neşre mişāl:

[82]

نَغْرٌ وَخَدٌّ وَنَهْدٌ وَاحْمِرَارٌ يَدٍ *** كَالطَّلَعِ وَالْوَرْدِ وَالرُّمَّانِ وَالْبَلَجِ

Bu şî'rde «نَغْر» diş ve «خَدٌّ» yüz ve «نَهْدٌ» sedy ve «طَلَع» şükūfe ve «وَرْد» gül ve «رُمَّان» nār «بَلَج» şabāḥ ma'nāsınadır.

Şu‘arā-yı ‘Arab leff ü neşri on ikiye iblāḡ itmişler ise de lākin dördten ziyāde dā’ire-i belāḡatden ḥurūc ile maḥz-ı tekellūf olduğu bedīḥīdir. Fārsī’de leff ü neşr-i mürettebe mişāl maṭla‘-ı ḳaṣīdede Ḳā’ānī:

[xxix] nazm

فرو بگرفته گیتی را بباغ و راغ و کوه و در *** نم ابرو دم باد و تف برق و غو تندر

Kezālik Firdevsī'niñ:

[xxx] beyt

بريد و دريد و شكست و بيست *** يالانرا سر و سينه و پا و دست

[Leff ü Neşr-i Müşevveş]

Qısm-ı s̱ānī ki *leff ü neşr-i müşevveş*dir anda tertīb-i ma'ānī meşrūt olmadığından ol kadar maqbūl degildir. Mişāli rubā'ī:

[83] şī'r

كَيْفَ أَسْلُو وَأَنْتَ حِجْفٌ وَغُصْنٌ *** وَغَزَالٌ حُطًّا وَقَدْ وَرَدْنَا

Kezālik şā'iriñ:

[84] rubā'ī

جَاءَ الشِّتَاءُ وَعِنْدِي مِنْ حَوَائِجِهِ *** سَبْعٌ إِذَا الْقَطْرُ عَنْ حَاجَاتِنَا حَبَسَا

كِنْ وَكَيْسٌ وَكَانُونُ وَكَاسٌ طَلًّا *** مَعَ الْكَبَابِ وَكُسٌ نَاعِمٌ وَكَسَا

Lisānımızda leff ü neşr-i müşevveşe mişāl:

[XLVIII] beyt

*ebrū-yı kec ü tīr-i müjeñ 'aşıq-ı zāra *** biñ sehm-i belā kavı-i kazā eylemiş ihzār*

Ṭībāk

Ṭībāk luğatde isti'āb ma'nāsına olub ıstılāhca neşr veyā nazmda iki zıddı cem' itmege dirler; gice, gündüz; beyāz, siyāh gibi. Bunuñ içün ṭībākıñ luğat ma'nasıyla ıstılāh ma'nası beyninde münāsebet yokdur.

[Tetâbuk ve Tekâfû]

Tıbāk iki kısım olup birisi haqîkat-i elfâzıyla ve diğeri mecâz-ı elfâzıyla gelir. Lafz-ı haqîkatle gelene **tetâbuk** ve mecâz ile gelene **tekâfû** tesmiye olunur.

[Tekâfû]

Tekâfûye ‘Arabî’de mişâl:

[85] şî‘r

حُلُو الشَّمَائِلِ وَهُوَ مُرٌّ بِاسِلٌ *** يَحْمِي الدِّمَارَ صَيِّحَةً الْإِرْهَاقِ

Bu şî‘rdeki halâvet ve merâret isti‘âre kabîlinden olup yoksa insânın tab‘ında tatlılık ve acılık yokdur. Lisânımızda mişâli:

[XLIX] beyt

rezmde telh ü türş-rû *** bezmde meşrebi şîrîn

[Tetâbuk]

Tıbāk-ı haqîkaya mişâl kavluhü -te‘âlâ-: ³⁵⁵ «وَأَنَّهُ هُوَ أَضْحَكَ وَأَبْكَى وَأَنَّهُ هُوَ أَمَاتَ

«وَأُخِيَا». Bu âyetde «ضَحَكَ» ve «بُكَاء» ve «إِمَاتَة» ve «إِحْيَاء» muṭābaḳat-ı haqîkiyyedir.

Kezâlik cenâb-ı Risâletîñ gürûh-ı enşâr -radıya’llāhu ‘anhum-a olan şu ḥadîs-i münîfde: ³⁵⁶ «إِنَّكُمْ لَتَكْثُرُونَ عِنْدَ الْفَزَعِ وَتَقْلُونَ عِنْدَ الطَّمَعِ». Bu ḥadîsde dahi keşret ü kıllet

tıbāk-ı haqîkiyyedendir. Muṭābaḳat-ı haqîkiyyeye ‘Arabî’de nazmen mişâl:

[86] şî‘r

لَعْنُ سَاعِي أَنِّي نَلْتَنِي بِإِسَاءَةٍ *** لَقَدْ سَرَّنِي أَنِّي خَطَرْتُ بِبَالِكِ

Lisânımızda mişâli:

³⁵⁵ Necm Sûresi: 43.

³⁵⁶ *Ġarîbü’l-Ḥadîs li’l-Ḥaṭṭâbî* I, 682.

[L] beyt

*güldürür ağladır ‘uṣṣāķını ol nāzūk edā *** gāh ider vuṣlatını va‘d ü geh eyler inkār*

Kezālik tıbāķ-ı ḥaķīķiyyeye miṣāl olarak kavluhū -te‘ālā- وَلَا وَمَا يَسْتَوِي الْأَعْمَىٰ وَالْبَصِيرُ ﴿٣٥٧﴾ وَلَا الظُّلُمَاتُ وَلَا النُّورُ ﴿٣٥٨﴾ وَلَا الظُّلُ وَلَا الْحُرُورُ ﴿٣٥٩﴾ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ ﴿٣٦٠﴾. İmdi bu āyetde olan muṭābaķatıñ meziyyetiyle berāber vecāzetine diķķat it ki naşıl ķudret-i beşerden ḥāric bir kelām-ı belīğdir.

[Mutābakatu’s-Selb Ba‘de’l-İcāb]

Ve tıbāķıñ envā‘ından birisi muṭābakatu’s-selb ba‘de’l-īcābdır ki anda ezdād izhār u taşriḥ olunmaz. Meşelā kavluhū -te‘ālā-: «قُلْ هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ»³⁵⁷. İmdi bu āyetde īcāb-ı ‘ilm ile nefy-i ‘ilm beyninde tıbāķ ḥāşıdır. Zīrā ‘ilm ü cehl ezdāddandırılar anıñ içün taşriḥ olunmamışdır.

Ma‘lūm ola ki ‘Arabī’de tıbāķ-ı mücerred ol ķadar maķbūl olmayub ancak şan‘at-ı mezkūra īrāş-ı hüsn ider fenn-i bedī‘ envā‘ından bir nev‘ ile tezyīn olunursa ol vaķt ziyāde mergūb olur. Meşelā: «تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَمِيتِ وَتُخْرِجُ الْمَمِيتَ مِنَ الْحَيِّ وَتَرزُقُ مَنْ تَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ»³⁵⁸. Aña delālet ider ki “*Leyli nehāra nehārı leyle idḥāl idüb diriye meytiden iḥrāc itmege ķādir olan cenāb-ı Ḥaķķ ‘ibādından murād itdigini ḥisābsız merzūk itmege ķādir olur.*” Āyet-i mezkūre muṭābaķat-ı ḥaķīķiyye ile şan‘at-ı ‘aks ve mübālağayı şāmildir.

³⁵⁷ Fâtır Sûresi: 19. ve 22. arası.

³⁵⁸ Zümer Sûresi: 39.

³⁵⁹ Âli İmrân Sûresi: 27.

[Sebebiyyet ve Lüzûm gibi bir Nev' Alâka ile Tıbâk]

Tıbâkıñ envâ'ından biri daği iki ma'nâ beynini cem' idüb bunlardan ehadühümâ, âhara muķâbil olan şey'e sebebiyyet ve lüzûm gibi bir nev' 'alâka ile müte'alliķ olmasdır. Meşelâ kavluhû -te'âlâ- «أَشَدُّ عَلَى الْكُفَّارِ رَحْمَةً بَيْنَهُمْ»³⁶⁰ kavı-i münîfinde vâķi' olduğı gibi. Zîrâ rahmet her ne ķadar şiddete muķâbil degilse de lâkin zıdd-ı şiddet olan lînden müsebbeb olub bu 'alâķadan nâşî gūyâ şiddet ile lîn zıkr olunmuş meşâbesindedir.

[İhâm-ı Tıbâk]

Tıbâkıñ envâ'ından biri de **ihâm-ı tıbâk** olub o da şu vechledir ki ma'nâ-yı haķıķîleri muķâbil olan lafzeyn ile kendülerinden ta'bîr olunan ma'nâ-yı ğayr-i müteķâbileyn beynini cem'dir. Şâ'iriñ:

[87] *beyt*

لَا تَعْجِ يَا سَلَمٌ مِنْ رَجُلٍ *** ضَحِكَ الْمَشِيبُ بِرَأْسِهِ فَبَكَى

beytinde olduğı gibi. Bu şi'rde «يَا سَلَمٌ», «يَا سَلَمِي»dan muraħħamdır ki bir zeniñ ismidir.

Muķâbele

Ba'zıları bunu tıbâk ve tezâdd kısmına idhâl itmişlerse de ancak ğalať-ı mahz'dır. Zîrâ *muķâbele*, *şan'at-ı tıbâk*dan e'amm olub iki vechle beynleri tefriķ olunur.

³⁶⁰ Feth Sûresi: 48.

[87] Asıl anlamı “gülmek” olan «ضَحِكَ» beyitte saŗtaki aĝarmanın çokluğundan kinayedir. Bu sebeple bu beyitteki «ضَحِكَ» kelimesi, “aĝlamak” anlamındaki «بَكَى»nın mânâ bakımından zıddı olmamakla beraber, bu iki kelime lafzen tıbak izlenimi vermektedir (İbn Hicce, *Hizânetü'l-Edeb*, 159).

Birincisi *tıbāk* iki zıdd beyninde olup *muḳābele* ise ezdād-ı erba‘a beyninde olur ki ikisi şadr-ı kelāmda ve ikisi ‘acüz-i kelāmda gelür. Ba‘zen şan‘at-ı muḳābelede a‘dād-ı ezdād ona bâliğ olur ki beşi şadr-ı kelāmda ve beşi ‘acüz-i kelāmda gelür.

İkinci fark *tıbāk* ancak ezdād ile olup *muḳābele* ezdād yāhūd gayrısıyla olur şu kadar ki ezdād ile olursa dahā mergūbdur. Meşelā şu āyet-i kerīmede olduğu gibi: «وَمِنْ رَحْمَتِهِ جَعَلَ لَكُمُ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لِتَسْكُنُوا فِيهِ وَلِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ»³⁶¹. Āyet-i mezkūreniñ şadrında olan leyl ü nehāra dıkkat it ki ikisi zıdd olup ba‘dehū āyetiñ ‘acüzinde iki zıdd ile muḳābele itmiş ki birisi hareket ve diğeri sükündür. Kezālik şan‘at-ı muḳābele için şu hadīs-i şerīf bir güzel mişāl olur ki Şāhib-sa‘ādet Efendimiz buyurmuşlardır: «مَا كَانَ الرَّفْقُ فِي شَيْءٍ إِلَّا زَانَهُ، وَمَا كَانَ الْخُرْقُ فِي شَيْءٍ إِلَّا شَانَهُ»³⁶². Hadīs-i mezkūrda «رفق» zıddı olan «خرق» ile muḳābele itdiği gibi kezālik «زين» daḫi «شين» ile muḳābele itmiştir. Hadīs-i mezkūr iki zıddıñ iki zıdd ile muḳābelesine mişāl olup «فَلْيَضْحَكُوا قَلِيلًا وَلْيَبْكُوا كَثِيرًا»³⁶³ āyeti daḫi anıñ gibidir ki «ضحك» ve «بكاء» ile «قليل» ve «كثير» muḳābele itmiştir. Lisānımızda nazmen mişālī li-muḫarririhī:

[LI] beyt

*ne güzeldir dīn ü dünyā ni‘metiñ cem‘ eylemek *** ne fenādır fışk u fakrıñ ictimā‘ı ādeme*

Dört zıddıñ dört zıdd ile beynlerinde olan muḳābeleyle mişāl ﴿فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَاتَّقَىٰ﴾ «فَأَمَّا مَنْ أَعْطَىٰ وَاتَّقَىٰ»³⁶⁴ ﴿وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَىٰ﴾ «وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَىٰ» ﴿فَسُئِسِرُهُ لِلْيُسْرَىٰ﴾ «فَسُئِسِرُهُ لِلْيُسْرَىٰ» ﴿وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَىٰ﴾ «وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَىٰ» ﴿وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَىٰ﴾ «وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَىٰ» ﴿فَسُئِسِرُهُ لِلْعُسْرَىٰ﴾ «فَسُئِسِرُهُ لِلْعُسْرَىٰ»

³⁶¹ Kasas Sûresi: 73.

³⁶² Müsnedü’s-Şihāb: 793.

³⁶³ Tevbe Sûresi: 82.

³⁶⁴ Leyl Sûresi: 5.-10.

gibi. Zîrâ âyet-i mezkûrede «إِعْطَاء» ve «إِتِّقَاء» ve «صِدْق» ve «يُسْر»üñ ezdâdı olan «نُحْل» ve «إِسْتِغْنَاء» ve «كِذْب» ve «عُسْر» ile muḳābele itmişlerdir.

Ezıddâ-i ḥamseniñ ezdād-ı ḥamse ile muḳābelelerine mişāl:

[88] şî'r

عَلَى رَأْسِ عَبْدٍ تَاجٍ عَزَّ يَزِينُهُ *** وَفِي رِجْلِ حُرٍّ قَيْدُ دُلٍّ يَشِينُهُ

Şî'r-i mezkûrda «رَأْس» ile «عَبْد», «تَاج» ile «عَزَّ», «زِينَت» kelimelerine muḳābil «رِجْل» ile «حُر», «قَيْد» ile «دُل» ve «شَيْن» irād olunmuşdur. Lisânımızda muḳābeleyle mişāl li-muḥarririhî:

[LII]

cühhāl ğınā vü 'izz ü ni'metde be-kām *** dānā ise faḳr u züill ü niḳmetde müdām

Tefennün

Tefennün diye şā'ir irād itdigi nazmda fūnūn-ı şî'rden iki ve dahā ziyāde fenn idḥāl itmesidir³⁶⁵. Meşelâ nesīb ile ḥamāset yāḥūd hicv ile medḥ yāḥūd ta'ziyetle tehniyeti bir yerde cem'e itmesi gibi.

‘Arabî’de ta'ziyetle faḥr beynini cem'e mişāl ḳavluḥū -te'ālā-: «كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ»

³⁶⁶ ﴿وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ﴾.

³⁶⁵ *Hizânetü'l-Edeb* müellifi bu bahiste nazma dâhil edilen sanatların birbirine zıt olması gerektiğini belirtmiştir (İbn Hicce, *Hizânetü'l-Edeb* I, 138). Mustafa İzzet ise tercüme ederken “zıt” kaydını düşmemiş fakat tanımın devamında örnek olarak birbirine zıt sanatları zikr etmiştir. “Zıt” kaydı tanıma dâhil edilmediği zaman “tefennün”ün, ileride bahsi gelecek olan “ibdâ”dan bir farkı kalmamaktadır.

³⁶⁶ Rahmân Sûresi: 26, 27.

Kezālik ta'zîyetle tehniyetiñ cem'ine mişāl qavluhū -te'ālā-: «تُنَجِّي الَّذِينَ اتَّقَوْا

³⁶⁷وَنَذِرُ الظَّالِمِينَ فِيهَا جِثِيًا»

‘Arabî’de nesîb ile hamāsetiñ cem'ine mişāl:

[89] şî'r

أَحْبُكِ يَا ظَلُومٌ وَأَنْتِ مَيِّ *** مَكَانَ الرُّوحِ مِنْ جَسَدِ الْجَبَانِ

وَلَوْ أَنِّي أَقُولُ مَكَانَ رُوحِي *** خَشِيتُ عَلَيْكَ بَادِرَةَ الطَّعَانِ

Kezālik tehniyetle ta'zîyetiñ cem'ine mişāl Mu'āviye vefāt itdikde şā'iriñ

Yezîd-i pelîde şu nazmı gibi:

[90]

إِصْبِرْ يَزِيدُ فَقَدْ فَارَقْتَ دَا ثِقَةً *** وَاشْكُرْ جَبَاءَ الَّذِي بِالْمُلْكِ أَصْفَاكَ

لَا زُرَّ أَصْبَحَ فِي الْإِسْلَامِ تَعْلَمُهُ *** كَمَا زُرْتَ وَلَا عُقْبَى كَعُقْبَاكَ

Şā'irin şu şî'r-i âtisi ta'zîyetle tehekküme mü'eddî medhî cāmi' olduğından pek bedî'dir:

[91] şî'r

أَبُوكَ قَدْ جَمَلَ أَهْلَ الشَّرِّ *** فَجَمَلَ اللَّهُ بِهِ الْمُقْبِرَ

Nezāhet

Nezāhet, *hicv* demek ise de ancak ma'nā-yı lügavîsinden münfehim olduğu üzere kelām fuḥşdan münezzeḥ olması meşrût olub ḥattâ bir vechle ki bâkir kıız anı istimâ' itse bile utanub kızarmamalı. Lâkin 'aşrımızñ şā'irleri hicvinden bâkir kıız değil belki şeyâ'tiñ bile ḥayâ ider. 'Arabî'de nezāhete mişāl:

³⁶⁷ Meryem Sûresi: 72.

[92] şî'r

لَوْ أَنَّ تَغْلِبَ جَمَعَتْ أَنْسَابَهَا *** يَوْمَ التَّفَاخُرِ لَمْ تَزِنْ مِنْقَالًا

Şâ'ir diyor ki:

“Eger Tağlib kabîlesi tefâhur günü -Zîrâ eyyâm-ı cāhiliyyetde ‘Arablar’da ‘âdet böyle idi ki bir maḥallde cem‘ olub ecdādlarının neseb ü ḥaseblerini ta‘dād ile birbirine tefâhur iderlerdi- ensāblarını cem‘ itseler bir mişkāl ağırlığında bile olmaz”

Terceme li-muḥarririḥi:

[LIII] beyt

bütün gün eylese ta‘dād ger mefāḥirini *** ‘ukūl şāḥibi ‘indinde yine zerre degil

Kezālik nezāhete mişāl muḥarrir-i ḥākiriñ bir zāt ḥaqqında:

[LIV]

‘aqlındaki ḥiffet ger ayağında olaydı *** tāziyi degil eşheb-i tāziyi geçerci

Taḥyîr

Taḥyîr, şâ'ir îrād itdigi şî'ri kavāfî-i şettâ ile takfiye itmesi mümkün iken kavāfî-i sā'ireye müreccah bir kâfiye ihtiyâr itmesine dirler. ‘Arabî’de nazmen mişāl:

[93] şî'r

إِنَّ الْعَرِيبَ الطَّوِيلَ الذَّلِيلَ مُتَّهَنٌ *** فَكَيْفَ حَالُ غَرِيبٍ مَا لَهُ قُوْتُ

ya‘nî: “Ṭavîlû’z-zeyl olan garîb, muḥtekar iken -ṭavîlû’z-zeyl ki etegi uzun dimekdir, refāhdan kināyedir- kuvvet-i yevmiyyesi olmayan garîbiñ ḥālî nasıl olur?” dimekdir. Şâ'ir, şî'r-i mezkûr kâfiyesinde “kuvvet-i yevmiyyesi olmayan”

yerine «مَا لَهُ سَبَبٌ» ya'nî “mālî olmayan” veyâhūd “bir sebebi olmayan” yâhūd «مَا لَهُ أَحَدٌ» “kimsesi olmayan” diyebilürdi. Lâkin «مَا لَهُ قُوَّةٌ» sözi dîgerlerine müreccaḥ olmağla anı ihtiyār itdi. Zîrâ kuvvet-i yevmiyyesi olmamak fakrîñ nihâyet derecesi olub şîrde ise mübâlağa meşrûtdur. Bunuñ içün «مَا لَهُ قُوَّةٌ» kâfiyesini sâ'irlerine tercîh itmişdir.

Şan'at-ı mezkûr hakkında *Furḳān-ı Kerīm*'de mişāl çok olub ez-cümle: «إِنَّ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِّلْمُؤْمِنِينَ ﴿٣٦٨﴾ وَفِي خَلْقِكُمْ وَمَا يَبُتُّ مِنْ دَابَّةٍ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ ﴿٣٦٩﴾ وَاختِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَمَا أَنزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ رِزْقٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ آيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَعْقِلُونَ

Ehl-i 'ilmiñ beyânına göre belâğatiñ iktizâsındandır ki âyet-i ülâniñ fâşilasında «لِّلْمُؤْمِنِينَ» denilsün; zîrâ cenâb-ı Hakk «فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ» 'ibâresiyle cümle-i kâ'inatı zikr idüb; ḥâlbuki mükevvenât-ı 'âlemi bilmek 'âlem-i mezkûruñ şâni' u ḥâlîkı bir 'alîm ü kâdir olmasını mûcib olmağla emr-i mezkûruñ itḳânı içün bidâyeten ḥâlîkı taşdîk itmek lâzımdır. Tâ ki maşnû'âtta olan 'alâ'im anıñ şîfât-ı mezkûre ile ya'nî 'ilm-i kudretiyle muttaşîf olduğına delîl olsun ve taşdîk ise îmân olub anıñ içün âye-i ülâda «لِّلْمُؤْمِنِينَ» denildi.

Âyet-i sâniyyeniñ fâşilasında daḥi «لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ» denildi. Çünki gerek insân ve gerek maḥlûkât-ı sâ'ireniñ ḥalk u tekvîni tefekkür olunsa insânıñ i'tikâdında yakînini tezyîd ider.

Ve üçünci âyetde ihtilâf-ı leyl ü nehâr ve inzâl-i rızık ve mevtden soñra iḥyâ ve taşrif-i riyâḥ gibi cüz'ıyyât-ı 'âlemi bilmek 'aqlıñ kemâl-i recâhatiyle olur ki o

³⁶⁸ Câsiye Sûresi: 3., 4. ve 5.

Bu beytiñ kâfiyesinde daħi «علا» yerinde «عطا» ve «بها» ĩrād idebilür idi. Lâkin «علا»-yı şānī memdūhuñ ismiyle muvāfiķ olub «علا» lafzı dıger kâfiyelere müreccah olduğından şā‘ir-i mūmā-ileyh anı terciħan ĩrād itmişdir.

Tehekküm

Tehekküm, fenn-i bedī‘ envā‘ından olub “cidd murād olunan hezl” ile “ma‘rız-ı medħde hicv”e müşābeheti ĥasebiyle meslegi şa‘b u düşvārdır. Ve tehekkümüñ ma‘nā-yı luğavisi yıkılmaķ olub meşelā kuyu yıkılsa «تَهَكَّمَتِ الْبَيْتُ» dirler. Ve bundan başka ‘tehekküm’ hışm ve istihzā ma‘nāsına olub ‘mütehekkim’, ‘muhteķir’ ma‘nāsına gelür. Ve ıstılāħda tehdīd ü taħvīf ma‘rızında beşāret lafzıyla ĩrād-ı kelām ve va‘īd maķāmında va‘d ve istihzā ma‘rızında medħ itmege dirler. ‘Arabī’de mişāli: «ذُنِّي إِنَّكَ أَنْتَ الْعَزِيزُ الْكَرِيمُ»³⁷¹. Ve kezālik: «بَشِّرْ مَالَ الْبَيْتِ بِحَادِثٍ أَوْ وَارِثٍ»³⁷². Ĥadīs-i mezkūruñ ma‘nāsı “*baħīlīñ mālına yā ĥadāşāt-ı dehrden bir ĥadīşe ile veyāħūd vefātından soñra vārişlerle tebşīr buyurulması*” tehekküm kabīlindendir. Bu tehekküm lisānımızda daħi vāķi‘ olub meşelā “*Bir aya kalmaz o aķçeyi sizden taħşīl ideceklerini şimdiden tebşīr iderim.*” gibi.

[Tehekküm ve Cidd Murād Olunan Hezl]

Ve cidd murād olunan hezl ile tehekküm beynindeki fark şudur ki *tehekkümüñ* zāhiri cidd ve bātını hezl olub cidd murād olunan hezle mişāl Ebū Nüvās‘ıñ:

[94]

إِذَا مَا تَمَيَّيْتُ أَتَاكَ مُفَاجِئاً *** فَعُلَّ عَدَّ عَنْ ذَا كَيْفِ أَكُلُّكَ لِلضَّبِّ

³⁷¹ Duhân Sûresi: 49.

³⁷² Maktû olan hadis Abdullah b. el-Mu‘tez’e aittir (*Buhalâ*: 312).

Şîr-i mezkur benî Temîm kabîlesine mensûb birisini hicv eylediği kaşîdesinden olub Temîmî'den «ضَبَّ» ya'nî keler denilen hayvânîñ eklini su'âl istihzâ olub ve haķîķati te'emmûl olunsa ciddiyet var. Zîrâ kabîle-i mezkûre pek çok keler eklini i'tiyâd idüb bu sebebdan mazhar-ı levî ü ta'yîb olmuşlardır. Şîr-i mezkûrñ mefhûmı ya'nî “*Kabîle-i mezkûreden birisi seniñ yanında dehen-güşâ-yı fahr u mübâhât olsa sen aña di ki ‘Mefharetden vaz geç de keler ekl itmekle naşılısñ?’*” İşte cidd murâd olunan hezl bundan ‘ibâretidir.

Tevşîh

Tevşîh, kelâmîñ ma'nâ-yı evveli lafz-ı âhîrine dâll olmağa dirler. Ve tevşîh tesmiye itmelerine sebep budur zîrâ ke-ennehû ma'nen vişâh ya'nî hamâ'il mertebesinde olub ma'nânîñ evveliyle âhîri vişâh-ı mezkûr miyânında kâ'im olur. Ve bu vechle bir beytiñ ma'nâ-yı evveli bir ma'nâ olmalı ki ma'nâ-yı mezkur fehm olunduķda anıñla beyt-i mezkûrñ kâfiyesi fehm olunmalıdır.

Meşelâ: «إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَىٰ آدَمَ وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ»³⁷³. Âyet-i mezkûrede enbiyâ-yı müşârun-ileyhiñ ıstıfâsından âyetiñ fâşılası fehm olunur. Zîrâ ıstıfâ olunan zevât 'âlemleriñ cinsinden olmalarıyla elbette yine o 'âlemler üzerine ıstıfâ olunacaķlardır. Lisânımızda şan'at-ı mezkûreye mişâl li-muħarririhi:

[L VI] beyt

*nev-'arūs-ı sūhanum qaldı degersiz hayfâ *** mülk-i Rey aña sezâ-vâr iken olmağa cihâz*

beyt-i mezkûrda bidâyet “arūs” zıkr olunmağla mışra'ı sâni kâfiyesinde o münâsebetle aña mülâyim olan “cihâz” zıkr olunacağ bedîhîdir. Kezâlık li-muħarririhi:

³⁷³ Âli İmrân Sûresi: 33.

[L VII] beyt

*Ka'beteyn-i baht u ikbāl er muvāfiḳ olmasa *** şeşder-i ğamda ider pā-māl insānı bu nerd*

‘Arabî’de nazmen mişâli:

[95] şî‘r

هُمُ أَرْضَعُونِي تُدَيِّ الْوَاصِلِ حَافِلَةً *** فَكَيْفَ يَحْسُنُ مِنْهَا حَالُ مُنْقَطِعِي

Bu şî‘rde bidāyeten «رَضَاع» ile «تُدَيِّ» zıkr olunmağla kâfiyede «إِنْطِطَام» zıkr olunacağı ma‘lûm olur.

Cerîr ve Fereздаğ yanında bulundukları hâlde bir şâ‘ir Velîd ibn ‘Abdül-Melik’e kaşîde-i medhiyyesini inşâd ile

[96]

تَرْجِي أَعْنِ كَأَنَّ إِبْرَةَ رَوْقِهِ

mışra‘ına geldikde, Velîd lakırdıya dalub şâ‘ir daği kaşîdeniñ kırâ‘atını terk itdigi sırada Fereздаğ, Cerîr’e:

“İkinci mışra‘da ne dimesi lâzımdır?” Cerîr:

“Zann iderim bir temşîl îrâd idecekdir.” Fereздаğ:

“Mışra‘-ı şânide:

[97]

قَلَمٌ أَصَابَ مِنَ الدَّوَاةِ مَدَادَهَا

dise gerek.” didi. Fi‘l-haķîķa Velîd yine istimâ‘-ı kaşîdeye başladıkda Fereздаğ‘ıñ didigi gibi söyleyince ħużzâr Fereздаğ‘ıñ şî‘rde ħazâķatına ta‘accüb itdiler.

Reddū'l-‘acüz ‘ale’ş-şadr ile tevşīh beyninde fark şudur ki *reddū'l-‘acüz ‘ale’ş-şadrn* delāleti delālet-i lafziyye olub *tevşīh* delāleti delālet-i ma‘neviyyedir. Fārsī’de mişāl:

[xxxii] *şī‘r*

دوست می دارمش که یار من است *** دشمن آن به که نباشد یارم

Tezyīl

Tezyīl nāzım veyā nāsir kelāmını itmāmdan şoñra kelām-ı mezkūrı te’kīd kaşdıyla meşel-i sâ’ir maķāmında isti‘māl olunacak bir cümle ile kelām-ı mezkūrı te’kīd itmege dirler. ‘Arabī’de mişālî: «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا»³⁷⁴. Bu āyetde «وَقُلْ جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا» cümlesi, cümle-i ūlāya zeyl olub ‘ādetā meşel-i sâ’ir maķāmında isti‘māl olunabilür. Kezālik «ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِمَا كَفَرُوا وَهَلْ نُجَازِي إِلَّا الْكَافِرَ»³⁷⁵ cümlesiyle cümle-i ūlā te’kīd kılınmışdır. Kezālik «إِنَّ اللَّهَ اشْتَرَى مِنَ الْمُؤْمِنِينَ أَنْفُسَهُمْ وَأَمْوَالَهُمْ بِأَنْ لَهُمُ الْجَنَّةَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَيَقْتُلُونَ وَيُقْتَلُونَ وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ وَالْقُرْآنِ وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ»³⁷⁶. Bu āyetde iki tezyīl olub birisi «وَعَدًا عَلَيْهِ حَقًّا» cümlesidir. Zīrā cümle-i ūlādan evvel kelām tamām olub kelām-ı evvele bir zeyl vāķi‘ olmuşdur. İkinci zeyl «وَمَنْ أَوْفَى بِعَهْدِهِ مِنَ اللَّهِ» cümlesi olub bu da meşel-i sâ’ir maķāmında kâ’im olmuşdur. Lisān-ı Nübüvvet‘den daħi bunuñ gibi kelām vāķi‘ olub ez-cümle: «مَنْ هُمْ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا»³⁷⁷ كُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةٌ وَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ لَهُ عَشْرًا وَمَنْ هُمْ بِسَيِّئَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا لَمْ تُكْتَبْ عَلَيْهِ وَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ عَلَيْهِ سَيِّئَةٌ

³⁷⁴ İsrâ Sûresi: 81.

³⁷⁵ Sebe Sûresi: 17.

³⁷⁶ Tevbe Sûresi: 111.

377. «وَاحِدَةً» 377. Ḥadīṣ-i mezkūrda «لَا يَهْلِكُ عَلَى اللَّهِ إِلَّا هَالِكٌ» cümlesi mā-ḳabline zeyl olub anıñla kelām te'kīd olundıǵı gibi meṣel-i sā'ir maḳāmında tıtılabılür. 'Arabī'de nazmen miṣāli:

[98] ṣi'r

لِلَّهِ لَذَّةُ عَيْشٍ بِالْحَبِيبِ مَضَتْ *** فَلَمْ تَدُمْ لِي وَعَيْرَ اللَّهِ لَمْ يَدُمْ

miṣāl-i āḥar:

[99] beyt

نَزُورُ فَتَى يُعْطِي عَلَى الْحَمْدِ مَالَهُ *** وَمَنْ يُعْطِ أَتَمَانَ الْمَحَامِدِ يُحْمَدِ

lisānımızda miṣāli:

[LVIII] ṣi'r

küṣāde-rüydur hengām-ı in'ām u 'aṭāda kim *** olur gāh-ı 'aṭā vech-i kerīm üzere feraḥ peydā

İstiṣnā

İki kısım olub biri istiṣnā-yı luḡavī, diğeri istiṣnā-yı şınā'īdir.

İstiṣnā-yı luḡavī keṣīrden ḳalīli iḥrāc itmege dirler. Fenn-i naḥv aşḫābı bundan fūrū'-ı keṣīre iḥdāṣ idüb kitāblarında yazmışlardır.

İstiṣnā-yı şınā'ī ise keṣīrden ḳalīli iḥrāc itdikden soñra istiṣnānıñ ma'nā-yı zātisi üzerine bir ma'nā-yı āḥar ifāde idüb anıñla kelāmıñ behcet ü revnaḳını tezyīd itmege dirler. 'Arabī'de miṣāli: «فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ ﴿٦٦﴾ إِلَّا إِبْلِيسَ اسْتَكْبَرَ وَكَانَ مِنْ ﴿٦٧﴾» 378. Bu āyetde istiṣnā üzere bir zā'id ma'nā olub o da cenāb-ı Ādem'e secde

377 Hadisin farklı rivāyetleri birçok hadis kaynağında yer almakla beraber metinde geçene lafzen en yakın rivayet aşağıdaki gibidir: «مَنْ هَمَّ بِحَسَنَةٍ فَلَمْ يَعْمَلْهَا كُتِبَتْ لَهُ حَسَنَةٌ فَإِنْ عَمِلَهَا كُتِبَتْ لَهُ عَشْرًا وَمَنْ هَمَّ بِسَيِّئَةٍ فَلَمْ « (Miṣkātü'l-Meṣābiḥ: 5863).

378 Sa'd Sûresi: 73. ve 74.

huşûsında İblîs'in ecmâ'-ı melâ'ike ve mele'-i a'lâya muhâlif olarak emr-i mezkûrdan imtinâ' itmesidir.

Bunun hâricde mişâli “*Hükûm-dâr şu şey'i emr idüb kâffe-i vüzerâ vü ümerâ emr-i mezkûra itâ'at itdikleri hâlde yalnız fülân kimse emr-i mezkûra itâ'atden rûgerdân oldu.*” denildiğinde merkûmuñ cümleye muhâlif olarak itâ'atden imtinâ'ının derece-i cesâmeti zâhir olup lâkin yalnız “*Fülân hükümdâr şu huşûsı emr idicek fülân âdam imtinâ' itdi.*” denildiği hâlde diğlerinden ehven olur³⁷⁹.

Kezâlik cenâb-ı Nûh -‘aleyhi’s-selâm- kıssasında «*فَلَبِثَ فِيهِمْ أَلْفَ سَنَةٍ إِلَّا خَمْسِينَ*»³⁸⁰. Âyet-i mezkûrede istisnâ şîğasıyla müddet-i mezkûruñ beyânı kavmine beddu‘â itmekde müşârun-ileyhiñ ‘özrini temhîd içündür. Ve müddet-i mezkûruñ istisnâ şîğasıyla beyân buyurılması emr-i mezkûruñ cesâmetini müş‘ir olup zîrâ en evvel insânıñ sem‘ine bâliğ olan «*ألف*» ya‘nî biñ olup lâsiyyemâ bu belâğat ile berâber kelâm-ı mezkûruñ ihtisârında olan şan‘at-ı icâz zâhirdir. Zîrâ dokuz yüz elli sene demekden biñ seneden elli sene eksik denilmesi elbette dahâ belîğdir.

Kezâlik: «*فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فِي النَّارِ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتِ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ*»³⁸¹. Beyândan müstağnî olduğu üzere «*شَقَاوَة*», ‘uşât-ı mü‘minîniñ muhalled kalmalarını istisnâ idüb ba‘dehû: «*إِنَّ رَبَّكَ فَعَّالٌ لِّمَا يُرِيدُ*» kavliyle anı te’yîd itdi. Kezâlik ehl-i sa‘âdet cennetde muhalled kalub andan

³⁷⁹ “Ehven olan” paragrafın başında verilen istisnâ-i snâî örneğidir (İbn Hicce, *Hizânetü’l-Edeb* I, 263). Eğer “kâffe-i vüzerâ vü ümerâ” ifadesi yerine “herkes” gibi bir ifade kullanılsaydı söz konusu cümle, istisnâ-i lugavîye örnek teşkil edecekti. Paragrafın sonunda verilen cümlede ise istisnâ yoktur.

³⁸⁰ Ankebût Sûresi: 14.

³⁸¹ Hûd Sûresi: 106-108.

hurūcları olmadığından «عَطَاءٌ غَيْرُ مَجْدُودٍ» ya'nī gayr-i maḳṭū' ile istiṣnā-yı hūlūdlarını nefy itdi.

İstiṣnā-yı luḡaviye nazmen miṣāl:

[100] şî'r

فَكُلُّمَا سَرَّ قَلْبِي وَاسْتَرَاخَ بِهِ *** إِلَّا الدُّمُوعَ عَصَانِي بَعْدَ بُعْدِهِمْ

Bu beyt Şafıyyü'd-dīn-i Hillī'nin olub ta'ḳidden ḥālī degildir. Zīrā diyor ki: *“Ḳable'l-firāk benim ḳalbimi mesrūr idüb anıñla kesb-i istirāḫat itdigi şeyler, maḥbūbeniñ mübā'adetinden soñra baña 'iṣyān idüb yalnız göz yaşı maḳām-ı itā'atde sābit oldı.”* Şā'ir bunuñla ma'sūkasının firākıyla giryān olduğunu imā idiyorsa da lākin şî'r-i mezkūruñ ma'nāsındaki ta'ḳid bedīhīdir. Bu şî'r daḫi istiṣnā-yı luḡaviye miṣāl olub ḡāyet leṭāfet de vāḳi' olmuştur.

[101] şî'r

عَفْتُ الْفُودَ وَلَمْ أَسْتَنْ بَعْدَهُمْ *** إِلَّا مَعَاظِفَ أَغْصَانٍ بِذِي سَلَمٍ

Tecāhül-i 'Ārif

Tecāhül-i 'ārif, nāzım bildigi bir şey'i bilmez gibi su'āl idüb tecāhül itmekdir, bir vechle ki müşebbehle müşebbehün-bih beyninde olan şiddet-i münāsebet gūyā kendüsine şübhe īrāş itmiş gibi ola.

Şan'at-ı mezkūruñ fā'idesi iltizām olunan ma'nāda bir mübālağadır. Nitekim biriniñ ḥüsnini mübālağa ile zıkr idecek olsañ *“Bu yüz mi, yoksa güneş mi?”* Hālbuki güneş olmayub yüz olduğunu bilürsiñ, lākin vaşfda mübālağa murād itdiginden tecāhül idüb *“Güneş midir?”* dirsiñ. Ve bu istifhāmdan vech-i mezkūr ile güneş beyninde olan şiddet-i münāsebet münfehim olur.

Eger mütেকellim bilüb de mütecāhilāne su’āl itdiği şey’iñ meşelini ĩrād itmezse bu nev’den hāric olur. Meşelā birisiniñ elinde bir kitāb görüb “*Eliñdeki nedir?*” demek gibi. Zĩrā mütেকellimiñ o su’ālden ğaraızı yā o kitābıñ mūndericātından baħş itmek veyāhūd ҡangı kitāb olduğını bilmek içündür.

‘Arabĩ’de mişāli «وَمَا تِلْكَ يَمِينِكَ يَا مُوسَى»³⁸² āyeti gibi. Zĩrā su’āl-i mezkūr mūbālağa içün olmayub belki cenāb-ı Mūsā’yi ĩnās içün idi. Zĩrā maħall-i mezkūr maħall-i heybet ü ihtirām idi veyāhūd cenāb-ı Kelīm’iñ henüz vāķıf olmadıđı mu’cize-i ‘aşāyı tefhīm içün idi.

Kezālik yevm-i kıyāmetde cenāb-ı ‘Īsā -‘aleyhi’s-selām-a «أَنْتَ قُلْتَ لِلنَّاسِ اتَّخِذُونِي»³⁸³ su’āl-i mezkūr mūbālağa içün olmayub ħuşuş-ı mezkūrı iddi‘ā idenleri tevbĩh içündür.

Tecāhül-i ‘ārif, medħ ü zemmdе veyā ta‘zĩm ü taħķĩrde veyāhūd muħabbete delālet iden şeyde muṭlaķā mūbālağa içün gelür. ‘Arabĩ’de nazmen mişāli:

[102] şı‘r

يَا لَيْتَ شِعْرِي أَسَحَرًا كَانَ حُبُّكُمْ *** أَزَالَ عَقْلِي أَمْ ضَرَبَ مِنَ اللَّمَمِ

Fārsĩ’de mişāli:

[xxxiii] beyt

يا رب آن رويست يا برگِ سمن *** يا رب آن بالاست يا سرو چمن

Lisānımızda mişāli Nef’ĩ’niñ:

³⁸² Tāhā Sûresi: 17.

³⁸³ Mā’ide Sûresi: 116.

[LIX] beyt

ḥabbezā cāy-ı neşāt-efzā ki Rıdvān görse ger *** ḥayretinden dirdi bu cennet midür dünyā midur

Yine Nābī'niñ:

[LX] şî'r

ben itdigüm niyāzı idersin raķībe fāş *** ey süst- 'ahd meclis emānet degil midür

li-muḥarririhi:

[LXI]

hep sen mi bāde-nüş olacaķsıñ şu bezmde *** nevbetledür tenāvül-i sāgar zamānede

Kezā Vehbî -merḥūm-uñ:

[LXII] nazm

bu neşātıñ bilmem ey dil neş'e-i şahbā midur *** yoksa cüş-ā-cüş-ı keyf-i nazm-ı şevķ-efzā midur

li-muḥarririhi:

[LXIII] beyt

bilmem ne içün nefret ider dehr edebden *** 'ālem ne içün sevmez āyā ehl-i kemāli

İbhām

Bā-i muvaḥḥide ile **ibhām** birbirinden temyîz olunmayacak şüretde zıdd olarak mütekellimiñ iki ma'nâyı şāmil olan bir kelām îrād itmesidir. Şan'at-ı mezkūr, *hicv*, *medḥ* ve emsālî gibi fünūn-ı şî'ri şāmil olub lâkin elfāzında medḥ ü hicv oldığı fark olunamayub ikisine daḥi şümûli olur. Nitekim târiḥde muḥarrer oldığı üzere:

Ḥasan bin Sehl, kerîmesi Būrān'ı vezîr-i a'zamı bulundığı Me'mûn'a

virdikde o vaktiñ şu'arāsı birer kaşîde ile sūr-ı mezkûrı tebrik ü tehniyet

idüb cā'ize-i keşireye nā'il oldılar. Yalnız bir şā'iriñ her naşılca cā'izesi virilmediginden Hasan'a haber irsāl idüb:

“Eger cā'izemi i'āda ta'allül iderse haqqında bir şi'r inşā iderim ki hicv midir yoksa medh midir fark idemesün.” Müşārun-ileyh bu sözu istimā' itdikde şā'ir-i mezkūrı ihzār ile:

“Eger didigiñ şi'ri inşād itmezseñ saña cā'ize virmem.” diyince şā'ir-i mezkūr bu şi'ri inşād itdi:

[103]

بَارَكَ اللَّهُ لِلْحَسَنِ *** وَلِيُوزَانَ فِي الْحَقِّ

يَا إِمَامَ الْهُدَى ظَفَرٌ *** تَوَلَّكَ بَبْنْتُ مَن

şi'r-i mezkūrda *“Kimiñ kerīmesiyle?”* demekden maqşadı medh midir yoksa hicv midir ma'lūm degildir. Hattā Me'mūn bu şi'ri istimā' itdikde:

“Va'llāhi şā'iriñ bundan kaçdı medh midir, yoksa zemm midir bilemem.” dir imiş. Ba'dehū Hasan şi'r-i mezkūrı istihsān idüb kendüsine cā'ize-i keşire virdi.

Kezālik mervī olan hikāyātdandır ki:

Şā'iriñ birisi bir gözi kör olan bir terziye bir entārī işmarlayub terzi:

“Saña bir entārī dikeyim ki entārī midir yoksa yorgan mıdır fark idemeyesin.” didi. Şā'ir bunu işitdikde:

“Ben de ol vaqt, haqqında bir şi'r söylerim ki aleyhinde midir yoksa lehinde midir bilemezsin.” didi. Fi'l-haķāka terzi merķūma bir kībā entārī diķüb virdikde şā'ir-i mezkūr daħi:

[104] beyt

خَاطِلِي زَيْدٌ قَبَاءٌ *** كَيْتَ عَيْنَيْهِ سَوَاءٌ

terceme li-muḥarririhi:

[LXIV]

terzî-i yek-çeşm dikdi bir kabā *** n'ola iki gözi olsaydı sevā

Beytini inşād idüb, vākı‘ā şî‘r-i mezkûrûn iki cihete şümûli olub, terzîniñ yā sağlam gözünüñ kör tarafıyla müsâvî olması veyâhûd kör gözünüñ sağlam gözüyle müsâvî olmasına şümûli olub, terzîniñ ‘aleyhinde midir yoksa lehinde midir bilinemez.

Mervîdir ki:

Sünnî ve Şî‘a‘dan bir cemā‘at, efāzıldan biriniñ nezdine gidüb:

“Rasûlu’llāh -şalla’llāhu ‘aleyhi ve sellem-den soñra efḍal-i nās kimdir?”

diye su‘āl itdiklerinde fāzıl-i müşārun-ileyh bi’l-bedāhe:

«مَنْ بَنَتْهُ فِي بَيْتِهِ». Ya‘nî: “Efḍal-i nās ol zātdır ki anıñ kerîmesi anıñ ḥānesindedir”. Bu kelāmıñ ise ikiye şümûli olub birisi oldur ki: Efḍal-i nās cenāb-ı Ebū Bekr -raḍıya’llāhu ‘anh-dır ki anıñ kerîmesi cenāb-ı ‘Āyişe -raḍıya’llāhu ‘anhā- Fahr-i Ālem Efendimiz’in ḥāne-i sa‘ādetinde idi. İkinci ma‘nā, efḍal-i nās ḥazret-i ‘Alî‘dir ki Cenāb-ı Risālet’in kerîmesi anıñ ḥānesinde idi. Bu kelāmdan mezkûr iki ṭā‘ife, fāzıl-i müşārun-ileyhden memnûn oldılar.

Kezālik târiḥde muḥarrerrdir ki:

‘Uḳayl ibn Ebî Tālib birāder-i ‘ālîsi cenāb-ı ‘Alî -raḍıya’llāhu ‘anh-ıñ hengām-ı ḥilāfetinde vazîfesiniñ tezyîdini istirḥām idüb, müşārun-ileyh “Şimdiki vazîfeñizle ḵanā‘at idiñiz.” diye iltimāsını is‘āf itmediginden

‘Uḡayl bu ḡuṣūṣdan münfa‘il olub Şām cānibine ṣedd-i raḡl ile Mu‘āviye‘niñ nezdine gitdi. Mu‘āviye ise cenāb-ı ‘Alī -kerrema’llāhu vecheh-e raḡmen mūmā-ileyhiñ ḡaḡḡında bidāyeten mezīd-i ikrām u in‘āmda bulunub dā’imā kendüsini talṡif iderdi.

Bu ḡāl ile bir müddet mürūrunda bir gün ‘Uḡayl’a didi ki “*ḡaḡḡıñızda iltifātımızıñ tezāyüdi içün mecma‘-ı nāsda cenāb-ı ‘Alī -raḡıya’llāhu ‘anh-a - ḡāṣā- la’n it*” diye ibrām itdikde ‘Uḡayl nā-ḡār ḡalmaḡla bir gün mecma‘-ı nāsda «إِنَّ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ أَخِي وَأَمْرِي أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ مُعَاوِيَةُ أَنَّ أَلْعَنَهُ فَلَعَنَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ» didi. ‘İbāre-i mezkūre iki cihete ṣūmūli olub eger zamīr, Mu‘āviye‘ye rāci‘ olursa la’n aña rāci‘ olur ve eger zamīr cenāb-ı ‘Alī‘ye rāci‘ ise Mu‘āviye‘ye la’net rāci‘ olmamış olur.

Meclis-i mezkūrda ‘Amr ibn ‘Āṣ ḡazır bulunmaḡla Mu‘āviye‘ye didi ki “*‘Uḡayl cenāb-ı ‘Alī‘ye degil belki saña la’net itdi.*” ‘Amr ibn ‘Āṣ’ıñ bu sözi tefevvüh itmesi, ḡünkü ‘Mu‘āviye’ lafzı «عَلَيْهِ» zamīrine aḡreb olub ircā‘-ı zamīreyne dahā evlādır.

Tevcīh

Tevcīh, *ibhāma* ḡarīb olub bir kelāmıñ iki ma’nāsı oldıḡı ḡālde ḡiḡ birisiyle muḡayyed olmamaḡa dinilür³⁸⁴. Nitekim mervīdir ki:

Meṣḡūr Ebā Müslim-i ḡorāsānī üdebādan birine ḡitāb idüb:

³⁸⁴ *Hizānüt’l-Edeb* müellifi eserinde mütেকaddimîn ulemasının “ibhām” şeklinde adlandırdıḡı sanatın mütעהhirîn ulemasınca “tevcīh” olarak adlandırıldığını ve her iki sanat için de aynı emsallerin getirildiğini ifade eder (İbn Hicce, *Hizānetü’l-Edeb* I, 302). *Def’ü’l-Mesālib* müellifinin ibhām ve tevcīh tanımları arasındaki tek fark “ibhām”da, kelāmın muhtemil olduḡu iki mânāya, birbirlerine zıt olmaları kaydının düşölmesidir. Bu fark *Hizānetü’l-Edeb*’de de yer almakla beraber İbn Hicce her iki sanata verilen örneklerin aynı olmasından yola çıkarak tanımdaki bu farkı dikkate almamıştır.

“Sen fülān meclisde benim haqqımda dimişsiñ ki: “Yā Rabbī sen yüzüni kara it ve re’sini kaṭ‘ idüb demini irāka it.”“ Edīb:

“Evet söyledim, ammā ben ol vaḳt bir üzüm aşması altında oturuyor idim, murādım üzümüñ kararub kemāle ırmesi ve “şalkımınıñ koparılub ve deminiñ irākası”ndan ğarażım şīre ve pekmez gibi şeyleriñ yapılması idi” didi. Ebā Müslim, edīb-i mezkūruñ bu tevcīhinden iktisāb-ı maḥzūziyyetle kendüsine in‘ām-ı ferāvān itdi.

Kezālik tāriḥde muḥarrerdir ki:

A‘cāmıñ sālİK olduklari mezheb-i ḥāmis³⁸⁵ zuhūr itdikde bir şā‘ir-i haqq-gū «مَذْهَبِ نَاحِق» kelāmını tefevvüh itdigini şāḥ istimā‘ itdikde merḳūmı ihzār ile tevbīḥ idicek şā‘ir, kelām-ı mezkūrı tevcīh ile:

“Ben «مَذْهَبِ نَاحِق» dimedim belki «مَذْهَبِنَا حَق» didim. Bunı ğalaṭ olaraq sem‘-i ḥümāyūnuñuza iblāğ itmişler.” dimesiyle bu tevcīh ile ‘uḳūbetden ḥalāş olub maḥzar-ı en‘ām oldı.

Mervīdir ki:

Ḥulefā-yı ‘Abbāsī‘den Me’mūn zamānında birisi nübüvvet da‘vāsına kıyām itdi. Müşārun-ileyhiñ nezdine getürdiklerinde, Me’mūn:

“İsmiñ nedir?” Müdde‘ī:

“Aḥmed-i nebīyim.” didi. Me’mūn:

“Öyle ise bu da‘vadan ferāğat idinceye kadar bunı ḍarb idiñiz.” Müdde‘ī, işiñ fenālaşdığını görünce kelāmını tevcīh ile:

³⁸⁵ Şi’a mezhebi kasedilmiştir.

“Ey ḥalīfē! Ben “Aḥmed-i Nebīyim” demekden ġaraḏım Cenāb-ı Nübüvvet’i medḥ ü ṣenā iderim. Sen anı zemmi ider misin?” didikde, Me’mün merḳūmuñ tevcīhinden maḥzūz olarak in’ām ile tevbe itdirüb sebīlini taḥliye itdi.

İktifā

İktifā, ṣā’ir bir beyt irād ider ki kâfiyesiniñ yâ cümlesini veyāḥūd ba’zısını ḥazf idüb bākī kalan lafzıñ delāleti ḥasebiyle maḥzūfı zıkr itmege muḥtāc olmaz. Şi’riñ bu nev’i lisānımızda pek nādir olub menşe’-i edebiyyāt olan lisān-ı ‘Arabī’ye maḥşūş gibidir.

Şan’at-ı mezkūr iki kısım üzere olub bir kısmı kâfiyenin cümlesini ḥazf ve kısım-ı diğeri kâfiyenin ba’zısını ḥazf ile iktifā olunur. Lākin şa‘b olan işbu kısım-ı ṣānī olub kâfiyenin ba’zısını ḥazf ile irād-ı şi‘r müte‘assirdir. Kâfiyenin cümlesi ḥazf olunduğına mişāl:

[105]

مَا دُمْتُ فِي قَيْدِ الْحَيَاةِ وَلَا إِذَا

Ya’nī “Mādām ki kayd-ı ḥayātdayım.” «وَلَا إِذَا» ya’nī «وَلَا إِذَا مُتُّ» ve “Öldiğim vaktde daḥi.” Mışra‘-ı mezkūrda «مُتُّ» kelimesi bi’l-külliyeye ḥazf olunmuşdur. Çünkü yukarıda ḥayāt zıkr olunduğından andan soñra mevtiñ şarāḥaten zikrine ḥācet yokdur.

Kısım-ı ṣānī ki kelimenin ba’zısını ḥazf idi. Şu‘ubeti ḥasebiyle mişālî diğlerinden āzdır.

[106] şi‘r

وَلَقَدْ كَفَفْتُ عِنَانَ نَفْسِي جَاهِدًا *** حَتَّى إِذَا أُغْيِيْتُ أَطْلَقْتُ الْعَنَا

Şā‘ir diyor ki “*‘Inān-ı nefsimi dā‘imā çekmege cehd itdim tā ol vaqte degin ki yoruldum. Ol vaqt nā-çār zimām-ı nefsimi ıtlāk itdim.*” Beyt-i mezkūr kâfiyesinde «عنان» lafzının nūnı hāzıf ile yalnız «عنا» dinilmiştir.

‘Aks

‘Aks, luğatde bir şey’in āhırini evveline ircā‘dır. İştılâhda kelâmdan bir lafzı evvelā taqdīm ba‘dehū te’h̄ir olub vüçūh-ı keşiresi vardır. Meşelâ «كَالْمُملوكِ مُملوكٌ» «الْكَلامِ» gibi. Ve kezâlik «تُولِجُ اللَّيْلَ فِي النَّهَارِ وَتُولِجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ»³⁸⁶ âyeti gibi.

Mervîdir ki şu‘arâdan birine:

“*Niçün aňlaşılacaq şi‘r söylemiyorsun?*” denildikde, şā‘ir binā-yı kelâmı ‘aks idüb:

“*Söylenilen şi‘ri niçün aňlamıyorsun?*” didi.

Yine hükemâdan birine:

“*Niçün senden tese’ül idenleri men‘ idiyorsun?*” Hâkîm:

“*Tā ki benden ‘atāsını men‘ idenden tese’ül itmeyem*” didi.

Aşhiyâdan birini ba‘zılar ifrād-ı seḥā vü semāḥati ḥasebiyle lev̄m idüb:

“*İsrāfda ḥayr yokdur*” didiler. Seḥî:

“*Ḥayrda isrāf yokdur*” didi.

Ḥulefâ-yı ‘Abbāsiyye‘den meşhūr Hārūnu’r-Reşîd’in şu rubā‘isi ‘aks içün bir güzel mişâldir.

³⁸⁶ Âli İmrân Sûresi: 27.

[107] *rubāʿī*

لِسَانِي كُتُومٌ لِأَسْرَارِهِمْ *** وَدَمْعِي لِسِيرِي تَمُومٌ مُذِيعٌ
فَلَوْلَا دُمُوعِي كَتَمْتُ الْهُوَى *** وَلَوْلَا الْهُوَى لَمْ يَكُنْ لِي دُمُوعٌ

Zücāc ü şarāb hakkında şu eşʿār-ı belāġat-şīʿār, şanʿat-ı ʿaksi şāmildir:

[108]

رَقَّتِ الرُّجَاجُ وَرَاقَتِ الْحُمُرُ *** فَتَشَابَهَا فَتَشَاكَلَ الْأُمُرُ

Mütenebbīʿniñ şu şīʿri daḥi şanʿat-i ʿaks içün bir mişāl-i bedīʿdir:

[109] *şīʿr*

فَلَا بَحْدَ فِي الدُّنْيَا لِمَنْ قَلَّ مَالُهُ *** وَلَا مَالٌ فِي الدُّنْيَا لِمَنْ قَلَّ بَحْدُهُ

Lisānımızda şanʿat-ı ʿakse nazmen mişāl Maḥtūmīʿniñ:

[LXV] *beyt*

*devlet ricālī rāḥatı hīç bilmemekdedür *** rāḥat ricāl-i devleti hīç bilmemekdedür*

Terdid

Terdid, aña dirler ki mütekellim bir ʿibārede bir lafz ʾirād idüb baʿdehū anı ʿayniyle redd ider. Lākin redd itdigi lafzı maʿnā-yı āḥara taʿlīk itmesi şartdır. Meşelā “*Aşḥāb-ı kemāl ile cūhelāyı bir mi tutuyorsuñ? Aşḥāb-ı kemālīñ ḡadri ʿālīdir.*” ʿibāresinde ‘aşḥāb-ı kemāl’ lafzı girüye redd ile tekrār olunub ʿulüvv-i ḡadr gibi bir maʿnā-yı āḥara taʿlīk olundı. Nitekim *Furḡān-ı Kerīm*’de « لَا يَسْتَوِي أَصْحَابُ النَّارِ وَأَصْحَابُ »³⁸⁷ «الْجَنَّةِ أَصْحَابُ الْجَنَّةِ هُمْ الْفَائِزُونَ» āyeti gibi.

Egerçi zāhirde *terdid* ile *tekrār* ikisi bir gibi görünüyorsa da beynlerinde olan fark zāhirdir. Zīrā bir beytde tekrār olan lafz bir maʿnā-yı zāʿidi müfīd

³⁸⁷ Haşr Sûresi: 20.

olmayub ma‘a-hāzā ma‘nā-yı s̄anī evveliñ ‘aynı olursa aña **tekrār** denilub, lākin nāzımıñ terdīd itdigi lafz ma‘nā-yı evvelden ğayrı dīger bir ma‘nāyı müfīd olursa aña **terdīd** tesmiye iderler. Li-hāzā *terdīdīñ tekrār* üzere meziyyeti zāhirdir. Lisānımızda mişālī li-muḥarririhi:

[LXVI] beyt

‘ar‘arı kāmēt-i dildāre kıyās eyleme kim *** kāmēt-i yārdaki āne baḳ aṇdırmaz anı

Fārsī’de mişālī:

[xxxiv] beyt

رحیق ناب چو نوشی غمت شود زایل *** رحیق ناب بلی داروی همه دردست

Tekrār

Tekrār: Yukaruda beyān olundığı üzere mütেকellimiñ tekrār itdigi lafz bir ma‘nā-yı zā’idi ḥavī olmayub ma‘nā-yı s̄anī evveliñ ‘aynı olursa aña **tekrār** tesmiye olunur. Tekrārdan murād yā vaşf veyā medḥ veyā zemm veyāḥūd taḥvīf ve inzār ve tevbiḥ ve inkār gibi aḡrāzdan bir ğaraza mebnī olur.

Taḥvīf için geldigine mişāl ḳavluhū -te‘ālā-: « مَا الْقَارِعَةُ ﴿١﴾ وَمَا أَذْرَاكَ ﴿٢﴾ مَا الْقَارِعَةُ ﴿٣﴾ الْحَاقَّةُ ﴿٤﴾ مَا الْحَاقَّةُ ﴿٥﴾ »³⁸⁸. Kezālik: « مَا الْحَاقَّةُ ﴿٦﴾ الْحَاقَّةُ ﴿٧﴾ »³⁸⁹ gibi.

Tevbiḥ için geldigine mişāl er-Raḥmān Sūre-i Celīlesi’nde « فَبِأَيِّ آلَاءِ رَبِّكُمَا ﴿١﴾ تَكْذِبَانِ ﴿٢﴾ »³⁹⁰.

İstib‘ād için geldigine mişāl « هَيِّهَاتَ هَيِّهَاتَ لِمَا تُوعَدُونَ ﴿١﴾ »³⁹¹.

³⁸⁸ Kāri’a Sūresi: 1., 2. ve 3.

³⁸⁹ Hākka Sūresi: 1. ve 2.

³⁹⁰ Rahmān Sūresi: 13., 16., 18., 21., 23., 25., 28., 30., 34., 36., 38., 40., 42., 45., 47., 49., 51., 53., 55., 57., 59., 61., 63., 65., 67., 69., 71., 73., 75., 77.

Lisânımızda sitâşiyi mutaẓammın tekrâra mişâl:

[LXVII] beyt li-muḥarririhî

*naşıl ḥāmem anîñ medḥinde gūyâ olmasun her dem *** mûkerremdir mûkerrem kendisi ābâ' vü ecdādı*

Nesîbi mutaẓammın tekrâra mişâl şu'arâ-yı 'aşrdan olub ḥayâtında ḥuşûşiyet-i kadîmemiz olan Kemâl Paşa -merḥûm-uñ:

[LXVIII] beyt

*derd-i 'ışķa 'ilâcdur mey-i nâb *** sâķiyâ sâķiyâ şarâb şarâb*

*bu cefânûñ nihâyeti yok mı *** vir baña vir baña cevâb cevâb*

Ḥaķîkat ve Mecâz

Bu mebhâş, 'ilm-i beyânîñ ehemmi mebhâşından olub belki mecmû'-ı 'ilm-i beyândan 'ibâret 'add olunabilür. Zîrâ ma'nâ-yı vâḥidi ṭuruk-i muḥtelife ile îrâd ancak *mecâz* ile ḥâşıl olacağı cihetle *fenn-i beyândan* maḳşûd-ı aşlî, baḥş-i mecâzdır.

Ḥaķîkat, elfâzı, mâ-vuẓi'a-lehinde ve **mecâz**, mâ-vuẓi'a-lehiñ gayrısında isti'mâl itmege ta'bir olunub; *ḥaķîkat*, fi'l-aşl bir şey'in sübûtını iḥbârda «حَقُّ الشَّيْءِ» kavlinde fa'îl-bi-ma'nâ-fâ'il olub mekân-ı aşlîsinde sâbit olan kelimeye naql olunmuşdur. *Mecâz* daḥi bir kimse bir mekânı tecâvüz itdigi vaktde «جَاَزَ الْمَكَانَ» kavlinde maşdar-ı mîmî olub ba'dehû fâ'il ma'nâsına olarak kelime-i cā'ize ya'nî mekân-ı aşlîsini tecâvüz iden kelimeye naql olunmuşdur. Meşelâ “*Zeyd eseddir.*” kavlimiz gibi. Zîrâ ‘Zeyd’ insân olub ‘esed’ ḥayvân-ı ma'rûf olmağla insâniyyetden esediyyete tecâvüz idiyoruz.

³⁹¹ Mü'minûn Sûresi: 36.

Ḥaḳīḳat ile *mecāz*dan her birerleri *luḡavī* ve *şerḥī* ve *ʿörf-i ḥāşş* ve *ʿörf-i ʿāmm* olmak üzere aḳsām-ı erbaʿaya münḳasemdir.

Meşelā ‘esed’ bir lafzdır ki ‘örf-i luḡatle ḥiṭāb iden kimse bu lafzı ḥayvān-ı maʿlūmda istiʿmāl itdiği vaktde ḥaḳīḳat-i luḡaviyye ve recül-i şecīʿde istiʿmāl iderse *mecāz-ı luḡavī* olur.

Ve kezālik ‘şalāt’ lafzı ‘örf-i şerḥ ile ḥiṭāb iden kimse ‘ibādet-i maḥşūşada istiʿmāl itdiği şüretde ḥaḳīḳat ve duʿāda istiʿmāl iderse *mecāz* olur.

Kezālik ‘örf-i naḥv ile ḥiṭāb iden kimse ‘fiʿl’ lafzını «ضَرَبَ» ve «نَصَرَ» gibi lafz-ı maḥşūşda istiʿmāl iderse *mecāz*dır.

Kezālik ‘dābbe’ lafzı dört ayaklu ḥayvānātda istiʿmāl olunursa ḥaḳīḳat ve insānda *mecāz*dır. Zīrā ‘dābbe’ ‘örf-i ʿāmmda ḳavāʾim-i erbaʿası olan ḥayvānātda, ḥaḳīḳat ve şānīde *mecāz*dır. *Tefsīr-i Kebīr*’de ‘dābbe’ lafzı ‘örfde ḥāşşaten feres için olduğunu ve telvīḥde ḳavāʾim-i erbaʿa aşḥābı için idüğünü taḥrīr ile berāber *Ḳāmūs*’da her rükūb idilen şey ile taʿbīr olunmuştur.

[*Mecāz-ı mürsel*]

Ve *mecāz* iki kısma münḳasem olarak eger ʿalāḳa maʿnā-yı *mecāzī* ile maʿnā-yı ḥaḳīḳī beyninde, müşābehetiñ gayrı olursa ***mecāz-ı mürsel*** ve illā ***istiʿāredir***.

[*Fâʾil-fiʾl alâkası*]

Mecāz-ı mürsele mişāl ‘niʿmet’ maʿnāsında istiʿmāl olunan ‘yed’ gibi. ‘Yed’ lafzı ʿuẕv-ı maḥşūş maʿnāsına olub lākin niʿmet yedden şudūr itmekle ʿuẕv-ı meẕkūr niʿmet için ʿillet-i fāʿiliyye menzilesindedir. Kezālik ‘yed’ ḳudret maʿnāsında daḥi

isti‘māl olunur. Zīrā ekşer-i aḥkām yedde olup batş ve ɗarb ve ƙaṭʿ ve aḥz ve emşāli yed ile olmağla ‘alāka mevcūddur.

[Cüz’-küll alâkası]

Ve bir şey’i cüz’ünün ismiyle tesmiye daḥi mecāz-ı mürseldir. ‘‘Ayn’ lafzının raḳīb ve gözcide isti‘mālî gibi. Zīrā ‘ayn-ı şahş raḳībden cüz’dür. Bunun ‘aks olarak cüz’i küllün ismiyle tesmiye daḥi mecāz-ı mürseldir. «أَصَابِعُ» lafzının «أَنَامِلُ»de isti‘mālî bu ḳabildendir. Nitekim «يَجْعَلُونَ أَصَابِعَهُمْ فِي آذَانِهِم مِّنَ الصَّوَاعِقِ»³⁹² ḳavl-i şerīfinde vāḳi‘ oldığı gibi. Zīrā «أُتْمَلَةُ», ‘parmak ucu’ ve «إِصْبَعُ», ‘parmak’ ma‘nāsına olarak «أَصَابِعُ»den cüz’dür. Bu ıtlāḳdan ğaraż mübālağa olub ke-ennehū “*Kemāl-i ḥavf ü dehşetlerinden nāşī āvāz-ı şā‘ıḳayı işitmek üzere işbi’leriniñ cümlesini ḳulaḳlarına tıḳarlar.*” ma‘nāsı müfīddir.

[Sebeb-müsebbeb alâkası]

Daḥi bir şey’i müsebbibiniñ ismiyle tesmiye daḥi mecāz-ı mürseldendir. Meşelā ‘Arablar’ın «رَعَيْنَا الْعَيْثُ» terkibi bu ḳabilden olarak ra‘y olunan ğays u maṭar olmayub; murād, sebebi ğays ya‘nī yağmur olan nebātdır.

Yāḥūd bir şey sebebiniñ³⁹³ ismiyle tesmiye olunur. Meşelā «أَمْطَرَتِ السَّمَاءُ نَبَاتًا» kelāmı bu nev‘den olarak semāniñ imṭār itdiği nebāt olmayub murād «نَبَات-», «أَمْطَرَتِ السَّمَاءُ عَيْثًا» demekdir.

³⁹² Bakara Sûresi: 19.

³⁹³ Bir sonraki cümlede müellifin de ifade ettiği üzere «نَبَات», «عَيْث»ın sebebi değıl müsebbebidir. Müellifin “hakikat ve mecâz” bahsinde istifade ettiği *Ne’ü’l-Mu’avvef* de de “müsebbeb” ifadesi yer almaktadır (Abdünnâfi İffet, *Nef’ü’l-Mu’avvef* II, 82).

[Rücû' alâkası]

Ve bir şey'i zamân-ı müstakbelde rücû' idecegi şey'in ismiyle tesmiye daği mecâz-ı mürseldir. Meşelâ «إِنِّي أُرَانِي أَعْصِرُ خَمْرًا»³⁹⁴ kavlı-i şerîfinden murâd müstakbelde «خمر» olacak 'aşîr-i 'ineb olup müstakbelde «خمر» olacağı münâsebetle «خمر» ıtlâk olunmuştur.

[Mahall alâkası]

Yâhûd bir şey'i mağalliniñ ismiyle tesviye daği mecâz-ı mürseldendir. «فَلْيَدْعُ»³⁹⁵ kavlı-i şerîfi bu nev'den olub «نادي» meclis ma'nâsına olarak murâd, meclise duhûl iden ehl-i meclisdir.

[Hulûl alâkası]

Yâhûd bir şey'i ism-i hâlliyle ya'nî o şey'e hulûl itmiş olan şey'in ismiyle tesmiye daği mecâz-ı mürseldendir. Nitekim «وَأَمَّا الَّذِينَ ابْيَضَّتْ وَجُوهُهُمْ فَبِإِذْنِ اللَّهِ»³⁹⁶ kavlı-i şerîfinden 'rahmet'den murâd mağall-i rahmet olan cennetdir.

[Âlet alâkası]

Yâhûd bir şey'i ism-i âletiyle tesmiye daği mecâz-ı mürseldendir. «وَاجْعَلْ لِّي»³⁹⁷ kavlı-i şerîfinden «لِسَانَ صِدْقٍ»dan murâd zıkr-i cemîldir ve 'lisân' âlet-i zıkrıdır.

³⁹⁴ Yûsuf Sûresi: 36.

³⁹⁵ Alak Sûresi: 17.

³⁹⁶ Âli İmrân Sûresi: 107.

³⁹⁷ Şu'arâ Sûresi: 84.

Mezheb-i Kelāmī

Mezheb-i kelāmī, fenn-i bedī‘de bir nev‘-i mühimm olub mütekellim kendüsiniñ şihhat-i da‘vāsıyla haşmınıñ buṭlān-ı da‘vāsına bir vechle delīl-i ‘aqlī ikāme itmelidir ki delīl-i mezkūruñ ‘ilm-i kelāma nisbeti şahih olsun. Zīrā **‘ilm-i kelām**, uşul-i dīni berāhīn-i kātī‘a ile isbāt itmekdir. Meşelā: *“Eger Allāh’dan başka ālihe olsaydı, ‘ālem fesād bulurdu.”* Bu söz ise vaḥdāniyyet-i ilāhiyyeyi isbāt için bir delīl-i kātī‘dır. Ve delīl-i mezkūruñ mü‘eddī oldığı ma‘nā: *“Lākin Allāh’dan başka ālihe olmadığı ḥasebiyle ‘ālem fesād bulmadı.”*

Kezālik mezheb-i kelāmīye mişāl Faḥr-i ‘Ālem‘iñ «لَوْ تَعْلَمُونَ مَا أَغْلَمُ لَضَحِكْتُمْ قَلِيلًا»³⁹⁸ ḥadīsidir ki me‘ālī *“Eger benim bildigimi bilse idiñiz az güler ve çok ağlardıñız.”* demekdir. Ḥadīş-i mezkūruñ mü‘eddī oldığı ma‘nā lākin *“Benim bildigimi bilmedigiñiz için çok gülüb az ağladıñız.”* Şā‘iriñ şu nazmı daḥi mezheb-i kelāmīye mişāldir:

[110] şī‘r

لَوْ يَكُونُ الْحُبُّ وَصْلًا كُلُّهُ *** لَمْ تَكُنْ غَايَتُهُ إِلَّا الْمَلَانُ
أَوْ يَكُونُ الْحُبُّ هَجْرًا كُلُّهُ *** لَمْ تَكُنْ غَايَتُهُ إِلَّا الْأَمَانُ
إِنَّمَا الْوَصْلُ كَمِثْلِ الْمَاءِ لَا *** يُسْتَطَابُ الْمَاءُ إِلَّا بِالْعِلَانِ

Mezheb-i kelāmīye lisānımızda nazmen mişāl, li-muḥarririhī:

[LXIX] şī‘r

*eger ebnā-yı Ādem hep gani olsaydı ‘ālemde *** tesāwī zāhir olub Zeyd ‘Amr’a ḥidmet itmezdi
niḫām-ı ‘ālemi ikmāl iden lā-büüd zarüretdür *** zarüret olmasa pes-pāye baya ḥürmet itmezdi*

³⁹⁸ Buhârî: 1044, 4621, 5221, 6485, 6486.

Fārsī'de mişāli:

[xxxv] beyt

ز قدرتِ ملکُ العرشِ یک نشان این است *** که کارها بخلافِ مراد می آید

Kezā Ḥakīmü'd-dīn-i Enverī'niñ:

[xxxvi] beyt

اگر محوّل حالِ جهانیان نه قضاست *** چرا بجاری احوال برخلافِ رضاست

Münāsebet

Münāsebet, iki kısım olup birisi ma'nāda ve diğeri lafzda olur.

[Münāsebet-i Ma'neviyye]

Münāsebet-i ma'neviyye şu vechledir ki mütekellim bir ma'nā ile bed' idüb ba'dehū kelāmını ma'nā-yı mezkūra münāsib diğeri bir ma'nā ile itmām iderek münāsebet-i lafziyye aramaz. Meşelâ *Furqān-ı Kerīm*: «أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ كَمْ أَهْلَكْنَا مِنْ قَبْلِهِمْ مِّنْ «أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ «³⁹⁹ «الْقُرُونِ يَمْشُونَ فِي مَسَاكِينِهِمْ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ أَفَلَا يَسْمَعُونَ أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّا نَسُوقُ الْمَاءَ إِلَى الْأَرْضِ «⁴⁰⁰ «الْجُرُزِ فَنُخْرِجُ بِهِ زَرْعًا تَأْكُلُ مِنْهُ أَنْعَامُهُمْ وَأَنْفُسُهُمْ أَفَلَا يُبْصِرُونَ

İmdi müfādı va'z u naşīhat olan āyet-i ūlānīñ şadrına diğkat it ki va'z sem'î olduğından «أَوَلَمْ يَرَوْا» denilmeyüb, «أَوَلَمْ يَهْدِ لَهُمْ» denilmiş ve ba'dehū «أَفَلَا يَسْمَعُونَ» ile itmām kılınmış ki “İşitmiyorlar mı?” dimekdir. Ve āyet-i şānī ise mer'î olan bir naşīhati şāmil olduğundan bidāyetinde «أَوَلَمْ يَرَوْا» ya'nī “Görmüyorlar mı?” deyu ibtidā olunub āyetiñ nihāyetinde daği aña münāsebet aldıracağ şūretde «أَفَلَا يُبْصِرُونَ» ya'nī

³⁹⁹ Secde Sûresi: 26.

⁴⁰⁰ Secde Sûresi: 27.

“Görmüyorlar mı?” ta‘biriyle itmām olunmuş. İşte bunlara münāsebet-i ma‘neviyye tesmiye olunur. ‘Arabi’de münāsebet-i ma‘neviyyeye nazmen mişāl:

[111] şî‘r

بَصِيرٌ يَتَدَبَّرُ الْأُمُورَ فَمَنْ يَرَى *** سِوَى مَا يَرَاهُ فَهُوَ فِي هَذِهِ أَعْمَى

Lisānımızda münāsebet-i ma‘neviyyeye mişāl Fuzûlî‘niñ şu şî‘ri gibi:

[LXX] nazm

seyr kıl gör kim gül-istānıñ ne āb ü tābı var *** her taraf biñ serv-i sebz ü hem gül-i sîrābı var

Fārsî’de mişālî Sa‘dî‘niñ:

[xxxvii] beyt

گل نسبتی ندارد با رویِ دلفریب *** تو در میانِ گل ها چون گلِ میانِ حاری

[Münāsebet-i Lafziyye]

Kısm-ı şānî olan **münāsebet-i lafziyye**, münāsebet-i ma‘neviyyeden meziyyeti dūn olub bir takım elfāz ile kelāmı tezyīn itmekden ‘ibāretdir. *Münāsebet-i lafziyye* daħi iki kısım olub birine münāsebet-i *lafziyye-i tāmme* diğetine *münāsebet-i lafziyye-i nākışa* tesmiye olunur.

Münāsebet-i lafziyye-i tāmmede kelāmıñ mevzūniyyetiyle berāber mukāffā olması şart olub **münāsebet-i lafziyye-i nākışa**da kelām mevzūn ve ğayr-i mukāffā olur.

Münāsebet-i lafziyye-i tāmme mişāl: « مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ » ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ﴿٦﴾ 401. Kezālik lisān-ı nübüvvetde Şāhib-sa‘adet

401 Kalem Sûresi: 1-3.

Efendimiz‘iñ Hasaneyn Efendilerimiz hakkında olan şu du‘âlarında: «أَعِيذُكُمَا بِكَلِمَاتِ»⁴⁰². Bu du‘â-i şerîfde «مِنْ عَيْنِ مَلَكَةٍ» Bu du‘â-i şerîfde «مِنْ عَيْنِ مَلَكَةٍ» buyurulmayub da «مِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَامَةٍ» buyurulması **münāsebet-i lafzīyye** murād olundığındandır. **Münāsebet-i lafzīyye-i tāmme**ye lisānımızda mişāl Nef‘ī merhūmuñ bir kaşīdesinden:

[LXXI] nazm

esdi neşim-i nev-bahār açıldı güller şubh-dem *** açsun bizim de görölümüz sāķi meded şun cām-ı Cem

:

bir bāde şun Allāh için bir kāse de ol māh için *** tā medh-i şāhenşāh için alam ele levh u kalem

Fārsī’de mişālî:

[xxxviii] beyt

من مانده ام رنجور از او درمانده و مهجور از او *** گویا که نیشی دور از او در استخوانم می رود

‘Arabī’de münāsebet-i lafzīyye-i nākışaya mişāl:

[112] şî‘r

مُوَيِّدُ الْعَزَمِ وَالْأَبْطَالِ فِي قَلْبِي *** مُؤَمِّلُ الصَّفْحِ وَالْهِجَاءِ فِي ضَرْمِ

şî‘r-i mezkūrda elfāz beynindeki münāsebet, lafzīyye-i nākışadır. Zîrā münāsebet-i

lafzīyye-i nākışada elfāzıñ müsecca‘ olması meşrûf olmayub yalnız vezn şart idi.

Fārsī’de mişālî:

[xxxix] beyt

دلش منبع علم و حلم و وفا *** کفش منشاء لطف و جود و کرم

⁴⁰² İbn Mâce: 3525, Ebû Dâvud: 4737, Tirmizî: 2060.

İkmāl

İkmāl, fenn-i bedī‘de mütakellim medh ü zemimde bir ma‘nā-yı tām̄m ĩrād idüb ma‘nā-yı mezkūr her-ne-ķadar nefsü‘l-emrde tām̄m ise de lākin anıñla iktifā itmeyerek ma‘nā-yı mezkūrı ikmāl idecek dıġer bir ma‘nā ĩrād idüb añınla kelāmına iki ķat revnaķ virir.

‘Arābī’de mişāli: «فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهُ بِقَوْمٍ يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ أَذِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ»⁴⁰³.

Āyet-i mezkūrede cenāb-ı Hāķķ bildi ki; eġer ķavm-i mezkūrı mü‘minīn içün tevāzu‘la vaşf itse tām̄m bir medh olub ihvānlarına inķıyād ve tevāzu‘ı müştemil olurdı. Lākin anı ikmāl itmek murād idüb ķavm-i mezkūrı ihvānları hāķķında mütevāzı‘ ü münķād olduklarını beyāndan şöñra «أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ» küffār üzerine şiddetlerini beyān itdi. Nazmen mişāli

[113] şîr

حَلِيمٌ إِذَا مَا الْحِلْمُ زَيْنٌ لِأَهْلِهِ *** مَعَ الْحِلْمِ فِي عَيْنِ الْعَدُوِّ مَهِيْبٌ

Beyt-i mezkūrda şā‘iriñ «إِذَا مَا الْحِلْمُ زَيْنٌ لِأَهْلِهِ» ya‘nī “*hilm, şāhibine zinet ve pīrāye oldıġı vaķtde*” dimesi. Zīrā her hilm, şāhibine mūcib-i zinet olmaz. Ćünkü ba‘z hilm vardır ki ‘acdden nāşī olmayub iķtidār ile berāber olursa ol vaķt memdūh olur. Nitekim bu ma‘nāyı mü‘eyyid olarak şā‘ir demişdir:

[114] şîr

وَحَلْمٌ ذِي الْعَجْرِ دُلٌّ أَنْتَ عَارِفُهُ *** وَالْحِلْمُ عَنْ قُدْرَةٍ ضَرَبَتْ مِنَ الْكَرَمِ

Ya‘nī “*‘Acz şāhibiniñ hilmı mezelletdir; lākin iķtidār ile berāber olan hilm keremden bir nev‘dir.*” Şā‘iriñ «إِذَا» ile şart ķoşması bundan nāşīdır. Ve‘l-hāşıl hilm

⁴⁰³ Mā‘ide Sūresi: 54.

qudretle bir medh-i tamm ‘add olunursa da lākin şā‘ir anı ğayr-i kāmīl ‘add idüb « مَع
« الْحِلْمِ فِي عَيْنِ الْعَدُوِّ مَهِيْبُ ya‘nī muttaşıf olduğı hilm ile berāber düşman gözünde
mehībdir. Lisānımızda nev‘-i mezkūra mişāl şā‘iriñ:

[LXXII]

*cihāna cūy-bār-ı ma‘deletdür āb-ı şemşiri *** kalemdür gülşen-i ihsānınıñ serv-i hırāmānı*

Nef‘i‘niñ:

[LXXIII] beyt

*‘avn-i eltāfiyla mülk-i ma‘delet bī-ihtilāl *** şadme-i qahrıyla iklīm-i sitem pür-inkılab*

Yine Nābī‘niñ:

[LXXIV] beyt

*qānde kim cem‘ ola cām u dil-ber ü ‘ışq u şebāb *** anda iblīsiniñ ne hācet mekrine ıdlālne*

Fārsi‘de mişālī Refīk-i İşfahānī:

[xl] beyt

نه خود با من جفا آن بیوفا کرد *** که با هر کس وفا کردم جفا کرد

Tefrīk

Tefrīk, ıstılāhda şā‘ir bir nev‘den iki şey irād idüb medh ü zemmden veyā
ğayrısından biriniñ dīgere rüçhāniyyeti hasebiyle şey‘eyn-i mezkūreyn beyninde
tezādd u tebāyün hāşıl olmasıdır. Mesela:

[115] şī‘r

قَالُوا هُوَ الْبَدْرُ وَالتَّفْرِيقُ يَظْهَرُ لِي *** فِي ذَاكَ نَقْصٌ وَهَذَا كَامِلُ الشَّيْمِ

Şā‘ir diyor ki: “Memdūhı gūyā senā idüb bedre teşbīh itmişler ma‘a-hāzā bedrde
nokşān olub memdūh ise kāmiliü’ş-şiyemdir.” Lisānımızda nazmen mişālī:

[LXXV] beyt

kef-i cūdın sehāba fāyık u rāciḥ disem şāyed *** sehābuñ cūdı zīrā kaṭre vü anıñ cevāhirdür

li-muḥarririḥi:

[LXXVI] şîʿr

seni cūd-ı sehāda ebre beñzetmek sezā mı kim *** ʿatā vakti o aḡlar sen kerem hengāmı ḡandānsıñ

Fārsi’de mişāli:

[xli] beyt

کی روا باشد بعمّان جود وی تمثیل کرد *** زانکه قعر دارد و این را ولی پایان نیست

Telmīḥ

Telmīḥ, nāzım bir beyt veyā bir mıṣra‘da bir kıṣṣa-i ma‘lūma veyā bir nükte-i meṣhūra veyāḥūd herkesiñ ma‘lūmı olan bir beyte ĩmā itmesidir. Nitekim Ebī Firās‘ıñ şu şîʿri gibi:

[116]

فَلَا خَيْرَ فِي رَدِّ الْأَدَى مِمْدَلَّةٍ *** كَمَا رَدَّهُ يَوْمًا بِسَوْءَتِهِ عَمُرُو

Ya‘nī “İnsān mezzelletle kendüsinden bir ezāyı redd ü men‘ itmekde ḡayr yokdur, nitekim ‘Amr ibn ‘Āṣ ‘avret yeriyle ezāyı kendüsinden redd itdigi gibi.” Şîʿr-i mezkūrda olan şu telmīḥ cenāb-ı ‘Alī -kerrema’llāhu vecheh- ile ‘Amr ibn ‘Āṣ beyninde geçen şu kıṣṣaya telmīḥdir. Kıṣṣa-i mezkūre şu vechledir ki:

Şıffīn Vaḳ‘ası’nda ‘Amr ibn ‘Āṣ, Mu‘āviye bin Ebī Süfyān taraflısı olmaḡla cenāb-ı Murtaṣā ma‘reke de merḡūmuñ üzerine hücum itdikde ‘Amr ibn ‘Āṣ işiñ fenāya şarub cenāb-ı ĩmām‘ıñ pençe-i ḡazanferānesinden ḡurtuluş olmadıḡını teyaḳḳun itdiginden hemān keşf-i ‘avret gibi bir zilleti iḡtiyār

itmekle, müşārūn-ileyh kemāl-i istiḥyādan nā-çār merķūmdan kef-i yedle
‘avdet buyurdılar.

Kezālık şu telmiḥ-i bedī‘ daḥi cümle-i nevāirdendir ki:

Bir kimse zürefā-yı nisādan birine rāst gelüb “*Sen kimsiñ?*” didikde,
cevāben “*Yedincide altıncıyım.*” deyüb ğaraḫı şā‘iriñ şu şi‘rine telmiḥ idi:

[117] şi‘r

جَاءَ الشَّيْءُ وَعِنْدِي مِنْ حَوَائِجِهِ *** سَبَّحْتُ إِذَا الْفَطْرُ عَنْ حَاجَاتِنَا حَبَسَا

كَيْنُ وَكَيْسُ وَكَانُونُ وَكَاسُ طَلَا *** بَعْدَ الْكِبَابِ وَكُسُ نَاعِمٌ وَكَسَا

Bu şi‘r münāsebet-i āḫarla bālāda zıkr olunmuşdı. Şā‘ir bu nazmda ḥavāyic-i
şiṭā’iyyeyi ta‘dād ile yediye iblāğ idüb altıncıyı ferc-i nā‘im ve yedinciye giyecek
nesne dimekle mesfūreniñ murādı “*Ben libās içinde ferc-i nā‘imim.*” demek
istemiştir.

Kezālık mervīdir ki:

Hulefā-yı ‘Abbāsiyye‘den Manşūr, üdebādan Hüzeli nām kimesneye bir
cā‘ize va‘d idüb lākin henüz va‘dini ifā itmemiştir. Bir gün merķūm ile
berāber mevsim-i ḥacc olmağla Mekke-i Mükerreme‘de gezerken edīb-i
mezķūr Manşūr,’a bir ḫāne gösterüb: “*Bu ‘Ātike‘niñ ḫānesidir ki şā‘ir āniñ
hakḫında şu şi‘ri inşā itmiştir:*

[118]

يَا بَيْتَ عَاتِكَةِ الَّتِي أَتَعَزَّلُ *** حَذَرَ الْعِدَا وَبِهِ الْمُؤَادُ مُوَكَّلُ

Manşūr, bi-lā su‘āl ḫāne-i mezķūrı irā‘esinden cānı şıķılıb lākin elbette
bunuñ sebebi vardır deyu şi‘r-i mezķūrūñ içinde bulunduğı kaşideyi tettebbü‘
itdikde şu şi‘re teşādüf itmekle:

[119] şi‘r

وَأَرَاكَ تَفْعَلُ مَا تَقُولُ وَبَعْضُهُمْ *** مَذِقُ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا لَا يَفْعَلُ

bildi ki edīb-i mezkūruñ okudığı şi‘rden ğarażı bu şi‘re telmiḥ olub
kendüsine va‘d olunan iḥsānıñ virilmedigini işrāb olmaĝla hemān va‘dini
incāz ile te’ḥīrinden dolayı ma‘zeret itdi.

Fārsi’de telmiḥe mişāl li-muḥarririhī:

[xlii] beyt

گر بجای آب در چه یوسفم آید بچنگ *** نشنود از علو همت هیچ کس بُشرای من

Bu beyt daḥi Sûre-i Yûsuf’da kavluhū -te‘ālā- «فَالْ يَا بُشْرَىٰ هَٰذَا عَلَٰمٌ»⁴⁰⁴ āyetine
telmiḥdir. Lisānımızda telmiḥe mişāl ‘Ākif Paşa -merḥūm-uñ ‘Adem Kaşidesi’nde:

[LXXVII] beyt

aḥter-i maṭlabum āfāk-ı felekde doğmaz *** günde biñ şey doğurur leyle-i ḥublā-yı ‘adem

Beyt-i mezkūrda leyle-i ḥublā meşeline telmiḥdir. Kezālik li-muḥarririhī:

[LXXVIII] beyt

‘aşā-yı Mūsā’yı maĝlūb ider mi siḥr ü füsūn *** ziyān virür mi Kelīmu’llāh’a ḥuvār-ı baḳar

Mışra‘-ı şānide ‘ḥuvār’ kelimesi «عَجَلًا جَسَدًا لَّهُ خَوَارٌ»⁴⁰⁵ āyetine telmiḥdir.

Üdebā-yı ‘Arab’dan İbn Cevzī’niñ *Kitāb-ı Ezkiyā*’da zıkr itdigi şu telmiḥ daḥi pek
ĝarībdir. Şöyle ki, mūmā-ileyh dir ki:

Bir ādam Bağdād’da ke’enne cisriñ üzerinde otururken şāhibe-i ḥüsn ü ān
bir zen Ruşāfe cihetinden gelüb cisriñ öbür tarafından daḥi bir şābb-ı emred
merḳūmeniñ karşıasına çıķdı. Ve zen-i mezkūra ḥiṭāben:

⁴⁰⁴ Yûsuf Sûresi: 19.

⁴⁰⁵ A’râf Sûresi: 148, Tâhâ Sûresi: 88.

«رَحِمَ اللَّهُ عَلَيَّ بْنِ الْجَهْمِ» didigi gibi, zen de cevābında:

«رَحِمَ اللَّهُ أَبَا الْعَلَاءِ الْمَعَرِّيَّ» didi. Ve bunu söyledikten sonra tevaḳḳuf itmeyüb biri şark cihetine ve diğeri ğarb cihetine ayrılıb gitdiler. Ben ise bu sözden bir şey anlamadığımdan şābb-ı mezkūrı taḳīb ile bu sözden ğaražlarınıñ ne olduğunu istiḻām itdim. Mesfūr cevāben ‘Alī bin Cehm’i tezekkürden ğaražım şu şi‘rine telmiḥdir:

[120] şi‘r

عَيْنُ الْمَهَا بَيْنَ الرَّصَافَةِ وَالْجِسْرِ *** جَلَبَنَ الْهَوَى مِنْ حَيْثُ أَذْرِي وَلَا أَذْرِي

Anıñ Ebü'l-‘Alā-i Ma‘arri‘yi tezekkür itmesi şu şi‘rine telmiḥdir:

[121] şi‘r

فَيَا دَارَهَا بِالْحَيْفِ إِنَّ مَرَارَهَا *** قَرِيبٌ وَلَكِنْ دُونَ ذَلِكَ أَهْوَالُ

Şu fıkra-i ātiye daḥi bu ḳabildendir ki:

Reffā nām şā‘ir Seyfü’d-devle nezdinde iken müş‘arun-ileyh kendüsiniñ muḳaddemen şā‘ir ve nedīm-i ḥāşşı olan meşhūr Mütenebbi‘niñ āşārından tanzīr itmek üzere bir ḳaşıde intiḥāb itmesini hükümdār-ı müş‘arun-ileyhden istid‘ā itdi. Seyfü’d-devle daḥi bir ḳaşıde intiḥāb ile kendüsine viridi. Şā‘ir-i mezkūr dir ki: “Bütün gice ḳaşıde-i mezkūreyi müṭāla‘a itdigimde intiḥāba sezā bir ḳaşıde bulmayub yalnız nihāyetinde:

[122]

إِذَا شَاءَ أَنْ يَلْهُو بِلَحْيَةِ أَحْمَقٍ *** أَرَاهُ غُبَارِي ثُمَّ قَالَ لَهُ الْحَقُّ

beytini gördigimde bildim ki Seyfü’d-devle‘niñ ğaraži şu beyte telmiḥdir. Artıḳ Mütenebbi‘ye ta‘arrużdan ferāğatle ḳaşıdesini tanzīr itmekden şarf-ı-naḳar itdim.” didi

İnsicām

İnsicām, lügatde ‘şunuñ seyelānı’ ma’nāsına olub ıstılāhda şā’ir inşā itdiği nazmı selāsetli ve rekāketsiz inşā idüb taşannu‘ u tekellüfden āzāde olmasıdır.

[İnsicām-ı Mensûr]

İnsicām neşrde olursa ekşer-i fıkırâtı kaçdsız mevzûn olub kuvvet-i insicām ile kelām-ı mensûr manzûm olur. Bu müdde’ânıñ a‘zam-ı şevāhidi *Furķān-ı Mecīd*’de min-gayr-i kaçdin vārid olan āyātdır ki fenn-i bedī‘ mü’ellifleri ebḥar-ı ‘arūza taḳsīm itmışler.

Nitekim ḳavluhū -te‘ālā-: «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ»⁴⁰⁶. Bu āyetiñ taḳṭī‘i “fa‘ulün mefā‘ilün fa‘ulün mefā‘ilün”dür. Nazmen şā’iriñ şu şi’ri gibi:

[123]

أَلَا يَا صَبَا بَحْدٍ مَيِّ هَبْتِ مِنْ بَحْدٍ *** فَقَدْ زَادَنِي مَشْرَاكِ وَجَدًا عَلَى وَجْدِي

Yine «وَأَصْنَعُ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا»⁴⁰⁷ baḥr-i medīddendir. Nazmen şā’irin şi’ri gibi:

[124]

اعْلَمُوا أَنِّي لَكُمْ حَافِظٌ *** شَاهِدًا مَا دُمْتُ أَوْ غَائِبًا

«فَأَصْبَحُوا لَا يُرَى إِلَّا مَسَاكِينُهُمْ»⁴⁰⁸ āyeti baḥr-i basīṭdir. Şu mışra‘ gibi:

[125]

مَا بَالُ عَيْنَيْكَ مِنْهَا الْمَاءُ يَنْسَكِبُ

«وَاللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ»⁴⁰⁹ baḥr-i kāmildir. Şu şi’r gibi:

⁴⁰⁶ Kehf Sûresi: 29.

⁴⁰⁷ Hûd Sûresi: 37.

⁴⁰⁸ Ahkâf Sûresi: 25.

[126]

أُبْنِي لَا تَطْلُم مَكَ* * * لَا الصَّغِيرَ وَلَا الْكَبِيرَ

«فَأَلْقُوهُ عَلَى وَجْهِ أَبِي يَأْتِ بَصِيرًا»⁴¹⁰ āyeti baħr-i hezecdendir. Şā'iriñ şu şi'ri gibi:

[127] şi'r

وَمَا ظَهَرِي لِبَاغِي الضِّي* * * بِمِ بِالظَّهْرِ الدَّلُولِ

«وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَاتٍ»⁴¹¹ āyeti baħr-i remeldendir. Şi'r-i āti gibi:

[128] şi'r

مُفْغِرَاتُ دَارِسَاتٍ* * * مِثْلُ آيَاتِ الرَّبُّورِ

Yine «أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ»⁴¹², «فَمَا خَطْبُكَ يَا سَامِرِيُّ»⁴¹³ āyetleri baħr-i seri'dendir. Şā'iriñ şu şi'ri gibi:

[129] şi'r

يَا هِنْدُ يَا أُخْتَ بَنِي عَامِرٍ* * * لَسْتُ عَلَى هَجْرِكَ بِالصَّابِرِ

«إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْقَةٍ»⁴¹⁴ baħr-i münserihdendir. Şu şi'r gibi:

[130]

زُمُوا الْمَطَايَا بِالْوَادِ مَا وَدَعُوا

«لَا يَكَاذُونَ يَمَقُّهُونَ حَدِيثًا»⁴¹⁵ ile «أَرَأَيْتَ الَّذِي يُكَذِّبُ بِالْإِنِّينِ»⁴¹⁶ āyeti baħr-i hafiddendirler. Şu şi'r gibi:

⁴⁰⁹ Bakara Sûresi: 213, Nûr Sûresi: 46.

⁴¹⁰ Yûsuf Sûresi: 93.

⁴¹¹ Sebe' Sûresi: 13.

⁴¹² Tâhâ Sûresi: 95.

⁴¹³ Bakara Sûresi: 259.

⁴¹⁴ İnsân Sûresi: 2.

⁴¹⁵ Mâ'ûn Sûresi: 1.

[131] şî'r

لَيْتَ مَا فَاتَ مِنْ شَبَابِي لِيَعُودُ *** كَيْفَ وَالشَّيْبُ كُلَّ يَوْمٍ يَزِيدُ

«بِ فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ»⁴¹⁷ baħr-i muḳteḍabdandır. Ve taḳṭî'î “fā'ilātü müste'ilün"dür.

Şî'r-i ātî gibi:

[132]

أَقْبَلْتُ فَلَاحَ لَهَا *** عَارِضَانِ كَالسَّبَجِ

«نَبِيُّ عِبَادِي أَنِّي أَنَا الْعُمُورُ الرَّحِيمُ»⁴¹⁸ baħr-i müctes̱s̱dendir. Şā'iriñ şu şî'ri gibi:

[133]

الْبَطْنُ مِنْهَا خَمِصٌ *** وَالْوَجْهُ مِثْلُ الْهَالِكِ

«وَأُمْلِي هُمْ إِنَّ كَيْدِي مَتِينٌ»⁴¹⁹ baħr-i müteḳāribden olub taḳṭî'î “fa'ülün fa'ülün fa'ülün fa'ülün"dür.

[İnsicām-ı Mevzûn]

Buraya kadar kelām-ı menşûrdan şan'at-ı insicāmı ḥāvî mişâller îrād olunub bundan soñra insicām-ı mevzûn ḥaḳḳında ba'z-ı emsile-i manzûme îrād idelim. İnsicām-ı mevzûna 'Arabî'de nazmen mişâl Ḥassān bin Şābit'in:

[134] rubā'î

أَصُونُ عِرْضِي بِمَالِي لَا أَدْنِسُهُ *** لَا بَارَكَ اللَّهُ بَعْدَ الْعِرْضِ فِي الْمَالِ

أَخْتَالُ لِلْمَالِ إِنْ أَوْدَى فَأَكْسِبُهُ *** وَلَسْتُ لِلْعِرْضِ إِنْ أَوْدَى بِمُخْتَالِ

⁴¹⁶ Nisâ Sûresi: 78.

⁴¹⁷ Bakara Sûresi:10, Mâ'ide Sûresi: 52, Enfâl Sûresi: 49, Tevbe Sûresi: 125, Hacc Sûresi: 53, Ahzâb Sûresi: 12, 60, Muhammed Sûresi: 20, 29, Müddessir Sûresi: 31.

⁴¹⁸ Hucr Sûresi: 49

⁴¹⁹ A'râf Sûresi: 183, Kalem Sûresi: 45.

İnsicāmdan olub, kemāl-i selāsetinden seyelāna qarīb olan İmru'ü'l-Ḳays'ın *Mu'allaka*'daki şu beyti gibi:

[135] *şi'r*

أَجَارَتَنَا إِنَّا غَرِيبَانِ هَاهُنَا *** وَكُلُّ غَرِيبٍ لِلْغَرِيبِ نَسِيبُ

Kezālik Ṭārafe bin 'Abd'ın *Mu'allaka*sındaki şu *şi'r* gibi:

وَوَظَلُّمُ دَوِي الْقُرْبَى أَشَدُّ مَضَاضَةً *** عَلَى الْمَرْءِ مِنْ وَقْعِ الْحُسَامِ الْمُهَنْدِ

Muḥarrir'in pek ziyāde taḥsîn itdiği insicāmlardan Züheyr'ın şu:

[136]

تَرَاهُ إِذَا مَا جِئْتَهُ مُتَهَلِّلًا *** كَأَنَّكَ مُعْطِيهِ الَّذِي أَنْتَ سَائِلُهُ

Kezālik Ebu'l-'Alā'-i Ma'arri'niñ:

[137] *şi'r*

الْخَلُّ كَالْمَاءِ يُبْدِي لِي ضَمَائِرُهُ *** مَعَ الصَّفَاءِ وَيُخْفِيهَا مَعَ الْكَدْرِ

Fārsi'de insicāma mişāl Ḥāfız'ın:

[xliv] *beyt*

دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند *** گِلِ آدَمِ بسرشتند و به پیمانه زدند

Şā'ib-i İṣfahānī:

[xliv] *beyt*

گردشِ اقبال دارد لغزشِ ادبارها *** یک دو خطوه باز رفتن بر دهد و ثاب را

Zahīr-i Fāryābī:

[xlv] *beyt*

اگر مرا ز هنر نیست راحتی چه کنم *** ز رنگِ خویش نباشد نصیبِ حنا را

[xlvi] beyt

پس از درد جدایی محنتِ ایام ننماید *** ز آتش هیچ پروا نیست دور از آب ماهی را

li-muḥarririhi:

[LXXIX] beyt

olunca evc-i istignāda dil dāmen-keş-i iḳbāl *** ḳalır yanında bu çarḥ-ı zümürüd-fām bir süllem

Lisānımızda insicāma mişāl Fuzūlî'niñ:

[LXXX] rubā'ī

‘uṣṣāḳa degül ḳayd-ı ‘alāyık lāyık *** hergiz ğam-ı rûzgār çekmez ‘aşıḳ

ḳayd-ı ğam-ı rûzgār bir ‘illetdür *** ol ‘illete ‘ışḳdur ṭabīb-i ḥāzıḳ

Nevres'in:

[LXXXI] beyt

ne reng-i delḳ-i şūfiden ne naḳş-ı būriyādandur *** teğayyür neşe-i ‘irfānda hep būy-ı riyādandur

Kelīm:

[LXXXII] beyt

bir gün gelür mi raḥne bu devr ü teselsüle *** dülāb-ı çarḥı ḥāk ile yeksān görir miyüz

Nābī:

[LXXXIII] beyt

tek olmasun ḳavā'id-i iḥlāş ber-ṭaraf *** māni' degil merāsime dā'ir ḳuşūrumuz

Eşref Paşa:

[LXXXIV] beyt

şakk-i tedbīr ile şūret bulur aḥkām-ı emel *** ḥükm-i taḳdīre muvāfiḳ ise i'lām-ı emel

Nef'î:

[LXXXV] beyt

*tûî-i mu'cize-güyem ne disem lâf değil *** çerh ile söyleşemem âyinesi şâf değil*

Żiyâ Paşa:

[LXXXVI] beyt

*ne âl itdi 'aceb neş'e-i şarâb saña *** ki sürhî-i mey olur perde-i hicâb saña*

İzzet Monla:

[LXXXVII]

*bir mevsim-i bahârına geldük ki 'âlemün *** bülbül hamûş havz tehî gül-sitân harâb*

Râgıb Paşa:

[LXXXVIII] beyt

*muzaffâr vaqt-i fırsatda 'adivden intikâm almaz *** mü'v'et-mend olan nâ-kâmî-i düşmenle kâm almaz*

Sünbül-zâde Vehbî

[LXXXIX] beyt

*ne dırsın Vehbiyâ sen cümlesin görmüş geçürmüşsiñ *** mey ü maḥbûbdan gayrı şafası var mı dünyânũ*

Tehzîb

Tehzîb: Nâzım veyâḥûd nâşir, nazım u neşrden imlâ itdiği kelâmı merraten-ba'de-uḥrâ nazardan giçirüb tehzîb ü tenkîḥine şürû' iderek tagyîr ü tebdîl olunacak elfâz u ma'ânîyi tebdîl; veyâḥûd ḥazf olunması evlâ olanı ḥazf; veyâḥûd rekik gördüğü elfâzı mahv u işlâḥ itmege **tehzîb** dirler.

Zîrâ neşr ü nazımdan bir kelâm istimâ' olunduḡda nâzım veyâ nâşiriñ “*Şu lafzıñ yerine başka bir lafz kullansa idi!*” veyâḥûd “*Şu nokşanı itmâm...*” veyâ “*Şu*

lafz-ı selîsi isti'mâl itse idi!" veyâhûd *"Maķşûdını îzâh idüb şu 'ibâreyi şûret-i âharla ifâde itse idi!"* dinilürse ol kelâma tehzîb ıtlâķı şahîh olmaz. Hattâ mütekaddimîn-i şu'arâ-yı 'Arab'dan Züheyr nâm şâ'ir-i meşhûr bu huşûşda mübâlâğa idüb dört ayda bir kaşîde-i belîğa inşâ ve dört ay daķı anı tehzîb ü ıslâh ile vaktini imrâr iderdi. Rivâyet-i âhârda şâ'ir-i mezkûr bir kaşîdeyi bir ayda ikmâl idüb öbir ay anı tehzîb ile eyyâm-güzâr olurdu. Li-hâzâ merķûmuñ eş'ârında bâlâda zîkr itdigimiz naķâyış bulunmazdı. Ve bunuñ için şâ'ir-i mezkûr kaşâyidine 'havliyyât' tesmiye olunur ve cenâb-ı 'Ömer ibn el-Hattâb -radıya'llahu 'anh- bu sebebden anı sâ'ir fuķûl-i şu'arâya tercîh iderdi.

Ve meşâhîr-i şu'arâ-yı 'Arab'dan Ebî Temmâm şu şî'r ile tehzîbe işâret idüb demişdir:

[138] şî'r

خُذْهَا ابْنَةُ الْفَكْرِ الْمُهَذَّبِ فِي الدُّجَى *** وَاللَّيْلُ أَسْوَدُ رُقْعَةِ الْجِلْبَابِ

Şâ'ir-i mezkûr tehzîb-i şî'ri giceye ta'lîķ itmesi pek be-câdır. Zîrâ zâlâm-ı leylde sükûnet, nehârdan ziyâde olub insânîñ şahn-ı hâtır u fezâ-yı bâli şeb-hengâm dahâ fâriğ ve mir'at-i jeng-pezîr-i zamîr dahâ tâb-nâk-terdir. Bâ-huşûş nişfu'l-leylde ki nefis-i insânî bir miķdâr nevmden soñra âsâyiş üistirâhat-ı kâmile buldıķı gibi aķşamdan ekl olunan ta'âm mi'dede hazm olmağla o sîkletden daķı hâlî olub zîhn kesb-i inşirâh iderek te'lîf ü taķrîr ve ıslâh u tehzîbden münbasiķ olur.

Egerçi hengâm-ı şabâhda daķı bu hâşşiyet mevcûd olub kalb-i insânî muşaffâ olursa da aşvât u harekâtîñ mezâhimesi ve zulmet-i leyle bedel ziyâ vü nehârîñ sûtû' u incilâsı hasebiyle zîhn-i insânda ol ķadar cem'iyet olmayub hâtırda tefriķa bulunması muķarrerdir.

İnşā'-i şî'rde rāğıb olan kimseye lāzım olan huşūşātdan biri de hengām-ı neşātda nazm-ı eş'ār idüb vaqt-i melâlde hâtırını it'âb itmeyüb söyleyecegi ma'nâyı elfāz-ı rekîke vü müstehcene ile ifāde itmeyüb kelāmınıñ cezālet ü selāsetine taqayyüd itmelidir ve nazma şurū'dan evvel ma'nâyı zihnde ihzār idüb yalnız bir vezn ü kâfiyeye haşr-ı himmet itmemelidir. Ve nazmı itmāmdan şoñra bālāda zıkr itdigimiz uşul ile bir eyice tehzibe bezl-i maqderet itmek şartdır. 'Arabî'de kelām-ı mühezzzebe mişāl:

[139] şî'r

هُوَ النَّبِيُّ الَّذِي آيَاتُهُ ظَهَرَتْ *** مِنْ قَبْلِ مَظْهَرِهِ لِلنَّاسِ فِي الْقَدَمِ

[140]

وَمُسْتَخْبِرِي عَنْ سِرِّ لَيْكِي رَدُّنُهُ *** بِعَمِيَاءٍ مِنْ لَيْكِي بَعِثَ يَقِينِ

يُغُولُونَ خَيْرَنَا فَأَنْتَ أَمِينُهُ *** وَمَا أَنَا إِذْ خَبَرْتُكُمْ بِأَمِينِ

Ebü'l-'Alā'nın:

[141] şî'r

مَنْ رَاعَهُ سَبَبٌ أَوْ هَالَهُ عَجَبٌ *** فَلِي ثَمَانُونَ عَامًا لَا أَرَى عَجَبًا

الْدَّهْرُ كَالْدَّهْرِ وَالْأَيَّامُ وَاحِدَةٌ *** وَالنَّاسُ كَالنَّاسِ وَالْدُّنْيَا لِمَنْ عَلَبَا

Lisānımızda mişālî:

[XC] beyt

*gider mi sine-i ehl-i maḥabbetden ḥayāl-i yār *** niçe münfekk olur şüret heyûlâ-yı merâyâdan*

Tazmîn

Tazmîn, nâzım gayrısının bir beyti veyâhūd bir mısra'ını veyâhūd rub'-ı beytini aḥz ile kendü şî'rine idḥāl itmege dirler. Lâkin şu şart ile ki nâzımın tazmîn

itdiği şi'r veyā mışra' ol kadar kendi kelāmıyla mütevāfī olmalı ki müstemi' anı āḥarīn olduğunu fehm itmeyüb kendi maḥşūl-i ṭabī'atidir zann itmeli

Nāzım diğeriniñ 'acüz-i beytini kendi beytine şadr idüb ba'zen bunuñ 'aksine şadrı 'acüz ider. Ve ma'nā-yı āḥara naql itmek şartıyla iki beytiñ birden tazmīni daḥi cā'iz olur. Bir mışra'ın tazmīnine mişāl:

[142] şi'r

قُمْ فَاسْقِنِيهَا يَا عَلَامُ وَعَنِّي *** «ذَهَبَ الدِّينُ يُعَاشُ فِي أَكْثَانِهِمْ»

şi'r-i mezḳūruñ mışra'-ı şānīsini şā'ir tazmīn itmiştir. Bir beytiñ tazmīnine mişāl

[143] şi'r

وَمُذْ كَلَمْتُ قَلْبِي سُيُوفُ لِحَاطِهَا *** شَكَّوتُ إِلَيْهَا قِصَّتِي وَهِيَ تَبْسِمُ

«فَلَمْ أَرْ بَدْرًا ضَاحِكًا قَبْلَ وَجْهِهَا *** وَلَمْ تَرَ قَبْلِي مَيِّتًا يَتَكَلَّمُ»

Bu rubā'īniñ birinci beyti Taḳıyu'd-dīn'in olub ikinci beyti Mütenebbī'niñ olarak şā'ir anı tazmīn itmiştir.

Türkce'de şi'ri tazmīn olunan şā'iriñ ismi zıkr olunması 'ādet olmuştur. Nitekim Nef'ī demiştir:

[XCI]

*zamānında bi'ḥamdi'llāh be-ḳavl-i Şabri-i şākir *** “giriḳbān-ı emel mehcūr-ı dest-i āh-ı şekvādur”*

Tazmīne mişāl li-muḥarririhi:

[XCII] şi'r

*“değişirdüm hele ḥerlikle süḥan-verligi ben” *** ḳavl-i Nef'ī ile taḡyire ger olsaydı mecāl*

ve-lehū:

[XCIII]

*tazmîn iderek bu şi'r-i nağzı *** kıl cāmı elinde ebr-i hāṭıl*

«الْعِشْقُ مِنْ أَقْرَبِ الْوَسَائِلِ *** وَالذَّمُّعُ وَسِيلَةُ الْمَسَائِلِ»

Nazîrî-i Nîşābūrî:

[xlvii] beyt

یا در درونِ قبهٔ این آسمانِ مباح *** یا از حوادثی که رسد دلِ گرانِ مباح

کس را خطِ دوامِ فراغت نداده اند *** بارِ جهان اگر نکشی در جهانِ مباح

Cem'ü'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif

Cem'-i mezkûr aña dirler ki mütekellim iki memdûhı birbirine müsâvî kılub medh ü sitâyişlerinde bir takım ma'ânî-i mü'telife îrâd iderek içlerinden birini bir vechle diğetine tercîh eyleye ki anıñ da fazlına naķîşe îrâş olunmaya. Nitekim kavluhü -te'âlâ:- « (78) وَدَاوُدَ وَسَلِيمَ إِذْ يَخُكِّمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ عَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحُكْمِهِمْ شَهِدِينَ (78) » - Ayet-i mezkûrede Süleymân ile Dâvûd - 'aleyhi's-selâm- beyninde müsâvâtîñ huşûli hasebiyle ehliyyet-i hükmde anları müsâvî tutub ba'dehü cenâb-ı Süleymân'ı tercîh iderek «فَفَهَّمْنَاهَا سُلَيْمًا» ya'nî “Biz Süleymân'a hükm-i mezkûrî tefhîm itdik.” andan soñra nübüvvet haķķına ri'āyeten «وَكُلًّا ءَاتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا» buyurdu.

Lüzûmu mālā-Yelzem

Lüzûmu mālā-yelzem, şi'rde hurûf-ı revîden ve neşrde fevâşıl-ı fıkra da vāķi' harfden muḳaddem sec'de lâzım olmayan bir şey'in ityânıdır.

⁴²⁰ Enbiyâ Sûresi: 78. ve 79.

Furkân-ı Kerîm’de bunuñ mişâli: «فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَقْهَرْ ﴿٦٦﴾ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ»⁴²¹. Zîrâ dikkat olunsa ‘râ’dan evvel ikisinde de ‘hâ’ îrâd olunmuşdur. Kezâlik «أَفْتَرَبْتَ السَّاعَةَ»⁴²² kavı-i münîfinde dañi «قَمَر» ile «مُسْتَمِر» lafzları beyninde şan‘at-ı mezkûr vâki‘ olub ikisinde dañi ‘râ’lardan evvel ‘mîm’ler tekrâr olunmuşdur. Ve ba‘zen yalnız hareke iltizâm olunur.

Ebü’l-‘Alâ-i Ma‘arrî bu nev‘ şîrde ‘umûm-ı şu‘arâyı sebķ idüb hattâ *Lüzûmiyyât* nâmıyla müstaķill bir kitâbı vardır ki bu şîr, kitâb-ı mezkûrdandır:

[144] şîr

ضَحِكْنَا وَكَانَ الصَّحْكُ مِنَّا سَفَاهَةً *** وَحُقَّ لِسُكَّانِ الْبَسِيطَةِ أَنْ يَبْكُوا
يُحِطُّمْنَا صَرْفُ الزَّمَانِ كَأَنَّا *** زُجَاجٌ وَلَكِنْ لَا يُعَادُ لَنَا سَبْكُ

lüzûmu mâ-lâ-yelzeme Fârsî’de mişâl:

[xlvi] kıt‘a

شنیدم که ساقی به می خواره گفت *** اگر راست پرسی فرح در شرابست
شنید این سخن مرد دهقان و گفت *** غلط کرده ساقی فرح در شبابست

terceme li-muħarririhi:

[XCIV]

şunub piyâle didi sâķî dest-i mey-h‘âra *** ki cümle zevķ-i cihân dercdür şarâb içre

bunı duyunca didi hūşyâr sâķiye *** dūrūğdur ki feraħ cem‘dür şebâb içre

Furkân-ı Kerîm’de lüzûmu mâ-lâ-yelzem üzere pek çok âyât-ı celîle olub lâkin beyândan âzâde oldığı üzere min-ğayr-i kaşdin olub yoksa feşâhat-ı

⁴²¹ Duhâ Sûresi: 9. ve 10.

⁴²² Kamer Sûresi: 1. ve 2.

Ḳur'āniyye o gūnā şanāyi'den müstagnīdir. Meşelā «فَلَا أَقْسِمُ بِالْخَنَسِ ﴿١﴾ الْجَوَارِ الْكُنَسِ»⁴²³ ve «مَا أَنْتَ بِنِعْمَةِ رَبِّكَ بِمَحْنُونٍ ﴿٢﴾ وَإِنَّ لَكَ لَأَجْرًا غَيْرَ مَمْنُونٍ»⁴²⁴ ve nazāyiri gibi. Qaldı ki ba'z-ı fuḥūl-i şu'ārā eşheb-i ṭabī'atlerini tecrübe için bu mişllü şa'bu's-sülūk vādīlere sevk itmişlerdir.

İktibās

İktibās, mütekellim kelāmında bir āyet veyāḥūd āyetden bir kaç kelime iktibās itmesidir. *Ḳur'ān*'dan iktibās üç nev' üzere olup birisi *memdūḥ*, s̱ānī *mübāḥ*, s̱āliş *memnū*'dur.

Memdūḥ olan kısım, medḥ-i nebevīde veyāḥūd ḥuṭbe ve mev'izelerde idilen iktibās olup maḳbūldür.

İkincisi ğazel ve resā'il veyāḥūd ḥikāye ve aḥbārda idilen iktibāsāt olup **mübāḥ**dur.

Memnū' olan nev'-i s̱āliş iki kısım üzere olup, bir kısmı Allāh -te'ālā-nıñ kendi nefsine isnād itdiği bir şey'i iktibāsen kendüsine isnād olup kebā'irden ma'dūddur. Nitekim benī Mervān mülūkünden 'Abdü'l-Melik bin Mervān'a vālīniñ birisinden şikāyet olundukda iktibās ṭarīķiyle «إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ﴿١﴾ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ»⁴²⁵ āyetini okuyub hezeyān itmişdir.

Kısım-ı s̱ānī hezeli ḥāvī olan bir kelāmda tazmīn ṭarīķiyle īrād olunmasıdır. Bu da kaṭ'iyyen cā'iz olmayub tevaḳḳī lāzımdır. Nitekim:

⁴²³ Tekvīr Sûresi: 15. ve 16.

⁴²⁴ Kalem Sûresi: 2. ve 3.

⁴²⁵ Gâşıye Sûresi: 25. ve 26.

Hulefâ-yı ‘Abbâsiyye‘den Me‘mûn kendi vezîr-i a‘zamı olan Hasan bin Sehl‘iñ kerîmesi Bûrân‘ı tezevvüc idüb leyle-i zifâfda mübâşeret için elini uzatdıkda Bûrân, kemâl-i hicâbından kendüsine hayz târî olub ve kendüsi zâten edîbe-i fużalâdan olmağla «أَتَى أَمْرُ اللَّهِ فَلَا تَسْتَعْجِلُوهُ»⁴²⁶ âyetini tilâvetle ‘aceleden Me‘mûn‘ı men‘ şadedinde bulunmuş ise de Me‘mûn māddeye intikâl itmediginden Bûrân bu def‘a hayzdan kināye olarak «وَفَارَ التَّنُورُ»⁴²⁷ âyetini tilâvet itdi. Me‘mûn «سَاوِي إِلَىٰ جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ»⁴²⁸ âyetini iktibâsen tilâvet itdi. Bûrân da cevâbında yine o mebhāse mülâyim olarak «لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ»⁴²⁹ âyetini kırâ‘at itdi.

Ma‘lûm ola ki Me‘mûn‘uñ iktibâs-ı vâki‘i pek müstehcen ve şeni‘dir.

Merdûd olan iktibâsât-ı *Furķāniyyeden* İbn Nebîh nām şā‘ir-i ‘Arab‘iñ iktibâsı hâvî olan bir nazımdır ki maṭla‘ u maḳṭa‘ı tahrîr olundı:

[145] şî‘r

قُمْتُ لَيْلَ الصُّدُودِ إِلَّا قَلِيلًا *** ثُمَّ رَتَلْتُ ذِكْرَكُمْ تَرْتِيلًا

nihāyetde dahā büyük bir hezeyân idüb dimişdir:

[146] şî‘r

جَلَّ عَنْ سَائِرِ الْخَلَائِقِ فَضْلًا *** فَاخْتَرَعْنَا فِي مَدَجِهِ التَّنْزِيلَ

⁴²⁶ Nahl Sûresi: 1.

⁴²⁷ Hûd Sûresi: 40., Mü‘minûn Sûresi: 27.

⁴²⁸ Hûd Sûresi: 43.

⁴²⁹ Hûd Sûresi: 43.

[145] Müzemmil Sûresi 1-4. âyetlerden iktibas vardır.

[Âyetin Ma'nâ-yı Aslîsinde İktibâsı]

Ma'lûm ola ki 'ale'l-umûm *iktibâs* iki nev' üzere olub, bir nev'i iktibâs olunan âyetiñ ma'nâ-yı aslîsiniñ hâricine çıkmaz. Meşelâ *Maķāmât-ı Harîrî* 'de « فَلَمْ يَكُنْ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ حَتَّىٰ أَنْشَدَ فَأَعْرَبَ »⁴³⁰.

[Âyetin Ma'nâ-yı Aslîsinden İhrâcı]

Nev'-i sâni mütekellimiñ ma'nâ-yı aslîsinden âyeti ihrâc itmesidir. İbnü'r-Rûmî'niñ şu şi'ri gibi:

[147]

لَقَدْ أَنْزَلْتُ حَاجَاتِي *** «بَوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ»⁴³¹

Şâ'iriñ 'vâdî-i ğayr-i zî zer' den murâdı kendüsinden menfa'at tevaķķu' olunmayan âdam olub âyet-i kerîmede ise 'vâdî-i ğayr-i zî zer' den maķşad Mekke-i Mûkerremedir.

[İktibâs olunan Lafzın Tezyîdi]

Ma'lûm ola ki iktibâs olunan lafzıñ zâhiri muẓmârr maķâmında isti'mâl veyâhûd tezyîd ü tenķiş ve taķdîm ü te'hîr ve buña mümâsil hâlâtıñ vuķû'ı câ'izdir. Nitekim:

[148] şi'r

كَانَ الَّذِي خِفْتُ أَنْ يَكُونَا *** إِنَّا إِلَى اللَّهِ رَاغِبُونَ

Ya'ni “*Korķdığım şey zuhûr idüb oldı.*” Ba'dehû iktibâsen « إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ »

⁴³² âyetinde « رَاغِبُونَ » lafzınıñ âharına ittibâ' içün bir elif ziyâde itmiş ve « إِنَّا إِلَى »

⁴³⁰ Nahl Sûresi 77. âyetten iktibâs vardır.

⁴³¹ İbrâhim Sûresi: 37.

«اللَّهُ» kavlinde zāhiri muẓmārr maḳāmında isti‘māl itmiş. Zīrā «إِنَّا إِلَى اللَّهِ» kavlinde ğaraẓ muṣībēt hengāmında tefevvüh olunan «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ»⁴³³ olduğu bedīhīdir.

[İktibās olunan Lafzın Tenkîsi]

Tenkîşe mişāl, Ḥarīrī’niñ bālāda zikr itdigimiz «فَلَمْ يَكُنْ إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ أَقْرَبُ» kavlidir. Zīrā Ḥarīrī āyetden «هُوَ» lafzını isḳāṭ itmiştir. Çünkü aṣl-ı āyet-i kerīme «إِلَّا كَلَمْحِ الْبَصَرِ أَوْ هُوَ أَقْرَبُ»⁴³⁴. Ve kezā tenkîşe mişāl şā‘iriñ şu şī‘ri gibi:

[a] şī‘r

شد برقع رويت چو مهت زلفِ شب آسا *** سُبْحَانَ قَدِيرًا جَعَلَ اللَّيْلَ لِبَاسًا

aṣl-ı āyet «وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ لِبَاسًا»⁴³⁵dir. Zāmīr-i mütekellim ma‘a’l-ğayr ḥazf olunmuşdur.

Muẓmārrıñ muẓhar maḳāmında isti‘māl olundığına mişāl Monlā Cāmī - merḥūm-uñ şu beyti gibi:

[b] beyt

نقدِ عمرِ زاهدان در توبه از می شد تلف *** قُلْ هُمْ إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَّا قَدْ سَلَفَ

Beyt-i mezḳūrda iktibās olunan āyet-i kerīmeniñ aṣlı «قُلْ لِلَّذِينَ كَفَرُوا إِنْ يَنْتَهُوا يُغْفَرْ لَهُمْ مَّا قَدْ سَلَفَ»⁴³⁶ maḳāmında īrād itmiştir.

⁴³² Bakara Sûresi: 156.

⁴³³ Bakara Sûresi: 156.

⁴³⁴ Nahl Sûresi: 75.

[a] Metinde «رَوَى» kelimesine «ت» zamiri izafe edilmemiş olmakla birlikte hem anlam hem vezin dikkate alındığında kelimenin «رَوَيْتَ» şeklinde olması gerektiği anlaşılmaktadır.

⁴³⁵ Nebe Sûresi: 10.

⁴³⁶ Enfāl Sûresi: 38.

[İktibās olunan Lafzın Takdīm ve Te'hîri]

Takdīm ü te'hîre mişāl Şāhib ibn 'Abbād nām vezîr-i fāzılıñ şu şi'ri gibi:

[149] şi'r

قَالَ لِي إِنَّ رَقِيبِي *** سَيِّئُ الْخُلُقِ قَدَارُهُ
قُلْتُ دَعْنِي وَجْهَكَ *** الْجَنَّةُ حَفَّتْ بِالْمَكَارِهِ

Beyt-i mezkûrda iktibās olunan hadîsiñ aşlı «حَفَّتِ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ»⁴³⁷dir.

[Derc]

İktibāsa yakın bir de **derc** şan'atı olub o da gerek hikmet-i menşûre veyāhūd emşāl-i meşhûre veyāhūd mesā'il-i 'ilmiyye veyā ıstılāhāt-ı fünūndan bir şey'i gayrıñ kelāmından olmağ üzere kendi kelāmına derc itmege dirler.

[150] şi'r

لَعَلَّ عَتَبَكَ مُحَمَّدٌ عَوَاقِبُهُ *** فَرُبَّمَا صَحَّتِ الْأَجْسَامُ بِالْعَلَلِ

Bu şi'rde olan hikmet-i menşûre «رُبَّ عَلَّةٍ تُورِثُ الصِّحَّةَ» kelāmıdır. Kezālik şā'ir-i āharıñ:

[151] şi'r

مَا شَبَّ مِنْ خَصْلَتِي حِرْصِي وَمِنْ أَمَلِي *** سِوَى مَدِيحِكَ فِي شَيْئِي وَفِي هَرَمِي

Bu şi'r medh-i nebevīde olub munderic olan hikmet «يَشِيبُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِبُّ فِيهِ خَصْلَتَانِ: «يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِبُّ مِنْهُ»⁴³⁸ hadîs-i şerīfidir. Lisānımızda mişālî:

⁴³⁷ *Müslim*: 2822.

⁴³⁸ Hadisin, *Müslim*'de 1047 müteselsil sayısı ile kayıtlı rivayeti şu şekidedir: «يَهْرُمُ ابْنُ آدَمَ وَيَشِبُّ مِنْهُ»
اِئْتَنَانِ: الْحِرْصُ عَلَى الْمَالِ وَالْحِرْصُ عَلَى الْعُمْرِ»

[XCV] beyt

*kanā'at bir tükenmez kenzdür hırş u tana'dan geç *** ki hırş aşhābını ānālden mahrūm ider dā'im*

Bu beytde münderic hikmet-i mensūre «الْفَنَاءَةُ كَنْزٌ لَا يُفْنَى» ile «الْحَرِيصُ مُحْرَمٌ» kelāmlarıdır. Fārsī'de mişālî Kemāl-i Hucendī'niñ:

[xlix] beyt

ای دل تو غمِ اشکِ روانِ خور نه غمِ جان *** از آمدنی فکر کن از رفته می ندیش

Bu beytde münderic olan hikmet «حِفِّ بِمَا هُوَ آتٍ وَلَا تَحْزَنْ عَلَى مَا هُوَ فَاتٌ» dir.

Kezālik li-muḥarririhi

[XCVI] beyt

*cānı iḥrāz-ı ma'ālīye fedā itmelidir *** mihri gālī olur elbette güzel olsa 'arūs*

Beyt-i mezkūrda olan hikmet-i mensūre «لَا يُنْكِحُ الْجَمِيلُ إِلَّا بِالْمَهْرِ الْجَلِيلِ» kelāmıdır.

Fenn-i Mantık ıstılāhını ḥāvī derc şan'atına mişāl:

[152] şi'r

مَنْحُكُمُ صِدْقَ الْمَوَدَّةِ كَامِلًا *** وَكَانَ جَزَائِي عِنْدَكُمْ ظَاهِرَ النَّقْصِ

كَمْوَجَةٍ كُلِّيَّةٍ إِنْ عَكَسَتْهَا *** فَحَاصِلُهَا جُزْئِيَّةٌ عِنْدَ ذِي الْقَحْصِ

Lisānımızda mişālî Vehbī'niñ:

[XCVII] beyt

*kitāb-ı ḥüsnine ḥāl ü ḥaṭṭı fihrist-i mücmeldür *** ḥavāşī-i turreşi ol metn için şerḥ-i mufaşşaldür*

*netice müdde'ā-yı ḥüsnî şartınca müdelleldür *** kıyās it kākülüñ şıgarı vü kiberi şekl-i evveldür*

Ve *iktibās*da olduğu gibi *dercde* daḥi tağyīr ü tebdīl cā'izdür. Mevlānā Cāmī'niñ şu beyti gibi:

[c]

زد شیخ شهر طعنه بر احوال اهل دل *** الْمَرْءُ لَا يَزَالُ عَدُوًّا لِمَا جَهِلَ

Beyt-i mezkūrda münderic olan ḥikmet cenāb-ı 'Alī -kerrema'llāhu vecchēhū-nuñ «الْمَرْءُ عَدُوًّا لِمَا جَهِلَ» kelām-ı güher-bārı olub mevlānā-yı müşārun-ileyh «لا يَزَالُ» lafzını üzerine ziyāde itmişdir.

Tenkīše mişāl:

[l] beyt

چون طلب کردم وصالش روز و شب *** یافتم آخر بحکم «مَنْ طَلَبَ»

Beyt-i mezkūrda olan ḥikmet-i menşūreniñ aşı «مَنْ طَلَبَ شَيْئًا وَجَدَّ وَجَدَ» kelāmıdır.

Hüsn-i Ta'līl

Bir i'tibār-ı laṭīf-i ḡayr-i ḥaḳīḳī ile bir vaşf için bir 'illet-i münāsibe iddi'ā itmekdir. Ve ḡayr-i ḥaḳīḳī olmasından ḡaraḡ nefsü'l-emre 'adem-i muvāfıḳıyyetdir. Meşelā “*Fülān ādam def'-i zararları için a'dāsını katl itdi.*” denilse 'def'-i zarar', 'katl-i e'ādī'ye 'illet-i ḥaḳīḳī olmaḡla muḥassināt-ı kelāmdan olmayub ḡüsn-i ta'līl 'add olunmaz.

Hüsn-i ta'līl dört kısımdır. Zīrā şıfat, yā şābit olarak beyān-ı 'illeti ḳaşd olunur veyāḡhūd şābit olmayub işbātı murād olunur.

[c] *Def'ü'l-Mesālib*'de ilk mısradaki «شهر» kelimesi geçmemekte ve beyt bu haliyle vezne uygun düşmemektedir. Cāmī'nin dīvânından istifadeyle beyit yukarıdaki şekilde tashih edildi. (Cāmî, *Fātiḥatü's-Şebāb*, Bozorgtarin Ketābkhāne Alaktrunik She'r va Adab-e Pārsi 'Dorj 4', Tahran: Mehr Argham Rayaneh, 2011).

[Sıfat Sâbit Olarak Beyân-ı İlleti Kasdolunan]

Birincisi ya‘nî sıfat sâbit olarak beyân-ı ‘illeti kaçd olunan,

yâ o sıfat her ne kadar ‘illetden hâlî değilse de bir ‘illet-i ‘âdiyyesi zâhir olmaz. Nitekim Mütenebbî‘niñ şu şi‘ri gibi:

[153] şi‘r

لَمْ يَخْلِكْ نَائِلُكَ السَّحَابُ وَإِنَّمَا *** حُمْتُ بِهِ فَصَيَّبَهَا الرُّحْضَاءُ

Bu şi‘rdeki «لَمْ يَخْلِكْ» ma‘nâsına olub «رُحْضَاءُ», hummâ ‘illetiniñ terine dirler ve «نَائِلُ», ‘atâ dimekdir. Beyt-i mezkûruñ ma‘nâsı:

Bulut seniñ ‘atâ ve ihsânına müşâbih olmayub ve ancak seniñ in‘âm u ihsânıñ sebebiyle ya‘nî ihsânınıñ kendü ihsânına tefevvukundan müte’essir olmağla hummâ ‘illete mübtelâ olarak andan nüzûl iden ma‘tar ‘arağ-ı hummâdır.

dimek olur. İmdi şehâbdan ‘nüzûl-i bârân’ şehâb için sıfat-ı sâbite olub ve ‘âdetâ sıfat-ı mezkûr için ‘illet, zâhir degildir. Ma‘a-hâzâ şâ‘ir-i mezkûr bunu ‘atâ-i memdûh sebebiyle şehâb için hâdiş olan hummânıñ ‘arağı olmasıyla ta‘lîl eylemişdir. Lisânımızda mişâli:

[XCVIII] beyt

şems-i hâver kim olur âfâka her gün lem‘â-pâş *** hâk-bûs-ı dergehüñdür müntehâ-yı maşşadı

Veyâhûd sıfat-ı mezkûre için, zıkr olunan ‘illetiñ gayri bir ‘illet zâhir olur.

Nitekim Mütenebbî‘niñ

[XCVIII] İkinci mısra da yukarıya “dergehüñdür” şeklinde yazdığımız kelime metinde “dergehüñdendir” şeklinde geçmektedir. Metindeki şekliyle mısra vezne uymayıp anlamı bozulduğundan beyit yukarıdaki şeklide tashih edildi.

[154] şî'r

مَا بِهِ قَتْلُ أَعَادِيهِ وَلَكِنْ *** يَتَّقِي إِخْلَافَ مَا تَرْجُوا الدِّثَابُ

Beyt-i mezkûrûn ma'nâsı “*Ol memdûh a'dâsını katl itmezdi; lâkin kurtların ricâ itdiği nesneye hulf-i va'd itmekden ihtirâz idiyor tâ ki kurtlar anların luhûmundan ekl itsünler.*” Bu beytde şâ'ir maqtûliniñ luhûmunuñ ekl ü tenâvûlini ricâ iden zi'âbîñ iltimâslarına hulf-i va'dden ihtirâz ile katl-i e'âdiyi hüsn-i ta'lîl eyledi. Ma'a-hâzâ emr-i mezkûrda 'illet-i zâhire a'dânîñ mazarratlarını def' olub yoksa zi'âbîñ tenâvül-i lahm itmek iltimâsına mebnî degildir. Lisânımızda mişâli:

[XCIX] beyt

ser-i kûyûnda cânâ barķ-ı âhum şanma bi-hûde *** karanlık gice 'azm-i kûyûñ itsem reh-nümûnemdir

[İstbâtı Murâd Olunan Sıfat-ı Gayr-i Sâbite]

İkincisi ya'nî işbâtı murâd olunan şıfat-ı gayr-i sâbite daħi;

yâ mümkün olur. Nitekim Müslim bin Velîd'in:

[155] şî'r

يَا وَاشْيَا حَسُنْتَ فِينَا إِسَاءَتُهُ *** نَجَى حَذَارِكَ إِنْسَانِي مِنَ الْعَرَقِ

Beyt-i mezkûrûn ma'nâsı “*Ey nemmâm! Bizim haķķımızda seniñ isâ'etiñ maħz-ı iħsân oldu. Zîrâ seniñ havfiñ beni bükâdan men' eyledi ve insân-ı 'aynımı ya'nî göz bebegimi göz yaşı içinde ğarķdan taħlîş eylediñ.*” Bu beytde isâ'et-i nemmâmı istiħsân emr-i mümkün ise de lâkin beyne'n-nâs müstahsen olmadığı cihetle şâ'iriñ istiħsân itmesinde nâsa muhâlefet iderek ğammâzdan ihtirâzı göz bebegini eşk-i çeşm içinde ğarķ olmaķdan taħlîş itmesiyle hüsn-i ta'lîl eylemiştir.

İkincisi ya'nî işbâtı murâd olunan şıfat-ı gayr-i sâbite mümkün olmaz.

Meşelâ Haţîb'in:

[156] şî'r

لَوْ لَمْ يَكُنْ نِيَّةُ الْجُورَاءِ حِدْمَتُهُ *** لَمَا رَأَيْتَ عَلَيْهَا عِمْدَ مُنْتَطِقِ

tercemesi:

[li]

گر نبودی عزم جوزا خدمتش *** کس ندیدی در میانِ او کمر

Beytinden mütercem «مُنْتَطِقِ», «انْتِطَاقِ»dan me'hûz ism-i mef'ûl olub mıntakayı ya'nî kuşağı bağladı demekdir. Ve Cevzâ etrâfında olan kevâkibe Niṭāku'l-Cevzâ tesmiye olunur. Beyt-i mezkûruñ ma'nâsı: *“Eger Cevzâ'nıñ niyeti memdûhuñ hîdmeti olmasaydı; Cevzâ, miyânına kuşak bend itmezdi.”* Bu beytten Cevzâ'nıñ niyeti memdûhuñ hîdmeti olması işbât kaşd olunan şıfat-ı ğayr-i mümkindir.

Tenkîṭ

Tenkîṭ, mütekellim eşyâ'-i keşîre miyânında hâşşaten bir şey zıkr ider ki cümlesiniñ maḳāmına kâ'im olub ve ol şey'i hâşşaten zıkrden bir nükte-i hafîfe murād ider. Ve egerçi ol vechle taḥşîşun-bi'z-zıkr itdigi şey'de bir nükte-i hafıyye bulunmazsa şan'at-ı mezkûr 'add olunmaz.

Meşelâ «وَأَنَّهُ هُوَ رَبُّ الشَّعَرِ»⁴³⁹ âyeti gibi. Āyet-i mezkûrda cenāb-ı Hakk nücûm-ı sâ'ire miyânında Şî'râ yıldızını taḥşîşun-bi'z-zıkr itmesinde olan nükte-i hafıyye çünki ol vaḳt 'Arablar Şî'râ yıldızına 'ibâdet itdiklerinden cenāb-ı Hakîm 'ale'l-ıtlāk anlarıñ perestîş itdikleri yıldızın hâliki oldığını iş'âr ile zehâblarını redd itmiş yohsa Şî'râ'dan büyük nice ecrām-ı semâviyye vardır. Nazmen mişâli:

⁴³⁹ Necm Sûresi: 49.

[157] şi'r

وَأَلَّهُ أَمْنَاءُ اللَّهِ مَنْ شَهِدَتْ *** لِقَدْرِهِمْ سُورَةُ الْأَحْزَابِ بِالْعِظَمِ

Bu şi'rde şā'iriñ Sûre-i Ahzâb'ı zikrde taḥşîş itmekden ğaraẓı zîrâ sûre-i mezkûrede âl-i Nebîniñ şarâḥaten medḥleri vardır. Nitekim: « إِمَّا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ »⁴⁴⁰. Lisânımızda mişâli Fuzûlî'niñ şu şi'ri gibi:

[C] şi'r

zülfi gibi ayağın koymaz öpem nigārum *** yokdur anuñ yanında bir kılca i'tibārum

şi'r-i mezkûrda zülfi taḥşîşun-bi'z-zikr itmesiniñ vechi yanında bir kıl kadar kadr-i i'tibārı olmadığı ve uzunlığını telmîḥ iderek ayağına kadar şarḳan zülfi gibi ayağına taḳbîl itmege muvāfaḳat itmedigini imā içündür. Kezālik Fuzûlî'niñ şu şi'ri gibi:

[CI] şi'r

ol māh vişāliyle hoş it bir gice ḥālüm *** ey aḥter-i ṭālî' koma boynuñda vebālüm

şi'r-i mezkûrda şā'ir māhı zikrde taḥşîş itmekden şadedi bir gice vişāl ile ḥālını hoş itmesini istid'ā maḳşadına mebnî olub nükte-i ḥafıyye daḥi māh ile aḥter ve gice beynindeki münāsebetdir. Fārsî'de mişâli:

[lii] beyt

جهان بهشت شد از نو بهار باده ییاز *** که در بهشت حلال است باده نوشیدن

⁴⁴⁰ Ahzâb Sûresi: 33.

[CI] Fuzûlî divanında “ol” şeklinde yazılan kelime metinde “ey” şeklinde yazılmıştır. Anlamı da göz önünde bulundurularak beyit tashih edilmiştir (Fuzûlî, *Türkçe Divan*, haz. Kenan Akyüz, Sedit Yüksel, Süheyl Beken, Müjgan Cunbur, Ankara: Türkiye İş Bankası, 1958, gazel CCII.)

Tedbīc

Tedbīc, nāzım veyā nāşir kelāmında tevriye tarīķiyle ba‘z-ı elvān zıkr itmesidir. Meşela Harīrī *Maķāmāh*’nda « فَمُدُّ إِعْبَرِ الْعِيشِ الْأَخْضَرُ. وَأَزُورُ الْمَحْبُوبَ الْأَصْفَرُ. أَسْوَدُّ » itmesidir. Ya‘nī “*İş-i aḥzar -ki sa‘ādetle yaşamaḳdan kināyedir- bozarub maḥbūb-ı aşfer olan altun yanımdan inşirāf itdiginden berü beyāz günüm kararub siyāh başım -ki saçdan kināyedir- beyāzlandı, bir dereceye kadar ki ḥasm-ı eledd baña ācıyub. Mevt-i aḥmeri -ki katldır- ārzū eyledim.*” dımeķdir.

Bu maķūle elvānıñ her lisānda isti‘mālī vardır. Meşelā Fārsī’de « سرت سبز و » tercemesi “*Dā’imā başıñ yeşil olub göñlüñ mesrūr olsun.*” dımeķdir. Başıñ yeşilligi sa‘ādet-i ḥālden kināyedir.

Ḥüsn-i Beyān

‘İbāre-i belīga vü edā-yı vāzıḥ ile nefste muzmārr olan ma‘nāyı, muḥāṭabıñ zıhnine eshel vechle ilkā itmege **ḥüsn-i beyān** tesmiye olunub, bu da maḥall ü muḳtezāsına göre ba‘zen *itnāb* ve ba‘zen *īcāz* ile olur.

Beyānıñ üç derecesi olub evvel *aķbah*, şānī *evsaṭ* ve şālīs *aḥsendir*.

Ḳabīḥ olan kısımı Bāķil nām şaḥş-ı ḡabīnıñ beyānı gibi, kışşası şü vechle meşhūrdur ki:

Merķūm ziyāde ebleh olmaḡla bir gün elinde bir geyik yavrusını getürürken, birisi “*Bunı kaçā aldıñ?*” dıdı. Bāķil iki āvucunu açub ve dilini daḡı çıkarub on bir dirheme aldıḡını īmā idince o aralık geyik daḡı fırsat bulub firār eyledi. Bunıñ üzerine merķūm ‘ıyy ile ya‘nī kelāma ‘adem-i iķtidār ile ḍarb-ı meşel olub Bāķilü’l-‘ıyy tesmiye olunmuşdur. İşte bu

sebebe mebnî her *icāza hüsn-i beyān* tesmiye olunmaz. Zîrâ ol vakt sâ'il bir bakışda Bâkîl'in geyigi on bir dirheme aldığını fehm itmişti.

Vasaṭ olan *hüsn-i beyāna* gelince Bâkîl'in "*Geyigi altı ile beşe...*" yâhūd "*On bir dirheme aldım.*" demek idi.

Aḥsen olan *beyān* ise merķūma su'āl olunduğda ol vaktiñ sikkesi her ne ise karīne ile münfehim olacağından "*On bire aldım.*" demek idi.

Bu bābda kavlı-i mu'ciz *Furķān-ı Mecīd*'iñ beyānıdır. Halkı ni'am-ı dünyeviyye ile ma'zūr olmağdan men' ü tahzīr için vārid olmuştur ki: « كَمْ تَرَكُوا مِنْ »⁴⁴¹. Ve kezālik beyān-ı en'am hakkında: « إِنَّ الْفَصْلَ مِيقَتُهُمْ أَجْمَعِينَ »⁴⁴². Ve va'id zımnında: « وَضَرَبَ لَنَا مَثَلًا وَنَسِيَ خَلْقَهُ قَالَ مَنْ يُحْيِ الْعِظَمَ وَهِيَ رَمِيمٌ »⁴⁴³. Ve kezā ḥaşma ihticāc için: « أَلَّذِي أَنْشَأَهَا أَوَّلَ مَرَّةٍ وَهُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ »⁴⁴⁴. 'Arabî'de nazmen mişāli:

[158] *şî'r*

لَهُ لُحْظَاتٌ فِي خَفَايَا سَرِيرَةٍ *** إِذَا كَرَّهَا فِيهَا عِقَابٌ وَنَائِلٌ

Bu şî'r İbrāhīm bin Herme nām şā'iriñ olub ḥulefā-yı 'Abbāsiyye'den buhl ile mevşūf Manşūr hakkında söylemiştir. Mervīdir ki:

Bir gün 'aşrîñ şu'arāsı müşārūn-ileyhiñ sarāyı kapusunda ictimā' itdiklerini ḥācibi kendüsine ihbār itdikde cevāben didi ki:

⁴⁴¹ Duhân Sûresi: 25-27.

⁴⁴² Duhân Sûresi: 51.

⁴⁴³ Duhân Sûresi: 40.

⁴⁴⁴ Yâsin Sûresi: 78, 79.

“Git benden anlara selām it ve kendülerine tefhīm it ki beni sitāyiş idecek kimse arslana beñzetmesün, zīrā kelb maķūlesi bir hayvāndır. Ve yılanı da beñzetmesün, zīrā toprak ekl ider bir şoğuk hayvāndır. Ve cevāhire de teşbīh itmesün, zīrā hacir parçasıdır. Kezālik bahra da temşīl itmesün, zīrā telh u bī-ṭa‘amdır. Ve bunlardan şi‘rinde teşbīhāt bulumayanlar duḥūle me’zūndarlar.”

Şu‘arā-yı mezkûre bu sözi istimā‘ itdiklerinde cümlesi dağıldılar ve yalnız mezkûr İbrāhīm içerüye girüb beyt-i mezkûrî hāvī olan kaşideyi inşād itdikde ḥalīfe-i mezkûr arkasında bulunduğı perdeden dışra çıkub kaşideyi istimā‘ eyledi. Ba‘dehū şā‘ir-i mezkûra on biñ dirhem ihsān iderek:

“Şaḫın başka def‘a daḫi yine mazhar-ı en‘ām olurum diye bunları itlāf itme. Zīrā her zamān ḥuzūrumuza girüb bu kadar en‘āma destres olamazsın.”
didi.

Lisānımızda ḥüsn-i beyāna mişāl Fuzūlī‘niñ:

[CII] şi‘r

zihī mükevvin-i kāmīl ki kudretindendür *** perī-likālara luṭf-i tenāsüb-i a‘zā

melāḫat-i leb-i mey-gün ü lehce-i şīrīn *** nezāket-i ḫad-i mevzūn ü ḫihre-i zībā

şafā-yı cism-i laṭīf ü kabūl-i cevher-i pāk *** leṭāfet-i ḫaṭ-ı müşgīn ü zūlf-i ‘anber-sā

Fārsī’de mişālī:

[liii] beyt

بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی *** خون خوری گر طلبِ روزی ننهاده کنی

Hüsn-i Maқта‘

Hüsn-i maқта‘, nāzım içün mürā‘atı şart olan huşuṣātandır. Zīrā kelāmın gāyeti olub eñ soñra kırā‘at olunan beyt olmağla sāmi‘ada eşeri qalır. Nitekim suver-i *Kur‘āniyye*’niñ nihāyetlerine diqqat olunsa her biri bir hüsn-i maқта‘a mişāl-i bī-hemāldir.

Meşelā: « إِذَا زُلْزِلَتِ الْأَرْضُ زِلْزَالَهَا ۖ وَأَخْرَجَتِ الْأَرْضُ أَثْقَالَهَا ۖ وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا هَٰذَا ۖ يَوْمَئِذٍ تُخْبِتُهَا ۖ وَأَخْبَارَهَا ۖ بِأَنَّ رَبَّكَ أَوْحَىٰ لَهَا ۖ يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِّيُرَوْا أَعْمَالَهُمْ ۖ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۖ فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۖ »⁴⁴⁵.

İmdi sūre-i mezkūreniñ hāvī oldığı belāgate nazar eyle ki evvelā yevm-i kıyāmetiñ ehvāliyle ibtidā idüb ba‘dehū « فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ ۖ وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ ۖ » ile hatm eyledi ki hayr u şerrden zerre miqdārı a‘mālden nāsın mes’ul olacağını imā eyledi tā ki üli’n-nühā anı te’emmül idüb şerrden ihtirāz ve hayra mübāderet itsünler.

Kezālik « وَتَرَى الْمَلَائِكَةَ حَافِينَ مِنْ حَوْلِ الْعَرْشِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِ رَبِّهِمْ وَفُضِيَ بَيْنَهُم بِالْحَقِّ وَقِيلَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ »⁴⁴⁶ āyeti gibi. ‘Arabī’de nazmen mişālī Ebü’l-‘Alā’-i Ma‘arri’niñ:

[159] şî‘r

وَلَا تَزَالُ بِكَ الدُّنْيَا مُتَمَتِّعَةً *** بِالْأَلِ وَالْمَالِ وَالْعَلْيَاءِ وَالْعُمَرِ

Lisānımızda hüsn-i maқта‘a mişāl şā‘iriñ:

[CIII] nazm

ola tā şem‘-i meh fānūs-ı gerdūnda ziyā-küster *** çerāğ-ı mihr ide tā kim münevver hāveristānı

⁴⁴⁵ Zilzâl Sûresi.

⁴⁴⁶ Zümer Sûresi: 75.

çerâğ-ı hâver-âsâ, şem‘-i bahtı eylesün yâ Rabb *** sabâh-ı haşre dek bu nüih tıbâk-ı çarhı nûrânî

hüsn-i makta‘ı gibi. Kezâlik Fuzûlî -merhûm-uñ:

[CIV] şî‘r

ümîd var ki nazım-ı nizâm-ı ‘âlem için *** felekde tâ ola levhile pâydâr kalem

sen olasan kaleme i‘tibâr için hāmî *** saña hükûmet için ola dest-yâr kalem

Fârsî’de hüsn-i makta‘a mişâl Enverî’niñ:

[liv] şî‘r

تا هست علوم را مبادی *** تا هست امور را عواقب

حکم تو همیشه باد باقی *** عزم تو همیشه باد ثاقب

با چرخ کمال تو مشارک *** با مهر جمال تو مصاحب

Mülemma‘

Mülemma‘, şâ‘ir bir nazmda meşelâ bir beyti Türkî ve bir beyti ‘Arabî veyâ Fârsî veyâhüd bir mışra‘ Türkî ve dîgeri ‘Arabî veyâ Fârsî olarak inşâ‘-i şî‘re dinilür. Bir mışra‘ı ‘Arabî ve dîgeri Türkî olduğına mişâl Fuzûlî’niñ:

[d] şî‘r

قَدْ أَنْارَ الْعِشْقُ لِلْمُشَاقِّ مِنْهَاجِ الْهَدَى *** سَالِكِ رَاهِ حَقِيقَتِ عَشْقِهِ اِيْلِرِ اقْتَدَا

‘Aksine mişâl ve-lehû eyzan:

[CIV] İkinci beytin ilk mısrasındaki “kaleme” ifadesi metinde “kalem-i” şeklinde geçmektedir. Şairin divanının tenkitli neşrindeki “kaleme” ifadesi beytin anlamına daha uygun olduğu için beyit buna göre tashih edilmiştir (Fuzûlî, *Türkçe Divan*, kaside XXXIII.)

[d] “sâlik-i rāh-ı hākīkat ‘ışka eyler iktidā”

[e] beyt

وصلك بكا حیات ویرر فرقتك ممات *** سُبْحَانَ خَالِقِي «خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَات»⁴⁴⁷

Bir mışra‘ı ‘Arabî ve dîgeri Fârsî olduğına mişāl Sa‘dî‘niñ:

[f] beyt

وَصَفْتُ كُلَّ مَلِيحٍ كَمَا يَجِبُ وَ يَرْضَى *** محامدِ تو چه گویم که ماورای صفاتی

Bir mışra‘ı Fârsî ve dîgeri ‘Arabî olduğına mişāl li-muḥarririhî:

[g] beyt

گفتم پری ز خانه بدرکرد دیو را *** الْحَزْنُ وَالنَّكَالُ جَدِيدٌ لِمَنْ جَنَّا

Bir mışra‘ı Türkî, dîgeri Fârsî olduğına mişāl li-muḥarririhî bir ğazelden:

[h]

سرو رفتاره کلوب عرعر سماع ایلر مدام *** ماهرویا تو چرا ایستی تغافل تا به کی

Maḳṭū‘ u Muttaşıl

Maḳṭū‘, aña dirler ki bir nazmıñ meşelâ bir beytiñ ḥurûfı kâmilen birbirinden ayrı ola, şu mışra‘da olduğu gibi:

[lv]

آرزوی روان و داروی دل

Yāḥūd bir beytiñ ḥāvî olduğu kelimâtıñ yalnız iki ḥarfî muttaşıl olur.

[lvi] mışra‘

با گونهٔ تو گونهٔ گل شد باطل

Yāḥūd üçer ḥarfî muttaşıl olur.

[e] “vaşluñ baña ḥayāt virir firḳatūñ memāt”

⁴⁴⁷ Mülk Sûresi: 2.

[h] “serv reftâre gelüb ‘ar‘ar semâ‘ eyler müdām”

[lvii]

نقش صنم چین بیر تست حجل

mıṣra‘ı gibi. Yāḥūd dörder ḥarfı muttaşıl olur.

[lviii]

بُنگر نکند پیکر نقشت بچگل

mıṣra‘-ı mezkūruñ ma‘nāsı: “*Şanem düzici kimse Çigil denilen beldede -ki naḳḳāşları meşhūrdur- seniñ şūretini naḳş u tersīm idemez.*”

Muttaşıl, kelimātıñ her biri muttaşılatsu’l-ḥurūf bir kelām ĩrād olunmaḳdan ‘ibāretdir. Ḥarīrī‘niñ kırk altıncı maḳāmı hep bu üslūb üzeredir.

Ḥazf

Ḥazf, mütekellim kelāmında ḥurūf-ı hecādan menḳūṭ olan kāffe-i ḥurūfı bi-lā tekellūf ḥazf itmege dirler. Ḥarīrī‘niñ altıncı maḳāmında bir risāle-i bedī‘a vardır ki cümlesi maḥzūfdur, itnābdan tevakkī için yazılmadı. Fārsī’de misāli:

[lix] beyt

دل او کوہ علم را امطار *** کلک او ملک عدل را معمار

Lisānımızda mişālī, li-muḥarririhi:

[CV] ḡazel

اولوردی روی دلداره سماده مهر و مه مائل *** اکر دود دل و آهم آردده اولسه حائل

ولاء و مهرمه رولر کوکلده داء مهلکدر *** آرسطولر اکر کلسه مداواده اولور عاطل

[CV] olurdu rüy-ı dil-dāre semāda mihr ü meh mā’il *** eger dūd-ı dil-i āhum arada olmasa ḥā’il velā’ ü mihrūme rūlar göñülde dā-i mühlīkdür *** Aristolar eger gelse müdāvāda olur ‘ātıl rūsūm-i ehl-i dildür dergeh-i dil-dārda ölmek *** o derde her ki ölürsə olur her umdigi ḥāsıl göñül gördükde ey meh rüy u mūy-ı kākūlūñ her dem *** olur derd ü elemle dūd-ı āhı göklere vāşıl ‘adū-yı ehl-i dildür ‘İzzetā ḥassād ‘ālemde *** dem-ā-dem lev-m-i ḥāsiddür kelāl-i merdūm-i kāmīl

رسوم اهل دلدر دركه دلدارده اوملك *** او درده هرکه اولورسه اولور هر اومدكى حاصل
 كوكل كوردكده اى مه روى و موى كاكلك هر دم *** اولور درد و المله دود آهى كوكلره واصل
 عدوى اهل دلدر عزتا حساد عالمده *** دمامد لوم حاسددر كالل مردم كامل

Ḥayfā ve Raḡtā

Ḥayfā, bir kelimeniñ mecmū[‘]-ı ḥurūfî nokṭalı ve bir kelimeniñ mecmū[‘]-ı ḥurūfî nokṭasız olmağa dinilür. ‘Arabî’de Ḥarirî’niñ altıncı *Maḳāme-i Mürāğabesi*’nde vāḳi[‘] bir risāle-i bedî‘a bu üslub üzere yazılmışdır.

Ve **raḡtā** bir kelāmdır ki her bir kelimesiniñ bir ḥarfî menḳūṭ ve āḥarî ḡayr-i menḳūṭ olmaḳdır. Kezālik Ḥarirî’niñ yigirmi altıncı *Maḳāme-i Raḡtā’iyyesi* bunuñ üzerine mebnîdir.

Ḥayfāya mişāl: «ثَبَّتْ وَكَرَمَ وَجَيْشٍ وَمَسْعُودِ» gibi. Zīrā kelime-i ūlā tamāmen menḳūṭ olub diğeri maḥzūfdur.

Raḡtāya mişāl «خَلَقِ جَمِيلِ» kelāmı gibi. Zīrā ḥarfleriñ birisi menḳūṭ ve diğeri maḥzūfdur. Fārsî’de raḡtāya mişāl:

[lx]

غمزه شوخ آن صنم بگشاد *** اشکِ خونم ز چشمِ خون اثار

Rücū‘

Şā‘ir şî‘rinde bir ma‘nā irād itdikden soñra bir nükteye mebnî anı naḳẓ u redd itmekdir. ‘Arabî’de mişāli:

[160] şî‘r

وَمَا لِيْ اِنْتِصَارٌ اِنْ غَدَا الدَّهْرُ جَائِزًا *** عَلَيَّ بَلَى اِنْ كَانَ مِنْ عِنْدِكَ النَّصْرُ

Şā‘ir bu beytde evvelā “Eger baña dehr cev̄r ü z̄ulm iderse bir mu‘īn ü nāşırım
yokdur.” didikten şoñra gūyā ğafletden kendüsine gelüb mışra‘-ı şānīde sözini nakz
iderek “Eger senden mu‘āvenet ü muzāheret olunursam nāşırsız degilim.” demiş.
Lisānımızda mişālī li-muḥarririhī:

[CVI] nazm

ser-fürū itmez iken şimdiye dek kimseye ben *** araram çāre ne şimden-gerü bir ḥabl-i metīn
yok ḥaṭādur bu sözüm baña sezā-vār degil *** ‘ömr-i dū-rūze için nefsümi idem tehvīn
melce’üm ḥavme-i elṭāf-ı Hüdādur dā’im *** ilticā eylerem aña ki odur hışn-ı ḥaşīn

Kezālik li-muḥarririhī:

[CVII] beyt

mülk-i Çīne ben deġişmem tār-ı çīn-i perçemiūn *** yok ḥaṭā itdüm eger Rūm u Tatar olursa hem

Fārsī’de mişālī ‘Örfī -merḥūm-uñ na‘t-ı nebevīyi mutazammın bir ḳaṣīdede:

[Ixi] nazm

نوبت بمن افتاد بگویند که دوران *** آرایشی از نو بکند مسندِ جم را
نه نه غلط این نغمه بموقع نسرودم *** این نغمه نشید است دگر صوت و نغم را
دوران که بود تا کند آرایشِ مسند *** مداحِ شهنشاهِ عرب را و عجم را

‘İtābü’l-Mer’ li-Nefsihī

Şā‘ir nazmda yā ızḥār-ı nedāmet veyā naşīḥat veyāḥūd bunlara mu‘ādil bir
emriñ beyānı için nefsine ḥiṭāb u ‘iṭāb itmekdir. ‘Arabī’de mişālī:

[161]

أَقُولُ لِنَفْسِي فِي الْخَلَاءِ أَلَوْمُهَا *** لَكَ الْوَيْلُ مَا هَذَا التَّجَلُّدُ وَالصَّبْرُ

Lisānımızda mişālî li-muḥarrirî bir ḳaṣīdede:

[CVIII] nazm

cāh içün tā-be-key ey dil bu ḳadar ‘acz ü niyāz *** tā-be-key rūzî içün bu emel-i dūr u dirāz

ṣafḥa-i sa‘y u ‘amel kāsīd ü nāḳīz ḳalur *** çekmese münṣī-i ‘ālem āña tuḡrā-yı cevāz

Fārsī’de mişālî Ḳā‘ānī -merḥūm-uñ ḳaṣīde-i rā’iyyesiniñ maṭla‘-ı şānīsinde olan şu beyti gibi:

[lxii] beyt

مباش غره دلا در جهان بفضل و هنر *** که شاخ فضل و هنر فقر و فاقه آرد بر

ve-lehū eyḍan:

[lxiii]

دلکا هیچ خبر داری که آن ترک پسر *** دوشم از ناز دگر باز چه آورد بسر

Ḳasem

Ḳasem, mütekellim ḥilāl-i kelāmda yā faḥr u temeddūḥ veyā memdūḥa kendi muḥāleṣetini beyān veyā memdūḥuñ emāṣil ü ekfāsına rüçḥāniyyetini ityān veyāḥūd vech-i āḥarla aḡrāzdan bir ḡaraza mebnī ḳasem itmesidir. Faḥr u temeddūḥe mişāl «فَوَرَبِّ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ إِنَّهُ لَحَقُّ مِثْلٍ مَا أَنْتُمْ تَنْطِفُونَ»⁴⁴⁸ ḳasem-i mezkūr faḥr u temeddūḥi müstelzim olub cenāb-ı Ḥaḳḳ semāvāt u arzıñ Rabbi olduğına ḳasem ile ‘azamet-i ilāhiyyesini beyān buyurmuşdur. Nesībde īrād olunan ḳaseme mişāl:

[162] şī‘r

فَإِنْ لَمْ يَكُنْ عِنْدِي كَعَيْنِي وَمَسْمَعِي *** فَلَا نَظَرْتَ عَيْنِي وَلَا سَمِعْتَ أُذُنِي

⁴⁴⁸ Zâriyât Sûresi: 23.

Lisānımızda ҡaseme miṣāl Vehbī -merḥūm-uñ bir ҡaṣīde āḥirinde memdūhına şu ҡasemi gibi:

[CIX] nazm

*murādum zerre-i nāçiz-veş kesb-i ta'alluḡdur *** fūrūğ-ı luṭfuña ey āftāb-ı merḥamet-sāye
be-ḥaḡḡ-ı ism-i a'zam eyledüm da'vātuñ munzamm *** müdāvim olduğum ezkārda esmā'-i ḥüsnāya*

Kezālik li-muḥarririhi:

[CX]

*ķasem o zülfe ki her pīç ü tābı ķılmuş anuñ *** hezār gerden-i 'uṣṣāķı kayd ile me'sūr*

Fārsī'de miṣālī 'Örfī -merḥūm-uñ cenāb-ı Murtażā ḥaḡḡında olan ҡaṣīde-i rā'iyyesinde īrād itdiği şu ҡasemleri gibi:

[Ixiv] şī'r

بآن خدای که در شهر بند امکان نیست *** متاع معرفتش نیم ذره در بازار

بجزر و مد محیط عطای او که کشد *** بنیم موجه دو عالم گناه را بکنار

⋮

بکلک او که نوشت و بسا که بنویسد *** بروی صفحه عالم سطور لیل و نهار

⋮

بلطف او که ز فیضش نمونه ایست بهشت *** بچود او ز دیگش نمک چشیمست بحار

⋮

Bu ebyāt-ı ҡasemiyye elli beyt ҡadar olub nihāyetinde şā'ir-i müṣārun-ileyh diyor ki:

[Ixv] şī'r

بحق این همه سوگندهای صدق افروز *** که نزد علم تو حاجت نداشتم بشمار

Cevāmi‘ü’l-Kelim

Belāğatde mertebe-i қадри ‘ālī olub бүлегānıñ buña mezīd ihtimāmları vardır. Ve Ekmel-i Beşer -şallā’llāhu ‘aleyhi ve-sellem- buyurmuşlardır ki: « أُوتِيتُ جَوَامِعَ ⁴⁴⁹» ⁴⁴⁹. Bu ḥadīs-i şerīfıñ me’ālī nev‘-i mezkūruñ ‘ulüvv-i menziletine bir delīldir.

Ve ‘inde’l-büleğā maẓmūnı fevā’id-i keşīreyi cāmi‘ olan kelāma **cevāmi‘ü’l-kelim** tesmiye olunur. Ve kelām-ı mezkūruñ cāmi‘iyyeti yā ḥikmet ü naşīḥat, veyāḥūd medḥ ü zemm ve buña mümāsıl ağrāzdan bir ğaraẓı şāmil olur.

Naşīḥati cāmi‘ olduğına mişāl қavluḥū -te‘ālā-: « فَاسْتَقِمْ كَمَا أُمِرْتَ » ⁴⁵⁰. Kelām-ı mezkūr ḥaқıқatde cemī‘-i meşāliḥ-i dünyeviyye vü uhreviyyeyi cāmi‘dir. Bu āyet nüzülünde Faḥr-i ‘Ālem Efendimiz « شَيْئَنِي سُوْرَةُ هُوْدٍ » ⁴⁵¹ buyurmuşlar ve ‘Sūre-i Hūd’ buyurmalarından ğaraẓ istikāmet emrini ḥāvī olan āyet-i mezkūredir. Zīrā istikāmet pek müşkil bir keyfiyyetdir.

Nev‘-i mezkūra mişāl: « التَّعَظُّيْمُ لِأَمْرِ اللَّهِ، وَالشَّفَقَةُ عَلَى خَلْقِ اللَّهِ » ⁴⁵². Ḥadīs-i mezkūruñ ḥāvī olduğu iki fıkradan her biri ma‘ād u ma‘āşıñ kāffe-i meşāliḥini cāmi‘ bir kelāmdır. Zīrā cenāb-ı Ḥaққ’ıñ emrini ta‘ẓīm idüb muḥālefet itmemek ve ‘ibādu’llāha şefkat itmek sa‘ādet-i dāreyni muntic iki emr-i ‘aẓīm olduğu bedīhīdir.

Münācātı şāmil olan nev‘-i mezkūra mişāl cenāb-ı belāğat-me’āb Murtaẓā’nıñ şu münācāt-ı ‘āliyyeleri gibi. « إِلَهِي، كَفَانِي فَخْرًا أَنْ تَكُونَ لِي رَبًّا، وَكَفَانِي عِزًّا أَنْ أَكُونَ ». «لَكَ عَبْدًا، أَنْتَ لِي كَمَا أُحِبُّ، فَأَجْعَلْنِي لَكَ كَمَا تُحِبُّ».

⁴⁴⁹ *Müslim*: 523.

⁴⁵⁰ Hūd Sūresi: 112.

⁴⁵¹ « شَيْئَنِي سُوْرَةُ هُوْدٍ » *Tirmizî*: 3297.

⁴⁵² Sözkonusu ifadenin Hz. Muhammed’e ait olmadığı belirtilmiştir (*Keşfü’l-Hafā*: 1558, *el-Mevzū‘āt Ir’ş-Şāğānī*: 107, *Mevzū‘ātü’l-Kübrā*: 245).

Medhî şâmil olan kelâm-ı câmi'e mişâl Mütenebbî'niñ

[163] şî'r

قَدْ شَرَّفَ اللَّهُ أَرْضًا أَنْتَ سَاكِنُهَا *** وَشَرَّفَ النَّاسَ إِذْ سَوَّلَكَ إِنْسَانًا

Fârsî'de kelâm-ı câmi'e mişâl Hâkimü'd-dîn-i Enverî'niñ:

[lxvi] şî'r

ای کاینات را بوجود تو افتخار *** وی بیش ز آفرینش و کم ز آفریدگار

Beyt-i mezkûr na't-ı risâletde olub cenâb-ı Risâlet'i yalnız Hâlik'den kemter ve andan başka cemî'-i halkdan berter oldığını beyân ile bir kelâm-ı câmi' irâd itmişdir. Lisânımızda kelâm-ı câmi' e mişâl Fuzûlî'niñ tevhid-i Bârî'de:

[CXI] şî'r

mükevvenâta hudûs ol qadîmdendir kim *** kemâl-i zâtına mümkün degil kabûl-i fenâ

ve-lehû eydan:

[CXII] şî'r

hîsâb-ı rızkını kılmış tamâmî-i beşerüñ *** henüz Âdem'e peyvend kılmadın Havvâ

Şâ'iriñ na't-ı nebevîde:

[CXIII] şî'r

müsemma-yı haqîkî zâtıdur envâ'-ı ihsâna *** cemâl-i bâ-kemâli mazhar-ı esmâ'-i hüsnâdur

Zemmi müş'ir olan kelâm-ı câmi'e mişâl li-muḥarririḥi:

[lxvi] Beytin ilk mısrasındaki “ve” bağlacı metinde yer almamakla beraber, vezin ve mânâ göz önünde bulundurularak beyit, Enverî divanına müracaatla yukarıdaki şekilde tashih edilmiştir (Enverî, *Dīvân-ı Enverî*, “der Tehniyet-i İd ve Medh-i Nâşiru'd-dîn Ebü'l-Feth Tâhir” başlıklı kaside).

[CXI] Yukarıda “mükevvenâta” olarak yazdığımız kelime metinde “mükevvenât” şeklinde geçmektedir. Bu şekliyle beyitte anlam bozukluğu meydana geldiğinden beyit, divandan istifadeyle tashih edildi (Fuzûlî, *Türkçe Divan*, kaside I).

[CXIV] beyt

ey cāmi^c-i şıfāt-ı bedī server-i bedān *** bed-ter saña bakınca olur aḥsen-i cihān

Ḳavlü bi'l-Müceb yāḥūd Üslüb-ı Ḥakīm

Ḳavlü bi'l-müceb iki nev^c olup birincisi şu vechledir ki; bir kimseniñ kelāmında bir şeyden kināye olarak bir şıfat vāḳi^c olup, o şey için bir ḥükm daḥi işbāt olunmasıyla, kelām-ı mezkūra muḳābil īrād olunacak kelāmda, şıfat-ı mezkūreyi o şey'in gayrısıyçun işbāt idüb, ancak ḥükm-i mezkūruñ gayra şübūt veyāḥūd 'adem-i şübūtına ta'arruż kılınmaz.

Nitekim ḳavluhū -te'ālā-: «يَقُولُونَ لَئِنْ رَجَعْنَا إِلَى الْمَدِينَةِ لَيُخْرِجَنَّ الْأَعَزُّ مِنْهَا الْأَذَلَّ وَلِلَّهِ الْعِزَّةُ»⁴⁵³ āyetinde vārid oldığı üzere kelām-ı münāfiḳinde «أَعَزَّ» kendi gürūhları ve «أَذَلَّ» mü'mināniden kināye olarak vāḳi^c olup şıfat-ı «أَعَزَّ» ile kināye itdikleri kendi zümreleri için Medīne'den iḥrāc-ı mü'mināni işbāt itmeleriyle, cenāb-ı Ḥaḳḳ anlarıñ kelāmını redd ile şıfat-ı 'izzeti Allāh ve Rasūli ve mü'minān için olduğunu beyān ile münāfiḳin ḥaḳḳında şübūt veyā nefyine ta'arruż buyurmamıştır⁴⁵⁴.

⁴⁵³ Münāfiḳūn Sûresi: 8.

⁴⁵⁴ Yukarıdaki tanıma göre “ḳavlü bi'l-müceb”de şübūt ve gayr-i şübūtuna değinilmeyen, cümlelerin içerdığı hükümdür. Oysa konuya şahit getirilen ayetin açıklamasında, şübūt ve gayr-i şübūtuna değinilmeyenin, cümledeki “hüküm” değil “şıfat” olduğu vurgulanmaktadır. *Def'ü'l-Mesâib* müellifinin bu maddeyi yazarken yararlandığı *Nef'ü'l-Mu'avvel*'de ise ilgili ayetin açıklaması şöyledir:

“Cenāb-ı Bārī -te'ālā- kelām-ı münāfiḳini redd ile şıfat-ı 'izzeti ferīḳ-i münāfiḳinin gayrısı olan Allāh ve Rasūl ve mü'minān için işbāt idüb **ḥükm-i iḥrāc**ın 'izzetle mevşūfīn olan Allāh ve Rasūl ve mü'minān için şübūt veyāḥūd nefyine ta'arruż buyurulmamıştır” (Abdünnāfi İffet, *Nef'ü'l-Mu'avvel* II, 193).

Hem müellifin tanımı hem de şâhit ayetin *Nef'ü'l-Mu'avvel*'deki açıklaması göz önünde bulundurulduğunda ilgili ayetin yukarıdaki açıklamasında yanlışlık olduğu ortaya çıkmaktadır.

İkincisi ğayrıñ kelāmında vāķi^c lafzı zıkr-i müte^callikiyle muhtemil olduğı ma^cāniden ħilāf-ı murādı olan bir ma^cnāya ħaml itmekdir. Meşelā:

[164] şîr

قَالَ نَقَلْتُ إِذْ أَتَيْتُ مَرَارًا *** قُلْتُ نَقَلْتُ كَاهِلِي بِالْأَيْدِي
قَالَ طَوَّلْتُ قُلْتُ لَا بَلْ تَطَوَّلْتُ *** قَالَ أَتَرْمُثُ قُلْتُ حَبْلٌ وَدَادِي

Rubā^c-i mezkūrede vāķi^c «نَقَلْتُ» lafzı ya^cnī “*Size bi’d-def‘āt gelmekle sıklet virüb taşdı^c itdim.*” demekse de muhāṭab bu lafzı minnetle ‘atıķını ya^cnī omuzını teşķile ħaml eylemiştir. Beyt-i şānide olan «طَوَّلْتُ»den murād “*Meclisi uzatdım.*” demek ise de muhāṭab anı tefāzzul ma^cnāsına olan tetāvvüle ħaml idüb dimişdir ki: “*Meclisi uzatmayub belki tefāzzul u in‘ām itdiñiz.*” Ve «أَتَرْمُثُ», «أَمَلَكْتُ» ma^cnāsına olub ya^cnī “*Tūl-i iķāmet ħasebiyle size melāl virdim.*” demek olub lākin muhāṭab «إِبْرَام» kelimesiniñ ma^cnā-yı şānisi olan «إِحْكَام» ya^cnī muħkem itmek ma^cnāsına ħaml ile “*Hayır, belki ħabl u dād u muħabbeti muħkem kıldıñ.*” ma^cnāsına kelāmı taḥvīl eylemiştir.

Ta‘miyye

Ta‘miye, şā‘ir remz ü işāretle bir zātıñ ismini veyāḥūd bir nükte-i lütfiyyeyi ĩrād itmesidir. Meşelā li-muḥarririhī:

[CXV] beyt

bir dıraḥtı lafz-ı Tāzī ile taşḥīf eyleseñ *** yanıma hengām-ı teşrīfün saña ma‘lūm olur

Beyt-i mezkūrda ta‘miye olunan nükte seher vāķtidir. Zīrā dıraḥtıñ ‘Arabisi «شجر» ve anı taşḥīf idince ya^cnī noķtaları isķāṭ olunduķda «سحر» olub “*Ne vāķt benim yanıma geleceğini bilmek isterseñ lafz-ı dıraḥtı ta‘rīb idüb soñra taşḥīf it ki seher*

vaḳti geleceğĩ ma'lūmuñ olsun.” demekdir. Ta‘miyeye mişāl şā‘iriñ kalem hakkında şu ta‘miye-i bedī‘i gibi:

[165] *şî‘r*

وَذِي خُضُوعٍ رَاكِعٍ سَاجِدٍ *** وَدَمْعُهُ مِنْ جَفْنِهِ جَارِي
مُؤَاطِبُ الْحُمْسِ لِأَوْقَاتِهَا *** مُنْقَطِعٌ فِي خِدْمَةِ الْبَارِي

Kezālik «عثمان» ismi hakkında:

[166] *şî‘r*

خُرُوفُهُ مَعْدُودَةٌ خَمْسَةٌ *** إِذَا مَضَى حَرْفٌ تَبَقَّى ثَمَانٌ

İlgāz

İlgāz, ‘Arābī’de *ta‘miye* ile bir ise de lisānımızda *ta‘miye*den ayrı olub beynlerindeki fark *ta‘miye* su’ālsiz īrād olunub ilgāz su’āl ile īrād olunur. Nitekim Vehbī‘niñ mir’at hakkında:

[CXVI] *naẓm*

*nedür ol sâhir-i u‘cûbe-nümā *** ider eşkāl-i ġarîbe peydā*

*ya‘nî her şûreti kâbil görünür *** bir perî-çehre-i hûş-dil görünür*

*gerçi bir ‘âşık-ı rûşen-dildür *** tab‘ı ammā zene pek mâ’ildür*

*hûb u ziştî aramaz pāk-naẓar *** kimi bulsa alub āġûşa çeker*

[CXVI] Yukarıda ikinci beyitte “hûş-dil” olarak yazılan kelime, metinde “hûş-dan” şeklinde, beşinci beyitte “hâlin” olarak yazılan kelime, metinde “hâlün” şeklinde yer almıştır. Bahsedilen kelimeler metindeki halleriyle bulundukları beyti anlamsızlaştırdıklarından Vehbî dîvânındaki şekiller esas alınarak şiir tashih edildi (Sümbül-zâde Vehbî, *Dîvân*, haz. Ahmet Yenikale, Kahramanmaraş: Ukde, 2011, 558). Yine yedinci beyit, metinde “برى سيمين مجلا منظرى وار” şeklinde geçip vezne uygun düşmemekte ve bu haliyle beyitten uygun bir anlam çıkmamaktadır. Bu sebeple söz konusu beyit, dîvândan da istifâde edilerek yukarıdaki şekilde tashih edildi.

*yine şūfī gibidür şāf-derūn *** bir nefes hālīn ider dīger-gūn*

*bir Fireng oğlanıdur nāzūkter *** çehre-perdāz-ı dükān-ı berber*

*ber-i sīmīn ü celī manzarı var *** sīnesinde görünür cevheri var*

*ebkem ammā nedür ol sırr-ı ‘azīm *** gāhice kuş dili eyler ta‘līm*

*eyleyen fenn-i uşūlī taḥşīl *** o kitabile idermiş tekml*

Tefāvuk

Bir kelimeniñ veyāḥūd dahā ziyāde kelimātıñ ebced ḥisābıyla birbirine muvāfiq gelmesine dinür.

İstitrād

Ḥafī ḳalmaya ki **ebced** sekiz kelimedden ‘ibāret olub kāffe-i ḥurūf-ı hecāyı cāmī’dir. Kelimāt-ı mezkūre mübtedīniñ sühūletini mü’eddī olmaḳ için terkīb olunub ihtirā‘ları pek ḳadīm bir şeydir. Ve kelimāt-ı mezkūre mühmel olmayub cümlesi māzī şīḡası üzere olaraq ma’naları vardır.

Şöyle ki: «أَجَدَ», “Peder buldı.” «هَوَّزَ», “İttişāl kesb itdi.” «خَطِّيَ», “Vāḳıf oldı.” «كَلَمَنَ», “Mütekellim oldı.” «سَعَفَصَ», “Te‘allümde müsāra‘at itdi.” «قَرَشَتَ» “Ezberledi.” «تَخَذَ», “Ḥıfz itdi.” «ضَطَعَ», “İtmām itdi.” demek olub ‘ale’t-tertīb Fārsice ma’naları: «سَخَن گوی», «واقف شد», «پیوست», «پیدا کرد پدر», «تمام کرد», «نگاه داشت», «در دل گرفت», «زود پیاموخت», «شد».

Gelelim şadede meşelā «صُلح» ve «خَنگ» ikisi ḥisāb-ı cümmel ile ḥisāb olunduklarında ‘adedleri birbirine müsāvī vü mu‘ādil olur. Kezālik «صَباح» ve «مَسَا», «أَوَّلُ مَنْ آمَنَ» gibi. «مَكْس» ile «فیل», «باقلا» ile «عَدس», «بُرج» ve «قَلعه», «قیاسی» ve «سَماعی»

kelâmıyla «عَلِيُّ ابْنِ أَبِي طَالِبٍ» gibi. Zîrâ ebced hisâbınca her iki ‘ibâre birbirine müsâvîdir.

Kezâlik cümle-i teşâdüfâtındandır ki mülûk-i Hind‘den birisi ‘Şâh-Cihân‘ ya‘nî hükümdâr-ı ‘âlem ile kendüsini telkîb etmekle mu‘âşırîninden birisi kendüsine bir mektûb yazub “*Sen ma‘mûre-i arzdan bir kısım-ı kalîline hâkim iken niçün laḡab-ı mezḡûr ile kendini telkîb eylediñ?*” diye taḡrîr itdikde; hükümdâr-ı mûmâ-ileyh münâsib bir cevâbıñ taḡrîrini şâ‘ir-i meşhûr Kelîm‘e havâle etmekle o daḡi a‘mâl-i fîkr iderek ‘Hind‘ ile ‘cihân‘ı hisâb-ı cümmelede birbirine müsâvî bulmaḡla ‘şâh-cihân‘ laḡabından ġaraḡ ‘şâh-Hind‘ oldıḡını beyân ile cevâb taḡrîr itdi.

Besmele-i şerîfe ‘acâyibâtındandır ki hisâb-ı cümmele ile «وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا»⁴⁵⁵ âyeti «لَيْسَ لِلَّهِ مِنْ شَرِّكَ» kelâmına muvâfiḡ gelüb lâm-ı celâletden soñra gelen elifñ iskâṡıyla daḡi «إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ»⁴⁵⁶ ile «يَهْدِي اللَّهُ لِنُورٍ مِّنْ يَّشَاءُ»⁴⁵⁷ âyetlerine mu‘âdil gelür.

[Beyyinât Hisâbı]

Bir de **beyyinât hisâbı** vardır. O da ḡurûf-ı hecânıñ müsemmasına ġöre i‘tibâr olunub ba‘dehû ilk ḡarfleri ḡazf olunur. Meşelâ hisâb-ı cümmelede ‘elif’, ‘vâḡid’ i‘tibâr olunub lâkin bu hisâbda ‘yüz on’ i‘tibâr olunur. Ve işbu iki hisâbıñ birbirine taṡbîḡi ile tevâfuḡât-ı ‘acîbe ḡuhûr ider. Ez-cümle «مُحَمَّدٌ» lafzıñıñ beyyinâtıyla «إِبْرَاهِيمُ» lafzıñıñ hisâb-ı cümmelede tevâfuḡı gibi. Nitekim Celâl-i Devvânî dimişdir:

⁴⁵⁵ Kehf Sûresi: 38.

⁴⁵⁶ Âli İmrân Sûresi: 59.

⁴⁵⁷ Nûr Sûresi: 35.

[lxvii] *rubāʿī*

خورشیدِ کمال است نبیِ ماهِ ولی *** اسلام محمد است و ایمان علی
گر بینهُ بر این سخن میطلبی *** بنگر که ز بیناتِ اسماست جلی

Kezālik «مَکَّه» ile «مَأْمَن» lafzları bu kabildendir. Nitekim şāʿir demiştir:

[167] *şīʿr*

لَمْ لَا أَلُودُ بَوَحٍ مَكَّةَ أَنِّي *** بِالْبَيِّنَاتِ وَجَدْتُ مَكَّةَ مَأْمَنًا

Duʿā

Duʿā, nefʿ veyā zarar temennî itmege dirler. ʿArabî’de nazmen *duʿā* iki kısım olub birisi mutlak ve diğeri mukayyedir.

[Duʿā-i Mutlak]

Mutlak olan duʿā «ما»-i zamāniyye⁴⁵⁸ ile mukterin olmayan kısmıdır.

Menfaʿat için idilen duʿā-i mutlak «رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ»
«النَّارِ»⁴⁵⁹ gibi. ʿArabî’de nazmen mişālî:

[168] *şīʿr*

مَضَى زَمَانًا لَقِينَا فِيهِ جِيرَتَنَا *** عَفَى الْمُهِيمُنْ عَنْ أَيَّامِنَا الْأَوَّلِ

Lisānımızda duʿā-i mutlakā nazmen mişālî:

[CXVII] *beyt*

*ola bāḳī eṣer-i maʿdeletün ʿālemde *** ki kılar ʿālemi zulmāt-ı zulemden tenvīr*

[lxvii] Metinde ikinci beytin başındaki «بینهُ» ifadesi «بنیتی» şeklinde yer almıştır. Mısra bu şekliyle vezne uymadığından *Luḡatnāme-i Dihhūdā*’dan istifadeyle tashih edildi (*Luḡatnāme-i Dihhūdā*, ed. Ali Ekber Dihhūdā, Tahran: Dekhoda Lexicon Institute International Center for Persian Studies, erş. 03.06.2013, <http://www.loghatnaameh.org>, “Celāle’-d-dīn-i Devvānī” md.).

⁴⁵⁸ bk. dp. 462.

⁴⁵⁹ Bakara Sûresi: 201.

Žarar için olan du‘ā-i muṭlaқа miṣāl: «تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ⁴⁶⁰, «فَاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنْ يُوَفَّقُونَ»

«تَبَّتْ يَدَا أَبِي هَبٍ»⁴⁶¹ āyetleri gibi. Nazmen ‘Arabī’de miṣālī:

[169] şi‘r

إِذَا لَمْ تُبَلِّغْنِي إِلَيْكُمْ رَكَائِي *** فَلَا وَرَدَتْ مَاءٌ وَلَا رَعَتِ الْعُشْبَا

Lisānımızda žarar için du‘ā-i muṭlaқа miṣāl:

[CXVIII] beyt

ḥasūd-ı lā-yesūdı kahr u tenkīl eylesün İzed *** ki ḥalkuñ irdigi ḥayr u ni‘āmdan münfā‘ıldır hep

[Du‘â-i Mukayyed]

Kısm-ı ṣānī ya‘nī «ما»-i zamāniyye⁴⁶² ile muḳayyed olan du‘ā daḥi iki kısım

olub birisi nef‘de ve diğeri žararda müsta‘meldir. Nef‘ için olan du‘āya miṣāl:

[170] beyt

إِهْدَى الْمُهَيِّمُ أَتَوَارَ الصَّلَوةِ لَهُ *** مَا طَرَّرَ الْبَرْقُ أَذْيَالَ الْعِمَامَاتِ

Lisānımızda du‘ā-i muḳayyed nazmda ‘tā’ ile iktirān ider. Nitekim şā‘ir, aḥir-i kaşidesinde demişdir:

[CXIX] nazm

tā medār-ı gerdiş-i gerdūn bulub imkān-ı devr *** defter-i devrān ide ḥıfz-ı ḥisāb-ı heft ü çār

heft aḥter ide emr-i pād-şāha inḳıyād *** çār ‘unşur ola ṭab‘-ı şehriyāra kām-kār

Fārsī’de daḥi ‘tā’ edatı müsta‘meldir. Nitekim:

⁴⁶⁰ Tевbe Sûresi: 30, Münâfikûn Sûresi: 4.

⁴⁶¹ Mesed Sûresi: 1.

⁴⁶² Arap nahiv terimi olan “‘maşdariyye-i Zamāniyye’ bir cümle maẓmūnınıñ diğеr cümle maẓmūnı müddetiyle tevaḳḳiyetini müfıddir. “Müddetce” ile terceme olunur: لَا أَكَلِمَكَ مَا دُمْتُ حَيًّا = Ḥayātda oldığım müddetce saña laḳırdı söylemem” (Mehmed Zihni, *el-Muḳteḍab Nahv Kısmı*, 362).

[lxviii] şî'r

تا امرِ قدر هست چو شمشیرِ تو قاطع *** تا حکمِ قضا هست چو تدبیرِ تو محکم

احبابِ ترا باد بکفِ ساغرِ عشرت *** اعدایِ ترا باد به بر کسوتِ ماتم

Kısm-ı şānī ya'ni zarar içün mā'-i zamāniyye ile muḳayyed olan du'āya mişāl:

[171] şî'r

حَدَّلِ الْإِلَهَ بِقَهْرِهِ الْأَعْدَاءَ مَا *** ذَبَلِ الْغُصُونُ مِنَ السَّمُومِ الشَّاعِلِ

Lisānımızda mişālī li-muḥarririhī:

[CXX] beyt

bed-ḥ'āhuñi ḳahr eyleye a'dāña vire ḡam *** tā behmen ü deyde düşe evrāk şecerden

Müfāzale

Müfāzale, bir şey'i, şey'-i āḫara bir cihetden tafḏīl idüb ba'ḫehū cihet-i āḫardan şey'-i mezkūrı şey'-i evvele tafḏīl itmege dirler. Edebiyyāt kitāblarında 'seyf ü ḳalem' ve 'buḥl ü kerem', 'Arab u 'Acem', 'ḡarb u şark', 'nazm u neşr', 'leyl ü nehār', 'emārid ile 'azārā' gibi.

Ezḏādāñ mefāhireleri fenn-i bedī'den bu nev'e müsteniddir. Meşelā ba'zıları mizmār-ı belāḡatde rāyiz-i ḳalemlerini taḥrīk ve gice ile gündüzüñ ḳanḡısı eyü olduğına bir uzun mebhāş açmışlar. Nitekim şā'ir demişdir:

[172] şî'r

الْيَوْمَ خَيْرٌ لِلْمَعَاشِ مِنَ الدُّجَى *** وَاللَّيْلُ خَيْرٌ مِنْهُ لِلْأَسْمَارِ

Tercemesi li-muḥarririhī:

[CXXI] rubā'ī

iktisāb-ı ma'āyiş içün lā-büdd *** rüz şebden müdām evlādur

*üns ü ülfet için niteki leyāl *** rûzdan bî-gümân tarab-zâdur*

[173] şi'r

فَرِيقٌ رَجَحُوا حَضْرًا لِمَا فِي *** الطَّبِيعَةِ مِنْ مُحَافَظَةِ الْوَلَاءِ

وَفَضَّلَ مَعْشَرًا بَدَلًا خَرَابًا *** لِرَاحَةِ بِالْهِمِّ بِالْإِنْشَوَاءِ

Şadedinde bulduğumuz işbu mebhase nev'an bir münasebeti olduğundan bundan akdem bir müneccim ile bir kimyâ-ger beyninde vuķû'ını tahrîr itdigim bir münâzara-i edebiyeyi buraya derc itdim:

şûret-i münâzara

Geçende ba'z-ı huleşâ-i ehibbâ ile «مَنْ يَزُورُ يُزَارُ» mā-şadaķınca aşdıkâdan biriniñ hânesine 'azîmetle miķdâr-ı tilâvet-i «هَلْ أَتَا»⁴⁶³ ku'uddan sonra nâgâh şârib ve lihye-i ğalîz ile bir âdam meclise dühûl idüb şâhib-hâne, merķumuñ vürûdundan izhâr-ı beşâsetle şadr-ı maḥfele ik'ad ve tenāvül-i merreynden sonra şahş-ı merķûm ba'z-ı vaķāyi'-i müstaḥrece-i nücûmiyye serdiyle ser-germ-i hurefât iken şahş-ı dîġer destâr u câme-i jende ve riş ü bürüt-ı sūhte ile meclise vülûc ve bir maḥall-i münâsibde ku'ud eyledi.

Bir takım muşâḥabet-i âfâķiden sonra müneccim-i pîr «تَبَارَكَ الَّذِي جَعَلَ فِي السَّمَاءِ»⁴⁶⁴ âyet-i kerîmesini tilâvetle sa'd ü naḥs-ı kevâķib ve te'sîrât-ı ecrâmıñ şihḥat-i vuķû'ına ve memâlik ü beldâtıñ fenn-i mezkûrdan müstaġnî olmadıķlarını beyân ile 'ilm-i mezkûruñ ba'z-ı mebâdisini beyân itdi. Şöyle ki:

⁴⁶³ Gâşiye Sûresi: 1.

⁴⁶⁴ Furkân Sûresi: 61.

Zamān, ecrāmın eṭrāf-ı Şems‘de deverānından ‘ibāret olub ecrām daḥi muḥtelifü’-d-devrdir. Ya‘nī gāh müntic-i rütûbet ve gāh müşmir-i yübüset ve gāh mu‘ṭī-i sa‘ādet ve gāh mülzim-i nühüsetdirler.

Ve cümle tegayyürāt-ı kevnîyye, ma‘rûf olan bürüc-i işnā ‘aşere mensûbdur. Ve bu bürücdan her biri bir ‘unşurı kâbil, ya‘nī Ḥamel, Kavs, Esed nārī olub ḥarāret ve yübüset anlara mensûb olarak müşleşle-i nārī tesmiye olunur. Şevr ile Sünbüle ve Cedy ḥākī olub bürüdet ü yübüset anlara mensûb olub müşleşle-i arzī tesmiye olunur. Cevzā ve Mîzān ve Delv bādī olub ḥarāret ü rütûbete bādī olmağla müşleşle-i bādī dirler. Sereṭān ve ‘Akreb ve Ḥût ābī olub bürüdet ü rütûbet anlara mensûb olmağla müşleşle-i ābī itlāk olunur.

Bürüc-ı mezkûre ihtilāf-ı eşḥāş üzere olub ba‘zısı müzekker ve ba‘zısı mü’enneş ve ba‘zısı leyli ve ba‘zısı nehārī olub nehārī olan bürüc müzekker ve leyli olanlar mü’enneşdir. Şems ve Kāmer ve Zühre ve Müşterī sa‘d olub Zuḥal ve Mirriḥ naḥsdir. ‘Uṭārid sa‘ādet ü nuḥüsete muḳterin olduğda kesb-i sa‘ādet ü nuḥüset ider.

deyüb bu vechle itnāb-ı maḳāl itmekde iken kîmyā-geriñ gayret-i metā‘-ı ḥubrını iḥrāk iderek muḳābele vü mücādeleye āgāz ile didi ki:

Ey şeyḥ-i ḥöd-fürüş! Bu ne efsānedir ki ihzār idüb mesāmi‘-i ḥuzzārı taḥdîş idiyorsuñ? Sen aḥvāl-i felek-i heftümīnden baḥş ile sa‘d ü naḥs-ı kevākibi iḥbār idiyorsuñ. Ḥālbuki kendi ḥālinden bī-

ḥabersiñ. Beyān itdigiñ sitāre vü nücūm saʿadet ü nuḥūset için
olmayub belki

[Ixix] şîr

همه گشتند سرگردان چو پرکار *** بدید آرنده خود را طلبکار

mā-şadaḳınca cümlesi fezā-yı eflākde şāni'lerini cüst-cū için vālih
ü ser-gerdān olarak seyr ü ḥareket iderler.

Şems ü Kāmer-i semādan saña ne fā'ide ki şems ü kām̄er-i arzdan
ḡāfilsıñ (Kīmyā-gerler ıstılāḥında 'şems' altuna 'kām̄er' gümüşe
dirler). Eger nefsinde kemāl gümān ider iseñ bunca ma'ādin ü
ecsāmıñ ḥavāşş u keyfıyyetlerini beyān it ki taḳdīr-i ḥālīk ile
birbirinden ḥāşşıyyāt-ı mütefāvite ile ḥalk u tekvīn olunmuşlardır.

Ḥall-i terkīblerinde olan vücūd-ı zer-i ḥālīş ü şarīf-i şırf
muḳarrerdir. Gerek ecrām̄da olan te'sīrāt ve gerek kevākibde olan
taḡyīrāt cümlesi bunlarıñ terbiye vü tenmiyeleri ḥikmetine
mebnīdir.

Şu muḳaddimeyi ikmāl itmeden senden istisfār iderim ki, şeb ü rüz
terk-i ḥ'āb u rāḥatla bu aḥbārı iḥbārıñ ve bu enbā'ı i'lāmıñ ne
ḥikmete mebnīdir? Şekk yok ki taḥşīl-i zer ü sīm içündür. Li-hāzā
gel, Zühre ve Mirrīḥ'e bühtānı terk idüb kīmyā-yı maḥz olan
tesḥīn-i büt̄eye sa'y idelim. Şāyed bunuñla ḥavz ve irtikāb-ı
dürüḡdan rehā olursuñ.

Şems ü Kāmer didigiñ kimiñ girībān-ı miknetini tenvīr itdi ve kimi
zulmet-ı faḳrdan nūr-ı ḡināya delālet itdi?

Enverî ki eslâfıñızın a‘lâmındandır. Bir şeb-i mu‘ayyende eşcârı bîh ü bünden kal‘ u kam‘ idecek bir şarşarın zühûrını halka i‘lân idüb, hâlbuki ol gice bâlâ-yı minârede îkâd olunan bir kandîli bile itfâ idecek kadar bir rûzgâr vezân olmadığından merķûm mazhar-ı izdirâ vü istihzâ-yı havâşş u ‘avâm olmuşdı.

Kîmyâ-ger bu vechle beyân-ı müdde‘âda irhâ-yı tevsen-i güftâr itmekde iken müneccim re’s-i hām-kerdesini girîbân-ı tefekkürden ref‘ ile didi ki:

Ey pîr-i herze-fürüş! El-hakk, tarîk-i vekâhete sülûkda mübâlağa itdiñ ve meslek-i edebden hezâr merhale ‘udûl itdiñ! Bir kerre dîde-i haķîkat-bîn ile nigâh eyle ki bu çetr-i mülevven bunca hezâr derârî-i kevākible tezyîn olunub hâliķiñ kudret-i ilâhiyyesini ‘ibâdına irâ’e iderler. Anlara nazarla istinbât-ı ahkâm eylemek mi evlâdır? Yoksa seniñ gibi gice gündüz mülâzemet-i bûte vü tâbe eylemek mi ahrâdır? Ben dürüg u râst istihrâc itdigim ahkâm ile küberâ vü e‘âzım mecâlisine müvâzebet idüb sen ise şeb ü rûz bir dirhem sîm ü zer içün -ki anıñ da vücûdı muhâldir- ihrâķ-ı ser ü riş ile beyhûde itlâf-ı nefes idiyorsuñ.

Lâ-siyyemâ muķarrerdir ki bu şan‘ata sülûk vetîre-i ma‘âşdan hâric olub erbâbı bir alay felek-zedegândır ki yâ kıllet-i şu‘ûr veyâhûd şiddet-i fâkadan ‘amel-i mezkûra tevaġġul idüb anıñla naķdîne-i ‘ömrlerini hebâ iderler.

Mervî olan hikâyâtdandır ki bir beldeye bir kîmyâ-ger vürüd ile bir münâsebet bulub hükm-dârıñ hizânesini genc-i bād-âvere mu‘âdil kılacığını ‘ahd u peymân idüb ancak “*‘Amel-i mezkûr içün bir*

nebāt-ı maḥşūşuñ bilād-ı Hind‘den celbi lâzımdır.” diye hük-m-dārı
igfāl ve kendüsine meşārif-i seferiyye için nüķūd-ı keşīre in‘ām ile
nebāt-ı ma‘hūdı celb için Hind‘e isbāl itdi.

O hengāmda ‘uķālādan biri belde-i mezkūre mecānīniniñ isimlerini
defter-i maḥşūşa kayd itmegi merāk idüb bu ḥuşūs mesmū‘
olduķda hük-m-dārın ismini daḥi defter-i mezkūra kayd u tahrīr
ider.

Hük-m-dār keyfiyyetden āgāh olduķda merķūmı iḥzār ile sebebini
istisfār itdikde:

“Kīmyā-ger bir takrīb ile pād-şāhı igfāl ve endāḥte-i dām-ı mekr ü
iḥtiyāl idüb nüķūd-ı keşīreye mazhar olarak şavuşub gitdi. Bunun
içün ismiñizi defter-i ma‘hūda kayda mecbūr oldum.” Hük-m-dār:

“Yā ‘avdet iderse?” Şāḥib-defter:

“Eger ‘avdet iderse siziñ ismiñizi ḥakk idüb yerine anıñ ismini
kayd iderim” demiş. İşte biz Zühre ve Mirriḥe bühtān ider isek de
siz ḥalkı bu vechle firīfte idüb dām-ı tezvīre düşürürsünüz.

Bu muķaddime-i müfīde ma‘lūmuñ olduķdan soñra eger isti‘dādın
varsa istimā‘ it ki bu sırr-ı ser-be-mühri saña keşf idüb ḥaķīķat-i
ḥālī saña beyān ideyim ki min-ba‘d beyhūde iḥrāk-ı rīş ü bürütdan
rehā-yāb olub mülāzemet-i büte vü tābeden ḥalāş olasıñ.

İmdi eger lafzı kīmyādan ğaraż ḥalt u terkīb-i ma‘ādin ile bir
ma‘den-i basītiñ istinbātı ise bu bir ḥülyā-yı maḥz olub
müreккеbden basītiñ ḥuşūli müte‘azzıdır. Ve egerçi

mütekaddim̄n-i hükemā buña zāhib olub ‘indlerinde “*Ma‘ādin-i muhtelifeniñ halı u terkibinden bir ma‘den-i basit, meşelā gümüş yāhūd altun istihrācı mümkündür.*” demişlerse de bunuñ buṭlānı zāhir olub maḥz-ı efsāne oldığı şübūt bulmuştur. İbtidā-yı āferīnışden bu emriñ huşūli vāki‘ olmayub egerçi her ‘aşrda çok kimseler bu hülyā-yı hām ile naqd-i vaktlerini hebā itmişlerse de ancak hülyā vü hüsrāndan başka bir şey’e destres olamadılar.

Egerçi lafz-ı kīmyādan ğaraż bir takım ma‘ādin ü ecsāmīñ havāşş u māhiyyetlerini bilüb anıñla meşhūdumuz olan bunca ma‘mūlāt-ı bedī‘aniñ iḥtirā‘ı ise ol vakt lafz-ı mezkūr ḥaḳīkī olub aña sülūk itmek maḳbūl ü memdūh olur.

didikde kīmyā-ger miqdār-ı nebġa-i ṭā’ir ıtrāk u terviyeden soñra kalkub müneccim-i pīriñ dest-i ra‘şe-nākini taḳbīl ile didi ki: “*El-ḥaḳḳ bu gice baña şaf-ı māneviyye lāzım oldu ki seniñ nūru’n-nibrās-ı delāletiñle girīve-i ḍalāletden şehru’llāh-ı hidāyete dāḥil oldum.*” deyüb bu vechle kıyl ü ḳāl aradan ref‘ olub mücādele, mücāmeleye mübeddel olarak meclise ḥitām virildi.

Tafđil-i Meşrūt

Tafđil-i meşrūt, lafz-ı şariḥ veyāhūd siyāk-ı kelām delāletiyle muḳayyed olan bir şart ile bir şey’i bir şey’e terciḥdir. Mütenebbi‘niñ şu ḳavli gibi:

[174] şîr

وَلَوْ كَانَ النِّسَاءُ كَمِثْلِ هَذِي *** لَفُضِّلَتِ النِّسَاءُ عَلَى الرِّجَالِ
وَمَا التَّائِيْتُ لِاسْمِ الشَّمْسِ عَيْبٌ *** وَلَا التَّذَكُّيرُ فَخْرٌ لِلْهَالِ

Kezālik:

Kezâlik ‘Ömer ibnü’l-Fâriz‘ın şu şî‘ri gibi:

[176] şî‘r

قَلْبِي يُحَدِّثُنِي بِأَنَّكَ مُتِلْفِي *** رُوحِي فَدَاكَ عَرَفْتَ أَمْ لَمْ تَعْرِفْ

Lisânımızda nazmen mişâli li-muḥarririhi:

[CXXV] beyt

sen baña hep bâde şuñ aġyār içstün içmesün *** sen baña hep sâde şuñ dil-dâr duysun duymasun

Tefe’’ül

Tefe’’ül, ḥaqqında mü’ellefât-ı üdebâda pek çok mebâhiş olub ümmet-i ‘Arab’ın tefe’’üle mezîd i’tinâları vardır.

Ez-cümle şusuz çöle «مَفَاذَ» ve şusuz âdama «ناهِل» ve yılan şokmuş kimseye «سَلِيم» tesmiye itmeleri hep tefe’’üle mebnîdir. Zîrâ «مَفَاذَ», ‘ḥalâş olacak maḥall’ ve «ناهِل», ‘şuya kıanmış’ ve «سَلِيم», ‘selâmet bulmuş’ dımekdir. Ve *tefe’’ül* insânın veyâḥûd sâ’ir tıyûr u ḥayvânâtın aşvât u ḥarekâtından istinbât-ı ḥayr itmege dirler. ‘Arabî’de tefe’’üle mişâl:

[177] şî‘r

أَمْرٌ عَلَى وَادِي الْأَرَاكِ تَفَاؤُلًا *** لَعَلِّي فِي وَادِي الْأَرَاكِ أَرَاكَ

muṭâyebe

Kemâl-i belâdetle muttaşif aşḥâb-ı yesârdan birisi vüzerâdan birine ‘Arabî’de «نَبَقَ» didikleri sedir ağacı meyvesini hediye olarak irsâl idüb zu‘munca izḥâr-ı zârâfet iderek şu beyti daḥi berâberce gönderdi:

[178] beyt

تَغَيَّلْتُ بِأَنْ تَبَقَى *** فَأَهْدِيْتُ لَكَ النَّبَقَا

Herîf cehlinden «تَفَّالٌ» diyecek yerde «تَفَّيْلٌ» demiş. Ya'nî: “*Bākî kalmañıza tefe*”ülen saña nebağ gönderdim.” Zîrâ «تَبَقَى» ile «تَبَقَا» beyninde bir münâsebet vardır. Ve zîrde daği cevâbında “*Sen tefeyyül itmediñ belki tebağğur itdiñ.*” ya'nî “*Öküzlendiñ.*” diye yazmışdır.

Taṭayyur ve *teşe*”üm baḥşine gelince... Aşl ḥadîs-i şaḥîḥde dört şeyde ya'nî ‘esb’, ‘zen’, ‘ḥâne’ ve ‘seyf’de meymenet ve şe’âmet olub⁴⁶⁸ başka şeyde olmadığı daği ḥadîsden müstebân ise de ancak zehâb-ı nâs bunı çoğaltub hattâ ‘kebüter’ ve ‘ṭāvūs’ ve ‘ṭavşan’ maḳûlesi ḥayvânlarla bile teşe”üm olunuyor.

‘Arablar bu tefe”ül ve teşe”üm ḥuşûşında ümem-i sâ’ireden ziyâde taḳayyüd idüb kütüb-i edebiyyâtta buña müte‘allik rivâyât-ı ‘acîbe görünür.

Ez-cümle fuḥûl-i şu‘arâ-yı ‘Arab’dan İbnü’r-Rûmî nâm şâ‘ir bu ḥuşûşa ziyâde i’tinâ idüb hattâ ḥânesi önünden mürûr iden bir kimseden bir ḳavl-i mekrûh işitse günlerce inzivâ idüb dıṣra çıkmazdı. Ve aḥbâbı anıñ bu ḥâline vâḳıf olduklarından ekseriyâ leṭâyifü’l-ḥayl ile mûmâ-ileyhi mecma‘larına celb iderlerdi.

Ez-cümle merḳûm bir gün de’b-i ḳadîmi üzere taṭayyura mübtelâ olarak ḥânesinde münzevî iken eḥibbâsından bir cemâ‘at bir maḥall-i feraḥ-fezâda ṭarḥ-ı encümen-i ‘işretle müdâvele-i aḳdâḥ-ı muşâḥabet iderlerken şâ‘ir-i mûmâ-ileyhiñ ḥuzûrını daği ârzü itmeleriyle bir ḡulâm-ı ḥûb-rûya tefe”üli mûcib niçe kelâmlar ögredüb ismini daği ‘Muḳbil’ ḳoydılar. ḡulâm-ı mezkûr İbn Rûmî’niñ da‘vetine geldikde bidâyeten ismini su‘âl idüb ‘iḳbâl’ ile tefe”ül iderek gitmege münhî iken nâgehân tefekküre dalub ba‘dehû ḡulâma ḥiṭâb ile:

⁴⁶⁸ bk. *Buhârî*: 2858, 2859, 5095. Bu hadislerde “kılıç”tan bahsedilmemektedir.

*“Seniñ ismiñ olan ‘Muḳbil’, «إقبال»den me’hūz olub «إقبال»iñ ‘aksi lābeḳā ’ل»
«بئلا olmağla dıṣra çıḳmağlığı çendān münāsib görmedigimden hemān
aḥbāba bizden selām ile vech-i ‘özrümi kendilerine i’lām it!”* dedi.

Yine bir gün eḥibbāsı bir maḥallde tarḥ-ı encümen-i ‘iṣ ü ‘iṣret iderek merḳūma daḥi da’vet için ādam gönderüb ancak ṭabī‘atını bildiklerinden gönderdikleri ādamıñ ismini ‘Ḥasan’ koyub teṣe’ümi mūcib kelimāt tefevvūh itmemesini kendüsine tavṣiye ile da’vetine irsāl itdiler. Merḳūm bidāyeten gelen ādamıñ aḳvāl ü ef’āline diḳḳat idüb teṣe’ümi mūcib bir şey bulmadığından birlikde dıṣra çıḳub çarṣudan mürūr iderken bir dükkān önünde birḳaç ḥurmā dānesi görüb ve dükkān-ı mezkūruñ ṣāḥibi orada olmadığından dükkānıñ kepeklerini birbiri üzerine çapraz (çep-rāst) koyub işine gitmişti.

Ṣā‘ir-i mūmā-ileyh o hey’eti gördükde birdenbire tevaḳḳuf ile tefekküre dalub ba‘dehū gelen ādama didi ki:

“Bu kepekleriñ hey’etini göryorsuñ ki bir «ل» ḥarfī teṣḳīl itmiş ve bu temrler ya’nī ḥurmālarla «لَ لَ» ya’nī “Geçme!” demek ma’nāsını mü’eddī olduğından benim için bundan öteye geçmek münāsib ḥāl olmadığından hemān aḥbāba bizden du‘ā ile di ki:

“Ṣafālarında olub ḳuṣūruma baḳmasunlar ve inṣā-Allāh vaḳt-i āḥarda kendüleriyle mülākāt ideriz.” diye oradan dönüb ḥānesine çekildi.

Ġarīb şurasıdır ki merḳūm bu kadar ihtiyāt ile berāber Vefeyātü’l-A‘yān’ıñ beyānına göre beynlerinde ḥuṣūmet olan ümerādan biri merḳūmı ḥānesine

da‘vet ve “*Beni hicv itmesün.*” diye ta‘ām-ı mesmûm ekl itdirerek zulmen öyle bir şâ‘ir-i mâhiri helâk itmiştir.

Hattâ merķûm tesmîm olundığını derk itdikde meclisden kalkub hânesine ‘azîmet iderken şâhib-hâne kendüsine hitâben:

“*Nereye gidiyorsun?*” diye su‘âlinde:

“*Gönderdiğin yere gidiyorum.*” demiş. Tekrâr hâne şâhibi:

“*Pedere bizden selâmet it!*” didikde İbnü’r-Rûmî:

“*Cehenneme gitmiyorum ki babana selâm ideyim.*” deyüb hânesine ‘avdetle vefât itdi.

Lede’t-te‘emmül şu hikâyeden iki netice istinbâf olunur ki; birisi ol vaqt kelâm-ı şu‘arânîñ ne derecelerde mü’essir ve şamşâm-ı zebânları ne kadar kıatı‘ olduğu istidlâl olunur ki “*Beni hicv itmesün.*” diye öyle bir şâ‘ir-i mâhiri tesmîm itmiş. İkincisi o vaktiñ âdamları ne kadar kalîlül’-inşâf ve hûn-rîz âdamlar imiş ki bir cüz’î bahâne ile bir âdamı helâk iderlermiş.

Tebyîn

Tebyîn diye şâ‘ir bir beyt îrâd ider ki anda müstakillen ma‘nâ münfehim olmayub yâ beyt-i âhârda veyâhûd beyt-i mezkûruñ mısra‘-ı sânisinde tefsîr ile ma‘nâ münfehim olur. Meşelâ:

[179] şî‘r

ثَلَاثَةٌ تُشْرِقُ الدُّنْيَا بِهَجَّتِهَا *** شَمْسُ الضُّحَى وَأَبُو إِسْحَاقَ وَالْقَمَرُ

[179] Metinde, beytin ilk mısrasının başında «ثَلَاثَةٌ» kelimesi yer almamakla beraber beyit, *Hizânetü’l-Edeb*’den istifadeyle tashih edildi.

Beyt-i mezkûrūñ mışra‘-ı evvelinde müstakillen ma‘nā münfehim olmayub mışra‘-ı şānīde tefsīr ile ma‘lūm oldı.

Kezālik *Furkān-ı Mecīd*’de: « وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ مِنْ مَّاءٍ فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَمِنْهُمْ مَنْ اُزْبِعَ ⁴⁶⁹ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى اَرْبَعٍ »⁴⁶⁹. Āyet-i mezkūrede cenāb-ı Hakk evvelā « وَاللّٰهُ خَلَقَ كُلَّ دَابَّةٍ » buyurub bunuñla yer yüzünde debb idüb yürüyen cemī‘-i maḥlūkātı beyān itdi. Ba‘dehū cins-i mezkūrı ecnās-ı muḥtelife ile tefsīr idüb « فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ » buyurub karnı üzerine sürinen yılan ve sā’ir aña mu‘ādil ḥaşerātı beyān itdi. Sānīyen « وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى اَرْبَعٍ » ya‘nī ecnās-ı dābbeden bir cinsi de insān gibi iki ayağı üzere meşy ü hareket ider. Sālīşen « وَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى اَرْبَعٍ » buyurub anıñla dört ayak üzere yürüyen cemī‘-i ḥayvānātı ḥalk u tekvīn itdigini beyān itdi.

Lisānımızda nazmen mişālī Fuzūlī‘niñ şu nazmı gibi:

[CXXVI] *Nazm*

*cemī‘-i ehl-i zamāne bu nükte rüşendür *** ki Müslim ehl-i sa‘ādet ola şakī küffār
tamām-ı zümre-i İslām’a hem muḥarrerdür *** ki cümleden yeg olur āl-i Aḥmed-i muḥtār
bu hem muḥakkaḳ olubdur cemī‘-i sādāta *** ki sensüñ Aḥmed-i muḥtār nesline serdār*

Ebyāt-ı mezkūre cenāb-ı Murtażā ḥaḳḳında olub mışra‘-ı evvellerinde olan ma‘nānıñ itmāmı mışra‘-ı şānīlerinde olan tefsīr ile tebyīn idiyor.

Sırkat

Sırkat tesmiye olunan şey, iki nev‘ olub biri zāhir ve diğeri gayr-i zāhirdir.

⁴⁶⁹ Nūr Sûresi: 45.

[Zāhir Olan Sirkat]

Zāhir olan nev'î; ma'nânî küllîsi, lafzî küllîsiyle veyâ ba'zısıyla veyâhûd yalnız ma'nâ aḥz olunmağa dirler.

Nev'-i evvel ya'nî ma'nânî küllîsi lafzî küllîsiyle aḥz u sirkat olunması iki kısım olub yâ kelâm-ı evvelîni tağyîr-i nazmıyla veyâhûd tağyîrsiz olur.

[Nesh ü intihâl]

İmdi eger şâ'ir şî'riñ küllîsini nazmını tağyîr itmeyerek aḥz iderse mezmûm olub **sirkat-i mahz** 'add olunur ve buña 'Arabî'de **nesh ü intihâl** tesmiye iderler.

Kelimâtın küllîsini veyâhûd ba'zısını mürâdifî olan elfâza tebdîl itmek daḥi **sirkat** 'add olunur. Nitekim Hıṭay'e nâm kimesnenîñ:

[180] şî'r

دَعِ الْمَكَارِمَ لَا تَرْحَلْ لِبُعَيْيَهَا *** وَاقْعُدْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الطَّاعِمُ الْكَاسِي

şî'riniñ elfâzını mürâdiflerine tebdîl ile dinilmiştir:

[181] şî'r

دُرُّ الْمَآثِرِ لَا تَذْهَبْ لِمَطْلَبِهَا *** وَاجْلِسْ فَإِنَّكَ أَنْتَ الْأَكِلُ اللَّابِسُ

Bu maḳûle tebdîle daḥi sirkat dinilür. Zîrâ şî'r-i evvelde vâқи «دَعِ» lafzına bedel mürâdifî olan «دُرُّ» ve «مَكَارِمِ»e bedel «مَآثِرِ» ve «لَا تَرْحَلْ»e bedel «لَا تَذْهَبْ» ve helümme-cerrâ cemî'-i elfâzîñ mürâdiflerini zîkr itmiştir.

[İgâre vü mesh]

Ve eger şâ'ir şî'riñ veznini tağyîr idüb faḳaṭ elfâzîñ mecmû'ını aḥz iderse veyâhûd elfâzîñ ba'zısını alub mecmû'ını almazsa buña lisân-ı 'Arabî'de **igâre vü mesh** tesmiye olunur. Bu da üç nev'îdir.

Zirā kelām-ı şānī yā evvelden eblağ veyāhūd dūn veyāhūd evveliñ mişli olur.

[Kelām-ı şānī evvelden eblağ olması]

İmdi iğāre olunan kelām-ı şānī evvelden eblağ olursa kelām-ı şānī memdūh ve maḳbūldür. Nitekim şu‘arā-yı ‘Arab’dan Beşşār‘ıñ:

[182] şî‘r

مَنْ رَاقَبَ النَّاسَ لَمْ يَظْفَرْ بِحَاجَتِهِ *** وَفَارَ بِالطَّيِّبَاتِ الْغَائِكُ اللَّهْجُ

şî‘riyle Selm-i Hāsir nām şā‘iriñ:

[183] şî‘r

مَنْ رَاقَبَ النَّاسَ مَاتَ هَمًّا *** وَفَارَ بِاللَّذَّةِ الْجَسُورُ

kelāmı gibi. Beşşār şî‘r-i mezḳūrı istimā‘ itdikde “Benim şî‘rimden eyüdüür.” diye taşdıḳ idüb hattā kederinden iki gün bir şey tenāvül itmedi. Fi’l-ḥaḳīḳa sebk cihetinden Selm‘iñ şî‘ri ecved olub her ne ḳadar Beşşār‘ıñ şî‘rinden me’ḥūz ise de maḳbūl ü memdūhdur.

[Şî‘r-i şānī evvelden dūn olması]

Ve eger şî‘r-i şānī evvelden dūn olursa şānī merdūd u mezmūmdur. Nitekim Ebī Temmām nām şā‘ir-i meşhūruñ:

[184]

هَيْهَاتَ لَا يَأْتِي الزَّمَانُ بِمِثْلِهِ *** إِنَّ الزَّمَانَ بِمِثْلِهِ لَبَحِيلٌ

beytiyle Ebü’t-Tayyib‘iñ:

[185] şî‘r

أَعْدَى الزَّمَانَ سَخَاؤُهُ فَسَخَا بِهِ *** وَلَقَدْ يَكُونُ بِهِ الزَّمَانُ بِحِيلًا

Ebî Temmām‘iñ beyti Ebü’ṭ-Ṭayyib-i Mütenebbi‘niñ şî‘rinden eblağ olmağla Mütenebbi‘niñ şî‘ri maqbûl ‘add olunmaz.

[Sânî evvelin misli olması]

Ve eger sâni evvelin misli olursa sâni mezmûm olmazsa da «الْفَضْلُ لِلْمُتَقَدِّمِ» maẓmûnınca faẓl u meziyyet, şî‘r-i evvel şâhibiniñ olur. Nitekim Ebî Temmām‘iñ:

[186] şî‘r

لَوْ حَارَ مُرْتَادُ الْمَنِيَّةِ لَمْ يَجِدْ *** إِلَّا الْفِرَاقَ عَلَى النُّفُوسِ دَلِيلًا

ve kezâlik Mütenebbi‘niñ:

[187] şî‘r

لَوْلَا مُفَارَقَةُ الْأَحْبَابِ مَا وَجَدْتُ *** لَهَا الْمَنَايَا أَتَى أَرْوَاحَنَا سُبُلًا

Beyt-i evveldeki «ارتداد» taleb ma‘nâsına olub «مُرتاد»iñ «مَنِيَّة»ye izâfesini beyân içündür. Ya‘nî “Nüfûsı tâlib olan mevt eger helâk-i nüfûsa yol bulamazsa aña bu bâbda delîl ancak firâk olur.” demekdir.

Ve Mütenebbi‘niñ şî‘rinde «لها» zamîri «مَنَايَا»ya râcî‘ olub «سُبُلًا» kavlinden hâldir. Mefhûm-ı beyt: “Eger müfârakat-ı aḥbâb olmasaydı mevt bizim ervâhımıza yol bulamazdı.” demekdir. İmdi Mütenebbî beyt-i evvelin mecmû‘-ı ma‘nâsını ‘aynen ve «فراق» ve «وجدان» gibi ba‘z-ı elfâz ile aḥz idüb lafz-ı «أرواح»¹ «نُفُوس»a tebdîl eylemişdir.

[İlmâm ü selh]

Eger şâ‘ir yalnız ma‘nâyı aḥz idüb lafzdan bir şey almazsa buña da **ilmâm ü selh** ta‘bîr olunur. ‘İlmâm’, kaşd ma‘nâsınadır ve ‘selh’ daḥi yüzmeḥ ma‘nâsınadır. Ve lafz, ma‘nâ içün deri ve cild menzilesinde olmağla ke’ennehû şâ‘ir yalnız

ma'nâyı aḥz idüb elfāz-ı āḥarla ifāde vü beyān itdiginden ma'nādan cildini aḥz ile dīger bir deri giydirmiş olur.

Bu daḥi igāre vü meşḥ gibi ḳavl-i ṣānī evvelden eblaḡ veyāḥūd dūn veyāḥūd evvele müsāvī olur.

[Ḳavl-i ṣānī evvelden eblaḡ olması]

Aḳsām-ı ṣelāṣe-i mezkūreden birincisi ya'nī ḳavl-i ṣānī evvelden eblaḡ olan Ebī Temmām nām ṣā'iriñ:

[188] ṣi'r

هُوَ الصُّنْعُ إِنْ يَعْجَلْ فَخَيْرٌ وَإِنْ يَرْتِ *** فَلَلَرَيْثُ فِي بَعْضِ الْمَوَاضِعِ أَنْفَعُ

ṣi'riyle Mütenebbī'niñ:

[189] ṣi'r

وَمَنْ الْخَيْرِ بَطْءٌ سَبِيكَ عَنِّي *** أَسْرَعُ السُّحُبِ فِي الْمَسِيرِ الْجَهَامِ

ṣi'ri gibi. Beyt-i mezkūruñ mefhūmı: “*Ey memdūḥ! Seniñ ‘aṭā vü iḥsānınıñ baña baṭā’et ü te’ahḥurı mūcib-i ḥayrdır. Nitekim seyr ü ḥareketde seḥāblarıñ esra’ı şol seḥābdır ki anda şu yokdur.*” Hāşılı: “*‘Aṭā ve iḥsānıñ ḥaḳqımda te’ḥīrini ricā iderim ki seḥāb gibi keşretini delālet ider ve seḥābdan ba’zısı ‘cehām’ olub içinde şu bulunmaz ammā içinde şu olan ṣaḳīl olur.*” Ebü’t-Tayyib-i Mütenebbī'niñ beyti maḳşūd içün ziyāde beyānı şāmildir. Zīrā seḥāb ile işbāt-ı maḳşūda ḍarb-ı meşel itmişdir. Bu cihetle Ebī Temmām’ıñ ṣi'rinden eblaḡdır.

[Ḳavl-i ṣānī evvelden dūn olması]

Aḳsām-ı ṣelāṣeden ikincisi ya'nī ḳavl-i ṣānī evvelden dūn olan Buḥtūrī'niñ

[190] şî'r

وإِذَا تَأَلَّقَ فِي النَّدَى كَلَامُهُ أَلْ *** مَصْقُولٌ حَلَّتْ لِسَانَهُ مِنْ عَضْبِهِ

ile Mütenebbi'niñ:

[191] şî'r

كَأَنَّ أَلْسِنَهُمْ فِي النُّطْقِ قَدْ جَعَلَتْ *** عَلَى رِمَاجِهِمْ فِي النُّطْقِ خُرُصَانَا

Beyt-i mezkûruñ mefhûmı: “*Ne zamân eşrâf-ı nâsa maḥşûş olan meclisde memdûhuñ vâzıḥ u münakkaḥ kelâmı lem‘ân itse lisânını nefâz u mezâda kendüsiniñ seyf-i kâtı‘ı zann idersiñ*”.

Beyt-i şânî Ebü’ṭ-Tayyib-i Mütenebbî’niñ olub Sa‘îd ibn ‘Abdu’llâh-ı Anṭākî’ye medh ü sitâyiş itdigi bir kaşîde-i garrâdan olub ma‘nâsı: “*Anlarıñ rimâḥlarınıñ farṭ-ı nefâzından -güyâ nuṭk ‘indinde- anlarıñ lisânları -ta‘n ‘indinde- rimâḥları üzerine esinne ya‘nî temren kılındı. Binâ’en ‘alâ-hâzâ nefâzda esinne lisânları gibi oldı.*” Murâdı, memdûhuñ talâkat-i lisânını sitâyişdir.

Ma‘lûm ola ki Mütenebbî’niñ beyti Buḥtûrî’niñ beytinden dündür. Zîrâ Buḥtûrî’niñ «تَأَلَّقَ» ve «مَصْقُولٌ» lafzlarıyla ifâde itdigi isti‘âre-i taḥyîliyyeyi Mütenebbî fevt itmişdir. Zîrâ «تَأَلَّقَ» ve «صِقَالٌ»i ‘kelâm’ içün işbât, ‘meniyye’ içün işbât-i azfâr gibidir ve bu işbâtdan kelâm-ı memdûḥı seyfe teşbîḥ lâzım gelüb bu da isti‘âre bi’l-kinâyedir.

[Kavl-i sâni evvelin misli olması]

Aksâm-ı selâşeden üçüncisi ya‘nî kavl-i şânî evvelin misli olması Ebî Ziyâd’iñ:

[192] şi‘r

وَلَمْ يَكْ أَكْثَرَ الْفِتْيَانِ مَالًا *** وَلَكِنْ كَانَ أَرْحَبَهُمْ ذِرَاعًا

Şi‘riyle Eşca‘ıñ

[193] şi‘r

وَلَيْسَ بِأَوْسَعِهِمْ فِي الْغِنَى *** وَلَكِنْ مَعْرُوفُهُ أَوْسَعُ

Beyt-i mezkûruñ ma‘nâsı: “*Ol memdûh māl cihetinden seḥîleriñ ekseri olmayub lâkin seḥîleriñ eşḥā vü ecvedidir*”.

Beyt-i sâni Eşca‘ nâm şâ‘iriñ Ca‘fer bin Yahyâ-yı Bermekî‘yi medḥ ü sitâyiş itdiği bir kaşîdede olub beyt-i mezkûrdaki «معروف» iḥsân ma‘nâsınadır. Mefhûmı: “*Memdûh ğınâda mülûkuñ evsa‘ı degildir. Lâkin iḥsânı evsa‘dır.*”

[Zâhir Olmayan Sirkat]

[Beyt-i evvel ile beyt-i sâniñin ma‘nâları birbirine müşâbih olması]

Zâhir olmayan ahz u sirkatden bir nev‘i beyt-i evvel ile beyt-i sâniñin ma‘nâları birbirine müşâbih olmaqdır. Cerîr‘iñ:

[194] şi‘r

فَلَا يَمْنَعُكَ مِنْ أَرْبٍ لِحَاهُمْ *** سَوَاءٌ ذُو الْعِمَامَةِ وَالْحِمَارُ

ile Mütenebbî‘niñ bu şi‘ri gibi:

[195] şi‘r

وَمَنْ فِي كَفِّهِ مِنْهُمْ فَنَاءٌ *** كَمَنْ فِي كَفِّهِمْ مِنْهُمْ حَضَابُ

Beyt-i mezkûruñ ma‘nâsı: “*Anlarıñ şaḳalları seni ḥâcetden meşḡûl itmesün!*” Ya‘nî: “*Ḥâcetden ğirü ḳalma! Başḳasından taleb it ve anlar şaḳallıdır ve erkekdirler deyu seni aldatmasun; zîrâ destâr ve çâr-şeb şāḥibi yeksândır.*” dimek.

Beyt-i şānīniñ mefhūmı: “Anlarıñ elinde mızrāk olan ile avucunda hıdāb olanıñ zaʿfda fārķı yoķdur.” demekdir. Yaʿnī “Anlarıñ ricāli hāl-ı zaʿfda nisādan kalur yerleri yoķdur.” demekdir.

İki maʿnāniñ müşābehetinde beytleriñ birisi nesīb ve dīgeri medħiye veyāhūd hicv veyā fahriyye ve-sāʿir bunlara mümāsıl nevʿ-i dīger olması cāʿizdir. Yaʿnī şāʿir-i māhir bir maʿnā-yı muhtelesiñ nazmını murād itdikde ihfā vü setrinde hīle idüb lafzını tağyīr ile berāber nevʿini daħi değışdirüb kelām-ı evvel nesīb ise o anı fahriyye veyāhūd dīger bir nevʿe tahvīl idüb vezn ü kāfiyesini tebdīl ider.

[Maʿnānıñ mahall-i āhara nakli]

Nevʿ-i gayr-i zāhiriñ bir kısmı da maʿnā mahall-i āhara nakl olunmaķdır. Buhtürīʿniñ:

[196] şīʿr

سَلِّبُوا وَأَشْرَقَتِ الدِّمَاءُ عَلَيْهِمْ *** حُمَزَةٌ فَكَأَنَّهُمْ لَمْ يُسَلِّبُوا

ile Mütenebbīʿniñ:

[197] şīʿr

يَسَّ النَّجِيعُ عَلَيْهِ وَهُوَ مُجَرَّدٌ *** عَنْ غَمْدِهِ فَكَأَنَّمَا هُوَ مُعَمَّدٌ

Beyt-i evveliñ maʿnāsı: “Anlarıñ şiyābları selb olundı ve kan üzerlerinde miħmer oldıģı hālde şürūķ-ı şemse dāħil oldı. Gūyā anlar selb olunmadılar. Zīrā dimāʿ-i maşrıķa anlara şiyāb menzilesinde idi.”

Beyt-i şānideki «نَجِيع» sipāha māʿil kana dinilür. Maʿnāsı: “Seyf üzerinde kan kurudı. Hālbuki seyf kınından çıķmışdır ve gūyā seyf kan hasebiyle kın içindedir”.

Ya'nî: “*Dem-i yâbis kın menzilesindedir.*” Hafî kalmaya ki Mütenebbî, Buhtürî'niñ maqtûllerde i'tibâr eylediği ma'nâyı mecrûh u maqtûlinden seyfe nakl eylemiştir.

[Ma'nâ-yı sâni'nin evvelde eşmel olması]

Gayr-i zâhirden bir nev'i de ma'nâ-yı sâni evvelde eşmel olandır. Cerîr-iñ

[198] şî'r

إِذَا غَضِبْتُ عَلَيْكَ بُنُو تَمِيمٍ *** وَجَدْتُ النَّاسَ كُلَّهُمْ غَضَابًا

beyti ile Ebî Nüvâs'ın:

[199] şî'r

وَلَيْسَ عَلَى اللَّهِ مُسْتَنْكَرٌ *** أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ

Beyt-i evvelde benî Temîm, kabâ'il-i 'Arab'dan bir kabîleniñ ismidir. «غَضَاب» kesr-i ğayn ile «عُضْبَان» kelimesiniñ cem'idir, «عِطَاش» ile «عَطْشَان» gibi. Beyt-i mezkûruñ ma'nâsı: “*Ne zamân Benî Temîm kabîlesi saña ğağab itseler cemî'-i nâsı ğağab idiciler bulursuñ.*” Zîrâ “*Qabîle-i mezkûre cemî'-i nâs maqâmına kı'im olur.*”

Beyt-i sâni'nin ma'nâsı: “*‘Âlemi bir zâtta cem' etmek Allâh -te‘âlâ-dan istib‘âd olunmaz.*” Ya'nî: “*‘Âlemde olan fezâ'ili bir zâtta cem' etmek cenâb-ı Kâdir-i Muṭlaḳa müstenker ü müsteb‘ad degildir.*” demekdir. Beyt-i sâni, evvelde ma'nâ cihetinden eşmeldir. Zîrâ beyt-i evvel ‘âlemden bir cüz' olan nâsa maḥşuş olub beyt-i sâni ise nâs ile ğayrısına şâmildir.

[Kalb]

Gayr-i zâhirden birisi daḥi kalbdır. Bu da ma'nâ-yı sâni ma'nâ-yı evveliñ naḳîzi olmasıdır. Ebî'-ş-Şıyş nâm şâ'iriñ:

[200] şî'r

أَجْدُ الْمَلَامَةِ فِي هَوَاكَ لِذَيْنَدَةٍ *** أَحَبُّ ذِكْرِكَ فَلْيَلْمَنِي الْيَوْمَ

beyti ile Mütenebbî'niñ:

[201] şî'r

أَحْبَبُهُ وَأَحَبُّ فِيهِ مَلَامَةٌ *** إِنَّ الْمَلَامَةَ فِيهِ مِنْ أَعْدَائِهِ

Beyt-i evvelde «فَلْيَلْمَنِي» du'ā vü temennî içündür. Ya'nî: “Beni melāmet itsünler.”

«لَوْمَ» zamm-ı lām ve teşdīd-i vāv ile «لَائِمَ» kelimesiniñ cem'idir. «أَحْبَبُهُ»da olan

hemze istifhām-ı inkārî içündür, «لَا أُحِبُّهُ» ma'nāsınadır.

Beyt-i mezkūruñ ma'nāsı:

Ey memdūh! Seniñ hevā ve muḥabbetinde baña lev m idenleriñ melāmetini
leziz bulurum, seniñ zikriñe muḥabbetden ötüri böyle olunca lâ'imler baña
lev m itsünler benden sözlerine ittibā' bulamazlar.

dimekdir.

Beyt-i sâniñ ma'nāsı:

Ben ol memdūhı sevmem, ḥālbuki ol memdūhuñ ḥaqqında melāmeti
severim. Zīrā memdūh ḥaqqında melāmet ol memdūhuñ a'dāsındandır. Şol
şey ki muḥabbet idilen kimseniñ düşmeninden ola elbetde mebgūz olur
maḥbūb olmaz.

[Ahz olunan ma'nâya tahsîn edecek bir şey ilâve etme]

Ġayr-i zāhirden bir nev'î de ma'nādan ba'zısı aḥz olunub bu ba'za tahsîn
idecek bir şey 'ilâve itmekdir. Efveh nām şâ'iriñ:

[202] şî'r

وَتَرَى الطَّيْرَ عَلَى آثَارِنَا *** رَأَى عَيْنِ ثِقَةٍ أَنْ سَتُمَارُ

ile Ebî Temmām'ın:

[203] şî'r

وَقَدْ ظَلَّلْتُ عِقْبَانُ أَعْلَامِهِ ضَحَى *** بِعِقْبَانِ طَيْرٍ فِي الدِّمَاءِ نَوَاهِلُ

أَقَامَتْ مَعَ الرَّيَّاتِ حَتَّى كَانَتْهَا *** مِنَ الْجَيْشِ إِلَّا أَنَّهَا لَمْ تُقَاتِلْ

Beyt-i evvelde «ثِقَةٍ», «واثِقَةٍ» ma'nāsına olub şıfat maḳāmına ḳā'im olan maşdardır. Beyt-i mezkūrda «سَتُمَارُ», «سَتُطَعْمُ» ma'nāsına şīḡa-i muzāri'-i mü'enneş-i mechūldür. Beyt-i mezkūruñ ma'nāsı: *“Ḳatl itdigimiz a'dāmızıñ luḡūmundan taḥḳīḳ ḳarīben ḳuşlar in'ām olunacaḳlarına vāşıḳ oldukları ḥâlde, anları izimiz üzerinde 'ayān görürsün.”*

Beyt-i sâni'de «عِقْبَانُ», «عُقَابُ»'n cemi olub 'büyük 'alem' ve 'tavşancıl ḳuşı' demekdir. «نَوَاهِلُ», «نَهْلُ»den olub şusuzlığı def' olmuş kimseye dirler.

Beyteyn-i aḥireyniñ ma'nāları:

Taḥḳīḳ, memdūḥuñ 'uḳāb gibi olan 'alemleri vaḳt-i ḍuḥāda dimā'-i maḳtūlīnden ḳanmıḡ olan tavşancıl ḳuşlarıyla muzalleldir.” Zīrā: “Memdūḥ ḡazāya çıksa mezkūr ḳuşlar ḳatl olunan a'dānıñ etlerini ekl ve ḳanlarını içmek içün a'lām u rāyātıñ fevḳinde ṭayerān idüb gölgelendirirler. Mezkūr ḳuşlar bu sebeble dā'imā 'askerle berāber ḥareket idüb münfekk olmazlar. Bir vechle ki anları gören 'adād-ı 'askerden ḳıyās idüb yalnız şu ḳadar ki muḳātele itmezler.

Hafî olmadığı üzere beyteyn-i ahîreyiñ bâ'z ma'naları beyt-i evvelden me'hûz olub lâkin ma'nâ-yı mezkûrı taḥsîn idecek şey 'ilâve kılınub şâ'ir-i mâhir Ebî Temmâm itmâm-ı ma'nâ kaşdıyla tıyûruñ râyât ile iḳâmet idüb ḥattâ ki 'adâd-ı 'askerden zann olunmasını ifâde ile «إِلَّا أَتَيْهَا لَمْ تُفَاتِلِ» kavliyle kelâmıñ ḥüsnini ikmâl itmişdir.

Gayr-i zâhir için zıkr olunan envâ'ıñ ekşerisi maḳbûldür ve 'ale'l-'umûm aḥz olunack ma'ânî ne kadar mahâretle alınub ihfâ olunursa ol kadar maḳbûldür.

[Tevârüd]

Lâkin bunlarıñ ḥâricinde tevârüd kabîlinden olarak iki şâ'ire bir ma'nâ veyâḥûd elfâz ile berâber bir beytde ittifâkları vuḳû' bulur. Ol vaḳt aña *sırḳat*, *selḥ ü ilmâm* gibi zıkr olunan esâmî virilmez nitekim şu'arâ-yı 'Arab'dan İbn Meyyâde nâm şâ'ir:

[204] şî'r

مُفِيدٌ وَمُتَلَاَفٌ إِذَا مَا أَتَيْتُهُ *** تَهَلَّلَ وَاهْتَرَّ اهْتِزَّازَ الْمُهَنْدِ

Beyti inşâd itdikde “*Bu beyt Hıṭay'e'niñdir.*” denildikde, “*İşte şimdi şâ'ir olduğım ma'lûmum oldu. Zîrâ Hıṭay'e'niñ kelâmıyla muvâfaḳat itdim ve ḥâlbuki işitmemişdim.*” didi.

Beyt-i mezkûruñ ma'nası: “*Memdûḥ seḥâveti ḥasebiyle mâlî itlâf idicidir. Ne zamân ol memdûḥa gelürsem feraḥından vechi tehellül ü ṭalâḳat itdi. Hind'de yapılan meşhûr seyfiñ ihtizâz u taḥrîki gibi taḥarrük eyledi.*” dimekdir.

Edebiyyât-ı 'Arabiyye'ye mürâca'atla yazdığımız sırḳatıñ şu aḳsâmı yalnız lisân-ı mezkûra maḥşûş olmayub tettebbü' olunsâ her lisânıñ eş'ârına taṭbîḳ

olunabilir. Ya‘nî her lisânın şu‘arâsı birbirleriniñ maẓmûnını alub kâlib-ı âhara ifrâğ iderek anı hilâl-i nazmda isti‘mâl iderler. Bu ise beyân itdigimiz derecât-ı mütefâvite üzere maqbûl ve ğayr-i maqbûl olduğı beyân olundu.

Lâkin müteşâ‘irlerimize gelince anlar eyle selh ü igâre gibi şeyler bilmeyüb gâh olur ki bir beyti ve belki bir ğazeli hey‘etiyle alub “*Benimdir.*” diye halka işâ‘e idüb anıñla faħr u mübâhât iderler.

Müşâkele

Müşâkele, lûgatde *mümâsele* gibidir; bir şey’i lafzının ğayrısıyla zıkr itmege dirler. Nitekim kavluhü -te‘âlâ-: «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ سَيِّئَةٌ مِّثْلُهَا»⁴⁷⁰ âyeti gibi. Zîrâ hâķikatte kötülük olmayub ‘ibâreniñ aşlı «وَجَزَاءُ سَيِّئَةٍ عُقُوبَةٌ مِّثْلُهَا» olub ya‘nî “*Kötülüğüñ cezâsı anıñ kadar ‘ukûbetdir.*” dimekdir. Lâkin «سَيِّئَةٍ» lafzı evvelâ zıkr olunmağla müşâkele tārīķiyle «عُقُوبَةٍ» yerine «سَيِّئَةٍ» zıkr olunmuş. Ve yine: «تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِكَ»⁴⁷¹. Bu âyetiñ de aşlı: «تَعْلَمُ مَا فِي نَفْسِي وَلَا أَعْلَمُ مَا فِي عِنْدِكَ» ya‘nî “*Sen benim nefsimde olanı bilürsiñ lâkin ben seniñ ‘indiñde olanı bilmem.*” Zîrâ cenâb-ı Hâķķ -celle şānuhü- hâķķında ‘nefs’ lafzı isti‘mâl olunmayub taķaddüm iden ‘nefs’ lafzıyla müşâkelelen zıkr olunmuşdur.

Kezâlik «وَمَكْرُوهٌ وَمَكْرُوهٌ»⁴⁷². Bu âyetiñ aşlı daħi «أَخَذَهُمْ بِمَكْرِهِمْ» ya‘nî “*Anları mekrleriyle tutdı.*” dimekdir. Ve yine kavluhü -te‘âlâ-: «فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ»⁴⁷³. Āyet-i mezkûrede olan «فَاعْتَدُوا» olub “*‘Uķûbet idiñiz!’*”

⁴⁷⁰ Şûrâ Sûresi: 40.

⁴⁷¹ Mâide Sûresi: 116.

⁴⁷² Âli İmrân Sûresi: 54.

⁴⁷³ Bakara Sûresi: 194.

dimek olur. Lâkin «إِعْتَدُوا»-yı evvele müşâkele için «فَعَاثُوا» yerine «فَاعْتَدُوا» zıkr olundu. Ve hadîs-i nebevîde: «إِنَّ اللَّهَ لَا يَمَلُّ حَتَّى تَمَلُّوا»⁴⁷⁴. Hadîs-i mezkûrın ma'nası: “Allāh -te‘ālā- sizden lütf u fazlını kaṭ itmez siz aña du‘ā itmekden melûl olmadıkca.” Hadîs-i mezkûrda «لَا يَمَلُّ» lafzı müşâkele cihetinden «لَا يَقْطَعُ عَلَيْكُمْ فَضْلُهُ» makâmında isti‘mâl olunmuşdur. Nazmen müşâkeleye mişâl:

[205] şî‘r

قَالُوا اقْتَرَحْ شَيْئاً نَجِدْ لَكَ طَبْعَهُ *** قُلْتُ اطْبُحُوا لِي جَبَةً وَقَمِيصاً

Ya’nî: “Baña didiler ki ‘Nefsiniñ ârzû itdigini taleb it tã ki saña pişürelim.’ Ben de cevâben ‘Baña bir cübbe ile bir gömlek ṭabḥ idiñiz.’ didim.” Lâkin cübbe ile gömlek ṭabḥ olunamayacağı bedîhî olub mışra‘-ı evvelde ‘ṭabḥ’ mürûr itmekle mışra‘-ı sâniide ‘dikmek’ ma’nasında ‘pişürmek’ kullanılmışdır.

Takṣîm

Takṣîm, ıstılâhda mütekellim iki veyâhüd dahâ ziyâde cüz’i şâmil olan şeyleri zıkr idüb ba‘dehü eczâ’-i mezkûreniñ her birine hükmlerini izâfe itmekdir.

Meşelâ kavluhü -te‘ālā-⁴⁷⁵ «هُوَ الَّذِي يُرِيكُمْ الْبَرْقَ حَوَافًا وَطَمَعًا» âyetinde olduğu gibi. Zîrâ barḳ rü’yet olundukda şâ‘ikadan ḥavf ile yağmur ṭama‘ı gibi iki hâlet olub mezkûr iki hâletiñ sâlişi yokdur. Ve âyet-i mezkûrede olan kemâl-i belâgat ḥasebiyle ḥavf, ṭama‘ üzerine taḳdîm olunmuşdur. Zîrâ yağmur barḳıñ müte‘âkıben çaḳmasından soñra zuhûr idüb ḥâlbuki andan evvel şâ‘ika vuḳû‘unuñ emsâli çokdur. Hattâ ‘Arablar nüzûl-i bārāndan evvel yetmiş def‘aya kadar şimşegiñ çaḳdığını ta‘dād idüb andan soñra yağmura muntazır olurlar.

⁴⁷⁴ Buhârî: 1151, 5861; Müslim: 782. Sahîhayn’da hadisin başında «ف» edatı vardır.

⁴⁷⁵ Ra’d Sûresi: 12.

Kezâlik: «الَّذِينَ يَذْكُرُونَ اللَّهَ قِيَامًا وَقُعُودًا وَعَلَىٰ جُنُوبِهِمْ»⁴⁷⁶. Āyet-i mezkûrede insânî bulunması mümkün olan vaz'iyetler ta'dâd olunub dördüncü bir hey'et yokdur. Zîrâ insân yâ kâ'il olur yâhûd ku'ûd ider veyâhûd yanî üzere yatar.

Ve yine: «ثُمَّ أَوْرَثْنَا الْكِتَابَ الَّذِينَ اصْطَفَيْنَا مِنْ عِبَادِنَا فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُّقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ»⁴⁷⁷. Bu âyetde insânî bulunması mümkün olan derecât-ı selâse zikr olunmuş ki râbi'i yokdur.

Kezâlik: «لَهُ مَا بَيْنَ أَيْدِينَا وَمَا خَلْفَنَا وَمَا بَيْنَ ذَلِكَ»⁴⁷⁸. Āyet-i mezkûrede da'hi aḡsâm-ı selâse-i zamâniyyeyi cāmi' olub; māzî, hāl, istiḡbāl murād olunmağla ezmine-i mezkûrenîñ râbi'i olmadığı bedîhîdir. Çünkü «ما بَيْنَ أَيْدِينَا»dan ġaraḡ istiḡbāl, «وما»dan ġaraḡ māzî, «وما بَيْنَ ذَلِكَ»den ġaraḡ zamân-ı hâldir.

Yine ḡadiṡ-i nebevîde: «مَالِكَ مِنْ مَّالِكَ إِلَّا مَا أَكَلْتُ فَأَقْنَعْتُ، أَوْ لَبَسْتُ فَأَبْلَيْتُ، أَوْ تَصَدَّقْتُ»⁴⁷⁹. Ya'ni “*Mālik oldığın māl üçden ḡālî degil yâ odur ki anı ekl ü ifnâ idersiñ yâhûd iksâ idüb fersûde vü iblâ idersiñ veyâhûd taṡadduḡ idüb ṡevābını ibḡā idersiñ.*” dimekdir. Bunun ḡāricinde māl içün bir şey-i râbi' yokdur.

Ve yine: «مَنْ أَقَامَ الصَّلَاةَ كَانَ مُسْلِمًا، وَمَنْ آتَى الزَّكَاةَ كَانَ مُحْسِنًا، وَمَنْ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ كَانَ»⁴⁸⁰. Ḥadiṡ-i mezkûrda cenāb-ı Risālet-me'āb derecât-ı selâseyi eblağ vech üzere beyān buyurmuşlardır.

⁴⁷⁶ Âli İmrân Sûresi: 191.

⁴⁷⁷ Fâtır Sûresi: 32.

⁴⁷⁸ Meryem Sûresi: 64.

⁴⁷⁹ فأمضيت: فأبقيت Ahmed b. Hanbel: 16306.

⁴⁸⁰ Ma'rifetü's-Şaḡābe: 3974.

أَنعَمَ إِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أَمِيرُهُ، وَاسْتَغْنِ عَمَّنْ « Cenāb-ı ‘Alī -kerrema’llāhu vecchēhū-nuñ »
« شِئْتَ تَكُنْ نَظِيرُهُ، وَاحْتَجْ إِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ أُسِيرُهُ » şu kelām-ı belāğat-insicāmları fażl, kifāf,
isti‘ṭāf ile insānıñ derecāt-ı ahvālī beyān buyurulmuşdur.

Mervīdir ki:

Bir belde ahālīsi kaḥṭ u ġalāya dūçār olduklarında içlerinden birkaç
müte‘ayyen zevātı isti‘ṭāf için zamānında bulundukları ‘Ömer ibn ‘Abdū’l-
‘Azīz nezdine ba’s ü tesyār idüb; merķūmlar müşārun-ileyhiñ ḥuzūrına
müşül itdiklerinde içlerinden biri kıyām ile dimiş ki:

“Bizim beldemiz kaḥṭ u ġalā belāsına dūçār olmağla ahālī ḥālā faḥr u
izṭırāba giriftār olmalarıyla bizi isti‘ṭāf için ḥuzūruñuza ba’s ü irsāl itdiler.
Ve ḥālā ḥizāneñizde müddeḥir olan fażla-i emvālde eger ḥaḳḳımız varsa o
ḥaḳḳımızı bizden dirīğ itmeyüb bize redd it. Ve eger emvāl-i mezkūre
Allāh -te‘alā-nuñ ise bizim gibi muḥtāc olan ‘ibādına tevzī it. Ve eger
emvāl-i mezkūre seniñ zātıña maḥşūş ise bize taşadduḳ it. Zīrā cenāb-ı
Ḥaḳḳ müteşaddiķīne mükāfāt ider.”

Ḥalīfe-i müşārun-ileyh bu kelāmı istimā itdikde cevābında:

“Bu ādam medār-ı ‘özü olacak bize bir şey bırakmadı.” deyüb ḥaḳḳlarında
in‘ām itdi.

Nev‘-i mezkūra ‘Arabī’de nazmen mişāl:

[206] şîr

أَفَى جُيُوشِ الْعِدَا عَزَوْا فَلَسْتُ أَرَى *** سِوَى قَتِيلٍ وَمَأْسُورٍ وَمُنْهَزِمٍ

Lisānımızda mişālī:

[CXXVII] beyt li-muḥarririhī

ne māzī vü ne ḥālinden gönül minnetdedür ancak *** iş istikbāle kalmış andadur ümmīd-i ikbālüm

Fārsīde mişālī:

[lxx] beyt

دیدم و چیدم تمام رنگی و بویی نداشت *** میوه این چار باغ و گوهر این نه صدف

Müvāzene

Kelām-ı menşūrda elfāzın fevāşılı veznde müsāvī olub nazmda daḥi şadr-ı beyt ile ‘acüziniñ veznen mütesāviyü’l-elfāz olmasına dinilür.

Müvāzene, kelāmın revnak u tarāvetiniñ izdiyādını mūcib olur. Ve *müvāzene* kelāmda *sec*’den eḥaşşdır. Zīrā her *sec*’e *müvāzene* denilüb lākin her *müvāzene*ye *sec*’denilmez.

‘Arabī’de şan‘at-ı mezḳūreye mişāl kavluhū -te‘ālā-: «وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ ﴿٦٠﴾» ‘Arabi’de şan‘at-ı mezḳūreye mişāl kavluhū -te‘ālā-: «وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَبِينَ ﴿٦٠﴾»⁴⁸¹. Bu āyetde «مُسْتَبِينَ» ile «مُسْتَقِيمَ», vezn-i vāḥid üzere olmağla müvāzine ‘add olunur.

Ve kezālik sūre-i Meryem’de: «وَاتَّخَذُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ آلِهَةً لِيَكُونُوا لَهُمْ عِزًّا ﴿٦٠﴾ كَلَّا سَيَكْفُرُونَ ﴿٦١﴾ بِعِبَادَتِهِمْ وَيَكُونُونَ عَلَيْهِمْ ضِدًّا ﴿٦٢﴾ أَلَمْ تَرَ أَنَّا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَؤْزُهُمْ أَزًّا ﴿٦٣﴾ فَلَا تَعْلَجْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّهُمُ عَدًّا ﴿٦٤﴾»⁴⁸². Āyet-i mezḳūrede olan «عِزًّا», «ضِدًّا», «أَزًّا» ve «عَدًّا» lafzları kāmilen müvāzene şan‘atını şāmildir.

[lxx] Metinde beytin ikinci mısrasında “ve” bağlacı yer almamakla beraber vezin gereği eklenmiştir.

⁴⁸¹ Sâffât Sûresi: 117, 118.

⁴⁸² Meryem Sûresi: 81-84.

Ve bunuñ emşâli *Furkân*'da keşir olub belki âyât-ı beyyinâtıñ ekşerisi bu nehc üzere vârid olarak hattâ lâıyıkıyla tefahhuş olunsa âyâtıñ kâffesi yâ müsecca' veyâhûd bu de'b üzere müvâzine olarak irâd buyurulmuşdur.

‘Arabî’de müvâzeneye nazmen mişâl Buhtürî’niñ:

[207] şî‘r

فَأُحْجِمَ لَمَّا لَمْ يَجِدْ فِيكَ مَطْمَعًا *** وَأُقَدِّمَ لَمَّا لَمْ يَجِدْ عَنْكَ مَهْرَبًا

Beyt-i mezkûrda «مَطْمَع» ile «مَهْرَب» lafzları müvâzinedir. Fârsî’de müvâzeneye mişâl:

[lxxi] beyt

ای بده قدوه و ضیع و شریف *** وی شده قبله صغار و کبار

Beytinde vâkı‘ «قدود» ile «قبله» lafzları gibi.

Mu‘âzala

Mu‘âzala, luğatde birbirine rükûb itmek ma‘nâsınadır. Meşelâ iki cerâdıñ birbirine binmesi gibi. Ve bundan elfâz veyâhûd ma‘ânî-i kelâmıñ birbirine terâküb itmesine ta‘bîr itmişler.

Ve *mu‘âzala* beş kısım üzere olub;

[Edevâtın terâkübü]

Kısm-ı evvel edevât-ı kelâma mahşûşdur. Meşelâ ‘Arabî’de «مِنْ», «عَنْ», «فِي», «إِلَى», «عَلَى» ve emşâli gibi. Ya‘nî bir kelâmda edevât-ı mezkûre müte‘âkiben tevârüd itmeler tabî‘î kelâma bir fenâlık ‘arız olur. Meşelâ şâ‘iriñ:

[208] şi'r

وَلَقَدْ أَرَانِي لِلرِّمَاحِ دَرِيئَةً *** مِنْ عَنِّ يَمِينِي مَرَّةً وَأَمَامِي

Şi'r-i mezkûrede diğkat olunsa «من» ile «عن» edâtları müte'âkıben tevârüd itdiginden kelâma bir sıklet îrâd itmiştir. Ve yine:

[209] şi'r

كَأَنَّهُ لِاجْتِمَاعِ الرُّوحِ فِيهِ لَهُ *** فِي كُلِّ جَارِحَةٍ فِي جِسْمِهِ رُوحٌ

Bu şi'riñ mışra'ı evvelinde «فيه» gelmişken mışra'ı sâniisinde «في» kelimesi kelâmıñ hüsnini zâ'il itmiştir.

Ve bu huşuş yalnız 'Arabî'ye mahşuş olmayub her lisânda böyledir. Meşelâ: Lisânımızda daği '-dAn' ve '-dA', 'kadar', 'ile', 'üzere' veyâhüd Fârsî'de «چون», «چو» vesâ'ir ile bunlara mu'âdil edâtlar müte'âkıben gelseler be-heme-hâl kelâm-ı mezkûruñ hüsnünüñ zevâline bâdî olur.

[Hurûfun tekrarı]

Kısm-ı sâniî hurûfı tekrâr itmekdir. Meşelâ:

[210] şi'r

وَقَبْرٌ حَرْبٍ يَمُكَّانٍ قَفْرٌ *** وَلَيْسَ قُورَبَ قَبْرِ حَرْبٍ قَبْرٌ

Şi'r-i mezkûrdaki 'kâf'larla 'râ'larıñ tekrarı şi'r-i mezkûra ne kadar sıklet virdigi bedîhîdir. Lisânımızda nazmen mişâli li-muħarririhî:

[CXXVIII] beyt

'Ankâ-yı kûh-ı Kâf-ı kanâ'at olan ebîd *** bir cîfeye tenezzül idüb eylemez hûbûf

Beyt-i mezkûruñ mışra'ı evvelindeki kâflarıñ tekerrüri daği o kabîldendir.

Tekrîr-i hûrûfdan ictinâbendir ki ‘Arabî’de mükerrer olan hûrûf idgām olunur. Meşelâ ‘Arablar «جَعَلَ لَكَ» kelâmında ‘lām’ların tekerrürini kabîh görmeleriyle «جَعَلْكَ» deyu isti’mâl iderler. Kezâlik «اسْتَعَدَّ فُلَانٌ لِلْأَمْرِ» dirler ki aşlı «اسْتَعَدَدَّ»dir. Hattâ tekerrür-i hûrûfî pek kerîh gördüklerinden harfeyn-i mükerrereynden birini harf-i âhara bile tebdîl iderler. Meşelâ nefis-i mütekellimde «أَمَلَيْتُ» dirler ki aşlı «أَمَلَّتُ»dür. Ref-i şiklet için ‘lām’ı, ‘yâ’ya tebdîl iderler.

[Sîga-i fi’l üzerine elfâzın terâküb ü terâdüfî]

Kısm-ı sâliş şîga-i fi’l üzerine elfâzın terâküb ü terâdüfidir. Bu da iki nev’ olub; bir nev’i îrâd olunan elfâzın şîgaca muhtelif olmasıdır. Meşelâ birisi mâzî olursa dîgeri müstakbel olub bu nev’ dîgerine nisbeten ehvendir.

İkincisi elfâzın cümlesinin bir şîgadan olmasıdır. Meşelâ bir beytde ‘Git!’, ‘Gel!’, ‘Kır!’ elfâzı gibi kâmilen emr-i hâzır fi’li îrâd itmek gibi. İşte bunlarda feşâhati ihlâl iden huşûşâtdan olub şâ’ir ü kâtibiñ mücânebet itmesi lâzımdır.

[Tetâbü’-i İzâfât]

Kısm-ı râbî’ tetâbü’-i izâfeti mutażammî olan kelâmdır ki feşâhat bahşinde zikr olundığı hasebiyle burada tekrârı ‘abeşdir.

[Nehc-i Vâhid üzere Sıfât-ı Müte’addidenin Îrâdı]

Kısm-ı hâmis, nehc-i vâhid üzere sıfât-ı müte’addidenin îrâd olunmasıdır. ‘Arabî’de nazmen mişâli Mütenebbî’niñ şu şi’ri gibi:

[211] şi’r

دَانٍ بَعِيدٍ مُحِبِّ مُبْغِضٍ بَحِيجٍ *** أَغَرَ حُلُوِّ مُرٍّ لَيْتٍ شَرِسٍ

Beyt-i mezkûra dikkat it ki bir takım şîfât-ı muhtelif bir beytde nehc-i vâhid üzerine geldiginden feşâhatden sâkıf olmuştur.

Tecrîd

Tecrîd, diye bir âdam nefsinı kaçd idüb, ancak hâricde haţâyı âhara isnâd itmege dirler. Bunuñ fâ'idesi, çünkü hıţâb zâhirde âhara oldığından kelâmıñ tevessü'ini mücib olub kaçd itdigi evşâfı beyânda ne kadar irhâ-yı zamân itse mümkündür. Meşelâ nefsinı sitâyiş idecek olsa hıţâb âhara oldığından istedigı gibi ıttırâ idebilür.

Bu da iki nev^c olub:

[Tecrîd-i mahz]

Birisi **tecrîd-i mahz**dır ki âhara hıţâben bir kelâm îrâd idüb anda mahzâ nefsinı murâd itmekdir. 'Arabî'de nazmen mişâli şâ'iriñ şu şî'ri gibi:

[212] şî'r

إِلَّامَ يَرَاكَ الْمَجْدُ فِي زِيِّ شَاعِرٍ *** وَقَدْ نَحَلْتُ شَوْقًا فُرُوعَ الْمَنَابِرِ

Fârsî'de mişâli 'Abdü'l-Vâsi'-i Cebelî'niñ:

[lxxii] beyt

ای که در دعوا چو دریا گاه معنی چون شراب *** چند ازین گفتار آبادان و کردار خراب

[Tecrîd-i gayr-i mahz]

Kısm-ı sâni **tecrîd-i gayr-i mahz** olub bunda mü'ellif kelâm-ı âhara hıţâb itmeyüb nefsinı hıţâb ider. Lâkin Fârsî'de ve gerek lisânımızda ekşeriyâ 'gönül' veyâ 'dil' deyu hıţâb olunur. Lâkin maqbûl olan kısm-ı evveldir. Zîrâ hıţâb gayra olduķda pehnâ-yı nazmıñ dahâ ziyâde fesaħatine bâ'is olur. Lâkin hıţâbda nefsi

taḥṣiṣ bi'z-zikr itmek bi'l-aks sâha-i nazmîñ dıyqatine bâdî olur. Kısm-ı şāniye mişāl:

[213] şî'r

أَقُولُ لِنَفْسِي فِي الْخَلَاءِ أَلَوْمُهَا *** لَكَ الْوَيْلُ مَا هَذَا التَّحَلُّدُ وَالصَّبْرُ

Fārsî'de mişālî Feyzî-i Hindî'niñ:

[lxxiii] nazm

ای نقدِ اصل و فرع ندانم چه گوهری *** کر آسمان بزرگتر و از خاک کمتری

دل بد مکن که تیرگی چار عنصری *** خودبین مشو که آینه هفت کشوری

Eş'ār-ı mezkûre şā'iriñ ma'rifet-i nefis ḥaqqında muṭavvel bir қаşidesinden yazıldı.

Lisānımızda mişālî Vehbî'niñ:

[CXXIX] beyt

bu neşātuñ bilmem ey dil neş'e-i şahbā mıdır *** yohsa cūş-ā-cūş-ı keyf-i nazm-ı şevk-efzā mıdır

İktisād, İfrāt, Tefrīt

Ma'lûm ola ki iktisād ile ifrāt ve tefrīt her şeyde bulunmağla evvelā lûgat ma'nalarını beyān itmek lâzımdır. Şöyle ki 'iktisād', 'қаşd'dan olub o da iki tarafa meyl itmeyecek şüretde vasaṭda vuḳûf itmege dirler. Nitekim *Furḳān-ı Kerīm*'de: «فَمِنْهُمْ ظَالِمٌ لِّنَفْسِهِ وَمِنْهُمْ مُقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ سَابِقٌ بِالْخَيْرَاتِ»⁴⁸³. Bu āyet-i celīlede nefisine zulm ile ḥayrātda sebḳ itmek iki taraf olub «إِقْتِصَاد» ise ikisiniñ beyninde vasaṭdır. Kezālik: «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنَ ذَلِكَ قَوَامًا»⁴⁸⁴. Bu āyetde daḥi «إِسْرَاف» ile «إِقْتَار» tarafeyn olub «قَوَام» anlarıñ beyninde vasaṭdır.

⁴⁸³ Fâtır Sûresi: 32.

⁴⁸⁴ Furkân Sûresi: 67

‘Tefrîṭ’, takṣîr ü tazyî‘ ma‘nâsınadır. Nitekim «مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ»⁴⁸⁵ nazm-ı celîlinde vârid olan «مَا فَرَطْنَا» kelimesini «مَا أَهْمَلْنَا» ve «لَا ضَيِّعْنَا» ile tefsîr itmişler.

‘İfrâṭ’ ise isrâf ve ḥaddi tecâvüz itmek ma‘nâsınadır.

İmdi bir şeyde ifrâṭ ile tefrîṭ tarafeyn olub iktisâd vasaṭdır.

Ve ‘ilm-i beyānda **iktisâd** ‘ibārede, muẓmārr, ma‘nā-yı mu‘abberün-‘anhiñ derece-i mertebesiniñ iktizāsına göre olmaḳdır.

Tefrîṭ ise, ‘ibārede, muẓmārr olan, ma‘nā-yı mu‘abberün-‘anhiñ derece-i kadrine nisbeten dahā dūn olarak ĩrād olunmaḳdır.

İfrāṭ ise bi’l-‘aks kadr u menziletiñ fevķinde olarak ĩrād-ı ma‘nādır.

Envā‘-i mezkūreden *tefrîṭ* ma‘ānî-i ḥiṭābiyyede ĩrādı kabîḥ olub isti‘mālî tecvîz olunmamışdır. *İfrāṭ* ise isti‘mālî cā‘iz olub ḥüsn ü ḳubḥdan derecāt-ı mütefāvite üzere vârid olabilür. Tefrîṭe nazmen miṣāl Ebî Temmām‘ıñ şu şi‘ri gibi:

[214] şi‘r

مَا زَالَ يُهْدِي بِالْمَكَارِمِ وَالْعُلَى *** حَتَّى ظَنَنَّا أَنَّهُ خَمُومٌ

İşte şu beytde şā‘ir tefrîṭ idüb dimişdir ki: “*Memdūḥ muttaşif olduğu mekârim ü ma‘ālî ḥasebiyle ol kadar iḥsānda mübālağa ider ki biz anı ḥummā delisi zann ideriz.*” Bu ma‘nā ise pek ḥaşv olub ‘ādetā medḥ ideyim dirken hicv itmiş. Ve bu şi‘riñ kā‘ili ise Ebū Temmām gibi yekke-tāz-ı meydān-ı süḥan-verî olan bir zāt olduğına ta‘accüb olunur.

⁴⁸⁵ En‘ām Sûresi: 38

İfrāt ise bir gürüh yanında memdūh ve gürüh-ı āḥar ‘inde mezmūmdur lākin ḥaḳḳ olan memdūh olup isti‘mālī cā’iz olmaḳdır. Zīrā şī’riñ ekzebi aḥsenidir. İfrāta mişāl Ebū’l-‘Alā’-i Ma‘arrī’niñ şu şī’ri gibi:

[215] şī’r

يَبِيتُ مُسَهَّدًا وَاللَّيْلُ يَدْعُو *** بِضَوْءِ الصُّبْحِ خَالِقَهُ ابْتِهَالًا

Beyt-i mezkūrdaki «ابتهال», du‘āda ictihād ma‘nāsınadır. Ya‘nī:

Memdūh bütün gice uyanık durub zālām-ı leylde ‘askerini sevḳ ider; bir dereceye kadar ki gice anıñ ‘askerinden ḥavf itmekle cenāb-ı Ḥaḳḳ’a du‘ā ider ki şabāḥ olsun da tek anıñ ‘askeriniñ ḥavfindan rehā olsun.

Bu ma‘nā şā‘ir-i müşārun-ileyhiñ *Saḳtu’z-Zend* nām dīvānınıñ *Tenvīrū’s-Saḳt* ile müsem mā şerhinde yazıldı.

İşte bu maḳūle ma‘nālar ifrāt ve ḡulūvv ḳabīlinden olup memdūhuñ ‘askerinden ḥavf u fez‘ ile dehşetden ḥalāş olmaḳ içün şabāḥıñ ṭulū‘ını leyl cenāb-ı Ḥaḳḳ’dan temennī itmesi şu‘arāya maḥşūş muḥayyelāt ḳabīlindendir.

Lisānımızda ifrāta mişāl Nef‘ī’niñ sitāyiş-i serā ḥaḳḳında olan ḳaşıde-i nūniyyesinde:

[CXXX] nazm

piş-i dergāhında ber-pā şāf-nişīnān-ı felek *** zīr-i eyvānında pervāz itmede kerrūbiyān

:

rāst kılsa ḳaddini irmez yine ḳaşrına ḳarḥ *** ide tertīb-i ‘anāşırdan meger kim nerdūbān

:

*muntazır her gice çarh-ı pür-kevākible kamer *** yakmağa şahında bir şem'-i muraşsa' şem'dān*

Fārsī'de ifrāta mişāl Enverī'niñ kaşāde-i lāmiyyesinde:

[lxxiv] *naẓm*

قبض ارواح کند تفِ سمومِ سخطت *** بی جوازِ اجل و واسطهٔ عزرائیل

نشرِ اموات کند صوتِ صریرِ قلمت *** فارغ از مشغلهٔ صور و دمِ اسرافیل

İktişād, *ifrāt* ile *tefrīt* beyninde mütevassıt olub havza-i ta'dāddan hāric mişālī vardır. Zīrā ifrāt ve tefrīti şāmil olmayan kelām gerek nazmen ve gerek neşren pek çok olmağla mişāl īrādına hācet kalmaz.

*İktişād*ñ aḥseni odur ki ifrāt ile īrād-ı kelām idüb ba'dehū edāt-i ihtimāl ü muḳārebe ile anı imkān derecesine tenzīl ile ta'dīl itmekdir. 'Arabī'de mişālī Buḥtūrī'niñ:

[216] *şī'r*

لَوْ أَنَّ مُشْتَقًّا تَكَلَّفَ فَوْقَ مَا *** فِي وَسْعِهِ لَقِيَ إِلَيْكَ الْمُنْبِرُ

Ve *Furḳān-ı Kerīm*'de bunuñ mişālī çokdur. Ez-cümle ḳavluhū -te'ālā-: «يَكَادُ»

⁴⁸⁶ «الْبَرْقُ يَخْطَفُ أَبْصَارَهُمْ».

⁴⁸⁷ «وَأَنَّهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِيَدًّا» -te'ālā- Kezālik ḳavluhū

gibi. Mezḳūr āyetleriñ ikisi de edāt-ı muḳārebe olan «كاد» ile zıkr olunmuşdur.

[lxxiv] Metinde ilk beytin ikinci mısrasındaki “ve” bağlacı yazılmamış, ikinci beytin ilk mısrasındaki «صرير» kelimesi ise «سرير» şeklinde yazılmıştır. Şairin divanından da istifadeyle beyitler, anlam ve vezinleri dikkate alınarak yukarıdaki şekilde tashih edilmiştir (Enverî, *Dīvān-ı Enverî*, “der Medḥ-i Nāşiru'd-dīn Tāhir ve Tehniyet-i Ramazān ve Taḥvīl-i Ḥamel” başlıklı kaside).

⁴⁸⁶ Bakara Sûresi: 20.

⁴⁸⁷ Cinn Sûresi: 19.

Fā'ide [Elfâzın Mevki'-i İsti'mâlleri]

Ma'lûm ola ki ba'zı-ı elfâz vardır ki medh'e mahşûş olub mevki'-i zemmd'e îrâd olunmaz ve ba'zısı bunuñ 'aksine zemme mahşûş olub medh'd'e isti'mâl olunmaz.

Üdebâ-yı eslâfdan ba'zısı bu huşûşda ta'ammuk idüb dimişler ki: “*Mülûk u e'âzım hâzerâtına edât-ı hîṭâb ile nazm u neşrde hîṭâb cā'iz degildir.*” Lâkin gürûh-ı âḥar bunu redd idüb “*Cenâb-ı Hakk -celle şānuhū-ya bile kitābınıñ bed'inde kâf-ı hîṭâb ile kendüsine hîṭâb olunub «إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ»⁴⁸⁸*” deyu mukābele itmişler.

Bu mişillü muḥāṭabâtıñ *Furḳān-ı Celîl*'de emşâli çokdur. Lâkin ḥafî kalmaya ki şi'rde hîṭâb her ne kadar cā'iz olsa da kitābetde 'sen' ve 'siz' ile hîṭâb cā'iz olmadıḡı bedîhîdir.

Medḥ ü zemmd'e isti'mâl olunan elfāza gelinece meşelâ 'Arabî'de şâ'ir birini medḥ itse ḥilâl-i nazmda 're's' ve 'hāme', 'kāhil' elfazını îrâd iderse de zemmm idecek olsa 'kafā' ve 'kazāl' ve bunuñ emşâli elfāz isti'mâl ider. Ḥālbuki cümlesi bir ma'nâyadır. Lâkin maḥall-i isti'mâlleri başkadır.

Lisānımızda daḡi böyledir. Meşelâ 'söz' ile Fārsî'den me'hûz olan 'lāf' ikisi bir ma'nāya ise de ancak medh'd'e 'söz' ve zemmd'e 'lāf' kullanılır. Kezâlik 'Arabî'de 'lisān', Fārsî'de 'zebān' müsta'mel olduğından ma'rız-ı medh'd'e muṭlaḡa 'lisān' yâ 'zebān' kullānub aşlâ 'dil' isti'mâl idemeyiz. Lâkin ma'rız-ı zemmd'e 'dil' isti'mâl idebilürüz. Ve te'emmül olunsa bunlarıñ emşâli çokdur. Ve'l-ḥāşıl her bir kelāmıñ kendüsine mahşûş maḥalli olduğı gibi her kelimeniñ daḡi bir maḥall-i

⁴⁸⁸ Fâtiha Sûresi: 5.

mu'ini vardır ve şu fıkra-i âtiyeye bak ki hıfâbda ne kadar hüsn-i edebe delâlet ider.

Şöyle ki:

Cenâb-ı 'Osmân -radıya'llāhu 'anh- aşhâbdan birine su'âl buyurdılar ki
“*Sen-mi büyüksün yoksa Rasûlu'llāh -salla'llāhu 'aleyhi ve-sellem- mi büyüktür?*” Mümâ-ileyh cevâbında: “*Faḥr-i Risālet benden büyük olub ancak tevellüdde ben andan kıdemliyim.*” dedi.

Faşl: Elfāzın Kuvveti Ma'nânın Kuvvetini Mü'eddî Oldığı Beyânındadır

Meşel-i Sâ'ir mü'ellifi bu bahşı irâdda dir ki “*Bir lafz bir veznden vezn-i âhara nakl olunduğda eger vezn-i ahîr vezn-i evvelden ekşer olursa lâ-cerem lafz-ı mezkûrûn ma'nâsı daḥi o nisbetde tekeşşür ider.*”

Bu nev^c mutlakâ mübâlağa için isti'mâl olunur. 'Arabî'de bunuñ emsâli çokdur. Meşelâ «قادر» ile «مقتدر» gibi. Zîrâ «مقتدر»iñ ma'nâsı «قادر»in ma'nâsından akvâdır. Nitekim *Furḳân-ı Kerîm*'de «فَأَخَذْنَاهُمْ أَخَذَ عَزِيزٍ مُّقْتَدِرٍ»⁴⁸⁹ âyetinde olduğu gibi. Ma'a-hâzâ ma'lûm olduğu üzere «مقتدر», «اقتدار»dan ism-i fâ'il olub ve «قادر» ise «قُدرة»den ism-i fâ'ildir ancak şübhe yokdur ki «اقتعال», «فعل»den eblağdır.

Kezâlik 'Arablar meşelâ «خشن» kelimesinde mübâlağa kaçd itseler «احشوشن» deyub «فعل» veznini «افعوعل»ye nakl ile mübâlağa kaçd iderler. Ve bunuñ emsâli *Muşhaf-ı Şerîf*'de çokdur.

⁴⁸⁹ Kamer Sûresi: 42.

Meşelâ Sûre-i Nûh'da «فَقُلْتُ اسْتَغْفِرُوا رَبَّكُمْ إِنَّهُ كَانَ غَفَّارًا»⁴⁹⁰. Âyet-i mezkûrede vâki' «غَفَّار» mağfîretde «غَافِر»den eblağdır. Zîrâ «فَعَال» şudûr-ı fi'liñ keşretine delâlet idüb ve «فَاعِل» ise aña delâlet itmez.

Kezâlik kavluhû -te'âlâ- «إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ التَّوَّابِينَ وَيُحِبُّ الْمُتَطَهِّرِينَ»⁴⁹¹ âyetinde dahî «تَوَّاب» ol kimseye dinir ki merraten ba'de uhrâ kendüsinden tevbe tekerrür itmiş ola. Ve «تَائِب» ise «فَاعِل» vezni üzerine vârid olmağla bunu müş'ir olmayub belki yalnız bir def'a tevbe idene tesmiye olunur.

Ve bu huşûş yalnız bir şîğanıñ bir şîğaya naklinde olur. Meşelâ 'Arabî'de şülâsî şîğasını rubâ'îye nakl gibi. Ez-cümle «فَتَلَ» şîğası tafdîl bâbına nakl ile «تَقْتِيل» denildikde nakl-i mezkûrdan ma'nâ tekeşşür idüb o şahşdan katl fi'li çok def'a vâki' olduğına delâlet ider. Lâkin bir şîğa zâtında rubâ'î olursa andan keşret ma'nâsı münfehim olmaz. Meşelâ «وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا»⁴⁹² gibi. Zîrâ «تَرْتِيل» lafzınıñ ma'nâsını tekşîr içün olmayub belki *Kur'ân*'ı te'ennî vü tedebbür ile tilâvet itmege dâldir. Bunuñ da sebebi lafz-ı mezkûruñ şülâsîsî olmayub zâten o hey'ete mevzû' olduğıdır. Ve'l-hâşıl ma'nânıñ tekeşşürî muṭlaqâ elfâzıñ bir veznden vezn-i âhara nakliyle hâşıl olur.

Teşrî'

Teşrî', şâ'ir, nazm u inşâd itdigi şi'ri evzân-ı 'arûzdan iki vezn ile iki kâfiye üzerine vaz' u te'sîs idüb bir vechle ki beytiñ eczâsından bir cüz'i iskât olunursa beyt-i mezkûr evveliñ gayrı diğér veznden olmalıdır. 'Arabî'de mişâli Harîrî'de:

⁴⁹⁰ Nûh Sûresi: 10.

⁴⁹¹ Bakara Sûresi: 222.

⁴⁹² Müzemmil Sûresi: 4.

[217] *şîr*

يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدُّنْيَا إِنَّهَا *** شَرُّكَ الرَّدَى وَقَرَارُهُ الْأَكْدَارِ

Beyt-i mezkûrûñ bir cüz'i isķāt idilse şu vechle olur:

[218] *beyt*

يَا خَاطِبَ الدُّنْيَا الدَّنْ *** يَّهْ إِنَّهَا شَرُّكَ الرَّدَى

Fārsi'de mişāli:

[lxxv] *şîr*

نصرت الدين اى جهاندار و جهان بخش كه هست *** تيغ عالم گير تو روز ظفر مالك رقاب

İşkāt ile şöyle olur:

[lxxvi]

نصرت الدين اى جهان بخش كه هست *** تيغ عالم گير تو مالك رقاب

Lisānımızda mişāli li-muħarririhi:

[CXXXI] *beyt*

*zīnet-i evreng ü efser zīb-i taħt-ı kayşerī *** dāvir-i devrān medār-ı izz ü fahr u berterī*

İşkāt ile:

[CXXXII] *beyt*

*zīnet-i evreng ü taħt-ı kayşerī *** dāvir-i devrān u fahr-ı berterī*

İşāret

İşāret, imā ve telmih ile lafz-ı kalilīñ ma'nā-yı keşire delālet itmesine dinilür; bir vechle ki lafz-ıñ kemāl-i kılletinden el ile işāret olunmağa müşābih olsun. Zīrā el ile işāret iden def'a-i vāhīde ile bir takım eşyāya işāret ider ki eger anları elfāz ile ta'bir idecek olsa pek çok elfāz u kelimāt isti'māline muhtāc olur. Ve işāretde lafz-ıñ

killet u ihtisârıyla berâber hüsn-i beyân ve şihhat-i delâlet meşrûtdur. Zîrâ eliyle işâret iden kimesne eger işâret itdigi şeyler ma'lûm u münfehim olmazsa işâreti 'abeş olmuş olur.

İşâret iki kısım olub birisi lisânen ve diğeri yedden işâretidir. Ve *Furkân-ı Mecîd*'de olan işârete mişâl «وَغِيضَ الْمَاءِ»⁴⁹³ kavlı-i münîfi olub cenâb-ı Hakk bu iki lafz ile menba'ı arzdan mādde-i miyâhîñ inkıfâ'ıyla ma'arîñ kesilmesi ve vech-i arzda hâşıl olan şuyuñ zâ'il olmasına işâret buyurmuş. Ve kezâlik: «وَفِيهَا مَا تَشْتَهِيهِ»⁴⁹⁴. Bu âyet-i münîfe ile daği nefsiñ ihtilâf-ı sehevât ile ârzü idecegi eşyâya ve kezâ ihtilâf-ı mer'ıyyâtta telezzüz idecegi huşûşâta işâret itmiş. Ve böyle kalîl olan elfâz ile ol kadar vâsi' ma'nâya işâret gâyet belâgat de vâki' olmuşdur.

Kezâlik: «فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ»⁴⁹⁵. Bu daği o kabîlden olub delâlet itdigi ma'anî havza-i ihşâdan hâricdir.

Nazmen mişâli İmru'ül-Kayş'ın feres hakkında şu kavlı-i belîgi gibi:

[219] şî'r

عَلَىٰ هَيْكَلٍ يُعْطِيكَ قَبْلَ سُؤَالِهِ *** أَفَانِينَ جَزِيٍّ غَيْرَ كَرٍّ وَلَا وَاٍ

Şâ'ir şî'r-i mezkûrda «أَفَانِينَ جَزِيٍّ» kavliyle efrâsıñ envâ'-ı rekz ü 'advine ya'nî

koşmasına işâret itmiştir. Kezâlik şâ'ir-i âharıñ:

[220] şî'r

مَا تَشْتَهِي النَّفْسُ يُهْدَىٰ فِي إِشَارَتِهِ *** يُعْطَىٰ فُنُونًا بِلَا مَنٍّ وَلَا سَأَمٍ

Fârsî'de mişâli Hâfız'ın:

⁴⁹³ Hûd Sûresi: 44.

⁴⁹⁴ Zuhurf Sûresi: 71.

⁴⁹⁵ Necm Sûresi: 10.

[lxxvii] beyt

آسایش دو گیتی تفسیر این دو حرف است *** با دوستان مروت با دشمنان مدار

Lisānımızda mişālī Rāğīb Paşa -merhūm-uñ:

[CXXXIII] beyt

kūy-ı fenāya şevk ile pūyān olub gider *** gūyā gelen bu dehre peşīmān olub gider

Fuzūlī -merhūm-uñ:

[CXXXIV] beyt

zihi zātūñ nihānı ol nihāndan mā-sivā peydā *** bihār-ı şun'ūña emvāc peydā ka'r nā-peydā

İzzet 'Alī Paşa'nıñ:

[CXXXV] beyt

şūret-pezīr-i ma'rifet olmağdadur hüner *** yoksa bu dehre niçe heyūlā gelür gider

Müvārebe

Müvārebe, mütekellim irād itdiği kelām ile mu'ahezeye mazhar olduğda bir kelimeyi ḥazf u taḥrīf veyāḥūd taḥḥīf veyā tezyīd ü tenkīş iderek mu'ahezeden ḥalāş olmağa dinilür. Meşelā şā'iriñ, birine ḥiṭāben şu şi'rinde:

[221] şi'r

لَأَنْتَ أَفْتَحُ ذَهْنًا فِي مُوَارَاةٍ *** وَبِالتَّعْقُلِ مَنْسُوبٌ إِلَى النَّعَمِ

Şā'ir-i mezḳūruñ «أَفْتَحُ» dan murādı «أَفْبَحُ». Ve «تَعْقُلُ»den garaż «تَعْمَلُ», ve «نَعَم»dan garaż deve ve-sā'ir zebḥi mübāḥ olan ḥayvānāta ism-i cāmī' olan «نَعَم» kelimesidir.

Müvārebe luğatde müfāsede ma'nāsınadır. Müvārebe ḥaḳḳında Ebī Nüvās nām şā'ir, Hārūnu'r-Reşīd'in Ḥalişa nām cāriyesi ḥaḳḳında olan şu şi'r-i hicv-āmīzī bir mişāl 'add olunabilür. Şöyle ki şā'ir-i mūmā-ileyh:

[222] şi'r

لَقَدْ ضَاعَ شِعْرِي عَلَى بَابِكُمْ *** كَمَا ضَاعَ حُلِّي عَلَى خَالِصَةٍ

beytini nazm u inşād itdigini ḥalīfe-i müşārun-ileyh istimāc itdikde çağırub kendüsini tehdīd ü tahvīf itmekle Ebī Nüvās cevābında “*Hayır! Ben öyle dimeyüb belki:*

[223]

لَقَدْ ضَاءَ شِعْرِي عَلَى بَابِكُمْ *** كَمَا ضَاءَ حُلِّي عَلَى خَالِصَةٍ

didim.”deyu beyān-ı müddeā itdikde müşārun-ileyh müvārebe-i mezkūreyi istihsān itdi. Çünkü vech-i evvele göre ma’nā: “*Benim şi’rim siziñ kapuñuzda zāyi’ oldı. Halişa nām kıziñ başında zīnet ü cevāhir zāyi’ oldığı gibi.*” Vech-i sānide: “*Benim şi’rim siziñ kapuñuzda ziyālandı Halişa’nıñ başında mücevherāt ziyālandığı gibi.*” Kezālik:

[224] şi'r

لَأَنْتَ عِنْدِي أَحْصُ النَّاسِ مَنْزِلَةً *** إِذْ كُنْتُ أَقْدَرُهُمْ عِنْدِي عَلَى السَّلْمِ

Ya’nī: “*Sen benim indimde qadr ü menzilet cihetinden nāsıñ eḥaşşısıñ vaqtā ki şulḥ u müsālemet üzerine benim indimde nāsıñ aqderisiñ.*” Bu şi’rde «أَحْصَ»dan murād «أَحْسَنَ» ve «أَقْدَرَ»den murād murdārlik ma’nāsına olan «أَقْدَرَ»dir. Şi’r-i mezkūrda şan’at-ı müvārebe taşhīf ile vāqı’ olmuştur.

Temşil

Temşil, mü’ellif-i kelām bir ma’nānıñ irādını murād idüb lākin ma’nā-yı mezkūrı mevzū’un-leh olan lafz ile irād itmedigi gibi, lafz-ı mevzū’un-lehe karīb olan bir lafz ile daḥi ityān itmeyüb ancak meşel maḳāmında kâ’im olabilecek bir lafz-ı ba’id ile ma’nā-yı mezkūrı irād ider.

Meşelâ kavluhû -te‘ālâ- «وَقُضِيَ الْأَمْرُ»⁴⁹⁶ kavı-i münîfinde olduğı gibi. Zîrâ kavı-i mezkûr haqîkat ve icâz cihetinden bir temşîl-i ‘azîm olub ya‘nî “*Helâki kazâ idilmiş olunanlar helâk olub necâtları taqdîr idilenler daği necât buldılar.*” demek.

Kezâlik nev‘-i mezkûra mişâl bûlegâ-yı nisâ-yı ‘Arab’dan birisi zevcini medh ü sitâyış murâd itdikle: “*Bemin zevcim Tehâme gicesidir. Ne sıcağ ve ne soğuk ve ne mehfâfeli ve ne de usanc viricidir.*” demiş. Belîğâ-i mezkûre bunuñla zevciniñ kendüsiyle hüsn-i mu‘âşeretini sitâyış itmek isteyüb lâkin lafz-ı mevzû‘un-lehden temşîle ‘udûl idüb murâdını eblağ vech üzere beyân itmişdir. Zîrâ bidâyeten memdûhını mu‘tedil olan Tehâme gicisine temşîl idüb bunuñla hüsn-i mu‘âşereti ve kemâl-ı ‘aql u ru‘yeti câmi‘ olan i‘tidâl-i mizâc ile şenâ itmiş. Ve giceyi temşilde taḥşîş bi’z-zıkr itmesinden [garaz]⁴⁹⁷ zîrâ hengâm-ı leyâlde her ḥāyevān içün ve bā-ḥuşuş insān içün kedv-i meşekḳatden sükûn u istirāhat vardır.

İbn Reşîḳ nām edîb ‘Umde nām eserinde “*Temşîl ile isti‘āre edevât-ı teşbîhsiz teşbîhden bir nev‘dir.*” demiş.

‘Temşîl’, luğatde bir şey’i bir şey’e mümâşil kılmak ma‘nâsınadır. Ve mütekellim, kelâmında meşel-i sâ’ir maḳāmında isti‘māl olunacak bir şey’i îrād itmesini daği işbu nev‘e ya‘nî **temşîle** ilḥāk itdiler. ‘Arabî’de temşîl-i mezkûra mişâl:

[225] şî‘r

يَا غَائِبِينَ لَقَدْ أَضَيَّ الْهُوَى جَسَدِي *** وَالْعُصْنُ يَدْوِي لِقَدِّ الْوَابِلِ الرَّدْمِ

⁴⁹⁶ Bakara Sûresi: 210, Hûd Sûresi: 44.

⁴⁹⁷ Metinde yer almayan bu kelime cümleinin anlam bütünlüğü göz önünde bulundurularak eklenmiştir. Ayrıca bk. İbn Hicce, *Hizânetü’l-Edeb* I, 299.

Şā'ir diyor ki: “*Ey ġā'ib olan zümre-i eviddā taḥkīk āteş-i ıışk ü hevā vücūdumı izābe itdi. Ve lā-cerem fiḳdān-ı bārān ve temādī-i ḥarr u ḥuşkī ile aġşān-ı eşcār kuruyub muḥterik olur.*” Yine ‘Arabī’de mişāli:

[226] şîr

مَنْ كَانَ يَعْلَمُ أَنَّ الشَّهَدَ مَطْلَبُهُ *** فَلَا يَخَافُ لِلدَّغِ التَّحْلِ فِي الطَّلَبِ

Terceme li-muḥarririhi:

[CXXXVI] beyt

*ledġ-i zenbūrdan eyler mı ḥazer *** maḳşadı şehd-i muşaffā olanıñ*

Kezālik Rāşid-i Qādīm:

[CXXXVII] beyt

*ḥāksārī-i hüner-pişeyi zillet şanma *** pertev-i mihr yere düşse de pāmāl olmaz*

Fārsī’de temşīle mişāl Şā’ib-i İşfahānī’niñ:

[lxxviii] beyt

ریشه نخل کهن سال از جوان افزونتر است *** بیشتر دلبستگی باشد بدنیا پیر را

Nevādir

Nevādir, buña iġrāb ve ṭurfe dahi tesmiye olunur. Nev‘-i mezkūr şā’ir, meşhūr u keşirü’l-isti‘māl olan bir ma’nānıñ irādını ḳaşd idüb ancak keşret-i isti‘māl ḥasebiyle ma’nā-yı mezkūr mebzūl olduğından anı bir nükte-i ġarīb ile ifāde itmege dirler.

Meşelā vech-i hüsn güneşe ve aya keşret-i isti‘māl ḥasebiyle ḥalāvetden çıḳmaġla muḳaddimāndan ba’zısı ve müte’ahḫirīnden ekşerisi bundan teḥāşī iderek nev‘-i mezkūrı iltizām itmişlerdir. Meşelā:

[227] şî'r

تَرَاعَى وَمِرَاةُ السَّمَاءِ صَقِيلَةً *** فَأَتَرُ فِيهَا وَجْهَهُ صُورَةَ الْبَدْرِ

Bu şî'rde şā'ir vech-i ma'sūk-ı bedre teşbīh itmeyüb bedre terciḥ ü iṣār itmiştir.

Lisānımızda miṣālī Fuzūlī'niñ:

[CXXXVIII] şî'r

pertev-i ḥüsnüñ gören āyīnede ey reşk-i ḥūr *** rüşen itmiş anı kim ḥūrşiddendir aya nūr

Fārsī'de miṣālī Gani'niñ:

[lxxix] şî'r

ز تحريكِ زبانِ دایمِ بحرِ سو می رود شعرم *** چه مرغ است این که از یک بال در پرواز می آید

İğāl

İğāl, lûgatde bir ādam seyr ü hareketinde gāyet-i maḳşadına vüṣul bulmağa dirler. İştılāḥda şā'ir irād itdigi şî'rde iltizām itdigi kâfiyeden evvel ma'nā tamām olub ve kâfiyeyi ityān itmesi maḥzā nazma ri'āyetinden olarak itmām-ı ma'nā için olmamağa dirler⁴⁹⁸. Meṣelā: «أَفْحَكُمُ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْعُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوفُونَ». ⁴⁹⁹ Āyet-i mezkūrede «وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا» de ma'nā tamām olub lākin fāşılaya lüzüm

⁴⁹⁸ Metindeki “mahzâ nazma ri'āyetinden olarak” ifadesi, okuyucuyu, îgâlin bir haşiv olduğu düşüncesine sevk edebilir. Bu ifadeyi açıklığa kavuşturmak üzere müellifin “îgâl” maddesini hazırlarken istifade ettiği *Hizānetü'l-Edeb*'deki tanıma başvurmak faydalı olacaktır: “المتكلم، أو الشاعر، إذا انتهى إلى آخر القرينة، أو البيت، استخرج سجعة أو قافية يريد معنى زائدا أو كلا منهما، فكأن المتكلم، أو الشاعر، قد تجاوز حد المعنى الذي هو آخذ فيه، وبلغ مراده فيه إلى زيادة عن الحد” (İbn Hicce, *Hizānetü'l-Edeb ve-Gāyetü'l-Ereb* II, 27). Bu cümleden yola çıkarak îgâlin tanımı şu şekilde yapılabilir:

“Mütekellimin veya şairin, söyledikleri fıkrayı veya beyti tamamladıktan sonra sec' veya kafiye olmak üzere zâid veya nâfile bir mânâ ifade ederek, kast ettikleri mânâyı dile getirmek için gerekli olan sınırı aşıp muratlarını söz konusu sınırın ilerisine taşımalarıdır.” Yani söz konusu zâid veya nâfile lafızlar sec' veya kafiye için olmalarının yanı sıra metnin anlamına da katkı sağlarlar. Bu durum şâhit gösterilen âyetlerden ve örnek beyitlerden de anlaşılacaktır.

⁴⁹⁹ Mâ'ide Sûresi: 50.

görünmekle «لَقَوْمٌ يُوفُّونَ» buyurulmuşdur. Ve kezâlik: «وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ»⁵⁰⁰. Kezâlik âyet-i mezkûrede daği «وَلَا تُسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ»de ma'nâ tamâm olub lâkin fâşıla ile itmâm-ı ma'nâ murâd buyurulmağla «إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ» buyurulmuşdur.

Mervîdir ki:

Fużalâdan birine:

“Eş'ar-ı nâs kimdir?” didiler. Şâ'ir:

“Ol kimsedir ki bir ma'nâ-yı hasîs ityân itdiği hâlde bile anı ittiḥâz itdiği elfâz-ı bâri'a ile 'âlî kılar ve kâfiyeye irmeden îrâd itdiği şî'riñ ma'nâsı tamâm olub kâfiye ile bir ma'nâ-yı zâ'id ifâde ider.” didi.

‘Arabî’de nazmen mişâli:

[228] şî'r

كَأَنَّ مَرَّاهُ بَدْرٌ غَيْرُ مُسْتَتِرٍ *** كَأَنَّ رِيَّاهُ مِنْكَ غَيْرُ مُكْتَتِمٍ

Bu beytde îgâl şan'atı «غَيْرُ مُسْتَتِرٍ»le «غَيْرُ مُكْتَتِمٍ» lafzlarındadır. Fârsî’de mişâli ‘Örfî - merḥûm-uñ kaşîde-i râ’iyyesinde:

[/xxx] beyt

دلم ز درد گرانمایه چون جگر ز فغان *** دماغم از گله خالی چو خاطرم ز غبار

İ'tirâz

İ'tirâz, iki kelâm beyninde mu'teriz olan bir cümleye dinilür ki mütekellimiñ garażı olan ma'nâda ziyâdelik ifâde ider. Ve ba'zıları buña ḥaşv-i levzî nec tesmiye itmişler ise de sehv olub beynlerindeki fark zâhirdir. Zîrâ i'tirâz mütekellimiñ

⁵⁰⁰ Neml Sûresi: 80, Rûm Sûresi: 30.

veyāhūd şā‘iriñ ğaraẓından ziyāde bir ma‘nā ifāde idüb *haşv* ise muṭlaқа iḳāme-i vezn içün gelür. Ve *i‘tirāz*da ma‘nā-yı maḳşud içün bir mükemmeliyyet vardır.

Meşelā kavluhū -te‘ālā-: «فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا وَلَنْ تَفْعَلُوا فَاتَّقُوا النَّارَ الَّتِي وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»⁵⁰¹.

Kezālik: «فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ ﴿٦٦﴾ وَإِنَّهُ لَقَسَمٌ لَوْ تَعْلَمُونَ عَظِيمٌ»⁵⁰² āyetlerinde olduğu gibi.

‘Arabī’de nazmen mişālī:

[229] şi‘r

إِنَّ السَّمَانِينَ وَبُلَّغَتْهَا *** قَدْ أَحْوَجَتْ سَعْيِي إِلَى التُّرْجَمَانِ

Bu şi‘rde olan cümle-i i‘tirāziyye «بُلَّغَتْهَا» kelimesi olub şā‘iriñ ğaraẓı olan ma‘nāda bir ziyādelik hāşıl itmişki o da du‘adır. Çünkü şi‘riñ ma‘nāsı: “*Taḥḳīken medāric-i sinīnden derece-i şemānīne -ki Allāh -te‘ālā- seni aña iblāğ itsün- benim sem‘imi tercemāna muḥtāc itdi*”:

Lisānımızda mişālī li-muḥarririhi:

[CXXXIX] beyt

*raḳībi bezmden çoğdı sezā idi bu tevbiḥe *** melek geldi şanasın ḥāneden ṭard itdi bir dīvi*

Bu beytdeki “*sezā idi bu tevbiḥe*” cümle-i i‘tirāziyyedir.

Fārsī’de mişālī:

[lxxxī] beyt

نیست یک موی گناهم بمیانِ تو قسم *** خبر از هیچ ندارم به دهانِ تو قسم

⁵⁰¹ Bakara Sûresi: 24.

⁵⁰² Vâkı’a Sûresi: 75, 76.

Tertīb

Tertīb, fenn-i bedi‘ mü‘elliflerinden Tifāşī‘niñ istihrācātından olub; şā‘ir, evşāf-ı şettāyı nazmda tertīb üzere beyān itmege ta‘bīr olunur. ‘Arabī’de nazmen:

[230] şī‘r

لَهُ الْمَلَائِكَةُ وَالْإِنْسَانُ أَجْمَعُهُمْ *** وَالْجِنُّ وَالْوَحْشُ فِي التَّرتِيبِ كَالْخَدَمِ

Beyt-i mezkūr tertīb-i maḥlūḳāt üzere olub evvelā melā’ik ṣāniyen ins ṣāliṣen cinn rābi‘an vaḥṣ zikr olunmuşdur.

Lisānımızda nazmen mişāli li-muḥarririhi:

[CXL] beyt

çār faşlın şu cihānuñ görüb iz‘ān itdüm *** ki anuñ ḳāṭıbe-i vaḳti merāretle geçer

yazı germā vü rebī‘inde fiḡān-ı bülbul *** gūzi ḡam-nāk ḳış ı melāletle geçer

Beyt-i mezkūrda fuşul-i erba‘a ‘ale’t-tertīb zikr olunmuşdur. Fārsi’de mişāli:

[lxxxii] beyt

کوتاهی^۱ عمر بین که در یک دو سه روز *** سر برزد و غنچه گشت و نشکفت و برغت

Beyti- mezkūruñ mışra‘-ı evveli tertīb-i ‘adedi ḥāvī oldıḡı gibi mışra‘-ı ṣānide bir gülüñ zuhūrıyla ḡonca olmas ı ve şoñra açılıb evrāḳınıñ dökölmesi tertīb üzere beyān olunmuşdur.

İbdā‘

İbdā‘; şā‘ir beyt-i vāḥidde fenn-i bedi‘den birḳaç nev‘ irād itmesidir ve egerçi bir beytde eḳallı iki nev‘ olsun. Bulunmazsa aña *ibda‘* tesmiye olunmaz.

Nitekim kavluhū -te‘ālā-: « يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ »⁵⁰³. Zekiyyü'd-dīn ibn Ebī İşba‘ āyet-i mezkūreden fenn-i bedī‘e müte‘allik envā‘-ı ‘adīde istihrāc itmekle envā‘-ı mezkūreden birkaç ‘adedi taḥrīr olundu:

Envā‘-ı mezkūreden birisi «ابْلَعِي» ile «أَقْلِعِي» lafzları beyinde olan münāsebet-i tāmme.

Ve «أَرْضُ» ile «سَمَاءُ» beyinde olan muṭābakat.

Veyā «سَمَاءُ» kavlinde olan mecāz, zīrā semādan murād maṭardır.

«أَقْلِعِي» kavlinde olan isti‘āre.

«وَغِيضَ الْمَاءِ» kavlinde olan işāret, zīrā lafzeyn-i mezkūreyn ile ma‘ānī-i keṣīreye işāret olunmuştur.

«وَقُضِيَ الْأَمْرُ» kavlinde olan temsīl, zīrā lafz-ı gayr-i mevzū‘un-leh ile hālikiniñ helākinden ve nācīniñ necātından ḥaber virmiş.

Ve «وَأَسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ» kavlinde olan şan‘at-i irdāf, zīrā sefīneniñ mekân-ı mezkūrda istikrārını müş‘ir olan lafz ma‘nāya qarīb olan bir lafz ile ta‘bīr itmiştir.

«وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» kavlinde olan ihtirās, zīrā du‘ā-i mezkūr kavm-i mezbūruñ o ‘uḳūbete müsteḥakḳ olduklarını müş‘ir olub helāk-i mezkūr müsteḥakḳ ve gayr-i müsteḥakḳa şāmil olduğunu tevehhüm idenleriñ zehābından ihtirāsdır.

⁵⁰³ Hūd Sūresi: 44.

Kezālik āyet-i mezkûre kışşa-i mezbûreyi kaşr ile ba'zısını ba'zısına hüsn-i tertib ile 'atf itmiştir.

Kezā i'tilāf-ı ma'nā ile icāz şan'atlarını hāvidir. Zīrā aķşar 'ibāre ile pek büyük bir vāķı'a hikāye olunmuş.

Ve bunlardan başka āyet-i mezkûre taķdīm ü te'hīr veyāhūd ta'ķiddin sālīm olduğından nev'-i tehzībi daħi hāvidir.

İşte bedī'den bu kadar envā'ı cāmi' olduğundan ibdā' için āye-i mezkûre eñ büyük şāhid ve mişāldir.

Nev'-i mezkûra 'Arabī'de nazmen mişal:

[231]

دَلَّ النَّصَارُ كَمَا عَزَّ النَّظِيرُ هُمْ *** بِالْفَضْلِ وَالْبَدَلِ فِي عِلْمٍ وَفِي كَرَمٍ

Beyt-i mezkûrda olan fenn-i bedī' envā'ı tecnīs, tescī', leff ü neşr, kināye ve ma'nānıñ ma'nā ile i'tilāfidır.

Lisānımızda mişāli li-muħarririhī:

[CXLI] beyt

sāķī esāķī-i keremüñ bizden itme dūr *** döndür ayağı lütf u 'ināyet elüñdedür

Kezālik Bāķī merhūmuñ:

[CXLII] beyt

nigīn-i baħt u sivār-ı sa'ādet elde degül *** ayakda koydı zamāne niteki zer ħalħāl

Fārsī'de mişāli:

[lxxxiii] beyt

حزمش آورده باد را بسکون *** عزمش افکنده خاک را بمدار

Terşih

Terşih, mütekellim bir kelime irād itmesidir ki kelime-i mezkûreyi terşih ü tezyîn iden bir lafz-ı münāsib getürmedikçe kelime-i mezkûre muḥassinâtdan ḥālî kıla. Nitekim:

[232] şîr

وَإِذَا رَجَوْتَ الْمُسْتَحِيلَ فَإِنَّمَا *** تَبْنِي الرَّجَاءَ عَلَى شَفِيرِ هَارٍ

Şîr-i mezkûrda eger «شَفِير» zıkr olunmasa idi «رَجَا بِر» ile «رَجَاء» kelimesinde tevriye olmazdı. Zîrâ «شَفِير» kenâr demek olub «رَجَا» daḥi kaçır ile kenâr demek ve «رَجَا الْبُر», ‘kıyu kenârı’ demek olur. Şîr-i mezkûruñ ma’nası: “Eger müstaḥîl ü gayr-i mümkin şey’i recâ iderseñ, sen recâyı inhidâma mâ’il olan bir kenâr üzere binâ itmiş olursuñ.” Lâkin eger zıkr itdigimiz üzere «رَجَا» lafzı kıyu kenârı ma’nasına daḥi gelmege idi, şîr leṭâfetden düşerdi. Bunuñ içün «رَجَاء» lafzı şîr-i mezkûrı terşih itmişdir.

Lisânımızda nazmen mişâli li-muḥarririhi:

[CXLIII] beyt

yalnız ben degilem ḥālûñe meftûn u esîr *** müştarekdür bu belâda baña bir cemm-i gafîr

Beyt-i mezkûrda ‘ben’ lafzı terşih olub eger lafz-ı mezkûr olmayub ‘ḥâl’ yalnız zıkr olunsa idi leṭâfetden ‘ârî olurdı. Kezâlik li-muḥarririhi:

[CXLIV] beyt

‘araḳ-rîz-i ḥacâlet oldı mînâ bezm-i ‘ışretde *** görünce ‘arız-ı mey-gûn-ı dil-dârı o şafvetde

Hüsn-i İhtirā'

Hüsn-i ihtirā', nāşir veyā nāzımın bir ma'nā ihtirā' itmesidir ki o ma'nāda kimse anı sebķ itmemiş olsun. Zīrā nazm u neşrde te'līf-i kelām iki kısım olub kısım-ı evvel mü'ellif-i kelām ihtirā' itdiği ma'nāda kimseye ittibā' itmeyüb qarīhasından anı ihtirā' u icād ider.

Kısım-ı şānī, şā'ir veyā kātib gayrısınıñ ihtirā' itdiği maẓmūnı bir şüretle qālīb-ı āhara ifrāğ iderek tebdīl ü tağyīr ile isti'māl iderler. Ve bu kısmın aşhābı her 'aşrda ve her lisānda hadden efzūn olub esātize-i şu'arāya teb'ıyyetden girü durmazlar. Bunlar ihtirā' olunan meẓāmīni artık isti'māl ide ide fersūde idüb ol vechle nazm u neşrde kullanurlar ve pek nādir tilkā'-i nefslерinden yeñi bir ma'nā ihtirā'ına muvaffaq oldukları görölüyor.

Huş-ı mezkūr yalnız şimdi degil, eskiden dağı böyle idi. Hattā bundan biñ iki yüz sene evvel bu ma'nāya işāretle meşāhīr-i üdebā-yı 'Arab'dan Cāhiz demişdir ki:

Bir şā'ir yeñi bir maẓmūn ihtirā' itdikde nice zamānlar maẓmūn-ı mezkūr beyne's-şu'arā tenākul ü tedāvül idüb herkes bir şüretle anı benimseyerek bir şī'r inşā idüb bu vechle eslāfdan ahlāfa naķl iderek şu'arāya bir sermāye olur.

Ve huş-ı mezkūr yalnız şī're munhaşır olmayub hāricde dağı dā'imā ahlāf eslāfīñ aħbārından iktibās ile istifāde idegelmişdir. Ez-cümle mervīdir ki:

Hükkām-ı benī Ümeyye'den 'Abdü'l-Melik bin Mervān, Beytü'l-Maķdis'de Mescid-i Akşā ebvābından bir bābını tecdīd ve kezālik tarafından Kūfe vālisi olan meşhūr Haccāc bin Yūsuf es-Seķafī dađı dīger bir bābını tecdīd

eyleyüb aradan bir müddet mürûrunda ‘Abdü’l-Melik’in binâ itdiği bāba şā‘ika işabetiyle muhterik olmağla ‘Abdü’l-Melik bundan teşe’üm idüb bî-
hużûr olduğunu Kûfe’de Haccâc istimâ‘ itdikde kendüsine bir ‘arîza yazub
me’âlinde:

*“Mesmû‘uma göre binâ buyurdığınız kapunuñ ihtirâkıdan müte’ellim
olmuşsunuz. Hâlbuki ben sizi bu huşûşda tebrik iderim. Zîrâ bu huşûşda
siziñle benim mişâlim hâzret-i Âdem oğullarının ‘aynıdır ki ikisi birer
kurbân kesüb birinden kabûl olmağla muhterik olub diğlerinden kabûl
olunmadığından muhterik olmadı.”*

deyüb Kâbil ile Hâbil’in kışsa-i meşhûresine telmîh eyledi. ‘Abdü’l-Melik
mazmûn-ı kâğıda vâkıf olduğda mütesellî oldu.

Biz burada ma‘ânî-i muhteri‘ayı mutażammın elsine-i şelâşeden birkaç mişâl
îrâd ideriz. ‘Alî ibn Ebî Tâlib -radıya’llahu ‘anh ve-kerreme vechehû-nuñ:

[233] şî‘r

عَلَيْكَ يَا خَوَانَ الصَّفَا فَإِنَّهُمْ *** عِمَادٌ إِذَا اسْتَنْجَدْتَهُمْ وَظُهُورُ
وَإِنَّ قَلِيلًا أَلْفُ حِلٍّ وَصَاحِبٍ *** وَإِنَّ عَدُوًّا وَاحِدًا لَكَثِيرُ

Mu‘āfâ’nıñ:

[234] şî‘r

إِنَّ التَّوَانِي أَنْكَحَ الْعَجْزَ بَنَتَهُ *** وَسَاقَ إِلَيْهَا حِينَ أَنْكَحَهَا مِهْرًا
فِرَاشًا وَطِينًا ثُمَّ قَالَ لَهُ ائْتِكِي *** مُؤَيَّدًا لَا شَكَّ أَنْ تَلِدَا فُقْرًا

Şemsü’l-ma‘ālî Kâbûs bin Veşmgîr’in

[235] şî‘r

قُلْ لِلذِّي بِصُرُوفِ الدَّهْرِ عَيْرَنَا *** هَلْ حَارَبَ الدَّهْرُ إِلَّا مَنْ لَهُ خَطَرُ

أَمَّا تَرَى الْبَحْرَ يَغْلُو فَوْقَهُ جَيْفٌ *** وَيَسْتَقَرُّ بِأَقْصَى قَعْرِ الدُّرِّ

Lisānımızda mişālî Rāğîb Paşa -merhûm-uñ:

[CXLV] şî‘r

nākış olmaz feyz-i zātî telhî-i eyyāmdan *** bâde telhî oldukça artar neş’esi kuvvetlenür

lâl olur elbet zebân-ı hāme-i pîçîde-müy *** kılca gamdan tab‘-ı erbâb-ı sühân ‘illetlenür

ve-lehû eydan:

[CXLVI]

küy-ı fenāya şevk ile püyân olub gider *** güyâ gelen bu dehre peşîmân olub gider

Fuzûlî:

[CXLVII] beyt

küh-ken Şîrîn’e öz nakşın çeküb virmiş firîb *** gör ne cāhildür yonar taşdan özine bir rakîb

‘Avnî Beg‘iñ:

[CXLVIII] beyt

aḥkām-ı każā mevķi‘-i taḥķîķe gelince *** hîç kimse ḥaķîķatde güneḥ-kār bulunmaz

Re’îsü’l-küttâb Ḥayrî Efendî‘niñ:

[CXLIX] beyt

şüst ü şū-yı eşk ile gitmez gözümden ‘aks-i ruḥ *** âb ile kim şu‘le-i yāķūtî tesķîn eylemiş

Sābit‘iñ:

[CL] beyt

ikisi birdür mu‘azzeb eylemekde ādemi *** kevkebi mes‘ūd düşmen ṭālî‘i menḥûs dōst

ve-lehū eydan:

[CLI]beyt

meydāna geldi na‘ş-ı raķīb-i nemīme-sāz *** kıldım huzūr-ı kalb ile ‘ömrümde bir namāz

Şā‘ir-i āharīn:

[CLII] şî‘r

Yūsuf gibi envā‘-ı miḥen çekmege mevķūf *** āsān degil iḥvāna veliyyü’n-ni‘am olmak

Şā‘iriñ şu şî‘ri gibi:

[CLIII] şî‘r

alur raķibi o meh-pāre bezm-gāha gelür *** gelürse de bize devlet ma‘a’l-kerāhe gelür

Münif’in:

[CLIV] beyt

gözümle ol perīniñ āfitāb-i tal‘atın gördüm *** bugün ben merdüm-i çeşmüñ bir insāniyyetin gördüm

Şeyḥü’l-İslām Es‘ad Efendi‘niñ:

[CLV] beyt

şabā var ol ṭabīb-i cāna bīmār oldıgım söyle *** beni bir kerre görmek aña şıķlet gelmesün gelsün

Yūsri‘niñ:

[CLVI] beyt

kāse-i metrūk-i mey reng-i lebinden bellidür *** müflisüñ evvelki ḥālī meşrebinden bellidür

Şāhib Piri-zāde‘niñ:

[CLVII] beyt

ḥaṭādur intiḥāb-ı cāy-ı būse rüy-ı dilberden *** gönül şahn-ı ḥarīm-i Ka‘be‘de miḥrābı neylersin

Nābī‘niñ:

[CLVIII] beyt

dünyā-perestüñ añlamışuz secde-gāhını *** pür-naķş-ı sîm ü zer niçe seccāde görmüşüz

Seyyid Vehbī‘niñ:

[CLIX] beyt

zülfüñ degil mi böyle perişān iden beni *** āsūde olmasun o daħi rūzgārdan

Hāfız-ı ‘Acem‘iñ:

[CLX] beyt

bāde ħallinde ‘aceb bir ħile buldum gūş idüñ *** mest oluñ teklif sāķıķ olsun andan nūs idüñ

Fā’izī‘niñ:

[CLXI] beyt

Ķays’ı gör Mecnūn iken ‘ālemde şöhet-girdür *** ħiç seni bir kimse yād eyler mi ‘ākıldür deyu

Hüdāyī‘niñ:

[CLXII] beyt

ħırлаşur bir lāşeye üşmiş niçe yüz biñ kilāb *** biz de pay almaķ içün geldik bu ğavġā üstine

li-muħarririħi:

[CLXIII] beyt

şanma bî-renc pezîrā-yı ħuşul ola emel *** sîne çāk olmayıcaķ kāküle irmez şāne

ve-lehū eydan:

[CLXIV]

yāruñ ħayāl-i rūyi muşavver gönülde hep *** rü’yādaki mişāl ħayālün ħayālidür

‘Ārif Süleymān Beg‘iñ:

[CLXV] beyt

ıẓtırāb-ı ḥāl bādī-i sükūnet oldığı *** tıfl iken ma‘lūmum oldı cünbiş-i gehvāreden

Ġarībī-i Erbilī‘niñ:

[CLXVI] beyt

yāruñ ruḥ-ı zībāsın āyīneye beñzetdüm *** vāh vāh ne ḥaṭā itdüm ayı neye beñzetdüm

Fārsī‘de ḥüsn-i iḥtirā‘a mişāl Vaḥīd-i Ṭāhir‘iñ:

[lxxxiv] beyt

چنان کز سنگ و آهن آتش سوزان شود پیدا *** زنی گر هر دو عالم را بهم جانان شود پیدا

Şā‘ib‘iñ:

[lxxxv] beyt

معیارِ دوستان دغلِ روزِ حاجت است *** قرضی برسم تجربه از دوستان طلب

Erşed-i Kāzirūnī‘niñ:

[lxxxvi] beyt

ز هجر تلخترِ آبی نداشت جامِ سپهر *** و گر نه دستِ قضا در گلوئی ما میریخت

Sa‘dī‘niñ:

[lxxxvii] beyt

مرا بمرگِ عدو جایِ شادمانی نیست *** که زندگانی^۲ ما نیز جاودانی نیست

Kākā-yı Kāzvīnī:

[lxxxviii] beyt

گل همان به که بیک حرف نیندازد گوش *** و نه دردِ سرِ مرغان چمن بسیار است

Kelīm‘iñ:

[lxxxix] beyt

یک مرغِ فارغُ البال در این چمن ندیدم *** در قیدِ دام اگر نیست در قیدِ آشیانست

Hüsn-i İttibāʿ

Hüsn-i ittibāʿ, diğeriñ ihtirāʿ itdiği bir maʿnāya tebʿiyyet idüb incaḳ maʿnā-yı mezkûrñ lafzını ihtişār veyāḥūd veznini kısaltmak yāḥūd elfāzına ʿuzûbet vermek veʿl-hāşıl envāʿ-ı bedīʿden bir nevʿ ile taḥliye itmege dirler.

Lākin eger ittibāʿ itdiği maẓmūnuñ elfāzına ʿuzûbet virüb envāʿ-ı bedīʿden bir nevʿ ile taḥliye idemezse *ḥüsn-i ittibāʿ* denilmeyüb yalnız **ittibāʿ** dinilür.

Hüsn-i ittibāʿa mişāl Ebî Nüvās'ın Cerīr'e şu ḥüsn-i ittibāʿı gibi. Nitekim fuḥūl-i şuʿarā-yı ʿArab'dan Cerīr mensûb oldığı benî Temīm kabīlesi hakkında fāḥren demişdir:

[236] şîr

إِذَا غَضِبْتُ عَلَيْكَ بُنُو تَمِيمٍ *** حَسَبَتِ النَّاسَ كُلَّهُمْ غَضَابًا

Ebî Nüvās maʿnā-yı mezkûrı fāḥrdan medḥe naḳl iderek demişdir:

[237] şîr

وَلَيْسَ عَلَى اللَّهِ بِمُسْتَنْكَرٍ *** أَنْ يَجْمَعَ الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ

Şāʿir-i mezkûr ḳaşr-ı vezn ve ḥüsn-i sebk ve kezā kelāmı zanndan yaḳîne çıkarmak gibi muḥassināt ile Cerīr'e ittibāʿda sebk itmiştir. Bunlardan başḳa Cerīr'in beytde olan «ناس» lafzından «عالم» dahā eʿammdır.

Lisānımızda ittibāʿa mişāl, Fuzûlî'ye âtideki ittibāʿ gibi:

[f] şî'r

وصلك بكا حیات وبرر فرقتك ممات *** سُبْحَانَ خَالِقِي «خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاتُ»⁵⁰⁴

Mişāl li-muḥarririhi:

[CLXVII] şî'r

*dil-mürdegān-ı hicre virür vuşlatuñ ḥayāt *** uşşāka nīm nigāhuñ olur ḥüsn-i iltifāt*

Tensik

Tensik, nāzım veyā nāsir nazm u neşrde bir takım ebyāt veyā kelimāt irād ider ki ḥüsn-i tertib üzere mütevālī olalar; bir vechle ki ‘ale’l-infirād zıkr olunsalar bile ma‘nāda müstaḳill olalar. Meşelā Ebī Nüvās‘ın:

[238] şî'r

وَإِذَا جَلَسْتُ إِلَى الْمُدَامِ وَشُرِبَهَا *** فَاجْعَلْ حَدِيثَكَ كُلَّهُ فِي الْكَاسِ

وَإِذَا نَزَعْتَ عَنِ الْعَوَايَةِ فَلْيَكُنْ *** لِلَّهِ ذَاكَ النَّزْعُ لَا لِلنَّاسِ

Şā‘ir diyor ki: “Şürb-i mey içün bezm-i işretde oturduğıñ vaktde bütün sözüñ sāğar u mināya müte‘allik olsun ve gavāyetden nefsinı çekdigiñ vaktde nāsa riyyā içün olmayub belki cenāb-ı Haḳḳ içün olsun.”

Fārsi’de mişālī:

[xc] rubā‘ī

خیز و غنیمتِ شمار جنبشِ بادِ ربيع *** نالهٔ موزونِ مرغِ بویِ خوشِ لاله زار

وقتِ بهار است خیز تا بتماشا روم *** تکیه بر ایام نیست تا دگر آید بهار

[1] “vaşluñ baña ḥayāt virir firḳatüñ memāt”

⁵⁰⁴ Mülk Sûresi: 2.

Ta‘dīd

Nev‘-i mezkūrı imām-ı Faḥrū‘d-dīn-i Rāzī ve ḡayrılarını zikr itdikleri, *Ḥizānetü’l-Edeb* mü‘ellifi kitābında beyān idüb, şan‘at-ı mezkūr siyāk-ı vāḥid üzere münferid olan esmā’ u elfāzı ikā‘ itmekdir.

Meşelā kavluhū -te‘ālā-: « وَلَنَبْلُوَنَّكُمْ بِشَيْءٍ مِّنَ الْخَوْفِ وَالْجُوعِ وَنَقْصٍ مِّنَ الْأَمْوَالِ وَالْأَنْفُسِ »⁵⁰⁵. Nazmen mişāl Ebi’ṭ-Ṭayyib-i Mütenebbi’niñ şu şi‘r-i belīḡi gibi:

[239] şi‘r

الْحَيْلُ وَاللَّيْلُ وَالْبَيْدَاءُ تَعْرِفُنِي *** وَالسَّيْفُ وَالرُّمْحُ وَالْقِرْطَاسُ وَالْقَلَمُ

Şi‘r-i mezkūr kendüsiniñ helākine sebep olmuştur. Şöyle ki:

Merķūm, bilāld-ı Fārs’dan Bağdād’a teveccüh eyledikde, eşnā-yı rāhda, Fātik ibn Ebī Cehl el-Esedī etbā‘ıyla mezbūruñ yoluna indi. Mütenebbi’ daḡı yanında bulunan kimesnelerle muḡārebe vü muḡāteleye şürū‘ eylediler. Āḡir-i kār mezbūr ve oḡlı Muḡassed ve ḡulāmı Müfliḡ ol varṭadan necāt bulamayub katl olundılar.

Vefeyātü’l-A‘yāmmü’ellifi İbn Ḥallikān *Umde* nām kitābıñ “Mazārr u Menāfi‘-i Şi‘r” bābından naklen dir ki:

Mütenebbi’ ḡaşmıñ ḡalebesini müşāhede eyledikde ḡarārı firāra tebdīl eylemişdir. Lākin diḡer ḡulām-ı mezbūre:

“*Sen miyān-i iḡvānda mübāḡāt idüb bu şi‘r ile terāne-perdāz oluyor idiñ. Şimdi firār eyledigiñ şüretde bir daḡı ḡalka ne yüz ile baḡacaḡsıñ?*”
didikde, Mütenebbi’ ḡulāma ḡiṭāben:

⁵⁰⁵ Bakara Sûresi: 155.

“قَاتَلَكَ اللهُ, benim katlime sebep olduñ.” deyüb girü döndi. Ve haşma haml idüb helāk oluncaya kadar muḳāteleye uğraşdı. Vak‘a-i mezkûre üç yüz elli dört Ramazânında vāḳi‘ olmuşdur.

[Mütenebbî (ö. 354/965)]

Şā‘ir-i mezkûr Kûfe ahālīsinden olub eyyām-ı şabā vü ‘unfuvān-ı şebābında kesb-i kemāl için eṭrāf u eknāfa seyāhat idüb fūnūn-ı ‘Arabiyye vü ‘ulūm-ı edebiyeden ḥā‘iz-i ḥazẓ-ı evfā ve fā‘iz-i ḳadḥ-ı mu‘allā olmuşdı.

Ve luḡāt-ı ‘Arabiyyeyi bir vechle ḥıfẓ u itḳān eylemişdi ki her ne su‘āl olunsa kelām-ı ‘Arab’dan nazm u neşrle istiḥād idüb cevāb virmesi muḳarrer idi.

Mütenebbî’niñ eş‘arı ḡāyet meşhûr olub üdebā-yı eslāf mezbûruñ dīvānınıñ şerḥine ziyāde tekayyüd-i i‘tibār itmişlerdir. Ḥattā fuṣalādan ba‘zısı dimişdir ki: “*Mütenebbî dīvānınıñ şürûḥundan kırk şerḥe zafer buldum.*”

Mezbûra Mütenebbî denildiginiñ sebebi Semāve bâdiyesinde iddi‘ā-i nübüvvet idüb benî Kelb‘den ve ḡayrı ḳabāyilden çok kimesne mezbûra mütāba‘atla sergeşte-i bâdiye-i ḳalālet olmuşlardır. Mısr ḥükm-dārı iḥşîd tarafından Ḥumş ḥākimi olan Lü‘lû’ nām kimesne mezbûruñ üzerine ‘asker çeküb cem‘iyyetini perîşān ve kendüsini esīr-i bend ü zindān eyledi. Müddet-i medīde ḥabsden şoñra tevbe virdirüb āzād eyledi.

Ba‘dehū üç yüz otuz yedi senesinde mālîk-i Şām olan Emīr Seyfû’d-devle-i Ḥamdānī‘ye intisāb idüb bir niçe zamān müşārun-ileyhiñ şoḥbetinde olduğdan şoñra Mısr‘a teveccüh eyledi.

Hâkim-i Mısr olan Kâfir‘a intisâb idüb Mısr‘dan bilâd-ı Fars’a firâr iderek orada daği bir müddet ‘Aḡudü’-d-devle‘ye medḡ ü sitâyiş idüb cevâ’iz-i keşîreye mazḡar olduḡdan soñra bālâda zıkr itdigimiz üzere ‘Irâḡ‘a teveccüh idüb eḡnâ-yı rāhda helâk oldu.

Vefeyâtü’l-A‘yân‘da merḡūmuñ Seyfü’-d-devle nezdinden müfâraḡatiniñ sebebi bu vechle muḡarrerdur ki:

Hük-m-dâr-ı müşârun-ileyhiñ meclisine her gice fuḡalâ vü erbâb-ı ma‘ârif cem‘ olub ḡuzûrunda müzâkere-i ‘ulûm olunurdu.

Bir gice meclis-i mezbûrda kibâr-ı nuḡâtdan İbn Ḥâleveyh ile Mütenebbî miyânında mübâḡese münâza‘aya ve münâza‘a muşâveleye münce olduḡda İbn Ḥâleveyh şıḡrayub -Yanında bir miftāḡ var idi.- Mütenebbî’niñ ḡehresine urdu ve alnını şaḡḡ idüb ḡan revân oldu. Bu vaḡ‘adan Mütenebbî Seyfü’-d-devle‘ye ḡâḡır-mānde olub Mısr‘a teveccüh itdi.

Biz gelelim şadedimize, kezâlik nev‘-i mezkûra mişāl şâ‘iriñ na‘t-ı nebevîde olan şu şî‘ri gibi:

[240] şî‘r

يَا خَاتَمَ الرُّسُلِ يَا مَنْ عِلْمُهُ عَلَمٌ *** وَالْعَدْلُ وَالْفَضْلُ وَالْإِيْقَاءُ وَالذِّمَم

Lisânımızda nev‘-i mezkûra mişāl li-muḡarririhî:

[CLXVIII] beyt

*cihānı eyledi iḡyā me‘āşir-i keremi *** seḡāsı ‘adli kemāli berā‘at-ı himemi*

[İ'tilâf]

Lafzıñ Ma'nā ile İ'tilāfı

Lafzıñ ma'nā ile i'tilāfı aña dirler ki ma'ānī-i maqşūdeniñ elfāzı ma'ānī-i mezkūreye lāyık ola. Meşelā ma'nā qalın olursa lafz dañı qalın olmalı. Ma'nā raķıķ olursa lafz dañı raķıķ olmalı. Meşelā Firdevsī -merhūm-uñ:

[xci] beyt

چو فردا بر آید بلند آفتاب *** من و گرز و میدانِ افراسیاب

Beyt-i mezkūra diķķat olunsa elfāzıñ cezāleti ma'nā ile mūtenāsib oldıǵı hiss olunur. Elfāz ile ma'nānıñ riķķatine mişāl *Penc Genc* şāhibi Nizāmī'niñ:

[xcii] beyt

چنان می شد بزیرِ درعها تیر *** که زیرِ پرّه گل باد شبگیر

İşte şu iki beyte diķķat olunsa elfāz ve ma'ānīniñ cezālet ü riķķati münfehim olur. Qaldı ki aşaǵıda dañı tafşıl olunacaǵı üzere bir şā'ir mūmkın oldıǵı qadar qalın ve metin elfāz ittihāz itmelidir.

Ve elfāz-ı 'Arabiyye'niñ cezāletde daħl-i 'azāmi vardır faķať tabi'atıñ da bunda medħal-i küllisi oldıǵı mūnker degildir. Meşelā ser-ā-pā *Şeh-nāme*'yi arasañ bir lafz-ı raķıķ bulamadıǵıñ gibi bütün *Penc Genc*'i tettebbü' itsen bir beyt-i cezīl bulamazsın. Nev'-i mezkūra 'Arabī'de mişāl na't-i nebevīde:

[241] şī'r

تَأَلَّفَ اللَّفْظُ وَالْمَعْنَى مَذْحَجَتَهُ *** وَالْجِسْمُ عِنْدِي بَعِيرُ الرُّوحِ لَمْ يَنْقُصْ

Lisānımızda lafzıñ ma'nā ile i'tilāfına mişāl li-muħarririhi:

[CLXIX] şî'r

şafha-i sa'y u 'amel kāsīd ü nāçīz kalur *** çekmese müñşî-i 'ālem aña tuğrā-yı cevāz

Kezā şā'iriñ:

[CLXX] beyt

sipihriñ cünbiş-i devri hilāf-ı müdde'ādur hep *** dirīgā tālî-i erbāb-ı dil naḥs-āşnādur hep

Fārsî'de mişālî Ekber Şāh:

[xciii] beyt

شبنم مگو که بر ورق گل فتاده است *** کان قطرها ز دیده بلب فتاده است

Lafzîñ Vezn ile İ'tilāfî

Lafzîñ vezn ile i'tilāfî, kelimātîñ tām̄m olub şā'ir vezn içün kelimāt-ı mezkûrenîñ tenkîş ü tezyîdine veyāḥūd taqđīm ü te'ḥîri gibi şeylere muḫtarr olmamasına dirler. 'Arabî'de mişālî:

[242] şî'r

فِي ظِلِّ أَبْلَجٍ مَنْصُورٍ الْيَوَاءِ لَهُ *** عَدْلٌ يُؤَلَّفُ بَيْنَ الذِّئْبِ وَالْعَمَمِ

Lisānımızda mişālî şā'iriñ:

[CLXXI] beyt

kimdür bu rûzgārda āsûde-ḥāl olan *** tārîḥ-i sergûzeşt-i selef ezberümdedür

Fārsî'de mişālî Ḥ'acū'nuñ:

[xciv] beyt

پیش صاحب نظران ملک سلیمان بادست *** بلکه آنست سلیمان که ز غم آزاد است

Ma'nānıñ Vezn ile İ'tilāfı

Ma'nānıñ vezn ile i'tilāfı, ĩrād olunan ma'nāyı şā'ir veznde alb u tayır veyāhūd şihhatinden iħrāc itmek gibi hūşūşāt içün mużtarr olmamasına dinilür.

‘Arabīde mişālī Ebü'l-Feth-i Büstī‘niñ:

[243] şı‘r

إِنَّ الْأُمُورَ إِذَا دَنَتْ لِرِوَالِهَا *** فَشَوَاهِدُ الْإِدْبَارِ فِيهَا تَظْهَرُ

Lisānımızda mişālī Rāıb Paşa -merhūm-uñ:

[CLXXII] beyt

baht olmayınca hūsn-i tabī‘at neyi müfīd *** Şā‘ib de olsa halk haāsın arar bulur

Fārsī‘de mişāl:

[xcv] beyt

جواهری که بیفکند ساعدِ قلمش *** برند دست بدست از برای گردنِ حور

Lafzıñ lafz ile İ'tilāfı

Lafzıñ lafz ile i'tilāfı, nāım veyā nāiriñ iħtiyār itdigi elfā birbirlye mütenāsib olmasıdır. Meşelā Buhtürī‘niñ:

[244] beyt

كَالْقِسِيِّ الْمُعْطَفَاتِ بِلِ الْأَسْهُمِ *** الْمِزِيَّةِ بِلِ الْأَوْتَارِ

Şā‘ir za‘fından nāı deveyi avse teşbīh idüb ba‘dehū münāsebet-i lafziyyeye ri‘āyeten «سَهْم» ve «وَتَر» zıkr eyledi ki elfā-ı mezkūre cümlesi birbirlerine mütenāsibdir. Nitekim biz bu şı‘ri münāsebet-i āarla daı bālāda zıkr itmişdik.

Lisānımızda mişālī Ziyā Paşa -merhūm-uñ:

[CLXXIII] nazm

*görmeyen āsār-ı nīsānın bahār elden gider *** güller āhir rām olur ammā hezār elden gider*

Fārsī’de mişālî Fāhir‘iñ:

[xcvi] beyt

مشرب آینه داریم در آمیزش خلق *** روی ازهر که نه بینیم نگاهش نکنیم

Sühūlet

Sühūlet, lafzıñ tekellūf ve ta‘ķid ve sebkde ta‘assūfden berī olmasına denilüb şā‘iriñ irād itdiği elfāz kemāl-i sühūlet ü le‘āfetle şāhibiniñ hüsn-i ṭab‘ u sıhhat-i reviiyyetine delālet itmelidir. ‘Arabī’de mişālî:

[245] şî‘r

شوقی إِلَيْكَ شَدِيدٌ *** كَمَا عَلِمْتَ وَأَزِيدُ

وَكَيْفَ تُنَكِّرُ شَيْئًا *** بِهِ ضَمِيرُكَ يَشْهَدُ

Fārsī’de mişālî Ḥakīmü’d-dīn-i Enverī‘niñ:

[xcvii] şî‘r

گر دل و دست بحر و کان باشد *** دل و دستِ خدايگان باشد

Lisānımızda mişālî Riyāzī‘niñ:

[CLXXIV] şî‘r

*rūḥ-ı ma‘nā ğidā-yı cānumdur *** feyz-i kudsī tufeyl-i ḥ‘ānumdur*

*cism ü cān ile ‘ālem-i hünerem *** o zemīnüm bu āsmānumdur*

İhtirās

İhtirās, mütekellim irād itdiği ma‘nā ile daḥl ü ta‘arruż olacağını bildiginden andan kendüsini taḥlīş idecek bir ma‘nā irād itmesidir.

Furqān-ı Mecīd'de bunuñ mişāli kavluhū -te'ālā-: « اسْلُكْ يَدَكَ فِي جَيْبِكَ تَخْرُجُ بَيْضَاءَ »⁵⁰⁶. Burada cenāb-ı Hāḡḡ eliñ beyāzlığınıñ baraş ve-sā'ir aña beñzer 'illete ḡaml olunmasından ihtirāsen «مِنْ غَيْرِ سَوْءٍ» buyurmuşdur. 'Arabī'de nazmen mişāli:

[246] şî'r

حُبِّي لَهُ يَتَمَشَّى فِي الْمَفَاصِلِ قُلْ *** بِالْإِحْتِرَاسِ تَمَشِّي الْبُرْءِ فِي السَّقَمِ

Berā'at-ı Maṭlab

Berā'at-ı maṭlab, şā'ir elfāz-ı bārī'a ile memdūhı ta'zīm iderek maḡşūdını īmā vü telmiḡ idüb taşriḡ ü ilḡāddan ictināb itmelidir. 'Arabī'de nazmen mişāli Mütenebbi'niñ:

[247] şî'r

وَيَا نَفْسِ حَاجَاتُ وَفِيكَ فَطَانَةٌ *** سَكُونِي بَيَانُ عِنْدَهَا وَخَطَابُ

Ya'nî: “*Nefsde ḡacāt olub sende de o ḡacetleri derk idecek feṭānet vardır. Li-hāzā benim ḡacāt-ı mezḡūreyi 'arżdan sükūtum beyān u ḡiṭāb maḡāmındadır.*”

Lisānımızda mişāli li-muḡarririḡ:

[CLXXV] beyt

*ḡarīm-i ḡazretüñde 'arż-ı ḡacāta maḡal yoḡdur *** zāmīr-i tāb-nākūñ nükte-dān-ı rāz-ı aḡfādur*

⁵⁰⁶ Kasas Sûresi: 32.

Şâhit gösterilen ayet metinde «واسلك يدك في جيبك تخرج بيضاء من غير سوء آية أخرى» şeklinde geçmekte fakat *Kur'ân-ı Kerîm*'de böyle bir ayet bulunmamaktadır. Kasas Sûresi 32. ve Tâhâ Sûresi 22. ayetlere bakıldığında birbirine benzeyen bu ayetlerin başının ve sonunun metinde karıştırıldığı anlaşılmıştır. Müellifin kaynağı olan *Hizânetü'l-Edeb*'de Kasas Sûresi 32. Ayet yer aldığından yukarıda bu ayet yazıldı (İbn Hicce, *Hizânetü'l-Edeb* II, 486). Tâhâ Sûresi 22. Ayet ise şöyledir: «وَاضْمُمْ يَدَكَ إِلَىٰ جَنَاحِكَ . تَخْرُجُ بَيْضَاءَ مِنْ غَيْرِ سَوْءٍ آيَةٌ أُخْرَىٰ».

Fārsī'de mişāli:

[xcviii] beyt

احوال خویش عرضه نمودن چه حاجتست *** چون روشنست پیش تو ما فی الضمیر ما

Kezālik:

[xcix] beyt

که کرد از تو سؤالی بعمر خود که نکرد *** کف تو کیسه آتش ز مال مالا مال

İstidrāc

İstidrāc, mutaẓammın olduğu nükte-i bedī'a hasebiyle haşmı ilzām içün isti'māl olunan bir kelāma dinilür. Ve mücādil olan kimesne muğālaṭāt-ı kıyāsiyyede taşarruf itdiği gibi, edīb olan kimesne daḥi muğālaṭa-i ḥiṭābiyye demek olan bu şan'atda taşarruf itmesi lāzımdır. *Kur'ān-ı Kerīm*'de bu mişllü kelām-ı bedā'at-encāmıñ emşāli çokdur.

Ez-cümle: « وَقَالَ رَجُلٌ مُؤْمِنٌ مِنْ آلِ فِرْعَوْنَ يَكْتُمُ إِيمَانَهُ أَتَقْتُلُونَ رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ وَقَدْ جَاءَكُمْ بِالْبَيِّنَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ بِالسَّيِّئَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ وَإِنْ يَكُ كَاذِبًا فَعَلَيْهِ كَذِبُهُ وَإِنْ يَكُ صَادِقًا يُصِيبْكُمْ بَعْضُ الَّذِي يَعِدُكُمْ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي مَنْ هُوَ بِالسَّيِّئَاتِ مِنْ رَبِّكُمْ »⁵⁰⁷. Bu āyet-i celīleniñ müfādına dikkat it ki ne kadar laṭif ü bedī' vāқи' olmuşdur. Zīrā metn-i āyetde muḥarrer recül-i mü'min, kavm-i fir'avnı ihticāc ile ilzām ü iskāt iderek dimiş ki:

“Bu ādam -ya'nī cenāb-ı Mūsā -'aleyhi's-selām- ikiden ḥālī olmayub, eger nefsü'l-emrde kāzib ise kizbi kendüsine 'ā'id olub kimseye ta'addī ve tecāvüz itmez ve eger şādık ise aña ta'arruz itdigiñiz taḫdīrde size va'd itdiği ḥuṣūṣatıñ hīç olmazsa ba'zısı işābet ider.”

⁵⁰⁷ Gāfir Sûresi: 28.

-Ve kâ'il bu kavlinde kemâl derece hüsn-i edeb ü inşâfa ri'âyet idüb
bunuñla berâber kaç'en i'tirâza mahall kalmayacak şüretde kavm-i fir'avnı
ilzâm u iskât eylemiş olduğu metn-i âyetden müstebân olur.-

dimesi şan'at-ı istidrâc tarîkiyle haşmı iskâtdır.

Ve Yezîd-i pelîd'e hükümetiñ mefâzası hakkında Mu'aviye bin Ebî
Süfyân'ın kelâm-ı âtîsi daği şan'at-ı istidrâcdan ma'düddur. Şöyle ki:

Kütüb-i ahbârın beyânına göre Mu'aviye bin Ebî Süfyân, oğlu Yezîd'e
emâretiñ tefvîzi için cenâb-ı Hüseyin -radıya'llâhu 'anh- efendimize bu
vechle bast-ı makâl itdi ki:

*“Seniñ vâlideñ olan cenâb-ı Fâtıma, Yezîd'in vâlidesinden eşrefdir. Zîrâ
müşârun-ileyhâ binti Rasûlu'llâh iken o Kelb kabîlesinden bir mer'edir. Ve
sen ise bi'z-zât Yezîd'den niçe biñ kerre efdal olduğına iştibâh yokdur; kaldı
ki Yezîd'in pederi seniñ pederiñle bundan aqdem hükmlerini Allâh'a tefvîz
itdiklerinde hüküm anıñ (ya'nî kendüsiniñ) fazlına ta'alluk itmişdi.”*

Mu'aviye'niñ bu sözden ğarazı Vağ'a-i Şıffın'de ba'de'l-mürâfa'a hud'a ile
emâretiñ kendüsine hüküm olunub cenâb-ı 'Alî -kerrema'llâhu vecchê-nuñ hal'
olunması kaşıyyesidir. Mu'aviye'niñ bu sözi hağksızlığıyla berâber ilzâm u iskât-ı
haşm için pek ma'kül olduğu mahall-i iştibâh degildir.

Zîrâ mûmâ-ileyh bilür idi ki cenâb-ı 'Alî -radıya'llâhu 'anh-ın 'ulüvv-i
menziline nisbet kendüsi bir gedâ-yı kâse-be-kefden derece-i qadri dahâ pest olub
şeref-i şihriyyet-i Risâlet veyâhüd 'ilm ü diyânet veyâhüd İslâm'a gelmekde olan
sebkat şerefinden bahş itse mahcûb olacağını bildiginden bi't-tab' huşûşât-ı
mezküreniñ hiç birine ta'arruz itmeyüb nâ-çâr semend-i kelâmı cihet-i âğara sevğ

ile hikmet-i bālīga-i şamedānī muḳteżāsıyla neyl-i emāretle kendüsine ḥükm olundığını ele alarak anıñla ihticāca kıyām itdi.

Müsāvāt

Müsāvāt, lafzıñ ma‘nā ile bir vechle müsāvī olmasına dinilür ki gūyā qālīb gibi olub ne ziyāde ve ne nokşān ola. Ve āyāt-ı *Furkāniyye*’niñ ekşerisi bu üslūb-i bedī‘ üzere olub bālāda zıkr itdigimiz üzere *belāgat* iki kısım olub birisi *icāz*, dīgeri *itnāb* idi. Ma‘a-hāzā *müsāvāt* kısımeyn-i mezkūreyniñ ikisinde daḥi mu‘teberdir.

İcāza mişāl qavluhū -te‘ālā-: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ»⁵⁰⁸.

İtnāba mişāl: «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيهِ سُلْطَانًا فَلَا يَسْرِفُ فِي الْقَتْلِ»⁵⁰⁹.

Ve yine icāza mişāl: «خُذِ الْعَفْوَ وَأْمُرْ بِالْعُرْفِ وَأَعْرِضْ عَنِ الْجَاهِلِينَ»⁵¹⁰.

Ve kezā itnābda: «إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ»⁵¹¹.

Nazmen müsāvāta mişāl:

[248] *şir*

سُبْدِي لَكَ الْيَّامُ مَا كُنْتُ جَاهِلًا *** وَيَأْتِيكَ بِالْأَخْبَارِ مَنْ لَمْ تَزُودْ

Fārsi’de mişāli:

[c] *beyt*

دیدم و چیدم تمام رنگی و بوی نداشت *** میوه این چار باغ و گوهر این نه صدف

⁵⁰⁸ Bakara Sûresi: 2.

⁵⁰⁹ İsrâ’ Sûresi: 33.

⁵¹⁰ A’râf Sûresi: 199.

⁵¹¹ Nahl Sûresi: 90.

Lisānımızda mişālî ‘Ātîf’ın:

[CLXXVI] beyt

*feh̄m itmeyen deḡāyık-ı naḡş-ı şanāyî’i *** ‘ibret-sitān-ı ‘āleme a‘mā gelür gider*

Şeyhü’l-İslām ‘Ārif Hı̄kmet Beg -merhūm-uñ:

[CLXXVII] nazm

*mecbūr iden mezālîme erkān-ı devleti *** isrāf-ı bî-lüzūm u sefāhet degil midür*

*çeşm-i zevi’l-başā’ire her seng-i maḡbere *** mir’āt-ı şāf-ı çehre-i ‘ibret degil midür*

Kezālik ‘İzzet ‘Alî Paşa’nıñ:

[CLXXVIII] rubā’î

*şūret-peẓîr-i ma‘rifet olmaḡdadur hüner *** yoksa bu dehre niçe heyülā gelür gider*

*bulduḡca eşk-i dīde-i ter cūşış ü sükūn *** gūyā ki ceẓr ü medd ile deryā gelür gider*

Şan‘at-ı Tārīḡ

Bir vaḡ‘ayı müş‘ir olan sāl-i hicrīden birini ḡisāb-ı cüm̄mel ile beyān itmege dirler. Şan‘at-ı mezḡkūre fenn-i bedī‘den bile ma‘dūd olmadıḡı ḡālde soñradan bunā i‘tinā olunub ‘ādetā meḡāfil-i üdebāya bir büyük sermāye oldı.

Tārīḡiñ eñ muşanna‘ı oldur ki ta‘miye ile īrād oluna.

Meşelā Timur-i Leng, Yıldırım Bāyezīd’e ḡalebe itdikde müverriḡh̄inden biri «عُلبِتِ الرُّومُ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ»⁵¹² āyetini tārīḡ buldı.

⁵¹² Rûm Sûresi: 1, 2.

Şöyle ki «أَذَى الْأَرْضِ»da «ض» harfi olup müsemması olan «ضاد» murād olmağla hisāb-ı cümmelede ‘sekiz yüz beş’ dimekdir. Bu taqdīrde āyetiñ ma’nası “*Rūm’a sekiz yüz beşde galebe olundu.*”

Bir hammāmıñ bināsı içün «وَإِنْ كُنْتُمْ حُبًّا فَاطَّهَّرُوا»⁵¹³ āyetiniñ tārīḥ düşmesi teşādüfāt-ı ḥasenedir.

Ve bir köpriniñ tārīḥ i «الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»⁵¹⁴ düşmesi daḥi o kabīldendir.

Tārīḥiñ bir fā’idesi vardır ki o da erḳām ḥātırdā ḳalmayub bir ‘ibāreniñ zihnde ḥıfzı ise āsān oldığından zabt-ı vekāyi’ içün fā’idesi çokdur.

Meṣelā İstanbul’un fethine şā’iriñ didigi gibi:

[249] şî’r

رَامَ أَمْرَ الْفَتْحِ قَوْمٌ أَوْلُونَ *** حَاذَهُ بِالْغَضْرِ قَوْمٌ آخِرُونَ

Kelāmında «آخِرُونَ» lafzını tārīḥ düşürmekle bu ‘ibāre her zamān ḥātırdā ḳalacağından hisāb-ı ebced taṭbīḳ ile mü’eddāsı bulunur.

Kezālik Sultān Selīm-i Sānī’niñ cülūsına:

[250]

سَلِيمٌ تَوَلَّى الْمُلْكَ بَعْدَ سُلَيْمَانَ

191 76 121 446 140

mışra’ınıñ tārīḥ vāḳi’ oldığı gibi.

Kezālik Sultān ‘Osmān-ı Sānī’niñ şehādetine: «إِنَّ عُثْمَانَ شَهِيدٌ»;

⁵¹³ Mā’ide Sûresi: 6.

⁵¹⁴ Fātiha Sûresi: 6, Sâffât Sûresi: 118.

Sultān Murād Hān-ı Rābi‘iñ cülūsına: «مُرَاد خَانُ الْعَادِلِ» ‘ibāresiniñ tārīḥ vāḳi‘
oldığı gibi müşārūn-ileyh Sultān Murād zamānında Ka‘be-i Mu‘azzama’nıñ seyliden
ḥarābiyyetine İmām-ı Taberī‘niñ:

[251] şî‘r

سُئِلْتُ عَنْ سَيْلِ آتِي *** وَالْبَيْتُ مِنْهُ قَدْ سَقَطَ

مَتَى آتِي قُلْتُ لَهُمْ *** تَارِيخُهُ كَانَ غَلَطَ

Seyl-i mezkūruñ Ka‘be‘yi hedmine «غلط» lafzı tārīḥ vāḳi‘ olmuşdur.

Bu mişllü ‘ibārāt-ı muhtaşara ile olan tevārīḥ keşir olub taṭvilden ihtirāzen
bunuñla iktifāt idildi.

Ḥafī ḳalmaya ki İstanbul fethine ḳadar bizde Türkce mevzūn tārīḥ
söylenmeyüb feth-i mezkūr içün şu‘arādan biri:

[CLXXIX]

اهل دين استانبولى الدى جدال و جنك ايله

mışra‘ını tārīḥ düşürmüşdi. Andan şoñra mevzūn olarak güzel tārīḥ söylenmege
başlandı.

Manzūmen inşād olunan tārīḥiñ a‘lāsı oldur ki murād olunan ma‘nā
muvażzaḥan beyān olunub ḥaşvden sālim olmaḳdır. Meşelā şan‘at-ı tārīḥde pīşvā-yı
küll dinmege sezā olan Sürürī -merḥūm-uñ:

[CLXXX]

قهوه دن ايتدى سرورى توبه

[CLXXIX] “ehl-i dīn İstanbul’ı aldı cidāl ü ceng ile”

[CLXXX] “ḳahveden itdi Sürürī tevbe”

mıṣra‘ını kendüsiniñ kaḥveden tevbe itdigine tāriḥ düşürdigi gibi.

Vāṣıf’ın Vehhābī inhizāmına söylediği tāriḥdir:

[CLXXXI] *ba‘de’l-ebayāt*

بو تاريخك اوقويوب واصفا قل مژده حجاجه *** خوارج بيت عظمای خدادن اولديلر اخراج

‘İzzet Monla‘nıñ Belgrad қаşabasında ke‘enne su bendine söylediği tāriḥdir:

[CLXXXII] *ba‘de’l-ebayāt*

عزتا بندهسيم بنده ديدم تاريخك *** صولرى امرينه بند ايلدى شاه دوران

Zülālī nām kimesneniñ baḥren vaṭan-ı aṣlīsı olan Māverā’ü’n-nehr’e

‘azīmetine dā’ir Sürürī -merḥūm-uñ söylediği şu tāriḥ pek belīgīdir:

[CLXXXIII] *mıṣra‘*

زالالى ماوراء النهره دريادن روان اولدى

Kezālik çeşme haqqında şā‘iriñ:

[CLXXXIV]

لفظ ساغر طاس تمام تاريخدر

mıṣra‘ını tāriḥ düşürmesi teşādūfāt-ı ḥasenedendir.

Ve yine Sürürī‘niñ:

[CLXXXV]

مقيدزاده قيد تندن اطلاق ايلدى روحى

[CLXXXI] “bu tāriḥüñ okuyub Vāṣıfā kıl müjde ḥuccāca *** ḥavāric beyt-i ‘uẓmā-yı Ḥüdā’dan oldılar iḥrāc”

[CLXXXII] “‘İzzetā bendesiyem ben de didüm tāriḥin *** şuları emrine bend eyledi şāh-ı devrān”

[CLXXXIII] “Zülālī Māverā’ü’n-nehr’e deryādan revān oldı”

[CLXXXIV] “lafz-ı sāğēr ṭas tamām tāriḥdür”

[CLXXXV] “Muḳayyed-zāde ḳayd-ı tenden ıtlāḳ eyledi rūḥı”

Şafvet‘iñ:

[CLXXXVI]

قوشدی کاوی زاده بی کردونهٔ موته اجل

tārīḥleri gibi.

[CLXXXVI] “ḳoşdı Gāvī-zāde’yi gerdūne-i mevte ecel”

[III. KISIM: EDEBÎ TENKÎT TEORİLERİ]

Kelâmıñ Takṣîmi Beyânındadır

Beyândan müstağnî olduğu üzere *kelâm* iki kısım olup biri mensûr, diğeri manzûmdur.

[Kelâm-ı mensûr]

Kelâm-ı mensûr üç nev^ç olup nev^ç-i evvele *müreccez* ve şāniye *müsecca^ç* ve şālişe *neṣr-i ‘ādī* dinilir.

Neṣr-i müreccez oldur ki vezni olup kâfiyesi olmaya.

Neṣr-i müsecca^ç, bi'l-‘aks kâfiyesi olup vezni olmamaqdır.

Neṣr-i ‘ādī, oldur ki ne vezni ve ne kâfiyesi olsun.

Ve kâfiyesiz vezni *şîr* sayılmadığı gibi veznsiz kâfiye daḥi şîr ‘add olunmaz.

[Kelâm-ı manzûm]

Ve eger *kelâm* manzûm olursa sekiz kısma münkasem olup; kısım-ı evvel *gazel*, şānī *kaṣīde*, şāliṣ *nesīb*, rābi^ç *tercī^ç*, ḥāmis *rubā‘ī*, sādīs *ferd*, sābi^ç *meṣnevī*, şāmin *musammaṭ*dır.

[Gazel]

Ġazel, nihāyet on iki beyti tecāvüz itmemek üzere birinci beyti zūl-kāfiyeteyn olmak şartıyla inṣā olunan kelâm-ı manzûma dinilir. Ve *gazelde* ekṣeriya şā‘irler ma‘şūkuñ ḥüsnünden veyāḥūd kendü mācerā-yı ‘aşk u

sevdâlarından bahş iderlerse de ba‘zen de vaşf-ı bahâr ve sitâyiş-i hamr maķûlesi şeyleri hâvî olub ba‘zen de naşâyihle hikemiyyâtı şâmil olur.

‘Arabî’de gerek *gazel* ve gerek sâ’ir envâ‘-ı nazmıñ nihâyetinde şâ’ir kendi ismini zıkr itmek ‘âdet olmayub Fârsî’de dağı Şeyh Sa‘dî zamânına kadar uşûl-i mezkûr mer‘î olmadığı hâlde şâ’ir-i mûmâ-ileyhden sonra maķta‘-ı nazmda vaż‘-ı ism de’b olmuşdur. Lisânımızda ise huşûş-ı mezkûr kadîmden mer‘î olub her şâ’ir maķta‘da ismini zıkr itdigi dīvânlarda görölüyor.

‘Gazel’, luğat-ı ‘Arabî’de “güzel ‘avratlar sözi ve medh ü sitâyişleri” ma’nâsına olub ‘Arablar inşâd itdikleri gazellerinde hep tâ’ife-i nisâdan bahş itmeleriyle nazm-ı mezkûra *gazel* tesmiye itmişler. Lâkin soñradan *gazele* medh-i emârid dağı karışmağla mevzu‘un-lehinden çıkmışdır.

Kaşîde

On iki beytden nokşân olmayarak maţla‘ı zûl-kâfiyeteyn olmaķ şartıyla vezn ü kâfiyede müttehid birkaç beyte **kaşîde** tesmiye olunur. Ve ekşeriyâ kaşâyid medh veyâhûd zemm veyâhûd naşîhat ve umûr-ı sâ’ireyi hâvî olub lisân-ı Fârsî’de kaşîdeniñ nihâyeti yüz yigirmi beyt olub lâkin ‘Arabî’de hadd-i mu‘ayyeni yoķdur. Nitekim ‘Ömer ibnü’l-Fârız‘iñ kaşîde-i tâ’iyyesi beş yüz beytden ziyâdedir.

Nesîb

Maţla‘-ı kaşîdeden şâ’ir memdûhuñ medhine mübâderet idinceye degin olan ebyâta **nesîb** tesmiye olunur. Ve ebyât-ı mezkûre ekşeriyâ ma‘şûkanıñ hüsni veyâhûd kendüsiniñ beyân-ı ‘aşķ u sevdâsı veyâhûd vaşf-ı bahâr veyâ hâlinden şikâyet gibi şâ’iriñ tenşît-i hâtırını müstelzim şeyleri zıkr itmekdir. Ve ‘nesîb’

luġatde ‘teşbīb’ ma‘nāsına olub, ‘teşbīb’ eyyām-ı şebābıñ zikri ve maḥbūbuñ ḥüsniyle anıñ ‘aşkında kendüye vāķi’ olan ḥālī vaşf itmege dirler.

[Tercî’ ve terkîb]

Tercî’, tef‘îl vezninde ‘girü döndürmek’ ma‘nāsına olub iki kâfiyeli bir beyte taḥşîş olunmuş mütteḥidü’l-vezn ve’l-kâfiye birkaç beyte tesmiye olunur. Ve beyt-i muḥaşşaşa **tercî’** tesmiye olunub her tercî’de tekrār olunur. Egerçi tekrār olunmayub tebdîl olunursa **terkîb** dinilür.

Rubā‘î

Vezn ve kâfiyede mütteḥid iki beyte tesmiye olunur ki birinci beyti zü’l-kâfiyeteyn olur. Ve bu nev‘ şî‘r dört mısra‘dan ‘ibâret oldığıyçün **rubā‘î** tesmiye itmişler.

Kıṭ‘a

Mütteḥidü’l-vezn birkaç ebyāta tesmiye olunur ki maṭla‘ıñ yalnız bir kâfiyesi ola.

Ferd

Zü’l-kâfiyeteyn veyāḥūd kâfiye-i vāḥide ile bir beyte tesmiye olunur.

[Mesnevî]

Mütteḥidü’l-vezn ve her beytde kâfiyesi tebeddül ider bir takım ebyāta **meşnevî** tesmiye olunur.

Musammaṭ

Vezn ü kâfiyede mütteḥid bir takım mışraʿlara tesmiye olunur ki mışraʿ-ı aḥîr ile veznde mütteḥid olub lâkin kâfiyece muhtelif olalar. Mezkûr mışraʿlar dörtden ona kadar olub yaʿnî *murabbaʿ*, *muḥammes*, *müseddes*, *müsebbaʿ*, *müşemmen*, *mütessaʿ*, *muʿaşşer* envâʿını ḥâvî olur. Li-muḥarririhî:

[CLXXXVII] *musammaṭ-ı muḥammes*:

*bâḡ u rāḡa yine fer virdi gelüb faşl-ı bahār *** maḡdemiyle yere başt oldu niṭāʿ-ı jengār*

*şāḡ-sār üzere olub naḡme-serā şulşul u sār *** sāḡa-i bâḡda reftār iderek bîd ü çınār*

kıldılar fark-ı güle gevher-i şābāş nişār

*ʿālem-i pîr yine oldu meserretle cüvān *** oldu gülzār yine zînet ile reşk-i cinān*

*eşk-i ʿāşık gibi cevler olub eṭrāfā revān *** şāḡ-ı gül üzere konub bülbül ider āh u fiḡān*

ʿāşıkā derdin ider tāze bu dem şavt-ı hezār

*cāme-i sebze büründi yine deşt ü hāmūn *** kişt-zār oldu ṭarāvetle ser-ā-pā meşḡūn*

*jāle kondıkça olub verd-i terūn ḡüsni füzūn *** ʿarız-ı yâri görüb lāleler oldu dil-ḡūn*

ruy-ı dildārı görüb şanki kızardı gül-nār

*doldur ey sākî bu faşl içre baña bāde müdām *** fetvā-yı pîr-i muḡān ile peyāpey şuñ cām*

*rind-i şad-sāleye olur mı ‘aceb bāde ḥarām *** ko disün zāhid-i sālūs baña dūrd-āşām*

bāde şuñ sākī müdām itme tegāfūl zinhār

*fāhte şāḥ-ı dıraḥt üzere olub nağme-serā *** deşt ü kuh-sāra virür gulgule kebk-i şeydā*

*berg-i gül üzere kılar bülbül-i bîçāre nevā *** muṭribā sen de alub ‘ūdı kıl āheng-i ğinā*

tā ki dildār gelüb eyleye bezm içre qarār

*pek leṭāfetle hūbūb itmededür bād-ı nesīm *** geh emer ‘arız-ı şeb-būyı geh eyler telşīm*

*geh kılar şāḥ-ı güle nāz u tegāfūl ta‘līm *** gāh verd-i teri görünce olur şād u besīm*

geh çemen üzere kılar nukre-i eşcār nişār

*‘İzzetā māşīṭa-i şun‘-ı Hüdāvend-i Qadīr *** baḳ naşıl eyledi gül-geşt-i rebī‘i taşvīr*

*nāṭıka şāmit olur eylese vaşfin takrīr *** lāl olur ḥāme eger itse senāsın taḥrīr*

vāhime hā‘im olur itmese ‘aczini ikrār

‘İnde’l-Bülegā Maḳbūl Olan Kelām

‘İnde’l-bülegā maḳbūl olan *kelām*ñ şürūṭ-ı ‘adīdesi olub;

[Şart-1 evvel]

şart-1 evvel selāset, leṭāfet, metānet şıfatlarından bir şıfatla muttaşif olmasıdır.

Selāset

Kelāmın lisān üzere sühütle cereyān itmesine tesmiye olunur. ‘Arabī’de mişāli:

[252] şi‘r

وَإِنِّي وَإِنْ كُنْتُ ابْنُ آدَمَ صُورَةً *** فَلِي فِيهِ مَعْنَى شَاهِدٌ بِأُبُونِي

Fārsī’de mişāli:

[ci] beyt

در بر آینه طوطی صغتم داشته اند *** آنچه استاد ازل گفت بگو میگویم

Lisānımızda mişāli:

[CLXXXVIII] şi‘r

sermāye-i şā‘irān tükenmez *** dünyā tükenür yalan tükenmez

Metānet

Kelāmın levāzımından birisi kelāmın müfrağ olmasıdır. Ya‘nī öyle çekile urulur gibi tekellüfle hāşıl olmayub ṭabī‘ī ḳālīb-ı naẓma ifrāğ olunmaqdır. Ve naẓmda edātın az bulunması kelāmın *metāne*ne ‘alāmetdir. Ve kelāmda elfāz-ı ‘Arabīye’niñ keşretle bulunması ol kelāmın ziyādesiyle *metāne*ne sebep olur. Zīrā lisān-ı ‘Arabī’de elfāz-ı cezīle, elsine-i sā’ireden dahā ziyādedir. Meşelā İmru’ül-Ḳays’ın sitāyiş-i esb hakkında olan şu şi‘riñ mışra‘-ı şānisi gibi:

[253] şî'r

مَكْرٍ مَقْرٍ مُقْبِلٍ مُدْبِرٍ مَعًا *** كَجُلُودٍ صَخْرٍ حَطَّ السَّيْلُ مِنْ عَلٍ

Fārsī'de mişālî Ḥakīmü'd-dīn-i Enverī'niñ şu nazmı gibi:

[cii] nazm

سبابه بقرطِ قضا یک حرکت یافت *** شریانِ حسودِ تو و شریانِ بقم را

در نعره خناق آرد و در جلوه تشنج *** گر بآسِ تو یاری ندهد کوس و علم را

Lisānımızda mişālî Nef'î-i Erzrūmî'niñ:

[CLXXXIX]

bi-ḥamd'illāh yine döndi felek vefk-i murād üzere *** olurdu ḥāl pek müşkil kalaydı ger 'inād üzere

Lākin elfāz-ı cezīle kullanacağım deyu bir takım kelimāt-ı ġarībe isti'māl itmemelidir. *Kelimāt-ı ġarībe* iki kısım olub biri *ḳabīḥ* ve diğeri *ġarīb-i ḥasend*.

Ma'a-hāzā elfāzıñ ḥüsn ü ḳubḥı maḥall-i isti'māline göre teḥallüf ider. Meşelā çok elfāz-ı ḥasene vardır ki mü'ellif-i kelām anı mevḳi'iniñ ġayrısında isti'māl itdiginden ḥüsnden sāḳıṭ olmuştur ve çok elfāz-ı vaḥşıyye vardır ki mü'ellif-i kelām anı maḥallinde ve münāsebetle zıkr itdiginden ḳubḥı zā'il olur.

Ez-cümle ehl-i 'ilmiñ beyānına göre menba'-ı feşāḥat ü belāġat olan *Furḳān-ı Kerīm* iñ meşelā Ve'n-Necm Sûresinden «تِلْكَ إِذَا قَسَمَةُ ضِيرَى»⁵¹⁵ āyetinde «ضيرى» lafzına bakılsa nef's-i kelimedede bir ḥüsn olmayub ancak sûre-i mezkûreniñ āyâtı āḥirinde mezkûr olan sec'lerle bir vechle mütenāsiben vāḳi' olmuştur ki eğer anıñ yerinde kelime-i āḥar getirülse ḥüsn ü revnaḳda anıñ maḳāmına ḳā'im olmaz.

⁵¹⁵ Necm Sûresi: 22.

Nitekim buyurulmuşdur: ⁵¹⁶ «أَلَكُمُ الذَّكْرُ وَلَهُ الْأُنثَى ﴿٦﴾ تِلْكَ إِذًا قِسْمَةٌ ضِيزَى»⁵¹⁶. İmdi eger lafz-ı āḥar getirülse farzen «ضیزی» yerine «جائرة» yāḥūd «ظالمة» getirülse ma‘a-hāzā «جائرة» ve «الْكُمُ الذَّكْرُ وَلَهُ» lafzı elbette «ضیزی» lafzından aḥsendir. Ve bu taḳdīr üzere «أَلَكُمُ الذَّكْرُ وَلَهُ» denilse naẓm eski revnaḳını zā‘il idüb feṣāḥatden sāḳıṭ olacağı bedīhīdir.

İşte şu mebhāṣi zıkrden ġaraẓ mü‘ellif-i kelāmıñ derece-i mahāretine göre pek çok def‘a vuḳū‘ bulur ki elfāz-ı vaḥṣiyye, maḥallinde şarf olunursa kesb-i revnaḳ idüb kelimāt-ı me’nūsedden ziyāde sāmi‘aya ḥalāvet-baḥş olur.

Leṭāfet-i Kelām

Leṭāfet-i kelām, kelimātıñ nerm ü laṭīf olmasıyla berāber ḳalbe neṣāṭ-baḥş olmasına dirler. ‘Arabī’de mişāli:

[254] *şī‘r*

قُوهُ مَاءِ الْحَيَاةِ شَارِبِهِ *** خَضِرُ لَمْ يَصِلْ إِلَى الظُّلُمَاتِ

Fārsī’de mişāli:

[ciii] *beyt*

منمای چو آیینہ رخ خود همه کس را *** بشنو سخن من کہ اثرہاست نفس را

Lisānımızda mişāli şā‘iriñ:

[CXC] *beyt*

hem sīnesi pür-dāğ hem āvāzesi muḥriḳ *** neyden bilinür sūz muḥabbet neye dirler

⁵¹⁶ Necm Sûresi: 21, 22.

[Belâgatin merâtib-i selâsesi]

Ma'lûm ola ki *belâgat*, merâtib-i şelâse üzere olub 'a'lâ', 'evsaṭ', 'ednâ'dan 'ibâretdir. Merâtib-i mezkûreniñ her birerleriniñ daḥi üçer mertebesi vardır. Ve kelâm-ı Hâlîk'îñ cümlesi belâgatiñ mertebe-i a'lâsında vâkı'dır. Ve bu mertebe-i a'lânîñ daḥi vech-i mezkûr üzere 'a'lâ', 'evsaṭ' ve 'ednâ' olmak üzere üç mertebesi olub ⁵¹⁷ «يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَفُضِّي الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ» āyeti a'lâ mertebe-i belâgatiñ derece-i 'ulyâsında oldığı gibi. ⁵¹⁸ «تَبَّتْ يُدَا أَلِيَّ هَبٍ وَتَبَّ» sûresi daḥi a'lâ mertebe-i belâgatiñ ednâ mertebesindedir. Nitekim Seyyid Şerîf-i Cürċânî bu müdde'âyı mü'eyyid dimişdir:

[civ] rubā'î

در فصاحت در بلاغت کی بود یکسان سخن *** گرچه گوینده بود چون جاحظ و چون اصمعی

در کلام ایزد بیچون که وحی مُنزل است *** کی بود «تَبَّتْ يُدَا» مانند «يَا أَرْضُ ابْلَعِي»

[Selâset, metânet ve letâfet-i kelâmın üçer mertebesi]

Selâset, *metânet*, *letâfet-i kelâm* daḥi 'a'lâ', 'evsaṭ', 'ednâ' olmak üzere üçer mertebesi olub merâtib-i mezkûreden her biriniñ de yine üç mertebesi vardır. Biz yukarıdan berü envâ'-ı şelâse-i mezkûreyi ya'nî selâset ve metânet ve letâfet-i kelâmı ta'rîf idüb mişâller irâd itdigimizden zevk-i selîm ü ṭab'-ı müstaķîm aşḥâbı bir kelâmı gördükde envâ'-ı müzkûreyi sühûletle fark ider.

Hafî kalmaya ki *selâset* ile *metânet* bir kelâmda müctemi' olamayub lâkin *selâsetle letâfet* daḥi bir yerde cem' olması mümkündür.

⁵¹⁷ Hûd Sûresi: 44.

⁵¹⁸ Tebbet Sûresi: 1.

Selâsetle leṭāfetiñ bir yerde ictimā‘ına ‘Arabî’de mişāl Ebî Temmām‘ıñ şu şî‘ri gibi:

[255] şî‘r

يَرَى أَقْبَحَ الْأَشْيَاءِ أَوْبَةً أَمِلَ *** كَسَتْهُ يَدُ الْمَأْمُولِ كِسْوَةً خَائِبٍ
وَأَحْسَنُ مِنْ نُورٍ فَتَقَتِ الصَّبَا *** بَيَاضُ الْعَطَايَا فِي سَوَادِ الْمَطَالِبِ

Fārsî’de mişālî:

[cv] beyt

مراکز آتش عشقست شمع جان روشن *** چه غم ز باد فناگو بیا و جان می کن

Lisānımızda mişāl Fuzūlî -merhūm-uñ:

[CXCI] şî‘r

şabādan gül yüzünde sünbül-i pür-piç ü tâb oynar *** şanasın per açub gülşende bir müşkin gurâb oynar

hayâl-i ‘arızuñ cevlan ider bu çeşm-i pür-nemde *** nitekim mevcelenmiş şuda ‘aks-i âftâb oynar

[Şart-ı sâni: vezni]

‘İnde’l-büleğā bir kelāmıñ maḳbūl tutulmasınıñ şart-ı sânişi kelāmıñ ḥāvî olduğu fıkṛātdan fıkra-i sâniyyeniñ ekser-i kelimâtı, fıkra-i ūlā vezni üzere olmaḳdır.

Meşelā kavluhū -te‘ālā- «وَأَتَيْنَاهُمَا الْكِتَابَ الْمُسْتَقِيمَ ﴿٥١٩﴾ وَهَدَيْنَاهُمَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ»⁵¹⁹ gibi.

Ve bunuñla berāber eger kelāmıñ ḥāvî olduğu kelimātıñ ba‘zısı veyāḥūd cümlesi mütecānisetü’l-ḥurūf ya‘nî kelām-ı muraşşa‘ olursa dahā aḥsen olur.

Kelāmıñ ba‘zısı mütecānisetü’l-ḥurūf olduğına mişāl Mütenebbî‘niñ şu şî‘ri gibi:

⁵¹⁹ Sâffât Sûresi: 117, 118.

[256] şî'r

فَنَحْنُ فِي حَدَلٍ وَالزُّومُ فِي وَحَلٍ *** وَالْبَرْ فِي شُعْلٍ وَالْبَحْرُ فِي حَجَلٍ

Kelimâtîñ cümlesi muraşsa^c oldığına Fârsî'de mişâl:

[cvi] beyt

ای فلک را هوایِ قدرِ تو یار *** وای ملک را ثنایِ صدرِ تو کار

Lisânımızda mişal li-muḥarririhî:

[CXCI] beyt

erbâb-ı cehl şervet ü sāmān ile be-kām *** aşhâb-ı faẓl zücret ü ḥurmān ile be-dām

Şart-ı sâlis [fıkraların tertîbi]

Kelimâtı eñ hafîf olan fıkraları 'ibârede ilerüye geçürmekdir. Meşelâ “*cihāt-ı cihān-ı kerem ü 'ālem-i 'ulüvv-i himem*” gibi.

Şart-ı rābi^c [fıkraların müsâvâtı]

Kelāmîñ *fıkra*-i sâniyyesi keşret ü kıllet-i elfāẓda *fıkra*-i ūlāya müsāvî olmaqdır. Ve kelāmîñ maḳbûl olmasında bu ḥuşûşuñ medḥalı çokdur.

Meşelâ: «فَأَمَّا الْيَتِيمَ فَلَا تَنْهَرْ ۖ وَأَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ»⁵²⁰ gibi.

Kezâlik «وَالْعَادِيَاتِ ضَبْحًا ۖ فَالْمُورِيَاتِ قَدْحًا ۖ فَالْمُغِيرَاتِ صُبْحًا ۖ فَأَنْزَلَ بِهِ نَفْعًا ۖ فَوَسَطْنَ بِهِ ۖ جَمْعًا»⁵²¹ gibi.

Ancak ba'zen *fıkra*-i sâniyye *fıkra*-i ūlādan birkaç kelime dahâ ziyâde tavîl olur. 'Arabî'de gâh olur ki *fıkra*-i ūlā on kelimededen efzûn olub *fıkra*-i sâniyye andan iki üç kelime ziyâde olur.

⁵²⁰ Duhâ Sûresi: 9, 10.

⁵²¹ Âdiyât Sûresi: 1-5.

Meşelâ kavluhū -te‘ālā-: « لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ »⁵²² «بِالْمُؤْمِنِينَ رَءُوفٌ رَحِيمٌ ﴿٦٦﴾ فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَهُوَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ

āyetinde olduğu gibi.

Ve kelām-ı ‘Arabî’de ba‘zen olur ki bir *fiḳra* elli kelimeden ziyāde olur, Āyetü’l-Kürsî gibi. Ba‘zen yüz kelimeden ziyāde olur «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ»⁵²³ āyetinden «وَاللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»⁵²⁴ e kadar.

Lâkin lisânımızda *fiḳrât*-ı kelām ikiden dörde kadar aḥsen olub dördten ona kadar cā’izse de andan ötesi melāḥat dā’iresinden ḥurūc dimekdir. Ma‘a-hāzā lüzüm üzere olursa zarūrete mebnî demek olub o hâlde cā’izdir. Yoksa izhār-ı ma‘lūmāt veyāḥūd başka bir ġaraza mebnî mūcibsiz *taṭvīl-i kelām*ñ hiç bir ḥüsni yokdur. Belki maḳşad-ı aṣlî, müfīd ü muḥtaşar ‘ibārāt ile izhār-ı mā-fi’z-żamīrdır.

[Şart-ı hâmis: edâtın az bulunması]

Ve manzûm veyāḥūd menşûr olan *fiḳrât*-ı kelāmda edâtıñ az bulunmasına mezîd i‘tinā lâzımdır; bā-ḥuşuş edât-ı mezkûre ecnebî olursa. Meşelâ ‘bā’, ‘çü’, ‘çün’ ve ‘ğayr’, ‘hem’ gibi. Nitekim Fuzûlî -merḥûm-uñ:

[i] nazm

أَيُّدُ اللَّهِ فِي الْأَفَاقِ أَمَّنَ الْمُسْلِمِينَ *** با دوام دولت پابنده سلطان دین

نُورُ اللَّهِ فِي الْإِسْلَامِ مُصْبَحَ الْبَقَا *** با ثبات حشمت شاهنشیه روی زمین

Ebyāt-ı mezkûreniñ birinci mışra‘ları ne kadar faşîḥ ise ikinci mışra‘ları isti‘māl-i ‘bā’ ile ol kadar müstekrehdir.

⁵²² Tevbe Sûresi: 128, 129.

⁵²³ Bakara Sûresi: 282.

⁵²⁴ Bakara Sûresi: 282.

[Şart-1 sâdis: fıkra-i ahsenin te'ehhürü]

İki fıkrayı hâvî olan bir kelâmın fıkra-i ahseni hangisi olursa te'ehhür itmelidir. Zîrâ fıkra-i ulâ kıra'at olunduktan sonra hâtırda kalacak fıkra-i sâniyye olmağla selîs ü laţîf olduğu hâlde diğeriniñ 'aybını setr ider.

Şart-1 sâbi' [fıkraların ma'nâsı]

Fıkra-i sâniyyeniñ ma'nâsı fıkra-i ulâ ma'nâsınınñ ğayrı olmalıdır. Meşelâ *"Lehü'l-hamdu ve'l-minhü şimdi kâlâ-yı ma'ârifin keşreti vü metâ'-ı fezâ'iliñ vefreti zamânıdır."* denilse iki fıkrada ma'nâ bir olduğundan *taṭvîl* 'add olunur.

[Şart-1 sâmin: zarfların ictimâ'ı]

Şart-1 sâmin, oldur ki meşelâ 'üzere', 'üzerinde' ve 'içinde' ve 'anda' ve 'andan' ve 'bundan' gibi elfâzın bir mışra'da ve bir fıkrada ictimâ' itmemesidir. Zîrâ kelâmın za'f-ı terkîbine⁵²⁵ vü hüsn-i tertîbine münâfîdir.

Şart-1 tâsi' [sec']

Mümkinse tekellüfsüz sec'e ri'âyet itmelidir. Zîrâ kelâm-ı mensûrda sec' kelâm-ı mevzûnda kâfiye gibidir. Lâkin iltizâm-ı sec'de mübâlağa idüb sec' bulacağım deyu bir çehâr-yekde yazılacak kâğıdı bir iki sâ'atde yazmak ğâyet müstehcendir ve böyle olursa terki evlâdır.

Kelimât-ı Müsta'mele Beyânındadır

Kelime, kelâmın rükni olduğundan kelâmın redd ü kabûlünde anın hüsn ü kubhununñ dahl-i 'azîmi vardır. Kelimeniñ müstaḥsen ü maḳbûl tutulmasınınñ şürûṭundan;

⁵²⁵ Burada bir yüklem eksikliği olmalı, zira cümlede ifade edilmek istenen, söz konusu kelimelerin aynı cümlede toplanmasının, hüsn-i tertibe münâfi olarak zaaf-ı telif sebepli olacaktır.

Şart-1 evvel oldur ki kelime feşāhatle muttaşif olmaķ lāzımdır. Faşl-ı mahşūşunda kelime ve kelām-ı faşih ile belāgat-ı kelāmı zıkr itmişdik.

Şart-1 sānī, ba‘z kelimeler nefsu’l-emrde faşih daħi olsalar bile lisān-ı ‘avāmda müsta‘mel olduklarından anların isti‘mālinden tevakkī itmek lāzımdır. Meşelā merhūm Muştafa Paşa’nın bir ğazelinden:

[CXCI] ğazel

*bir hōş tekellüm eyler o āfet çıtırptır *** pek tatlı söyler itse de lüknet çıtırptır*

*Fındıklı zevkin itmişe beñzer o mest-i nāz *** ağızında tarz-ı şoħbet-i ‘işret çıtırptır*

Ġazel-i mezkūrda vāķi‘ ‘çıtırptır’ gibi elfāz-ı müstehceneyi isti‘māl itmek büleġāya ka‘en cā’iz degildir. Ve çünki elfāz, ma‘nānın zarfı meşābesinde olduğından bir ma‘nā ne kadar rengin olursa, hāvī olduğu lafz müstehcen olursa tabi‘i ma‘nāyı da bozar. Bunun için nāzım u nāşir için elfāz-ı müstehcene isti‘mālinden hāzer itmeleri lāzımdır.

Te‘essüf iderim ki paşa-yı müşārun ileyh ve emşāli gibi zevāt böyle ‘çıtırptır’lar ile şā‘irim deyu geçinmişler. Bir ādam şi‘r söylemezse ma‘yüb olmaz, lākin böyle şi‘r söylerse elbette ta‘yībe müsteħakk olur.

Şart-1 sāliş, elfāz-ı ‘Arabiyye’de üç harfden ziyāde āhirinde elif-i memdūde olursa tā ile cem‘inden hāzer eyleye. Meşelā «صَحْرَا»yı cem‘ idüb «صَحراوات» dimemelidir ‘şahrālar’ veyā «صَحاري» dimelidir.

Şart-1 rābi‘, bir lafz-ı müşterek zıkr itdikde ma‘nā-yı maķşūdı mübīn ü müş‘ir olan ķarīneyi zıkr itmekdir. Meşelā ‘ta‘zīr’ kelimesiniñ iki ma‘nāsı olub birisi

ta‘zīm ü ikrām ve birisi siyāset ü tehdīd ma‘nāsına olmağla bu iki ma‘nādan hangisi maḳṣūd ise anı müş‘ir olan ḳarīneyi zıkr itmek lāzımdır.

Şart-1 ḥāmis, dörtten ziyāde ḥarfī şāmil olub lisāna sıḳlet viren kelimāt-ı ‘Arabiyyeyi cem‘den ḥāzer eyleye. Meşelā ‘lekālīk’, ‘ḥavākīn’ ve ‘ḥavātīn’ gibi. ‘Ḥaḳāyık’ ve ‘deḳāyık’ bu maḳūleden degildir.

Şart-1 sādīs, nazm u neşrde elfāz-ı ecnebiyye isti‘mālinden ḥāzer ide. Zīrā elfāz-ı mezkūre bizim şīve-i lisānımıza tevāfuḳ itmediginden ‘ādetā cism-i kelāmda o maḳūle elfāz laḥm-i zā’id menzilesinde olur.

Şart-1 sābi‘, kelimāt-ı Türki evā’iline diḳḳat idüb eger ḥurūf-ı şaḳīle ise maşdarında ḳāf ve eger ḥafīfe ise kāf tahrīr ide.

Kezālīk kelimāt-ı Fārsī ve Türki āḥirine tā’-i maşdariyye-i ‘Arabiyye getürmeye. Meşelā ‘bendeḡiyyet’, ‘perişāniyyet’ ve emşālī gibi. Ba‘z-ı ḡalaṭāt-ı meşhūre vardır ki ref’i müte‘azzerdir. Meşelā ‘nezāket’ ve ‘germiyyet’ ve nezāyiri gibi.

Ve kezālīk ‘Arabī ve Fārsī elfāzını lisān-ı Türki’ye ve bi’l-‘aks Türki elfāzını ‘Arabī ve Fārsī elfāza muzāf ḳılmaya. Zīrā bu maḳūle ḡalaṭāt feşāḥati pek muḥilldir. Lākin ‘Arabī’niñ Fārsī’ye ve Fārsī’niñ ‘Arabī’ye izāfeti lā-be’sdir. Şimdi bunlar şöyle dursun luḡāt-ı ecnebīyi daḡi elfāz-ı Türki’ye muzāf itdikleri görölüyor.

Şart-1 sāmin, ba‘z-ı kelimāt vardır ki ḡalaṭ-ı maḥz olmalarıyla berāber öyle iştihār itdiklerinden “*Ben şaḡīḡhini okuyacağım.*” deyu ‘umūma muḡālefetde bulunmamalı. Meşelā ‘ḳandīl’ şaḡīḡi kesr-i ḳāf ile iken herkes feth ile ḳırā’at ider. Kezālīk ‘mendīl’ ve ‘kehānet’ kelimeleri daḡi şaḡīḡi kesr-i mīm ü kāf ile dir. Ve ‘felāḡet’ daḡi kesr-i fā ile dir. Ve ‘cemāziye’l-āḡir’iñ şaḡīḡi zamm-ı cīm ile iken

herkes feth ile kırā'at ider. Fārsī elfāzında daḥi bunuñ emşālī çok olub ez-cümle 'şekīb' kesr-i şīn ile telāffuzı şahīḥ iken feth ile okunur.

Şart-ı tāsī', lisāna şıḳlet virir kāffe-i elfāzıñ telaffuz u taḥrīrinden mücānebet lāzımdır. Meşelā 'itmek' maşdar olub ma'nā-yı maḳşūdı müfīd iken 'itmeklik' demek müstehcendir. Ve 'kullanılıyor' yerine 'isti'māl olunur' demek dahā evlādır. Zīrā *itnāb* muḥill-i feşāḥat olmayub telaffuza şıḳlet viren elfāz feşāḥati muḥilldir. Ve luḡāt-ı Efrenciyye'yi elbine-i şelāse luḡatı evveline veyā āḥirine götürüb de isti'māl etmek daḥi ḳaṭ'en cā'iz degildir. Meşelā 'politika-şinās' gibi. Bunuñ yerine 'mehāmm-şinās' veyāḥūd 'siyāsī' denilse yine ma'nā-yı maḳşūdı ifāde ider.

Şā'ir ve Münşīniñ Māhiyyeti

[Şā'irin māhiyyeti]

Şi'r söylemege raḡbet idecek zevāt 'Arabī ve Fārsī lisānlarını ḳavā'idıyla berāber ta'allüm idüb bā-ḥuşuş fenn-i belāḡata āşnā olarak luḡavī olmaları şart-ı a'zamdır.

Eslāf-ı şu'arāniñ dīvānlarını tettebbü' idüb anlarıñ eşeri üzere inşā'-i şī're sa'y itmeleri lāzımdır.

Fenn-i 'arūzda daḥi taḥşīl etmek cümle-i şerā'itdendir ki yapıdığı eş'arı fenn-i mezkūra 'arz idüb anıñla rāyicini kāsidinden fark ideler. Ve egerçi Türkī ve Fārsī eş'arı 'arūz ta'allüm olunmadan söylenmesi mümkün ise de lākin 'Arabī'de 'arūzsuz şī'r söylemek müte'assirdir.

Bu vechle fūnūn-ı edebiyyede kemāl olunduḡdan şoñra ṭabī'atıñ müsta'id olduḡı ḳadar inşā'-i şī'r fenā degilse de lākin bir iki kelām-ı manzūm söyleyeceğim

deyu h̄vāb u rāḥatını terk idüb eşheb-i ḥayālî bir ʔakım vādîlerde gizdirîş ‘abeşle iştigāldir. Nitekim Vehbî -merhūm- *Sūḥan Kaşîdesi*’nde ḥuşūs-ı mezkûrî müş‘ir demişdir:

[CXCIV] nazm

*şā‘ir oldur ki anuñ ḳalbîne Ḥassān gibi *** nefḥa-i Rūḥ-ı Emîn eyleye ilkā-yı sūḥan*

*Ḥüsrev-i mülk-i sūḥan aña dinür kim ḳalemi *** çeke menşūr-ı ḥayālâtına tuğrā-yı sūḥan*

Lākin beyān itdigimiz şürūṭuñ hîç biri bulunmayarak hemān saṭḥî bir ma‘lūmāt kesb idüb de inşā’-i şî‘r ile meşğūl olmaḳ ḥüsreden başḳa şey’i muntic olmaz. Ve zāten bir ādam evḳātını külliyyen şî‘re şarf itmek maḥz-ı ḥaṭa’ olub lākin iktisāb-ı kemālden soñra ba‘zen ḥāṭırda inşirāḥ olursa inşā’-i şî‘r fenā degilse de ‘aşrımızuñ şā‘irleri gibi bir āmed ü şüdle şî‘re başlayub yapıḳı bir ḡazel-i ser ü pāyı her maḥfelde çıkarub ḥalkı taşdî‘ itmek pek ‘abeşdir. Nitekim bu münāsebetle demişdim:

[CXCV] şî‘r

*söyleyenler çokdur ammā söylenenler söz degil *** söz odur kim ehl-i dil görse buña söz yok dîsün*

Evet, bir ādamıñ söylediḳi söz, söz ise zāyi‘ olmaz ve herkes anı bi’ṭ-ṭab‘ istimā‘a raḡbet idüb telezzüz ider. Nitekim şā‘ir demişdir:

[cvii] beyt

ز شعرٍ من دگران کامیاب و من محروم *** زبان چو گوش کجا لذتِ سخن یابد

Meşelā şu‘arā-yı ‘Arab’dan Mütenebbî ve Fereздаḳ ve Ma‘arri ve-sā’ir esātize-i şu‘arā geçeli biñ seneden ziyāde iken ḥālā dīvānları pīrāye-i maḥfel-i üdebā olub herkes anları istimā‘a raḡbet ider. Ve kezālik Fārsî’de ve lisānımızda

geçen esâtize-i şu‘arânîñ eserleri el-ân elsine-i hâşş u ‘āmma mütedāvil olub kıyāmete kadar herkes anları kırā’ate meyl ider. Bu ise kemāl sāyesindedir. Lākin mā-ḥaşale ma‘lūmâtı birkaç luğat olan müteşā‘irān şi‘rlerini yalnız kendüleri okuyub kendüleri istimā‘ iderler. Çünkü şî‘r üç kısım olub bir kısmı yazılıb beyne’n-nās tedāvül ider. Kısım-ı şānī istimā‘ olunub faqat tedāvül itmez kısım-ı şālīs ne istimā‘ olunub ne de tedāvül ider.

[Münşînin mâhiyeti]

Münşî, inşā idici ma‘nāsına olub luğatde ‘inşā’ ‘ibtidā’ ve ‘ḥalk’ ma‘nalarına gelür. Işılāḥda ‘inde’l-bülegā maqbûl olacak şüretde edā-yı ma‘nāya kâdir olana denilüb dört nev‘ üzeredir. Birincisine **münşî-i ḥakīkī** tesmiye olunub her ‘aşrda ancak ma‘dūd-ı kalīl bulunur.

Nev‘-i şānī oldur ki inşāya nefsinde iktidārı olmayub lākin eslāf-ı bülegānīñ āşarından ba‘z ‘ibāreler iktibās idüb birbirine rabṭ itmeğe muḳtedir olur. Bunuñla berāber ḥā’iz oldığı iktidār ḥasebiyle rabṭ u terkīb itdigi ‘ibārede selāset ü leṭāfet-i kelāma ri‘āyet daḥi ider.

Nev‘-i şālīs, fıkṛāt-ı müteferriḳa-i bülegāyı iktibās ile birbirine rabṭ idebilürse de lākin kıllet-i biḍā‘ası ḥasebiyle bi-ḥasebi’l-lafz metānet, selāset, leṭāfet-i kelāma ri‘āyet idemez.

Nev‘-i rābi‘, iktibās itdigi ‘ibārātı bile lāyıkıyla birbirine rabṭ idemeyenlerdir. Ve işbu aḳsām-ı selāşe-i ahīre aşḥābıñ eserlerinden isti‘dādları zāhirdir. Zīrā yazdıkları ‘ibāreleriñ ba‘zısını bülegānīñ kelāmlarıyla tezyīn idüb lākin ba‘z maḥallde bi’z-zarūr kendü qarīḥalarından daḥi bir şey qarışdıracaḳlarından anlarla iktibās itdikleri fıkṛāt birbiriyle muḳāyese olunduḳda selīḳaları zāhir olur.

Ve müteḳaddim̄in ʿindinde aḳṣām-ı ṣelāṣe-i-i mezkûreye **kâtib** tesmiye olunub lâkin ʿaşrımızda uşûl-i *inşâ* deḡiṣûb öyle uzun uzadıya muṣṭaliḥâne fıkrât-ı tavîle yazmak deʿb olmadığından şimdi biz aḳṣām-ı erbaʿaniñ cümlesine **kâtib** ve **muḥarrir** tesmiye ideriz.

Münṣî-i ḥaḳîḳide bulunması lâzım olan şürûṭ

Şart-ı evvel budur ki, *münṣîʾ-i ḥaḳîḳî* ṭabʿ-ı müstaḳîm ve fıkır-i selîm aşḥâbından olub sürʿat-i intikâl ve iḥrâz-ı cevâhir-i kemâl ile müṣârun-biʾl-benân olsun.

Şart-ı sâni fıkrât-ı kelâm-ı bûleḡâyı tettebbüʿ idüb nazm u neşreden herkesiñ derece-i iḳtidârını bile ki anıñla dūn olan merâtibden ihtirâz idüb kendü kelâmını derece-i aʿlâya işâl itmege saʿy itmelidir.

Şart-ı sālis, fuḫalânıñ eşʿâr-ı belîğalarını neşre tebdîl eyleye ki anıñla ʿibārât-ı mergûbe ile edâ-yı maʿnâya muḳtedir olsun. *Tārîḫ-i Mıṣr*ʼda muḥarrerdir ki Ḳāḏî-i Fāzıl-ı Mısrî evâʾil-i ḥâlinde dīvân-ı Mütenebbî ve Ebî Temmāmʼı tamâmen neşre taḥvîl itmişdi.

Ve *Menâzîrüʾl-İnşâ* şâḫibi meşhûr Ḥüʿace-i Cihân daḡı kendi taḥrîri üzere Enverî ve Kemâl-i İsmâʿîl ve Selmân-ı Sâvecî gibi fuḫûlîniñ ebḳâr-ı eşʿarlarını libâs-ı neşr ile tezyîn itmiştir.

Şart-ı râbiʿ, *münṣîʾ-i ḥaḳîḳî*niñ gencîne-i ḡatırı maḡzen-i ḡıfz-ı *Furḳân* olub egerḡı tamâmen ḡâfız olmazsa da ekṣer-i âyât-ı *Ḳurʾâmiyye* mürtesem-i levḡ-i zamîri olmalı ki vaḡt-i ihtiyâcda anlardan baʿzılarıyla istiṣḡâd itsün. Ve kezâlik eḡādîṣ-i nebeviyye ve bûleḡâ-yı şuʿarâniñ eşʿarından ve ḡikem-i menṣûreden ḡizâne-i ḡatırı meşḡûn olmaḡ lâzımdır.

Lâkin şimdiki uşûl-i *inşâda Furkân-ı Kerîm*’den âyet tahrîri veyâhûd eḥâdîs-i nebeviyye ile istiḥḥād uşûli cārî olmayub şu kadar ki ğayr-i resmî yazılan muḥerrerâtta ba‘z-ı eş‘âr-ı belîğa derci inşânıñ revnaķına bādî olur. Āyet ü ḥadîs tahrîri ise ta‘zîmde ‘adem-i mürâ‘âden ihtirâzen terki evlâdır.

Şart-ı hâmis ‘Arabî’de mezîdün-fîh olan kelimâta diĳķat itmeli ki luĳat-ı ‘Arabî’de hangi ma‘nâda isti‘mâl olunmuş ise yine o ma‘nâda isti‘mâl itmelidir. Zîrâ her yerde kavâ‘id-i şarfîyye ile kıyâs câ‘iz degildir.

Meşelâ «استقلال» lafzı gibi ki anıñ maşdarınıñ şülâsî-i mücerredesi «قَلَّة» olub ve «استفعال» bâbı ise ṭaleb içündür. Bu taķdîrde «استقلال» kıllet ṭaleb itmek ma‘nâsına olmaķ lâzımdır. Hâlbuki «استقلال»den murâd bu degildir.

Şart-ı sâdis cühelânıñ lisân u kalemlerinden şâyi‘ olan ğalaṭlar *münşî’-i ḥaķîķ*’niñ taķrîr ü tahrîrinde bulunmamaķ lâzımdır.

Meşelâ müfredi olmayub cem‘i meşhûr olan bir lafzıñ kıyâsen müfredini isti‘mâl itmek gibi. Nitekim ‘Arabî’de «أَرْجَاء» lafzı eṭrâf ma‘nâsına cem‘ olub müfredi müsta‘mel degildir. *Furkân-ı Kerîm*’de «وَالْمَلِكُ عَلَى أَرْجَائِهَا»⁵²⁶ âyetinde olduĳı gibi.

Ve bunuñ ‘aksi uyķuda vârid olan ḥayâl ma‘nâsına «طَيْف» kelimesi gibi. Bu da müfred olub cem‘i mesmû‘ degildir. Li-hâzâ kıyâsa teb‘iyyetle anı cem‘ itmek câ‘iz degildir. Ve ‘adem-i isti‘mâli ḥasebiyle «طُيُوف» denilse ṭabî‘at teneffür ider, lâkin «ضُيُوف» ve «سُيُوف» böyle olmayub müsta‘meldir.

⁵²⁶ Hâķka Sûresi: 17.

Ve kezālik «طَير» lafzı ki «طائر»iñ cem'idir. «صَحَب», «صَاحِب»iñ cem'i olduğı gibi. Ve ba'zıları «طَير»ı müfred zann iderler ve «طُيُور» ile «أَطْيَار»ı anıñ cem'i zann iderler, hālbuki cem'ü'l-cem' derler. Ve kezā 'ok' ma'nāsına olan «نَبَل» lafzı cem' olub müfredi kendüsinden hāric olarark «سَهْم» gelmiştir. Cem'ü'l-cem'i «نِبال» ve «أَنْبَال»dir. «نِساء» lafzı dağı böyle cem' olub kadınlar ma'nāsınadır. Ve müfredi anıñ lafzından gelmeyüb «إِمْرَأَة»dir. Li-hāzā münşī için lāzımdır ki elfāz u kelimātı tettebbü'den soñra isti'māl itsün ki yazdığı ibāreler ğalañdan sālīm olsun.

Şart-ı sâbi', üzerinde vāv-ı aşlī olan kelimātıñ üstüne vāv-ı 'āṭıfe getürmemekdir. Meşelā «عالم سرائر و واقف ضمائر» gibi. «واقف» kelimesinde zāten vāv olduğından üzerine bir vāv-ı āḥar getürmek memdūḥ 'add olunmaz. «واقف» kelimesini taḳdīm ve «عالم» kelimesini te'hīr lāzım olur tā ki maḥzur ref' olsun. Ve kezālik bir lafzıñ faraza «باغ» kelimesi üzerinde bā-yı aşlī olduğı hālide edāt için bā-yı āḥar getürmek mūcib-i tenāfüddür. Elfāz-ı sâ'ire dağı buña kıyās olunur.

Şart-ı sâmin, münşī ma'nā-yı maḳşūdı te'emmül idüb elfāz-ı kelāmı ma'nā-yı mezkūra muvāfık olacak şüretde isti'māl itmelidir. Bunuñ *Furḳān-ı Mecīd*'de mişālī: «مَا جَعَلَ اللَّهُ لِرَجُلٍ مِّن قَلْبَيْنِ فِيْ حَوْفِهِ»⁵²⁷. Ve maḥall-i āḥarda «رَبِّ إِنِّي نَذَرْتُ لَكَ مَا فِي بَطْنِي»⁵²⁸. Āyet-i ūlāda «خوف» ve āyet-i s̄ānīde «بطن» irād itmiş. Zīrā ḳalbe münāsib «خوف» kelimesi olub ve cenāb-ı Meryem'iñ maḳşūdı olan veledе «بطن» münāsibdir. Ve eger bi'l-'aks «خوف» yerinde «بطن» ve «بطن» yerinde «خوف» olsa idi cevāz ile berāber münāsebet-i tāmme kesb itmezdi.

⁵²⁷ Ahzāb Sûresi: 4.

⁵²⁸ İmrân Sûresi: 35.

Şart-ı tāsī‘ oldur ki *münşī* luğat-ı ‘Arabiyye ile ‘ilm-i şarf, naḥv, ma‘ānī, bedī‘, beyān gibi ‘ulūmda mahāreti olsun ki anlarla istedigı gibi inşā-yı terākīb-i belīgaya muḳtedir olsun. Zīrā ‘ilm-i inşā tamāmen ‘ulūm-ı edebıyyeniñ bilinmesine mütevaḳḳıf olub ansız mümkün degildir.

Bizim lisānımızın *şī‘r* ü *inşāsı* ise muṭlakā ‘Arabī ve Fārsī’ye muḥtāc olduğından ‘ulūm-ı mezkūreyi kemā-yelīḳu taḥşıl itmek lāzımdır.

Şi‘re Dā’ir Ma‘lūmāt-ı Tārīhiyye

[Arab]

E’imme-i luğatden Ebū ‘Ubeyde dir ki:

“Ya‘rub bin Ḳaḥṭān bin ‘Ābir bin Şāliḥ bin Erfahşed bin Nūḥ -‘aleyhi’s-selām- ki Ṭūfān‘dan soñra luğat-ı ‘Arab evlād-ı Nūḥ‘dan bunuñ zamānında aḳṭār-ı ‘āleme münteşir olmuşdur. Mūmā-ileyh hengām-ı tekellümünde kelāmını müsecca‘ īrād itmege ğāyet ḥariş idi. Bir gün bir mecma‘-ı nāsda lisānından muḳaffā vü mevzūn bir şī‘r şādır olmağla istimā‘ idenler bundan müte‘accib olmalarıyla: “*Bundan muḳaddem gerek senden ve gerekse sā’irden bu tarz üzere bir kelāmıñ şudūrını müşāhede itmedik.*” didiklerinde mūmā-ileyh: “*Ben daḥi bundan aḳdem ne kendi lisānımdan ve ne de sā’irinden böyle bir kelāmıñ şudūrını bilemiyorum.*” didi.”

Bu taḳdīrde ilk şī‘r söyleyen Ya‘rub olmaḳ iḳtiżā ider. Ma‘a-hāzā ‘ulemādan ba‘zları didiler ki:

“İbtidā şī‘riñ ḳā’ili Yemen ḳabileleriniñ ecdādı olan Eş‘ar bin Sebe’ olub ‘Arabiyyet’de faşīḥ ü belīg bir kimse olmağla ekşer kelāmı ḥilye-i vezn ü

kāfiyeden ‘ārī olmaz idi. Hattā kelām-ı manzūmuñ şi‘r ismiyle müsemma olması ibtidā kā’ili Eş‘ar olduğundan neş’et itmiştir” didiler.

Ve ba‘z-ı ‘ulemā, ibtidā-yı şi‘r Cürhüm bin Kahtān ve ba‘zları hażret-i Ādem -‘aleyhi’s-selām-a nisbet idüb hattā kütüb-i tevārihde müşārun-ileyhiñ oğlı Hābil’in vefātında mersīye tarīkiyle:

[257] şi‘r

تَغَيَّرَتِ الْبِلَادُ وَمَنْ عَلَيْهَا *** فَوَجَّهَ الْأَرْضَ مُعَبَّرٌ قَبِيحٌ

şi‘rini inşād itmiştir dirler.

[Yunan]

Ümem-i sā’ireye gelince Avrupalılar’ın zu‘munca ibtidā şi‘r söyleyen Heyodor-ı Yūnānī’dir⁵²⁹ ki mīlāddan biñ sene muḳaddem zuhūr itmiştir. Şānīyen Umirus nām şā’ir-i meşhūrdur ki mīlāddan dōkuz yüz sene muḳaddem zuhūr eylemiştir ki bi’l-cümle mü’ellefātı şi‘r ile dir. Şā’ir-i mezkūruñ ‘inde’l-‘Arab daḫi şöreti olduğundan şu‘arā-yı ‘Arab’dan İbn Şānī‘, dīvānında:

[258]

كَأَنِّي أُمِيرُوسُ لَدَيْنَ مُحَمَّدٍ

mışra‘ıyla şi‘rini şöretde Umirus’uñ şi‘rine teşbīh ile mübāhāt itmiştir. Şā’ir-i mūmā-ileyhiñ ‘Umīrūs’ didiği bildigimiz Homer’dır.

Yine mīlāddan takrīben yüz sene muḳaddem Hezyod nām şā’ir zuhūr idüb Yūnān lisānında ‘ilm-i zirā‘ati eñ evvel nazm eyleyen odur dirler. Ve bunlardan mā-

⁵²⁹ Metinde ismi «هيودور» olarak yazılan şair hakkında herhangi bir bilgi bulunamamıştır.

‘adā bilād-ı Yūnān‘da bir ʔakım ſu‘arā zuhūr idüb eſ‘ār u ʔaſāyidiñ envā‘ını iʔtirā‘ itdiler.

[Romalılar]

Romalılar miyānında ibtidā ſi‘r söyleyen Verçil nāmında bir ʔakīm olub Oğustus nām ʔayſer-i meſhūruñ fevku‘l-ḥadd in‘ām u iḥsānına mazḥar olmuſdur. Bundan ſoñra İſtas nāmında imparaʔor Domiṭanus⁵³⁰ ‘aſrında zuhūr itmiſdir ki ʔaſāyidi gāyet laṭīf ü faſīḥ imiſ. Bunlardan ſoñra Romalulardan pek ʔok belīg ü faſīḥ ſu‘arā zuhūr itmiſdir.

[Cezîretü'l-Arab]

Tevārîḥde muḥarrer oldıgı üzere Cezîretü'l-‘Arab‘da Sām bin Nūḥ -‘aleyhi’s-selām- evlādından eñ evvel tavaṭṭun iden ‘Arab-ı Bādiye dinmekle ma‘rūf Ṭasm ve Cedīs ʔabîleleri iki ṭā’ife-i müteferriḳa olub *Şerḥ-i Ḥamāse*‘de iſbu:

[259] beyt

أَتَيْنَا أَحَا طَسْمَ يَحْكُمُ بَيْنَنَا *** فَأَنْقَذَ حُكْمًا فِي هُزْنَلَةٍ ظَالِمَا
لِعُمْرِي لَقَدْ حَكَّمْتُ لَا مُتَوَرِّعًا *** وَلَا كُنْتُ فِيْمَنْ يُبْرِمُ الْحُكْمَ عَالِمَا

ſi‘ri ʔabā’il-i merḳūme sekenesinden Hüzeyle nām ḥāṭunuñ inſā-kerdesidir. Zamān-ı ʔadīmde ‘Arablar’ıñ feſāḥat u belāğat-ı ſi‘rde olan mahāretleri cihetiyle evḳāt-ı ḥamsede ba‘z-ı emākine cem‘ olub bey‘ u ſirā ve nazm u inſād-ı eſ‘ār iderlerdi.

⁵³⁰ Metinde دو سپافوس şeklinde yazılmış olmakla beraber bu isimde bir Roma imparatoru bulunmamaktadır. Şair Statius’a taç giydiren imparator Domitian’dır (James Smith Reid, “Statius, Publius Papinius,” *Encyclopædia Britannica*, New York: Cambridge Üniversitesi, 1911). İmparatorun adı *Ḳāmūsü’l-A‘lām*’da “Domiṭānus” şeklinde de yazılmıştır (*Ḳāmūsü’l-A‘lām*, Şemseddin Sâmi, İstanbul, 1306-1316, “Domityan” md.)

[Mu'allakât-ı Seb'a]

Eş'âr-ı mezkûreniñ eñ mu'tenâsı *Mu'allakât-ı Seb'a* nâmıyla ma'rûf olan kaşâ'id-i meşhûredir ki zamân-ı cähiliyyetde bâb-ı Ka'be'ye ta'lîk olunmuşlardı.

Bunlarıñ dağı eñ meşhûrı İmru'ül-Kays ibnü'l-Hucr-i Kindî'niñ baħr-ı tavîlden lâmiyye-i meksûresi olub;

ikincisi Tarafe ibnü'l-Abd el-Bekrî'niñ baħr-ı tavîlden dâliyye-i meksûresi.

Üçüncisi Züheyr bin Ebî Sülmâ el-Müzeynî'niñ baħr-ı mezkûrdan mîmiyye-i meksûresi.

Dördüncü Lebîd bin Rebî'a el-Âmirî -rağıya'llâhu 'anh-ıñ baħr-ı kâminden mîmiyye-i mazmûmesidir.

Beşincisi 'Amr ibn Kûlsûm et-Tağlibî'niñ vâfirden nûniyye-i meftûhasıdır.

Altıncısı 'Antere bin Şeddâd el-'Absî'niñ baħr-ı kâminden mîmiyye-i meksûresi.

Yedincisi Hâriş bin Hîllize-i Yeşküri'niñ baħr-ı hafîfden hemziyye-i mazmûmesidir.

[Şi'rın Şürût u Mukaddimâtı]

Ma'lûm ola ki ıanğı lisân üzere olursa şî'riñ bir çok şurût u muğaddimâtı olub bunlarsız şî'r söylenemez ve söylense dağı mağbûl olmaz.

Muğaddimât-ı mezkûreden **biri** şâ'ir söyleyecegi lisânıñ müfredât-ı kelimât u muştalahâtına vukûf-ı tâmmı olub elfâzıñ kısm-ı mergûb u faşîhini kısm-ı rekîk ü kabîhinden tefrîk idüb nazmda kelimâtıñ selîs ü laţîfini ihtiyâr itmek lâzımdır.

İkincisi ‘ilm-i ‘arūza kesb-i vuḳūf itmeli ki inṣā idecegi şi‘riñ vezninde naḳzı mūcib ḥalel olmaya.

Üçüncisi şu kitābda mevāzi‘-i ‘adīdede zıkr itdigimiz üzere ĩrād idecegiñ kelāmıñ sebk ü rabṭına i‘tinā idüb nazm idecegiñ eş‘arı ḳavā‘id-i fenn-i bedī‘ ü beyāna taṭbīḳ itmelidir.

Dördüncisi esātize-i şu‘arānıñ eserine ıktifā idüb anlarıñ tarz-ı ifādelerinden ‘udūl itmeyerek ḥāyīde olmuş ma‘ānī vü elfāzıñ ĩrādından ḥazer itmelidir.

Beşinci ĩrād-ı kelāmda ma‘nā-yı bāride ve teşbihāt-ı saḥīfe ve müste‘ārāt-ı ḡayr-i müsta‘mele ile ĩhāmāt-ı ḳabīḥa ve tekellüfāt-ı bī-sūddan ictināb itmelidir.

Altıncısı şā‘ir ibtidālarda inṣā itdigi şi‘ri aşḥāb-ı selīḳaya irā’e ile tehzīb ü taşḥīḥinde ḳuşūr itmemelidir.

‘Arūz

Şi‘r, mevzūn ve muḳaffā ve muḥayyel bir kelāma dinilür ki anıñ istimā‘ından ḳalb-i insānī yā münşerih veyāḥūd münḳabız olur. Ve mevzūn olduğından bir mīzāna muḥtācdır ki anıñla şaḥīḥi saḳīminden fark u temyīz oluna. İşte bu mīzāna ‘arūz tesmiye olunur.

‘Arūz aşlında ‘sütūn-ı ḥayme’ demek olub bir beytiñ mıṣra‘-ı evveliniñ rükn-i aḥīrine daḥi ‘arūz tesmiye iderler. Ve bir çadırıñ ḳıyāmı sütūn ile olduğu gibi beytiñ ḳıyāmı daḥi ol rükn ile olduğundan tesmiyede vech-i şebah budur.

Fenn-i *evzāna* daḥi *fenn-i ‘arūz* tesmiye itmeleri yā ma‘nā-yı mezkūra istināden olub veyāḥūd şi‘riñ ma‘rūzun-‘aleyhi olduğuyçün öyle ıtlāk olunmuş. Zīrā

şî'r taqî'î^c olunub fenn-i mezkûra 'arz olunur ki anıñla zâ'id ve nokşanı münfehim olur.

İki mışra'adan mürekkebe bir kelâma **beyt** dimeleri 'beyt-i şî'r'i, 'beyt-i şa'r'a teşbîhtir. Feth-i şî'n ile «شعر» kıl demek olub 'beyt-i şa'r' ol kıldan ma'mûl haymelere tesmiye olunur ki şahrâ-nişîn olan 'Arab ve ümem-i sâ'ire anıñ altında ikâmet iderler.

Mezkûr haymeleriñ ip ve sütûn ve evtâdı oldığı gibi beytiñ dağı *esbâb* ve *evtâd* ve *sütûm* vardır.

'Arûzda *sebeb* iki kısım olub biri *sebeb-i hafîf* ve diğeri *sebeb-i şakîl*dir. **Sebeb-i hafîf** harf-i evveli müteharrik ve şânî sâkin olan lafza dinilür; «سَن», «بَن» lafzları gibi. **Sebeb-i şakîl**, iki harf-i müteharrikden tereküb iden lafza dinilür; «لَكَ» gibi.

Veted dağı iki kısım olub biri *veted-i mecmû'* ve diğeri *mefrûk*dur. **Veted-i mefrûk** iki harf-i müteharrik beyninde bir harf-i sâkin olan lafza dinilür, «بَدَد» gibi. Ve iki harf-i müteharriği müte'âkib bir harf sâkin olursa **veted-i mecmû'** dinilür; «صَدَا» gibi.

Çadırıñ zemîn ve sakf ve hudûdı olub zemîni *kâfiye*, sakfı *ma'nâ-yı maşşûd* ve hudûdı *erkân-ı erba'asıdır*.

Erkân-ı erba'a didigimiz çünki bir beytiñ mışra'-ı evveliniñ rûkn-i evveline **şadr** ve mışra'-ı evveliñ rûkn-i ahîrine 'arûz dinilüb ikinci mışra'ıñ rûkn-i evveline **ibtidâ** ve rûkn-i ahîrine **darb** tesmiye olunub min-hayşî'l-mecmû' bunlara **erkân-ı erba'a** tesmiye olunur. Erkân-ı mezkûre arasında olanlara **haşv** tesmiye olunur.

Ve bir beyt ya'nî bir hâne nağş u taḥliye ve emşâli şeylerle kesb-i zînet itdigi gibi beyt-i şî'r daḥi nikât ve cinâs ve emşâli şanâyi'-i bedî'a ile kesb-i pîrâye kılar. Ve eger bir beyt şanâyi'-den 'ârî olup yalnız mevzûn u muḳaffâ olursa 'ādî ve revnağdan 'ârî bir hâneye teşbîh olunur.

Bir hâneye ḳapudan düḥûl olunduğı gibi şî're daḥi maṭla'ından düḥûl olunur. Ve **maṭla'** bir nazmıñ birinci beytine tesmiye olunduğı yukarıda zıkr olunmuşdı. Ve *mıṣrâ'* ki -taḥfîf olunub **mıṣra'** dirler- ḳapu ḳanadına denilüb teşbîhen bir beytiñ muntaşifına tesmiye olunub mevzûn u muḳaffâ kelâma ta'bîr olunur.

Vezn, luğatce ṭartmak ve miḳdar-ı mevzûn demek olup ıṣtılâḥda bir kelâm-ı manzûmdur ki harekât u sekenâtıñ niẓâm-ı mevzû'ına tâbi' ola.

[Kafiye]

*Ḳāfiye*ye ḳāfiye tesmiye olunduğının sebebi eczâ-yı şî'r, anıñ 'ḳafâ'sından ya'nî ardından geldiğiyçün ḳāfiye denildi. Ve **ḳāfiye** aślında bir ḥarfdir ki 'Arablar aña **ḥarf-i revî** dirler. Ve *revî* kesr-i rā ile «رؤى»dan me'ḥûz olup «رؤى» deve üstünde yük bağıladıkları ipe denilüb mezkûr ip ile şedd-i ḥaml itdikleri gibi ol ḥarf ile daḥi eczâ-yı şî'r bağlandığından *revî* tesmiye itmişler.

Ḳāfiye iki kısım olup biri *aşlî* ve diğeri *ma'mûlî*dir. Aşlî olan ḳāfiye «قبو» ve «سبو» gibi. Ma'mûl olan ḳāfiye «روادر» - «هوادر» gibi

Ḳāfiye aślında yalnız *revî* harfî iken sekiz harf aña tâbi' olup ḥurûf-ı mezkûreniñ dördü *revî* ḥarfinden muḳaddem ve dördü mu'aḥḥar gelür. Ḥarf-i revîden muḳaddem gelen ḥurûfa ḥarf-i *te'sîs* ve *daḥîl* ve *ridf* ve *ḳayd* tesmiye olunur.

Meşelâ «عاقِل» kelimesinde ‘elif’, te’sîs ve ‘kâf’ daḥıldır. Ḥarf-i revîden evvel vāv yāḥūd elif yāḥūd yā ḥarfî gelürse ḥurûf-ı mezkûreye **ridf** dirler. «چین», «چوکان» gibi. Ḥarf-i revîden evvel sâkin bir ḥarf gelmesine **ḥarf-i kayd** dinilür «سرد» gibi.

Ḥarf-i revîden soñra gelen dört ḥarfîñ birincisi **ḥarf-i vaşl** olub anıñla ḥarf-i revî müteḥarrik olur. «قلم» ile «علم» gibi. Kelimât-ı mezkûreden «ل» ḥarf-i revî ve mîm ḥarf-i vaşl dır. İkincisi *ḥarf-i ḥurûc*dur. Meşelâ:

[CXCVI] *beyt*

عشق بر شمع الهیدر بنم پروانه سی *** شوق بر زنجیردر کوکلم آنک دیوانه سی

Bu beytde ‘hâ’, revî «س» vaşl ve ‘yâ’, ḥurûc ḥarfîdir.

Ve üçüncisi *ḥarf-i mezîd*dir. Meşelâ:

[CXC VII] *beyt*

تأثیر ایدوب او غنجه فمک بی وفالغی *** کللرده عادت ایتدی هزار آشنالغی

beyt-i mezkûrda ‘elif’, ḥarf-i revî ve ‘lām’, vaşl ve ‘ğayn’, ḥurûc ve ‘yâ’ daḥi mezîd ḥarfîdir.

Dördüncüsü *ḥarf-i nâ’ir*edir. Meşelâ:

[CXC VIII] *beyt*

هپ سعی و طلب کیدر بیانه *** آخر دیدیکک ایدر زمانه

[CXC VI] *ışk bir şem‘i ilâhîdür benem pervânesi *** şevk bir zencîrdür gönüm anuñ dîvânesi*

[CXC VII] *te’sîr idüb o gonce-femûñ bî-vefâlgı *** güllerde ‘âdet itdi hezâr âşnâlgı*

[CXC VIII] *hep sa‘y u taleb gider yabana *** âḥir didigün ider zamâna*

beyt-i mezkûrda ‘rā’ revî, ‘bā’ vaşl, ‘elif’ hürûc, ‘nûn’ mezîd ve ‘hā’ nā’ire harfidir⁵³¹.

[Şāygān ve Redîf]

Ve bunlardan başka bir nev‘-i *ķāfiye* daħi vardır, aña *şāygān* ve *redîf* tesmiye olunub eger āħir-i kelimātda bir edāt tekrār iderse aña **şāygān** tesmiye olunur. Meşelā:

[CXCIX] *beyt*

*beni cāndan uşandırdı *** cefādan yār uşanmaz mı*

beyt-i mezkûr āħirindeki ‘-mI’, edāt-ı istifhām olmağla *ķāfiye*-i mezkûreye *şāygān* denilmiştir.

Ve eger tekrār olunan lafz edāt olmayub kelime olursa buña **redîf** tesmiye olunur. Meşelā:

[CC] *beyt*

*‘aks-i ruḥsāruñla itdiñ gül-sitān āyīneyi *** eyledüñ maḥsūd-ı gülzār-ı cinān āyīneyi*

[Zü’l-kāfiyeteyn]

Bir de **zü’l-ķāfiyeteyn** tesmiye olunur ba‘z-ı eş‘ār vardır ki şā‘ir mücerred şî‘rine revnaķ virmek için müte‘ākiben iki *ķāfiye* iltizām ider. Meşelā:

[CCI] *beyt*

*oldı bir rütbe dil-i zār nizār *** k’aña nisbet olamaz tār-figār*

⁵³¹ Zü’l-kāfiyeteyn olan bu beyitte «بیانه» ve «زمانه» kelimelerindeki kafiye «ا» ridf, «ن» revî, «ه» vaşl olmalıdır. «ایدر» ve «کیدر» kelimeleri arasındaki diğerkafiye ise «د» revî harfî, «ر» ise vasldır.

[Lüzûmu-mâ-lâ-yelzem]

Bir de lüzûmu mâ-lâ-yelzem vardır ki harf-i revîden evvel gelen harfîñ lüzûmsuz yere tekrârına tesmiye olunur. Meşelâ «كامل» ve «شامل» gibi. Kelimât-ı mezkûrede lâm harf-i revî olup mâ-ğabllerinde olan mîmleriñ tekrârına lüzûm yok iken tekrâr olunmuşdur.

‘Adâd u Esâmî-i Buḥûr

Ma’lûm ola ki fenn-i ‘arûzuñ şâmil oldığı *buḥûr* iki kısım olup biri *aşl* ve diğeri *fēr*’dir. Aşl olan *buḥûr*; *hezec*, *zecz*, *remel* (fâ‘ilân), *vāfir* (mefâ‘ilün), *kāmil* (mütefâ‘ilün), *müteḳārib* (fa‘ülün), *mütedārik* (fâ‘ilün) olup yedi ‘adeddir.

Ve bunlarıñ yekdiğeriyle terkibinden on iki *baḥr* ḥāşıl olur ki esâmîsi bunlardır: Serî‘, münserih, ḥafîf, muzāri‘, müctess, muḳtedib, ṭavîl, medîd, basîṭ, ḡarîb, ḳarîb, müşākîl. Ve bu vechle fenn-i ‘arûzuñ *baḥr*leri min-ḥayṣi’l-mecmû‘ on dokuza bâliğ olmuş olur.

Ve *buḥûr*-ı mezkûreden beş *baḥr* ya‘nî *vāfir*, *kāmil*, *ṭavîl*, *medîd*, *basîṭ* *baḥr*leri lisân-ı ‘Arabî’ye maḥşûş olup gerek lisânımızda ve gerek Fârsî’de mezkûr *baḥr*ler üzerine inşâ-i şî‘r pek az vâkı‘ olur. Ve bi’l-‘aks *ḡarîb* ve *ḳarîb* ve *müşākîl* *baḥr*leri lisân-ı Fârsî ile Türki’ye maḥşûş gibi olup ‘Arablar mezkûr *baḥr* üzere nâdiren şî‘r söylerler.

Baḥr-i hezec eczâ’-i aşliyyesi dört def‘a mefâ‘ilün olup,

baḥr-i recez dört def‘a müstef‘ilündür.

Baḥr-i remel dört kerre fâ‘ilâtün

ve **baḥr-i vāfir** dört kerre mefâ‘ilün

ve **baħr-i kāmīl** üç defʿa mütefāʿilün

ve **baħr-i müteḳārib** dört defʿa faʿülün

ve **mütedārik**, dört defʿa fāʿilün

ve **serīʿ**, müfteʿilün müfteʿilün fāʿilāt

ve **münserih**, müfteʿilün fāʿilāt müfteʿilün fāʿilāt

ve **baħr-i ḥafīf** feʿilātün mefāʿilün feʿilātün mefāʿilün

ve **baħr-ı muzāriʿ**, mefāʿilü fāʿilāt mefāʿilü fāʿilāt

ve **müctess** mefāʿilün feʿilātün mefāʿilü fāʿilāt

ve **mukteḍab** dört defʿa müfteʿilündür.

Ṭavīl, faʿülün mefāʿilün faʿülün mefāʿilün

ve **baħr-i medīd** fāʿilātün fāʿilün fāʿilāt fāʿilün

Basīṭ müstefʿilün fāʿilün müstefʿilün fāʿilün

ve **baħr-i ğarīb** feʿilātün feʿilātün mefāʿilün

ve **ḳarīb** mefāʿilü mefāʿilü feʿilāt

ve **müşākil** fāʿilāt mefāʿilü mefāʿilü olub eczāʾ vü esāmīʾ-i buḥūr bunlardır ki zıkr olundu.

[Taktīʾ]

Taktīʾ, luġatde pāre pāre itmek maʿnāsına olub ıstīlāḥda erkān-ı şīʿri açub eczāʾ-i ʿarūza ʿarz itmege dirler ki anıñla şaḥīḥi ğayr-i şaḥīḥden fark olunsun. Ve *taktīʾ*de iʿtibār muḥarrer olan ḥurūfa olmayub belki telaffuz olunan ḥarfleredir.

Zīrā pek çok harf vardır ki yazılıb fakat telaffuz olunmaz. Meselâ «او»⁵³² zamîrinde vâki^c vāv ve «كه»⁵³³ edât-ı ta'lîlinde olan hâ gibi. İkisi daî yazılıb fakat ne telaffuz olunur ve ne taqî^ce idhâl idülür.

Lâkin «سو»⁵³⁴ ve «مو»⁵³⁵ kelimeleri gibi kelimâtda olan vāv ile «مه»⁵³⁶de olan 'hâ' şarf-ı aşlî olmağla telaffuz olunub taqî^ce idhâl idilür.

Ve bi'l-aks ba'z harf vardır ki kitâbetde bir harf yazılıb taqî^cde iki 'add olunur. Hurûf-ı müşeddede gibi. Ve bir harf, âhar harfe muzâf kılınakda yine iki harf i'tibâr olunur. Meselâ «غلام شاه دوراندر» mışra'ının taqî^cinde «غلامی شا», 'mefâ'ilün' deyu yazarlar. Ve harf-i medd ve tenvîn daî iki harf i'tibâr olunur. Ve eşnâ-yı beytde iki harf-i sâkin cem^c olursa sâkin-i şâniye hareke dirler ki iltikâ'-i sâkineyn vuqû^c bulmasun.

Kâffe-i Akvâmda Kelâm-ı Mevzûn Mevcûd Oldığı Beyânındadır

Taşarruf-ı ma'ânîye vuqûfî olan kâtib-i ümemde kendü lisânları üzere şu'arâsı olub lâkin kuvve-i 'aql u zekâ her iklîmde müsâvî olmayub memâlik-i hârrede ihtirâ'-ı ma'ânide cevdet-i zihn ziyâde olur. Ma'a-hâzâ velev ki kütüblara karîb bilâdda olsun zevk u meleke-i şî'r bulunduğı daî münker degildir.

[Yûnânistân]

Yûnânistân'da kadîmen bir takım meddâhlar var idi ki bilâd u emşârı seyr ü seyâhat idüb lisân-ı Yûnânî üzere inşâd-ı şî'r idüb Yûnânîler'in bahâdırlarının

⁵³² o

⁵³³ ki

⁵³⁴ sū

⁵³⁵ mū

⁵³⁶ meh

vaḳāyi'ini keş̄ide-i silk-i nazm iderek ḥurāfāt-ı cāhiliyyelerini eş'ār-ı mezkūrede derc iderlerdi.

[İtalya]

İtalya bilādında ezimme-i ḳadīmede bir ṭaḳım şu'arā var idi ki nazm u inşād itdikleri eş'arlarını ālāt-ı mūsikīye uydurub küberā vü e'āzimleri ḥuzūrunda tegannī iderlerdi ve ba'zları daḥi mecāmi'-i nāsda nazm-ı eş'ār idüb ḥalkā zekā vü rezānetini izhār ile iftiḥār iderdi.

[İspanya]

İspanya bilādında daḥi ḥurūb-ı māziyyeyi mutaḳammın ḥuşūşan 'Arablarla beynlerinde vuḳū' bulan ḳitāl ü cidāli müş'ir ve 'acāyibāt-ı siḥr ve tāriḥ-i ḳudemāyı şāmil nazm itdikleri eş'arı ālāt-ı ḡinādan gitare ile tegannī iderlerdi.

Egerçi birisi dīgerine ta'aşşuḳ itse hemān gitaresini alub maḥbūbesiniñ oturdığı pencere altında tevakkūfla aḥvāl-i pūr-melālını nazm ile tegannī iderdi ki ma'sūḳası kendüsine merḥamet itsün. Ve çok def'a o maḳūle üftādelers def' u ṭard olunub nigāh-ı iltifāta bedel ḍarb-ı sīlī ile 'avdet iderdi. Yāḥūd ma'sūḳası dīgerine 'āşıḳa olduğından gelüb kendüsini ḥā'iben ircā' u i'āde ider idi. İspanya eş'arında revnaḳ u ṭarāvet olmadığından şāyeste-i ḥüsn-i ḳabūl olmadığı mervīdir.

[Arab-ı Bâdiye ile Megâribe]

'Arab-ı Bâdiye ile Megâribeniñ nazm-ı şi'r ü uḥdūsāt-ı muḍḥike ihtirā'ına meyl ü raḡbetleri ziyādedir ve ümmet-i 'Arab'da eskiden bir ṭaḳım āamlar var idi ki nazm u ihtirā' itdikleri ḳaşāş u ḥikāyātı mecālis ü maḥāfilde inşād iderler idi.

Fî'l-haḳīḳa 'Arablar keşret-i hezr ve ḥikāyāt-ı muḥterī'a istimā'ına rağbetleri pek meşhūr olub ḥattā gerek ehl-i bādiyeden veyāḥūd ahālī-i ḳurrādan olsun çok kimseler gündüz vaḳtlerini ḥarāret-i şems altında imrār idüb aḳşām olunca 'ādetleri üzere āteş yakub zebḥ itdikleri bir ḥayvānı kebāb iderek tenāvülden şöḡra giceniñ serinliginden istifāde iderek toplanub şabāḥa ḳadar bir ṭaḳım maşal u ḥikāyāt-ı muḥterī'a istimā'ıyla telezzüz iderlerdi.

[Rusya]

Eskiden Rusya memālikinde daḥi a'yān u ekābirden her biriniñ bir ḥikāyet-ḥvānı olub o ādam cāme-ḥvāba girdikde sülāfe-i ḥvāb ile ser-girān oluncaya ḳadar naḳl-i ḥikāyāt ile anı eglendirir idi.

[Memālik-i Arab]

Memālik-i 'Arab'da ḳadīmde meleke-i şī'r pek münteşir olub ḥattā iktisāb-ı ma'āşdan 'āciz olan pek çok kesān şī'r ile geçinüb beldeleriniñ rü'esā vü a'yānına ḳaşāyid-i belīḡa taḳdīm idüb ālāt-ı mūsīḳīden rübāb ile ḥuzūrlarında inşā iderler idi. Zīrā bādiyede rübābdan başḳa ālāt-ı ḡınāya vukūfları yokdur. Ve anlarıñ *rübābı* bir ince ağac pāresi üzerinde mebsūt bir keçi derisi olub at ḳuyruḡunuñ ḳılından veterleri vardır.

[Hindlüler ve Çinlüler]

Hindlülerle Çinlüler daḥi taşnīf-i ḥikāyāt u eş'āra rağbetleri olub nazm itdikleri ebyātta ḥüsn-i ṭabī'at u belāḡatleri zāhirdir. Ve Hindlüler'in şimdi daḥi lisān-ı 'ulemāsı olan lisān-ı aşlīlerinde şī'r ile taşnīf olunmuş bir ṭaḳım ḥikāyāt-ı 'acībeleri vardır.

[Bilād-ı Fârs]

Ve bilād-ı Fârs'ın şimāl-i şarkında ke-enne bilād-ı Kābil ahālisiniñ nazmda kuvvetleri ziyāde olub meleke-i şı'riyyeleri vāsi'dir. Zīrā ahālī-i mezkūre işitdikleri rivāyetiñ cümlesini keşīde-i silk-i nazm itmek 'ādetleri olub lākin bi't-ṭab' bu kadar vāsi' olan şeyde belāğat u feşāḥat bulunamayacağı be-dīdārdır.

[Sūdān Bilādı]

Sūdān bilādında bir fırka vardır ki anlara 'Sūlīmā'⁵³⁷ tesmiye olunur ki mülüklerini eş'ar ile sitāyiş idüb lā-siyyemā havādiş-i bilād u emşarı gāyet mübālağalı bir şüretle nazm idüb huzūr-ı memdūḥda eline gitareyi alub eş'arını anıñla tegannī ider.

[Bilād-ı Efrenc]

Ve bilād-ı Efrenc'de kadīmen ḥāl bu minvāl üzere olub birine cüz'ī bir cā'ize virilse fark-ı memdūḥı Farḳad-sā-yı mübāhāt iderdi. Mü'ellif-i meşhūr Volter'in bu huşuşı takbīḥ itdigini bir eserinde gördüm. Fi'l-ḥaḳīka ḥaḳkı da var. Zīrā anlarıñ şı'ri o kadar feşāḥati ḥāvi degildir ki müvācehe-i memdūḥda okunub cā'ize virilecek kadar degeri ola. Ve anlar eyyām-ı maḥşūşada ve mecāmi'-i nāsda inşād-ı şı'r idüb çok def'a daḥi nazm u inşād olunan bir şı'riñ ḥiss ü tergībi nāsa ilkā-yı fiten ü fücūr idüb iḥtilālleri ḥudūşuna bādī olmuştur.

⁵³⁷ 'Sūlīmā' olarak çevriyazısı yapılan kelime metinde «سوليماء» şeklinde yazılmıştır. Arapça sözlüklerde yer almayan kelime ya metinde yanlış yazılmıştır; yahut Sudan'ın yerel dillerine ait olabilir.

[Şi‘rin Ezhân-ı Halka Te’sîri]

Kütüb-i tevârih̄e mürâca‘at kılındıkda her milletde şî‘riñ ezhân-ı halka te’sîri görölüb şî‘r ile pek çok takallübât vukû‘a geldigi nüvişte-i evrāk-ı vaķāyi‘dir. Ez-cümle mervîdir ki:

Devlet-i benî Ümeyye maḥv olub her tarafda saṭvet-i ‘Abbāsiyān zāhir olduğda her nerede Emeviyye‘den bir müte‘ayyen kimse görölse muṭlaķā kaṇṭara-i tīgden geçmek muḵarrer idi.

Bu fetret arasında meşhūr Ebü‘l-‘Abbās-ı Seffāḥ bir gün müte‘ayyenān-ı benî Ümeyye‘den yanında yüz kadar ādam oldığı ḥâlde her naşıl sa merķūmları ‘afv itdiginden birlikde oturub ṭa‘ām tenāvül iderdi.

Bu aralık şu‘arādan İsmā‘îl Südeyf nām kimesne içeriye girüb Emevîler’in evlād-ı ‘Alî‘ye itdikleri ihānetlerle güzerān iden vaķāyi‘-i ciger-sūzı müş‘ir bir kaşîde-i belîğa inşād itdikde Seffāḥ‘ın ‘inān-ı ihtiyārı elden gidüb āteş-i ğaḍabı yeñiden şu‘le-gîr olarak emr itdi, merķūmların cümlesiniñ ‘amūdlarla kafālarını şakḵ idüb üzerlerine daḥi bisāṭ ferş iderek mā‘ide-i ṭa‘āmı anlarıñ üzerine vaż‘ eyledi. Ve kendisi daḥi ol vechle merķūmların lâşeleri üzerinde oturub ṭa‘ām tenāvülüne başladı. Ḥattā ṭa‘ām ekl ü tenāvül iderken zîrde bulunan mecrūḥlarıñ āḥ u zārîlerini istimā‘ iderdi. Ve ba‘de’ṭ-ṭa‘ām müşārun-ileyh seffāḥ didi ki: “*Ömrümde bundan lezîz ṭa‘ām tenāvül itmedim.*” ‘Seffāḥ’ mübālağa ile ḥūn-rîz demek olub müşārun-ileyh daḥi pek seffāḥ u bî-bāk olmağla laķab-ı mezkūr ile telķîb olunmuşdur.

Kezālik:

Berāmike‘niñ istişālîniñ cümle-i esbābından biri daḥi budur ki Hārūnu‘r-Reşîd‘iñ ḳurenāsından biri bir muġnîye:

[260] şî'r

لَيْتَ هُنْدًا أَبْجَزْتَنَا مَا نَعِدُ *** وَشَقَّتْ أَنْفُسَنَا مِمَّا نَحِدُ

وَاسْتَبَدَّتْ مَرَّةً وَاحِدَةً *** إِنَّمَا الْعَجْزُ مَنْ لَا يَسْتَبِدُّ

Şî'r-i mezkûrî ta'allüm ile hengām-ı 'işretde inşād itmesini tenbîh itdi. Zîrâ şî'r-i mezkûr 'adem-i istiqlālîñ 'acdden neş'et itdigini müş'ir olub o vaqt Berāmike nev'an-mā tağallüb ile ḥalīfe-i müşārun-ileyhi maḥkûm itdiklerinden merķūmuñ garażı kendüsini îkāz idi.

Hārūnu'r-Reşîd şî'r-i mezkûrî istimā' itdikde bir iki def'a tekrār itdirüb ba'dehū üç gün soñra ṭā'ife-i mezkûreyi istişāl itdi.

Lākin istişālîñ sebebi yalnız bu olmayub ḥaḳḳlî ḥaḳḳsız sâ'ir esbābı vardır.

Kezā mervîdir ki:

Bālāda zikri sebḳ iden Seffāḥ bir gün otururken Süleymān bin Hişām içeriye düḥûl ile niyāz-mend-i 'afv olduḳda müşārun-ileyh kendüsini 'afv ile ḳu'ūdına müsā'ade idüb merķūmı mazḥar-ı nevāziş ü ta'aṭṭufāt itdigini şu'arādan birisi gördükde ḥamiyeti ḥurūşa gelerek Emevîler'in ḥarekāt-ı sâbıḳalarını ve ḥānedān-ı Risālete olan ihānetlerini tezḳîr ider şüretde rikḳat-engîz bir şî'r inşā ile içeriye düḥûl idüb ḳırā'at itdikde müşārun-ileyh hemān ḳıyām ile merķūmuñ ḳatlini emr itmekle der-ḥāl muḳtezāsı îfā olundu.

Yine şî'riñ ezhān-ı nāsa olan te'sîrine şu fıkra-i ātiyye bir şāhiddir ki:

Tüccārîñ birisi Mekke-i Mükerreme'ye pek çok siyāḥ cār getürüb dükkānına vaż' eylemiş ise de lākin her naşılse belde-i mezkûreniñ ṭā'ife-i nisāsı o aralık elvān-ı sâ'ireye meyl itdiklerinden kimesne gelüb

merķūmdan bir ‘adedini bile almadığını t̄acir göricek bütün bütün baħr-i ħayrete dalub küllī ziyān ideceginden ħavf u hirāsa düşdi.

Belde-i mezkūrede bulunan bildiklerinden birine mūrāca‘atla bir çāre-i ħasene istedikde merķūm biraz te’emmūlden şöıra didi ki:

“Bunuñ çāresi burada şî’ri beyne’l-ahālī gāyet merģüb u müştehir olan ve kendüsiniñ daħi zāten zen-dōstlükde meleke-i kāmilesi ħasebiyle beyne’n-nisā müte‘ārif olan fülān zātıñ nezdine gidüb; siyāh cār üzerine saña birkaç şî’r inşā iderse nisā’-i şehriñ lā-cerem meyli reng-i mezkūra taħavvül idüb az gün içinde cārlarını bey’ idersiñ.” didi.

“Lākin şahş-ı mezkūr şimdi tā’ib olub Ħarem-i Şerīf’de mu‘tekif olmağla bilmem murādını is‘āf ider mi?” didi.

“Ma‘a-hāzā bundan gayrı da çāresi yokdur.” didikde merķūm nā-çar kalkub şā‘iriñ nezdine ‘azīmetle mā-cerāyı beyān itdikde bidāyeten:

“Ben şimdi tevbekāрім o maķūle ‘āşıkāne şî’r söylemem.” diye imtinā‘da bulındıysa da «الْإِثْرَامُ يُحْصِلُ الْمَرَامَ» mā-şadaķınca merķūm ricāda ilĥāĥ itmekle şā‘ir-i mezkūr:

“Bir iki gün bārī eski ħovardelik elbiselerimi iksā ideyim ki herkes disün ki fülān yine meslek-i kadīmine ‘avdet itmiş ve şöıra birkaç münāsib beyt inşā iderim.” didi. Merķūm tebdīl-i hey’etle çend gün eski tarzını taķındıķdan şöıra siyāh cārıñ ħüsn ü leĥāfetle elvān-ı sâ’ireden ziyāde endām-ı nisāya leĥāfet īrāş ideceginden baħş ile bir iki beyt inşā itdikde der-ĥāl şehir içinde şüyū‘ buldı.

Tā'ife-i nisā gelüb kemāl-i h^yāhişle merkūmdan siyāh cār iştirā iderlerdi.

Ve bu üslüb üzerine təcir-i mezkūr çend gün zarfında elinde bulunan siyāh cārılarını tamāmen fūrūht itdikden soñra “*Dahā var mı?*” deyu be-her gün t̄alib zuhūr iderdi.

Tāciriñ huşul-i maqşadından soñra şā'ir-i mezkūr dañi tekrār eski hey'etini tebdil idüb libās-ı zāhidāneye büründi. İntehā.

[Bilād-ı Hind]

Bilād-ı Hind'de bir t̄ā'ife vardır ki gūyā nazm-ı şī'r cibilletlerinde merkūz olub ‘çāran’⁵³⁸ ile müsemmedirlar. Ve bunların hiç bir kār u ma'īşetleri olmayub ancak memdūhlarını vaşf u sitāyişle imrār-ı evkāt iderler. Ve eger birisi bu t̄ā'ifeden birine bir cā'ize-i kalīle virse artık anı sitāyişle beyne'l-enām teşhīr iderler.

Bir t̄ā'ife dañi vardır ki anlara ‘bhāt’⁵³⁹ tesmiye olunub maḥall-i ikāmetleri cezā'ir-i Hind'dir. Ve bunlar dañi bilād u emşār-ı Hind'i seyāḥat idüb şī'r ü nücūm ile kesb-i ma'īşet iderler. Bunlar da ‘çāran’ t̄ā'ifesi gibi şī'r ile geçinüb lākin t̄arīḳ-i iktisābları muhtelifdir. Şöyle ki ba'zıları t̄ul-i müddet bir kabīle yanında ikāmet idüb ḥayātını o kabīleniñ sitāyişiyle imrār ider ve ba'zıları dañi ma'īşetlerini velā'im ü a'rāsda inşā'-ı şī'r ü tehniyetle taḥşīl iderler ve ba'zıları dañi bir ehl-i şervete intisāb idüb anıñ medḥine naḳdīne-i ḥayātını şarf ider.

⁵³⁸ Metinde «شارون» şeklinde yazılan kelime Urduca ve Hintçe'de ozan anlamındaki “çāran (چارن/चारण/चारन)” olmalıdır (*A Dictionary of Urdu, Classical Hindi, and English*, John Thompson Platts, Londra: W.H. Allen & Co., 1884, “Ġāran” ve “Ġāran” md.).

⁵³⁹ Metinde «بهاٹ» şeklinde yazılan kelime Urduca ve Hintçe'de ozan anlamındaki “bhāt (بهاٹ/भाट)” olmalıdır (*A Dictionary of Urdu, Classical Hindi, and English*, “Bhāt” md.).

Bunlardan başka bir ‘acīb hāletleri dahā vardır ki o da inşā’-i şîr bilmeyen bir kimse bunlardan biriyle şu kadar kendüsine cā’ize virmek üzere fülānıñ medhinde anıñ ağızından bir kaşîde inşāsını taleb itdikde virecegi şey her ne ise şürûta bağlanub bir temessüke derc idülür. Eger ahyānen o ādam va’d itdigini virmezse şā’ir-i mezkūr anıñ eķāribinden bir ‘acūz veyā bir şabī katl idüb kendüsine incāz-ı va’d itdigi içün o ādama i’lān-ı la’net ider. Zu‘munca mezkūr ‘acūz veyā şabīyi katl ile kurbān itdikde hulf-i va’d iden kimseye la’net nāzil olur.

[Bilād-ı İslāmiyye]

Bilād-ı İslāmiyye’de kadīmen ‘ādet böyle idi ki şîr eyyām-ı meserretde veyāhūd bir münāsebet-i āharla aḥz-ı en‘ām içün bir takım kaşā’id-i ğarrā nazm u inşā idüb müvācehe-i memdūhda kırā’at iderek anıñla ‘aṭāyā-yı keşīreye mazhar olurlardı. Hattā ashīyā-yı ‘Arab’dan biri bir beyte mukābil on biñ altun ve mülūk-i Hind’dan biri bir kaşīdeye kırk biñ altun ve bizde daḥi Sulṭān Murād-ı Rābi‘ bir kaşīde içün şā’ir-i meşhūr Nef‘ī’niñ ağızını cevāhirle imlā itdigi mervīdir. Kezā mervīdir ki:

Ecille-i şu‘arā-yı ‘Arab’dan meşhūr Nābiġa mülūkdan Nu‘mān bin Münzir’in huzūrına girüb eş‘ār-ı ātī ile müşārun ileyhi sitāyişe başladıkda

[261] şîr

أَخْلَاقُ بِحَدِّكَ حَلَّتْ مَا لَهَا خَطَرٌ *** فِي الْبَاسِ وَالْجُودِ بَيْنَ الْعِلْمِ وَالْخَمْرِ

مُتَوَجِّعٌ بِالْمَعَالِي فَوْقَ مَفْرِقِهِ *** وَفِي الْوَعَى ضَيِّعٌ فِي صُورَةِ الْقَمَرِ

Nu‘mān eş‘ār-ı mezkūreyi istimā‘ itdikde pek ziyāde münbasit olub şā’ir-i mūmā-ileyhiñ ağızını cevāhir-i girān-behā ile imlā itdi ve kemeri muraşsa‘

olmak üzere kendüsine bir şevb-i fâhir iksâ iderek didi ki: *“Mülûk u e‘âzımı medh edecek kimse böyle medh itsünler.”*

Kezâlik maḥkîdir ki:

Şu‘arâ-yı eslâfdan birisi ümerâdan biriniñ nezdine girüb kendüsini bir kaşîde-i ğarrâ ile medh ü sitâyiş itdikde müşârun-ileyh, nezdinde bulunan zevâta didi ki: *“Herkes buña bir şey vîrsün.”* Hızzâr daḥi emrine imtişâlen her birerleri merķûma bir meblağ in‘âm idüb bir dereceye kadar nüķûd u ḥil‘at tekeşşür itdi ki şâ‘ir-i mezkûr elleri ḥamlden ‘âciz qaldı. Lâkin bu ḥuşûş daşrada bulunan sâ‘ir şu‘arânıñ ḥasedini mûcib oldıĝı emîr-i müşârun-ileyhe mün‘akis olduĝda şu‘arâyı yanına çağırub didi ki:

“Siz beni medh itdiĝiñiz vâqtde kaşîdeniñ tâ nihâyetinde benim medḥime rücu‘ idüb mâ-‘adâ eş‘âr ile nesîb ü tegazzülle vâqt geçiriyorsuñuz. Bu âdam ise bi’l-‘aks benim medḥime kaşîdesiniñ maṭla‘ında bed’ idüb medḥimle itmâm itdi. Li-hâzâ kendüsine idilen in‘âmı istikşâr itmeyiñiz.”

Ba‘dehû daşradan aķçe geleceĝinden baḥş ile kendüsine tekrâr in‘âm ideceĝim diye şâ‘ir-i mezkûruñ bir maḥalle gitmeyüb şehrde ikâmet itmesini emr eyledi.

Lâkin aradan epeyce müddet geķüb zamân-ı intizâr teṭâvül itdighinden şâ‘ir-i mezkûr birkaç beyt ile aḥvâlini müşârun-ileyhe bi’l-vâsiṭa i‘lâm idince müşârun-ileyh kethüdâsını çağırub :

Ne kadar mevcûd aķçemiz vardır?” didi. O daḥi:

“Hâlâ yetmiş biñ dirhem naķdimiz vardır.” didi. Emîr-i müşârun-ileyh:

“Meblağ-i mezkûrî merķūma vir de lâkin kılleti ĥasebiyle kendüsinden utandığımdan nezdimize gelmesün.” dedi.

Üdebâdan birisi rivāyet ider ki:

Ümerā-yı meşhûreden Tāhir nezdinde idim. Bir gün müşārūn-ileyh kendüsine taķdīm olunan evrāk-ı medāyihi gözden geçürüb her birerlerine bir meblağ işāret iderdi. Yekūnı neye bâliğ olur diye cümlesini cem‘ itdigimde bir milyon dirhemi tecāvüz itdi.

Kezālik:

Bir gün ecvād-ı meşhûreden Hālīd bin el-Ķasrī yolda giderken bir ādam karşıısına çıkub didi ki:

“Ĥaķķıñızda iki beyt inşā itdim. Lākin kıymetini virmedikden şoñra kırā’at itmem.” dedi. Hālīd:

“Ķıymeti ne-ķadardır?” dedi. Şā‘ir:

“Bu iki beytiñ kıymeti yigirmi biñ dirhemdir.” didikde:

“Ķıymetini virecegim hemān inşā it!” diyince şā‘ir:

[262] şī‘r

قَدْ كَانَ آدَمُ قَبْلَ حَيٍّ وَفَاتِهِ *** أَوْصَاكَ حِينَ تَجُودُ بِالْحَوْبَاءِ

بَيْنِهِ أَنَّ تَزْعَاهُمْ فَرَعَيْتَهُمْ *** فَكَفَيْتَ آدَمَ عَيْلَةَ الْآبَاءِ

Lisānımızda tercemesi li-muĥarririhī:

[CCII]

*vaşıyyet eyledi Ādem ölürken sana ebnāsm *** ‘aṭā vü cūd ile tā idesin evlādını tekrīm*

*vaşiyet üzere sen de eyleyüb ta'mīm in'āmuñ *** rehā itdūñ fākırdan halkı itdiñ emrini ta'zīm*

Me'ālinde olan rubā'iyi kırā'at itdikde emīr-i mezkūr şā'ire yigirmi biñ dirhem virülüb ancak şı'riñ ziyāde degeri varken az fī'āt koyduğundan kendüsine elli kırbac darb olunub:

“Şı'riñ kıymetini bilmeyen kimseniñ cezāsı budur diye i'lān itsünler.” didi.

Ω

Meşhūr Ma'n bin Zā'ide'ye A'rāb'dan biri eşnā-yı rāhda bir rubā'ī kırā'at itdikde:

“Ne-kadar temennī iderseñ it!” didi. Şā'ir-i mezkūr biñ dirhem taleb eyledi.

Lākin müşārun-ileyh:

“Bu miqdār kalīldir. Ben saña beş biñ dirhem virmesini kurmuşdum.” didi.

Şā'ir:

“Elbetde siziñ himmetiñiz dahā ālīdir.” didikde müşārun-ileyh beş biñ dirhem in'ām eyledi.

Mervīdir ki:

Bir ādam meşāhīrden Dāvūd bin Mühelleb nām kimseniñ huzūrına çıkub:

“Sizi dört beyt ile medh ü sitāyiş itdim. İrāde iderseñiz kırā'at ideyim.”

diyicek mūmā-ileyh hemān içerüye girüb seyfini kuşanarak daşra çıkdı ve merķūma hitāben didi ki:

“Eger inşā idecegiñ şı'ri begenürsem saña in'ām iderim ve eger begenmezsem şu kılıcla seni katl iderim.” Şā'ir-i mezkūr kemāl-i bīm ü

hirās ile ve güc hāl ile beytleri inşā' idince müşārun-ileyh istahsān idüb:

“Saña in‘ām ideceğim.” dedi. *“Faķaķ seniñ miķdārınca mı yoķsa benim miķdārınca mı saña in‘ām ideyim.”* dedi. Şā‘ir:

“Benim miķdārınca idiñiz.” didikde kendüsine elli biñ dirhem viridi. Orada bulunan huzẓār şā‘ire didiler ki:

“Niķün kendüleriniñ miķdārınca taleb itmediñ?” Şā‘ir:

“Kendi miķdārınca virseler ħazīnelerinde bir aķçe ķalmaz.” Emīr-i müşārun-ileyh:

“Bu sözüñ şi‘rlerinden dahā eblağdır.” deyüb elli biñ dirhem dahā in‘ām itdi.

Kezālik:

Şu‘arādan birisi Mālik bin Tavķ‘iñ ķapusına gelüb müşārun-ileyhiñ ħuzūrına çıķmak istedikde reşāset-i hey‘eti ħasebiyle düħülden kendüsini men‘ ü zecr itdiler. Nā-ķār merķūm ķend gün ķadar oralarda tevaķķuf idüb şāħib-ħāneniñ daşra çıķmasını bekledi. Tā ki bir gün tenezzüh iķün müşārun-ileyh debdebe vü dārāt ile daşra çıķdıķda şā‘ir-i mezkūr fırsatdır diye kendüsine teķarrub itmek istedikde ma‘iyyetinde bulunanlar merķūmı yine men‘ itdiler. Bīķāre nā-ķār bir aralık bulub müşārun-ileyhiñ ‘inān-ı feresine yapışdı. Müşārun-ileyh:

“Bir ħācetiñ mi var?” diye kendisinden su’āl itdikde şā‘ir:

“Evvelā ādamlarınıñ şerrinden beni viķāye it de soñra ħaķķıñızda inşā itdigim şu medīħayı istimā‘ it!” dedi. Müşārun-ileyh daħı tevaķķuf birle ķırā‘at itmesini emr eyledikde kendüsiniñ ķend günden berü muntazır-ı ķudūmı olub bu sebeble ādamlarından pek çok sille ve toķad yedigini ve

ma‘a-hāzā kemāl-i zarūreti ḥasebiyle isti‘āf içün geldiginden kendüsini mesrūr idüb lākin etbā‘ınıñ darb u izdirāsından gözi yılmağla bir dahā ‘avdete kendüsini mecbūr itmemek müfādını ḥāvī bir nazm kırā’at itdikde emīr-i müşārun-ileyh ol kadar güldi ki az kaldı feresinden aşağı düşsün. Ba‘dehū ma‘iyyetindekilere didi ki:

“Kim buña bir dirhem virirse veyāḥūd dīger bir in‘ām itse iki ıatını virecegim.” demekle etrāfdan ol kadar akçe ve boğça toplandı ki şā‘ir-i mezkūr şaşırub şādī-merg olmağa az kaldı. Ba‘dehū müşārun-ileyh:

“Başka ḥācetiñ var mıdır?” didi. Şā‘ir:

“Saña yokdur lākin yalnız cenāb-ı Ḥakka bir ḥācetim kalmışdır ki seni üzerimizden eksik itmesün!” didi.

Üdebādan birisi rivāyet ider ki:

Emīrü’l-ceyş Ḥumāreveyh-i Aḥmed bin Tolun, Şām etrāfında şayd u şikārda iken bir ādam müşārun-ileyhiñ feresiniñ dizginini tutub:

[263] şī‘r

إِنَّ السِّتَانَ وَحْدَ السَّيْفِ لَوْ نَطَقَا *** لَأَخْبَرَا عَنْكَ فِي الْهِجَاءِ بِالْعَجَبِ

Müşārun-ileyh şā‘ire beş yüz altun virdi. Lākin şā‘ir *“Azdır.”* didikde yanındakilere zī-kıymet ne kadar silāḥ u kemer ve-sā‘ir sīm ü zere müte‘allik şey varsa kendüsine vormelerini emr itmekle ol kadar eşyā toplandı ki merķūm kaldırmasından ‘aciz kaldı.

Tārīḥde muḥarrerdir ki:

Meşhūr Ḥaccāc bin Yūsuf, selefi Yezīd bin Mühelleb‘i ḥabs ile Ḥorāsān envālinden zimmetinde olan mebālīgden günde yüz biñ dirhem

kendüsinden işkence ile taḥṣīl olunmasını emr eyleyüb merķūm bu vechle mübāşirleriñ pençe-i işkencesinde iken şu‘arādan Aḥṭal yanına girüb kendüsini iki beyt ile medḥ itdikde mūmā-ileyh “*Bu günki işkenceye ben katlanırım.*” deyüb yevm-i mezkūrda maṭlūb olan yüz biñ dirhemi şā‘ir-i mezkūra iḥsān itdi. Bu ḥuşūş Ḥaccāc‘ıñ mesmū‘ı olduğda zihn-güşā-yı taḥsīn olub o lev m ḥālinde iken yine seḥāvetini terk itmedigini sitāyişle üzerinden işkenceyi ref itdi.

Ma‘lūm ola ki feṣāḥat ü belāğatde lisān-ı ‘Arabī elsine-i sā‘ireye müreccaḥ olduğu gibi lisān-ı mezkūruñ şu‘arāsı daḥi elsine-i sā‘ire şu‘arāsına fā‘ik olub hele muḳaddimīn-i şu‘arānıñ iḥtirā‘ itdikleri ba‘z-ı ma‘ānī vardır ki ḥaḳīḳaten ḥayret-baḥş-ı ‘uḳūl olmağa sezādırlar.

Zirā ‘ale’l-‘umūm ma‘ānī iki kıs m üzere olub bir kıs m mü’ellif-i kelām anı kendüsi iḥtirā‘ idüb eslāfına ıḳtifā vü taḳlīd itmez kıs m-ı s ānisi eslāfıñ iḥtirā‘ itdikleri ma‘nāyı taḳlīd idüb anlarıñ ṭarīḳine s ālik olmaḳdır.

Kıs m-ı s āniniñ aşḥābı çokdur. Lākin maḳbūl olan iḥtirā‘-ı ma‘nā idenlerdir. Bunuñla berāber «كَمْ تَرَكَ الْأَوَّلُ لِلْآخِرِ» medlūlünce kıs m-ı s ānide bulunanlar iḥtirā‘-ı ma‘nā derecesine teraḳḳiden me’yūs olarak te’līf-i kelāmı terk itmeleri lāzım gelmez. Zirā mümkündür ki kesb-i meleke ile bi’l-āḥare iḥtirā‘-ı ma‘nāya muḳtedir olsunlar.

[Ümmet-i Furs]

Ümmet-i Furs baḥşine gelince zuḥūr-ı İslām’dan evvel lisān-ı Fārsī’de şi‘r söylenmeyüb ba’de’l-İslām daḥi memālik-i Furs ‘Arablar tarafından zabṭ olunub

ancak hıttā-i mezkūrede bulunan aşhāb-ı kirām ve tābi‘īn ahālī-i Fūrs’e dā’imā ta‘līm-i uşul-i dīn ile meşğul olub lisān ü ādāb-ı Fūrs’e ol-kadar i‘tibār itmezlerdi.

Emeviyye ve ‘Abbāsiyye zamānlarında ekser-i memālik-i Īrān‘da hūkkām u ümerā ‘Arab’dan olmağla kitābet ü eş‘ār lisān-ı ‘Arab üzere taḥrīr ü inşā olunurdu. Bu vechle hulefā-yı rāşidīn zamānından Sultān Maḥmūd Sebük Tegin zamānına dek kāffe-i evāmīr ü nevāhī vü defātīr ü menşūrlar bile ‘Arabī lisānı üzere taḥrīr ve Fārsī yazılmak ‘ayb u nakīşa ‘add olunur idi.

Ba‘dehū Alparslan-ı Selcuḳī‘niñ vezīri ‘Amīdū’l-Mülk Ebū’n-Naşr kendisi zāten ḳalīlū’l-biḍā‘a olmak ḥasebiyle ḳā‘ide-i mezkūreyi lağv idüb ḳavānīn ü aḥkām u defātīr ü menşūr lisān-ı Fārsī üzere yazılmağa başladı.

Mervīdir ki:

Hulefā-yı ‘Abbāsiyye zamānında Ḥorāsān ḥākimi olan ‘Abdu’llāh ibni Ṭāhir Nīşāpūr‘da iken bir gün bir ādam bir kitāb getürüb hediye olarak taḳdīm eyledikde ḥākīm-i mezkūr:

“Bu kitāb nedir?” diye su’āl idince şahş-ı mezkūr:

“Vāmıḳ u ‘Azrā ḥikāyesidir ki Nūşīrevān ismiyle te’līf olunmuş.” didikde mūmā-ileyh dimiş ki:

“Biz Ḳur’ān-ı Kerīm tilāvetiyle meşğülüz ve Ḳur’ān’dan ġayrı kitāb işimize yaramaz ve bu kitāb bizim ‘indimizde merdūd olan Mecūs te’līfidir.” deyu kitāb-ı mezkūrı şuya atdırdı.

Ḳalem-rev-i ḥükümetinde ‘Acem u Mecūs te’līfi ne kadar varsa cümlesiniñ maḥv u iḥrāk olunmasını emr eyledi. Ma‘a-hāzā andan aḳdem ‘Acem

şu‘arāsının şi‘ri mesmū‘ degildi olsa daḥi bir beyt veyā iki beyt olub ziyāde degildi.

Naql olunur ki:

Ya‘kūb bin Leys-i Şaffār -ki memālik-i Fūrs‘de ibtidā ḥulefā-yı ‘Abbāsiyye üzerine ḥurūc iden bu zātdır- küçük bir oğlu var idi ki ziyāde sever idi.

Bir bayram günü şabī-i mezkūr çocuklar ile cevīz oynarken pederi daḥi temāşā iderdi. Merkūm çukura sekiz cevīz atub yedisi çukura işābet iderse de bir ‘adedi daşrada kalur.

Bu ḥāl ile çocuk me’yūs iken nāgehān mezkūr cevīz yuvarlanarak çıkura düşdükdə merkūm kemāl-i neşātdan:

[cviii] mışra‘

غلطان غلطان همی رود تا لب گور

mışra‘ını min-ğayr-i kaşdin tefevvüh ider ya‘nī “Cevīz yuvarlana yuvarlana çıkuruñ ağızına kadar gidiyor.” demektir.

Bu kelām pederine ḥōş gelüb nüdemāsına naql itdikde “Bu şi‘r cinsindendir.” diye ta‘rif ü taḥkīkine meşgūl oldılar. Ve mışra‘-ı mezkūra bir mışra‘ dahā ‘ilāve idüb beyt tesmiye itdiler. Ba‘dehū bir beyt daḥi nazm idüb dü-beyt tesmiye itdiler. Şoñra ba‘z-ı fużalā “Bu dört mışra‘ olmağla rubā‘ī ıtlāk olunmaḥ evlādır.” deyüb; erbāb-ı hüner ekşeriyā rubā‘ī inşāsıyla meşgūl oldılar.

Ba‘dehū mülūk-i Sāmāniyye zamānında eş‘ār-ı Fārsī kesb-i revnaḫ itmege başlayub i‘tibārı tezāyüd itdi. Ve ol vaḫt Rūdekī, şi‘rde kesb-i iştihār idüb andan şoñra meydān-ı süḥan-verī Firdevsī‘ye intikāl iderek mümteni‘ü’n-naẓīr olan

meşhûr *Şeh-nâme*’yi te’lîf itdi. Ve kitâb-ı mezkûruñ rişte-i nazma çekilmesi Sulţân Maḥmûd Sebûk Tegin zamânı olub kâlâ-yı şî’riñ mebdе’-i revâcı da anıñ ‘aşrıdır.

Andan şoñra *Penc Genc* mü’ellifi Nizâmü’d-dîn-i Gence ile Enverî ve ‘Örfî ve Sa’dî ve Hâfız ve emşali zevât zuhûr itdiler ki hâlâ dîvânları eyâdî-i fużalâda tedâvül idiyor.

[Lisân-ı Türki]

Lisân-ı Türki’ye gelince tabî’i iki kısma münkasem olub;

[Türkî-i Çağatâyî]

bir kısmı Türkî-i Çağatâyîdir ki anda daḥi pek çok zevât nazm-ı eş’âr idüb edebiyâyâ müte‘allik kitâblar yazmışlar; ammâ lisân-ı mezkûr bizim zebân-zedimiz olan Türkî ile pek muğâyir olduğından gerek şî’r ve gerek fûnûn-ı sâ’ireye müte‘allik lisân-ı mezbûr üzere yazılmış kitâblar bizde tedâvül itmiyor.

Hattâ Sulţân Hüseyn Baykara’nıñ vezîr-i a‘zamı olub fażl u kemâl ile meşhûr ve müte‘arif olan Mîr ‘Alî Şîr Nevâyî, Türkî ve Fârsî üzere nazm-ı eş’âr itdiginden ‘Zü’l-lisâneyn’ ile telķib olunmuşdur. Nizâmü’d-dîn-i Gence’niñ bâlâda zıkr itdigimiz *Penc Genci*’ne Türkce nazîre yapub, bu beyt kitâb-ı mezkûrdandır:

[CCIII] beyt

*lâle varaķın birüb şabâğa *** bağrı karalar uçar hevâğa*

[CCIII] Beyit metinde «لاله ورقن ویروب صیاغه *** بغری قرادی اچو هواغه» şeklinde yazılmıştır. Bu yazımın birçok hatalar içerdiği görülmektedir. Nevâî’nin eserleri tarandığında buna en yakınının *Leylâ ve Mecnûn*’daki şu beyit olduğu görülmüştür: “dasht uzraki sayr o’lur sabog’a *** bağ’ri qoralar uchar havog’a” (Ali Şîr Nevâî. *Xamsa: Layli va Majnun*, haz. T. G’afurjonova, ed. S. G’aniyeva. C 9, Mukammal Asarlar To’plami. Taşkent: O’zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi, 1992, 79). Yukarıdaki beyit de bundan istifade edilerek tashih edilmiştir.

[Mütekellim Oldığımız Lisân]

Bizim mütekellim olduğumuz lisânda şî'riñ üç devr-i maḥşûsı olub ya'nî Nef'î -merḥûm- zamânına gelinceye kadar gelen şu'arâya **ḳudemâ** ve Nef'î'den Nâbî'ye kadar gelenlere **evâsıt** ve Nâbî'den 'aşırımıza kadar zuhûr idenlere **müte'ahḥirîn** denilmiştir.

Te'lîf-i Kelâmda Ṭabâyi'îñ İhtilâf-ı İsti'dâdı Beyânındadır

Ma'lûm ola ki nazm u neşrden te'lîf ü terkîb-i kelâmıñ şınâ'atı pek çok âlâta tevakkûf idüb hattâ dimişlerdir ki: *“Münşî vü muḥarrir olan kimseye lâzımdır ki ekşer-i fûnûnda mahâret-i şâmile olmalıdır.”* Bunuñ içün *“Şu âdam naḥvîdir ve şu âdam mantıķîdir.”* dinilürse de lâkin *“Şu âdam münşîdir.”* demek ḥayli müte'assirdir. Zîrâ her fennde behresi olmak lâzımdır.

'Ulûm-ı lâzimedede iktisâb-ı mahâret itdikden soñra eger zâtında ṭab'ı selîm şâḥibi degilse yine bir şey'i müfîd olmaz. Ve bunuñ ḥâricde mişâli çaḳmak taşında müstetirr olan âteş gibidir. Zîrâ eger ḥacer-i mezkûrda zaten nâr merkûz olmazsa ne kadar çaḳmak ile ḍarb idilse âteş çıkmaz.

Ve teḥâlûf-i ṭabâyi'e müte'allik çok şey görüb istimâ olunmaktadır. Hattâ ba'zısı bir müşkil 'ilm taḥşîline sa'y itdikde ṭabî'atıñ müsâ'adesi ḥasebiyle anı iktisâb iderek soñra andan birkaç derece dahâ sehl bir fenn-i âḥar taḥşîline ihtimâm itdikde iktisâbından 'aczi zâhir olur. Bunuñ dahâ ġarîbi ṭabî'at-ı şî'riyyesi olan bir kimse medḥ ü sitâyişde pek güzel nazm-ı eş'âra ḳâdir olub hicve geldikde iki mevzûn söz inşâ idemez. Ba'zısında bunuñ 'aksine, ṭab'ı hicve müsâ'id olub medḥe ḳâdir olamaz veyâḥûd merşiye inşâsına meyyâl olub tehniyetden ḳaşır olur. Ve neşrde daḥi ḥâl bu minvâl üzeredir.

Hattā *Vefeyātü'l-A'yān*'da muharrer olduğu üzere mümteni'ü'n-naẓîr olan *Maḳāmāt* mü'ellifi Ḥarîrî, Bağdād'a geldikde kendüsini dīvān kitābetinde istiḥdām itmek murādıyla bir şey kaleme almasını teklîf itdiklerinde mebhût olub iki lafz-ı faşîhi bir araya getürmege muḳtedir olamadı. İbn-i Eşîr'in zu'munca bunuñ sebebi; zîrā Ḥarîrî *Maḳāmāt*-ı mezkûreyi te'lîfde fevḳa'l-ḥadd a'māl-i fîkr ü revîyyet idüb lâsiyyemā *Maḳāmāt*-ı mezkûreniñ medārı bütün bir gāyete münehhî olan ḥikāyāt üzerinedir. Lâkin mekâtibât ise bi'l-'aks bir baḥr-i bî-girān menzilesindedir. Zîrā mekâtibâtta şu'ünāt-ı kevnîyyeniñ teceddüdiyle maḳāle daḥi teceddüd ider. Ve Ḥarîrî'niñ *Maḳāmāt*'dan başka olan teşānîfini gören kimse teşānîf-i mezkûre anıñ âşârı olduğına i'timād itmez çünki beynlerinde pek tefāvüt bulur.

Ve Ḥarîrî'niñ mā-cerā-yı sâbıkını telmiḥen mûmā-ileyhiñ ḥassādından birisi ol vaḳt şu rubā'îyi nazm itmişdi:

[264] şî'r

شَيْخٌ لَنَا مِنْ رِبْعَةِ الْفَرَسِ *** يَنْتِفُ عُثُونُهُ مِنَ الْهُوسِ

أَنْطَقَهُ اللَّهُ بِالْمَشَانِ وَقَدْ *** أَجْمَهُ فِي بَعْدَادٍ بِالْحُرْسِ

Beyt-i evveliñ mışra'ı-ı sânisinde şā'iriñ «يَنْتِفُ عُثُونُهُ» dimesi çünki «نَتَف» yolmaḳ ma'nāsınadır. Ve «عُثُونُ», 'şakal ucu' demek olub Ḥarîrî'niñ merākı dā'imā şakalını yoldığından şā'ir aña telmiḥ itmiş. Hattā mervîdir ki:

Mûmā-ileyh Başra'da iken ekşeriya vālîniñ meclisine muvāzabet idüb lâkin 'âdet-i dîrînesi olduğu üzere şakalını dā'imā yolmağa devām itdiginden bir gün vālî kendüsine didi ki: “Eger bir daḥi şakalımı yoldığını görür ve işidirsem seni elbette öldüririm.”

O vakıtlar ise ölüm biraz ucuzca olduğundan bîçāre netf-i lihyeden nā-çār elini çeküb bir müddet ıztırāb ile evkāt-güzār oldu. Tā ki bir gün vālīnīñ sitāyişinde bir kaşīde-i ġarrā nazm u inşā itdikde vālī her ne murādı varsa is‘āf ideceğini kendüsine beyān itdi. Hārīrī yegāne maķşūdı olan şaķalını tekrār kendüsine virmesini istirhām itmekle vālī bī-ihtiyār ħande idüb istediği gibi şaķalını yolmağa me’zūn olduğını beyān itdikde ke’l-evvel şaķalını yolmağa başlayub merākdan kurtuldu.

Biz gelelim şadedimize... Bir ādam fenn-i inşā vü kitābete isti‘dād-ı tabī‘isi olduğdan şoñra ‘ulūm-i edebiyeyi taķşīle bezl-i mā-ħaşale iktidār itmesi lâzım olub yalnız ‘ulūm-ı mezkūreden fenn-i ‘arūz erbāb-ı şi‘r ü karīza maķşūş olmağla münşī vü muħarrirler andan müstaġnīdirler.

[Nâzım veya Nâsir için Mürâ’atı Lâzım Olan Husûsât]

Nâzım için mürâ‘atı lâzım olan ħuşûşatıñ biri de keşret-i isti‘māl ile elsine-i nâsda fersūde ħükmine girmiş olan elfāz ü mezāmīni isti‘māl itmeyüb ve bunuñla berāber isti‘māl itdikleri elfāz u kelimāt-ı ġarībe daħi olmayub belki ħalk içinde müte‘ārif olduğu ħâlde sebkiniñ bedā‘atı ħasebiyle müstemi‘ anları elsine-i nâsda mütedāvil lügātdan olduğına bile vāķıf olmalıdır. Lākin bu ħuşūs her sūħan-senciñ kārı olmayub tabī‘atıñ leţāfet ü berā‘atıyla ħaşıl olur bir şeydir.

Bu dereceye bülūġ ile berāber ittiĥāz olunan ma‘nā daħi bāri‘ olursa artık şāħibi, mālīk-i ezimme-i belāġat olur. Zīrā yalnız elfāzıñ ħüsn ü revnaķı kāfī olmayub belki elfāz ma‘āniye zarf meşābesindedir. Zarf ne kadar güzel olursa mazrūf kabīh olunca artık zarfıñ güzelliği müfīd degildir. Ve elfāzıñ leţāfetiyle ma‘nānıñ rekāketi, manzarı laţīf bir ebleh kimseye daħi teşbīh olunur.

Elfāz u ma‘ānī-i bārī‘a isti‘mālinde daḥi ṭabī‘atiñ medḥal-i küllisi olub ḥattā buña delīl; ḥatt u kitābetden behresiz evbāş maḳūlesi kesān, bir ṭakīm türki ve şarkī gibi manzūm sözler inşā iderler ki fenn-i şî‘re ‘adem-ı ıttılā‘larıyla berāber kelāmları mevzūn u muḳaffā oldığı gibi ba‘zen da güzel ma‘nāyı şāmil oldukları istimā‘ olunuyor.

Ṭabī‘atiñ isti‘dādıyla berāber nāzım veyā nāşir üdebā-yı eslāfiñ āşārını tettebbü‘ ile berāber anları ḥıfz idercesine idmān ḥāşıl itdikde bālāda zıkr itdigimiz ḥāşşa ṭabī‘atde merkūz olur. Ve kezālik ba‘z-ı esātizeniñ āşār-ı mānzūmelerini neşre taḥvīl idüb isti‘māl itmek daḥi fā‘ide-i külliyyeyi müstelzim ise de lākin bir beyti nāşir neşre taḥvīl idüb eksik ve ziyādesiz ḳullanmak pek fāḥiş bir ‘ayb olub ‘ādetā dizilmiş bir ‘ıqd-i le‘ālīyi daḡıtmaḡa beñzer. Lākin ‘ıqd-ı mezḳūrı şüret-i āḡara taḥvīl idüb yāḡūd andan dahā bir eyü şürete tebdīl iderse şāḡibi ma‘zūr ṭutılub bunun ḡāricinde *sırḳat* ‘add olunur. Lākin elfāzıñ ba‘zısıyla berāber bir şî‘riñ ma‘nāsını neşre taḥvīl itmek ma‘yūb degildir. Meşelā

[265] şî‘r

حَدَّاءُ مَمْلَأُ كُلِّ أُذُنٍ حِكْمَةً

mışra‘ını nāşir neşre taḥvīl idecek olsa «مَمْلَأُ كُلِّ أُذُنٍ حِكْمَةً» ḳavlini be-heme-ḡāl isti‘māle mecbūrdur.

[Nāzım ve nāşirin te’līf-i kelāmda muḥtāc olduḡu üç şey]

Nāzım u nāşir te’līf-i kelāmda başlıca üç şey’e muḥtāc olub **birincisi** elfāz-ı güzīde intiḡāb u ihtiyār itmekdir. Bunun ḡāricde mişāli perākende bir ṭakīm le‘ālīyi silk-i intizāma çekecek kimse evvelā le‘ālī-i mezḳūreye ‘aṭf-ı naḡarla anlarıñ güzīde vü munteḡablarını ifrāz idüb ba‘deḡu rişte-i nazma çeker.

İkincisi her kelimeyi mütecānis ü mülāyimiyle nazm itmekdir. Bunuñ da hāricde mişālî bir ‘ıkd-ı le’ālîde her lü’lünüñ yanındaki lü’lü ile mütenāsib ü müteşākîl olması gibidir.

Üçüncisi kelām-ı mezkūr maḥall ü münāsebetine göre envā’-ı muḥtelife üzere olmalıdır. Bunuñ da mişālî ‘ıkd-ı lü’lünüñ maḥall ü mevķi’-i ta’lîķi gibidir. Zîrā ba’zen le’ālî eklîl olub başa taķılur ve ba’zen gūş-vāre yapılub kulağa taķılır. Ba’zen de gerdene ta’lîķ olunur. Ve maḥāll-i mezkūreniñ her birerleriniñ kendülerine maḥşūş bir ḥüsni vardır. Şā’ir ü münşî içün ḥuşūşāt-ı selāse-i mezkūreye diķķat lâzımdır.

Ba’zen vāķi’ olur ki iki lafz ma’nā-yı vāḥide delālet idüb ikisiniñ de isti’mālî cā’iz olub veznde daḥi mütteḥid iken elfāz-i mezkūreden biriniñ maḥall-i isti’mālinde diğeri müsta’mel olmayub mevķi’-i sebkde birbirlerinden temeyyüz ider. Ancak bu emr-i daķıķi herkes fehmi idemeyüb belki ṭab’-ı selīm aşḥābına maḥşūş bir keyfiyyetdir.

Meşelā «مَا كَذَبَ الْفُؤَادُ مَا رَأَى»⁵⁴⁰ āyet-i kerīmesiyle «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرًا لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ» ile «فُؤَادُ»⁵⁴¹ nazm-ı celīlinde vāķi’ ile «قَلْبُ» delāletde müsāvî iken *Furķān-ı Kerīm*’de ḥiç biri diğeriñ mevķi’inde isti’māl olunmamışdır. Kezālik A’rec nām şā’ir:

[266] beyt

نَحْنُ بَنُو الْمَوْتِ إِذَا الْمَوْتُ نَزَلَ *** الْمَوْتُ أَخْلَى عِنْدَنَا مِنَ الْعَسَلِ

beytiyle Mütenebbî’niñ:

⁵⁴⁰ Necm Sûresi: 11.

⁵⁴¹ Kâf Sûresi: 37.

mıṣra‘ında vāḳi‘ «عَسَلَ» ile «شَهِدَ» ikisiniñ daḥi isti‘mālî mergüb olub *Ḳur’ān-ı Kerīm*’de ise «شَهِدَ» isti‘māl olunmayub dā‘imā ‘asel isti‘māl olunmuşdur. Zīrā mevāḳi‘-i isti‘mālîne göre lafz-ı «عَسَلَ», «شَهِدَ»den aḥsen vāḳi‘ olmuşdur. Lākin Mütenebbī’niñ şu mıṣra‘ında vāḳi‘ «شَهِدَ» lafzı A‘rec‘iñ beytinde ke-’enne «عَسَلَ»den dahā maḳbūldür. Her lisānda bunuñ emṣālî vāḳi‘ olub büleḡā kelāmında bu maḳūle elfāzıñ nazāyiri çok def‘a görülmüşdür.

Ḥafī ḳalmaya ki elfāzıñ ḥüsn-i terkibi elfāz-ı müfrede intiḥābından dahā ziyāde müte‘assirdir. Meşelā *Furḳān-ı Mecīd*’de olan kelimātıñ kāffesini ‘Arablar isti‘māl itdikleri hālde kelimāt-ı mezkūreniñ berā‘at-ı terkibi ḥasebiyle kelām-ı ‘Arab’iñ cümlesine tefevvuk itmişdir. Bu ise ancak ḥüsn-i terkib sebebiyledir. Nitekim: «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكِ وَيَا سَّمَاءُ أَفْلَعِي وَغِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودِيِّ وَقِيلَ بُعْدًا»⁵⁴² āyetiniñ elfāzına bakılsa ‘alā-vechi’l-infirād bir meziyyet-i zāhiresi olmayub kesb itdigi feṣāḥat, terkibi ḥasebiyle olub kelime-i evveli ṣāniye ve ṣālīs rābi‘e helümme-cerrā bir vechle ḥüsn-i tertīb üzere terkib ḳılınmış ki engüşt-i fuṣaḥā-yı ‘Arab feṣāḥatinden dehenlerinde ḳalmışdır.

Bu müdde‘āyı mü’eyyid ba‘zen bir kelāmda bir kelime görölür ki mazḥar oldıḡı ḥüsn-i terkib ḥasebiyle istimā‘ından telezzüz ḥāşıl olur. Ma‘a-hāzā yine kelime mevḳi‘-i āḥarda müstekreh görölür.

⁵⁴² Hūd Sûresi: 44.

[Lafzın lezîz veyâ kerîh olması]

‘Umūmen *elfāz* maḥāric-i ḥurūfdan mürekkeb olub ḥayyiz-i aşvātda dāḥil olmağla sāmi‘a *elfāz*ın hangisinden mütelezziz olursa mergūb olub bi‘l-‘aks hangisinden istikrāh iderse kabīḥdir. Binā’en ‘alā-hāzā fenn-i beyān ‘ulemāsının *elfāz* hakkında zikr itdikleri bir takım ḥaṣāyişe ḥācet bile kalmaz.

Zirā bir *lafz* sāmi‘ada lezīz olduğda maḥbūl olmağla ḥaṣāyiş-i mezkūre daḥi *lafz* ile berāber ḥayyiz-i kabūle dāḥil olur. Ma‘a-hāzā ba‘z kimseler vardır ki cehllerinden “*Bu lafz güzeldir.*” ve “*Bu lafz kabīḥdir.*” denilse inkāra taṣaddī idüb “*Cümlesi güzeldir ve vāzı‘ı lügāt kāffesini mergūb olarak vaz‘ itmişdir.*” dirler. Ve bu maḥūlelerle mu‘āraza ise izā‘e-i vaḳt olmağla anları kendi ḥāllerinde terk itmek evlādır.

Meṣelā ‘müdām’ ile ‘isfanṭ’ ikisi şarāb ma‘nāsına ise-de lākin ‘müdām’ maḥbūl ve ‘isfanṭ’ merdūddur. Ma‘a-hāzā ikisinin daḥi vāzı‘ı birdir. Bunuñ ḥāricde miṣāli bir ādam kerīhü‘l-manzar bir zencī ‘Arab’ın şūretini beyāz yüzlü bir ḥūb-rūnuñ şūretine mu‘ādil tutmasına beñzer bu ise seḳāmet-i nazardan neş‘et itdigi gibi *elfāz*-ı ḥasene ile kabīḥayı daḥi birbiryile ‘adīl tutmak seḳāmet-i fikrden münba‘iştir. Eger dinilürse ki aḡrāz-ı nās mütefāvitdir. Ba‘zısı aḥyānen bir zencīyi bir beyāza tercīḥ ider. Bunuñ cevābı bu maḥūle aḡrāz nādirātdan olub nādir ise ma‘dūm ḥūkmündedir. Pek cüz‘ī bir idrāke mālik olanlar bilürler ki *elfāz* sem‘i insānda ba‘zen naḡme-i evtār gibi lezīz ba‘zen de şavt-ı ḥımār gibi kerīh olur.

Üdebā-yı ‘Arab’dan isti‘māl-i *elfāz*da ba‘z-ı ḥuṣūṣāt-ı vāhiye beyān itmeleriyle *el-Meṣelū’s-Sā’ir* nām eṣeriñ mü’ellifi Ziyā’ü’d-dīn-i Münşī anları

kitābında zıkr ile berāber redd ü cerh itmekle biz daḥi anlardan ba‘zısını kitāb-ı mezkūrdan terceme ile buraya nakl itdik.

Ez-cümle eslāf-ı üdebā-yı ‘Arabdan İbn Sinān-ı Ḥafācī demiş ki: *“Bir lafzda ḥurūf-ı halk beynini cem‘ ü te’līf itmek cā’iz degildir. Meşelā ‘hā’ ve ‘ḥā’ ve ‘ayn’ gibi ve kezā ‘cīm’ ile ‘kāf’ ve ‘lām’ ile ‘rā’ ve ‘zā’ ile ‘sīn’ beynini daḥi cem‘ itmek cā’iz degildir.”* demiştir. Dimek ki edīb-i mezkūr müteḳāribü’l-maḥāric olan ḥurūfātın cem‘ini cā’iz görmeyüb bi’l-‘aks mütebā’idü’l-maḥāric olan ḥurūfuñ cem‘ ü te’līfine imā itmiştir. *Meşel-i Sā’ir* mü’ellifi, merḳūmuñ bu zehābını tezyīf içün dir ki: *“Eger böyle olsa ya’nī nāzım veyā nāsır ḥurūfātın maḥāriciniñ teḳārüb ü tebā’üidine diḳḳat idecek olsa şā’ir ü münşī bir ḳaşıdeyi ve bir mektūbı bir uzun müddetde ancaḳ tahrīr idebilürler idi.”* Zīrā isti’māl itdikleri elfāza baḳub maḥrecleri mütebā’id midir yoksa müteḳārib midir diye im‘ān-ı naḳar itmeleri lâzımdır. Mü’ellif-i mezkūr diyor ki: *“Bizim re’yimiz bunuñ ḥilāfinadır.”* Zīrā bu maḳāmda elfāzın ḥüsn ü ḳubḥına ḥāssa-i sem‘ ḥākim-i ‘ādildir ve bu da‘vāyı işbāt zımnında demiş ki:

Bir ādama *“Şu lafz güzel midir veyā ḳabīḥ midir?”* diye su‘āl olunsa; o ādam o anda ḥüsn ü ḳubḥundan cevāb virüb hīç dimez ki: *“Azacıḳ dur. Tā ki ḥurūfunuñ maḥāricine baḳayım ki müteḳārib midirler yoksa mütebā’id midirler?”* İşte bu daḥi İbn Sinān-ıñ buṭlān-ı da‘vāsına delīldir.

Ve ḳā’ide-i mezkūre vāḳi’e muṭābaḳatı farz olunsa bile istiḥnāası çokdur. Zīrā çok def’a müteḳāribü’l-maḥāric olan elfāzın ḥüsn ü revnaḳı müşāhede ḳılınmıştır. Meşelā ‘cīm’ ve ‘şīn’ ve ‘yā’nıñ maḥārici müteḳārib olub vasaṭ-ı lisān ile taḥte’l-ḥanekden telaffuz olunur. Ma‘a-hāzā ḥurūf-ı mezkūreden terekküb iden lafzın rāyık

oldığı görülmektedir. Ez-cümle ‘ceyş’ kelimesi gibi. Zîrâ kelime-i mezkûre memdûh olub herkes isti‘mâl ider. Kezâlik ‘bâ’ ve ‘mîm’ ve ‘fâ’ hûrûfunun dağı mağârici müteğârib olub ma‘a-hâzâ terekübünden hâsıl olan kelime mağbûl olduğu görüyor. Meşelâ ‘fem’ lafzı gibi ki isti‘mâli kabîh olmadığı bedîhîdir.

Ve bunun ‘aksine mağrecleri mütebâ‘id olan hûrûfâtın terekübünden pek çok def‘a kelimât-ı kabîha tevellüd itdiği keşîrû‘l-vuķû‘dur. Meşelâ ‘Arabî’de «ملع» kelimesi gibi. Kelime-i mezkûreyi terkîb iden hûrûfdan ‘mîm’ şefevî ve ‘ayn’ harf-i halk ve ‘lâm’ vasa‘-ı lisândan hâsıl olduğu hâlde kelime-i mezkûre mekrûh olduğu bedîhîdir.

[Elfâz-ı cezîle ve elfâz-ı rakîka]

Bâlâda dağı münâsebetle zîkr itdigimiz üzere *elfâz* iki kısıma münkasem olub birisi *elfâz-ı cezîle* ve diğeri *elfâz-ı rakîka*dır.

Elfâz-ı cezîle harb u ma‘ârik veyâhûd tehdîd ü tahvîf ve bunun gibi huşûşâtda isti‘mâl olunub *elfâz-ı rakîka* ise mu‘âşaka vü eyyâm-ı muhâceretîñ âlâmını tezkâr ve isticlâb-ı meveddet ü istirhâm-ı ‘âtıfet ve emsâli şeylerde isti‘mâl olunur.

‘Cezîl’den ġarağ elfâzın vahşî olması fehm olunmasun; belki *elfâz-ı cezîle*den ġarağ ‘azûbetle berâber metîn olub sâmi‘a anın istimâ‘ından telezzüz itmelidir. Kezâlik ‘rakîk’den ġarağ rekâket anlaşılasun belki elfâzın rakîkliği le‘âfet ü nu‘ûmeti dımeķdir. Ve menba‘-ı feşâhat olan *Furķân-ı Kerîm*’e dıķķat olunsa hısâb ve ‘azâb u ahvâl-i kıyâmet ve mevt ü irtihâl ve neğâyiri gibi kâffe-i mevâdd *elfâz-ı cezîle* ile zîkr olunmuşķen yine bir lafz-ı vahşîye teşâdüf olunmaz. Kezâlik rahmet ü re’fet ü mağfiret ve enbiyâ-yı ‘izâma muğâtabat ve eşbâhı gibi

şeyler daḥi kāffesi elfāz-ı raḳīka ile zıkr olunmuşken bir lafz-ı za'if ü rekıke teşādūf idemezsin.

Hafī ḳalmaya-ki elfāzıñ mecrā-yı sāmi'ada cereyānı eşḥāşıñ mecrā-yı başarda cereyānı gibidir. Li-hāzā elfāz-ı cezīle, vaḳār u mehābet şāḥibi eşḥāş gibi sāmi'ada taḥayyül idüb; elfāz-ı raḳīka ise dimāset ü mülāyemet-ı aḥlāk aşḥābı eşḥāş gibi taḥayyül ider.

Li-hāzā 'Arabī'de Ebī Temmām'ıñ eş'arıyla Fārsī'de Firdevsī'niñ ebyātı atlarına süvār olub silāḥlarını ḳuşadarak ḥarbe ḥāzırlanmış ādamlar gibi görünüb bi'l-'aks Buḥtūrī ile Nizāmī'niñ eş'arı envā-ı cevāhir ü ḥuliyı ile müzeyyen nisā'-i ḥassāna müşābihdirler.

[Mecrâ-yı kelâmın tezayyukuna bâ'is olan hurûf]

Nāzım u nāşire lāzımdır ki mecrā-yı kelāmıñ tezayyukuna bâ'is olan ḥurûf isti'mālinden ictināb idüb sec' veyā ḳāfiyeyi ḥurûf-ı mezkûrdan ittiḥāz itmemelidir: 'tā', 'zel', 'ḥā', 'şin', 'şād', 'tı', 'zı', 'ḡayn' ḥurûfları gibi. Zīrā ḥurûf-ı bâḳiyyeniñ isti'māliyle bunlardan istignā ḥāşıl olabilür.

Meşelā ḥurûfāt-ı sā'ire ḍururken bi'l-iltizām nāzım ḳaşidesini ḥurûf-ı mezkûreden birisiniñ üzerine isnād idüb ḳāfiye ittiḥāz iderse elbette i'tirāza mazḥar olur. Nitekim 'Arabī'de Ebū Temmām nām şā'iriñ ḳaşide-i şā'iyyesinde vāḳi' oldığı gibi. Ḳaşide-i mezkûreniñ maṭla'ı budur:

[268]

قَفْ بِالطُّلُولِ الدَّارِسَاتِ عُلاَنَا

Ve yine maṭla'ı:

mışra‘ı olan İbn Hānī‘niñ kaşīde-i hū‘iyyesinde olduğu gibi mışra‘-ı mezḳūrda vāki‘ «أَفْتَمُ», ağber ya‘nī ‘boz ve kırmızı renkli’ demek ve «أَفْتَحُ» daḥi yumuşak ma‘nāsınadır. Ve nāzım şî‘rinde bu ḥarfleri isti‘māl itmezse ta‘yīb olunmayub lâkin isti‘māl iderse lev m ü ta‘yībe mazhar olur.

Nāşir için ḥurūf-ı mezḳūreniñ iltizāmı nāzımdan dahā ehven olub çünki bir kelām-ı menşūr nihāyet iki veyā üç ve dört sec‘-i mütteḥid üzerine ancak gelebilir. Li-hāzā o kadar cık bir şey için kelāmıñ revnaḳı pek de zā‘il olmaz.

Şî‘r ile İnşā Beyninde Feşāḥatde Olan Farḳ Beyānındadır

Ma‘lūm ola ki feşāḥat ü belāḡat bir mevhibe-i ilāhiyye olub eşref-i fezā‘il-i beşeriyyeden ‘add olunur. Ve cenāb-ı Seyyidü’l-Beşer‘iñ mevāḳi‘-i müte‘addidede bunlarla faḥr idüb gāh «أَنَا أَفْصَحُ مَنْ نَطَقَ بِالصَّادِ»⁵⁴³ ve gāh «أَوْتَيْتُ جَوَامِعَ الْكَلِمِ»⁵⁴⁴ buyurmaları bu müdde‘āya delīl-i kāfīdir. Server-i Enbiyā -‘aleyhi’t-teḥāyā-Efendimiziñ feşāḥat ü belāḡatden başka bir şey ile iftiḥār buyurmadıklarını, ehl-i ‘ilm, kitāblarında taḥrīr itmişlerdir.

Lā-siyyemā eger feşāḥat u belāḡat kātibe-i fezā‘iliñ fevḳinde olmasa idi i‘cāz ile müteḳārın olmaz idi. Zīrā *Furḳān-ı Mecīd* feşāḥat u belāḡat üzere nāzil olduğu beyāndan müstaḡnīdir.

Kelām-ı faşīḥiñ *menşūn manzūm*dan dahā şerīfdir. Zīrā kütüb-i semāviyyeden hīç biri manzūmen nāzil olmayub cümlesi menşūrdurlar. Kezālik enbiyā-yı ‘izām -

⁵⁴³ Bu söz kaynaklarda mevzū olarak geçmektedir bk. *Keşfü’l-Ḥafā’*: 609.

⁵⁴⁴ *Müslim*: 523.

‘aleyhi’s-selām-ıñ kelām-ı bāhirü’l-insicāmları dañi kâṭıbeten menşūr olarak vārid olmuştur.

Ebū İshāq-ı Şābī nām edīb menhec-i feşāḥatde *şîr* ile *inşā*nın beynini tefrîk zımnında bir sâ’ile cevāben dimişdir ki:

Meslek-i feşāḥatde kelām-ı menşūr ile manzūm beyninde ihtilāf-ı küllī vardır. Zīrā inşā vü teressülde ma’nānıñ vuzūḥ u beyānı mültezem ü memdūḥ oldığı ḥâlde bi’l-‘aks nazmıñ aḥseni ma’nāsı ğāmız olub bir çok te’emmülden soñra ma’lūm olandır.

Ba’dehū sâ’il, edīb-i merķūma i‘āde-i su’āl ile:

“*Niçün şîrde ğumūz u ḥafā’-i ma’nā mültezem olub bi’l-‘aks kitābetde vuzūḥ müstelzemdır?*” didikde mūmā-ileyh cevāben:

Zīrā *şîr* ḥudūd-ı muḳarrere vü evzān-ı muḳaddere üzere binā olunub lā-siyyemā ebyātı birbirinden tefrîk olunub her *beyt* zātıyla kâ’im olub tazmīn üzere vārid olandan başka ḥiç bir *beyt* āḥarına muḥtāc degildir. Ve bir *beyt* mebnī oldığı miḳdār-ı mu‘ayyenden ziyāde imtidādı mümkün olamayub miḳdār-ı mezkūr ise ğāyet kaşîr olduğından anda muṭlaḳā ma‘ānī-i daḳīḳa vü feḥāvī-i ğāmıza iltizāmı memdūḥ ‘add olunur.

İnşā ise bunuñ külliyyen ḥilāfına olub bir taḳım uzun cümlelerden mürekkeb olur ki hasebü’l-iktizā ḥāşş u ‘āmm ve ğābī vü zekīnıñ sem‘ine ğaraż olunub anı her kesiñ fehm itmesi lāzım olmağla *kelām-ı manzūm* ḥilāfına bunda vuzūḥ-ı ma’nā şart olub anda ma’yūb olan şey bunda memdūḥdur. Ḥattā dimişlerdir ki: “*Tazmīn, kelām-ı manzūmda naḳāyıñdan ‘add olunurken kelām-ı menşūrda bi’l-‘aks mergūbdur.*”

Ba‘dehū edīb-i mūmā-ileyh i‘āde kelām ile dimişdir ki:

Küttāb ile *şu‘rānıñ* meslegi beyninde bir fark daħi budur ki: Şu‘arā fikrlerini meşelā sitāyiş-i erbāb-ı celāl ve mu‘āşaka-ı aşhāb-ı cemāl veyāhūd nesīb ü teşbīb ü muṭālebe ve zemm ü hicā gibi şeylere şarf idüb bi’l-‘aks ketebe meşelā ıslāh-ı umūr u sedād-ı şügūr ve taḥrīz-i cihād u men‘-i fesād veyāhūd ‘arz-ı meveddet ü tebrīk ü tehniyet ve emşālī gibi ḥuşūşāta şarf itmeleriyle beynlerinde fark-ı ‘aẓīm vardır.

Şābī‘niñ inşā ile şī‘riñ tefrīķi ḥaḳḳında kelāmı burada ḥitām buldı.

[İ’tibār-ı Âharla Nazm ve Nesr Mesleği Beynindeki Fark]

Ve *naẓm* ile *neşriñ* meslegi beynindeki fark i’tibār-ı âharla iki vech üzeredir:

Birincisi: Ba‘z-ı kelimāt vardır ki neşrde isti‘mālleri ma‘yüb olub naẓmda memdūḥdur.

İkincisi: Şā‘ir ma‘ānī-i muḥtelifeyi ḥāvī umūr-ı müte‘addideyi zıkr ü beyāna muḥtāc olub kelāmını iṭāleye taşaddī itdikde nā-çār pehnā-yı naẓm daħi tevessü‘ idüb ba‘zen bir maḳşad için iki üç yüz beyt naẓm u inşād olduğda eş‘ārıñ cümlesi nesak-i vāḥid üzere mergūb olamayub belki bir kısım-ı cüz’isi ancaḳ maṭlūba muvāfiḳ olabilür. Ve kātib ise bunıñ ḥilāfına iṭāle-i kelāma mecbūr olduğda gāh olur ki birkaç ṭabaḳa kāğıd tesvīdine muḥtāc olub ma‘a-hāzā ciyādetde şebt ü imlā itdiği kelām cümlesi nesak-i vāḥid üzere olur.

Bu ḥuşūşda şu‘arā-yı ‘Acem ḥā’iz-i ḳasabü’s-sebaḳ-ı tefevvuk olub şā‘irleri bir kışsa ve bir tārīḫi olsun nihāyete ḳadar naẓmen īrād idüb kemāl-i feşāḥat u belāḡat ile edā-yı ma‘nā ider. Nitekim Firdevsī‘niñ *Şeh-nāme*‘si ve Nizāmü’d-dīn-i Gencevī‘niñ *Penc Genc*‘i gibi.

Māhiyyet-i Edeb

Ma'lûm ola ki «أَدَب», «مَأْدُبَة»den müştakḳ olub lafz-ı mezkûr muṭlakā iktisāb-ı meḥmedet için idilen bir da'vete ya'nî ziyāfete dirler. Zîrā 'Arabî'de her da'vetiñ bir ism-i maḥşûşı olub meşelâ te'ehhül esnâsında idilen da'vete «وَلِيْمَة» ve bir bināya başlandıkda idilen da'vete «وَكِيْرَة» denildiği gibi, vilâdet da'vetine «خُرْس» ve ḥitân da'vetine «أَعْدَار» ve yoldan gelen müsâfir için idilen da'vete «نَقِيْعَة» denilüb, «مَأْدُبَة» ise esbâb-ı mezkûreden hiç birine müstenid olmayarak yalnız iktisâb-ı meḥâmid için idilen da'vete tesmiye olunur.

Hadîş-i şerîfde vârid olmuştur ki «الْقُرْآنُ مَأْدُبَةُ اللَّهِ فِي الْأَرْضِ»⁵⁴⁵ ya'nî “*Kur'ân yer üzerinde Allâh -te'âlâ-nıñ ziyāfetidir.*” buyurulmuştur ki Kur'ân'da nâs için menâfî-i keşîre olduğından bi-ṭarîḳi'l-mecâz «مَأْدُبَة» ya'nî ziyāfet ile ta'bîr buyurulmuştur.

'Edeb'e, «أَدَب» tesmiyesiniñ sebebi nâsı meḥâmide da'vet itdiği içündür. Edeb iki kısım olub biri *nefsî* ve diğeri *kesbî*dir.

Kısım-1 evvel, Cenâb-ı Hâḳḳ -celle şānuhū-nuñ mevhibe-i maḥşûşası olub 'ibādından istedigine hibe ider ki o da tıynet-i insānıñ şerefine dâll olan mekârim-i ahlâḳ u maḥâsin-i ef'âldir.

Kısım-1 sâni *naḥv* ve *luğat* ve *nazm-ı şî'r* u *inşâ'-i nesr* ile bunlara müte'alliḳ 'ulûm u fûnûna tesmiye olunur.

⁵⁴⁵ Hadis kaynaklarında «في الأرض» ifâdesine rastlanmamıştır. Söz konusu hadisin tamamı için bk. *Dârimî*: 3350, 3358, 3365.

Ancak ‘aşrımızdaki edeb, beyân itdigimiz şu iki ta’rifîñ külliyyen hilâfında olub ma’nâ-yı mevzû’un lehinden büsbütün hurûc itmişdir. Meşelâ bir âdam cüz’î zekâ şâhibi olub şi’r ü inşâdan bir az behresi olursa aña edîb tesmiye ideriz. Hâlbuki o âdam bir takım haşâ’il-i zemîme ile muttaşîf olduğından edebîñ kısm-ı evvelinden bî-behre olduğu gibi ‘ulûm-ı edebiyyeniñ lâıyıkıyla ancak bir ikisini bildiginden kısm-ı şâniden dađi kemâ-yeliķu hażzı olmadığı zâhir olub ‘alâ-kile’t-taķdîreyn edîb ta’rifinde hâricde kalur.

Edîb-i haķîķî didigimiziñ vücûdı kalîl olub her ‘aşrda anlardan ancak ma’dûd-ı kalîl bulunabilür. Mervîdir ki:

Hasan-ı Başı’den su’âl itdiler ki:

“Niçün ehl-i ‘ilm ü edeb ekşeriyâ faķr u zarûretle evķât-güzâr olub aşhâb-ı cehl ü belâdet refâh ile te’ayyüş iderler?” Mümâ-ileyh cevâbında:

Keyfiyyet siziñ bildigiñiz gibi degildir. Zîrâ siz kalîl içinde kalîli arıyorsunuz. Ya’nî zâten kalîl olan şervet ü sāmânı ma’dûd-ı kalîlden ‘ibâret olan aşhâb-ı fażl u kemâlde aradığınızdan ekşeriyyetle bulamıyorsunuz. Ve egerçi aşhâb-ı cehliñ dūķâr oldukları faķr u ihtiyâca vâķıf olsanız anları faķr u aķlâl cihetinden ekşer bulurdınız.

Bu söz ise tamâm-ı vâķi’e muţabîķ olub mü’eddâsı maķz-ı şavâb olan bir ķavl-i haķîmânedir. Ma’a-hâzâ çok kimseler ģirfetü’l-edebi mâni’-i izdiyâd-ı rızķ ‘add itdikleri daği münker degildir.

Ez-cümle *Ģurerü’l-Ģaşâyış* nâm eşerde muģarrerdir ki:

Hulefâ-yı ‘Abbâsiyye’den Muķtedir Bi’llâh’iñ ģal’inden soñra sülâle-i mezķûreden olub ‘ilm ü edeble müştehir olan şâ’ir-i meşhûr İbnü’l-

Mu‘tezz‘e bey‘at olunarak Murtaẓī Bī‘llāh ile telkīb olundu. Lākin müddet-i ḥilāfeti yalnız bir gün sürüb tarafdārları ẓa‘f peydā itmekle nā-çār firār idüb kendisi birisiniñ ḥānesinde ihtifā iderek çend gün soñra müteveffā oldığı ḥālde oradan iḥrāc olundu. Bu vaḳ‘a İki Yüz Doksan Altı Senesiniñ Şehr-i Rebī‘ü’l-evvelinde vāḳi‘ olmuştur.

Ol vaḳt şu‘arādan birisi mūmā-ileyhiñ ḥirfetü’l-edeb seyyi‘esine uğradığını telmīhen işbu mersiyeyi söylemiştir:

[270] şî‘r

لله دُرُكٌ مِنْ مَيِّتٍ بِمَضِيْعَةٍ *** نَاهِيكَ فِي الْعِلْمِ وَالْأَدَابِ وَالْحُسْبِ
مَا فِيهِ لَوْلَا وَلَا لَيْتَ فَتَنْقِصُهُ *** وَإِنَّمَا أَدْرَكْتُهُ حِرْفُهُ الْأَدَبِ

Lākin bunlar nevādir kabīlinden olub ḥükm ekseriyyete virilür. Zīrā iḥrāz-ı destmāye-i edeb idenler bidāyeten ne ḳadar muẓṭarru’l-ḥāl olsalar soñradan edeb sāyesinde maẓhar-ı refāh olmaları muḳarrerdir.

Ve kütüb-i aḥbārda bunlarıñ emşālī pek çok olub birḳaçınıñ zıkrine taṣaddī olunsa taṭvīl-i maḳālī mūcib olacağından ünmüdec maḳāmında yalnız birisiniñ zikriyle iktifā itdik.

Şöyle ba‘z-ı āsār-ı mu‘teberede pīrāye-i şaḥāyif beyān kılındığı üzere üdebā-yı ‘Arab’dan Naḍr ibn Şümeyl, Başra‘da tedrīs-i ‘ulūm ile meşḡul iken mübtelā olduğu şiddet-i fāḳa ile maskaṭ-ı re’si olan Başra‘dan ḥurūc idüb Ḥorāsān‘a vardıkda māl-ı bī-girāna mālīk olub ve ḥulefā-yı ‘Abbāsiyye’dan Me’mūn belde-i mezkūrede olmağın dā’imā meclisine tereddüd idüb beynlerinde niçe ḥikāyāt ü nevādir güzerān eylemiştir.

Ez-cümle *Maḳāmāt* şāhibi Ḥarīrī, *Dürretü'l-Ġavvāş fī Evhāmī'l-Ḥavāş* ismiyle mevsūm olan kitābında zıkr ider ki:

Cümle-i ğalaṭātdan biri feth-i sīn ile «سَدَادٌ مِنْ عَوْزٍ» didikleridir, şavāb olan kesr-i sīn ile olmaqdır. Nitekim Naḍr ibn Şümeyl bu kelimeyi taşhīḥ sebebiyle seksen biñ dirheme nā'il olmuştur. Hikāyeyi beyānda mūmā-ileyh dimiş ki:

Me'mūn Ḥorāsān'da iken ekşeriyā aḥşamları muşāḥabet için meclisine mülāzemet iderdim. De'b-i ḳadīm üzere bir gice yine ḥuzūrına gitdim. Muşāḥabete şürū' itdik. Eşnā-yı kelāmda Me'mūn nisāya müte'allik ba'z-ı kelimāt īrād idüb ba'dehū bu ḥadīs-i şerīfī rivāyet eyledi: «إِذَا تَزَوَّجَ الرَّجُلُ الْمَرْأَةَ» «سَدَادٌ» lafzını feth-i sīn ile ḳırā'at eyledi. Naḍr dimiş ki:

Ben ḥalīfe-i müşārun-ileyhi taşdīḳ idüb ba'dehū ḥadīşī tekrār ḳırā'atle «سَدَادٌ» kesr-i sīn ile ḳırā'at itdim. Bu aralık Me'mūn ittikā eylemişdi. Ḳalkub oturdu.

“«سَدَادٌ»ı niçün kesr-i sīn ile telaffuz eylediñ?” didikde,

“Feth-i sīn ile «سَدَادٌ» bu maḳāmda laḥn u ḥaṭādır.” didim.

“Beni taḥṭi'e mi idiyorsuñ?” didi.

“Ḥayır, ben sizi ḥaṭāya nisbet eylemem lākin ḥadīs-i mezkūrı andan rivāyet buyurduğıñız Hüseyim ğalaṭ-gūy bir kimsedir. Emīrū'l-mü'minīn andan istimā' buyurdukları vech üzere telaffuz idüb aña teb'ıyyet eylediler.” didim.

“«سَدَاد» ile «سِيَاد» beyninde ne fark vardır?” didi. Didim ki:

“«سَدَاد» feth-i sîn ile kaçdun fi'd-dîn ve's-sebîldir. Ya'nî dîn ü tarîķde haddi tecāvüz itmeyüb reh-i rāsta sâlik olmağa dirler; kesr-i sîn ile «سِيَاد» ise kifāyet miķdārı ma'āşa dirler ve her şey ki anıñla bir şey sedd ideler «سِيَاد»dır.”

“‘Arab buña vāķıf olub i'tibār iderler mi?” didi.

“Evet! İ'tibār iderler.” didim. “Nitekim şā'ir dimişdir:”

[271] şî'r

أَضَاعُونِي وَأَيَّ فَنَى أَضَاعُوا *** لِيَوْمٍ كَرِيهَةٍ وَسِدَادٍ نَعْرٍ

Bunu işitdikde Me'mûn «فَبَحَّ اللَّهُ مَنْ لَا أَدَبَ» deyüb bir miķdār fikre vardı.

Ba'dehû:

“Emlāk u eşyādan neye māliksiñ?” didi.

“Merv'de bir tarlam vardır, anıñ hāşılıyla geçiniyorum.” didim.

“Saña bir miķdār māl virsem olmaz mı?” didi.

“Pek ināyet idersiñiz.” didim. Eline kalem alub bir şey taħrîr itdi. Ba'dehû su'āl idüb:

“Kāģıda turāb saç diye emr itseñ ne dirsieñ?” didi.

«أَتَرْتُهُ» didim.

“«طِين» ile emr eyleseñ ne dirsieñ?” didi.

«طِينُهُ» didim.

“Mef‘ûlünde ne dinilür?” didi.

“«مَطِين» dinilür.” didim.

“Bu fā‘ide evvelkinden a‘lâdır.” deyüb «يَا عَلَامُ أَتَرْنَاهُ وَطَنَهُ» didi. Ba‘dehū bizimle yatsu namāzını edā eyledikten soñra kâğıdı ḥaddāmından birine virüb “Git bu kâğıd ile Naḍr‘ı Fażl‘a götür!” didi.

Ġulām ile Fażl‘ıñ huzūrına vardığımızda kâğıdı kırā‘at idüb ba‘dehū baña ḥiṭāb ile:

“Emīrū‘l-mü‘minīn saña elli biñ dirhem iḥsān eylemiş, eyā aşlı nedir?”
didikde:

“Ḥikāyeyi vuḳū‘ı üzere beyān eyledim. Ba‘dehū Fażl daḥi kendi mālından otuz biñ dirhem iḥsān itmekle bir kelimeyi ta‘līm sebebiyle seksen biñ dirheme mālīk oldum.” demiş.

İşte şāḥib-edeb olan kimesne şiddet-i fākadan memleketini terk iderse de lākin yine edeb sāyesinde böyle mülūk u e‘āzıma muḳārenet idüb bir kelimeyi taşḥīḥ içün seksen biñ dirhem alır.

El-ḥāşıl şāḥib-edeb olan kimesne ḥiç bir yerde muḥaḳḳar olmayub elbette şāḥib-‘izz ü rif‘at olması muḳarrerdir.

‘İyy ü Fehāhet Beyānındadır

“‘İyy‘ıñ ma‘nā-yı luġavīsi yorulmak ve söylemekden ‘āciz olmaqdır. Fehāhet daḥi anıñ mürādıfıdır. Ve ehl-i beyānıñ ta‘rīfine göre ‘iyy ü fehāhetiñ ḥaddi, lafz-ı ṭavīl ile ifāde olunan ma‘nā-yı kaşīre tesmiye olunur. Īcāz bunun ‘aksine lafz-ı ḳalīl ile ma‘nā-yı keşīr ifāde itmesine dirler. Nitekim mervīdir ki:

Bir meclisde üdebâdan birkaç âdam oturub herkes gördüğü bir fıkra-i ‘acîbeyi nakl iderdi, tâ ki içlerinden birisine nevbet geldikde didi ki:

“Ben fülân hükûm-dârîñ zamânında fülân cezîrede iken şabî idim. Bir gün sâ’ir çocuklar ile toplanub fülâncanîñ taht-ı taşarrufunda olan degirmene duhûl iderek mezkûr degirmeniñ damına çıkub oynarken içimizden bir çocuk kazâ’en aşağı düşüb; degirmenciniñ esteri, mezkûr çocuğa bir çifte urmakla korkduk ki mebâdâ kendüsine bir zarar işâbet itmiş olsun. Ve hemân aşağı indigimizde gördük ki şabî-i merkûm esteriñ çiftesinden bir vechle hitân olmuş ki, maşşûş, âdam çağrılıb sünnet idilse öyle mâhirâne kesilemez idi.” didikde huzzârdan birisi merkûma hitâben:

“Seniñ bu sözün bir ‘ıyy-i fâhiş ve taṭvîl-i maḳâlden ‘ibâretidir. Zîrâ seniñ ğaraẓıñ şabâvetinde çocuklarla bir degirmen üzerinde oynarken içñizden bir çocuk düşüb tâhûnuñ esteri merkûm çocuğa çifte atub kendüsine zarar işâbet itmeyerek hitân itmesidir. Aşl ğaraẓ bu iken vaḳ‘a-i mezkûr bildigimiz yâhûd bilmedigimiz bir maḳall olmuş be’s yokdur. Zîrâ aşl mültezem olan vaḳ‘anıñ ğarâbiyyetidir. Binâ’en-‘alâ-hâzâ “fülân târîḫde ve fülân cezîrede ve fülân hükûm-dârîñ zamânında ve fülâncanîñ degirmeni damında” dimege hâcet olmayub taṭvîl-i maḳâlden başka bir şey degildir.” didi.

Mervîdir ki:

Huṭabâ-yı ‘Arab’dan biri bir gün bir mebhâse müte‘allık pek çok itâle-i kelâm idüb ba‘dehû huṭbesiniñ nihâyetinde kendüsine ‘aceb ü ğurûr ‘arız olarak huzzârdan birine hitâben:

“Sizde belâġat neye dirler?” didikde, şaḥş-ı merkûm:

“İşābetle berāber kıllat-i kelāma dinilür.” Ba‘dehū i‘āde-i su‘āl ile:

“İyy neye dirler?” didikde,

“Seniñ bu gün içinde bulunduğın hāle dinilür.” didi.

[272] şî‘r

وَإِذَا خَطَبْتُ عَلَى الرِّجَالِ فَلَا تُكُنْ *** هَدِرَ الْكَلَامِ تُقُولُهُ مُخْتَلَا

وَاعْلَمْ بِأَنَّ مِنَ السُّكُوتِ سَلَامَةٌ *** مِنَ التَّكَلُّمِ مَا يَكُونُ خَبَالًا

Ma‘lūm olduğu üzere insānıñ hayvānāt-ı sā’ireden faẓl u rüçhi nuṭṭ u beyān ile olub; nuṭṭ ile maḳşūdını îzāḥ idemeyen kimse hayvān menzilesine rücū‘ ider. Maḥkīdir ki:

Bir gün bir ādam Mu‘āviye bin Ebī Süfyān nezdinde tekellūme āgāz idüb

lākin murādını tefhīm idemediginden orada bulunanlardan birisi:

“Elkeniñ sükūti ni‘metdir.” didi. Mu‘āviye daḥi:

“Evet aḥmaḳıñ kelāmı niḳmetdir.” didi.

Ḥaḳīqaten ḥüsn-i beyān ‘ilmiñ netāyicinden olduğu gibi ‘iyy ü fehāhet daḥi cehl ü belādetiñ eseridir.

[273] şî‘r

وَمَا حُسْنُ الرِّجَالِ لَهُمْ بِزَيْنٍ *** إِذَا لَمْ يَعِدِ الْحُسْنُ الْبَيَانَ

كَفَى بِالْمَرْءِ عَيْبًا أَنْ تَرَاهُ *** لَهُ وَجْهٌ وَلَيْسَ لَهُ لِسَانٌ

terceme li-muḥarririhi:

[CCIV] şî‘r

ḥüsn-i şūret ādama olmaz müfīd *** olmasa munẓamm aña ḥüsn-i beyān

*bundan erzel ‘ayb olur mı ādama *** ola şāhib-vech līkin bī-zebān*

‘İyy ü fehāhetiñ ‘alāyımından birisi mütekellimiñ isti‘ānesidir. Ya‘nī mütekellim beyāndan ‘āciz kaldıkda mekātı‘-ı kelāmda meşelā “*Añladıñ mı?*” yāhūd “*Didigimi añlıyor mısıñız?*” ve bunun gibi sözleri medār-ı kelām ittiḥāz itmesi ‘iyy ü fehāhet ‘alāmetidir.

Ba‘zısı da hengām-ı kelāmda öksürüb dest ü serini veyāhūd sā’ir a‘zā vü cevārihini taḥrīk ider veyāhūd şaḳal ve bıyığını siler gibi ḥarekātda bulunur. Ve bu ‘iyy ü fehāhet sebebiyle pek çok büyük ādamlar nuṭḳ īrād ideyim dirken ‘āciz ḳalub beyne’n-nās maḥcūb oldukları kütüb-i edebiyyātda muḥarrerrdir. Ez-cümle:

Cenāb-ı Ebū Bekr -raḍıya’llāhu ‘anh- zamān-ı ḫilāfetinde birisi nevāḫī-i Şām‘dan bir nāḫıye imāretine ta‘yīn olunduḳda ḥasbe’l-‘āde minbere çıkub bir ḫuṭbe ḳırā‘at itmek istemiş ise de nuṭḳı tutulmaḡla “*Ḳarīben cenāb-ı Ḥaḳḳ ‘usrdan şoñra yūsır ve ‘iyyden şoñra beyān iḥsān ider. Ve ey ahālī siz bir emīr-i ḳavvālden ziyāde bir emīr-i fa‘āle dahā ziyāde muḥtācsıñız.*” deyüb başḳa bir şey söylemeyererek aşıḡıya indi.

Kezālik:

‘Abdu’llāh bin ‘Āmir nām kimesne Başra‘da vālī iken ḳurbān bayramı günü minbere şu‘ūd ile ḫuṭbe okumaḳ istemiş ise de beyāndan ‘āciz kaldığından ḫużzāra ḫiṭāben: “*‘İyy ü buḫli bir yerde cem‘ itmek istemem aḳçesi ṭarafımdan tesviye olunmaḳ üzere kim isterse gidüb birer ḳoyun alsun!*” deyüb minberden aşıḡa indi.

Yine bir gün def‘a-i şāniyye olarak yine minbere şu‘ūd itmiş ise de ke’l-evvel beyāndan ‘āciz kaldığından yemīn ü yesārına nigāh iderek gözine başı

kel bir ihtiyār herīf görünmekle hemān kelāma āgāz ile maḥcūbiyyetini setr için “*Bi’llāh, sen beni taḡlīt idüb şaşırtyorsuñ! Getürinñiz şu herīfi buraya!*” deyüb merķūma bi-ḡayr-i ḥaḳḳ yigiriñ degnek ḍarb itdirerek bir daḥi o mescide gelmesini men‘ itdi.

Kezālik:

Ümerā’-i ‘Arab’dan bir dīgeri minbere şu‘ūdunda nuṭḳı müte‘azzir olmaḡla cāmi‘de bulunalara işāret iderek: “*Ol Allāh’a ḥamd u sitāyiş olsun ki bunlari iṭ‘ām u isḳā idiyor.*” deyüb başka bir şey söyleyemeyerek aşığa nüzül itdi.

Ve yine:

Ümerādan Vāzi‘ el-Yeşküri nām kimesne cum‘a günü minbere şu‘ūd idüb lākin nāsıñ keşretinden kendüsine bir mehābet tārī olmaḡla didi ki: “*Zevcemiñ ibrāmı olmasaydı buraya çıkmazdım. Li-hāzā tavālīḳ-ı selāse ile muṭlaḳa olsun*” deyüb başka bir şey söyleyemeyerek aşığa indi.

İmām Mes‘ūdī *Mürücü’z-Zeheb*’de beyān ider ki:

Ḥulefā-yı ‘Abbāsiyye’den Mu‘taẓıd Bi’llāh ‘īd-ı fıtrda kendüsiniñ binā itdiği bir mescide gelüb imāmete geçmiş ise de rek‘at-ı ülāda altı tekbīr ve rek‘at-ı sāniyyede yalnız bir tekbīr getürdi.

Edā-yı şalātdan soñra minbere çıkmış ise de nuṭḳı müte‘azzir olarak bir kelime tefevvüh itmeksizin aşığa indi ve şā‘ir bu ḥuşuşda müşārun-ileyh tarafından müte‘azziren dir ki:

[274] şī‘r

حَصِرَ الْإِمَامُ وَلَا يُبَيِّنُ خُطْبَةً *** لِلنَّاسِ فِي حُلٍّ وَلَا إِحْرَامٍ

مَا ذَاكَ إِلَّا مِنْ حَيَاءٍ لَمْ يَكُنْ *** مَا كَانَ مِنْ عِيٍّ وَلَا إِفْحَامٍ

Vülât-ı Mısr'ın aḥbārını taḥrîr sırasında İbn Zülâk nâm edîb dir ki:

Üç yüz altı sene-i hicriyyesine kadar Cāmi'-i 'Atîk'de nās ictimā' itmeyüb sene-i mezkûrede Aḥmed bin 'Abdu'l-Fehîmî nâm kimesne 'îd-ı fıtr namâzını orada edâ idüb ve minbere şu'ûd ile ḥuṭbe okumak istedikde mehâbet-i nâsdan mebhût olarak «اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تُقَاتِهِ وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ»⁵⁴⁶ diyecek yerde «وَأَنْتُمْ مُشْرِكُونَ» deyüb aşağıya indi.

Huşûş-ı mezkûrı telmiḥen bir şâ'ir ol vakt dimişdir:

[275] şî'r

وَقَامَ فِي الْعِيدِ لَنَا خَاطِبًا *** يُحَرِّضُ النَّاسَ عَلَى الْكُفْرِ

[Merâtib-i 'iyy]

Biz gelelim şadedimize merâtib-i 'iyyden birincisi 'akledir ki hengâm-ı kelâmda iltivâ'-i lisâna dinilür.

İkincisi ḥubsedir ki nuṭḡuñ ta'azzûri ma'nâsınadır.

Üçüncüsü lefîfdir ki kelâmın ba'zısını ba'zısına idḥâl itmege dinilür.

Dördüncüsü ġamğamedir ki bir şavt istimâ' olunub lâkin kelimâtın mürekkebe olduğu ḥurûf taḫṭî' idilmeyüb ma'nâ münfehim olmamasına dinilür.

Beşincisi lüknet olup 'ucmetü'l-lisân ma'nâsına ise de ma'nâ-yı ıştılâḥîsi ḥurûfuñ ba'zısını idḥâl meşelâ 'hâ'ya bedel 'hâ' telaffuz idüb 'ayn'ı 'hemze'ye ḳalb itmek gibi.

⁵⁴⁶ Âli İmrân Sûresi: 102.

Altıncısı **ḡunne** olub burundan çıkan şavta denilüb burundan söyleyen kimesneye **eḡann** Türkce **hamhum** dinilür.

Yedincisi **terḥīm** olub nuṭkuñ ta‘azzüründen ba‘z-ı kelimātı ḥazf itmege dinilür.

Sekizincisi **lüṣḡadır** ki söylerken ‘rā’yi ḡayna veyāḡūd ‘lām’a ve ‘sīn’i ‘sā’ya ḡalb itmege tesmiye olunur.

[Kitâbetde iyy ü fehâhet]

Ve ‘iyy ü fehâhet yalnız lisânda olmayub muḡarrirleriñ ḡaleminde daḡi pek çok def‘a vukū‘ bulmuşdur. Nitekim nüvişte-i şaḡâyif-i tevâriḡdir ki:

Zümre-i ‘ummâldan biri, iki sefīneniñ ḡarḡ u şikest oldıḡını Haleb‘de bulunan vālī ṡarafına yazmaḡ istedikde merḡūmuñ kâtibi bu vechle taḡrīk-i ḡāme-i belâdet itdi ki:

“Ey emīr! Ma‘lūmuñ olsun ki iki سَلَنْدَب ⁵⁴⁷ ya‘nī iki sefīne şafḡ oldılar ya‘nī ḡarḡ oldılar ve içindeki ādamlar helāk oldılar ya‘nī telef oldılar ve’s-selām.”

Vālī daḡi istiḡfâf ṡarīḡiyle bu vechle cevâb yazdı ki:

“Mektūbuñuz vārid oldı, ya‘nī vāşıl oldı. Ve ben anı faẓẓ itdim ya‘nī feth itdim. Ve me‘ālīni feh̄m itdim ya‘nī bildim. Katibini şafḡ it, ya‘nī te’dīb it. Me’mūriyyetinden anı şarf it, ya‘nī ‘azl it. Ve tebdīl it, ya‘nī ḡayrısını istiḡdām it. Zīrā kâtib-i mezkūr māyīḡdir, ya‘nī aḡmaḡdır. Ve’s-selām, ya‘nī mektūb bitdi.”

Kezâlik:

⁵⁴⁷ Bağlamına göre “gemi”, “kayık” gibi anlamlara gelmesi gereken bu kelimeye Arapça ve Farsça sözlüklerde rastlanılmamıştır.

Zümre-i ‘ummāldan diğeri vülâtdan birisine bir dîbâ-yı sürh hediye olarak
irsâl ü taqdim itdikde merkûmuñ kâtibi bu vech-i nâ-mülâyimle tesvîd-i
şıfa-i fehâhet itdi ki:

“Tarafîñıza rengi kırmızı kırmızı kırmızı olarak bir top dîbâ gönderdim.”

Vâlî daği cevâbında:

*“Mektûbuñı kırâ’at itdim ve añladım ki sen ahmağsıñ ahmağsıñ ahmağsıñ
li-hâzâ ‘azlsin ‘azlsin ve’s-selâm”.*

İbnü’l-Eşîr nâm edîb, kıdemânîñ âşârında ‘iyy ü fehâhet ‘add itdiği
huşûşâtdan biri de ma’nâ-yı vâhîde delâlet iden iki fıkranıñ hilâl-i inşâda tevârüd
itmesidir. Zîrâ bir fıkra edâ-yı ma’nâya kâfî iken fıkra-i şâniyyede anı tekrâr itmek
‘iyy-i fâhiş ‘add olunur. Bizim eski târîhlere bakılsa ekseriyyet üzere lüzümsuz yere
mahzâ sec’e ri’âyeten ikişer fıkra yazdıkları görölüyor. Bu ‘ayb-ı fâhiş yalnız bizim
münşîlerde olmayub üdebâ-yı ‘Arab’da daği vuķû‘ buldığı çokdur.

Meşelâ edîb-i meşhûr Şâbî’niñ: « وَلَقَدْ عَلِمْتُ أَنَّ الدَّوْلَةَ الْعَبَّاسِيَّةَ لَمْ تَنْزَلْ عَلَى سَالِفِ الْأَيَّامِ، وَتَعَاقَبَ الْأَعْوَامِ، تَعَتَّلُ طَوْرًا وَتَصُحُّ أَطْوَارًا، وَتَلْتَأْتُ مَرَّةً وَتَسْتَقِلُّ مَرَارًا، مِنْ حَيْثُ أَصْلُهَا رَاسِحٌ لَا يَتَزَعَّزُعُ، وَبُنْيَانُهَا
«تَابِتٌ لَا يَتَصَعَّصَعُ». İmdi bu ‘ibârede «اعتلال» ve «التيات» bir ma’nâda ve «طور» ile «مرة» bir
ma’nâda oldığı gibi «رُسُوحٌ» ile «ثُبُوتٌ» daği bir ma’nâya olduğundan ne kadar haşvi
câmi‘ bir kelâm oldığı zâhirdir.

Mü’ellifinden biri ‘ibâre-i mezkûreden soñra fıkra-i âtiyeyi daği laţîfe olarak
yazdığından şadedden ‘adem-i ħurûc ħasebiyle biz daği anı terceme ile nakl ideriz.
Şöyle ki:

Şu‘arâ-yı ‘Arab’dan Di‘bil nâm şâ‘ir rivâyet itmiş ki:

İki refîkimle tenezzüh için Ṭahyās⁵⁴⁸ nām beldeye şedd-i rahl-i ‘azîmetle
bir gün iḳâmetden soñra hengām-ı ‘avdetimizde rüfeḳāma ḥiṭāben:

“Her birerlerimiz bu günki ḥālimizi mü’eddî birer mışra‘ inşā idelim!”
deyüb ben kendim bidāyeten şu mışra‘ı inşā ile feth-i derîçe-i kelām
eyledim:

[276]

تَلَّنا لَدَيْدَ الْعَيْشِ فِي طَهْيَاثَا

Refîk-i şānî daḥi:

[277] mışra‘

لَمَّا حَشَّشْنَا الْقَدَحَ إِحْشَاثَا

Refîk-i şālîş ise bir diyecek şey bulamadığından hemān:

[278] mışra‘

وَأُمُّ عَمْرٍو طَالَقَ ثَلَاثَا

didi ya‘nî: “‘Amrîñ vālidesi -ki kendi karısından kināyedir- ṭalāḳ-ı şelāşe ile
muṭlaḳa olsun.” demekdir. Nāḳil-i ḥikāye diyor ki:

*“Biz bu kelāmı işitdikde bî-iḥtiyār ḥande ile didik ki: ‘Zevceñiziñ ne
ḳabāḥati var idi ki anı böyle nā-maḥāll taṭlîḳ itdiñiz?’”* cevābında:

*“Allāh’a ḳasem iderim ki zevcemiñ şî‘ār-ı ḥālî levş-i tōhmetden berî olub
ancaḳ ḳabāḥati ḳāfiye ṭarîḳi üzerinde iḳâmetidir; yoksa başḳa cināyeti
yokdur.”* didi.

⁵⁴⁸ “Ṭahyās” olarak çevriyazısı yapılan bölgenin adı metinde «طهيات» şeklinde yazılmıştır. Bağdat yakınlarında bir mesire yeri olan köyün adı kaynaklarda harekesiz olarak yer aldığından çevriyazının yanlış olma ihtimali mevcuttur (Celâleddin Vatvât, *Ğurerü’l-Ḥaşā’îşî’l-Vāzîḥa ve-‘Urerü’n-Neḳā’îzî’l-Fāzîḥa*, Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiah, 2008, 229).

Kezâlik şu fıkra-i muḍhike daḥi ‘iyy ü fehâhete bir mişâldir ki:

Kemâl-i cehl ü belâdetle aşḥâb-ı câh u yesârdan birisi bir gün ba‘de’ş-şalât başını secdeye koyub bu ta‘bîr-i ‘acîb ile dergâh-ı Hakk’a dehen-güşâ-yı ḍarâ‘at oldı ki:

“Bu fakîr kemâl-i ḥuzû‘ u ḍarâ‘atle vâldesiniñ baḫr-ı fercini maşş itdigi hâlde sevâd u beyâzla saña secde idiyorum. Eger sen aña mağfiret itmezseñ o veled-i zinâ oğlu veled-i zinâdır.” dimiş.

Ve yine merķûm haḫḫında üdebâdan birisi rivâyet ider ki:

Bir gün kendüsini ziyâret için ḥânesine gitdim. Baḫdım önünde muşḥaff oldığı hâlde oturub göz yaşınıñ taḫâturundan ‘âdetâ öñi ıslanmışdı. Sebeb-i bükâdan su‘âl itdigimde cevâbında:

“Bu gün câriyelerle yoğurt tenâvül idüb Allâh’ın emrine muḥâlefetde bulundum.” didi. Didim:

“Cevârî ile yoğurtuñ nehy-i tenâvüli ḫangı âyetdedir?” Cevâbında ḫavluḥ -te‘âlâ-:

“«فَاعْتَبِرُوا يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ»⁵⁴⁹ ḫavl-i münîfî işitmediñ mi?” Ma‘lûm yâ bu âyet ḥîn-i ḫayẓda ṭâ’ife-i nisâ ile mücâma‘ati nâhî olub ḫarîf ise «ḫayẓ»i ‘Arabî’de yoğurt ma‘nâsına olan «ḫayẓ» añlamışdı.

“Bu cürmüñ ‘afvınıñ çâresi nedir didi?” Didim:

“Çâresi Allâh’a tazarru‘dur.” Herîf hemân başını açub ve ḫolunı şıvayub elini du‘âya ref ile isâle-i sirişk-i germ ile tazarru‘a başladı. Merķûmuñ bu

⁵⁴⁹ Bakara Sûresi: 222.

hâline ta‘accub-künân aşıra çıkub ‘âlemde câh u ervet ‘aql u kiyâset ve sa‘y u ictihâd ile olmadığını teyak un itdim.

Kezâlik şu mu âyeye da ı mebhâşimize müte‘allik olmağla zikri münâsib gör ldi.

şöyle ki:

Hükm-dârân-ı s lifeden İskender n mında birisi d  il-i mem likini gezerken bir beldenin e rafı kendüsine m lak ata gelüb e b hları olan z t nu k virmege a  az ile:

“İskender büyük İskender büyük İskender...” deyu söze m b şeret idüb l kin alt  arafını get remediginden hükm-d r-ı mezk r yerinden kıy m ile:

“Büyük İskender’in  arnı tokdı ben h l  bir şey ten v l itmedim.” deyu  a  m m heyy  olunan o aya girdi.

Bu ma  le hik y tin em  li ke  r olub li-h z  nu k  r d idecek kimse evvel  söyleyeceğini tefekkür idüb ş nra söze m b şeret itmelidir.

Ma‘ n  üzere Hükm İtmenin A v li

Ma‘  m ola ki a l ma‘n  lafzın z hirine hükm ile istidl l olunan şey olub bir ma‘n yı te‘v l  a d iden kimesne ity n-ı del  ile mu t cdır.

Me el  kavluh  -te‘ l -: «و           »⁵⁵⁰. Bu  yetde v  i  «    » lafzının z hiri iktis  idilen şey olub çaldı ki anı te‘v l  a d iden kimesne «    »dan  ar   ‘ alb’ olub ‘melb s’ olmadığına z hib olabilirse de l kin bu a del l i  ame itmesi l zımdır. Z r  m ‘evvil olan z t lafzın z hirinden ‘ud l idiyor,

⁵⁵⁰ Müddessir S resi: 4.

Ve kezālik ‘Īsā -‘aleyhi’s-selām-ıñ «إِذَا أَرَدْتُ أَنْ تُصَلِّيَ فَأَدْخِلْ بَيْتَكَ وَاعْلُقْ بَابَكَ» kelāmında olan «بَيْت» ile «باب»ıñ zāhiri bildigimiz ‘hāne’ ile ‘kapu’ olub lākin te’vīle kıyām iden zāt «بَيْت»den ġaraż ‘kalb’ olub «إِغْلَاقِ بَاب»dan maqşad men‘-i havātır-ı dünyeviyye oldığına zāhib olur. Bu daħi delīle muhtācdır. Zīrā yukarıda denildiği gibi lafzıñ zāhirinden ‘udūl itmekdir.

Elfāzıñ zāhiri üzere ħaml idilen ma’nāda ihtilāf vāķi‘ olmayub bi’l-‘aks lafzıñ zāhirinden ‘udūl idilen ma’anāde ihtilāf çok vāķi‘ olur. Zīrā te’vīl kapısı pek vāsi‘dir; ve bunda ħalkıñ efkār u zehābı daħi mütefāvitdir.

Meşelā ba‘zıları bir şı‘rden veyā bir ‘ibāreden bir vech-i za‘īf ihtiyār idüb kendi zu‘munca te’vīle kākışub anı bir taķım muqaddimāt ile vücūh-ı sā’ireden fark u temyīze kıyām ider. Gerek Fārsī’de ve gerek lisānımızda ba‘z-ı āşār görüyoruz ki soñradan ħalk anları te’vīle kıyām idüb ma’nālarının çoğunı lafzıñ zāhirinden ‘udūl itdirmişler.

Meşelā meşhūr Hāfız-ı Şīrāzī’niñ ekşer-i eş‘arını ħalk te’vīle kıyām idüb bir taķım ġarīb ma’nālar ihtirā‘ iderler. Benim ‘indimde bunlarıñ söylediklerinden Hāfız’ıñ hıç ħaberi yokmuş. Meşelā:

[cix] beyt

بمی سجاده رنگین کن گرت پیرِ مغان گوید *** که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزل ها

Beytinde vāķi‘ «مَی»den murād ‘envār-ı ‘aşķ-ı ilāhiyye’ ve «سَجَادَه»den ġaraż ‘kalb’ ve «پیرِ مغان»dan murād ‘mürşid-i kāmīl’dir. Ma’a-hāzā “Böyle oldığına delīlleri nedir?” deyu su’āl olunsa cevābdan ‘āciz qalurlar. Ve işte taşavvuf ma’nāları hep buña kıyās olunabilür. Meşelā Meşnevī-i Şerīf’iñ beyt-i evveli olan:

[cx] beyt

بشنو از نی چون حکایت میکند *** کز جداییها شکایت میکند

beytine ba‘zılarınıñ virdigi ma‘nā budur ki: “*Rūḥdan istimā‘ it! Naşl ḥikāyet idüb ‘ālem-i ervāḥdan müfāraḳatdan iştikā iderek.*” Diyor ki:

[cxi] beyt

کز نیستان تا مرا بریده اند *** از نفیرم مرد و زن نالیده اند

Ya‘nī: “*‘Ālem-i ervāḥdan beni ḳaṭ‘ itdiklerinden berü benim āḥ u fiḡānımdan zükür ü ünāş teraḥḥum idüb nāle vü zārī itmiş.*” Beyt-i mezkūr ile mā-ḳablini böyle te‘vīl idenlere: “*Ma‘nā-yı mezkūrı nātıḳ siz Celāle’d-dīn-i Rūmī -ḳuddise sırruhū-nuñ ḥaṭṭ-ı destiyle bir şerḥ mi gördiñiz? Yoksa müşārun-ileyhiñ murādı böyle oldığı size isnād-ı şaḥīḥ ile bālig oldı mı?*” diseñ; tabī‘ī ‘aks-i ḳaṣiyye zāhir olub mü’evvil anları tilḳā’-i nefsinden böyle te‘vīl itdigi āşkār olur.

[Mü’evvel olan lafzdan yalnız bir şeyin münfehim olması]

Ve te‘vīl şundan ḥāric degildir ki mü’evvel olan lafzdan yalnız bir şey münfehim olub bir başka şey’e muḥtemel olmaz; yāḥūd mü’evvel olan lafzdan ḡayrı bir ma‘nā daḡi münfehim olur.

Bu ḡayr olan ma‘nā daḡi ma‘nā-yı evvele yā zıdd olur veyāḥūd zıdd olmaz. Kısm-ı evvel üzere pek çok eş‘ār vārid olub ancak leṭāfetde ḳısmeyn-i āḡareyne mu‘ādil olamaz.

[Müevvel olan lafzdan münfehim olan ma'nânın zıdd olması]

Kısm-ı s̱ānī ise ƙalīlū'l-vuƙū' olmağla berāber te'vīlāt-ı ma'neviyyeniñ aḥseninden 'add olunur. Meşelā ḥadīs-i nebevīde «إِذَا لَمْ تَسْتَحْيِ فَاصْنَعْ مَا شِئْتَ»⁵⁵¹ vārid olub bu ḥadīsiñ iki zıdd ma'nāsı olabilür dimişler.

Ma'ānī-i mezkūreden birisi: “*Ḥayā' idecek fi'l işlemedigini ḥālde istedigini işle!*” Ma'nā-yı s̱ānī: “*Seni ef'āl-i ƙabīḥadan men' ü zecr idecek ḥayā' yoksa istedigini işle!*” dimekdir. Ve işbu zıdd olan iki ma'nādan birisi medḥ ve dīgeri zemmdir.

Nazmen mişāli rāyiz-i miżmār-ı süḥan-verī ya'nī Ebü't-Tayyib-i Mütenebbī'niñ şu şi'ri gibi:

[279] şi'r

وَأَظْلَمُ أَهْلِ الظُّلْمِ مَنْ بَاتَ حَاسِدًا *** لِمَنْ بَاتَ فِي نَعْمَائِهِ يَتَغَلَّبُ

Bu beytden daḥi iki ma'nā-yı mütezādd istiḥrāc olunur ki birisi “mün'iminiñ mün'imün-‘aleyhe ḥased itmesi” ve dīgeri bi'l-‘aks “mün'imün-‘aleyhiñ mün'ime ḥased itmesi” olub; fi'l-ḥaƙīƙa bu iki cihetden ƙanğısı olursa olsun aşḥābı, ehl-i zulmüñ azlamı şayılsa be-cādır.

[Müevvel olan lafzdan münfehim olan ma'nânın zıdd olmaması]

Ve te'vīliñ ƙısm-ı s̱ālisi ƙısm-ı s̱āniden ziyāde vāƙi' olub keşirü'l-vuƙū' olan ƙısm-ı evvel ile ƙalīlū'l-vuƙū' olan ƙısm-ı s̱ānī beyninde vasaṭdır. Meşelā ƙavluhū - te'ālā-: «لَا تَقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ»⁵⁵² āyetinde iki vech olub birisi ƙatl-i ḥaƙīƙi olarak herkesiñ

⁵⁵¹ Buhârî: 3484.

⁵⁵² Nisâ Sûresi: 29.

bildigi ölümdür. Vech-i āḥar ise ḳatlı-i mecāzī olub ma‘āṣī üzere muşırr olmaḳdır. Zīrā insān ma‘āṣī üzere mükıbb ü muşırr olursa āḥiretde nefsinı ḳatlı itmiş olur.

Kezālik ḥādim-i cenāb-ı Risālet-me‘āb olan Enes ibn Mālik -raḳıya’llāhu *خَدَمْتُ رَسُولَ اللَّهِ -صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ- عَشْرَ سِنِينَ، فَلَمْ يَقُلْ لِشَيْءٍ فَعَلْتُهُ، وَلَا لِشَيْءٍ لَمْ أَفْعَلْهُ* «*anh-ıñ*» kelāmınıñ daḫi iki vechi muḥtemel olub birisi cenāb-ı Nübüvvet-me‘āb’ıñ ḥıdmetinde olan kimse üzerine şabr u taḥammüli ve ikincisi ḳā’il kendü nefsinı zekā vü feṭānetle sitāyiş itmek. Çünki kelām-ı mezkūruñ ma‘nāsı: *“On sene cenāb-ı Risālet’e ḥıdmet itdim. Ma‘a-hāzā bu müddet zarfında “Şunı niçün böyle yapdın?” ve “Şunı niçün yapmadın?” buyurmadı.”* demekdir.

Ma‘nā-yı evvelde ıştıbār-i Risālet-penāhī münfehim oldığı gibi ma‘nā-yı şāniden cenāb-ı Enes’ıñ zekā vü ferāseti istidlāl olunabilür. Ya’nı ol ḳadar zekī imiş ki cenāb-ı Nübüvvet-me‘āb’ıñ kāffe-i maḳāşidını teferrüs idüb min-ğayr-i istizān istedigini yapıdığından *“Niçün şunı yapdın?”* veyāḥūd *“Niçün bunı yapmadın?”* dimege ḥācet bırakmamış demek olur.

Tercih Beyne’l-Ma‘ānī Beyānındadır

Bu faşl mizān-ı revıyyet olub anıñla ma‘nānıñ kāsidi rāyicinden fark olunur. Ve bir ma‘nādan ğayrıya ihtimāli olmayan elfāza ḥuşūs-ı mezkūruñ şümüli olmayub ancak terciḥ beyne’l-ma‘ānī iki ma‘nāya delālet iden lafz-ı vāḥidde vāḳi’ olur.

Terciḥ-i mezkūr üç kısımdan ‘ibāret olub ya’nı; bir lafz bir ma‘nāda ḥaḳıḳat ve diğesinde mecāz olur; veyāḥūd ikisinde daḫi ḥaḳıḳat olur; veyāḥūd ikisinde daḫi mecāz olur. Ve iki ḥaḳıḳat veyāḥūd iki mecāzıñ beynini terciḥ itmek nazar u te’emmüle muḥtāc olub lākin biri ḥaḳıḳat ve diğeri mecāzdan ‘ibāret olan ma‘āniyi terciḥ itmek bedāhet ile mümkündür. Zīrā birbirine muḥālif olan iki şey’den birini

dīgerine terciḥ itmek sehl olub ancaḵ iki müṣābih şey'i birbirine terciḥ itmek düşvādır.

[Hakikat ile Mecāz]

Hakikat ile mecāza miṣāl kavluhū -te'ālā-: « وَيَوْمَ يُخْشَرُ أَعْدَاءُ اللَّهِ إِلَى النَّارِ فَهُمْ يُوزَعُونَ »⁵⁵³. Ehl-i 'ilmiñ beyānına göre āyet-i mezkūredeki «جُلُودُهُمْ» ḥaḳīḳat ve hem mecāzen tefsīr olunur. Ḥaḳīḳat cihetinden olan tefsīrde «جُلُود» muṭlaḳan 'deri' ma'nāsına murād olunur. Mecāzen tefsīrde ise «جُلُود»dan a'māl-i maḥṣūseye ālet olan a'zā vü cevāriḥ murād olunur. Ve lafz-ı mezkūredeki kināye-i laṭīf ḥasebiyle mecāz ciheti ḥaḳīḳat üzere terciḥ olunur. Ve ma'nā-yı mecāziniñ ḥaḳīḳat üzere terciḥiniñ sebebi su'al olunursa şu vechle cevāb virilür ki:

«جُلُود»dan muṭlaḳā ma'nā-yı ḥaḳīḳī murād itmek cā'iz degildir. Zīrā «جُلُود»uñ ma'nā-yı mecāzīsi a'māl-i maḥṣūşaya ālet olan cevāriḥe tesmiye olunub ma'a-hāzā muṭlaḳā «جُلُود»dan 'deri' ma'nāsı alunursa ḡayr-i fā'ile olan cevāriḥiñ ikrār-ı şehādeti lāzım gelüb bu ise bātıldır. Zīrā ḡayr şehādeti maḳbūl degildir. Ve āyet-i mezkūrede ise şehādetden murād ikrārdır ki meşelā yevm-i kıyāmetde el diyecek: “*Şunu bunu işledim.*” Ve ayak diyecek: “*Şuraya buraya girdim.*” Hākezā cevāriḥ-i sā'ire daḥi bu de'b üzere itdiklerini ikrār idecekler binā'en-'alā-hāzā «جُلُود»dan ma'nā-yı ḥaḳīḳī olan 'deri' ma'nāsı aḥṣ itmek cā'iz degildir.

dimişler.

⁵⁵³ Fussilet Sûresi: 19, 20.

[İkisi dahi Hakîkî Olursa]

Ve eger iki ma'nânın ikisi dahi hakîkî olursa meşelâ Şâhib-sa'âdet Efendimiz'in «الْتَمِسُوا الرِّزْقَ فِي حَبَايَا الْأَرْضِ»⁵⁵⁴ hadîsinde vâkı' «حَبَايَا» lafzı gibi. «حَبِيشَة» lafzı iki ma'nâyı muhtemeldir. Ya'nî birisi tahte'l-arz mestûr olan künûz u defâyin ve diğeri hırâset ü gırâset olub ancak ma'nâ-yı şânî olan harş u zirâ'at diğesine tercih olunur. Zîrâ künûz u defâyinin mevâkı'i ma'lûm degildir ki insân anı taleb itsün ve cenâb-ı Risâlet ise şey'-i mechûl talebe emr itmeyecegi bedîhîdir. Li-hâzâ ma'nâ-yı evvel olan zirâ'at u gırâset ciheti diğesine tercih olunur.

[İkisi dahi Mecâz Olan Ma'nâ]

İkisi dahi mecâz olan ma'nâyı mişâl Ebî Temmâm nâm şâ'irîn şu kavli gibi:

[280] şî'r

قَدْ بَلَوْنَا أَبَا سَعِيدٍ حَدِيثًا *** وَبَلَوْنَا أَبَا سَعِيدٍ قَدِيمًا
وَوَزَدْنَاهُ سَاحِلًا وَقَلِيبًا *** وَرَعَيْنَاهُ بَارِضًا وَحَمِيمًا
فَعَلِمْنَاهُ أَنَّ لَيْسَ إِلَّا بِشَقِيٍّ أَلَّا *** مُسِ صَارَ الْكَرِيمُ يُدْعَى كَرِيمًا

şâ'ir diyor ki:

Biz memdûh olan Ebâ Sa'îd nâm kimesneyi yeñi ve eski tecrübe idüb andan gerek teberrü' ve gerek su'al ü taleb yüzünden olsun kalîl ü keşîr in'âmına mazhar olduk. Bunuñla bildik ki bir âdam ancak şakķ-ı enfûsle kerîm olabilüb kendüsine kerîm nâmı virilür.

İmdi bu nazmda vâkı' «سَاحِل» ile «قَلِيب» kelimesinden mecâz olarak iki ma'nâ istihrâc olunur ki birisi kalîl ü keşîr ve diğeri sebep ve sebebsiz ma'nâlarıdır. Zîrâ

⁵⁵⁴ Müsnedü's-Şihâb: 694.

sāhile inmek için sebep ya'nî ipe ihtiyâc olmayub lâkin bi're ya'nî kuyuya inmek için ipe ihtiyâc be-dîdârdır. Bu ma'nâların ikisi de mecâzdır zîrâ «ساحل»in hâkîkât ma'nâsı ma'lûm olub «قَلْب» ise 'Arabî'de 'bi'r' ya'nî 'kuyu' ma'nâsınadır.

Mecâz olan mezkûr iki ma'nâdan ikincisi ya'nî «ساحل»den 'sebebsiz' ve «قَلْب» kelimesinden 'sebeb ile' ma'nâsı diğerine tercih olunur. Zîrâ vech-i şânî kâ'iliñ belâgatine dahâ ziyâde delîl olub memdûhuñ medh ü sitâyîşine ziyâde delâlet ider. Kâ'iliñ belâgatine delîl olması şadr-ı beyt ile 'acüzi beyninde olan muhâlefet hasebiyle hücnat-ı tekrârdan kelâmın âzâde olmasıdır. Zîrâ beyt-i mezkûruñ 'acüzi zâten kalîl ü keşîr ma'nâsını şâmilidir. Çünkü «بارض», yeñi çıkmış nebâta tesmiye olundığı gibi nebât-ı mezkûr mütekâşif olduğda «حَمِيم» ta'bîr olunub kalîl ü keşîrden kinâye olmuş olur.

Ke'ne kâ'il diyor ki: *"Biz memdûhdan bi-lâ sebeb ü sebeb ile ya'nî teberra' ü su'al ile az çok in'âmına mazhar olduk."* Ve memdûhuñ medh ü sitâyîşine vech-i şânîniñ ziyâde dâll olması hâlât-ı erba'anıñ ya'nî teberra' u taleb ve iklâl ü iksârîñ ta'dâdıyla hâlât-ı mezkûrede memdûhuñ ihtiyâr-ı meşâkk u mu'ânât itmesidir.

İşte bu de'b üzere; iki hâkîkât veyâhüd bir hâkîkatle bir mecâz veyâhüd iki mecâzdan 'ibâret olan ma'ânîniñ beyni tercih olunabilüb zihn-i selîm ü tab'-ı müstakîm aşhâbı bu tercih huşuşunda ârâ-yı sakîme erbâbından fark u temyîz olunurlar.

Nazm u Nesriñ Birbirine Tefevvukıyle Kitābetiñ Mevzū'ı

Beyāndan āzāde oldığı üzere 'ale'l-umūm *kelām* iki kısım olub bir kısmı *manzūm* ve kısım-ı şānisi *menşūrdur*.

Kısmeyn-i mezkūreynden hangisi diğerinden müreccah olduğu bahşine gelince meşelā bir cihetden *neşr*, *naẓma* tefevvuk itse cihet-i āḥardan *naẓmñ neşr* üzerine tefevvukı olub “*Her birerleriniñ maḥall-i tefevvukları başkadır.*” dinilür.

Meşel-i Sā'ir nām eşeriñ mü'ellifi neşriñ naẓma bi'l-külliyeye tefevvukına dā'ir delā'il-i kavıyye beyān idüb ancak mü'ellif-i mūmā-ileyh edebiyyātda 'ulüvv-i ka'bıyla berāber naẓmda hıç behresi olmayub inşā' ḥidmetinde müstaḥdem olduğından tabī'ī o ciheti iltizām idecegi bedīhīdir. Her ne hāl ise...

Delā'il-i mezkūreden **evveli** her belde münşī-i ḥaḳīkī nedret üzere olub yā bir veyāḥūd iki dāne bulunur veyā hıç bulunmaz. Lākin taşarruf-ı ma'āniye kadir olub inşā'-i şī'rde māhir ma'dūd-ı keşir bulunabilür.

Şāniyen şu'arā dā'imā tengnā-yı nikbetde münkesirü'l-ḥāl olub bi'l-aks şan'at-ı inşā' aşḥābı her yerde kemāl-i refāh ile imrār-ı nehār ü leyāl itdikleri meşhūr olmaḳdadır.

Şālişen mülūk u ekābir fenn-i inşāda māhir münşīye muḥtāc olub ammā erbāb-ı şī're kimseniñ iḥtiyācı olmayub belki anlar cerr-i menfa'at için memdūḥlarına muḥtācdırlar.

Rābi'an enbiyā-yı 'izām ḥāzerātınıñ ezyāl-i kemālleri inşā'-i şī'r levşinden pāk olub lā-siyyemā *Furḳān-ı Mecīd*'de zemm ü ḳaḍḥ-i şu'arāda naşş-ı ḳāṭı' olduğu hüveydādır.

Hāmisen kütüb-i semāviyyeniñ dürer-i ‘ibārâtı vedī‘a-i derc-i neşr olmağla nazm üzere tefevvukı bāhir olur.

[Bir Kâtib için İktizâ Eden Husûsât]

Ma‘lûm ola ki *inşâ’* ü *kitābe’iñ* mevzû‘ı, bir ādam zamīrinde merkûz olan ma‘nâyı taḥrīr ile şahş-ı āḥara ifhām olmağla; münşî’ ü kâtib bu meslek-i qadīmden ‘udûl itmeyerek yazdığı ‘ibārâtı mümkün olduğu kadar vāzih ve ta‘kid ü tenāfir ü ğarābet gibi şeylerden ihtirāz ile yukarudan berü zıkr olunan kavā‘ide tevfiḳ hareket itmek lâzımdır.

Hele bir münşî’ için aḳdem-i vezāyif olub; yazdığı fıkṛâtı taḳlīle çalışub müteselsil fıkṛāt ile qalemiñ önünü alamıyor gibi eshāb-ı maḳālden ihtirāz itmelidir.

Evet, ba‘zen kâtibiñ eşheb-i kilki ser-germ olub meydān-ı süḥanda tek ü tāz isterse de ancak fāris olan zāt fūrūsiyyetde māhir olursa fekk-i ligām ile beyhûde kendini it‘āb itmez ve eslāfımızıñ yazdıkları āsāra baḳub şimdi kendümüzü te’ssüfden girü alamıyoruz.

Hele yazılan târiḥler insānı yormaqdan başka bir şey’e yaramaz denilse pek de yalan söylenmemiş olur. ‘Acebā anlar her ‘ilmiñ bir mevzû‘ı olub fenn-i târiḥiñ mevzû‘ı vuku‘āt u aḥbār-ı māziyyeyi doğrica yazmaq olub yoksa ṭumṭuraḳlı kelimāt ile izḥār-ı biḳā‘a olmadığını tefekkür itmemişler mi? Evet, anlarıñ biḳā‘aları mu‘āşırlarımızdan ziyāde idi; faḳat maḥall-i şarfını bilememişler. Eslāfımız mevḳi‘-i şarfını bilmez bir taḳım ehl-i şervet gibi olub biz bi‘l-‘aks mevḳi‘-i şarfını bilür müflis āadamlar gibiyiz.

Biz gelelim şadedimize... Bir kâtib için iktizâ iden huşûşâtın a‘zamı siyâk u sibâkı ile luğat isti‘mâinden tevakkî idüb tettebbü‘-i luğâta mezîd i‘tinâ itmeli ki her lafzı ma‘nâ-yı haķikîsinde isti‘mâlde girive-i haţâyâ şapmaya.

Meşelâ luğatde *mücāneset*, cinsde ittiḥād dımeķdir, ‘insân’ ile ‘feres’ gibi. Zîrâ ikisi de ḥayvân olmağla bir cinsdendirler. Ve *müşākele* ḥāşşada ittiḥāddır, ‘Zeyd’ ile ‘Amr’ gibi. Zîrâ insân olmalarıyla bir ḥāşşaya mâlikdirler. Ve *müşābehet* keyfiyyetde ittiḥāddır. Meşelâ iki rengiñ yāḥūd iki ta‘amıñ ve bunlara beñzer şeyleriñ ittiḥādı gibi. *Müsāvāt* kemmiyyetde ittiḥāddır, meşelâ ‘dört’ ile ‘dörd’üñ müsāvâtı gibi. *Müvāzāt*, vaż‘-ı eşyâda ittiḥāddır, meşelâ dīvārıñ dīger dīvār ile müvāzî olması gibi. *Muṭābakat*, ittiḥād-ı eṭrāfdır, meşelâ bir kâseniñ kapağı gibi ki kâseye tamām muṭābakat olub tecāvüz itmeye. *Münāsebet*, izāfetde ittiḥāddır, meşelâ şahş-ı vāḥidiñ evlādı gibi ve buña müşābih nisbetinde olan ittiḥādı gibi. *Mümāsele*, nev‘de ittiḥād olub bālâda zıkr olundığı üzere kemmiyyetde müsāvî ve keyfiyyetde müşābih olmak üzere nev‘-i vāḥidden iki şahş beyninde olan ittiḥād gibi.

Elfāz-ı mezkûreyi zıkrden ğaraż luğate vuķūfı olan bir kimesne kelimât-ı mezkûreyi mevzû‘un-lehinde kullānub meslek-i fuşāḥādan ‘udül itmez ammā vāķıf-ı luğāt olmayanlar hemān ‘ibāre yazılsun da naşıl olursa olsun deyu ihtimāl ki müşābehet yerine mümāsele ve muṭābakat maḥallinde müvāzāt taḥrîr ider.

Bir muḥarrir için ictināb itmesi iktizâ iden huşûşâtıdan biri de izḥār-ı sec‘e ri‘āyet idecegim deyu sâ‘atlerce i‘mâl-i fikr idüb ‘ömr-i ‘azîzini zāyi‘ itmeķdir. Bizde müteḳaddimīn buña beyḥüde yere i‘tinâ idüb hele târiḥlerimize diķķat olunsa bütün kelām-ı müsecca‘la māl-ā-mâldir.

Vākı‘ā, sec‘ kelāma revnaķ virirse de ancak izā‘e-i vaķt ile degildir. Ve küberādan ba‘z-ı zevāt gördüm ki mükālemede bile sec‘ aramağa ihtimām idüb bu vechle maķsūdını ifādede ħayli ‘usret çekerdi. Bu ise ne kadar ‘abeş olduğı beyāndan vārestedir.

Evet, takrīr ü taķrīrde insāna ilzām olan şey’ müfīd ü muhtaşar ‘ibārāt ve ħaşvden ħālī kelimāt ile edā-yı murāddır. Zīrā sözüñ aķseni oldur ki elfāzı qālīl ve ma‘nāsı keşīr ola.

Cenāb-ı Ebū Bekr -rağıya’llāhu ‘anh- ümerāsından birine buyurmuşlar ki: *“Nāsa naşīĥat itdiğiniñ vaķtde ‘ibāre-i muhtaşara ile idiñiz. Zīrā çok kelām vardır ki ba‘zısı ba‘zısını unutdurır.”*

Hulefādan biriniñ vülātdan birisine yazdığı şi‘r-i sūz ne kadar muhtaşar u müfīddir! Şöyle ki: *“Şikāyetcileriñ çoğaldı ve teşekkür idicileriñ azaldı. Yā gidişini ta‘dīl it, veyāĥūd ‘azli ihtiyār it.”*

Lākin aķbābıñ birbirine yazdıkları muĥabbet-nāmeleriñ uzun olmasında bir be’s olmayub belki müstaķsendir.

Bundan başķa ba‘zen ĩcāz u ihtişārdan ziyāde maĥalline göre itnāb dahā merġūbdur. Zīrā bālāda zıķr itdigimiz üzere itnāb fā’ide zımnında tatvīl-i maķāldir. Meşelā menba‘-ı feşāĥat olan *Furķān-ı Kerīm*’de ba‘zen ĩcāz ve ba‘zen itnāb vāķi‘ olduğı bu müdde‘āya delīl-i kāfīdir.

Bir Kelāmda eñ Ziyāde Şāyān-ı Dıķķat Olan Mevāķi‘

Nāzım veyā nāşir için mürā‘ati lāzım olan ĥuşūşatıñ başlıcası mevāķi‘-i şelāşede ya‘nī kelāmiñ ibtidāsıyla intihāsında ve taĥallüşünde elfāz u ma‘āniniñ ‘uzūbet ü leţāfetine dıķķat idüb müte’ennik olan kimseniñ bāġçelerde işlediği ‘ameli

iltizām ide. Çünkü riyāzda müte'ennik olan kimesne sürūr u şafā virecek ānaḵ u aḥsen olan şeyleri tettebbü' ider.

Bunun için bir ādam bağçede şafā virecek şeyleri arayub tettebbü' itse 'Arabī'de «تَأَنَّقُ فِي الرُّوضَةِ» dirler. İşte şā'ir veyā kātib daḥi ḥadīḳa-i isti'dādına mürāca'at idüb maḡrūs olan elfāzın elṭaf u aḥsenini tettebbü' itmesi lāzımdır. Bu da tenāfūr ü şıḳletden lafzın mu'arrā olmasıyla berāber taḳīdden ve mūcib-i iltibās u iştibāh olacak taḳdīm ü te'hīrden ba'īd olmasıyla olur.

[Kelâmın İbtidâsı]

Kelâmın mevāḳi'-i sâ'iresinden ziyāde şu üç mevḳi'e diḳḳatın lüzūmına sebep; zīrā mebdē'-i kırā'atde sāmī'ın sem'ine bāliḡ olacak şey' ibtdā-yı kelām olmaḡla sebki güzel ve elfāzı bāri' olub ma'nāsı şaḥīḥ olduğda sāmī'-i kelām mezkūra raḡbet ü teveccüh idüb cümlesini ıṣḡā ider. Bi'l-aks ḥüsn ibtidādan 'ārī olan kelâmın her ne kadar mā-ba'di güzel olsa daḥi müstemī'ın teneffūr ü i'rāzını mūcib olur.

[Tahallüs]

Kezālik *taḥallüş*de diḳḳatın lüzūmına sebep; zīrā sāmī' her ne şüretle olursa olsun iftitāḥdan maḳşūda intikāl için muntazır olmasıyla intikāl mütelā'imü't-ṭarafeyn olduğda neşāṭ-ı sāmī'i tehyīc idüb mā-ba'dini ıṣḡā itmesine i'āne ider. Bunun 'aks-i taḳdīrinde sāmī'ın kelāl ü fütūrına bā'is olur.

Ve bālāda daḥi zıkr itdigimiz üzere **taḥallüş** nesīb ya'nī vaṣf u sitāyiş-i cemāl veyāḥūd edeb ü iftiḥār u şikāyet gibi bir şey'le olan iftitāḥ-ı kelāmdan beyinlerinde münāsebet gözederek maḳşūda taḥallüş u ḥurūc itmege dirler.

[İktidâb]

Lâkin ba‘z kerre de kelâm kendüsiyle ibtidâ olunan şeyden mülâyimi olmayan şey’e intikâl olunur ki buña **iktidâb** tesmiye olunur. Meşelâ:

[281] şî‘r

لَوْ رَأَى اللَّهُ أَنَّ فِي السَّيِّبِ خَيْرًا *** جَاوَزَتْهُ الْأَبْرَارُ فِي الْخُلْدِ شَيْئًا

كُلَّ يَوْمٍ يُدِي صُرُوفُ اللَّيَالِي *** خُلُقًا مِنْ أَبِي سَعِيدٍ غَرِيْبًا

Ya‘nî: “Eger ihtiyârlık hayrlı bir şey olaydı cenâb-ı Hakk cennetde ‘ibādını şeyhūhetle i‘zâz iderdi.” Bu kelâmdan mülâyim ü münāsibi olmayan beyt-i şānīye intikâl itmişdir ki ma‘nāsı: “Giceleriñ şurūf u teḳallübâtı yevmen-fe-yevmen Ebū Sa‘īd nām kimseden bir ḥulḳ-ı ḡarīb izhār ider.” Ve bu iki beytiñ ma‘naları beyninde aṣlā münāsebet yokdur.

İktidâbdan ba‘zısı kendüsinde şā‘ibe-i münāsebet mevcūd olmasından dolayı taḥallūşe yakındır. Meşelâ ḥamdeleden soñra “Ammā ba‘du bu ‘abd-i ḳalīlū’l-biḳā’a şöyle yaptı böyle yaptı.” dinilür. Bu kelâm cenâb-ı Hakk’a ḥamd idüb Resülüne şenâdan soñra beynlerinde münāsebete ri‘āyet itmeyerek kelâm-ı āḫara intikâl oldığı cihetden iktidâb ise de lâkin taḥallūşe ḳarīb bir iktidâbdır. Ve ḥamdden soñra ĩrād olunan ‘ammā ba‘du‘ kelāmına ‘Arabī’de faṣlu’l-ḥiṭāb dinilür.

İktidâbdan taḥallūşe ḳarīb olanıñ birisi de ‘Arabī’de «هَذَا» lafzıyla olandır. Nitekim *Furḳān-ı Kerīm*’de ehl-i cenneti zıkr itdikden soñra « هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِيْنَ لَشَرَّ » Nitekim *Furḳān-ı Kerīm*’de ehl-i cenneti zıkr itdikden soñra « هَذَا وَإِنَّ لِلطَّاغِيْنَ لَشَرَّ » buyurulmuşdur. Bu *Naẓm-ı Celīl* iktidâb ise de lâkin nev‘-i irtibāṭ olmasıyla taḥallūşe müṣābih olub «هَذَا كَمَا دُكِرَ» veyāḥūd «الْأَمْرُ هَذَا» veyāḥūd «الْحَالُ كَذَا»

⁵⁵⁵ Sâd Sûresi: 55.

tağdīrindedir. Ve müte’ahhıriniñ kelāmında müsta‘mel olan «أَيْضًا» dağı bu kabildendir.

[Kelâmın İntihâsı]

Dikḳate ziyādesiyle sezā olan mevāḳi‘-i selāsedden üçüncisi *intihā* idi ki nazmda olursa *maḳṭa‘* dinilürdi. Ve *ḥātīme*-i kelām dağı mevāḳi‘-i sā’ireden ziyāde dikḳate sezā oldıgınıñ sebebi; zīrā nāzım veyā nāsir sāmi‘iñ zihnine ilḳā idecegi şey’iñ āhiri olub ve eger ‘azb u laṭīf olursa sāmi‘a mütelezziz olarak mā-sebaḳda vukū‘ bulan ḥaṭā vü kuşūr içün eṭ‘ime-i ğayr-i lezīzedden soñra tenāvül olunan ṭa‘ām-ı lezīz gibi müstelzim-i cebr ü ikmāl olur. Ve bununñ ḥilāfına olursa emr-i mün‘akis olur. Ve çok def‘a vāḳi‘ olmuş ki mā-sebaḳda vāḳi‘ olan maḥāsini mesāvi-i intihā unutturmuşdur.

Ve aḥsen-i *intihā* kelāmıñ nihāyetini mu‘lin olub bir dereceye ḳadar ḥüsn-i intihāya dikḳat lāzımdır ki müstemi‘, kelām-ı mezkūruñ mā-ba‘dine artık iştiyāk u ārzūsı ḳalmamalıdır. Ya‘nī nihāyetde ḳırā‘at olunan beyt ile ol ḳadar telezzüz idüb nefsinde iktifā ḥāşıl olmalıdır. Meşelā şā‘iriñ:

[282] şī‘r

بَقِيتَ بَقَاءَ الدَّهْرِ يَا كَهْفَ أَهْلِهِ *** وَهَذَا الدُّعَاءُ لِلْبَرِّيَّةِ شَامِلٌ

Ve suver-i *Furḳāniyye*’niñ cem‘-i ḥavātimi feşāḥat u belāğatiñ vech-i ekmel üzere vārid olmuşdur. Lisānımızda ḥüsn-i intihāya mişāl Nefī‘iñ intihā’-i ḳaşıdede:

[CCV] nazm

tā ola bu ḥayme-i pīrūze-reng-i zer-nigār *** ‘arşa-i ‘ālemde ber-pā bī-sütūn u bī-ṭınāb

*çetr-i iqbālūñ ola kevn ü mekāna sāye-bān *** sāyesinde kā'ināt āsūde tā rūz-ı hisāb*

Fārsī'de hüsn-i intihāya mişāl Qā'ānī'niñ āhir-i qaşidede:

[cxii] nazm

الا تا زايد و خيزد الا تا رويد و ريزد *** نم از آب و تف از نار و گل از خاک و خس از صرصر
حسود و دشمن و بدگوی و بدخواه ترا باشد *** بسر خاک و بچشم آب و بلب باد و بدل آذر

İşbu maqālede mevzū^c-i bahş olan kelāmiñ mevāqı^c-i selāsesi haqqında yalnız nazmen mişāl ĩrād olundı. Zīrā neşrde pehnā-yı kelām gāyet vāsi^c olmağla nāşiriñ reviiyetine göre mevāqı^c-i mezkūreye diqqat u i'tinā idebileceğinden mişāl ĩrādına hācet görilmedi.

Müfāzale-i Şu'arā Beyânında Maqāle-i Maḥşūşadır

Şadede şürū^c itmezden evvel şunı beyān itmek lâzımdır ki iki ma'nādan birini dīgerine tafđıl ü terciḥ iki kısım olub bir kısmı mütteḥid iki ma'nādan birini āḥarına terciḥdir. Kısım-ı s̄ānī, muḥtelif iki ma'nādan birini dīgerine terciḥ olub lâkin kısım-ı evvel ya'nī ma'ānī³-i mütteḥideniñ tafđili kısım-ı s̄āniden ya'nī ma'ānī³-i muḥtelife beynini terciḥ ü tafđilden esheldir. Ba'zlarıñ zu'munca iki muḥtelif ma'nāniñ beynindeki müfāzale mümteni^c olub ma'āniniñ birbirine tafđilini muṭlaqā ittiḥādlarına ta'lik itdiler. Bunuñ içün didiler ki:

Meşelā “*Bal sirkeden ṭatlıdır.*” denilse zāten sirkede ḥalāvet olmadığınan

iḥtilāf-ı ma'nā ḥasebiyle şehdiñ ḥalāveti sirke ile muḳāyese qabūl itimez ki

şehdiñ ḥalāvetini sirkeye kıyās idüb “*Aḥlādır.*” denilsün.

[cxii] Metinde ilk beytin ikinci mısrasında «نار» ve «گل» kelimeleri arasında ve ikinci beytin ikinci mısrasında «آب» ve «بلب» kelimeleri arasında «و» bağlacı olmamakla beraber, beyit vezin gereği Kâânî divanından da istifadeyle yukarıdaki şekilde tashih edilmiştir (Kâânî-i Şîrâzî, *Dīvân-ı Hakīm Qā'ānī-i Şîrâzî*, haz. Emir Hüseyin Sâni'î, Tahrân: Entesharat Negah, 1380, 341).

Ve bunuñla ma‘ānī-i muhtelifi beynindeki müfāzale ‘adem-i imkânına zāhib oldılar.

Lākin bu re’yi cumhūr-ı üdebā redd ü cerh idüb didiler ki:

Eger keyfiyyet anlarıñ didigi gibi olsa kelāmıñ eyüsiyle fenāsı beynine tefriķa düşüb ihtilāf-ı ma‘nā hasebiyle hīç bir kelām dīgerine tafđıl ü terciḥ idilemez idi. Bu ise muḥāldir. Zīrā hīç bir kelāmıñ kendüsine maḥşuş bir meziyyeti olmayub belki ‘umūmen kelāmda mültezem olan feşāḥat u belāḡatdır. Hangi kelāmda ḥuşūsāt-ı mezkūre ziyāde olursa lā-cerem o kelām āḡara terciḥ olunur.

[Şu‘arâ-yı Arab]

Meşhūr Ebi’l-Ferec-i İşfahānī, kitāb-ı *Eḡānī-i Kebīr*’de müfāzale-i şu‘arâ-yı ‘Arab zımnında bir mebhāş ĩrād idüb dir ki:

Ebü ‘Amr ibn ‘Alā‘dan, Aḡṭal nām şā‘iri su’āl itdiklerinde cevāben: “*Eger zamān-ı cāhiliyyetiñ bir günine bile yetişmiş olsa idi; eş‘ar-ı ‘Arab denilebilürdi.*” demiş. Bu söz ise muḡāyese-i ezmine ve a‘şārı müş‘ir olub tafđıl beyne’s-şu‘arā degildir.

Zamānımızda daḡı, çok kimse meziyyet-i kelāmı idrākde fehmleri kāşır olduğından meşelā “*Şu‘arâ-yı eslāfdan biriniñdir.*” deyu kendüsine ‘ādī bir şi‘r okunsa bi-lā te’emmül ser-cünbān-ı taḡşīn olub ma‘a-hāzā andan eblaḡ “*Mu‘āşırlarından biriniñ kelāmıdır.*” deyu kendüsine bir şi‘r inşād olunsa muṭlaķā ta‘rīze kıyām ider. Mervīdir ki:

Devlet-i ‘Abbāsiyye evā’ilinde edebiyātda şöhreti āfāk-gīr olan İbn ‘Arabī nām edībe bir kaşīde ‘arz olunub:

“Şu‘arā-yı eslāfdan fülānıdır.” denildikde gāyet istihsān idüb hattā kaşīde-i mezkūreyi istinsāh bile itdirdi soñra vaqtā ki mu‘āşırı oldığı “Ebū Temmāmıdır.” denildikde:

“Hā, bunuñ içün bu kaşīdede āşār-i tekellüf zāhirdir.” deyüb uşagına hıṭāben:

“Gel bunı yırt da āteşe ilkā it!” didi.

Hālbuki Ebū Temmām fuḥūl-i şu‘arādan olub Ebü’ṭ-Ṭayyib-i Mütenebbī ile bir ka‘bda oldığı müttefaḵun-‘aleyhdir. Merḵūmuñ kabāḥati edīb-i mūmā-ileyh ile mu‘āşır oldığıdır. Bu ise yā eşer-i kibr ü maḥāsidedir; veyāḥūd müfād-ı şı‘ri idrākde ḵuşūr-ı fehmden ḥāşıl olur bir ḥāletdir. ‘Alā-kile’t-taḵdīreyn şāyān-ı lev m ü tevbiḥdir.

Cerīr nām şā‘irden kendüsiyle Aḥṭal ve Ferezdaḵ beynindeki tercīḥden su’āl itdiklerinde cevāben:

“Ferezdaḵ’ıñ yedinde şı‘rden bir neb‘a olub istedikce andan aḥz u istinbāt ider. Aḥṭal ise cür’et ü cesāretde ikimiziñ fevḵinde olub iltizām itdigi ma’nā gāyet maşīb ü metīndir. Ben ise medīne-i şı‘r ü ḵarīzim.” didi.

Cerīr’ıñ bu kelāmında olduḵca şu‘arā-yı mezkūre beynindeki nisbet fark olunabilür.

Aḥṭal’dan “Eş‘ar-ı nās kimdir?” deyu su’āl itdiklerinde cevāben:

“Ol kimsedir ki medḥ ü sitāyiş itdikde fark-ı memdūḥı farkad-sā-yı i’tilā idüb bi’l-‘aks hicv ü mezemmet itse maḵdūḥı ḥazīz-i mezellele ilkā idebilen kimse eş‘ar-ı nāsdir.” didi. Ba‘dehū:

“*Beyān itdigiñiz bu vaşf ile kim mevşūfdur?*” didiklerinde cevābında:

“*A şā*”

“*Andan şoñra kimdir?*” didiler.

“*A şā’dan şoñra Tarafe nām şā’irdir.*” didi.

Hulefā-yı ‘Abbāsiyye’den Mehdī zamānında olub şu‘arā-yı müvelledīniñ re’īsi sayılan Beşşār bin Bürd nām şā’ır hilkaten a‘mā oldığı hālde şī’rde ka‘b-ı ‘ālī şāhibi olmağla bir gün kendü nefsinı sitāyişle şu‘rā-yı sā’ireye tefadḍul da‘vāsında oluğda sebebini istisfār itmeleriyle cevābında:

“Şimdiye degin on iki biñ kaşīde nazm u inşā’ itdim. Lā-cerem kaşāyid-i mezkūreniñ her birinde eḳalli bir güzel beyt bulunacağından bu taḳdīrde on iki biñ münteḥab beyte mālīk olduğımdan şu‘arā-yı sā’ireye tefevvuḳum āşkārdır.” didi.

Lākin te’emmül olunsa merḳūmuñ bu sözi şāyān-ı ḳabūl degildir. Zīrā bedīhīdir ki her kim bir kaşīde inşā itse lā-büdd teşādūfen olsun içinde bir eyü beyt bulunabilür. Eger Beşşār böyle diyeceğine “*Benim on iki biñ kaşīdem vardır ekşeriyyetle kaşāyid-i mezkūre eyüdürler.*” dise idi sezā-vār-ı ḳabūl olurdı.

Ve yine hulefā-yı ‘Abbāsiyye’den Mehdī zamānında bulunan Ebü’l-‘Atāhiye ile mu‘āşırı bulunan meşhūr Ebī Nüvās kendü ahlāflarına tefevvuḳ idüb fenn-i şī’r ü ḳarīzde ḥā’iz-i ḳaşabu’s-sebaḳ-ı teferrüd olmuşlardır. Mervīdir ki:

Ḥalīfe-i müşārun-ileyh bir gün, zamānında bulunan ḳatıbe-i fuḥūl-i şu‘arāyı huzūrına ḳabūl itdikde mezkūr Ebü’l-‘Atāhiye’ye āşārından bir şey inşād itmesini emr itdi.

Mūmā-ileyh daḥi muḳaddimen inṣā itdigi bir ḳaṣīde-i ġarrā-yı ḳırā'ate şūrū' idüb o meclisde sālifü'z-zıkr Beşşār daḥi bulunmağla ḳaṣīde ḳırā'at olunurken kendüsi zāten a'mā olduğından yanındakine ḥiṭāben:

“Dikḳat it ki ḥalīfe ḳaṣīdeniñ belāğatinden vecde gelüb yerinden ḥareket itmiyor mı?” didi.

Ḥaḳīḳaten Beşşār'ın bu sözde ḥaḳḳı var imiş zīrā ḳaṣīde-i mezkūre selāsetde āb-ı revān gibi olub sāmī'ı lā-cerem vecd ü neşāta getürecegi bedīhīdir. Ḳaṣīde-i mezkūreniñ birkaç beyti ḳārī'in-i kirāmıñ manzūrları olmaḳ üzere taḥrīr ḳılındı. Ba'dehu't-teğazzül, medḥ-i ḥalīfeye geldikde dimiş ki:

[283] şī'r

أَتَتْهُ الْخِلَافَةُ مُنْعَادَةً *** إِلَيْهِ بُحْرٌ أَذْيَالُهَا
فَلَمْ تَكُ تَصْلُحْ إِلَّا لَهُ *** وَلَمْ يَكُ يَصْلُحْ إِلَّا لَهَا
وَلَوْ رَامَهَا أَحَدٌ غَيْرُهُ *** لَزَلَزَتِ الْأَرْضُ زَلْزَالَهَا
وَلَوْ لَمْ تُطْعَمْ نِيَّاتُ الْقُلُوبِ *** لَمَّا قَبِلَ اللَّهُ أَعْمَالَهَا

Ve yine müfāzale-i şu'arāya müte'allıḳdır şu fıkra ki:

Bir gün Şerīf-i Murtaẓā nezdinde edebiyātdan baḥş olunurken söz müfāzale-i şu'arāya münceṛ olub meclis-i mezkūrda Ebü'l-'Alā'-i Ma'arri nām şā'ir-i ḥakīm daḥi ḥāzır bulunmağla mūmā-ileyh Ebü't-Ṭayyib-i Mütenebbī tarafını iltizām ile anı sālir şu'arā-yı 'Arab'a tafḳīl itmek isteyüb Şerīf-i müşārun-ileyh ise Ebī Temmām ve Buḥtūrī'yi Mütenebbī'ye tercīḥ ile anlarıñ cānibini iltizām itdikde mūmā-ileyh Ebü'l-'Alā muḳābeledede:

“Eger Mütenebbī'niñ yalnız «لَكَ يَا مَنَازِلُ فِي الْقُلُوبِ مَنَازِلُ» mışra'ını ḥāwī olan ḳaṣīdesinden başḳa nazmı olmasa yine ka'b-ı 'ālī şāḥibi olub anlara

tefevvuķı bī-dārdır.” demekle Şerīf-i müşārun-ileyh bu sözden tehevvue gelerek uşāğa emr ile şā‘ir-i mūmā-ileyhi meclisden dāşra iħrāc itdirdi.

Ba‘dehū ħużzāra ħiṭāben:

“Bilür misiñiz; Ebü’l-‘Alā’nıñ bu kaşīdeyi taḥşış bi’z-zıkr itmeden ġarażı ne idi?” Anlar:

“Ĥayır!” dimeleriyle cevāben:

“Ġaraż şu beyte telmīḥ idi.” didi:

[284] beyt

وَإِذَا أَتَيْتَكَ مَذْمَمِي مِنْ نَاقِصٍ *** فَهِيَ الشَّهَادَةُ لِي بِأَنِّي كَامِلٌ

“Bunuñla murādı baña ĩrās-ı naķş itmekdir.” didi.

Şu mebāḥişede üç şey vāķi‘ olub lede’l-muḥākeme ikisi memdūḥ ve biri ġāyet maķdūḥdur. Evvelā memdūḥ olan şey Ebü’l-‘Alā’nıñ kemāl-i zekāveti ḥasebiyle o beyte telmīḥ ile muḥāṭabına zımnen isnād-ı naķş itmek; sāniyen Şerīf-i müşārun-ileyhiñ daḥi kemāl-i ferāsetinden telmīḥ-i mezkūrı fehm ü iz‘ān itmesidir. Şāyān-ı kaḍḥ u mezemmet olan ḥuşuş ise müşārun-ileyhiñ tehevvue-ı nā-be-cāsıdır ki eşnā-yı mübāḥeşede tehevvue pek çirkin bir şeydir.

‘Arabī’de İmru’ü’l-Kays‘dan evvel yalnız iķtizā-yı ḥācetde rubā‘ī ve kıṭ‘a maķūlesi şeyler nazm u inşā’ olunub ‘Aşr-ı Sa‘ādet‘den yüz sene aķdem gelen şā‘ir-i mūmā-ileyh eñ evvel *kaşīde* nazmını iḥtirā‘ itmişdir.

Mūmā-ileyh feşāḥatde kaṭıbe-i şu‘arānıñ re’īsi oldıķı gibi nazm-ı kaşāyide daḥi cümlesiniñ ser-defteri oldıķından bu ḥuşuş mūmā-ileyhe faḥr olmağa kāfīdir.

Andan sonra *Mu‘allaḳāt-ı Seb‘a* aşhābı mūmā-ileyhe taḳlīden ḳaṣīdeler nazm ile ṭāḳ-ı Ka‘be‘ye ta‘līḳ idüb *Mu‘allaḳāt* ile müştehir olduğu ma‘lūmdur.

‘Aşr-ı *Sa‘ādet*‘den sonra ihtirā‘-ı ma‘nāda iştihār bulan zevāt A‘şā, Aḥṭal, Cerīr, Ferezdaḳ olub devlet-i ‘Abbāsiyye zamānına degin rāyiz-i meydān-ı süḥan-verī bunlar idiler. Şöñra devlet-i ‘Abbāsiyye ile devlet-i Ḥamedāniyye zamānında esālīb-i şī‘r tekeşşür idüb ṭuruk u mesāliki teşa‘‘ub itdi.

Şī‘riñ bu ‘aşr-ı revnaḳınıñ ḥitāmı müte‘ahḥirīnden Ebū Temmām ve Buḥtūrī ve Mütenebbī ile ḥitām buldı. Ve anlardan sonra sırasıyla her ‘aşrda pek çok fuḥūl-i şu‘arā gelüb lākin aşl esās vaż‘ idenler bunlardır. Aḥlāfları hep bunlarıñ eşerine ittibā‘ itdiler. Lākin bundan, ihtirā‘-ı ma‘nā ḳapusu anlardan sonra mesdūddur añlaşılmasun zīrā bu ḳapu ḳıyāmete ḳadar açıḳdır. Lākin ḥayfā erbābı azdır.

[Şu‘arâ-yı Fûrs]

Şu‘arâ-yı Fûrs bahşine gelince:

[cxiii] nazm

در شعر سه کس پیمبرانند *** هر چند که لا نبی بعدی

اوصاف و ستایش و غزل را *** فردوسی و انوری و سعدی

Nazmıñ mā-şadaḳınca evşāfda meşhūr Firdevsī-i Ṭūsī ve sitāyişde Ḥakīmü’d-dīn-i Enverī ḡazelde Sa‘dī teferrüd itmişlerdir.

Anlardan başka evşāfda *Penc Genc* şāḥibi Nizāmü’d-dīn-i Gence‘niñ eş‘ār-ı āb-dārı mümteni‘ü’n-naẓīr denilse be-cādır. Ḥattā mezkūr *Penc Genc*‘de ol ḳadar ma‘ānī-i daḳīḳa iltizām itmiş ki Monlā Cāmī dimiş ki: “*Kāşki Nizāmü’d-dīn‘i*

āhıretde görüb kitāb-ı mezkūruñ ba'z-ı ğavāmız-ı müfādını kendüsinden ħall itse idim.”

Lākin bunuñla Firdevsī ile müfāzaleleri ğayr-i mümkindir. Zīrā anıñ vādī-i nazmı başka ve bunuñ başkadır. Anı okuyan ħarbdedir zann ider; bunu okıyan kendüsini bezm-i 'işretde kıyās ider.

Sitāyişde 'Örfī ile Enverī beynindeki fark 'Arabī'de Mütenebbī ile Ebī Temmām beynindeki fark gibidir.

Bunlardan başka 'Hallāku'l-Ma'ānī' laķabıyla mülakķab Hākānī-i Şirvānī vardır ki ihtirā' itdigi ma'ānī-i bāri'a hasebiyle kendüsine laķab-ı mezkūr virilmiştir. Bu da Enverī ve 'Örfī ka'bında olub lākin bunuñ anlara tefevvuķı 'Arabī'de daķi nice kaşāyid-i ğarrāsı olub zü'l-lisāneyn olduğudur.

Bunlardan başka Zāhīr-i Fāryābī ve Selmān-ı Sāvecī ve Emīr Hüsrev-i Dihlevī ve Edīb Şābir ve Şevket ve Şā'ib teferrüd itmiş şu'arādandırılar. Ve müte'aħħirīnden Kā'ānī iltizām itdigi meslek-i cedīd ħasebiyle eslāfıñ çoğına tefevvuķ itmiştir.

Hafī kalmaya ki lisān-ı Fārsī, 'Arabī'ye nisbeten bir kaķre iken şu'arāsı bir cihetden 'Arablara tefevvuķ itmişlerdir; şu vechle ki meşelā Firdevsī Īrān'ıñ aħbār-ı kadīmesini altmış biñ beyt ile beyān itmiş 'Arabī'de ise böyle bir kitāb yokdur, yalnız uzun kaşīdeleri vardır. Lisānımızda daķi bu maķūle kitāblar olmayub ħuşuş-ı mezkūr Fürs şu'arāsına maħşuş gibidir.

Kezālik kıt'a ve rubā'ide İbn Yemīn ile 'Ömer Hāyyām bütün a'şārıñ ferīdidirler.

[Lisānımızın ser-âmedân-ı şu'arâsı]

Lisānımızñ ser-âmedân-ı şu'arâsını zikre ibtidâr itdigimizde çünkü Çagatay lisānı şimdiki lisānımızñ anası yāhūd atası olmağla lā-cerem bidāyeten Sultān Hüseyn Baykara'nın şadr-ı a'zamı olan meşhūr Mīr 'Alī Şīr Nevāyī ki:

[cxiv] beyt

آتشین لعلی که تاج خسروان را زیوراست *** اخگری بھر خیالِ خام پختن در سراسر

Beyt-i meşhūrunuñ şāhibidir ve hattā mūmā ileyh iki lisānda daħi eş'ār-ı ābdārı olduğından 'Zü'l-lisāneyn' ile mülakḳabdır. Nevāyī'nin Türkce bir *Hüsrev ü Şīr*'i olduğu gibi müstakill bir dīvānı daħi vardır.

[Şu'arâ-yı Rûm]

Şu'arâ-yı Rûm bahşine gelince; tertīb-i 'aşr u zamāndan şarf-ı naẓar Nef'ī-i Erzrūmī'yi bidāyeten zikr itmek lâzımdır ki mūmā-ileyh lisānımızñ İmru'ü'l-Ḳays'ı olub nazm itdigi ḳaşāyid-i ğarrāsı her vechle sitāyişe şāyāndır.

Nābī-i meşhūruñ ḳaşāyidinde āşār-ı tekellūf zāhir olub ancak ihtirā'-ı ma'nāda ḥaḳḳ budur ki teferrüd idüb ğazeliyyātda şu'arāmızñ cümlesine tefevvuk idüb 'ādetā lisānımızñ Şā'ibi'dir. Bu beyt mūmā-ileyhiñ āşārındandır:

[CCVI] beyt

tevbe-i meyde sebāt-ı ḳademümden şorma *** orasın sāḳī-i gül-çihrenüñ ibrāmı bilür

ve-lehū eydan:

[CCVII] beyt

kimdür bizi men' eyleyecek bāğ-ı cināndan *** mevrūş-ı pederdür girerüz ḥāne bizümdür

Müteferriid̄in-i řu'arādan biri dađi Fuzūlī-i Bađdādīdir ki üç lisānda eř'ār-ı āb-dārı olub hele Türkce eř'ārı ekşeriyyet üzere sitāyişe sezā olub řā'ibe-i tekellüfden berīdir.

Anlardan başka ři'rde māhir her 'aşrda pek çok zevāt gelüb lākin hep ikinci ve üçünci derecelerde alır. Bunlar cümleñiñ ma'lūmı olmağla zikrlerinden řarf-ı naşar ılındı *Harābāt*'a mürāca'at buyurulsun.

[Her Matlaba Muvâfık Elsine-i Selâse Üzere Ba'z-ı Eş'âr]

İhtâr-ı Hâfîr

Yukarıda daği merraten-ba' de-uhrâ beyân olundığı üzere muharrerâtı da' imâ icâz u ihtisâr tarîkine sülûk, her münşî' ü kâtibiñ aqdem vezâyıfı olub gerek târîh ve gerek kıaş u hikâyât veyâhüd mektûbât ne kıadar müfîd ü muhtaşar olsa ol kıadar mergûb u maqbûl olacağı bedîhi ise de ancak o ihtisâr ile berâber ğayr-i resmî muharrerâtı da, münâsebetle ba'z-ı ebyât yazılsa revnâkını mü'eddî olacağından biz daği ebnâ-yı cinse bir hîdmet-i mâ-bihi'l-mefharet olmak üzere her maqlaba muvâfık elsine-i selâse üzere ba'z-ı eş'âr tahrîr itdik. Tâ ki hîn-i iktizâda maqlâvî-i mekâtibâta derc oluna. Ebyât-ı mezkûreniñ Türkceleri eyi fenâ zâde-i kıarîhamız olub ba'zıları yukarıki beytleriñ tercemeleri olduğı gibi ba'zıları daği ihtirâ'î olarak nazm u inşâ' kıılındı.

Şurasını beyân idelim ki maqlâvî-i mekâtibde şi'riñ keşret üzere iltizâmı memdûh olmayub belki bir varâkıada bir iki beytden ziyâdesi hadd-i i'tidâli tecâvüzdür.

İhdâ-yı Selâm-ı Edîbâne

سَلَامٌ عَلَى مَنْ حُبُّهُ حَلَّ فِي الْحَشَا *** وَذَلِكَ فَضْلُ اللَّهِ يُؤْتِيهِ مَنْ يَشَاءُ

..

نَسِيمُ الصَّبَا إِنْ زَرْتَ أَطْرَافَ دَارِهِ *** فَبَلِّغْ نَحْيَاتِي لِأَهْلِ جَوَارِهِ

..

أَلَا يَا نَسِيمَ الصُّبْحِ بَلِّغْ نَحْيَتِي *** إِلَيْهَا وَشَرِّفِي بِرَدِّ حَوَائِهَا

Ω

ای باد اگر بگلشن احباب بگذری *** زهار عرضه ده بر جانان پیام ما

Ω

ey şabā düşse yoluñ cānib-i dildāre eger *** ‘arż-ı ihlāş u meveddetle selām ihdā it

..

kūy-ı dildāre git ey peyk-i şabā eyle selām *** ‘arż idüb hālîmi andan da getür baña peyām

..

ey nesīm-i seherī mesken-i dildāre gidüb *** ‘arż-ı kālā-yı meveddetle selām ihdā it

..

kū-yı dildāre gidüb ‘arż-ı vilādan şoñra *** söyle kim menhec-i ‘ışķında şebāt-āverdür

Te’eddüben İzhār-ı Merāmdan İhtirāz İtdigini Müş‘ir Ebyātdır.

لَدَيْكَ رُوحِي وَقَلْبِي فَاسْأَلِ الْخَبْرَا

Ω

جام جهان نداشت ضمیر منیر دوست *** اظهار احتیاج خود آنجا چه حاجتست

Ω

الْقَلْبُ مَنْزِلُكُمْ فَهَلْ مِنْ مَنْزِلٍ *** يَخْفَى سَرَائِرُهُ عَلَى النَّزَالِ

Ω

احوال خویش عرضه نمودن چه حاجتست *** چون روشنست پیش تو ما فی الضمیر ما

Ω

رُوحِي لَدَيْكَ مُقِيمًا فَاسْأَلِ الْخَبْرَا *** وَالْقَلْبُ عِنْدَكَ فَانْظُرْ مَا تَرَى فِيهِ

..

فَإِذَا أَرَدْتَ ظُهُورَ صِدْقٍ طَوَّيْتُ *** فَمِنَ الْقُلُوبِ إِلَى الْقُلُوبِ طَرَائِقُ

Ω

احوالِ خود بدوست چه محتاج گفتن است *** بر شمع سوزِ سینه پروانه روشنست

..

منزلکه دوست در ضمیرِ عشاق

Ω

ma‘şūka alur mı hi maf muzmer

..

ne lzım ‘arz-ı hacetle şuda ictisar itmek *** saa ma‘lm iken da‘im benm avl-i pinhnum

..

da‘v-i ilşuma ger i‘timadu yok ise *** gnlne şor kim gnller birbiri mir‘atıdur

..

arm-i azretnde ‘arz-ı hacta maal yar mı *** zamr-i tb-nku nkte-dn-ı rz-ı afdur

..

sen yanındadır gnlm su‘l it ger inanmazsa *** naıl bir mulş-i drne-i derghuam cn

..

‘abesdr dsta rz-ı dern ‘arza alımaq *** yanan şem‘e  sz-ı sne-i pervne rşendr

..

şıd-ı ilşum fehm itmek ise maşudu *** albden albe ar olduı ma‘lmudur

Mübā'adet-i Şūriniñ Kırbıyyet-i Ma'neviyyeye Māni' Olmadığı

أَرَاكَ بِقَلْبِي فِي ضَمِيرِي مُثَلًّا *** فَإِنَّ غَيْبَتِي فِي عَيْنِي فَمَا كَانَ فِي قَلْبِي

..

تَبَاعُدُ ذَاتِ الْبَيْنِ لَيْسَ بِضَائِرٍ *** إِذَا صَحَّ فِي الْجَانِبَيْنِ عَقْدُ الضَّمَائِرِ

..

تَبَاعُدُ مَا بَيْنَ الدِّيَارِ تَقَارُبٌ *** إِذَا لَمْ يَكُنْ بَيْنَ الْقُلُوبِ تَبَاعُدٌ

..

وَدَادُكُمْ فِي الْقَلْبِ رَأْسُ فَرَاخٍ *** وَإِنْ كَانَ بَيْنَ النُّفُوسِ فَرَاخٌ

..

خَيَالُكَ فِي عَيْنِي وَذِكْرُكَ فِي فَعْيِي *** وَمَثْوَاكَ فِي قَلْبِي فَكَيْفَ تَغِيبُ

Ω

هر چند ز چشم ما نهانی *** غم نیست که در میانِ جانی

..

گر بصورتِ دورم از خاکِ دُرت *** جان و دل در معنی آنجا پیش تست

..

چه غم ز بعدِ مسافت چو قرب روحانیست *** نظر بیار بود نه بقرب و بعدِ دیار

Ω

hayālün mürtesemdür levh-i 'âcizānemde *** gözümden gâ'ib olsañ ger gönüldeñ gâ'ib olmazsıñ

..

dādeden ger nihān iseñ dā'im *** cānum içre nihānsıñ dā'im

şoḥbetünden egerçi mehcūram *** yine ḥātır-nişānsıñ dā'im

..

nāṭika ‘āṭifetūn faḥr ile tekrār eyler *** kanda olsa hele evşāfuñı tezkār eyler

her kime itse naẓar dīdelerüm *** gene göñlüm seni tezkār eyler

..

ḳalb ü lisān ile seni zikr eylerüm müdām *** ḳalb ü lisān olmasa bir şey mi ādemī

..

tā güher ü şafuña oldı şadef *** sāmi‘a buldı başar üzere şeref

..

telezzüz eyliyor ol rütbe zikründen lisānum kim *** seni tezkārdan bir özge şeyle iştigāl itmez

..

dāde vü dilden eşer yokken yine *** levḥ-i dilde ‘aks-i rūyuñ var idi

Senā’iyyāt

هُوَ الْعَالِي لِأَقْسَامِ الْمَعَالِي *** يُلَوِّدُ بِهِ الْأَعَظَمُ وَالْأَعَالِي

..

أَعْلَى الْوَرَى فِي كُلِّ مَكْرَمَةٍ بَدَا *** لَا زَالَ فِي نَشْرِ الْكَمَالِ مُؤَيَّدَا

..

عَلَى صَفَحَاتِ الدَّهْرِ أَثَارَ جَدُّهُ *** كَأَنْوَارِ أَجْرَامِ النُّجُومِ يُلُوحُ

Ω

آنکو ز شرف قبله ارباب زمانست *** خاکِ درِ او اشرافِ جهان است

..

آنكه از فيضِ علومش هر زمان *** عرصهٔ عالم منور مى شود

Ω

مَلَأَ الدَّهْرَ فِي كُلِّ مَا بَدَأ *** وَحَاكُمُ أَهْلُ الشَّرْعِ فِي كُلِّ مَا شَجَرَ

Ω

aḳsām-ı mekārimde odur ʿālī vü berter *** nisbet aña hep ehl-i kerem olmada kihter

..

şafâyıḥ-ı kerem üzere mü'essir medḥi *** nücüm-vār cihān üzere lem'a-pāş olmuş

..

āṣār-ı mecdi şafḥa-yı ʿālemde müstaẓī *** envār-ı lütfi levḥa-i gītide tāb-dār

..

ol ki feyz-i ʿālem ü faẓlından anuñ *** ʿarşa-i ʿālem münevver olmada

..

o kim kemāl-i şerefden der-i ʿināyetidür *** melāz u melce'-i eşrāf u kıble-i ḥacāt

..

şadr-a'zam-ı muẓḥir-ı cūd u kerem *** zübde-i ezmān u maḳbūl-i ümem

Envā'-ı Tebrīk ü Tehniyeti Müş'ir Ebyāt-ı Münteḥabedir

فَمَنْ وَالَاكَ فِي عَزٍّ وَمَجْدٍ *** وَمَنْ عَادَاكَ فِي دُلٍّ وَحَذْلَانٍ

Ω

بشکفت در ریاضِ امانی گلِ مراد *** رخشان شد از سپهرِ امید اخترِ امان

Ω

جاءَ الْبَشِيرُ مُبَشِّرًا بِبَشَارَةٍ *** أَخْبَى الْفُؤَادَ الْمُتَبَكِّلَى بِوُرُودِهَا

..

اللَّهُ أَيَّدَكُمْ وَأَعْلَى أَمْرِكُمْ *** وَأَشَارَ بِالْعِزِّ الْمُؤَيَّدِ قَدَرَكُمْ

Ω

باز صبحِ طرب از مطلعِ امید دمید *** نفحاتِ ظفر از گلشنِ اقبال وزید

..

آن وعده که تقدیرِ همی داد وفا کرد *** و آن کار که ایامِ همی خواست برآمد

Ω

الْيَوْمَ أَجْزَتْ الْأَيَّامُ مَا وَعَدَتْ *** وَأَذْرَكَ الْمَجْدُ أَقْصَى مَا تَمَنَّاهُ

Ω

زین بشارت دیدها پر نور و دلها شاد شد

Tebrik-i Īd

چون کوكبهٔ عید بر آفاق برآمد *** در باغِ سعادت گلِ فرحت برآمد

..

قدومِ عیدِ صیامت خجسته باد ز حق *** همه مقاصد دینی و دنیوی حاصل

Tebrik-i mevlid-i Nebi

روزِ میلادِ سیدِ عالم *** بر تو فرخنده و مبارک باد

Tezevvüc

بقصر المعالی و خیر البقاع *** مه و مهر را دست داد اجتماع

..

دو کوکب درین شب قِران کرده اند *** نکوتر ز تسدیس شمس و قمر

Vilādet-Zevāc

برج شرف اختری بدید آمد

İzdivāc

اجتماعیست معین قمری را با شمس *** اتصالیست مقرر ملکی را با حور

‘Aqd u nikāh

جهان را ازین عقد فرخنده فال *** بیفزود صد گونه جاه و جلال

Ω

gül-i murād açıldı riyāz-ı ferhatde *** sipihr-i cāhda lāmi^c olub sitāre-i ‘izzet

..

maṭla^c-ı mes‘ūddan ṭālī^c olub şubḥ-ı ümīd *** doğdı burc-ı mekremetden yine bir necm-i sa‘īd

..

beşîr geldi nüvîd-i nev ü mübârekle *** beni peyâm-ı meserretle itdi şîrîn-kâm

..

seni te'yîd ide cenâb-ı Hüdâ *** ide kıadriñ müdâm berter ü a'îlâ

..

ma'la'-ı ümmîdden doğdı yine şubh-ı ümîd *** gül-şen-i ikbâlden esdi yine bād-ı zafer

..

hamdu lillâh va'dini takdîr-i incâz eyledi *** bu meserretten hezârân halkı i'zâz eyledi

..

incâz-ı va'de kıldı bugün dehr-i kec-nihâd *** akşâ-yı mecde irdi bugün eşheb-i murâd

..

bu beşâretten gönül handân u çeşm oldı karîr

..

kevkeb-i 'îd yine itdi sa'âdetle tülû' *** kıldı burc-ı şeref üzere yine hürşîd sûtû'

..

huceste eyleye 'îd-i şıyâmı zâtuña Hakk *** bula huşûl ne ise ma'âşîd-ı kevneyn

..

rûz-ı milâd-ı Seyyid-i 'Âlem *** saña ferhunde vü mübârek-bâd

Tezevvüc

te'ârun itdi dü necm-i sa'îd burc-ı şerefde *** niteki ide te'ârun semâda şems ü kamer

Nikāḥ

bu ‘aḳd-i mübārekle bu köhne deyr *** neşāṭından itdi meserretle seyr

Vilādet

mıṣra‘

doğdı bir aḥter-i tābende yine burc-ı şerefden

..

ne ‘ālī kırāndur teşādüf iden *** ki tesdīs-i sa‘d yine virdi şeref

..

cihān bu ‘aḳd-i ferruḥ-fāl ile buldı ḥayāt-ı nev *** riyāz-ı dehr açıldı devḥa-i iḳbāl olub ḥandān

Medāyih-i Mütenevvi‘a

‘Asker

تا به میدانِ شجاعت عَلمِ افراخته ای *** توسنِ قدر به مضمارِ شرف تاخته ای

Kātib

ای زبانِ قلمت چهره کشای اسرار *** خامه ات بر سرِ دیوانِ شرف حکم گذار

Muḥāsib

تویی که از سرِ کلکِ تو ملک را نسق است *** صحیفهٔ فلک از دفترِ تو یک ورق است

Ω

‘alem-efrāz-ı şecā‘at olalı dünyāda *** dāstān-ı küheni viridi zamāna bāde

..

ey zebān-ı ʔalemüñ ʔihre-küşā-yı esrār *** eşheb-i kilküñe tūmār-ı berā‘at mızṡmār

..

ḡallāl-i mu‘ḡilāt-ı deḡāyık-şıkāfdur *** ḡāmeñ ki zīb-i şafḡa-i mülk olsa ger sezā

Sādāt-ı kirām

حُبُّ آلِ النَّبِيِّ رَاحَتْ رُوحِي *** فَتَحَ اللَّهُ مِنْهُ بَابَ فُتُوحِي

Ω

rāḡat-ı rūḡ ḡubb-i āl-i Nebīdür *** anlaruñ mihridür sa‘ādete dāll

Meşāyiḡ

جَنَابُكَ مَاؤَى لِلْهَدَى وَمَلَادٌ *** بَابُكَ مَتَوَى لِلْوَرَى وَمَعَادُ

Ω

me’vā-yı hidāyet şayılr ḡavme-i lütfuñ *** meşvā-yı kerāmet bilinür südde-i bābuñ

Hākīm

زهی متابِع احکام تو سپهرِ برین *** ز فیضِ علم تو آراست است دینی و دین

Ω

aḥkāmuña metābi‘ olub ṭārem-i berīn *** pīrāye buldı feyẓ-i ‘ulūmuñla emr-i dīn

‘Ālim

لِكُلِّ زَمَانٍ وَاحِدٍ يُقْتَدَى بِهِ *** وَفِي هَذَا الزَّمَانِ أَنْتَ وَاحِدٌ

Eṣrāf

إِلَيْهِ تَنَاهَى كُلُّ فَخْرٍ وَسُودَدٍ *** وَمِنْهُ يُبَاهِي كُلُّ عِزٍّ وَرَفْعَةٍ

Ω

faḥr u sü'ded bulur senüñle tenāhī *** ‘izz ü rif‘at olur senüñle mübāhī

Ümerā

رَفِيعُ الْقَدْرِ مِنْ حُسْنِ الْمَكَارِمِ *** يَلُودُ بِهِ الْأَعَظِمُ وَالْأَكَارِمُ

Ω

refī‘ü’l-ḳādrdür beyne’l-e‘ālī ‘ulv-i himmetle *** melāz u melce’-i ehl-i keremdür südde-i bābı

Eṣḥiyā

أَنَامِلُهُ فِي الْمَكْرُمَاتِ سَحَائِبٌ *** تَفِيضُ عَلَى الْمُخْتَاكِ عَيْثُ الْمَسَرَّةِ

Ω

ebr-i maṭīrdür kefi vaḳt-i seḥāda kim *** eyler ifāza sā'ile ḡayṣ-i meserreti

Münṣī

زهی بقدر سرفرازتر ز چرخ ائیر *** زهی بخامه گهریاشتر ز ابر مطیر⁵⁵⁶

Ω

ḡadri 'ālī-ter felekden ḥulḳı ser-tā-ser ḥasen *** kilḳ-i gevher-pāşıdur ebr-i maṭīre ṭa'ne-zen

Vüzerā

vezīr-i şehīr 'ādil-i mütefaẓẓıl *** emīn-i mekīn kāmīlū'r-re'y-i muḳbil

..

müşīr-i müşār u vezīr-i şehīr *** ekārim mekārim ma'ālī-semīr

Pīrān-ı ṭarīḳat

قُدُوهُ الْأَوْلِيَاءِ وَالْأَوْتَادِ *** أَسْوُهُ الْأَصْفِيَاءِ وَالْأَفْرَادِ

Müfessir

كَهْفُ الْأَمَانِلِ فِي التَّفْسِيرِ وَالْحَبَرِ *** صَدْرُ الْأَفَاضِلِ فِي التَّأْوِيلِ وَالْأَثَرِ

⁵⁵⁶ Beytin ilk mısrası metinde «زهی بقدر سرفرازتر چرخ ائیر» şeklinde geçmekle beraber anlam ve vezin gözetilerek yukarıdaki şekilde tashih edilmiştir.

Ω

te'vīl ü eṣerde ḥibr-i fāzıl *** tefsīr ü ḥaberde şeyḥ-i kāmīl

Müderris

لَهُ الدَّرْسُ وَالْفَتْوَى لَهُ الْعِزُّ وَالتُّقَى *** فَصَارَ بِحَدَا مُقْتَدَا زُمْرَةِ الْهُدَى

Ω

ders ü fetvā vü zühd ü taḳvāda *** muḳtedā-yı zamānedür şimdi

Müftī

مَرْكَزِ پَرگَارِ دینِ عَوْنُ الْوَرَى فَخْرُ الْأُمَمِ *** مَنِيعِ فَتَوَى وَ دَرِ عَالَمِ بَدَانَايِ عِلْمِ

Ω

merkez-i pergār-ı dīn 'avn-i cihān faḥr-ı ümem *** menba'-ı faẓl u mekārīm menşe'-i lütf ü himem

Ḥaṭīb

صَدْرُ الْأُمَّةِ أَفْصَحُ الْبُلْعَاءِ *** بَدْرُ الْأَجَلَّةِ أَخْطَبُ الْخُطَبَاءِ

Ω

şadru'l-e'imme efşah-ı ḥuṭṭāb-ı rūz-gār *** dinse sezā bu nuṭḳ u feṣāḥat ile āña

Vā'iz

بِالْوَعْدِ صَارَ إِمَامَ الدِّينِ وَالْدُّوَلِ *** وَاشْتَدَّ مِنْهُ أَسَاسَ الْعِلْمِ وَالْعَمَلِ

Ω

va'z ile oldu imām u muḵtedā *** buldı andan ḥalk envār-ı hüdā

Ω

كرسى از وعظت مزین می شود *** چشم ملت از تو روشن می شود

Ω

raḥle-i va'zuñ tezeyyün kesb idüb *** çeşm-i millet oldu zātuñla ḳarīr

Müderris

دِرَاسَتُهُ لِلْمُعْضِلَاتِ رَوَافِعُ *** وَتَيَّيَانُهُ لِلْمُشْكِلاتِ شُرُوحُ

Ω

müşkilāt-ı mesā'ile dersi *** şanki dārū-yı bür'-i sā'atdūr

Ω

هُوَ الْبَحْرُ وَالْأَعْلَامُ طُرُقًا يُتَابَعُ *** هُوَ الْبَدْرُ وَالْأَنْجَادُ طُرُقًا كَوَاكِبُ

Ω

'ilmi bir baḥr-i bī-girāndur kim *** aña nisbetle ḥalk ḳatre degil

..

dürr-i deryā-yı ma'ānī gevher-i baḥr-i kemāl *** aḥter-i evc-i fezā'il mehbıṭ-ı nūr-i celāl

Ṭabīb

كَأَنَّهُ مِنْ حُسْنِ تَدْبِيرِهِ *** يُصْلِحُ بَيْنَ الرُّوحِ وَالْجَسَدِ

Ω

farṭ-ı ḥazk u revnaḳ-ı tedbīr ile *** cism ü rūḥuñ beynini ıslāḥ ider

Ω

يَدِ بِيضَاشِ دَرِ عِلَاجِ عَلِيلِ *** مَظْهَرِ مَعْجَزَاتِ عِيسَى شَدِ

Ω

yed-i beyzā gibidür desti tedāvide müdām *** yā ki ‘İsā gibi hep maẓhar-ı i‘cāz olmuş

Müneccim

دَقَائِقِ كَرِهْ شَمْسِ وَ خَطِّ زَيْجِ سِبْهَرِ *** مُحَاسِبِ قَلَمْتِ حَلِ نَمَایْدِ اَنْدَرِ حَالِ

Ω

deḳāyık-ı felekiyyāt u ḳurb u ba‘d-i nücūm *** reṣāṣe-i ḳaleminden ‘ayān olur dā’im

Şā‘ir

هُوَ الْحَسَنُ فِي نَظْمِ الْحِسَانِ *** وَسَحْبَانُ الزَّمَانِ لَدَى الْبَيَانِ

Ω

naẓm-ı bedī‘a gelse bedī‘ü’z-zamāndur *** baḥs-i fūnāna gelse ‘aceb nükte-dāndur

Ω

اشعارِ دلفریبِ لطیفِتِ کشیده است *** در گوشِ روزگارِ بسی درِّ شاهوار

Ω

eş'ār-ı dil-firīb ile ta'līk ider müdām *** gūş-ı zamāneye niçe biñ dürr-i şāhvār

Ω

يَنْتَظِمُ اللَّؤْلُؤُ الْمُنْتَوِرَ مَنْطِقُهُ *** وَيَنْتِزُ الدُّرَّ بِالْأَقْلَامِ فِي الْكُتُبِ

Ω

manṭıķı lü'lü'-i menşūrı nızām-āver ider *** kâlemi şafḥa-i kâğıdda ider neşr-i dürrer

Ed'iyeyi mutazammın ebyâtdur

ادراکِ وصالِ تو که دلراست مراد *** بر وفقِ مراد دوست حاصل کردد

..

برین دعاست سزا حاملانِ عرشِ برین *** کنند بحرِ صلاحِ جهانیان آمین

..

ز فیضِ خامهٔ تو تازه باد باغِ فضایل *** ز رشحهٔ قلمت بار در نخلِ معالی

..

تا کم و بیش در شمار آید *** دولتت بیش و دشمنت کم باد

Ω

idrāk-i vişālūñ ki kuşārā-yı emeldür *** ḥāşıl ola 'an-ḡarīb ber-vefḡ-i murād

..

sezādur bu du'āya zümre-i kerrūbiyāt yekser *** şalāḥ-ı ḡalḡ için āmin-gūyān olalar her yer

..

feyz-i hāmeñden ola tāze riyāz-ı ʿirfān *** reşha-i kilkün ola zīb-deh-i bāğ-ı kemāl

..

ola eyvān-ı cāh u ʿadri bülend *** tā ki maʿdūddur ʿalāl ü keşir

Gelen Mektūbuñ Sitāyişi Hakkında

أَتَانِي كِتَابٌ مَا أَرَاهُ مُشَاهِئًا *** بَعِيرِ كِتَابِ الْحَقِّ مِنْ سَائِرِ الْكُتُبِ

mışra^c

كَمَا جَاءَ وَحْيِي اللَّهِ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ

mışra^c

كَأَنَّ الْكَوَاكِبَ الدُّرِّيَّ فِي شَرْفِ

mışra^c

كَمَا نَزَلَ الْمَاءُ الْكَالِلُ مِنَ الْحُبِّ

mışra^c

كَالْبَدْرِ إِذْ لَا خَ وَالْوَرْدُ إِذْ فَاحَ

Ω

zihi kitāb-ı belāğat-edā vü nüşha-i kübrā *** ki oldı gayr-ı kitāb-ı ilāha gıbta-fezā

mışra^c

necmdür evc-i şerefde gūyā

mıṣraʿ

māʾ-i zülāldür şanasıñ nüzül ider

..

lāyih olduğda bedrdür gūyā *** fāyih olduğda verddür lā-gūyā

İtdigi Vaʿde Vefā İdeceğini Müşʿir Eşʿardur

وَأِنِّي عَلَى الْوَعْدِ الَّذِي قَدْ وَعَدْتُهُ *** وَمَا كَانَ بِي وَعْدِي خِلَافٌ وَحِيلَةٌ

mıṣraʿ

وفا بعهد نمودن همیشه عادتِ ماست

Ω

إِنَّ الْوَفَاءَ عَلَى الْكِرَامِ فَرِيضَةٌ *** وَاللَّوْمُ مَقْرُونٌ بِذَوِي الْأَخْلَافِ

Ω

هر وعد که کردیم در آن نیست خلاف *** گر عمر وفا کند وفا خواهم کرد

Ω

itdigim vaʿde hep muķırram ben *** şanma vaʿdüm ħilāf ü bātıldur

mıṣraʿ

dāʾimā ʿādetümüzdür ʿahdi īfā eylemek

..

edā-yı vaʿd-i kerīme ferīzadur gūyā *** ħilāf-ı vaʿd olur ħāşşa-i ıtbāʿ-i liʾām

..

bilürüm eyledigim va‘di bütün *** şanma inkāra taşaddī iderüm

Tebrik-i Vilādet

تام مادرِ زمانه بتأییدِ نه پدر *** آیینِ وضع و حمل ولادت نهاده است

..

دانسته ایم کز صدفِ مکرمت چنین *** پاکیزه گوهری بلطافت نزاده است

Mevlūd mü'enneş olursa tesliyet zımnında

beyt

وَمَا التَّأْنِيثُ لِإِسْمِ الشَّمْسِ عَيْبٌ *** وَلَا التَّذْكِيرُ فَخْرُ الْهِلَالِ

Ω

ism-i te'niş şemse 'ār degil *** fahr olmaz hilāl içün tezkīr

Daşradan 'Avdet İden Zevāta Yazılacak Eş'ār-ı Münāsibedir

ز قدوم تو دیده روشن شد *** سینه ها تازه تر ز گلشن شد

Ω

زهی ز مقدم تو جان و دل رسیده بکام *** قَلِمْتُ خَيْرَ قُدُومٍ نَزَلْتُ خَيْرَ مَقَامٍ

Ḥuccāca

أَتَيْتَ مِنَ الْبَطْحَاءِ وَالْعَرَفَاتِ *** قَرَيْنُ رَفِيقِ الْيُمْنِ وَالْبَرَكَاتِ

Kezā

قُدُومُكَ مِنْ صَوْبِ الْحِجَازِ وَيَتَرَبَّ *** عَلَى مَشْرِبِ الْإِسْلَامِ طُرًّا مُبَارَكًا

Ω

لِلَّهِ الْحَمْدُ كِهَ حَرَمَتْ زَ حَرَمَ يَافَتَهُ *** نَظَرَ از بَاطِنِ اَرِبَابِ هَمِّ يَافَتَهُ

Ġazādan ‘avdet idene

رَجَعْتَ مِنَ الْجِهَادِ إِلَى مَقَامِ قَرَيْنِ الْفَتْحِ وَالْعِزِّ الْمُدَامِ

Kezā

علم فتح برافراخته می آید باز *** کار صد سوخته را ساخته می آید باز

..

از مقدم مبارکِ راحتفرای تو *** ذوقی بدل درآمد و روحی بجان رسید

Ω

maḳdemüñle çeşm-i aḥbāb oldı rüşen *** ‘avdetüñle bezm-i yārān oldı gül-şen

Ω

557 *** قدمت خیر قدوم نزلت خیر مقامزهی قدوم که قیلدی جهانی شاد بکام

⁵⁵⁷ “zihi ḳudūm ki ḳıldı cihānı şād u be-kām”

‘Avdet iden huccāc hāḡḡında

kemāl-i yümn ile itdūñ ḡufūl Baḡḡā’dan *** muvaḡḡidīne ola maḡdemūñ mübārek ü mes‘ūd

..

mübārekdür ser-ā-ser ehl-i İslām’a ḡudūmūñ kim *** fūrūḡ-ı maḡdemūñ Baḡḡā’ ü Yeḡrib’dan zuḡūr itdi

..

ṡavāf-ı Beyt-i ‘Atīḡ ü edā-yı ‘umre vü ḡacc *** ṡi‘ār-ı ḡürmetüñe virdi bir ṡırāz-ı cedīd

Ġuzāt hāḡḡında

bīṡeye döndi yine ṡīr-i vaḡā *** düşmeni eyledi hep maḡv ü tebā

..

feth ü zaferle döndi yine ḡāzī-i be-nām *** oldı ḡudūmi mes‘adet-efzā-yı ḡāṡṡ ‘āmm

..

maḡdemūñ rāḡat-fezā-yı cāndur *** derḡehūñ me’vā-yı ins ü cāndur

Marīzīñ Kesb-i ‘Āfiyeti Hāḡḡındadır

وَمَا أَخْصُكَ مِنْ بَرٍّ أَهْنُهُ *** إِذَا سَلَمْتَ فَكُلُّ النَّاسِ قَدْ سَلَمُوا

Ω

منت ایزد راکه ذاتِ خسرو گیتی ستان *** در پناهِ صحت است از فیضِ الطافِ اله

..

غمّت مباد و گزندت مباد و درد مباد *** که راحتِ دل و آرامِ جان و دفعِ غمی

Ω

seni tebrikde tahşîş kılmam bu şifâdan kim *** ‘umûmen halk için âsâyişüñ ‘ayn-ı selâmetdür

..

Hakk’a minnet ki dâvir-i devrân *** buldı şîhhat cihân olub şādān

..

gezendüñ olmaya endühuñ olmaya gamuñ mefkûd *** ki rāhat-ı dil ü ārām-ı cān-ı ‘ālemsüñ

İ‘tizārı Müş‘irdür

إِنِّي اعْتَذَرْتُ بِكُمْ اعْتِدَارَ مُعْتَرِفٍ *** بِذَنْبِهِ حَامِلِ الْإِثْمِ وَالْوِزْرِ

..

إِنِّي جَنَيْتُ وَلَكِنْ عُدِرْتُ بِالنَّدَمِ *** فَانْظُرْ مَعْدِرَتِي يَا مَبْعَ الْكَرَمِ

..

أَسَأْتُ وَمَا لِي غَيْرَ بِابِكَ مَفْرَعٍ *** تَقَبَّلْ مَعَاذِيرِي فَجُودُكَ أَوْسَعُ

..

أَنْتَ الْكَرِيمُ وَإِنِّي عَنْكَ مُتَعَذِّرٌ *** وَالْعَذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولُ

..

فَكَيْفَ أَعْذِرُ لَطْفًا لَا إِنْتِهَاءَ لَهَا *** وَكَيْفَ أَقْضِي حُقُوقَ الشُّكْرِ بِالْعَذْرِ

Ω

چه عذر خواهمت ای آفتابِ اوجِ کمال *** نه راهِ ذره بود عذر خواهی خورشید

..

زبان عذر ندارم ولی هنوزم هست *** امید عفو که تو هست عذر پذیر

..

هر چه گفتند حاسدان بغرض *** همه کذب صریح و بختانست

Ω

سَمِعْتُ مَقَالَ أَزْطَابِ السَّعَايَةِ *** وَعِنْدَ الْفَحْصِ يَنْكَشِفُ الْعَطَايَا

Ω

kerimsün saña baş-ı ma‘āzire geldüm *** kirām-ı nās kılar ‘özü-i mücrimi maqbül

..

itdigimden nādimen geldüm der-i elṭāfuña *** āyisen red itme kim lāyık degildür şānuña

..

kerem-i bî-girānuña nisbet *** i‘tizārum kalîl ü aşgardur

..

in‘āmuña muḳābil edā-yı teşekküre *** kâşır qalınca ḥāme muḳırr oldı ‘aczone

..

ey āftāb-ı evcgeh-i ‘izz ü berterî *** kılduñ o rütbe bendeñi müstağraq-ı kerem

..

îfā-yı şükre eyleyicek ḥavz nāṭıqa *** qaldı kemāl-i ḥayret ile şāmit ü aşam

..

i‘tizārum i‘tizār-ı mu‘terifdür cürmine *** i‘tirāf-ı cürm için ‘afv ü tesāmühdür ehem

..

ḥasedinden ne dimişse ḥasid *** cümlesi kızb-i maḥz u bühtāndur

..

eyledüñ işgā si‘āyet ehlinüñ tezvīrini *** eyleseñ taḥkīk lā-būd kizbi meydāna çıkar

Cevāb-ı i‘tizār ḥaḳḳındadır

هر چند گنه عظیم باشد *** ما درگذریم و درگذاریم

Ω

إِذَا كَانَ الذَّنْبُ وَاحِدٌ لِصَدِيقَيْنَا *** وَإِحْسَانُهُ أَلْفٌ لَدَيْنَا وَأَكْثَرُ

فَوَاحِدَةٌ مِنْهَا يُقَابِلُ وَاحِدًا *** فَيَنْبَغِي لَنَا الْإِحْسَانُ أَوْفَى وَأَوْفَرُ

Ω

مجرم گر این دقیقه بدانند که دمبدم *** ما را چه لذت است ز عفو گناهکار

همواره ارتکابِ جرائم کند بعهدِ ما *** پیوسته نزد ما گنه آرد باعتذار

..

من نرنجم ز یار اگر هر دم *** بجفا خاطر م فگار کند

Ω

الْإِعْتِدَارُ إِلَيْكَ مِنِّي لَازِمٌ *** فَالْعُدْرُ مِنْكَ إِلَيَّ كَيْفَ يَجُوزُ

Ω

تو با سوابق الطاف عذر میخواهی *** من اندرین محیر که این چه معذرت است

Ω

şanma kim āzürde-ḥātır olayım *** her ne rütbe itseñ āzürde beni

..

gördigim bunca ‘ināyāta bedel bir cürm ile *** ḥāşe Allāh kim tezelzül ide bünyān-ı vidād

cürm-i vāhidle naşıl rencide-ḥāṭır olayım *** levḥ-i dilde mürtesemken bunca iḥlāş-ı vidād

..

lezzet-i ‘afvı çünki mücibdür *** oldu cürmüñ meserrete bādī

..

dime bu bir büyük ḥaṭā itdüm *** yanumuzda inan ki zerre degil

..

benden size i‘tizār iken emr-i ehemmm *** sizden baña i‘tizāra ḥācet mi ḳalur

..

ben senüñ müstağrak-ı lüṭfuñ iken *** i‘tizār itmeñ baña cā’iz midür

..

sebḳ iden bunca ‘avāṭıfla bu başt-ı ma‘zeret *** bendeñi müstağrak-ı deryā-yı ḥayret eyledi

**Kendüsine İsnād Olunan bir Sözüñ Erbāb-ı Si‘āyet Tarafından İhtirā‘ Olundığını
Müş‘irdir**

سَمِعْتُ مَقَالَ أَرْبَابِ السِّعَايَةِ *** وَعِنْدَ الْفَحْصِ يَنْكَشِفُ الْعَطَايَا

Ω

صد نیک بگفته ام نگفتست یکی *** یک بد که نگفته ام یکی صد گفتست

..

بسخرهای دشمنانِ حسود *** دوستان را ز دست نتوان داد

..

دشمن که بنزد تو ز من بد گفتست *** بالله که نگفته ام وی از خود گفتست

Ω

فَصَحَّ الْإِلَهُ فِعْلٌ مُتَهَتِّكٍ *** يُخْفِي الْجَمِيلَ وَيُظْهِرُ الْبُهْتَانَ

Ω

i'timād eylemişin ehl-i si'āyet sözine *** dimedüm ben anı taḥkīkde meydāna çıkar

..

niçe biñ eyi sözi ketm iderek sâ'î-i dūn *** dimeden bir kötüsün bak naşıl itmiş ifşā

..

düşmenân-ı ḥasūd sözlerine *** kapılıb eyleme bizi zāyi^c

..

ḥaqqımda ne didiyse yine ḥāsīd-i dūn *** hep kendisinin düzmesidür cümle yalandur

..

ehl-i si'āyeti ide ḥālīk cihānda ḥ^vār *** kim ḳavl-i nīki setr idüb esrārı fāş ider

Ārzū-yı Vişāl Ḥaqqında Eş'ārdır

دَكْرَتُكَ دَائِمًا وَالْقَطَرُ بَحْرِي *** كَالْقَطَارِ السَّحَابِ عَلَى الْخُدُودِ

..

نَهَائِيَّةٌ مَقْصُودِي لِقَاؤُكَ أَوَّلًا *** فَأَرْجُو مِنَ اللَّهِ الْكَرِيمِ حُصُولَهُ

..

وَكَمْ مِنْ لَيْلَةٍ قَدْ قُلْتُ فِيهَا *** أَلَا يَا دَوْلَةَ الْأَيَّامِ عُودِي

Ω

دلېسته امید وصال تو مانده ایم *** سرگشته هوای خیال تو مانده ایم

Ω

نَهَايَةُ آمَالِي لِقَاؤُكَ ثَانِيَا *** فَيَا لَيْتَ شِعْرِي هَلْ يُسَاعِدُنِي الدَّهْرُ

Ω

seni andıkça eşk-i çeşmüm olur *** mütekātır mişāl-i kaṭre-i bārān

..

mülākātuñ dil-i rencüre aqşā-yı amānidur *** bu maqşūduñ ḥuṣūlī dā'imā ḥātır nişānidur

..

niçe biñ def'a āh idüb didüm *** nola gelse zamān-ı vuṣlat-ı yārān

..

dembeste-i ümīd-i vişālūñ olub müdām *** ser-geşte-i pehnā-yı ḥayālūñdür dil

..

selvetü's-şadrum vişālūñdür senüñ *** kuvvetü'z-ṣahrum ḥayālūñdür senüñ

İltimās Hakkındadır

يَا كَرِيمَ النَّاسِ عَفْوًا عِنْدَ مُقَدَّرَةٍ إِنَّ الْكَرِيمَ الَّذِي يَعْفُو وَأَقْدَرًا

..

الْعَفْوُ مِنْ شَيْمِ الْكَرَامِ وَمَنْ عَفَى *** مِنْ مُذْنِبٍ وَأَتَابَهُ فَهُوَ كَرِيمٌ

Ω

چو دوری از نظرم نامه بی دریغ مدار *** بود که چشم من از نقش آن بیاساید

..

ز بندگان اگر آمد جرایم بسیار *** تو رسم بنده نوازی خود فرو مگذار

Ω

خُذِ الْعَفْوَ صَفْحًا عَنِ الْجَاهِلِينَ *** فَمُسْتَحْسِنٌ مِنْ ذَوِي الْجَاهِ لِيُنْ

Ω

دارم امید آن که ازین ورطهٔ بلا *** الطافِ تو مرا بحمايت بر آورد

Ω

عَمَى زَلُّ ذَوِي الْجَرَائِمِ كُلِّهِمْ *** حَتَّى لَقَدْ حَسَدَ الْمُطِيعُ الْمُجْرِمَ

Ω

پناهی بود هر کسی را و بنده *** بجز آستانت پناه ندارم

Ω

فَمَا أَحْسَنَ الْعَفْوَ عِنْدَ الْكِرَامِ *** مَعَ الْإِقْتِدَارِ عَلَى الْإِثْتِمَامِ

..

جَنَابُكَ رَوْضُ الْجُودِ مَنْ لَتَجَا بِهِ *** وَبَابُكَ لِأَسْبَابِ الْمَكَارِمِ سُلَّمًا

..

وَأِلَى ذَرَاكَ يَمِيلُ أَعْنَاقُ الْوَرَى *** وَإِلَى فُيُوضِكَ تَنْظُرُ الْأَبْصَارُ

Ω

بزلتی که رود از نظر میندارم *** که برگرفتهٔ الطافِ بیگرانِ تو ام

..

وعده دادی و بدان کشته شدم مستظهر *** وقتِ آنست که آن وعده وفا فرمایی

Ω

müznibi 'afv eylemek lâ-büdd kerāmet şayılır *** şīme-i ebrārdandur şafḥ 'afv it cürmümi

..

şīme-i ehl-i keremden şayılur şafḥ-ı cemīl *** müznibi kim ‘afv iderse lā-cerem olur kerīm

..

hidmetüñden ba‘īd düşdümse *** nāmeyi eksük eyleme bārī

..

ta‘addüd itse eger bendeden kuşūr u günāh *** yine mekārim-i iḥsānı sen dirīg itme

..

cāhile şafḥ ile mu‘āmele kıl *** cāh aşḥābına budur lāyık

..

ümīdüm var ki bu dām-ı belādan *** senüñ lüṭfuñ beni taḥlīş kılsun

..

ol kadar mebzūl kıldı ‘afvını *** mücrime bī-cürm olan eyler ḥased

..

herkesüñ ‘ālemde var bir dest-gīri *** senden özge yok benüm bir dest-gīrüm

..

var iken iktidār tevbiḥe *** ne güzeldür şī‘ār-ı şafḥ-ı cemīl

..

fenā’-i dergehüñdür melce’-i ehl-i me’ārib hep *** penāh-ı ḥazretüñdür ḥavme-i ḥalk-ı cihān yekser

..

ravza-i cūd u ‘aḡādur dergehūñ ḡalka müdām *** menşe’-i lütf u seḡādur ehl-i ḡacāta tamām

..

senüñ perverde-i in‘āmunam ‘afv it ḡaḡāmı kim *** büyükler bir ḡaḡādan bende-i dīrīnesin koḡmaz

..

va‘düñüz sebkat eylemişdi aña *** vaḡtidür va‘di idesin incāz

Te’līf Olunan bir Kitābıñ Sitāyişini Müş’irdir

أَهَذَا خُطُوطٌ أَمْ جَوَاهِرُ رُصِفَتْ *** أَهْذِي مَعَانٍ أَمْ زَوَاهِرُ رُوضَةٍ

..

لَقَطٌ طَلَعَتْ مِثْلَ النُّجُومِ وَأَشْرَفَتْ *** فَتَحَسَّبُ مِنْهَا الْقَلْبُ رَوْضًا مُنَوَّرًا

..

عِبَارَاتُهُ فِي النِّظْمِ وَالنَّثْرِ كُلِّهَا *** غَرَائِبُ تَصْطَادُ الْعُمُولَ الْبِدَايِعَ

Ω

بیانِ لفظِ دل آرایِ تست آبِ حیات *** لعابِ کلکِ گهاریِ تست درِ ثمین

Ω

مَعَانٍ لَوْ بَدَتْ بِظُلَامٍ لَيْلٍ *** يُعَادُ لِضَوْءِهَا الْأَظْلَامُ فَجَرٌ

Ω

لطایفِ کلماتش چو مهر عالم گیر *** ظرایفِ سحنانش چو ماهِ نور افزا

..

صورتِ زیباش منشورِ سعادت را طراز *** نقشِ لفظش خاتمِ اقبالِ دولت را نگین

Ω

صَحَائِفُ كَالنُّجُومِ زَاهِرَاتٌ *** لَطَائِفُ كَالْبُذُورِ الْبَاهِرَاتِ

..

يَلُوحُ مَعَانِيهِ خِلَالَ سَطُورِهِ *** كَدَّرَ يُزَيِّنُ الْعِقْدَ حَوْلَ التَّرَائِبِ

..

بَحَّرَ الْمَعَانِي فِي كَلَامِكَ مُضْمَرٌ وَكَالْمَلِكِ دُرَّ النَّيِّرِ الْمُتَخَبِّ

Ω

معانیش چو خیالات اهل عقل پسند *** مبانیش چو مقالات اهل فضل بلند

Ω

زَيَّنَ مَعَانِيَهُ الْقَاطِئُهُ *** وَالْقَاطِئُهُ زَايِنَاتُ الْمَعَانِ

..

مَكْتُوبُكَ جَاءَنِي وَأَدَّيْتُ لَهُ *** بِالْقُبْلَةِ وَالْقُبُولِ حَقُّ التَّعْظِيمِ

Ω

در سوادِ حرفِ او سرِّ مکارمِ مخفی *** وز بیاضِ معنیش در معانی مقتبس

..

نظم و نثرش بین که پنداری دبیرِ چرخ داد *** عقدِ پروین را در اثنای بنات النعش جای

Ω

cevāhir-i kelimātı tırāz-ı şafha-i inşā *** derārī-i ḥaṭ-ı zībāsı zīb-i şūret ü maʿnā

..

mişāl-i necm ṭulūʿ idicek bedāyiʿ-i lafzı *** ʿuyūn ḥīre olur maʿnī-i laṭīfından

..

naẓm u neşirde oldı ʿibārāt-ı dil-keşi *** şayyād-ı ʿaql u hūş-rübā-yı sūhanverān

..

elfāz-ı bedīʿi dürr-i manẓūm *** maʿnā-yı laṭīfī rāḥ-ı maḥtūm

..

ẓāhir olsa ger maʿānisi ẓalām-ı şebde *** pertevinden ẓulmet-i şeb ḍaḥve-i kübrā olur

..

leṭayif-i kelimāti mişāl-i mihr-i münir *** ẓarāyif-i nūketi mihr-vār nūr-efzā

..

lütf-ı lafẓından kılub āteş ile āb iktirān *** ḥüsn-i ḥaṭṭından anuñ ẓulmetle nūr oldı ẓarīn

..

fihrist-i şaḥīfe-i amānı *** envār-ı ḥadīka-i maʿānī

..

şūret-i zībāsı menşūr-ı maʿālīye tırāz *** nakş-ı elfāzı nigīn-i devlete faşş-ı metīn

..

kelāmında muẓmirr biḥār-ı maʿānī *** sevādında munẓamm derārī-i ḥikmet

..

beyān-ı lafẓ-ı dil-ārāsı şanki āb-ı ḥayāt *** luʿāb-ı kilik-i güher-bārı şanki dürr-i semīn

..

mebānī-i kelimātı raşīn ü bārī' ü 'ālī *** ma'ānī-i fıķarātı metīn ü rüşen ü zība

..

elfāzı olub tırāz-ı ma'nā *** ma'nāsı niteki zīb-i elfāz

..

geldi mektüb-ı berā'at-küsterüñ *** feth idüb taķbīl ile itdüm ķabūl

..

belāgat sevād-ı ħurūfında muzmārr *** bedā'at kelām-ı bedī'inde maĥfī

..

baķ nazm u neşrine şanasıñ kim debīr-i çarĥ *** virdi Benāt-ı Na'ş'da Pervīn'e intizām

'Arz-ı İştıyāk Hakkındadır

فَيَا لَهَا عُصَّةٌ فِي شَرْحِهَا حُزْنٌ *** وَيَا لَهَا قِصَّةٌ فِي عَرْضِهَا طُولٌ

Ω

شرح الم شوق كه درمانش نیست *** اغاز نمی كنم كه پايانش نیست

Ω

لَقَدْ طَالَ النَّوَى وَأَزْدَادَ شَوْقِي *** وَحَرَقَ مُهَجِّي هُبَّ الْعَرَامِ

..

اَشْتِيَاقِي بِقُرْبِ حَضْرَتِكُمْ *** شَرْحُهُ لَا يَتِمُّ بِالْقَلَمِ

Ω

یک ساعت و درد اشتیاق *** نتوان بھزار سال گفتن

..

اشتیاق من مہجور بدیدارِ شریف *** زان فزونست کہ در حیزِ تعریف آید

mıṣraʿ

همان حکایتِ مستسقی است و آبِ فرات

mıṣraʿ

بگذرد عمر و یکی گفته نیاید ز ہزار

mıṣraʿ

کان قصہ چو الطافِ تو بی پایانست

..

لواعجِ شغف و شوقِ من بدیدارت *** از آن گذشت کہ در نامہ شرح بتوان داد

Ω

ne ʿaceb guşşa ki şerhi mûcib-i ahzândur *** ne ʿaceb kışşa ki ʿarzı mûcib-i taṭvîl olur

..

şerh-i elem-i şevk ki dermânı muḥâldür *** âgâz idemem aña ki pâyânı muḥâldür

..

iftirāk itdi teṭāvül iştiyāk oldı mezîd *** âteş-i ḥasret ile ḥākister oldı mühcetüm

..

iştiyākum ʿarza ḳalkışsam eger yüz yıl tamām *** lâyıḳıyla yine taʿrîf eylemek mümkün degil

..

ḥāk-pāye farṭ-ı şevḳ u ḥasretüm *** ḥāme ile şerḥ ü taʿrîfî muḥāl

..

dīdārına kesb eyledigim şiddet-i şevḳi *** iṭnāb u tekellūf ile taʿrīfe şığışmaz

mıṣraʿ

biñ sene geḥse yine biñde birin şerḥ idemem

mıṣraʿ

senüñ lüṭfuñ gibi pāyānī yoḳdur

..

levāʿic-i şegaf-ı iştİYāk-ı dīdāruñ *** beyān u şerḥ ile taʿrīfden muʿarrādur

Müfāraḳat-ı Eḥibbādan İştikāyı Mutazammındır

أَقْلُ النَّاسِ فِي الدُّنْيَا سُرُورًا *** مُحِبُّ قَدْ نَأَى مِنْهُ الْحَبِيبُ

..

بَعْدْتُمْ قَذَابَ الْجِسْمِ بَعْدَ فِرَاقِكُمْ *** فَهَلْ أَحَدٌ يَبْقَى إِذَا فَاتَهُ الرُّوحُ

..

قَضَى الدَّهْرُ التَّفْرِيقَ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ *** فَيَا لَيْتَ شِعْرِي مَا لِقَضَاءٍ يُرِيدُ

Ω

فراق را دلی از سنگ سخت تر باید *** مراد نیست که با خیر بر نمی آید

Ω

فَلَا أُتَمِّنُ الْبُعْدَ ثَوْرَتُ سَلَوَةٍ *** وَنَارُ غَرَامِي لَيْسَ يُطْفِئُهَا هَبِيبًا

..

الْعَيْشُ فِي هَجْرَانِكُمْ كَدْرٌ *** يَا لَيْتَ شِعْرِي مَتَى يَصْفُو هَذِهِ الْكَدْرُ

Ω

meserretten naşîbi cümleden kemter bu ʿālemde *** bahtsız bir muhibbdür sevdiginden ayru düşmüşdür

..

tebāʿüd eyledüñ cismüm firākuñdan müzāb oldu *** o rütbe nār-ı hasret iltihāb itdi derūnumda

..

bizi tefriķe hüküm itdi kazā-yı nā-sezā nāgeh *** nedür āyā murādı bizleri tefriķden böyle

..

sengden saht bir gönül lāzım *** tā taḥammül ide belā-yı firāķa

..

tebāʿüd mūriş-i selvet olur dinse ḥaḫādur kim *** tenūr-ı ḥasretüm gitdükçe zīrā iltihāb eyler

..

minhel-i ʿayşum mükedderdür firākuñla bütā *** leyte şîʿrî ķanda kesb-i şafvet eyler bu keder

Kendüsine Sipāriş Olunan bir Hıdmetüñ Teşekkürî Zımınında Yazılacak Eşʿardır

رَفَعْتَ قَدْرِي لَمَّا أَمَرْتَنِي *** وَإِنِّي بِخُلُوصِ الْقَلْبِ مُتَمِلٌ

Ω

فرمای اشارتی که نزد همه کس *** فرمان تو نافذ است و حکمت مقبول

..

هر حکم کزان جناب صادر کردد *** فی الحال سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا گویم

Ω

يَا مَنْ أَمَرْتَ بِمَحْضِ اللَّطْفِ مَكْرُمَةً *** فَأُمِرُّ فَأَيُّ بَطْوَعِ الْقَلْبِ مَأْمُورُ

Ω

ḳadrümi terfî' ḳılduñ gūyiyā bu emr ile *** her ne ḥidmet var ise emr it ki îfā ideyüm

..

her emr ki sizden ola lütfen şadır *** fi'l-ḥāl anuñ mücebin icrā iderüm

..

maḥẓ-ı lüṭfuñdan beni me'mūr ḳıldıñ bu işe *** her ne ḥidmet olsa lâ-büdd anı icrā eylerüm

İstid'ā-yı Mülākāt Hakkındadır

نَحْنُ فِي أَكْمَلِ السُّرُورِ وَلَكِنْ *** لَيْسَ إِلَّا بِكُمْ يَتِمُّ السُّرُورُ

..

وَجَلِسْنَا عَلَى مَا كَانَ فِيهِ *** يُنْقِصَانِ وَأَنْتَ لَهُ تَمَامُ

mıṣra'

طُوبَى لِأَعْيُنِ قَوْمٍ أَنْتَ فِيهِمْ

Ω

مدتی شد که چشم بر راهیم *** دولتِ صحبتِ ترا خواهیم

..

همه اسبابِ کامرانی هست *** جز حضورِ تو در نمی باید

..

از عمر همه مراد حاصل دارم *** یک ساعت دیدارِ تو در می باید

Ω

ekmel-i ‘ayş içindeyüz bu gice *** sensiz olmaz velī kemāl-i sürūr

..

bezm-i ‘ayş oldı müheyyā seni bekler aḥbāb *** maḳdemünle bizi müstaḡraḳ-ı iḥsān eyle

..

tebrīke sezā-vārdur ol ḳavm cihānda *** kim şoḥbetünüzle ide iḥrāz-ı ma‘ālī

..

ḥaylī demdür ki çeşm yolda ḳalub *** şeref-i şoḥbetün diler dil-i zār

..

mükemmeldür esbāb-ı ‘ayş u ṭarab *** kerem ḳıl seni bekler aḥbāb hep

Taḳdīm-i Hedāyā Haḳķındadır

لَوْ كُنْتُ أَهْدِي عَلَى قَدْرِي وَقَدَّرْكُمْ *** لَكُنْتُ أَهْدِي لَكَ الدُّنْيَا وَمَا فِيهَا

..

بِضَاعَتِي الْمُرْجَاةِ لَيْسَ بِإِلَاقٍ *** وَلَكِنَّ إِنْخَافَ الْحَقِيرِ حَقِيرٌ

Ω

هر چند که هدیه حقیر است *** بپسند که تحفه الفقیر است

..

من کیستم که تحفه فرستم برای تو *** باید که جان نثار کنم در هوای تو

..

زهی سعادت و اقبال اگر قبول افتد *** زهی شرف که بعین رضا شود منظور

..

مُخَالِصُ الْوُدِّ وَخَضُّ الشَّنَا *** أَحْسَنُ مَا يُهْدِيكَ أَمَّنِّي

Ω

size nisbetle taq̄dīm-i hedāyā mümkün olsaydı *** hemān dūnyā vü mā-fihāyı eylerdüm saña ihdā

..

size lāyık degil bu tuḥfe-i nāçīz *** maḥż-ı lüṭfuñdan anı eyle ḳabūl

..

sezā degil size bu tuḥfe-i ḥaḳīr velī *** me'āşir-i keremüñle ḳabūl olunsa sezā

..

südde-i dergehine 'arż-ı hedāyā itmek *** lāyık olsaydı baña cānum iderdüm taq̄dīm

..

zihī sa'ādet eger eyleseñ ḳabūl anı *** zihī şeref eger olsa rızā ile manẓūr

..

muḥāleşetle du'ā-yı devām-ı iḳbālūñ *** benüm gibi zu'afānuñ yegāne tuḥfesidür

Zamāneden Şikāyet Mutazammındır

هَيْهَاتَ هَيْهَاتَ إِنَّ الدَّهْرَ مُنْقَلِبٌ *** وَأَهْلُهُ فِيهِ بِالْأَخْزَانِ مُضْطَرِبٌ

Ω

aldanma bu dehre ki anuñ va'di yalandur *** her lütfi içinde niçe biñ kine nihāndur

Ω

بر دهر مکن تکیه که لطفش قهر است *** مستان ز کفش جام که شهدش زهرست

Ω

أَيَا زَانِعٍ بِالدَّهْرِ وَالْدَّهْرُ مُوَلِّعٌ *** بِشَتِيَّتِ تَائِيْسٍ وَتَقْرِيقِ إِخْوَانِ

Ω

بر خوانِ دهر دستِ ارادت مکن دراز *** کآلوده کرده اند بزهر این نواله را

..

کسی را غنجهٔ امید نشکفت *** درین بستان که جایِ خرمی نیست

Ω

mağrūr olayım dime şaķın lütfına dehrüñ *** her lütfunuñ ardınca belālar nigerāndur

..

ta'ne vü nefrīne çespāndur bu çarḥ-ı lācverd *** kim çeker altında ehl-i dil dem-ā-dem āh-ı serd

..

h^vān-ı dehre uzatma dest-i ṭama^c *** zehr-ālūdedür nevālesi hep

..

tüfū o çarḥa ki altında ehl-i dil ola *** hemīşe maẓhar-ı zūll ü ḳarīn-i renc ü kelāl

Bunuñ cevābında tesliyeti müş'irdir

كَمْ لَيْلَةً مِنْ صُرُوفِ الدَّهْرِ مُظْلِمَةٌ *** قَدْ جَاءَ مِنْ بَعْدِهَا صُبْحٌ مِنَ الْفَرَجِ

..

رَأَيْتُ الدَّهْرَ مُخْتَلِفًا يَدُورُ *** فَلَا حُزْنَ يَدُومُ وَلَا سُرُورَ

Ω

غمگین مشو که ساقی قدرت ز جام دهر *** که شهید لطف میدهد و گاه زهرِ قهر

Ω

أَحْوَالُ هَذَا الزَّمَانِ مُخْتَلِفٌ *** طَوْرُ سُرُورٍ وَتَارَةٌ أَسْفُ

..

إِذَا نَظَرَ الزَّمَانُ إِلَيْكَ شَرًّا *** فَلَا تُكُنْ ضَيِّقًا مِنْ ذَاكَ صَدْرًا

وَكُنْ بِاللَّهِ ذَا ثِقَةٍ فَأَنْبِي *** أَرَى اللَّهَ فِي ذَا الْأَمْرِ سِرًّا

Ω

ey beşāšet kim zālām-ı ğamm ile tārīk iken *** nāgehān şubḥ-ı meserret anı tenvīr eylemiş

..

imtidād-ı şām-ı fırkatden elem çekme şakın *** kim tulū' eyler şabāḥ-ı vaşl-ı cānān 'an-ķarīb

..

cihān şanma ҡalur bir ḥāl ile ey dil elem çekme *** ki kem-nām eyleyen şimdi seni meşhūr ider bir gün

..

miḥnet ü minḥatine aldanma *** herbirin ğāyetidür çünkü zevāl

..

muhtelifdür hāl-i insān dehr-i nā-fercāmda *** ki ġanī bī-zer alur gāhī gedā gencūr olur

..

kesb-i iddet itse usret muntaır ol yūsre kim *** yūsre eñ nezdīk olan evāt anuñ eñ tengidür

Ehl-i Zamāneden ikāyeti Müş‘ir Eş‘ārdır

تَأَمَّلْتُ فِي الْأَيَّامِ يَوْمًا فَلَمْ أَجِدْ *** أَخَا ثِقَةٍ لِلنَّائِبَاتِ ظَهِيرُ

Ω

دلا مدار ز ابنای دهر چشم وفا *** که در جبلت این همهان مروت نیست

..

ز ابنای روزگار امید وفا مدار *** بوی وفا و عهد درین روزگار نیست

Ω

تَرَى النَّاسَ فِي قَوْلِ اللِّسَانِ حَمِيلُ *** وَلَمْ تَلْقَ مِنْهُمْ فِي الْوَفَاءِ خَلِيلُ

Ω

ebnā-yı dehrden ama‘ itme vefā vü mihr *** zīrā bu alet anlar iūn dād-ı a degil

..

ser-ā-ser ālemi gezeñ bulunmaz yine bir ādam *** ki dinsün anda aā īme-i kizb ü riyā yodur

vefā ümmīdini itme aın ebnā-yı ālemden *** ki ālemden vefā vü ahd ümmīdi belāhetdür

..

adāat lāfuñ eyler dehrde abāb o gördük *** velī encām-ı kāzib ıdılar hengām-ı ayatde

Anıñ cevābında tesliyeti müş'irdir

سَأَلْتُ النَّاسَ عَنْ خِلٍّ وَفِي *** فَقَالُوا مَا إِلَى هَذَا سَبِيلُ

..

صَادُ الصَّدِيقِ وَكَافُ الْكَيْمِيَاءِ مَعًا *** لَا يُوجَدَانِ قَدَحٌ مِنْ نَفْسِكَ الطَّمَعَا

..

أَخِلَاءُ الرَّخَاءِ هُمْ كَثِيرٌ *** وَلَكِنْ فِي الْبَلَاءِ هُمْ قَلِيلٌ

..

بَلَوْتُ النَّاسَ قَرْنًا بَعْدَ قَرْنٍ *** فَلَمْ أَرْ غَيْرَ مُخْتَلٍّ وَقَالَ

Ω

بحوى يار وفادار كاندرين ياران *** بجسته ام بسى و نشان نه يافته ام

Ω

أَبْنَاءُ هَذَا الزَّمَانِ كُلُّهُمْ *** لَا يَعْرِفُونَ الْوَفَاءَ وَالْكَرَمَ

Ω

bir şadīḳ-i şādīḳı bulmağa çok sa'y eyledüm *** didiler beyhūde sa'y itme bulunmaz dehrde

..

kāf-ı kīmyā' vü şād-ı yār-ı şadīḳ *** muhteḫfīdūr vücūdı 'ālemde

..

rehā' ü yūsḥ hengāmında çoḳdur dehrde aḥbāb *** ve-līkin ḍayḳat u şiddet zamānında ḳatı azdur

..

imtiḥān itdüm ser-ā-ser zümre-i aḥbābı ben *** cümlesin buldum nihāyet bir alay muḥtāl u ḳāl

..

riyā vü kızb ile mevşūf āšnālarla *** teveddüd eylemedense tebā'üd evlādur

..

bulunmaz bu 'ālemde bir yār-ı şādık *** olanlar riyā ile dolu kavālīb

Kendü Hālinden Şikāyeti Müş'irdir

قِيلَ لِي كَيْفَ أَنْتَ قُلْتُ *** عَلِيلٌ دَائِمٌ وَخُزْنٌ طَوِيلٌ

Ω

آنچه بر من بگذرد گر بگذریدی بر جمل *** یافتندی کافران در جنّت المأوی مقر

Ω

صُبَّتْ عَلَيَّ مَصَائِبٌ لَوْ أَنَّهَا *** صُبَّتْ عَلَى الْأَيَّامِ صُرْنَ لَيَالِيَا

Ω

کوکبِ بخت مرا هیچ منجم نشناخت *** یا رب از مادرِ گیتی بچه طالع زادم

..

نه از سپهر امید و نی از زمانه پناه *** چه طالعست مرا لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ

..

غصه اینست کز ریاضِ جهان *** گل نبویده خار می بوم

..

گفتم مگر که کار بسامان شود نشد *** دهر از جفای خویش پشیمان شود نشد

Ω

burada meşğaletüm nidüğini şorsañ eger *** rüz şeb ṭālī'-i vārūnum ile ceng ü cedel

..

cemel çekeydi benüm çekdigüm cefâyı eger *** olurdı zümre-i küffāra bāğ-ı ʿadn maḳarr

..

kevkeb-i baḥtumı bir ehl-i nücüm itmedi derk *** ḳaṅğı ṭālīʿle doğurdı beni bu māder-i dehr

..

benüm gördigüm ālām u devāhīyi göreydi ger *** olurdı rüz-ı rüşen farṭ-ı enduhla şeb-i tīre

..

ʿālem içre bulamam kendüme bir dād-resī *** ṭāʿir-i ṭabʿuma ḍar oldu bu dünyā ḳafesi

..

bir güle irmeden riyāz-ı cihānda *** niçe biñ ḥār-ı ḡamla bī-zāram

..

ḥāşıl oldu maḳşadum dirken dirīḡā olmamış *** dehr nādimdür cefādan dirdüm ammā olmamış

Anıñ cevābında tesliyeti müşʿirdir

إِذَا تَضَاقَقَ أَمْرٌ فَأَنْتَظِرُ فَرْجًا *** فَإِنَّ فِي الْعُسْرِ يُسْرَيْنِ مُنْذَرِجًا

..

فَلَا تَجْنَعْ مِنَ الْأَيَّامِ فَاصِرٍ *** فَيَأْتِي بَعْدَ شِدَّتِهِ رَخَاءٌ

..

إِذَا خَابَ الرَّجَا فَكُنْ صَبُورًا *** فَإِنَّ اللَّهَ كَشَّافُ الْكُرُوبِ

Ω

هر دم از غییم بگوشِ دل ندایی می رسد *** کز پی هر درد تشریفِ دوائی می رسد

..

نومید مشو مگو که امید نماند *** کس در غم روزگار جاوید نماند

..

دمبدم بینی که این ایام محنت بگذرد *** وین دلِ نومید را اندوه و حسرت می رود

Ω

عَسَى كَرْبُ الَّذِي أُمْسِيَتْ فِيهِ *** يَكُونُ وَرَاءَهُ فَرَجٌ قَرِيبٌ

Ω

خوش باش اگرچه روز بشب شد بناخوشی *** آخر نه شام را سحری هست در عقب

..

حزین مباش ز آفاتِ دهر و غصه مخور *** که بختِ خفته زمان تا زمان شود بیدار

Ω

şabr kıl âlām-ı dehre göñlüne virme taraḥ *** kim gelür bir ‘usr ardınca niçe yüsür ü feraḥ

..

muntaẓır ol ferece itse teṭāvül âlām *** çünki bir ‘usrde iki yüsür kılındı in‘ām

..

olma ğamīn teṭāvül iderse şeb-i elem *** kim nāgehān ṭulū‘ kılar şubh-ı inşirāḥ

..

ğaybdan her laḥza ḥātif müjde eyler ḥalka kim *** her belā vü derd içün olmış müheyyā biñ devā

..

şeb-i firķat şabāh-ı vuşlata tebdīl olur lā-büdd *** hūşūl-i maķşadı ma‘sūr iden meysūr ider bir gün

..

bir siyāk üzere ķalur şanma bu ķarķ-ı gītī *** her elem ferķat olur her ğam olur ni‘met ü men

..

ğam ķekme ‘an-ķarīb doĝar şubķ-ı ‘āţifet *** ķok ğeķmeden mübeddel olur rence ‘āfiyet

..

ķangı gün var ki anuñ ğāyeti aķşām olmaz *** ķangı şeb var ki anuñ olmaya pāyānı vehen

..

felek nā-şād iderse hāţıruñ zinhār ğam ķekme *** meserret-ĝāha dönmüş ķünkü ķok vīrāneler ĝördüm

‘Azl ü İnfişāl içün Tesliyeti Müş‘irdir

فَلْيَنْجِمِ مِنْ بَعْدِ الرُّجُوعِ اسْتِقَامَهُ *** وَلِلشَّمْسِ مِنْ بَعْدِ الْغُرُوبِ طُلُوعُ

..

بِكُلِّ وَلَايَةٍ لَا بُدَّ عَزْلُ *** فَشَأْنُ الدَّهْرِ عَقْدٌ ثُمَّ حُلُّ

..

فَيَوْمٌ عَلَيْنَا وَيَوْمٌ لَنَا *** وَيَوْمٌ نُسَاءُ وَيَوْمٌ نُسَرُّ

Ω

دهر اگر از تو منصبی بستد *** غصه کم کن که کار دهر انیست

..

منصب و عزل هر دو هست یکی *** پیشِ آن کس که اهل تمکین است

Ω

ufūl itse sitāre nā-gehān yine ṭulū^ʿ eyler *** ġurūb itse güneş çok geçmeden āhir sūtū^ʿ eyler

..

ʿaḳd u ḥaldür şān-ı dehr-i vāj-gūn *** tev'emāndur ʿazl ü naşb-ı dehr-i dūn

..

bir siyāk üzere ḳalūr şanma bu çarḥ-ı ġitī *** gāh ʿusretle geçer gāh olur renc mesār

..

vukū^ʿ-ı infişāle zīnhār itme te'ellüm kim *** bu dehr-i kec-nihāduñ münḳalibdür ḥāl ü eṭvārı

..

o kim ehl-i ḥıreddür hīç birine i'timād itmez *** bilür kim bī-beḳādur olsa dīhīm-i keyānī hem

Faḳrdan İzhār-ı İştikādır

مردمانِ طالبِ مالند نه جویایِ کمال *** هر که را مال نباشد شود آخر پامال

..

ز مفلسی بفلک رفت آه و ناله ما *** دمِ نخست چنین شد مگر حواله ما

..

اندرین دهر که مالش نیست *** همچو مرغی بود که بالش نیست

..

مرا بتجربه معلوم گشت آخر کار *** که قدرِ مرد بعلم است قدرِ علم بمال

Ω

rağbet-i halk bütün şervet ü sāmāna olub *** birinüñ olmasa mālī olur āhir pāmāl

..

şiddet-i iflās ile irdi göge efgānumuz *** āteş-i hirmān ile yandı dirīgā cānumuz

..

bir ‘aceb dāhiyedür müflislik *** dinlemez hīç ne a‘lā vü ne dūn

..

şerveti olmayan bu ‘ālemde *** ehl-i ‘ilm olsa da muḥaqqardur

Anıñ cevābında tesliyeti müş‘irdir

جهان وجود ندارد چه آید از عدمش *** مشو ز شادی غم مخور ز غمش

Ω

لَئِنْ نَقَصَ الْأَمْوَالُ لَا يَخْرَعَنَّ *** فَلَا بَأْسَ إِنَّ الْمَالَ غَدٍ وَزَائِعٌ

Ω

گر تو انگر سازدت از غایت احسان اوست *** رزکند درویش هم از لطف بی پایان اوست

Ω

إِذَا كُنْتَ ذَا قَلْبٍ فُنُوعٍ *** فَأَنْتَ وَمَلِكُ الدُّنْيَا سَوَاءٌ

Ω

yok sīm ü zerüñ kadrī ekārim nazārında *** dehrüñ bu yüki olsa olur gāv u ḥarında

..

noğşan-ı māl u cāh ile ğam çekme zīnhār *** yokdur sebāt māl ile cāhında ‘ālemüñ

..

me’āşir-i keremidür tevānger itse seni *** fakīr iderse yine muḳtezā-yı lütfıdır

..

ḳalb-i ḳanū‘ şāhibi olan bu dehrde *** yeksāndur yanında anuñ fakr ile ğınā

Maḥbūs u Mübtelā Olanlara Tesliyeti Müş‘irdür

وَلَقَدْ رَأَيْتُكَ وَالْيَا مُسْتَعْلِيَا *** وَلَقَدْ رَأَيْتُكَ فِي الْحَدِيدِ مُقَيَّدَا

..

قَالُوا حُبِسْتَ بِلَا جُرْمٍ فَقُلْتُ لَهُمْ *** أَلَلَيْتُ يُرْسَلُ أَحْيَانًا وَيُعْتَقَلُ

Ω

قیمتِ گوهر از آن باشد که او *** پرورش یابد بزندانِ صدف محتبسست

..

ز رنج و راحتِ گیتی مرنجان دل مشو خرم *** که آیینِ جهان گاهی چنین گاهی چنان باشد

Ω

tengnā-yı ḥabs ü iclā-yı vaṭan *** şanma kim ḳadrüñ ide ḥalk içre dūn

..

ḥabs olundıysa çekme ğamm zinhār *** şīrlər mu‘teḳil olur gāhī

..

bulsa zindān-ı şadefde perveriş *** dürr ü gevher kıymeti olur füzūn

..

iķbāl ile idbārına aldanma cihānuñ *** kim her birinüñ ġāyet ü encāmı zevāldür

Terk-i Muḥādenetden Eḥibbāya Serzenişi Müş'irdir

نَسِيتُ صَدِيقًا كُنْتُ تَعْرِفُ صِدْقَهُ *** وَنَسِيتُ هَذَا الْأَصْدِقَاءَ دَمِيمٌ

..

كَأَنَّ لَمْ يَكُنْ تِلْكَ الْعَوَارِفُ بَيْنَنَا *** وَسَلَكْتُ تِلْكَ الْخُفُوفُ السَّوَابِقُ

..

تَنَاسَيْتُمْ ذِكْرِي وَلَمْ أَنْسَى ذِكْرَكُمْ *** أَعْرَضْتُمْ عَنِّي وَمَا كُنْتُ مُعْرِضًا

Ω

دیر شد تا ز ما نکردی یاد *** تازه رسمی نهاده بنیاد

Ω

ferāmūş eyledüñ mi anı kim dirdüñ ḳasem idüb *** nihādumda benüm aḥbāb içün hīç bī-vefālīk yok

o rütbe levḫa-i ḥāṭırdan itdüñ maḥlaşuñ iḥrāc *** kıyās eyler gören hīç beynimizde āşnālīk yok

..

benden i'rāz eyledüñ ben senden i'rāz itmedüm *** añmaduñ sen ismümi ben hep seni zıkr eylerüm

..

ḥayli demdür ki añmaduñ beni hiç *** yeñi bir ‘ādet eyleduñ icād

Terk-i Mekātibeden İştikāyı Mutażammındır

رَضِينَا وَصَالِكَ بِالسَّلَامِ *** وَيَكْفِينَا الْإِشَارَةُ بِالْكَلامِ

Ω

آنکو بسلامی ز تو فافع باشد *** یکپاره رها مکن که ضایع گردد

..

دیرپست که پرسش نکردی بقلم *** انشاء الله خیر مانع باشد

Ω

فَيَا عَجَبًا أَجُودُ لَهُ بِرُوحِي *** وَيَبْخُلُ بِالتَّحِيَّةِ وَالسَّلَامِ

Ω

بیکی پرسش از تو خورمخندم *** بیکی نامه از تو خوشنودم

Ω

مَاذَا يَضُرُّكَ لَوْ رَدَدْتَ سَلَامِي *** وَكَشَفْتَ عَنِّي كُرْبَتِي بِكَلامِ

Ω

iltifāta bedel selāma daḥi *** rāzıyam şimdi bir kelāma daḥi

..

bir saṭır yazı ile aḥbābı *** añmamaḵ şīve-i mürüvvet mi

..

ḥaylī demdür beni yād eylemeduñ *** neyse māni^c baña beyān eyle

..

ben saña cānumı fedā iderüm *** sen baña bir selām yazmazsın

..

mülākāt olmayub mümkün tebā'üd eylese aḥbāb *** aña bir nāmeden a'lā 'ināyet olmaz 'ālemde

..

ziyān virür mi saña bir selām idüb ihdā *** şikeste ḥāṭırumı bir kelām ile almak

Anın cevābındadır

در جوابِ نامهٔ عالی اگر تأخیر رفت *** در دعای دولت از بندگان تقصیر نیست

Ω

فَوَاللَّهِ لَوْ لَا أَنِّي كُنْتُ حَاسِدًا *** لِمَكُنْتُ بِأَنْ تَخْطِيَ بِقُرْبِكُمْ دُونِي

Ω

taḥrīr-i cevābı eyledümse te'ḥīr *** ed'ıye-i devletinde yokdur taḫṣīr

..

nāmeyi farṭ-ı ḥasedden itmedüm taḫdīm kim *** benden evvel vuṣlatından olmaya tā kām-yāb

..

ol kadar müştāk-ı dīdār-ı cemilüündür gönül *** nāme yazsam ger midādı eşk-i terden maḥv olur

Eḥibbāya Tevbīc ü Serzenişi Müş‘ir Ebyâtdır

بازت ندانم از سر پیمانِ ما که برد *** باز از نگینِ مهرِ تو نقشِ وفا که برد

..

جانا بگوی کز من بیدل چه دیده *** کز دام من چو آهوی وحشی رمیده

پندت که میدهد که زیانش بریده باد *** آری مگر حکایتِ دشمن شنیده

Ω

raḡīb-i dīv-sīret sözine zinhār aldanma *** ki ol bed-ḡū sizi hep āṣnālardan cüdā eyler

..

raḡīb-i dīv lā-büd yāre ta‘līm-i füsūn itdi *** ki tīg-i cev̄ ile yine dil-i ‘uṣṣāḡı ḡūn itdi

..

kim saña itdi bu ṭav̄rı ta‘līm *** ki görünce bizi kaçarsıñ hep

Hānesine Gidilüb Kendüsiyle Mülākāt Müyesser Olmayan Zevāta Serzenişi Müş‘ir Eş‘ardır

وَأَخْبِرْنِي الْخُدَامُ أَنَّكَ نَائِمٌ *** وَأَنْتَ إِذَا اسْتَيْقَظْتَ أَيْضًا فَنَائِمٌ

mıṣra‘

گناه بختِ منست این گناه دربان نیست

Ω

أَتَيْتُ الْبَابَ مَرَّاتٍ وَقَدْ أَشْهَدْتُ خُدَامَهُ *** وَمَا صَادَفْتُ مَوْلَانَا أَدَامَ اللَّهُ أَيَّامَهُ

mıṣra^c

آمد رهی بخدمت و محروم بازگشت

Ω

إِذَا لَمْ يَجِدْ لِلْإِذْنِ عِنْدَكَ مَوْضِعًا *** وَجَدْنَا إِلَى تَرْكِ الْمَجِيِّءِ سَبِيلًا

Ω

عمریست که در کوی تو ای مایه^۲ ناز *** می آیم و محروم همی کردم باز

Ω

geldüm didiler efendi şimdi uyuyor *** nā'im dinilür mi sizde bîdār olana

mıṣra^c

gelüb maḥrūm döndüm görmeden zāt-ı kirām-kāruñ

..

südde-i vālāñuza def'āt ile gelmiş iken *** görmedüm bir def'a olsun ḥāk-pāy-i devletüñ

..

ḥāne-i vālālarına zā'iren geldüm velī *** görmeden zāt-ı kerīmüñ āyisen döndüm yine

..

mādāmki mülākāt degildür mümkün *** artık sizi terk itmege mecbūr oldum

..

gelişim geçdi biñi yine sizi görmek yok *** görünür böyle belādan bizi ḥıfz it yā Rab

Anıñ cevābında i'tizārdır

مرا ز آمدن یار اگر خبر بودی *** ز رویِ صدق همی آمدم باستقبال

Ω

فَوَاللَّهِ رَبِّي لَوْ عَلِمْتُ بِحَيِّتُكُمْ *** كَمَا كُنْتُ فِي دَارِي خَفِيًّا مُسْتِرًّا

وَلَكِنْ أَتَيْتُ الْبَابَ رَجُلًا خَافِيًّا *** فَفُزْتُ بِلُقْيَاكُمْ نَعِيمًا مُوفِرًّا

Ω

گر زآمدن یار خبر داشتمی *** خاکِ قدمش بدیده برداشتمی

Ω

bā-ḥaber olsaydım er teşrîfûñüzden lâ-cerem *** ḥāfiyen pūyān olurđum resm-i istikbāl içün

..

Hüdā bilür ki bileydim kudüm-i devletüñi *** gulām-vār iderdim edā-yı istikbāl

..

eger teşrîf-i vālāñuzla müsteş'ir olaydım ben *** karîrül-'ayn olurđum rü'yet-i didār-ı vālādan

..

bî-gümān teşrîfûñüzden muṭṭali' olsa idüm *** kuḥl-i 'ayn-i faḥr iderdüm gerd-i ḥāk-i maḳdemüñ

Vedā' Ḥaḳḳında Ebyātdır

إِنْ لَمْ أَمُتْ يَوْمَ الْوِدَاعِ تَأْسُفًا *** لَا تَحْسِبُونِي فِي الْمَوَدَّةِ مُنْصِفًا

..

أُودِعُكُمْ وَالنَّارَ فِي الْحُسْنَى *** وَفِي قَلْبِي هَوَا وَعَرَامٌ

Ω

بگذار تا بگریم روز وداع یاران *** کز سنگ گریه خیزد روز وداع یاران

Ω

وَعَدْتُ وَخَلَقْتُ الْفُؤَادَ لَدَيْكُمْ *** لِيَخْدِمَكُمْ حَتَّى أَعُودَ إِلَيْكُمْ

Ω

زاهدا بی هوته آچه هول روز محشری⁵⁵⁸ *** کوردک آندن اهلین گاد رحیل افتراق⁵⁵⁹

کاش اول کون که بو کوی بی ستونی طرح ایدوب⁵⁶⁰ *** برافرازش کشت بریا این مقرنس نه طباق

محو اولایدی نام فرقت دفتر ایامدن⁵⁶¹ *** هجر مهجور آمدی خود در تکنون از خلاق

Ω

seng-i hārādan katı olmazsa kalbi ādamuñ *** firḳat-i aḥbāb vaḳtinde olur lā-būd müzāb

..

vedā' itdümse cismen göñlümi saña bıraḳdum kim *** muḳīm-i ḥidmetiñ ola hemān tā eylerem 'avdet

Bunuñ cevābındadır

سَافَرْتُ وَفِي الْقُلُوبِ عَنْكَ الْأَحْزَانُ *** هَاجَرْتُ وَفِي الْعُيُونِ دَمْعُ الْحِرْمَانِ

..

لَئِنْ تَرَحَّلْتُ عَنْ أَرْضِي بَكَتْ أَسْفَا *** وَإِنْ أَقَمْتُ بِهَا طَابَتْ أَمَاكِنُهَا

كَأَنَّمَا أَنْتَ مَقْصُودُ بَقُولِهِمْ *** قَدْ شَرَّفَ اللَّهُ أَرْضًا أَنْتَ سَاكِنُهَا

⁵⁵⁸ “zāhidā bī-hūde açma hevl-i rüz-ı maḥşeri”

⁵⁵⁹ “gördük andan ehveliñ gāh-ı raḥīl-i iftirāk”

⁵⁶⁰ “kāş ol gün ki bu kūy-ı bī-sütünü tarḥ idüb”

⁵⁶¹ “maḥv olaydı nām-ı firḳat defter-i eyyāmdan”

Ω

رفتى و دل ز هجر تو با سوز و آه ماند *** دیده بر انتظارِ جمالت براه ماند

Ω

iftirākından berü āsāyişüm ma‘dūm olub *** bir dem olsun sensiz ārām itmedi ʔalb-i ʔazīn

..

sen ‘azīmet ideli ʔūzn ile dil bī-tābdur *** çeşm-i ʔasret-dīde gūyā menba‘-ı ʔūnābdur

..

ʔande gitseñ ol maʔal kesb-i şeref eyler müdām *** ʔanden ‘azm itseñ o yerden maʔv olur nām-ı mesār

..

‘azīmet idicek hep mātem itdi zümre-i aʔbāb *** uzarsa iftirākuñ lā-cerem aʔbāb olur bī-tāb

Vaṭanan bi'l-Mecbūriyye Müfāraḳat İtdigini Müş‘ir Aʔbābā Yazılacak İ‘tizārı
Mutażammın Eş‘ār

mışra‘

میروم باشد ز دریا گوهری آرم بدست

Ω

يَعُوْصُ الْبَحْرَ مَنْ طَلَبَ الْاَلَّي *** بِقَدْرِ الْكَدِّ تَكْتَسِبُ الْمَعَالِي

..

هَجَرْتُ اَحِبَّائِي وَصِرْتُ مُفَارِقًا *** لِاَهْلِيْ وَاَرْجُو نَيْلَ مَا كُنْتُ اَمِلًا

Ω

در غریت اگر خارِ جفا هست چه غم *** زین خارِ گلِ مراد میروید هم

Ω

نَيْلُ الْعُلُومِ وَحُبُّ الْأَهْلِ وَالْوَطَنِ *** ضِدَّانِ مَا يَجْتَمِعَانِ لِلْمَرْءِ فِي الزَّمَنِ

..

تَعَرَّبَ عَنِ الْأُوطَانِ فِي طَلَبِ الْعُلَى *** وَسَافَرَ فِي الْأَسْفَارِ خَمْسُ فَوَائِدِ

تَفَرُّجُ هَمٍّ وَاكْتِسَابُ مَعِيشَةٍ *** وَعِلْمٌ وَآدَابٌ وَصُحْبَةُ مَا جِدِ

Ω

ساکن چرا شوم بزمینی که اندرو *** هر لحظه مذلت و خواری بمن رسد

Ω

الْمَرْءُ لَيْسَ يُبَالِغُ فِي أَرْضِهِ *** كَالصَّغْرِ لَيْسَ يُصَايِدُ فِي وَكْرِهِ

Ω

mıṣra^c

ümîd-i nef ile terk-i vaṭan kıldum yine nâ-çār

..

çekmeyince renc genc olmaz müyesser ādama *** zulmet-i şām olmayınca hāşıl olmaz şubḥ-dem

..

hāk-i vaṭan u şoḥbet-i yārānı bıraḫdum *** tā nā'il-i āmāl olayum dehr-i denīde

..

gurbetde hār-ı renc ü cefā bîşterse de *** ol hārdan velī açılır gonca-i murād

..

ḥubb-ı vaṭan u ehl ile taḥṣīl-i kemālāt *** cem‘i mütē‘azzir deyu ezḍād ṣayılmış

..

ṭālib-i nefʿ iseñ sefer eyle *** kim seferde niçe fevā'id var

biri ez-cümle iktisāb-ı hüner *** ṣervet ü cāh u ṣoḥbet-i ebrār

..

neden bu yerde ḍurub minnet-i ḥasān çekeyim *** ki bār-ı minnet ider ḵadr-i dāniṣi pā-māl

..

vaṭanda neyl-i maḵṣad ḥiç mümkin mi bu ‘ālemdē *** nitekim ṣaḵr vekrinde bulunsa iṣṭiyād itmez

Belde-i Āḥarda Olan Aḥbāba ‘Arz-ı İṣṭiyāk Zımnında Yazılacak Eṣ‘ardır

الشَّوْقُ أَكْثَمُ مِنْ وَصْفِ الْبَلِيغِ بِهِ *** وَإِنْ بَدَا مِنْهُ إِسْهَابٌ وَإِطْنَابٌ

Ω

زبانِ خامه در اثنای نامه کردی شرح *** حدیثِ شوق مرا گر نهایتی بودی

Ω

فَفِي النَّفْسِ مِنْ شَوْقِي إِلَيْكَ صَبَابَةٌ *** وَفِي الْقَلْبِ مِنْ وَجْدِي إِلَيْكَ صُدُوعٌ

..

أَمَّا إِشْتِيَاقِي فَشَيْءٌ لَا يُحِيطُ بِهِ *** وَصَفٌ وَشَرْحٌ وَإِطْنَابٌ وَإِكْتِنَاؤُ

Ω

اشتیاقِ من مهجورِ بدیدارِ شریف *** بیش از آنست که در حیز امکان گنجد

Ω

الْقَلْبُ إِلَى لِقَائِكُمْ مُشْتَاقٌ *** أَلْعَيْنُ يَدْمَعُهَا لَهُ مِصْدَاقُ

Ω

iştiyākum andan efzūndur ki münşî³-i kalem *** hayyiz-i taʿrīfe īşāl eyleye itnāb ile

..

mā-cerā-yı iştiyākumdan zebān ʿāciz khalub *** oldı şerhi hayyiz-i taʿrīf ü imlādan birün

..

göñülde nār-ı şevkuñ mültehibdür *** saña teʿşiri yok ammā ʿacebdür

..

taʿrīfe gelür mi iştiyākum *** baħr olsa midād u hāme eşcār

..

mülākātuñ o rütbe ārzū eyler dil-i mehcūr *** ka'nıñ taʿrīfi olur hayyiz-i imkāndan bīrün

..

iştiyākuñdan dem-ā-dem çekdigim rence benüm *** eşk-i çeşm-i hūn-fesānem şāhid-i ʿādil olur

Güzerān İden Eyyām-ı Vişālīñ Lezāyızini Tezekkür Zımnında Yazılacak Eşʿārdır

سَقَى اللَّهُ أَيَّامًا مَضَتْ وَلَيَالِيَّ *** تَضُوعُ غُبُورِهَا وَفَاحَ غَيْبِهَا

سَقَى اللَّهُ أَيَّامًا رُفِقْنَا لِقَائِكُمْ *** فَيَا هَذَا الزَّمَانَ وَطَيْبِهَا

Ω

روز وصل دوست داران یاد باد *** یاد باد آن روزگارِ یاد باد

Ω

يَا حَبْدًا مِنَ اللَّيَالِي فِي الْوَصَالِ مَضَتْ *** فِيهَا الْحُبُّورُ وَفِيهَا الْأُنْسُ وَالْفَرْجُ

Ω

فيمتِ دولتِ وصلِ تو نمیدانستم *** صورتِ حال که داند که چنین خواهد بود

Ω

ḥabbezā ol şeb-i yeldā-yı vişāl-i dil-dār *** ki iderdi niçe biñ zevk ü meserretle güzār

..

ne hoş demler idi ol dem k'olub hem-bezm ol mehle *** söze geldikde eylerdi talāḳatle güher-rizī

..

ne hoş gün idi ol günler k'olub hem-bezm tenhāda *** şurāḥī-i mey ü sāğardan özge yok idi aḡyār

..

ey hoş o dem ki dilde meserret 'ayān idi *** ṭālī' ḳarīn ü baḥt sa'ādet-ḳırān idi

..

eyyām-ı vişāl kıymetiñ bilmezdim *** elden gidicek şimdi ta'aḳḳul itdüm

Vaṭan-ı me'lūfuna 'avdet içün izḥār-ı taḥassür ü iştiyākı müş'ir eş'ardır

إِذَا دَغَرْتُ رُوحِي بِلَادِي وَمَنْ بِهَا *** بَكَيْتُ كَمَا تَبْكِي الْحَمَامَةُ فِي الْوَكْرِ

Ω

بتیغِ هجر میانِ سپهر باد دو نیم *** که دور کرد مرا از دیار و از احباب

..

اندر سفر مشقتِ دل و ملالتست *** گر هست خوشدلی و فرح در اقامتست

..

سقرِ اهلِ این جهان سفر است *** زین سبب صورتِ سقر سفر است

..

کنون زفرطِ غریبی و بیکسی دارم *** تنی ز غصه خراب و دلی ز هجر کباب

Ω

كَتَبْتُ إِلَيْكُمْ وَالِدَّمَعَ كَسِيلٍ *** عَلَى صَحْنِ خَدَيِ وَالْفُؤَادُ عَلِيلُ

Ω

vaṭān u yārı tezekkür idicek şevk ile dil *** girye eyler nitekim lānede kumrı ağlar

..

tīg-i hicr itsün sipihrüñ kaddini yā Rab dū nīm *** kim beni dūr itdi aḥbāb u vaṭāndan nā-gehān

..

meyl itme şakın ğurbete kim miḥneti çokdur *** āsāyiş ise maḫşaduñ er çıķma vaṭāndan

..

bu dünyāda sefer ‘ayn-ı saḫardur *** saḫar imlāda anıñcün seferdür

..

baḥr-i eleme tıtdı yine geştī-i dil rū *** ey bād gelüb at bizi Rūm iline doğru

aḥbāba bizi eyle mülākī ki dem-ā-dem *** emvāc-ı taḫassür giderek artmada her sū

git ḥāk-i vaṭandan baña bir ḳabza getür kim *** ḥāk-i vaṭan olur dil-i ğam-dīdeye dārū

..

bu mektūbı yazarken saña cānā *** gözümden eşk-i ter cārī olurdı

**Belde-i Āḥarda Olan Ehibbāyı Vaṭan-ı Me'lūfe 'Avdet için Ḥass ü Teşvīḳ
Zımnında Eş'ardır**

إِرجِعْ مَكَانًا وُلِدْتَ فِيهِ *** بَيْنَ إِخْوَانِكَ فَهُوَ أَصَوْبُ

Ω

هر چند که ترا خوشست آنجا که تویی *** باز ای که بی تو زندگانی خوش نیست

Ω

طُوبَى لِأَعْيُنٍ قَوَّمَتْ أَنْتَ فِيهِمْ *** وَهُمْ عَلَى رَوْضَةٍ مِنْ وَجْهِكَ الْحُسْنِ

Ω

ترا شب بعیش و طرب میروود *** چه دانی که بر ما چه سان میروود

Ω

maḳdemüñ bekler ser-ā-ser zümre-i aḥbāb hep *** 'avdetüñ gözler şitāb it her kese virme ta'ab

dime rāḥatdayum burada ki biz *** münselibdür ḥuzūrumuz sensiz

tebrike sezā-vārdır ol ḳavm cihānda *** kim soḥbetüñüzle ide iḥrāz-ı ma'ālī

şafā ile geçivirmiş leyālüñüz orada *** velī cefā ile geçmekdedür bezm sensiz

ḥāk-i vaṭana 'avdet idüb terk-i maḳām it *** aḥbāb ile yārānını vuşlatla be-kām it

Bunuñ cevābında beyān-ı i'tizārı müş'irdir

ز قدرتِ ملکُ العرشِ یک نشان اینست *** که کارها بخلافِ مراد می آید

..

من جهد میکنم قضا میگوید *** بیرون ز کفایت تو چیزی دیگر است

..

اگر عنانِ ارادت بدستِ ما بودی *** مدام معتکفِ حضرتِ شما بودی

قضا فکند چنین دور از سرِ کویت *** و گر نه کی ز تو من این چنین جدا بودی

Ω

قَضَاءُ جَرَى وَكِتَابُ سَبَقٍ *** فَهَلْ يَنْفَعُنْ جَزَعٌ وَقَلَقٌ

Ω

vaṭandan münfek olmazdum irādet elde olsaydı *** velī hükm-i kaderdür kim anı ta'yīre kādirdür

..

beni teb'īd iden sizden kaẓā-yı āsmānīdür *** ve ger ne hīç mümkün miydi terk itmek ser-i kūyuñ

..

vaṭana 'avdet için biñ def'a sa'y itdüm yine *** olmadı mümkün kaẓā hep sa'yümi kıldı hebā

..

böyle taq̣dīr kıldı ḥazret-i Ḥaḳ *** anı taḡyīr ider mi ṭabş u ḳalaḳ

İkāmēt Olunan Belde Ahālīsinden Şikāyeti Müş'irdir

عزمم درست گشت کز اینجا کنم رحیل *** این آمدن چه بود که پایم شکسته باد

Ω

أَيْنَ الْأَجْبَاءِ الَّذِينَ صَحِبْتُهُمْ *** وَلَهُمْ سَمَائِلٌ لَا تُرَى أَمْثَالُهَا
فَلْيَنْظُرُوا هَالِي خِلَالَ جَمَاعَةٍ *** مَا صَدَقَتْ أَقْوَالُهَا وَأَفْعَالُهَا

Ω

ما از موده اتم درین شهرِ بختِ خویش *** بیرون کشید باید ازین ورطه رختِ خویش

..

دلی دارم ازین بیگانگان در آتشِ حسرت *** بآبِ دیده میجویم درین دم آشنایان را

Ω

رَحَلْتُ عَنِ الْإِخْوَانِ وَالْأَقَارِبِ *** وَصِرْتُ مُقَيَّدًا بَيْنَ الْأَجَانِبِ

Ω

bu yerde kıldı ikāmet beni o rütbe ḥarāb *** ki görünür baña telhī-i hier mahz-ı visāl

..

aḥbāb göre idi beni bu ḥarlar içinde *** dirlerdi bu ādamı ḥalāṣ it yā Rab

..

çarḥ-ı gerdūna sezādur eger itsem nefrīn *** ki kılar ehl-i dili böyle dem-ā-dem ḡam-gīn

beni bir beldeye atdı ki eger kilk-i debīr *** itse teşbīh caḥīme olur anı tehcīn

bir takım ḡāv u ḥara şanki ahālī dinilür *** ki ādam nāmı virilmiş de kılinmış tekvīn

Aḥbābın İstihbār-ı Aḥvālī Zımında Yazılacak Eş‘ardır

مدتی شد که ز دلدار ندارم خبری *** ای نسیم سحر جانبِ او کن گذری

Ω

وَمُنْذُ غَابَ عَنْ عَيْنِي جَمَالُ أَحَبَّتِي *** أَسْأَلُ عَنْ أَخْبَارِهِمْ كُلَّ لَحْظَةٍ

Ω

خبرِ من ز صبا پرس که هم دردِ من است *** حالِ هجران نداند بجز از بیماری

Ω

ḥaylī demdür gideli bir ḥaber irsāl itdiñ *** nīk ü bedden kimseye peygām isbāl itdiñ

..

‘azm idelden zümre-i aḥbāb her dem ḥālūñi *** cüstcū eyler o cānibden gelen yārāndan

..

bī-vefālīkda olur mı bu kadar *** bir ḥaber yazmayasñ ḥālūñden

Vefāsızlıktan Aḥbāba Şikāyet Zımnında Yazılacak Eş‘ardır

سَاقِي أَخِلَاءِ الصَّفَاءِ كَثِيرُهُ *** وَلَكِنَّ أَخِلَاءَ الْوَفَاءِ قَلِيلُ

Ω

دوستانی که اندرین عهدند *** مَاهُمُ ذِمَّةٌ وَلَا إِلُ

بیوفایی کنند با یاران *** ثُمَّ أَفْتَوْ بِأَنَّهُمْ خُلُ

Ω

نشانِ عهد و وفا نیست در تبسم گلِ *** بنالِ بلبلِ مسکین که جای فریاد است

..

چشمِ وفا مدار ز ابنای روزگار *** چیزی طمع مکن که درین روزگار نیست

Ω

eḥibbā-yı şafā vü zevk çokdur *** aḥillā-yı belā vü renc yokdur

Ω

بو عصرده اولان احبالر⁵⁶² *** ما لهم ذمّة ولا إله

سالک راه بی وفایی اولوب⁵⁶³ *** ثم افتقر بأنهم حل

Ω

varaḡ-ı gülde yok nişān-ı vefā *** iñle bülbul maḥall-i şivendür

..

ebnā-yı rüzgārdan itme vefā ümīd *** ‘ālemde olmayan şey’i zinhār isteme

Anıñ cevābındadır

همچنان مهر تو ام مونس جانست که بود *** صورت عهد و وفای تو چنانست که بود

Ω

فإني على العهد الذي قد عهدته *** مقيم عليه لا أحول من العهد

Ω

گرچه بترکم کنی ترک تو نتوان گرفت *** ورچه دلم بشکنی عهد تو نتوان شکست

Ω

فَسَمًا بِسَالِفِ مَا مَضَى مِنْ عَيْشِنَا *** وَبِسَابِقِ الْأُنْسِ فِي الْخُلُوتِ

⁵⁶² “bu ‘aşırda olan eḥibbālar”

⁵⁶³ “sālik-i rāh-ı bī-vefāyī olub”

..

إِنَّ الْوَفَاءَ كَمَا عَهْدُكُمْ زَائِدٌ *** مُتَحَدِّدٌ أَبَدًا مَعَ الْأَنَاتِ

Ω

مشنو قول غرض گوی که از روی وفا *** ما همانیم و همان مهر و محبت باقیست

Ω

vefā-yı sâbık üzere sâbitem hîç inhirāfum yok *** dilimde dāğ-ı mihriñ var sözümde hîç hilāfum yok

..

itdigim ‘ahd üzere sâbitdür gönül *** eylemem andan taḥavvül böyle bil

..

sen beni terk eylesen de ben seni terk eylemem *** sen beni kırsan da ben bozmam yine peymānuñı

..

kasem o günlere kim ikimiz ḳalub tenhā *** kemāl-i vüdd ü ḥulūş üzere eyledük imrār

ki ‘ahd-i sâbıkı gitdikce eyleyüb teşyîd *** teceddüd itmededür dilde mihirden āşār

..

i‘timād itme şaḳın ehl-i ġaraż sözlerine *** aramızda olan āşār-ı meveddet gene var

Şulḥ u Āştī İstid‘āsı Hakkında Yazılacak Eş‘ardır

در ره جنگ و جدل حیف است سیر *** سیر سوی صلح کن والصلح خیر

..

تا صلح توان کرد در جنگ مزن *** تا نام توان یافت در ننگ مزن

بر دوست در لطف و مدارا بکشا *** یکپاره سیوی مهر بر سنگ مزن

..

خوشست از آینه ژنگار کینه بستردن *** بهم نشستن و حلوی آشتی خوردن

Ω

aḥbāb ile ẓarīḳ-i müdārāya sālīk ol *** seng-i sitemle kırma sebū-yı meveddeti

..

mümkünse eger şulḥ-i cedelden ḥazer eyle *** zīrā ki cedel ādama dāʿi-i ḥaṭardur

..

seyyidü'l-aḥkāmdur şulḥ-ı şalāḥ *** şūriş ü gavgā bulur andan felāḥ

..

tezādd u ihtilāfa uğrasa ger zümre-i aḥbāb *** anı ıslāḥ idüb te'līf-i beyn itmek kerāmetdür

Anıñ cevābındadır

كدورت از طرفِ آن شكسته پيمانست *** و گر نه از طرفِ ما همان صفاست كه بود

..

اگر تو جنگ کنی از پی رضای تویم *** و گر بصلح درایی مطیع امرِ تویم

Ω

وَعِنْدِي جَوَابٌ لَوْ أَرَدْتُ لَقُلْتُهُ *** وَلَوْ قُلْتُ لَمْ يَنْقُ لِلصُّلْحِ مِنْهُجٌ

Ω

bağma aşhāb-ı ğaraž sözine kim *** eski ‘ahdümde hep muķīmem ben

sen beni rencide itseñ de bırakmam ben seni *** ben seni terk eylemem terk eylesen de sen beni

..

‘ahd-i kadīm ü ħubb-ı şamīm üzere rāsiham *** aşhāb-ı ħıkd sözine aldanma zinhār

..

vülā vü mihrüñüzden başka şey ‘indimde kāsiddür *** ‘aleyhimde ne dindiye inanma qavl-i hāsiddür

..

bildigim şeyleri yazarsam eger *** şulḥ içün menhec-i emel qalmaz

Ḥasta İken ‘İyādetine Gidilmediginden Eḥibbāya Serzenişi Müş‘irdir

بیمار شدم تو پرسشمن نمودی *** درد دکر بر سر درد افزودی

..

جانا چه شد که پرسش یاران نمیکنی *** درمان درد سینه فگارن نمیکنی

..

ما بر سر ره خسته و بیمار افتادیم *** در آرزوی آنکه تو آبی بعیادت

Ω

ḥastalandum ḥālīmı bir kez tefahḥuş itmedüñ *** derdümde derd-i diger qatdı bu aḥvālüñ senüñ

..

noldı cānā saña kim ḥastalanınca aḥbāb *** bir qadem rence kılub ḥāṭırını almazsuñ

..

şāyed ‘iyādete gelür ol mäh-rū deyu *** rencür beklemekde kudūmuñ dil-i nizār

Anıñ cevābında i‘tizārı müş‘irdir

گر بنده بخدمت نرسد معذور است *** در معرض رنجت نتواند که تو بیند

..

زاندکی ضعف یک دو روزهؑ تو *** محنت رنج در جهان افتاد

..

بعد ازین ذات بیهمالت را *** از عرض هیچ آفتی نرساد

Ω

ger ‘iyādetde kuşūr itdümse ‘afv it cürmümi *** kim seni renc ü ta‘ab vaqtinde görmek istemem

..

Hüdā ‘alīm ki def‘āt ile su‘āl itdüm *** buña şühūd olur belki cümle-i huddām

..

cenāb-ı Şāfī-i muṭlaqdan ümīdüm budur ğayrı *** vücūd-ı bī-hemālün her maşā’ibden ola maḥfūz

Āfāt-ı Vebīleden Rehā Oldıgının Teşükküratı Müş‘irdir

لله الحمد که آن چیز که دل میطلبید *** آمد آخر ز پس پرده تقدیر برون

..

از خرمی هوای طرب کرد مرغِ جان *** واز خوشدلی بخنده در آمد لب و زبان

..

دل اگر خارِ جفا دید خدا را منت *** کز گلستانِ امل هم گلِ مقصود دمید

شبِ یلدای مرا شد اثرِ صبحِ بدید *** یافت قفلِ غمم از فاتحهٔ غیبِ کلید

Ω

li'llāhi'l-ḥamd o ni kim göñlüm olurdı ṭālib *** perde-i ḡaybdan itdi hele nā-gāh zuhūr

..

zihī 'ināyet ü lüṭf-ı Ḥüdā-yı 'azze vü celle *** ki şām-ı tefriḡa oldı şabāḡ-ı emne bedel

..

güñül ḡār-ı cefādan renc gördi ḡayli dem ancak *** gülistān-ı emelde oldı işküfte gül-i maḡşūd

..

şeb-i yeldā-yı ḡamıñ doğdı şabāḡu'l-ḡayrı *** oldı miftāḡ-ı sa'ādetle küşā bāb-ı ümīd

..

tevsen-i ikbāl rām oldı meger *** kim görinür peyk-i şādī dem-be-dem

Ta'ziyeti Müş'ir Eş'ardır

برفت و خاطرِ مجموع ما پریشان کرد *** هذار خانهٔ دل را خراب و ویران کرد

..

دردا که بحرِ دانش و کانِ کرم نماند *** شاخِ درختِ باغِ شرف بارور نماند

..

دلها بدرد و داغ جدایی کباب شد *** بنیاد شهر عیش و فراغت خراب شد

لب تشنگان بادیه اشتیاق را *** دریای صبر و بحر سلامت سراب شد

Ω

irtihālūñ duyıcak āh iderek ʔalb-i ʔazān *** oldı beytü'l-ʔazen-i mātem ü efgāna mekīn

..

efsūs baḥr-i dāniş ü kân-ı kerem idi *** efsūs bir edīb-i ḥuceste-şiyem idi

..

bu gül-şene kim gelse olur 'ākıbeti mevt *** ḥāricdeki emrāz u 'ilel hepsi bahāne

..

idrāk idemez 'aql-ı beşer sırr-ı ʔazāyı *** fehmi ü naẓar irmez hele bu rāz-ı nihāna

..

ḳudūm-ı mevt ile ḥayfā cihānı ʔıldı vedā^c *** firāḳı eyledi dehri ʔarīn-i mātem ü şeyn

Mevt ü İrtihāl Haqqında Tesliyeti Müş'irdir

صبوری ضروریست کین درد دل را *** بغیر از صبوری دوائی نباشد

Ω

لِلْمَوْتِ فِينَا سِهَامٌ غَيْرُ مُحِيطَةٍ *** مَنْ فَاتَهُ يَوْمٌ لَمْ تَعْتَهُ عَدَا

Ω

نیست کس را ز دستِ مرگ نجات *** اَکْثَرُوا ذِکْرَ هَادِمِ اللِّذَّاتِ

Ω

mıṣra^c

هر که آمد بجهان اهلِ فنا خواهد بود

Ω

صبر کن صبر کن نتایج صبر *** دولتِ بیحساب خواهی یافت

Ω

سَقَى اللّٰهُ مَثْوَاهُ وَلَقَاهُ نَضْرَةً *** هَا عَصْنُ طَوْبِي فِي الْفَرَادِيسِ ثَوْرُقُ

Ω

böyle bir dāhiye-i kübrāya *** şabrdan ğayrı ne çāre vardır

..

ḳavs-i ḳazāda herkese bir sehm-i mevt var *** bir gün gelür o sehm ile lā-büd olur şikār

..

muḳadder olan lā-büdd eyler zuhūr *** ḳazā-yı Hüdā'dan fe-eyne'l-mefer

..

‘ālem-i fāniye kim gelse fenādur şoñı

..

şabr ḳıl şabr kim netāyic şabr *** devlet-i biḥisāb ider tevliḍ

..

Hāḳḳ zātuñuza ḥüsn-i mükāfāt ide dā'im *** ol maḳbereyi mağfirete ide nişāne

Hediye Takdīm İdemediginden Baḥs ile İ'tizārı Müş'irdir

هَدِيَّتِي تَقْصُرُ عَنْ هِمَّتِي *** وَهَمَّتِي تَعْلُو عَلَى مَالِي

Ω

بسی شرم دارم که پای ملخ را *** سوی بارگاه سلیمان فرستم

Ω

مُخَالِصُ الْوُدِّ وَالْتِنَاءِ *** أَحْسَنُ مَا يُهْدِيكَ أَمْتَالِي

Ω

من کیستم که تحفه فرستم برای تو *** باید که جان نثار کنم در هوای تو

Ω

‘ālī olursa himmet-i mühdī ḥicābdan *** nā-çiz olan hediyeeyi takdīme ‘ār ider

..

Süleymān’a pā-yı melahla ziyāfet *** degildür bakınca şi‘ār-ı başiret

..

ḥulūş-i vidād u ṣenā vü sitāyiş *** olur aḥsen-i tuḥfe biz dā‘iyāndan

..

mümkün olsa hediye takdīmi *** cānumı saña eylerem takdīm

Şi‘r veyā Kütüb ü Resā’il Takdīmi Zımnında Eş‘ardır

النَّاسُ يُهْدُونَ عَلَى قَدَرِهِمْ *** لَكِنِّي أُهْدِي عَلَى قَدَرِي

..

يُهْدُونَ مَا يُفْقَى وَأُهْدِي الَّذِي *** يَبْقَى مَدَى الْأَيَّامِ وَالْعُمُرِ

..

أُهْدِي إِلَى جَنَابِكَ شِعْرِي وَإِنِّي *** قَدْ أَتُحِفُّ الْحُصَاةَ إِلَى مَعْدِنِ

Ω

زهی سعادت و اقبال اگر قبول افتد زهی شرف که بعینِ رضا شود منظور

Ω

her tuhfe ki taq̄dīm kılar ehl-i başīret *** taq̄dīm idenüñ hāline çespān olur elbet

..

il mahv olacak şeyle ider ‘arz-ı hedāyā *** bu tuhfe ise kalsa gerek dā’im ü s̄ābit

..

bī-ser ü pā şī’rimi taq̄dīm kıldım zātuña *** ma‘den-i yāķūta gūyā seng irsāl eyledüm

..

zihī sa‘ādet eger olsa mazhar-ı iķbāl *** zihī şeref eger olsa rızā ile manzūr

Anıñ cevābındadır

تویی آنکس که به انواع هدایا و تحف *** مخلصان را ز ره لطف و کرم بنوازی

Ω

كَمْ تُحَفَّةٌ مُّقْبُولَةٌ مَبْرُورَةٌ *** تُعْطِيهِ إِيَّانَا بِغَيْرِ حِسَابِ

فَلَذَائِدُ التَّعَمِّ الْجِسَامِ جَلِيلَةٌ *** وَأَجْلُهُنَّ هَدِيَّةُ الْأَحْبَابِ

Ω

سخن زآسمان بر زمین آمد اول *** کنونش تو بر آسمان می رسانی

Ω

أَتَانِي كِتَابٌ فِيهِ لِلْعَيْنِ قُرَّةٌ *** وَلِلْقَلْبِ أَفْرَاحٌ وَلِلْسَمْعِ لَذَّةٌ

Ω

این تَلطف نه شنیدم و ندیدم ز کس *** این چنین بنده نوازی ز تو می آید و بس

Ω

‘ādet-i dīrīneñüzdür bendegān-ı muhlīşi *** böyle envā‘-ı ta‘aṭṭufla ser-eḫrāz eylemek

..

ne gördüm ne işitdüm böyle elṭāf-ı ‘ināyeti *** bu lūṭf u bu ‘ināyet zātuña maḥṣūṣdur el-ḥaḳḳ

..

her ni‘met içün lezzet-i maḥṣūṣ var ancak *** aḥbāb hedāyāsı olur cümleye fāyık

..

āsmāndan söz hūbūṭ itdi yere *** sen semāya şimdi ref‘ itdüñ yine

..

mektūb-ı dil-niṣān ü meveddet-niṣābuñuz *** ḳalb-i ḥazīni eyledi müstaḡraḳ-ı sürūr

..

bu lūṭf u bu ‘ināyet hep saña maḥṣūṣdur gūyā *** degil mesmū‘ eşbāhı degil meṣḥūd emṣālī

Bed' Olunan bir İşi İtmām İtmek İstid'āsını Müş'irdir

دارم امید آن که رسانی به منتها *** زان وعد های لطف که آغاز کرده

..

بنیاد نهاده چو مردان *** آن را به کرم تمام کردن

..

نظری کن بعنایت که در اتمام امور *** نظری تست قوی تر سببی از اسباب

Ω

إِنَّ الْإِبْتِدَاءَ الْعُزْفَ جَدُّ بَاسِقٌ *** الْمَجْدُ كُلُّ الْمَجْدِ فِي إِيْمَامِهِ

Ω

آغاز کرده برسانش بانتها *** طرحی فکنده بعنایت تمام کن

Ω

ümîd var ki itmāmında bezl-i maqderet idüb *** bu 'abd-i muhlişüñ incâz-ı va'düñle ola mesrûr

..

bu binānuñ sen kıvāmın važ' u te'sis eyledüñ *** emr-i itmāmı daği in'āmına vābestedür

..

ibtidā itmek bir in'āma kerāmetdür velī *** anı itmām itmeyince eylemez kesb-i kemāl

..

bir emr-i hayra itmek ibtidā memdūhdur ancağ *** anı nākıs bırakmak medh için noqşānı mūcibdür

..

bu işüñ sen esāsını ҡurduñ *** anı itmām yine sendendür

Ω

قَمَّتِ الْأَنْبِيَاءُ

Ω

[IV. KISIM: LUGATÇE]

Zeyl-i Kitāb

Bāb-1 elif

ابتدا [ibtidâ] Fenn-i ‘arûzda mışra‘-i s̱ānīniñ cüz‘-i evveline ta‘bīr olunur.

ابدال [ibdāl] Def‘-i şıkal için bir harfi, harf-i āhar yerine vaz‘ itmekdür.

ابد [ebed] Tefekkür ü te‘emmül ile intihāsı tevehhüm olunamayan veyāhūd ta‘bīr-i āharla nihāyeti olmayan bir şey’e tesmiye olunur.

آبق [ābık] Kaşd u ‘amd ile efendisinden kaçan köleye dinilür.

ابداع [ibdâ] Vücūdı olmayan bir şey’i icād olub ‘halk‘ ise bir şey’den bir şey’i icād u tekvīndir. Nitekim semāvātī ibdā‘da cenāb-ı Hakk «بَدِيعُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ»⁵⁶⁴ buyurub ve insān için «خَلَقَ الْإِنْسَانَ»⁵⁶⁵ buyurulmuş. Bu taqdīrce *ibdā‘*, *halk*dan e‘ammdır.

اتحاد [ittihād] İki veyā dahā ziyāde zevātīñ birleşmesine dinilür ki iftirākları yalnız ‘aded cihetinden ola.

اتحاد [ittihād] Cinsde ittihāda **mücānese** ve *nev‘de mümāsele* ve *hāşşada müşākele* ve *keyfiyyetde müşābehe* ve *kemmiyyetde müsāvāt* ve *eṭrāfda muṭābaḳat* ve *izāfetde münāsebet* ve vaz‘-ı uhrāda **müvāzene** dinilür.

⁵⁶⁴ Bakara Sûresi: 117, En’ām Sûresi: 101.

⁵⁶⁵ Nahl Sûresi: 4, Rahmân Sûresi: 3, 14, Alak Sûresi: 2. (“İnsanı yarattı.” ifadesi bu üç sûrede geçmektedir. Yoksa “İnsanı yarattık.”, “İnsan yaratıldı.” ve benzeri ifadeler *Kur’ân-i Kerîm*’ın birçok yerinde geçmektedir.)

اتفاق [ittifâk] Delâ'ili 'illetleriyle berâber bilmege ve kavâ'id-i külliyyeyi cüz'ıyyâtıyla zabt itmege dinilür. Veyâhüd *yakînen* bir şey'i bilmege dinilür.

اتفاقیه [ittifâkiyye] Mukaddem, şâdık oldığı taqdîrde tâlîniñ şıdķına hükm olunmasına ittifâkiyye dinilür. Meşelâ "*Eger insân nâṭık ise ḥımār nâhiķdir*" gibi.

اثر [eser] Üç ma'nâsı olub birincisi 'netîce', sâni 'alâmet', sâliş 'cüz' ma'nâsıdır.

اثبات [isbât] Şey'i âḥarın şübûtına hükmdür.

اِثْم [ism] Şer'an ve ṭab'an kendüsinden ihtirâzı lâzım olan şey'e dinilür.

اجتماع [ictimâ] Ecsâmın ba'zısınıñ ba'zısına teķārubına dinilür.

اجماع [icmâ] Luġatde 'azm u ittifâķ dimek olub ıṣṭılâḥda müctehidîniñ emr-i dînde ittifâķlarına dinilür.

اجتهاد [ictihâd] İstidlâl cihetinden ṭaleb-i maķşûdda bezl-i mechûddur.

احاطه [ihâta] Bir şey'in zâhir ü bâtını kemâliyle idrâķ itmege dinilür.

احسان [ihsân] Luġatde ḥayrât u müberrâtdan idilen şey'e denilüb Şerî'at'de Allâh - te'âlâ-yı görür gibi 'ibâdet itmege dinilür. Zîrâ eger sen anı görmezseñ, o seni görür.

احساس [ihsâs] Havâssdan biriyle bir şey'i idrâķ itmege denilüb ve eger ihsâs ḥiss-i zâhiriyle olursa aña **müşâhedât** denilüb ḥiss-i bâtınî ile olursa **vicdâniyyât** tesmiye olunur.

احتباس [ihtirās] Kendüsinden maḳṣūdîñ hılāfî tevehhüm olunacak bir kelāmda vehm-i mezkūrî def^ʿ idecek bir şey'i irād itmesine dirler. Meşelâ ḳavluhü -te'ālā-: « فَسَوْفَ »⁵⁶⁶. Bu āyetde eger Allāh -te'ālā- anları «أَدِلَّةٌ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ» ile vaşfda iktifā itse idi za'fları ḥasebiyle oldığı tevehhüm ḳılınacağından «أَعِزَّةٌ عَلَى الْكَافِرِينَ» ile kelām-ı mezkūrî itmām idüb tekml-i ma'nā itdi. Bunūñ ḥāricde mişālî “*Fülān zāt şu ḳadar şervet ü yesār şāhibidir*” deyu vaşf idüb “*Lākin bu şerveti belki irtikābdan ḳazanmışdır*” deyu herkesiñ ḥātırına gelmemek içün “*Bunuñla berāber şimdiye degin bir aḳçe irtikābî vāḳi' olmamışdır*” deyu def^ʿ-i tevehhüm idersin. Nitekim biz bu bahşî maḥallinde yazmışdık.

ادغام [idgām] Luğatde bir şey'i bir şey'e idḥāl itmege dirler. Meşelâ “*Eşvābı şandığa idgām itdim*” dinilür. Ve şınā'atde ḥarf-i evveli iskān idüb ḥarf-i sâniye idrāc itmege dinilür. Ve evvelkine **müdgām** ve sâniye **müdgamen-fih** dinilür.

ادراك [idrāk] Kemāliyle bir şey'i bilmege dirler.

ادب [edeb] Anıñla cemī'ci ḥaṭādan ihtirāz olunur şey'e dirler.

آداب بحث [âdâb-ı bahs] Bir şınā'at-i nazariyyedir ki andan *münāẓara* ve şerā'itini istifād idüb o sebeble mübāḥasede maḥbūṭ olmaḳdan maşūn olub ḥaşmını ilzāma ḳādir olur.

اذان [ezân] Luğatde muṭlaḳan i'lāma denilüb şer'an vaḳt-i şalāti i'lāna dinilür

⁵⁶⁶ Mâ'ide Sûresi: 54.

اذعان [iz'ân] Ḵalbiñ 'azmine denilüb ve 'azm ise tereddüdden şöñra cezm-i irâdete dinilür.

استدلال [istidlâl] Medlûli işbât içün delîl takrîr itmege denilüb eger eşerden mü'essiri istidlâl olunursa **istidlâl-i innî** ve bi'l-'aks mü'essirden eşere istidlâl olunursa **istidlâl-i limmî** dinilür. Meşelâ gice vaqti uzaqdan bir âteş rü'yet olunub da anıñla orada duman bulunduğına istidlâl olunursa **delîl-i limmî**dir. Ve gündüzüñ duman görölüb de anıñla âteş bulunduğına istidlâl olunursa **delîl-i innî**dir. Ve *delîl* eger âharıñ kelâmını nakl ve hikâyeye mütevaqqıf olursa **delîl-i naklî** ve illâ **delîl-i 'aqlî** dinilür.

استيناف [istînâf] Su'âl-i muqaddere vâkı' olan cevâba dinilür. Meşelâ birisi: *"Bugün maḥalle ahālîsi baña geldi"* dise, bu sözde gūyâ kı'ıl aña dimiş ki: *"Anlara nasıl mu'amele itdiñ?"*. Ve mütekellim daḡi cevâba taşaddî ile: *"Ḥasan'a ikrâm idüb 'Ömer'e ihānet itdim ve Bekr'den i'râz idüb yüz virmedim"* dir.

استقراء [istikrâ] Luğatde 'tettebbü' ma'nāsına olub işılâḡda cüz'ıyyâtınıñ ekşerinde vücūdı ḡasebiyle küllî üzerine ḡükm itmege dirler. Meşelâ *"Her bir ḡayvân çignemek vaqtinde alt çeñesini taḡrîk ider"* Zîrâ gerek insân ve gerek sâ'ir ḡayvânât ḡîn-i mażğda fekk-i esfelini taḡrîk iderse de lâkin bu *istikrâ-i nâkış*dir. Çünkü tetebbü' olunsa timsâḡ ḡîn-i mażğda üst çeñesini taḡrîk ider.

استدراج [istidrâc] Azar azar imhâl ile 'azābu'llāḡa taḡarrub itmege dirler.

استنباط [istinbât] Çeşmeden şü çıkarmak ma'nāsına olub işılâḡda kuvvet-i kırîḡa ve cevdet-i zihn ile nuşûşdan istiḡrâc-ı ma'nāya dinilür.

اسلام [İslâm] Huzûc ve inkıyâd ma'nāsına olub mezheb-i İmām-ı A'zam'da *īmān* ile ikisi birdir.

اسراف [isrâf] A'râz-ı hasîsede māl-ı keşîr bezl itmege dinilür.

استغراق [istiğrâk] Bir şey' hâricde kalmamak üzere cemî'-i efrâda şâmil olmağa dinilür.

اسطقسات [ustukussât←(στοιχός/stoikhos)] Yûnânî bir lafz olub 'aşl' ma'nāsınadır.

Ve bu münâsebetle '*anâşır-ı erba'aya* tesmiye olunur ki hayvân u nebât ve ma'âdinden 'ibâret olan mürekkebâtın uşûlidir.

اسم [ism] Ezmine-i şelâşeden birine mukterin olmayarak nefsinde bir ma'nâyâ delâlet iden şey'e denilüb ikiye münkasemdir. Birisi **ism-i 'ayn**dır ki zâtında kâ'im olan ma'nâyâ dâlldir, 'hüs'n ve 'bikr' gibi. Diğeri **ism-i ma'nâ**dır ki zâtında kâ'im olan ma'nâyâ dâll degildir ve ma'nâ-yı mezkûr ister vücûdî olsun 'ilm' gibi veyâhûd 'ademî olsun 'cehl' gibi.

اسماء افعال [esmâ-i ef'âl] Emr veyâhûd mâzî ma'nāsına gelen şey'e dinilür. Meşelâ 'Arabî'de «رُوِيَ» kelimesi gibi, 'imhâl it' ma'nāsınadır. Ve «مَيِّهَات» gibi ki 'ba'îd oldı' dimekdir.

اشمام [işmâm] Zamme ile telaffuz itmek için şefeteyni tehyi'e itmekdir.

اشهر حرم [eşhür-i haram] Dört aydır. Ya'nî; receb, zî'l-ka'de, zî'l-hicce ve muharrem.

Şühür-ı mezkûreniñ biri ferd ve üç serddir, ya'nî mütetâbi'adır.

اصول [usûl] Lügatde aña muhtâc olunub o âhara gayr-i muhtâc olana dinilür.

افتراق [iftirāk] Beynlerinde tefāşul vukū‘ bulacak şüretde iki cevheriñ iki hayzda bulunmasına dirler.

الهام [ilhām] Menba‘-i feyzden bi-lā-a‘māl fikr, hizāne-i albe ilkā‘-i ayr itmege dinilür.

التفات [iltifāt] Ğā‘ibden itāba veyāhūd itābdan ğā‘ibe veyā nefsi mütekellime veyāhūd bunuñ ‘aksine ‘udül itmege dirler.

ام الكتاب [ümmü’l-kitāb] ‘Aql-ı evvele ve levh-i mahfūza dinilür.

اماره [emāre] Luġatde ‘alāmet demek olub ıştılāhda medlülün vücūdıyla ‘alā-‘arīķi’z-zann kendüsinde lüzüm-ı ‘ilm olan şey’e dinilür. Meşelā yağmura nisbeten seāb gibi. Ve ‘emāre’ ile ‘‘alāmet’ beyninde olan fark; ‘alāmet bir şeyden münfekk olmayana dinilür, ismde elifiñ ‘adem-i infikāki gibi. Ve emāre şey’den münfekk olur ‘maar’a nisbeten ‘bulu’ gibi.

امكان [imkān] Vücūd ile ‘ademiñ itizāsına dirler.

انابه [inābe] Her şey’den, her şey’e mālīk ü şāib olan cenāb-ı Hāķķ’a rücū‘dur.

انسان كامل [insān-ı kāmīl] Nefsini atıbe-i mekārīm-i alāķ ile tezyīn idüb sū‘-i alāķ u evārdan kendüsinde eşer olmayan zāta dinilür.

اليجاز [īcāz] ‘İbāre-i müte‘ārifenīñ eall ile edā‘-i maşūdına dirler.

Harf-i Bā

باطل [bātīl] Aşlında şāi olmayan şey’e dinilür.

بتر [betr] Sebeb-i hafîfi hâzîf ile mâ-bekânîñ kaṭ'ına dirler. Meşelâ «فاعِلَاتُنْ»den «تُنْ» hâzîf olunub «فاعِلًا» kalur. Ba'dehû 'elif' iskât olunub 'lâm' iskân olunarak «فاعِل» kalur ve soñra «فَعْلُنْ»ye nakl olunur. Buña fenn-i 'arûzda **mebtûr** dinilür.

بحث [bahs] Luğatde tefahḥuş u tefṭîş ma'nāsına olub işṭilâḥda istidlâl ṭariḳiyle iki şey' beyninde nisbet-i icâbiyye veyâ selbiyyeniñ işbâtına dirler.

بخل [buhl] Kendüsiniñ mālını virmekde imtinâ'a denilüb; **şehḥ** ise ğayrısının mālında buḥl itmekdir. Ve ḥadîs-i şerîfde: “*Şehḥden ḥazer idiñiz. Zîrâ sizden evvelkileri helāk itdi*”⁵⁶⁹ buyurulmuşdur. Ve ḥükemâ aḳvālindendir ki: “*Buḥl şıfât-ı insāniyyeniñ maḥvı ve 'ādāt-ı ḥayvāniyyeniñ işbâtıdır*”.

بدعت [bid'at] Sünnete muḥālîf olan fi'le dinilür. Ve bid'at tesmiyesiniñ sebebi fâ'ili, f'il-i mezkûrı kendüliginden ibtidâ' itdigindendir.

برهان [burhân] Muḳaddemât-ı yakîniyyeden mürekkeb olan bir *kıyâs*dır. Ve mezkûr muḳaddimeler gerek bedîhî olsun ve gerek nazārî olub da bedîhiye müstenid olsun. Meşelâ: “*Âlem müteğayyirdür ve her müteğayyir ḥādîsdür. Bu taḳdîrce 'âlem ḥādîsdür*” gibi.

برزخ [berzah] İki şey' beyninde ḥâ'il olan şey'e denilüb bu münâsebetle *'âlem-i mişâle* daḥi **berzah** dinilür.

براعت استهلال [berâ't-i istihlâl] Mü'ellif, mesâ'ile şürû' itmezden aḳdem bidâyet-i te'lîfinde zıkr idecegi mebâhişe delâlet idecek bir 'ibâre îrâd itmesine dirler.

⁵⁶⁹ «وَاتَّقُوا الشُّعْ، فَإِنَّ الشُّعْ أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ» Müslim: 2581.

Yāhūd ta'bir-i āharla maḵṣūda münāsebet aldıracaq şüretde kelāma ibtidā itmekdir ki bu huşuṣ ekseriyā kütüb-i mü'ellefe dībācelerinde vāki' olur.

بسيط [basît] Üç kısmdır. Birincisi **basîṭ-i ḥaḳîkî** olub cüz'i olmayana dinilür, Bārî - te'ālā- gibi. İkincisi **basîṭ-i 'örfî**dir ki ecsām, muhtelifetü't-tabāyi'den mürekkebe olmayana dinilür. Üçüncüsü **basîṭ-i izāfî** olub eczāsı, āhareyne nisbeten eḳall olana dinilür. Kezālik *basîṭ* yā *ruḥānî* veyā *cismānî* olub, *rūḥānî* olan, 'uḳūl u nūfūs-ı mücerrede gibi ve *cismānî*, 'anāşır gibi.

بشارت [beşâret] Anıñla -beşere-i vech ya'nî yüzüñ derisiniñ dıṣ tarafı- tağayyür iden her ḥaber-i şādıḳa denilüb ḥayr u şerrde müsta'mel ise de ḥayrda isti'mālî ziyādedir.

بصيرت [basîret] Başar ile insān, şuver-i eşyā ve zevāhirini müşāhede itdigi gibi ḳalb-i münevver içün bir kuvvet olan *başîret* ile daḥi ḥaḳā'îḳ-i eşyā ve bevātınıñ müşāhede ider. Ve başîrete ḥükemā 'āḳile-i nazariyye ve kuvve-i ḳudsiyye tesmiye iderler. Bu, ma'nā, ıstılāḥî olub aṣl luḡat idrāk ma'nāsınadır.

بضع [bid'] İsm-i müfred olub üçden yediye ḳadar **bid'** dinilür. Ve ba'zılarınıñ ḳavlince doḳuzuñ mā-dünına ve üçüñ mā-fevḳine dinilürse de ancaḳ eşaḥḥı yediye dinilür. Nitekim *Meşābîḥ* 'de «الْإِيمَانُ بِضْعٌ وَسَبْعُونَ شُعْبَةً»⁵⁷⁰ denilmiştir.

بيان [beyân] Mütekellim murādını sāmî'e izhār itmege dinilür.

بيان تقرير [beyân-ı takrîr] Beyân-ı takrîr mecāz ve taḥṣîṣ ihtimālını ref' idecek şüretde te'kid-i kelāmdır. Meşelā ḳavluḥū -te'ālā-: «فَسَجَدَ الْمَلَائِكَةُ كُلُّهُمْ أَجْمَعُونَ»⁵⁷¹. Bu beyānda

⁵⁷⁰ *Miṣḳātü'l-Meşābîḥ*: 5.

zıkr-i «كُلُّ» ile ma'nā-yı 'umūm, bir vechle takarrur eylemiş ki ihtimāl-i taḥṣīṣ ber-
taraf olmuş. Ve *beyān* ile *te'vīl* beynindeki fark *te'vīl*den vehle-i ūlāda ma'nā
münfehim olmayub ve *beyānda* ise vehle-i ūlāda ma'nā-yı maḳṣūd münfehim olur.

Bāb-1 Tā

تأكيد [te'kîd] Kendüsinden evvel ḥāṣıl olan bir ma'nāyı i'āde itmege dirler. Ve
'te'kîd' lafzı lafz-ı evveli tekrār itmege dinilür.

تاويل [te'vîl] Luḡatde tercî' ma'nāsına olub şer'ān bir lafzı ma'nā-yı zāhirinden Kitāb
ve sünnete muvāfiḳ olacak şüretde bir ma'nā-yı muḥtemele iḥrāc itmekdir. Meṣelā
ḳavluhū -te'ālā-: «يُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ»⁵⁷². Bu āyetde eger ḳuşuñ yumurṭadan iḥrācı
murād olunursa tefsîr olub ve eger kāfirden mü'miniñ veyāḥūd 'ālimden cāhiliñ
iḥrācı murād olunursa te'vīldir.

تجنيس مضارع [tecnîs-i muzârî'] İki kelimeniñ ḥarf-i müteḳāribde ihtilāflarına dinilür,
«زارى», «بارى» gibi.

تجنيس تصريف [tecnîs-i tasrîf] Bir ḥarfî diğerk ḥarfe ibdāl ile iki kelime beyninde vāḳi'
olan ihtilāfa dinilür. ḳavluhū -te'ālā-: «وَهُمْ يَنْهَوْنَ عَنْهُ وَيَنْأَوْنَ عَنْهُ»⁵⁷³ gibi. Yāḥūd «مفيع»
ile «مبيح» gibi.

⁵⁷¹ Huḳr Sûresi: 30, Sad Sûresi: 73.

⁵⁷² En'âm Sûresi: 95, Yûnus Sûresi: 31, Rûm Sûresi: 19.

⁵⁷³ En'âm Sûresi: 26.

تجنيس تحريف [tecnîs-i tahrîf] Hey'et-i kelimedede olan ihtilâfa dinilür. «بُرد» ile «برد» gibi, «برد» feth-i bâ ile şoğuk ve zamm-ı bâ ile bir nev' elbisedir ki 'Arablar iksâ iderler cem'i «بُرد» gelür.

تجنيس تصحيف [tecnîs-i tashîf] İki kelime beyninde olan farkıñ noktadan hâşıl olmasına dirler: «أَتَقَى» ile «أَنْقَى» gibi.

تحقيق [tahkîk] Delâil ile mes'eleyi işbât itmekdir.

تحرى [taharrî] Bir emriñ âhiri ve ülâsını aramağa dirler.

تحريف [tahrîf] Ma'nâdan kaṭ'ı naẓar yalnız lafzı tağyîr itmege dinilür.

تخلخل [tehalhul] Hâricden kendüsine bir şey munzamm olmaqsızın hacmiñ izdiyâdına denilüb tekâşüfüñ zıddıdır.

تدقيق [tedkîk] Delâ'il-i daḳîka ile işbât-ı mes'eleye dirler.

ترصيع [tarsî'] Elfâzıñ veznleri müsâvî ve 'acüzleri muvâfık olmağa dinilür. Meselâ ⁵⁷⁴إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ ﴿٦﴾ ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ» gibi.

ترخيم [terhîm] İsmiñ âhirini taḥfîfen hâzıf itmege dirler.

ترادف [terâdüf] Cihet-i vâhidden vaz'-ı aşlî ḥasebiyle ma'nâ-yı vâhide 'ale'l-infirâd delâlet idici iki veyâ daha ziyâde elfâza tesmiye olunur.

تسليم [teslîm] Allâh -te'âlâ-nıñ emrine inḳıyâd ile münâsib olmayan şeyde terk-i i'tirâz itmege dirler.

⁵⁷⁴ Gâşiye Sûresi: 25, 26.

تصنيف [tashîf] Kâtibiñ murādına muhâlif veyâhûd ıstılâh-ı mevzû‘a muğâyir bir şey’i kıra‘at itmekdir.

تصور [tasavvur] Zihnde bir şey’iñ şüretiniñ hâşıl olmasına dinilür.

تصور [tasavvur] Üzerine nefy veyâ işbât ile hüküm olunmadan bir şey’iñ mâhiyetini idrâk itmege dirler.

تصديق [tasdîk] İhtiyâr ile muhbire şıdk isnâdına dinilür.

تضمن مزدوج [tazmîn-i müzdevec] Nesr veyâhûd nazm arasında iki lafz-ı müsecca‘ îrâdına dirler. Nitekim kavluhû -te‘âlâ-: «وَجِئْتُكَ مِنْ سَبَإٍ بِنَبَإٍ يَقِينٍ»⁵⁷⁵. Ve kezâlik -‘aleyhi’s-şalâtu ve’s-selâm- Efendimiz’iñ şu hadîş-i şerîfinde: «الْمُؤْمِنُونَ هَيُّونَ كَيْفَ يَكُونُونَ»⁵⁷⁶ gibi. Nazmen mişâli:

[286] şî‘r

تَعُودُ رَسْمُ الْوَهْبِ وَالنَّهْبِ فِي الْعُلَى *** وَهَذَانِ وَقْتُ اللَّطْفِ وَالْعُنْفِ دَائِبُهُ

تطبيق [tatbîk] Buña muṭābaḳat ve tıbâḳ ve tekāfû’ ve tezâdd daḥi denilüb mürâ‘at-i tekābül ile ezdâdîñ beynini cem‘ itmege dirler. Meselâ kavluhû -te‘âlâ-: «فَلْيَضْحَكُوا»⁵⁷⁷ gibi. Fi‘liñ fi‘le, ismiñ isme muḳābelesine daḥi tatbîḳ dinilür.

تعليل [ta’lîl] Zihniñ mü’eşşirden eşere intikâline dirler. Āteşden zihniñ duḥāna intikâli gibi. Ve istidlâl bi’l-‘aks eşerden mü’eşşire zihniñ intikâline dinilür.

تعسف [te’assûf] Üzerine delâleti zâhir olmayan bir ma’nâya kelâmı ḥaml itmekdir.

⁵⁷⁵ Neml Sûresi: 22.

⁵⁷⁶ Müsnedü’s-Şihâb: 139, 140.

⁵⁷⁷ Tevbe Sûresi: 82.

تعقيد [ta'kîd] Kelâm, muğlak olup ma'nâsı sühûletle anlaşılmazsa ta'kîd denilüb feşâhat mebhâşinde ıstılâh-ı mahşûş olan lafz, ta'kîd mevki'inde zıkr olunmuşdı.

تعجب [ta'accüb] Sebebi hafî olan bir şeyden nefsin infî'âline dirler.

تفسير [tefsîr] Aşlında keşf ü izhâr ma'nâsına olup şer'an âyât-ı *Kur'âniyye*'niñ mâ'nâsını tavzîh ve esbâb-ı nüzûlini beyân itmege dirler.

تناقص [tenâkus] İki kazıyyeniñ icâb u selbde ihtilâfına dinilür. Meşelâ "*Ahmed kâtibdir*" ve "*Ahmed kâtib degildir*" gibi.

تنافر [tenâfur] Kelimede lisâna sıklet virüb nokta 'usret îrâş iden bir vaşfa dinilür. Meşelâ 'Arabî'de «مُسْتَشْزِر» luğatı gibi.

تنزيل [tenzîl] *İnzâl* ile tenzîl beyninde olan fark budur ki **inzâl** bir def'ada indirmekde isti'mâl olunub **tenzîl** tedricde isti'mâl olunur.

تنسيق صفات [tensîk-i sıfât] Bir şey'i sıfât-ı mütevâliye ile medhen veyâhüd zemmen vaşf itmege dirler. Medhde «وَهُوَ الْعَفُورُ الْوُدُودُ ﴿٦٠﴾ ذُو الْعَرْشِ الْمَجِيدُ ﴿٦١﴾ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ ﴿٦٢﴾»⁵⁷⁸ gibi, zemimde "*Zeyd fâsıkdır fâcirdir, la'îndir, münâfıkdır*" gibi.

توفيق [tevfîk] Allâh -te'âlâ- 'ibâdîñ ef'âlini rızâsına muvâfık itmege tesmiye olunur.

تشريع [teşrî] Buña **tevşîh** ve **zü'l-kâfiyeteyn** daği dinilür. Beyti iki kâfiye üzerine bir vechle binâ itmekdir ki kâfiyeteynden kangısı üzere vakf olunsa ma'nâ şahîh ola.

توجيه [tevcîh] Bedî'de iki vechi muhtemil olacak şüretde edâ-yı kelâmdır. Yukarıda zıkr itdigimiz üzere. Meşelâ:

⁵⁷⁸ Bürûc Süresi.

[CCVIII]

*terzî-i yek-çeşm dikdi bir kabā *** n'ola iki gözi olsaydı sevā*

beytinde olduğu gibi. Ve hāricde lafz-ı tevcih haşmın kelāmı anıyla mündefec olacak şüretle irād-ı kelāma dinilür.

توحيد [tevḥīd] Luğatde bir şey'in birliğine hükmdür. Ve **tevḥīd** üçdür. Birisi rubūbiyyetle Allāh'ı bilmek ve vahdāniyyetine ikrār itmek ve endād u iştibāhı kendüsinden nehy itmek.

توكل [tevekkül] Allāh -te'ālā- 'indinde olana vüṣṣuk idüb eydî-i nāsda olandan me'yūs olmağa dirler.

توبه [tevbe] Allāh -te'ālā-ya rücūc itmege dirler. Ve tevbe-i naşūḥ qalb ile nedāmet ve lisān ile istiğfār ve me'āşime tekrār rücūc itmemegi zamīrinde izmār itmekdir.

تواتر [tevâtür] Kizb üzere ictimā'ları mutaşavver olmayan bir kavmden bir haberin tevārüdidir.

Bāb-1 Şā

ثلاثي [sülāsî] Māzîsi üç harf üzere olana dinilür.

Bāb-1 Cīm

جامع الكلم [cāmi'ü'l-kelim] Lafzı qalil ve ma'nāsı cezil olan kelāma dinilür, ⁵⁷⁹ «خَيْرُ» gibi.
«الأُمُورِ أَوْسَطُهَا» gibi.

⁵⁷⁹ bk. *Keşfü'l-Hafā*. 1247.

جدل [cedel] Meşhūrāt ve müsellemtan mürekkebi olan *kıyāsa* denilüb, *cedel*den
ğaraž ilzām-ı haşmdır.

جزء [cüz'] Kendüsinden şey terekkübi idene dinilür. Ve *cüz*ün aksamından birisi
cüz'-i izāfī olub o da 'umüm-ı tahtında olan kaffe-i huşūşa dinilür, hayvāna
nisbeten insān gibi.

جمع قلت [cem'-i killet] Kārīnesiz on ve ondan aşığıya ıtlāk olunub kārīne ile ondan
yukarıya ıtlāk olunur.

جمع كثر [cem'-i kesret] Cem'-i killetin 'aksi olub bunların her biri diğeri için
isti'āre olunur. Nitekim kavluhū -te'ālā-: «تَلَاَنَةُ قُرُوْءٍ»⁵⁸⁰ buyurilub «أَفْرَاء» yerinde
«قُرُوْءٍ» irād olunmuş.

Bāb-ı Hā

حدسيات [hadsıyyāt] Tekerrür-i müşāhedāt hasebiyle 'aql aña hüküm itmekde vāsıtaya
muhtāc olmayan kažiyyelerdir, “*Kamer'in nūri Şems'den müstefāddır*” gibi.

حد اعجاز [hadd-i i'cāz] Kelām, belāğatde tavk-i beşerden hüruc idüb mu'ārazasından
herkesi 'āciz iderse aña **hadd-i i'cāz** dinilür.

حديث قدسی [hadîs-i kudsî] Min-ciheti'l-ma'nā Allāh -te'ālā-dan ve min-ciheti'l-lafz
Cenāb-ı Risālet-me'āb'dan olan aqvāl-i münîfeye dinilür

حركة [hareket] Kuvveden fi'le tadrîc ile hüruc itmege dirler.

⁵⁸⁰ Bakara Sûresi: 228.

Ve **kemmde hareket** cismiñ bir kemmiyetden kemmiyet-i uhrāya intikāline dirler, nümüvv ü zübül gibi.

Keyfde hareket cismiñ bir keyfiyetden keyfiyet-i uhrāya intikāline dinilür, suyuñ tesahhun u teberrüdi gibi.

Mekānda hareket, cismiñ bir mekāndan, mekân-ı āhara hareketi gibi. Buña **naql** dinilür.

Hareket-i tabī'iyye bir emr-i hāricī sebebiyle vāki^c olmadığı gibi şu'ūr u irādātla vāki^c olmayan bir harekete dinilür. Taşıñ yukarudan hareketi gibi. Ve bunuñ 'aksi **hareket-i irādiyye** mübdi'i hāricden olan bir emr sebebiyle olmazsa da ancak şu'ūr u irādetle hāşıl olur. Hayvāndan irādetiyle hāşıl olan hareket gibi.

حرف لين [harf-i lîn] Ya'nî yumuşak olan hurûf; 'vāv', 'yā', 'elif'dir. Bunuñ hurûf-ı lîn tesmiye olundığınıñ sebebi meddi kabûl itdikleri içündür.

حق [Hakk] Esmā'-i ilāhiyyeden bir ism olub ve haqīqaten sâbit olana haqq dinilür.

Ve şıdkda dañi isti'māl olunur. Meşelâ “*Bu söz haqqdır ya'nî şavābdır*”.

حقیقت [hakikat] Haqq lafzından müştakķ olub āhirindeki 'tā', vaşfiyyetden ismiyyete naql içündür, lafz-ı ‘alāmet’de vāki^c olduğu gibi. Yohsa 'tā'-i mezkūr te'nîş için degildir. Ve kaṭ'ıyyen ve yaķinen sâbit olan şey'e **hakikat** dinilür.

حقد [hıkd] Taleb-i intikām ma'nāsına olub, insān fi'l-hāl teşeffiden 'acz ve 'adem-i iktidāri hasebiyle ğaḍabını kazm itdikde mādde-i ğaḍab bātına rücū^c idüb muhtekin olarak **hıkd** olur.

حکمت [hikmet] Sebeb ve ‘illet ve kavî ve şaḥîḥ ma’nâlarına gelür. Ve ‘akla daḥi *ḥikmet* dinilür. Zîrâ şaḥîbini cehlden men‘ ider. Ve *Kur’ân*’da olan ḥikmet ḥelâl ü ḥarâmıñ ta‘allümine ta‘bîr olunur. Ve ba‘zılarınıñ zu‘munca muvâfıḳ-ı ḥaḳḳ olan her bir kelâma **ḥikmet** dinilür.

حياء [hayâ] Nefsiñ bir şeyden inḳıbâzıyla levmden iḥtirâzen anı terk itmege dirler.

حيوان [hayvân] İrâdetiyle müteḥarrik cism-i nāmî vü ḥassâsa dinilür.

Bâb-ı Hâ

خبر [haber] Üzerinde sükût itmek şaḥîḥ olan kelâma **ḥaber** dinilür, “*Ḥasan geldi, Hüseyin gitdi*” gibi. Ve *ḥaber* üç kısım üzeredir. Ya‘nî; *ḥaber-i mütevâtir*, *ḥaber-i meşhûr*, *ḥaber-i vâḥid*dir.

Ḥaber-i mütevâtir oldur ki bir cemâ‘at anı Cenâb-ı Risâlet‘den istimâ‘ idüb o cemâ‘atden de cemâ‘at-i uḥrâ istimâ‘ ider tâ ki bu vechle ḥaber-i mezkûr ile mütemessik olan kimseye müntehî olur.

Ḥaber-i meşhûr oldur ki bir kimse anı Cenâb-ı Risâlet‘den istimâ‘ idüb ba‘dehû o kimseden daḥi bir cemâ‘at istimâ‘ idüb o cemâ‘atden de cemâ‘at-i uḥrâ istimâ‘ ider tâ ki bu üslûb üzere mütemessik olan şahṣa müntehî olur.

Ḥaber-i vâḥid ise Cenâb-ı Risâlet‘den bir kimse istimâ‘ idüb o kimseden de dîger bir kimse ve andan da vâḥid-i âḥar istimâ‘ iderek mütemessike müntehî olur.

خبره [hibre] Bevâtın-ı umûrı bilmege dirler.

حرب [harb] ‘Arūzda «مُفَاعِلِن»den [‘nūn’ı ve]⁵⁸¹ ‘mīm’i ḥazf itmege dirler ki «فَاعِل»

kalub ba‘dehū «مَفْعُول»e nakl u taḥvīl olunur. Ve ıstılāhen buña **ḍarb** tesmiye olunur.

خزل [hazl] «مُتَفَعِّلِن»den elifi ḥazf ile ḥarf-i tāyi iskān itmege dinilür ki «مُتَفَعِّلِن» kalub

ba‘dehū «مُفْتَعِّلِن»e nakl olunur. Ve ‘arūzda buña **aḥzel** tesmiye olunur.

خط [hatt] Lafzı ḥurūf-ı hecā ile taṣvīr itmege dirler.

خطابه [hitābe] Kendüsine i‘tikād olunan bir şahşdan şadır olan bir takım

muḳaddemāt-ı maḳbūle vü maẓnūneden ḥāşıl olan aḳyise-i mürekkebeye dinilür.

Ve bundan ğaraẓ nāsı umūr-ı ma‘āş u ma‘ādlarına nāfi‘ olan ḥuṣūṣāta terġīb ü teşvīḳdir ki vā‘izleriñ itdikleri va‘z bundan ‘ibāret olacak

خلاف [hilāf] Taḥḳīḳ-i ḥaḳḳ ve ibtāl-i bāṭıl için mu‘ārızeyn beyninde cereyān iden

münāza‘aya dinilür.

خماسی [humâsî] Māẓîsi beş ḥarf üzere olana dirler, ‘Arablar’ıñ ‘acūz-ı müsinneye

«جَحْمَرِش» didikleri gibi.

Bāb-ı Dāl

دعوى [da’vâ] Du‘ādan müştakḳ olub taleb ma‘nāsınadır. Ve Şerī‘at’de ğayrısı

üzerine anıñla işbāt-ı ḥaḳḳ olunur bir ḳavle dinilür.

⁵⁸¹ Metinde bu ifade yer almamaktadır. Fakat metnin aslını teşkil eden *et-Ta’rîfât* isimli eserde tanım yukarıdaki şekildedir (Seyyid Şerif Cürcânî, *et-Ta’rîfât*, Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmîyah, 1983, 98). Müellifin daha sonra verdiği örnek de bunu doğrulamaktadır.

دلالت [delālet] Bir şeydir ki anı bilmek şey-i āharıñ bilinmesini müstelzim olur ve şey-i evvele **dāll** ve s̱āniye **medlūl** dinilür.

Delīl üç kısımdır, ya‘nī delīl yā küllī olarak bi’z-zāt neticeyi müstelzim veyāhūd bi’z-zāt müstelzim olmayub bir ecnebī muḳaddeme vāsıtasıyla müstelzim olur. Yāhūd küllī ve ḳaṭ‘ī olarak müstelzim olmayub belki cüz’iyyet üzere müstelzim olur.

دوران [devrān] Luḡatde ‘ṭavāf’ ma‘nāsına olub ıstılāḥda şalāḥı ḥasebiyle bir şey’in bir şey üzere tertībine dirler. Maḡnezyanıñ şürbi üzerine ishālīñ terettūbi gibi, şey’i evvele *dā’ir* ve s̱āniye *medār* dinilür.

Bu da üç nev‘ üzere olub birincisi medār, dā’ir için, medār-ı vücdī olub ‘ademī olmamaqdır. İshāl için maḡnezyanın şürbi gibi. Zīrā maḡnezya mevcūd olduğda ishāl daḥi mevcūd olub lākin maḡnezya ma‘dūm olursa ishālīñ ma‘dūm olması lāzım gelmez. Zīrā belki ‘ilāc-ı āḥarla ishāl ḥuṣūle getirilür.

İkincisi medār dā’ir için ‘ademī olub vücdī olmamaqdır, ‘ilm için ḥayāt gibi. Zīrā ḥayāt mevcūd olmazsa ‘ilm de mevcūd olmaz. Lākin mevcūd olursa muṭlaḳā ‘ilmiñ vücdı lāzım gelmez.

Üçüncüsü medār, dā’ir için vücdī ve ‘ademī olmaqdır. Muḥşinden zinānıñ şudūrı ḥālinde recm gibi. Zīrā zinā şudūr iderse üzerine recm lāzım olub şudūr itmezse vācib olmaz.

دين و ملت [dīn ve millet] Mezḳūr kelimeler zāt ile mütteḥid i‘tibār ile muḥtelifdirler.

‘*Dīn*’ ile ‘*millet*’ ve ‘*mezheb*’ beynindeki fark; ‘dīn’, Allāh -te‘ālā-ya ve ‘millet’, peygambere ve ‘mezheb’ müctehide mensūbdur dimişler.

Bāb-1 Zāl

ذات [zât] Bir şey'in nefsine zât dirler. Ve zât ile şahş beynindeki fark şudur ki zât şahşdan e'ammıdır. Zîrâ zât gerek cism ve gerek gayrısına denilüb şahş ise yalnız cisme dinilür.

ذمت [zimmet] 'Ahd ma'nâsınadır. Ve nakż-i 'ahd zemmi mûcib oldığı için zimmet denilmiştir.

ذوق [zevk] Cirm-i lisānda mebsût olan 'aşabda bir kuvve-i münbî'edir ki ağızda ruḡbet-i lu'ābiyye muḡālaḡatı vâsıtasıyla anıñla tu'ûm ḡiss ü idrāk olunur.

ذهن [zihn] İktisāb-ı 'ulûma müsta'id ve ḡavâss-i zāhir ü bâḡınayî şāmil nefste bir kuvvete dirler.

Bāb-1 rā

رباعی [rubâ'î] Māżîsi dört ḡarf üzere olan kelimeye didikleri gibi 'arûzda dört mışra'adan mürekkeḡ olan şi're dinilür.

رجل [recül] Bülûḡ ile ḡadd-i şıḡarı tecāvüz iden insānıñ zükûrına dinilür.

رساله [risāle] Bir nev'den mesā'il-i ḡalīleyi ḡavî olan mecelleye **risāle** denilüb ve **mecelle** aḡkāmı şāmil olan şahḡıfeye tesmiye olunur.

رسم تام [resm-i tâmm] Mantıḡda cins-i ḡarīb ile ḡāşşadan mürekkeḡ olana dinilür, 'insān'ı 'ḡayvān-ı zāḡik'le *ta'rîf* gibi.

رضا [rızâ] Ḳazānıñ merâretine sürûr-ı ḡalbdır.

رق [rık] Luḡatde za'fa dirler ve rıḡḡat-i ḡalb bundan me'ḡûzḡdur.

روی [revî] Üzerine şîr binâ olunan harfe dirler. Meşelâ ‘kaşîde-i nûniyye’ yâhûd ‘dâliyye’ dinildiği gibi.

Bâb-ı Zâ

زعم [zu‘m] Kavl-i bi-lâ delîle dirler. Aşl luğatde zu‘m, şıdk-kızb olarak söylemek ma‘nâsına olub, meşelâ bir kavliñ şıdk u kızbi müştebih olsa ‘Arablar «قَالَ كَذًا» dimeyüb «زَعَمَ كَذًا» dirler.

زهد [zühd] Eşyâya terk-i meyl ma‘nâsınadır.

زكات [zekât] Luğatde ziyâde ma‘nâsına olub Şerî‘at’de mālınıñ bir kısmını hadd-i meşrû‘ üzere virmege dirler.

Bâb-i Sîm

سالم [sâlim] Şarfıyyûn ‘indinde bir kelimeniñ hurûf-ı aşliyyesi harf-i ‘illet ve hemze ve taz‘îf olmamağdır. Naḥviyyûn ‘indinde âḥirinde harf-i ‘illet olmamağdır.

Bu taqdîrce «نَصَرَ» kelimesi hem şarfıyyûn ve hem naḥviyyûn ‘indinde sâlim oldığı gibi «زَمَى» ikisi ‘indinde ğayr-i sâlimdir. «بَاعَ» şarfıyyûn ‘indinde ğayr-i sâlim olub naḥviyyûn ‘indinde sâlimdir. Ve «سَلَنْقَى» şarfıyyûn ‘indinde sâlim olub naḥviyyûn ‘indinde ğayr-i sâlimdir.

سبب [sebeb] Luğatde ip ma‘nâsına olub anıñla maqşûda tevaşşul olunacak şey’iñ ismidir.

سجع [sec’] Kelâm-ı menşûrda harf-i vâḥid üzerine iki fâşılaniñ nihâyetinde tevâṭu’ ve ictimâ‘ına dirler.

سداسی [südâsî] Mâzîsi alti hûrûf üzere olana dirler.

سرقه [sirkat] Şûret-i hafîde gayrısından bir şey almağa dirler.

Şerî'at'de kaç'-i yedd hakkında üzerinde sikke maḍrûb olarak on dirhem sirkat idene kaç'-i yedd lâzım olub; ve şey'-i mesrûk on dirhem kıymetinden dūn olursa kaç'-ı yeddi mukteẓî sirkat 'add olunmaz.

Mezheb-i Şāfi' de rub'-ı dīnār için kaç'-i yedd lâzım olub hattā Ebū'l-'Alā'-i Ma'arrī bu huşûşı imām-ı müşārun ileyhden su'āl ile dimiş:

[287] şi'r

يَدٌ بِخَمْسٍ مِئَتَيْنِ عَسَجِدٍ وَدَيْتٌ *** مَا بَالُهَا قُطِعَتْ فِي رُبْعِ دِينَارٍ

Ya'nî: “*Bu eliñ diyeti şer'an beş yüz altun iken rub'-ı dīnār için nasıl kaç'ı cā'iz olur?*”

Bunuñ cevābında fuḫahādan cenāb-ı Muḥammed dimişdir: «لَمَّا كَانَتْ أَمِينَةً». Ya'nî: “*Emīn iken kıymetdār u semīn idi. Hıyānet idince ihānet olundu*”.

سرمدی [sermedî] Evveli ve āhiri olmayana dinilür.

سفسطه [safsata] Vehmiyyātdan mürekkeb kıyāsa **safsata** dirler. Safsataḍan ğaraż haşmı taglîṭ u iskātdır. Meşelā “*Zihnde cevher mevcūddur*” ve “*Her zihnde mevcūd ve zihnle kâ'im olan 'araẓdır*”. Bu kıyāsıñ tertibinden ğaraż, cevheriñ 'araẓ olmasına netice virmek içündür.

سفه [sefeh] Feraḥ u ğaḍabdan insāna 'arız olan bir hıffetdir ki 'aql u şer'iñ muḥālifi olan ef'āle anı ḥaml ider.

سلم [selem] Luğatde taḳdīm ü teslīm ma'nāsına olub şer'an bir bey'îñ ismidir ki mebi'îñ şemeni ta'cîl olunub kendüsi te'cîl olunur.

سلام [selâm] Dāreynde nefsiñ miḥen ü meşakḳatden tecrīdine dirler.

سماعى [semâ'î] Luğatde semā'a mensüb olana denilüb ıstılâḥda cüz'ıyyâtını müştēmil kâ'ide-i küllīyye zıkr olunmayana dirler.

سور [sûr] Ḳaẓıyyede **sûr** mevzû' olan efrâdıñ kemmiyyetine dâll olan lafza dinilür.

Bāb-1 Şîñ

شاذ [şâzz] Vücūdınıñ kıllet ü keşretinden ḳaṭ'-ı naẓar kıyāsa muḥālif olana dinilür.

Ve *şâzz* ile *nâdir* ve *ẓa'îf* beynindeki fark odur ki **şâzz** kelām-ı 'Arab'da çok vâḳi' olub lâkin kıyāsa muḥālif olur. Ve **nâdir** ise vücūdı ḳalîl olub lâkin kıyās üzere olur. Ve *ẓa'îf*, ḥükmi şübûta vâşıl olmayana dinilür.

شرط [şart] Bir şey'i bir şey'e ta'lîḳdir; bir vechle ki şey'-i evvel mevcūd olduḳda şānî daḫi mevcūd olmalıdır.

شرع [şer'] Luğatde beyān u izḥār ma'nāsınadır, ıstılâḥda ṭarîḳ-i dīne dinilür.

شعر [şi'r] Luğatde bilmek ma'nāsına olub ıstılâḥda ḳaşden inşā olunan muḳaffā vü mevzûn bir kelāma dinilür.

'Ḳaşden' ta'bīrinden ğaraẓ meşelâ ḳavluḥü -te'ālā-: « الَّذِي أَنْقَضَ ظَهْرَكَ ۖ وَرَفَعْنَا لَكَ »

⁵⁸²» ذِكْرَكَ kelāmı mevzûn u muḳaffā olub lâkin şi'r denilmez çünki 'alā-sebīl-i-ḳaşd degildir.

⁵⁸² İnşirāḥ Sûresi: 3,4.

‘Şi‘r‘ mantıkda muhayyelâtdan mürekkebe olan *kıyâsa* dinilir. Ve andan ğaraż terġib ü tenfîr ile nefsiñ infî‘âlidir. Nitekim “*Ĥamr, yāķūt-ı seyyâledir*” ve “*‘Asel kayy-kerde-i zenbûrdur*” denildiġi gibi.

شیعه [şî‘a] Bir fırkadır ki cenâb-ı ‘Ali‘ye müşâyâ‘a itdiler, ya‘nî imâmet için bî‘at itdiler. Ve “*Cenâb-ı Risâlet‘den şoñra imâm odur*” didiler. Ve anlarıñ zu‘munca imâmet müşârun-ileyhiñ evlâdından ĥarice çıkmaz.

شى [şey] Vücûddan ‘ibâret olub gerek ‘araż ve gerek cevher olsun kâffe-i mükevvenâtıñ ismidir.

Bâb-ı Şâd

صبر [sabr] Elem-i belâdan Allâh -te‘âlâ-nıñ ġayrıya şekvâyı terk itmekdir.

صحيح [sahîh] Ĥurûf-ı aşliyyesinde ĥarf-i ‘illet ve hemze ve taz‘îf bulunmayana denilüb naĥviyyûn ‘indinde ĥarf-i ‘illet olmayan isme dinilir.

صدر [sadr] Beytiñ mışra‘-ı evveliniñ cüz’-i evveline dinilir.

سلم [salm] ‘Arûzda veted-i mefrûķı ĥazf itmege dirler. «مفعولات»dan «لات»ıñ ĥazfî gibi «مفعول» ģalub ba‘dehû «فعلن»ye naķl olunarak **şalm** dinilir.

Bâb-ı Dâd

ضرب [darb] ‘Arûzda beytiñ mışra‘-ı şânîsiniñ cüz’-i âķirine ta‘bîr olunur.

ضرورت [zarûret] «ضَرَر»dan müştakķ olub def‘i mümkün olmayan şey’e dinilir.

ضعف تأليف [za‘f-ı te‘lîf] Eczâ‘-i kelâmıñ te‘lîfi ģânûn-ı naĥviñ ĥilâfına olmaġa dirler, “*Zeyd döġdi kölesini*” gibi.

ضالّات [dalâlet] Maṭlûba vâsıl olmayacak ṭarîka sülûkdur.

Bāb-1 Ṭā

طاعت [tâ'at] Ṭav'an emre muvāfaqata dinilür.

طرب [tarab] Şiddet-i hüzn veyâ sürûrdan insāna işābet iden bir ḥiffetdir. Lâkin ekşeriyâ isti'mâli sürûrda vâki'dir.

طى [tayy] Harf-i râbi'-i sâkini ḥazfa dirler, «مُسْتَفْعِلُنْ» 'fâ'sınıñ ḥazfî gibi. Tâ ki «مُسْتَعْلُنْ» kalub ba'dehû «مُفْعِلُنْ»e nakl olunur ki 'arûzda buña **maṭvî** dirler.

Bāb-1 Zā

ظرفيه [zarfîyye] Bir şey'in gayra ḥulûlüne dinilür; gerek ḥaḳîkî olsun "*Şu destîdedir*" gibi, gerek mecâz olsun «الْتَّجَاهُ فِي الصِّدْقِ» gibi.

ظلمت [zulmet] İstinâre şânından olan bir şeyde nûruñ 'ademine dinür. Ve ecsâm-ı keşîfeden neş'et iden zılle daḥi **zulmet** dinilür.

ظلم [zulm] Bir şey'i mevzi'iniñ gayrıya vaż' itmege tesmiye olunub Şerî'at'de ḥaḳḳdan bâtıla tecāvüz itmege dinilür.

ظن [zann] İhtimâl-i naḳîz ile i'tikâd-ı râcihe dinilür veyâḥûd rüçḥân sıfatıyla şekkiñ eḥad-ı tarafeynidir.

ظهار [zihâr] Bir âdam zevcesini kendüsine neseben veyâ rızâ'en maḥrem olan - meşelâ vâlidesine veyâ hemşîre veyâ kerîmesine- teşbîh itmege dirler.

Bāb-1 ‘Ayn

عالم [âlem] Luğatde “anıyla kesb-i ‘ilm idilen şey”e denilüb ıstılâhda mevcûdâtдан mā-sivā’ullāhıñ cümlesine ‘**âlem** dinilür. Zîrā anlarla Allāh -te‘ālā-nıñ şıfâtı bilinür.

عرض [araz] Kıvām içün bir maḥalle muḥtāc olan mevcûda dinilür. Meşelā ḥulûl itmek içün levniñ bir cisme muḥtāc oldığı gibi. Ve a‘rāz iki kısım olub biri **kārru’z-zāt**dır ki vücûdda eczāsı müctemi‘ olur, beyāzlık siyāhlık gibi. Ve **gayr-i kārru’z-zāt**dır ki eczāsı vücûdda müctemi‘ olmaz, hareket ve sükûn gibi.

عرض مفارق [araz-ı mufârik] İnfikâki mümteni‘ olmayana dinilür. Bu da iki kısmdır. Birisi **seri‘ü’z-zevāl**dır, hacāletden ḥāşıl olan ḥumret ve ḥavf u vecelden ḥāşıl olan şufret gibi. Diğeri **baṭi‘ü’z-zevāl**dır, şeyb ü şebāb gibi.

عروض [arûz] Beytiñ mısra‘-ı evveliniñ cüz’-i āḥirine dinilür.

عزل [azl] Hāmile olmasun deyu mer’eden meni’yi şarf u redd itmege dirler.

عصب [asb] ‘Arûzda ḥarf-i ḥāmis-i müteḥarrigiñ iskânına dinilür. «مَفَاعِلُنْ» lāmınıñ iskânı gibi, tā ki «مَفَاعِلُنْ» ḳalub ba‘dehū «مَفَاعِيلْ»e naql ile ma‘şûb tesmiye olunur.

عقل [akl] «مَفَاعِلُنْ»den ḥarf-i ḥāmis-i müteḥarrigi ḥazf itmege dirler, tā ki «مَفَاعِلُنْ» ḳalub ba‘dehū «مَفَاعِلُنْ»e naql ile **ma‘ḳûl** tesmiye olunur.

عقل [akl] Māddeden mücerred ve tedbîr ü taşarruf içün bedene kesb-i ta‘alluk itmiş bir cevherdir. Ba‘zılarınıñ zu‘munca ‘aql ile nefs ve zihn üçü bir olub lâkin müdrîk oldığıyçün **nefs** denilüb; idrāke müsta‘idd oldığı içün **zihn** tesmiye kılınmış. Ve

‘aql, ‘ikāl-i ba‘īrden me’hūz olub zevi’l-‘uḳūli doğru yoldan ‘udūl itmekden men‘ itdigi için ‘aql denilmiř.

علم [ilm] Vāḳi‘e muṭābıḳ olan bir i‘tikād-ı cāzime dinilür.

Ve ‘ilm iki kısım olub biri ḳadīm ve diğeri ḥādiřdir. ‘İlm-i ḳadīm Allāh - te‘ālā-nıñ ‘ilmi gibi ki zātıyla ḳā’im olub ‘ilm-i muḥdeře beñzemez.

Ve ‘ilm-i muḥdeř ise üç kısımdır. Ya‘nî; *bedīhī*, *zarūrī* ve *istidlālī*dir.

‘İlm-i *bedīhī*, muḳaddemeye muḥtāc olmayan ‘ilmdir, “*Küll, cüz’den a‘zamdır*” gibi.

Ve ‘ilm-i *zarūrī*, daḥi kezālik muḳaddemeye muḥtāc olmayan ‘ilme dinilür. Havāss-ı ḥamse ile ḥāşıl olan ‘ilm gibi.

Ve ‘ilm-i *istidlālī*, muḳaddemeye muḥtāc olan ‘ilme dinilür. Şāni‘iñ şübūtına ve a‘rāzıñ ḥudūşına ta‘alluḳ iden ‘ilm gibi.

عماء [amā’] Mertebe-i eḥadiyyet ma‘nāsınadır.

عهد [ahd] Ḥālen-ba‘de-ḥālin bir şey’iñ ḥıfzile mürā‘ātına denilüb ba‘dehū mürā‘atı lāzım olan mevāşıḳ ma‘nāsında isti‘māl olundu.

عهد ذهنی [ahd-i zihnî] Kendüsinden evvel bir şey zıkr olunmayana dirler.

عهد خارجی [ahd-i hāricî] Kendüsinden evvel bir şey zıkr olunana dinilür.

Bāb-ı Ğayn

غرابت [garābet] Kelime vaḥşī olub ma‘nāsı ğayr-i zāhir ve me’nusu’l-isti‘māl olmazsa *garābet* dinilür.

غريب [garīb] fenn-i *ḥadīṣ*de ol *ḥadīṣe* dinilür ki isnādı Cenāb-ı Risālet'e muttaşıl olub lākin anı tābi'ın veyāḥūd etbā'-i tābi'inden bir ādam rivāyet itmiş ola.

غضب [gadab] Teşeffi-i şadr içün dem-i qalbiñ galeyānı 'indinde ḥāşıl olan bir tağayyüre dinilür.

غيبت [gıybet] İnsānıñ mesāvīsini ğaybetinde zıkr itmege denilüb ve eger mesāvī-i mezküre vāḳi' degilse işlemedigi bir şey'i kendüsine isnād ile **iftirā** olur.

غيرت [gayret] Hakkında ğayrısının müşāreketini kerih görmege dirler.

Bāb-ı Fā

فاصله صغرى [fāsıla-i suġrā] Üç ḥarf-i müteḥarrikden şoñra bir ḥarf-i sākini cāmī' olan kelimeye dinilür, «حَضَرَى» gibi.

فاصله كبرى [fāsıla-i kübrā] Dört ḥarf-i müteḥarrikden şoñra bir ḥarf-i sākini cāmī' olan kelimeye **fāşıla-i kübrā** dinilür, «خَلْفِمَز» gibi.

فتوت [fütüvvet] Luġatde seḥā vü kerem dimekdir. Ehl-i ḥaḳīḳat 'indinde ḥalkı umūr-ı dāreynde nefesine īşār itmege dirler.

فتنه [fitne] İnsānıñ ḥayr u şerrden anıñla ḥālī tebeyyün iden şey'e dinilür. Ve aşl luġat altun ḥālīş midir degil midir deyu izābe itmege dinilür. Bunuñ içün lisān-ı 'Arabī'de seng-i mihekke **fettāne** dirler.

فرح [ferah] Arzū olunan şey'e maẓhariyyetden qalbde ḥāşıl olan bir lezzetdir.

Bāb-1 Kāf

قياس [kīyās] Kažiyyelerden mürekkeb bir *delīl*dir ki; her ne vakt każāyā-yı mezkūra teslīm olunursa andan bir kažiyye-i dīger lāzım gelür. Meşelā “‘*Ālem ḥādişdir, zīrā ‘ālem müteğayyirdir ve her müteğayyir ḥādişdir, bu taqdīrde ‘ālem ḥādişdir*” denildikde evvelā ‘ālem ḥādişdir kažiyyesi bir da‘vā olub “‘*Ālem müteğayyirdir*”, “*Her müteğayyir ḥādişdir*” kažiyyeleri iki muḳaddeme ve ikisiniñ mecmū‘ı bir kıyāsdr. Bu kıyās taşdīḳ olunduḳda maḳşūd olan “‘*Ālem ḥādişdir*” neticesini bi’z-zāt müstelzim olur.

Bāb-1 Kāf

كاهن [kāhin] Zamān-ı müstaḳillde olacaḳ aḥvāl-i kā’inātı iḥbār ile ‘ālem-i ğaybıñ esrārını bılmege iddi‘ā iden kimseye dinilür.

كتاب [kitābet] ‘Örf-i üdebāda inşā’-i neşre dinilür.

كتاب [kitābet] Köle ve cāriyeyi ḥidmet veyā māl üzere i‘tāḳ itmekdir.

كرم [kerem] Sühületle virmege dirler.

كشف [keşf] Harf-i sābi‘-i müteḥarrigi ḥazf itmege dirler. «مفعولات» ‘tā’sını ḥazf gibi tā ki «مفعولا» ḳalub ba‘dehū «مفعولُن»e naḳl idilir ki buña ‘arūzda **mekşūf** dirler.

كيمياء سعادت [kīmyâ-i sa’âdet] İctināb-ı rezā’il ile tehzīb-i nefis idüb iktisāb-ı feżā’il itmege dinilür.

كيد [keyd] Ğayrıñ mażarratını ḥafiyyen istemek ma’nāsına olub bu ḥuşuş ḥalkdan şudür iderse **ḥīle** denilüb Allāh’dan zuhūr iderse a‘māl-ı ḥalka mücāzāt için **tedbīrün bi’l-Ḥaḳḳ** tesmiye olunur.

Bāb-1 Lām

لازم [lâzım] Bir şeyden infikākı mümteni^ç olursa aña **lâzım** denilüb, isti‘mâlde vâcib ma‘nâsınadır.

لا ادريه [Lâ-edriyye] Bir fırkadır ki eşyânın şübütuna müte‘allik ‘ilmi külliyyen redd ü inkâr idüb ‘ilm-i mezkûrı şekk ‘add iderler. Bu fırka Yünânîler’in Sofistâyîleri gibidir.

لحن [lahn] *Qur’ân-ı Kerîm* ve ezân tilâvetinde **lahn** kaşrı îcâb iden hûrûfı tatvîl ve tatvîl iktizâ iden hûrûfı kaşır itmekdir.

لذت [lezzet] Lezzet mülâyim olan bir şey’i tatmağa dirler. Meşelâ hâssa-i zevk ‘indinde halâveti tatmak ve hâssa-i başa ‘indinde ru’yet-i ziyâ gibi ve kuvve-i vâhime ‘indinde arzû olunan şey’in huzûrı yâhûd kuvve-i hâfıza ‘indinde umûr-ı mâziyyeyi tezkâr ile zikrinden telezzüz gibi.

Bāb-1 Mîm

مجاز [mecâz] Bir lafz, mevzû‘un-lehiñ gayrı bir ma‘nâda müsta‘mel oldığı hâlde eger mevzû‘un-lehiñ irâdesine mâni^ç karîne bulunmaz ise **kināye** ve karîne-i mâni‘a bulunursa **mecâz** dinilür.

مجنون [mecnûn] Ef‘âl u aqvâli müstaķîm olmayana denilüb birkaç gün imtidād iderse kesr-i bâ ile **cünûn-ı muṭbîḳ** dinilür ki cünûn-ı dâ‘im dımeğdir. ‘Muṭbîḳ’in ma‘nâsı ‘kaplayıcı’ dımeğdir. Ve bizim mezhebimizde bir ay imtidād iden cünûna **muṭbîḳ** denilür. Zîrâ kendüsinden şavm sâķıṭ olur. Ve Ebû Yûsuf nezdinde ekşeri bir gündür. Zîrâ kendüsinden ferâ‘iz-i hamse sâķıṭ olur. İmâm Muḥammed ‘indinde

sene-i kāmildir. Zīrā şavm u şalāt u zekāt gibi cemī'-i 'ibādāt kendüsinden sâkıf olur.

محال [muhâl] Hareket ü sükûnuñ ictimā'ı gibi hāricde vücūdı mümteni' olana dinilir.

محکم [muhkem] Tefsīrde tebdīl ü tağyīrden ya'nī taḥṣīṣ ü te'vīlden maşūn olan āyāta denilüb, ve aşl luğat -meşelā binā-yı muḥkem dinilürse- intikāzdan emīn dimekdir. Kavlühü -te'ālā- «أَنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»⁵⁸³ āyeti muḥkemdir. Kezālik zāt u şıfāt-ı ilāhiyyeye dāll olan āyāt-ı Furḡāniyye'niñ cümlesi muḥkemātdırlar.

مراهق [mürâhik] Müteḡarribü'l-bülūğ olub āleti taḡarrük idene dinilir.

مسافر [müsâfir] Üç gün beldesinden müfāraḡat iden kimseye dinilir.

مستحب [müstehab] Farz u vācib üzerinde ziyāde ḡılınan şey'e dinilir.

مشاهدات [müşâhedât] Hiss ile ḡükm olunan şey'e dinilir. Gerek ḡavāss-i zāhire ve gerek bātına olsun, meşelā Şems müşriḡ ve nār muḡriḡdir. Yāḡūd “*Şu şeyden ḡaşm-nāk veyā ḡā'ifim*” gibi.

مظنونات [maznûnât] Ol ḡaḡiyyelere dinilir ki naḡīziniñ tecvīziyle berāber kendüsinde ḡükm-i rāciḡ buluna. Meşelā: “*Fülān ādam gice vaḡti ḡaranlıkda geziyor*” ve “*Her bir gice vaḡti ḡaranlıkda gezen sirḡat emeline münibdir*”.

Ve maḡbûlāt ile maznûnātdan mürekkeb ḡıyāsa ḡıḡābe dinilir.

معارضه [mu'âraza] Luğatde ‘muḡāyele’ dimek olub ıştılāḡda ḡaşmıñ ikāme itdigi delīle muḡālif ikāme-i delīldir.

⁵⁸³ Bakara Sûresi: 231, Mâ'ide Sûresi: 97.

معنوی [ma'nevî] Lisānda hazzı olmayub kalben bilinen şey'e dinilür.

معتوه [ma'tûh] Fehmi kalîl ve kelâmı muhteliğ ve tedbiri fâsîd kimseye dirler.

مفتیٰ ماجن [müftî-i mâcin] Nâsa hîle vü hud'a ta'lim iden kimseye dinilür.

مکر [mekr] Hakk -te'âlâ- cānibinden olan mekr 'abdiñ muhālefet ü işyānıyla berāber kendüsine işāl-i ni'am, sū'-i edebiyle berāber tenbîh ü ikāz itmeyüb bulundığı hāli ibkâ itmek ve cehdsiz kendüsine kerāmet virmek; ve 'abd cānibinden olan mekr min-hayşü-lâ-teş'ur gayrıya işāl-i zarardır.

مکابره [mükâbere] Mesā'il-i 'ilmiyyede münāza'a olub ancak izhār-ı hakk u şavāb için olmayub belki yalnız ilzām-ı haşm için olursa **mükâbere** dinilür.

مموه [mümevvehe] Zāhiri bāṭmına muhālîf olana dinilür.

موضوع علم [mevzû'-ı ilm] 'İlmiñ 'avārız-ı zātiyyesinden anda bahş olunan şey'e dinilür. Beden-i insāniñ 'ilm-i tıbbā mevzû' olduğu gibi.

Bāb-1 Nūn

ناموس [nāmûs] Şer'-i Şerîf dımekdir ve lûgatde nāmûs, vaḳār ve şāhib-sırr ma'nāsınadır. Ve bir ādamıñ şāhib-sırrına ya'nî mahremine nāmûs dinilür. Eger sırr-i mezkûr hayr olursa şāhibine **nāmûs** denilüb ve eger şerr olursa **cāsûs** dinilür. Ve Ehl-i Kitāb, Cibrîl-i Emîn'e 'nāmûs' didikleri sırr-ı vahyi hāmîl olduğu içündür.

نص [nass] Bir ma'nādan ziyādeye şümûli olmayan veyāhūd te'vile muhtemel olmayana dinilür.

نظري [nazarî] Hışûlî nazâr ve kesbe tevakkûf idene dinilür. Nefs u ‘aqlıñ taşavvurı gibi ve ‘âlemiñ hâdiş oldıgını taşdîk gibi.

نسبت [nisbet] İki şey beyninde ikâ‘-i ta‘allukdur.

نفس الامر [nefsü’l-emr] Şuver-i eşyânıñ küllîsini ya‘nî külliyyât ü cüz’iyyâtını ve şağır ü kebîrini tafşîlen hâvî olan ‘ilm-i zâtîye dinilür.

نقض [nakz] «مفاعِلُنْ»den harf-i sâbi‘-i sâkiniñ hazfıyle harf-i hâmisîñ teskînidir.

Bâb-ı Vâv

واجب الوجود [vâcibü’l-vücûd] Vücûdı zâtından olub aşlâ bir şey’e muhtâc olmayana dinilür.

وجد [vecd] Taşannu‘ u tekellüfsüz qalbiñ muşâdif oldıgı bir hâle dinilür. Veyâhûd bir barqdır ki serî‘an telemmü‘ idüb çabuq münhamid olur.

وصل [vasl] Ba‘z cümleyi ba‘z cümleye ‘atf itmege dirler.

وقف [vakf] ‘Arûzda müteharrik olan harf-i sâbi‘i iskândır, «مفعولات» ‘tâ’sınıñ iskânı gibi; tâ ki «مفعولا» qalub buña **mevķûf** dinilür.

ولاية [velâyet] Qurbiyyet ma‘nâsına olan «ولي» olub ‘ıtkı veyâ mevâlâtdan hâşıl olan bir qarâbet-i hikemiyyeye dinilür.

وهيات [vehmiyyât] Umûr-ı gayr-i maḥsûsada vehmiñ anıñla hüküm itdigi kazâyâ-yı kâzibeye dinilür. ‘İlmiñ mâverâsında gayr-i mütenâhî bir fezâ oldıgına hüküm gibi. Ve bundan mürekkeb olan kıyâsa **safsata** dinilür.

Bāb-1 Hā

هم [hemm] Hıyır u şerrden kable'l-fî'l bir şey'i yapmağa 'ağd-i kalb itmege dinilir.

هوى [hevâ] Telezzüz itdigi shevâta nefsiñ meyelânına dirler.

هيو لا [heyûlâ (ũλη/hylē)] Bir lafz-ı Yūnānî olub 'aşl' ma'nāsınadır. Ve ıstılâhda ittışâl ve infişâlden kendüsine 'arız olan ahvâli kabûl iden cismde bir cevhere dirler.

Bāb-1 Yâ'

يقين [yakîn] Luğatde kendüsinde şekk olmayan 'ılme denilüb ıstılâhda vâkı'e muṭâbakatıyla berâber şu şey böyle olmağdan başka mümkün degildir deyu bir şey'e i'tikâd itmekdir.

يمين [yemîn] Luğatde kuvvet ma'nāsına olub, Şer' de hayrîñ tarafeyninden birini Allâh -te'âlâ-nıñ zikriyle takviyyetdir.

تَمَّ الْكِتَابُ بِعَوْنِ اللَّهِ الْمَلِكِ الْوَهَّابِ

فِي آخِرِ شَهْرِ رَبِيعِ الْآخِرِ لِسَنَةِ

إِنِّئِ عَشَرَ وَثَلَاثَ مِائَةٍ وَآلْفِ

مِنْ هِجْرَةٍ مَنْ لَهُ

الْعِزُّ وَالشَّرَفُ

م م

م

nazm

سألها این نظم و ترتیب *** ز ما هر ذره خاک افتاده جای

مگر صاحب‌دلی روزی برحمت *** کند بر حال مسکینان دعایی

MUSTAFA İZZET *DEF'Ü'L-MESÂLİB FÎ EDEBİ'Ş-ŞÂ'İR VE'L-KÂTİB*
(İNCELEME-METİN-DİZİN)

IV. BÖLÜM: DİZİNLER

Kur'ân-ı Kerîm Ayetleri Dizini

A'râf Sûresi

249.....عجلا جسدا له خوار.....

Âdiyât Sûresi

380.....والعاديات ضبحا ﴿ فالموريات قدحا ﴿ فالمغيرات صبحا ﴿ فأثرن به نقعا ﴿ فوسطن به جمعا.....

151.....وإنه على ذلك لشهيد ﴿ وإنه لحب الخير لشديد.....

Ahkâf Sûresi

251.....فأصبحوا لا يرى إلا مساكنهم.....

Ahzâb Sûresi

166.....إن أراد النبي أن يستنكحها خالصة لك من دون المؤمنين.....

252.....في قلوبهم مرض.....

390.....ما جعل الله لرجل من قلبين في جوفه.....

159.....وتخشى الناس والله أحق أن تخشاه.....

Alak Sûresi

240.....فليدع ناديه.....

Âli İmrân Sûresi

443.....اتقوا الله حق تقاته ولا تموتن إلا وأنتم مسلمون.....

220.....إن الله اصطفى آدم ونوحا وآل إبراهيم وآل عمران على العالمين.....

290.....إن مثل عيسى عند الله.....

233.....تولج الليل في النهار وتولج النهار في الليل وتخرج الحي من الميت وتخرج الميت من الحي.....

212.....تولج الليل في النهار وتولج النهار في الليل وتخرج الحي من الميت وتخرج الميت من الحي وترزق من تشاء بغير حساب.....

319.....الذين يذكرون الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم.....

390.....رب إني نذرت لك ما في بطني محررا.....

240.....وأما الذين ابيضت وجوههم ففي رحمة الله.....

317.....ومكروا ومكر الله.....

Ankebût Sûresi

224..... فلبث فيهم ألف سنة إلا خمسين عاما.....

A'râf Sûresi

364..... حذ العفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلین.....

Bakara Sûresi

381..... الله لا إله إلا هو...
584..... أن الله بكل شيء عليم..
332..... إن الله يحب التوابين ويحب المتطهرين..
264..... إنا لله وإنا إليه راجعون..
252..... أو كالذي مر على قرية..
553..... بديع السماوات والأرض..
568..... ثلاثة قروء..
291..... ربنا آتينا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة وقنا عذاب النار..
300..... سواء عليهم أأنذرتهم أم لم تنذرهم لا يؤمنون..
181..... صبغة الله ومن أحسن من الله صبغة..
447..... فاعتزلوا النساء في الحيض..
341..... فإن لم تفعلوا ولن تفعلوا فاتقوا النار التي وقودها الناس والحجارة..
317..... فمن اعتدى عليكم فاعتدوا عليه بمثل ما اعتدى عليكم..
252..... في قلوبهم مرض..
381..... والله بكل شيء عليم..
251..... والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم..
337..... وقضي الأمر..
202, 364..... ولكم في القصص حياة يا أولي الألباب..
354..... ولنبلونكم بشيء من الخوف والجوع ونقص من الأموال والأنفس والثمرات وبشر الصابرين..
381..... يا أيها الذين آمنوا إذا تداينتم بدين..
238..... يجعلون أصابعهم في آذانهم من الصواعق..
329..... يكاد البرق يخطف أبصارهم.....

Bürûc Sûresi

566..... وهو الغفور الودود ذو العرش المجيد فعال لما يريد.....

Câsiye Sûresi

إن في السماوات والأرض لآيات للمؤمنين ﴿١﴾ وفي خلقكم وما يبث من دابة آيات لقوم يوقنون ﴿٢﴾ واختلاف الليل والنهار وما أنزل الله من السماء من رزق فأحيا به الأرض بعد موتها وتصريف الرياح آيات لقوم يعقلون.....217

Cinn Sûresi

وأنه لما قام عبد الله يدعوه كادوا يكونون عليه لبدا.....329

Duhâ Sûresi

فأما اليتيم فلا تقهر ﴿١﴾ وأما السائل فلا تنهر.....218, 380
فأما ألتيتيم فلا تقهر ﴿٢﴾ وأما ألسائل فلا تنهر.....260
فأما اليتيم فلا تقهر وأما السائل فلا تنهر.....559

Duhân Sûresi

إن ألتقين في مقام أمين.....274
إن يوم ألفصل ميقتهم أجمعين.....274
ذق إنك أنت العزيز الكريم.....219
كم تركوا من جنت وعيون ﴿١﴾ وزروع ومقام كريم ﴿٢﴾ ونعمة كانوا فيها فكهين.....274

En‘âm Sûresi

ألم يروا كم أهلكنا من قبلهم من قرن مكناهم في الأرض ما لم نمكن لكم.....166
ما فرطنا في الكتاب من شيء.....327
وهم ينهون عنه وينأون عنه.....151, 563
يخرج الحى من الميت.....563

Enfâl Sûresi

في قلوبهم مرض.....252

Fâtır Sûresi

إن يشأ يذهبكم ويأت بخلق جديد ﴿١﴾ وما ذلك على الله بعزيز.....167
ثم أورثنا الكتاب الذين اصطفينا من عبادنا فمنهم ظالم لنفسه ومنهم مقتصد ومنهم سابق بالخيرات بإذن الله.....319
فمنهم ظالم لنفسه ومنهم مقتصد ومنهم سابق بالخيرات.....326
والله الذي أرسل الرياح فتثير سحابا فسقناه إلى بلد ميت.....167

وما يستوي الأعمى والبصير ﴿٦٦﴾ ولا الظلمات ولا النور ﴿٦٧﴾ ولا الظل ولا الحرور ﴿٦٨﴾ وما يستوي الأحياء ولا الأموات 211

Fātiha Sûresi

إياك نعبد وإياك نستعين 166, 330
الحمد لله رب العالمين 166
الصراط المستقيم 366

Feth Sûresi

أشداء على الكفار رحماء بينهم 212

Furkân Sûresi

تبارك الذي جعل في السماء بروجا وجعل فيها سراجا وقمرا منيرا 294
والذين إذا أنفقوا لم يسرفوا ولم يقتروا وكان بين ذلك قواما 326

Fussilet Sûresi

ويوم يحشر أعداء الله إلى النار فهم يوزعون ﴿٦٩﴾ حتى إذا ما جاءوها شهد عليهم سمعهم وأبصارهم وجلودهم بما كانوا يعملون 453

Gâfir Sûresi

وقال رجل مؤمن من آل فرعون يكتم إيمانه أتقتلون رجلا أن يقول ربي الله وقد جاءكم بالبينات من ربكم وإن يك كاذبا فعليه كذبه وإن يك صادقا يصبكم بعض الذي يعدكم إن الله لا يهدي من هو مسرف كذاب 362

Gâşiye Sûresi

إن إلينا إيابهم ﴿٦٩﴾ ثم إن علينا حسابهم 262
إن إلينا إيابهم ﴿٧٠﴾ ثم إن علينا حسابهم 155, 564
هل أتانا 294

Hacc Sûresi

فإنها لا تعمى الأبصار ولكن تعمى القلوب التي في الصدور 205
في قلوبهم مرض 252

Hâkka Sûresi

الحاقة ﴿١﴾ ما الحاقة 236
ما أغنى عني ماليه ﴿٢﴾ هلك عني سلطانيه 191

والمملك على أرجائها 389.....

Haşr Sûresi

لا يستوي أصحاب النار وأصحاب الجنة أصحاب الجنة هم الفائزون 235.....

Hucr Sûresi

فسجد الملائكة كلهم أجمعون 563.....

نبي عبادي أنا الغفور الرحيم 253.....

Hûd Sûresi

أنهم مغرقون 122.....

فاستقم كما أمرت 284.....

فأما الذين شقوا ففي النار لهم فيها زفير وشهيق ﴿ خالدين فيها ما دامت السماوات والأرض إلا ما شاء ربك إن ربك فعال لما

يريد ﴾ وأما الذين سعدوا ففي الجنة خالدين فيها ما دامت السماوات والأرض إلا ما شاء ربك عطاء غير مجذوذ ﴿ 225.....

واصنع الفلك بأعيننا 251.....

وغيض الماء 334.....

وفار التنور 263.....

وقيل يا أرض ابلعي ماءك ويا سماء أقلعي وغيض الماء وقضي الأمر واستوت على الجودي وقيل بعدا للظالمين 343, 425.....

ولا تخاطبني في الذي ظلموا 122.....

يا أرض ابلعي ماءك ويا سماء أقلعي وغيض الماء وقضي الأمر واستوت على الجودي 378.....

Hümeze Sûresi

ويل لكل همزة لمزة 151.....

İbrâhîm Sûresi

إن يشأ يذهبكم ويأت بخلق جديد ﴿ وما ذلك على الله بعزيز 167.....

بواد غير ذي زرع 264.....

İnfitâr Sûresi

إن الأبرار لفي نعيم وإن الفجار لفي جحيم 155.....

İnsân Sûresi

إنا خلقنا الإنسان من نطفة 252.....

İnşirâh Sûresi

576.....الذي أنقض ظهورك ورفعنا لك ذكرك

İsrâ Sûresi

194.....وجعلنا الليل والنهار آيتين فمحونا آية الليل وجعلنا آية النهار مبصرة
222.....وقل جاء الحق وزهق الباطل إن الباطل كان زهوقا
364.....ومن قتل مظلوما فقد جعلنا لوليه سلطانا فلا يسرف في القتل

Kaf Sûresi

424.....إن في ذلك لذكرى لمن كان له قلب أو ألقى السمع وهو شهيد

Kalem Sûresi

261.....ما أنت بنعمة ربك بمجنون ﴿ وَإِنْ لَكَ لأجرا غير ممنون ﴾
243.....ن والقلم وما يسطرون ﴿ ما أنت بنعمة ربك بمجنون ﴿ وَإِنْ لَكَ لأجرا غير ممنون ﴾

Kamer Sûresi

260.....أقتربت الساعة وأنشأ لقمر ﴿ وَإِنْ يَرَوْا آية يعرضوا ويقولوا سحر مستمر ﴾
331.....فأخذناهم أخذ عزيز مقتدر

Kâri'a Sûresi

236.....القارعة ﴿ ما القارعة ﴿ وما أدراك ما القارعة

Kasas Sûresi

361.....اسلك يدك في جيبك تخرج بيضاء من غير سوء
208, 213.....ومن رحمته جعل لكم الليل والنهار لتسكنوا فيه ولتبتغوا من فضله

Kehf Sûresi

251.....فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر
192.....المال والبنون زينة الحياة الدنيا
290.....ولا أشرك بربي أحدا

Leyl Sûresi

فأما من أعطى واتقى ﴿ وصدق بالحسنى ﴿ فسنيسره لليسرى ﴿ وأما من بخل واستغنى ﴿ وكذب بالحسنى ﴿ فسنيسره للعسرى

214.....

Mâ'ide Sûresi

- 226.....أأنت قلت للناس اتخذوني وأمي إلهين من دون الله
- 339.....أفحكم الجاهلية يبغون ومن أحسن من الله حكما لقوم يوقنون
- 584.....أن الله بكل شيء عليم
- 203.....بسم الله
- 317.....تعلم ما في نفسي ولا أعلم ما في نفسك
- 203.....حرمت عليكم الميتة
- 244, 556.....فسوف يأتي الله بقوم يحبهم ويحبونه أذلة على المؤمنين أعزة على الكافرين
- 252.....في قلوبهم مرض
- 196.....كانا يأكلان الطعام
- 366.....وإن كنتم جنبا فاطهروا

Mâ'ûn Sûresi

- 252.....أرأيت الذي يكذب بالدين

Meryem Sûresi

- 215.....ثم ننجي الذين اتقوا ونذر الظالمين فيها جثيا
- 319.....له ما بين أيدينا وما خلفنا وما بين ذلك
-واتخذوا من دون الله آلهة ليكونوا لهم عزا ﴿٣١٩﴾ كلا سيكفرون بعبادتهم ويكونون عليهم ضدا ﴿٣٢٠﴾ ألم تر أننا أرسلنا الشياطين على الكافرين تؤزهم أزا ﴿٣٢١﴾ فلا تعجل عليهم إنما نعد لهم عدا ﴿٣٢٢﴾
- 171.....واشتعل الرأس شيبا

Muhammed Sûresi

- 252.....في قلوبهم مرض

Mü'minûn Sûresi

- 122.....إنهم مغرقون
- 236.....هيهات هيهات لما توعدون
- 122.....ولا تخاطبني في الذي ظلموا

Müddessir Sûresi

- 448..... وثيابك فطهر
252..... في قلوبهم مرض
158..... وربك فكبر

Münâfikûn Sûresi

- 286..... يقولون لنن رجعنا إلى المدينة ليخرجن الأعز منها الأذل ولله العزة ولرسوله وللمؤمنين ولكن المنافقين لا يعلمون

Müzemmil Sûresi

- 332..... ورتل القرآن ترتيلا

Nahl Sûresi

- 262..... أتى أمر الله فلا تستعجلوه
265..... إلا كلمح البصر أو هو أقرب
265..... إلا كلمح البصر أو هو أقرب
364..... إن الله يأمر بالعدل والإحسان وإيتاء ذي القربى وينهى عن الفحشاء والمنكر والبغى
553..... خلق الإنسان
204..... فخر عليهم السقف من فوقهم
205..... قد مكر الذين من قبلهم فأتى الله بنيانهم من القواعد فخر عليهم السقف من فوقهم وأتاهم العذاب من حيث لا يشعرون
200..... من عمل صالحا من ذكر أو أنثى وهو مؤمن فلنحيينه حياة طيبة
559..... ويجعلون لله البنات سبحانه ولهم ما يشتهون

Necm Sûresi

- 377..... ألكم الذكر وله الأنثى ﴿١﴾ تلك إذا قسمة ضيزى
376..... تلك إذا قسمة ضيزى
334..... فأوحى إلى عبده ما أوحى
424..... ما كذب الفؤاد ما رأى
210..... وأنه هو أضحك وأبكى، وأنه هو أمات وأحيا
271..... وأنه هو رب الشعرى

Neml Sûresi

- 181..... وترى الجبال تحسبها جامدة وهي تمر مر السحاب
153, 192, 565..... وجئتك من سبإ نبيا يقين

- 340..... ولا تسمع الصم الدعاء إذا ولوا مدبرين
- 172..... وهي تمر مر السحاب

Nisâ Sûresi

- 451..... لا تقتلوا أنفسكم
- 252..... لا يكادون يفقهون حديثاً
- 152..... وإذا جاءهم أمر من الأمن أو الخوف
- 196..... وقد أفضى بعضكم إلى بعض

Nûh Sûresi

- 159..... استغفروا ربكم إنه كان غفارا
- 332..... فقلت استغفروا ربكم إنه كان غفارا
- 156..... ما لكم لا ترجون لله وقارا ﴿١٥٦﴾ وقد خلقكم أطوارا

Nûr Sûresi

- 175..... الله نور السماوات والأرض مثل نوره كمشكاة فيها مصباح المصباح في زجاجة الزجاج كأنها كوكب دري
- 305..... والله خلق كل دابة من ماء فمنهم من يمشي على بطنه ومنهم من يمشي على رجلين ومنهم من يمشي على أربع
- 251..... والله يهدي من يشاء إلى صراط مستقيم
- 188..... يكاد زيتها بضيء ولو لم تمسسه نار
- 187..... يكاد سنا برقه يذهب بالابصار

Ra'd Sûresi

- 186..... سواء منكم من أسر القول ومن جهر به ومن هو مستخف بالليل وسارب بالنهار
- 318..... هو الذي يريكم البرق خوفاً وطمعاً

Rahmân Sûresi

- 236..... فبأي آلاء ربكما تكذبان
- 215..... كل من عليها فان ﴿٢١٥﴾ ويبقى وجه ربك ذو الجلال والإكرام

Rûm Sûresi

- 365..... غلبت الروم ﴿٣٦٥﴾ في أدنى الأرض
- 154..... فأقم وجهك للدين القيم
- 340..... ولا تسمع الصم الدعاء إذا ولوا مدبرين

ويوم تقوم الساعة يقسم المجرمون ما لبثوا غير ساعة..... 146.....
يخرج الحي من الميت..... 563.....

Sâd Sûresi

فسجد الملائكة كلهم أجمعون ﴿٥٦﴾ إلا إبليس استكبر وكان من الكافرين..... 563, 224.....
هذا وإن للطاغين لشر مآب..... 461.....

Sâffât Sûresi

الصراط المستقيم..... 366.....
وآتيناهما الكتاب المستبين ﴿٣٦٩﴾ وهديناهما الصراط المستقيم..... 379, 321.....

Sebe' Sûresi

ذلك جزيناهم بما كفروا وهل نجازي إلا الكفور..... 222.....
وجفان كالجواب وقذور راسيات..... 252.....

Secde Sûresi

أولم يروا أنا نسوق الماء إلى الأرض الجرز فنخرج به زرعا تأكل منه أنعامهم وأنفسهم أفلا يبصرون..... 242.....
أولم يهد لهم كم أهلكنا من قبلهم من القرون يمشون في مساكنهم إن في ذلك لآيات أفلا يسمعون..... 242.....

Şu'arâ Sûresi

قال إني لعملكم من القالين..... 159.....
واجعل لي لسان صدق..... 240.....
والذين هو يطعمني ويسقني ﴿١٥٣﴾ وإذا مرضت فهو يشفين..... 153.....

Şûrâ Sûresi

وجزاء سيئة سيئة مثلها..... 317.....

Tâhâ Sûresi

الرحمن على العرش استوى..... 168.....
عجلا جسدا له خوار..... 249.....
فما خطبك يا سامري..... 252.....
هي عصاي..... 120.....
وما تلك بيمينك..... 120.....

وما تلك بيمينك يا موسى 226.....

Tebbet Sûresi

تبت يدا أبي لهب وتب 378.....

Tekvîr Sûresi

فلا أقسم بالخنس ۞ الجوار الكنس 261.....

Tevbe Sûresi

اناقلتم إلى الأرض أرضيتكم بالحياة الدنيا 154.....
استغفر لهم أو لا تستغفر لهم إن تستغفر لهم سبعين مرة فلن يغفر الله لهم 300.....
إن الله اشترى من المؤمنين أنفسهم وأموالهم بأن لهم الجنة يقاتلون في سبيل الله فيقتلون ويقتلون وعدا عليه حقا في التوراة والإنجيل
والقرآن ومن أوفى بعهده من الله 222.....
فليضحكوا قليلا وليبكوا كثيرا 213, 565.....
في قلوبهم مرض 252.....
لا يستأذنك الذين يؤمنون بالله واليوم الآخر أن يجاهدوا بأموالهم وأنفسهم والله عليم بالمتقين ۞ إنما يستأذنك الذين لا يؤمنون
بالله واليوم الآخر وارتابت قلوبهم فهم في ريبهم يترددون 206.....
لقد جاءكم رسول من أنفسكم عزيز عليه ما عنتم حريص عليكم بالمؤمنين رءوف رحيم ۞ فإن تولوا فقل حسبي الله لا إله إلا هو
عليه توكلت وهو رب العرش العظيم 381.....

Vâkı‘a Sûresi

فلا أقسم بمواقع النجوم ۞ وإنه لقسم لو تعلمون عظيم 341.....

Yâsîn Sûresi

إنا إليكم مرسلون 121.....
ربنا يعلم إنا إليكم لمرسلون 121.....
سواء عليهم أأنذرتهم أم لم تنذرتهم لا يؤمنون 300.....
كل في فلك 158.....

Yûnus Sûresi

حتى إذا كنتم في الفلك وجرين بهم بريح طيبة 167.....
يخرج الحي من الميت 563.....

Yûsuf Sûresi

- 239.....إني أراي أعصر خمرا.
251.....فألقوه على وجه أبي يأت بصيرا.
249.....قال يا بشرى هذا غلام.
175.....ما هذا بشرا إن هذا إلا ملك كريم
203.....واسأل القرية التي كنا فيها

Zâriyât Sûresi

- 282.....فورب السماء والأرض إنه لحق مثل ما أنكم تنطقون

Zilzâl Sûresi

- إذا زلزلت الأرض زلزالها وأخرجت الأرض أثقالها
يومئذ يصدر الناس أشتاتا ليروا أعمالهم
276.....ومن يعمل مثقال ذرة خيرا يره
ومن يعمل مثقال ذرة شرا يره

Zuhruf Sûresi

- 334.....وفيها ما تشتهي النفس وتلد الأعين

Zümer Sûresi

- 211.....قل هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون
276.....وترى الملائكة حافين من حول العرش يسبحون بحمد ربهم وقضي بينهم بالحق وقيل الحمد لله رب العالمين

Hadisler Dizini

Şehiden hazır idiniz. Zîrâ sizden evvelkileri helâk itdi.	560
إذا تزوج الرجل المرأة لدينها وجمالها كان فيها سداد من عوز.	436
إذا لم تستحي فاصنع ما شئت.	451
أسرعكن لحاقا بي أطولكن يدا.	169
أعيدكما بكلمات الله التامة، من كل شيطان وهامة، ومن كل عين لامة.	243
الإيمان بضع وسبعون شعبة.	562
التعظيم لأمر الله، والشفقة على خلق الله.	284
التمسوا الرزق في خبايا الأرض.	454
الخليل معقود في نواصيها الخير.	151
القرآن مأدبة الله في الأرض.	433
المؤمنون هينون لينون.	192, 564
إن الله لا يمل حتى تملوا.	318
أنا أفصح من نطق بالضاد.	430
انصر أحاك ظالما أو مظلوما.	300
إنكم لتكثرن عند الفزع، وتقلون عند الطمع.	211
أوتيت جوامع الكلم.	284, 430
خير الأمور أوسطها.	567
سعد غيور، وأنا أغير منه، والله أغير مني.	181
شيتني سورة هود.	284
عليكم بالأبكار فإنهن أشد حبا وأقل خبا.	154
فوالذي نفس محمد بيده لخلقة فم الصائم أطيب عند الله من ريح المسك.	186
كل عمل ابن آدم له إلا الصوم فإنه لي وأنا أجزي به.	186
لو تعلمون ما أعلم لضحكتم قليلا ولبكيتم كثيرا.	241
ما كان الرفق في شيء إلا زانه وما كان الخرق في شيء إلا شانه.	213
ما لك من مالك إلا ما أكلت فأفنت، أو لبست فأبليت، أو تصدقت فأبقيت.	319
ما من عبد مسلم يصلي الله كل يوم اثني عشرة ركعة من غير الفرائض إلا بنى الله له بيتا في الجنة.	200
من أقام الصلاة كان مسلما ومن أتى الزكاة كان محسنا ومن شهد أن لا إله إلا الله كان مخلصا.	319
واتقوا الشح فإن الشح أهلك من كان قبلكم.	561
يشيب ابن آدم ويشب فيه خصلتان الحرص وطول الأمل.	266

Türkçe Beyitler Dizini

Elif

çok mıdır bu şeref ol rahş-ı mübârek-kademe *** ki sa'âdetle süvâr ola aña zıll-ı Hüdâ.....	163
dâd-ger pādşeh-i 'âdil ü 'ālî-şân kim *** her ne emr itse kazâ hükmini eyler imzâ	219
düşmeden sâyesi hâk üzre ider 'âlemi tayy *** sehv ile rākibi ger kılsa 'inânın irhâ.....	189
hevâ 'arâyis-i gül-zâre oldı çihre-küşâ *** bahâr gül-şene geydürdi hulle-i hâdrâ	143
hîsâb-ı rızkını kılmış tamâmî-i beşerûn *** henüz Âdem'e peyvend kılmadın Havvâ.....	285
küşâde-rüydu hengâm-ı in'âm u 'atâda kim *** olur gâh-ı 'atâ vech-i kerîm üzre ferağ peydâ	223
melâhat-i leb-i mey-gün ü lehce-i şîrîn *** nezâket-i kad-i mevzûn ü çihre-i zîbâ	275
mükevvenâta hüdûş ol kâdîmdendir kim *** kemâl-i zâtına mümkün degil kabûl-i fenâ	285
ne âl itdi 'aceb neş'e-i şarâb saña *** ki sürhî-i mey olur perde-i hicâb saña.....	255
nedür ol sâhîr-i u'cûbe-nümâ *** ider eşkâl-i garîbe peydâ	288
şafâ-yı cism-i latîf ü kabûl-i cevher-i pâk *** leâfet-i haţ-ı müşgîn ü zülf-i 'anber-sâ	275
terzî-i yek-çeşm dikdi bir kabâ *** n'ola iki gözi olsaydı sevâ.....	229, 566
zihî mükevvin-i kâmil ki kudretindendir *** perî-liqâlara lutf-i tenâsüb-i a'zâ	275
zihî zâtûn nihânı ol nihândan mâ-sivâ peydâ *** bihâr-ı şun'una emvâc peydâ ka'r nâ-peydâ.....	335

Bâ'

'aks urunca rûy-i sâkî câma artdı humreti *** bir ayağ ile olur sermest mey-h'ârân bu şeb	199
'avn-i elţâfiyla mülk-i ma'delet bî-ihtilâl *** şadme-i kahriyla iklîm-i sitem pür-inkılab	245
bir mevsim-i bahârına geldük ki 'âlemûn *** bülbül hamûş havz tehi gül-sitân harâb	256
bu cefânun nihâyeti yok mı *** vir baña vir baña cevâb cevâb	236
çetr-i ikbâlûn ola kevn ü mekâna sâye-bân *** sâyesinde kâ'inât âsûde tâ rûz-ı hîsâb	463
derd-i 'aşka 'ilâcdur mey-i nâb *** sâkiyâ sâkiyâ şarâb şarâb	236
küh-ken Şîrîn'e öz nakşın çeküb virmiş firîb *** gör ne câhildür yonar taşdan özine bir rakîb	348
mülâkât eylesem ol mehle şebde *** müreccağdur yanumda rûzdan şeb	300
Tâ ola bu hayme-i pîrûze reng-i zer-nigâr ... 'Arşa-i 'âlemde ber-pâ bî-sütûn u bî-ţınâb.....	462

Pâ

elinden çekdigüm sâkî-i dehrûn nîşi hemmdür hep *** benüm şahbâ deyu nûş itdigüm zehr-âb-ı gammdur hep	198
hasûd-ı lâ-yesûdı kahr u tenkîl eylesün İzed *** ki halkuñ irdigi hayr u ni'âmdan münfa'ildür hep	292
sipihriñ cünbiş-i devri hilâf-ı müdde'adur hep *** dirîgâ tâlî-i erbâb-ı dil naş-âşnâdur hep	358

Tâ'

devlet için mücâhede cennet için du'â *** degmez bu renc ü miñnete dünyâ vü âhîret	208
dil-mürdegân-ı hicre virür vuşlatuñ hayât *** uşşâka nîm nigâhuñ olur hûsn-i iltifât.....	353
ikisi birdür mu'azzeb eylemekde âdemi *** kevkebi mes'ûd düşmen tâlî-i menhûs döst.....	348

İltifât itmezse mā-fevkuñ saña *** sen yine mā-dünına kıl iltifât 160

Cīm

bu tārīḥūñ okuyub Vāşıf'ın kıl müjde ḥuccāca *** ḥavāric beyt-i 'uẓmā-yı Ḥüdā'dan oldılar iḥrāc368

Dāl

Ka'beteyn baḥt u iḳbāl er muvāfiḳ olmasa *** şeşder-i ğammıda ider pā-māl insānı bu nerd 221

Zāl

'aceb mi ğafleti efzūn iderse rīş-i sefīd *** ki vaḳt-i şubḥ olur dīdelerde ḥ'āb-ı leẓīz 183

Rā'

'aksine dönse eger ḥükm-i ḳazā 'ālemde *** cāh olur çāh u şeref zillet ü meysūr 'asīr 188

alur raḳībi o meh-pāre bezm-gāha gelür *** gelürse de bize devlet ma'a'l-kerāhe gelür 349

'aşā-yı Mūsā'yı maġlūb ider mi siḥr ü füsūn *** ziyān virür mi Kelīmu'llāh'a ḥuvār-ı baḳar 249

Bāġ u rāġa yine fer virdi gelüb faşl-ı bahār *** Maḳdemiyle yere baştı oldu niṭā'-ı jengār 373

baḥt olmayınca ḥüsn-i ṭabī'at neyi müfīd *** Şā'ib de olsa ḥalk ḥaṭāsın arar bulur 359

ben itdiğim niyāzı idersin raḳībe fāş *** ey süst-'ahd meclis emānet degil midür 227

bir dıraḥtı lafz-ı Tāzī ile taşḥīf eyleseñ *** yanıma hengām-ı teşrīfūñ saña ma'lūm olur 287

bir ḥōş tekellüm eyler o āfet çıtırptır *** pek tatlı söyler itse de lüknet çıtırptır 383

bu hem muḥaḳḳaḳ olubdur cemī'-i sādāta *** ki sensūñ Aḥmed-i muḥtār nesline serdār 305

bu neşātuñ bilmem ey dil neş'e-i şahbā mıdır *** yoḥsa cūş-ā-cūş-ı keyf-i naẓm-ı şevḳ-efzā mıdır 326

bu neşātuñ bilmem ey dil neş'e-i şahbā mıdır *** yoḥsa cūş-ā-cūş-ı keyf-i naẓm-ı şevḳ-efzā mıdır 227

buḥl u isrāf nev'-i insāna *** ne ḳadar dā'i-i maẓarratdur 193

bulduḳça eşḳ-i dīde-i ter cūşı u sükūn *** gūyā ki ceẓr ü medd ile deryā gelür gider 365

cedel-kārāne ḥāmūşī ḳadar rengīn cevāb olmaz *** sükūtın merd-i dānā ḥaşmını ilzām için şaḳlar 183

cemel çekeydi benüm çekdiğim cefāyı eger *** olurdu zümre-i küffāra bāġ-ı 'adn maḳarr 187

cemī'-i ehl-i zamāne bu nükte rüşendür *** ki Müslim ehl-i sa'ādet ola şaḳī küffār 305

cism ü cān ile 'ālem-i hünerem *** o zeminüm bu āsmānumdur 360

çār faşlın şu cihānuñ görüb iz'ān itdüm *** ki anuñ ḳāṭıbe-i vaḳti merāretle geḳer 342

çeşm-i zevi'l-başā'ire her seng-i maḳbere *** mir'āt-i şāf-ı çehre-i 'ibret degil midür 365

dāmenin dürr ü cevāhırle pür itdi gül-i ter *** ki ide ḥāk-i der-i ḥazret-i paşaya nişār 163

devlet ricālī rāḥatı ḥiç bilmemekdedür *** rāḥat ricāl-i devleti ḥiç bilmemekdedür 235

dil-i 'uşşāḳı tenhā şayd iderken nāvek-i ğamzeñ *** kemān-ı ebruvānıñ baḳ aña imdāde gelmişdür 164

ebrū-yı kec ü tır-i müjeñ 'āşıḳ-ı zāra *** biñ sehm-i belā-ḳavs-i ḳazā eylemiş iḥzār 210

esāfil olmasa olmaz e'ālī nā'il-i sāmān *** viren zīrā ki şüret cāme-i zer-tāra süzendür 182

fehm itmeyen deḳāyık-ı naḳş-ı şanāyi'ı *** 'ibret-sitān-ı 'āleme a'mā gelür gider 365

Fındıklı zevḳin itmişe beñzer o mest-i nāz *** aġzında tarz-ı şoḥbet-i 'işret çıtırptır 383

görmeden āsar-ı nīsānın bahār elden gider *** güller āhir rām olur ammā hezār elden gider	360
güldürür ağıladır ‘uşşākını ol nāzūk edā *** gāh ider vuşlatını va’d ü geh eyler inkār	211
ḥabbezā cāy-ı neşāt-efzā ki Rıdvān görse ger *** ḥayretinden dirdi bu cennet midür dünyā mıdır?	227
ḥalk-ı ‘ālem birbirin mā-fevḳ veyā mādūnidur *** saña nisbetle velī mā-fevḳ olan eñ dūnidur	181
ḥarīm-i ḥazretūñde ‘arz-ı ḥācāta maḥal yokdur *** zamīr-i tāb-nākūñ nükte-dān-ı rāz-ı aḥfādur ...	361
ḥayāl-i ‘ārızuñ cevālān ider bu çeşm-i pür-nemde *** nitekim mevceledenmiş şuda ‘aks-i āftāb oynar	379
heft aḥter ide emr-i pād-şāha inkıyād *** çār ‘unşur ola ṭab‘-ı şehriyāra kām-kār	292
hem sīnesi pür-dāğ hem āvāzesi muḥriḳ *** neyden bilinür sūz muḥabbet neye dirler	377
hubūb-ı bād ile mevc-efken olur lā-cerem deryā *** bezimde şūr-ı mestān nağme-i sāz u nevādandur .	182
‘ışḳdan pervāne vü bülbülde bir ḥālet olub *** birisi efgān ider ancak biri kendin yaḳar	194
idbār-ı saḥt ‘ākili dīvāne gösterir *** icbār-ı baḥt cāhili ferzāne gösterir	155
iktisāb-ı ma‘āyiş içün lā-büdd *** rüz şebden müdām evlādur	293
ḳalemi seyfe iderdüm tercīḥ *** ḳatī‘-ı ‘ömr-i ‘adüv olmasa ger	300
kāse-i fağfūr lebriz olsa da virmez şadā *** şervet efzāyiş bulunca aḡniyā hissetlenür	182
kāse-i metrūk-ı mey reng-i lebinden bellidür *** müflisüñ evvelki ḥālī meşrebinden bellidür	349
ḳasem o zülfe ki her pīç ü tābı ḳılmış anuñ *** hezār gerdem-i ‘uşşāḳı ḳayd ile me’sūr	283
kef-i cūdın şehāba fāyık u rāciḥ disem şāyed *** şehābıñ cūdı zīrā ḳatre vü anıñ cevāhirdür	246
ḳılsa bir mūra eğer ‘āṭifet-i Ḥayy-i Ḳadīr *** cāh u ḥaşmetde Süleymān ider anı tevḳīr	188
kimdür bizi men‘ eyleyecek bāğ-ı cināndan *** mevrūs-ı pederdür girerüz ḥāne bizümdür	471
kimdür bu rüzgārda āsūde-ḥāl olan *** tāriḥ-i sergüzeşt-i selef ezberümdedir	358
kitāb-ı ḥüsnine ḥāl ü ḥaṭṭı fihrist-i mücmeldür *** ḥavāşī-i ṭurresi ol metn içün şerḥ-i mufaşşaldur	267
kūy-i fenāya şevḳ ile pūyān olub gider *** gūyā gelen bu dehre peşimān olub gider	335, 348
lafz-ı sāğır ṭas tamām tāriḥdür	368
lāl olur elbet zebān-ı ḥāme-i pīçide-müy *** ḳılca ḡamdan ṭab‘-ı erbāb-ı süḥān ‘illetlenür	348
mecbūr iden mezālīme erkān-ı devleti *** isrāf-ı bī-lüzüm u sefāhet degil midür	365
medār-ı faḥrı sālūsūñ ki delḳ u būriyādandur *** ḥaḳīḳat ehli yanında o zerḳ u bu riyādandur	147
müsemma-yı ḥaḳīḳī zātıdur envā‘-ı iḥsāna *** cemāl-i bā-kemālī maḫḫar-ı esmā‘-i ḥüsnādur	285
nāḳış olmaz feyz-i zātı telḥī-i eyyāmdan *** bāde telḥ olduğça artar neş‘esi ḳuvvetlenür	348
ne reng-i delḳ-i şūfiden ne naḳş-ı būriyādandur *** tegayyür neşe-i ‘irfānda hep būy-ı riyādandur	255
netice müdde‘ā-yı ḥüsnı şartınca müdelledür *** ḳıyās it kākülün şıḡarı vü kiberi şekl-i evveldür	267
ola bāḳī eğer-i ma‘deletüñ ‘ālemdē *** ki ḳılar ‘ālemi zūlmāt-ı zulemden tenvīr	291
oldı bir rütbe dil-i zār nizār *** k’aña nisbet olamaz tār-fiḡār	399
pertev-i ḥüsnüñ gören āyīnede ey reşk-i hūr *** rüşen itmiş anı kim ḥürşīddendir aya nūr	339
rūḥ-ı ma’nā ḡıdā-yı cānumdur *** feyz-i ḳudsī tufeyl-i ḥ‘ānumdur	360
şabādan gül yüzünde sūnbül-i pür-pīç u tāb oynar *** şanasın per aḫub gülşende bir müşḳīn ḡurāb oynar	379
sāḳī esāḳī-i keremüñ bizden itme dūr *** döndür ayaḡı lūṭf u ‘ināyet elüñdedür	344
sen ‘aḳīḳ-i müzāb şandıñ anı *** o ise bāde-i muşaffādır	175

ser-i küyuñda cânā barḳ-i āhum şanma bī-hüde *** karanlık gice ‘azm-i küyuñ itsem reh-nümünemdür	270
seyr kıl gör kim gülistānıñ ne āb u tābı var *** her taraf biñ serv-i sebz ü hem gül-i sīrābı var	242
şüret-peżīr-i ma‘rifet olmaḳdadur hüner *** yoksa bu dehre niçe heyulā gelür gider	335, 365
tā medār-ı gerdiş-i gerdün bulub imkân-ı devr *** defter-i devrān ide hıfz-ı hisāb-ı heft ü çār.....	292
ta‘addüd eylemez icāb menba‘-i feyze *** piyāle olsa hezārān yine sebū birdür	183
tamām-ı zümre-i İslām’a hem muḳarrerdür *** ki cümleden yeg olur āl-i Aḥmed-i muḥtār	305
tevbe-i meyde şebāt-ı ḳademünden şorma *** orasın sāḳī-i gül-çehrenüñ ibrāmı bilür	471
üns ü ülfet için niteki leyāl *** rûzdan bī-gümān tarab-zādur	294
yalıñız ben degilem ḥālūñe meftûn u esīr *** müşterekdür bu belāda baña bir cemm-i ḡafīr.....	345
yāruñ ḥayāl-i rūyı muşavver gönülde hep *** ru’yadaki mişāl ḥayālūñ ḥayālīdür	350
yazı germā vü rebī’inde fiḡān-ı bülbul *** güzi ḡam-nāk kışı renc ü melāletle geçer.....	342
zamānında bi’ḥamdī’llāh be-ḳavl-i Şabrī-i şākir *** giribān-ı emel mehcūr-ı dest-i āh-ı şekvādur	259

Zā’

aḥḳām-ı ḳazā mevkī’-i taḥḳīḳe gelince *** hīç kimse ḥaḳīḳatde güneh-kār bulunmaz.....	348
bir gün gelür mi raḥne bu devr ü teselsüle *** dülāb-ı çarḫı ḥāk ile yeksān görir miyüz	255
cāh için tā-be-key ey dil bu ḳadar ‘acz ü niyāz *** tā-be-key rūzī için bu emel-i dūr u dirāz	281
dünyā-perestüñ anlaşışuz secde-gāhını *** pür-naḳş-ı sīm ü zer niçe seccāde görmüşüz.....	350
ḥāksārī-i hüner-pīşeyi zillet şanma *** pertev-i mihr yere düşse de pāmāl olmaz	338
mejdāna geldi na‘ş-ı raḳīb-i nemīme-sāz *** kıldım ḥuzūr-ı ḳalb ile ‘ömrümde bir namāz	349
muḳaffer vaḳt-i fırsatda ‘adüvden intikām almaz *** mürüvvet-mend olan nā-kāmī-i düşmenle kām almaz	256
nev-‘arūs-ı süḥanum ḳaldı degersiz ḥayfā *** mülk-i Rey aña sezā-vār iken olmaḡa cihāz.....	221
şafḥa-i sa‘y u ‘amel kāsīd ü nāçiz ḳalur *** çekmese münşī-i ‘ālem aña tuḡrā-yı cevāz	281
şafḥa-i sa‘y u ‘amel kāsīd ü nāçiz ḳalur *** çekmese münşī-i ‘ālem aña tuḡrā-yı cevāz.....	358
seni medḥ ü sitāyiş eylemem kim *** mediḥūñ ḥavza-i ta‘rīfe sığmaz.....	201
sermāye-i şā‘irān tükenmez *** dünyā tükenür yalan tükenmez.....	375
tek olmasun ḳavā‘id-i ihlāş ber-ḫaraf *** mānī’ degil merāsime dā’ir ḳuşūrumuz	255

Sīn

cānı iḫrāz-ı ma‘ālīye fedā itmelidir *** mihri ḡālī olur elbette güzel olsa ‘arūs	267
---	-----

Şīn

dürüg-ı ḥālet-i rü’yā tesellā-yı şıḡār olmış *** fūrüg-ı devlet-i dünyā tecellā-yı kibār olmış.....	155
şüst ü şū-yı eşḳ ile gitmez gözümde ‘aks-i ruh *** āb ile kim şu‘le-i yāḳūtı teskīn eylemiş.....	348

Tā

‘Anḳā-yı kūh-ı Ḳāf-ı ḳanā‘at olan ebīd *** bir cīfeye tenezzül idüb eylemez hübüṭ	323
---	-----

Kāf

kayd-ı ğam-ı rûzgār bir ‘illettür *** ol ‘illete ‘ışkdur ṭabīb-i ḥāzık	255
‘uşşāka degül kayd-ı ‘alāyık lāyık *** hergiz ğam-ı rûzgār çekmez ‘āşık.....	255
Yūsuf gibi envā‘-ı miḥen çekmege mevķūf *** āsān degil iḥvāna veliyyü’n-ni‘am olmak	349

Kāf

bāde ḥallinde ‘aceb bir ḥīle buldum gūş idüñ *** mest oluñ teklīf sāķıṭ olsun andan nūş idüñ	350
ledġ-i zenbūrdan eyler mı ḥazer *** maķşadı şehd-i muşaffā olanıñ	338
ne dirsın Vehbiyā sen cümlesin görmüş geçürmişsiñ *** mey ü maḥbūbdan ġayrı şafāsı var mı dünyānuñ.....	256
seni cūd-ı şehāda ebre beñzetmek sezā mı kim *** ‘aṭā vakti o aġlar sen kerem hengāmı ḥandānsıñ	246
yan çizer gördükde ‘uşşākın o şūḥ-ı dil-firīb *** ey şanem bu ṭavrdan artıķ ferāġ itmez misiñ.....	167

Lām

‘adū-yı ehl-i dildür ‘İzzetā ḥassād ‘ālemde *** dem-ā-dem levm-i ḥāsiddür kelāl-i merdüm-i kāmıl	279
bütün gün eylese ta‘dād ger mefāḥirini *** ‘uķūl şāḥibi ‘indinde yine zerre degil	216
deġişirdüm hele ḥerlikle sūḥan-verligi ben *** ḳavl-i Ne‘ī ile taġyīre ger olsaydı mecāl	259
düşnām iderse ḳaşdı o şūḥuñ cefā degil *** ta‘rīzdür raķībe gönül söz saña degil.....	200
gönül gördükde ey meh rüy u mūy-ı kākülün her dem *** olur derd ü elemle dūd-ı āḥı göklere vāşıl.....	279
hemīşe şan‘at u pīşem dem-ā-dem endīşem *** özümlle ceng ü cedel yılduzumla baḥş ü cidāl.....	192
ḳoşdı Gāvī-zāde’yi gerdüne-i mevte ecel	369
nigīn-i baḥt u sivār-ı sa‘ādet elde degül *** ayakda ḳoydı zamāne niteki zer ḥalḥāl.....	344
olurdı rüy-ı dil-dāre semāda mihr ü meh mā’il *** eger dūd-ı dil-i āḥum arada olmasa ḥā’il.....	279
rūsüm-i ehl-i dildür dergeh-i dil-dārda ölmek *** o derde her ki ölürse olur her umdigi ḥāsıl	279
şakk-i tedbīr ile şūret bulur aḥķām-ı emel *** ḥük-m-i taķdīre muvāfık ise i‘lām-ı emel	255
tazmīn iderek bu şī‘r-i naġzı *** ḳıl cāmı elinde ebr-i ḥāṭıl	259
ṭūṭī-i mu‘cize-güyem ne disem lāf deġil *** çerḥ ile söyleşemem āyinesi şāf degil.....	255
velā’ ü mihrüme rûlar gönülde dā’-i mülhikdür *** Aristolar eger gelse müdāvāda olur ‘āṭıl	279

Mīm

aḥter-i maṭlabum āfāķ-ı felekde doğmaz *** günde biñ şey doğurur leyle-i ḥublā-yı ‘adem	249
bir bāde şun allāḥ için bir kāse de ol māḥ için *** tā medḥ-i şāḥenşāḥ için alam ele levḥ u ḳalem	244
bir cām şun Allāḥ için bir kāse de ol māḥ için *** tā medḥ-i şāḥenşāḥ için alam ele levḥ u ḳalem	163
cūḥḥāl ġınā vū ‘izz ü ni‘metde be-kām *** dānā ise faķr u zūll ü niķmetde müdām.....	214
erbāb-ı cehl servet ü sāmān ile be-kām *** aşḥāb-ı fażl zücret ü ḥırmān ile be-dām.....	380
esdi nesīm-i nev-bahār açıldı güller şubḥ-dem *** açsun bizim de gönlümüz sāķī meded şun cām-ı Cem	243

ey mäh vişâliyle hoş it bir gice hâlüm *** ey ahter-i tâlî' koma boynuñda vebâlüm	272
gözümle ol perîniñ âftâb-i tal'atıñ gördüm *** bugün ben merdüm-i çeşmüñ bir insâniyyetin gördüm	349
her habâb-ı eşküme bir 'aks şalmış peykerüm *** şâh-ı mülk-i miñnetem dutmuş cihânı leşkerüm	186
itmez olduñ niçün âyâ dehen-i yârânı *** eger-i ney-şeker-i hâme ile şîrîn-kâm	145
kanâ'at bir tükenmez kenzdür hırş u tama'dan geç *** ki hırş aşhâbını âmâlden mahrûm ider dâ'im	266
mülk-i Çîne ben degişmem târ-ı çîn-i perçemüñ *** yok haţâ itdüm eger Rûm u Tatar olursa hem	281
ne mâzî vü ne hâlınden gönül minnetdedür ancak *** iş istikbâle kalmış andadur ümmîd-i ikbâlüm	321
nedir ey tab'-ı sühan-güy-ı pesendide-kelâm *** bu hamûşîye sebep yok mı midâd u aqlâm	145
olunca evc-i istignâda dil dâmen-keş-i ikbâl *** kalır yanında bu çarh-ı zümürüd-fâm bir süllem	254
sen olasañ kalem-i i'tibâr için hāmî *** saña hükümet için ola dest-yâr kalem.....	277
ümîd var ki nazım-ı nîzâm-ı 'âlem için *** felekde tâ ola levhile pâydar kalem.....	277
vaşîyyet eyledi Âdem ölürken sana ebnâsın *** 'tâ vü cüd ile tâ idesin evlâdını tekrîm	412
vaşîyyet üzre sen de eyleyüb ta'mîm in'âmüñ *** rehâ itdüñ fakırdan halkı itdiñ emrini ta'zîm....	413
yâruñ ruh-ı zîbâsın âyîneye beñzetdüm *** vâh vâh ne haţâ itdüm ayı neye beñzetdüm.....	351
zülfi gibi ayağın koymaz öpem nigârüm *** yokdur anuñ yanında bir kılca i'tibârüm.....	272

Nûn

bâreka'llâh ey bihişt-âbâd u ey reşk-i cinân *** şâneka'llâh ey sarây-ı dil-küşâ vü dil-sitân	143
bed-h'âhuñı kahr eyleye a'dâña vire gâmm *** tâ behmen ü deydü düşe evrâk-ı şecerden	293
bundan erzel 'ayb olur mı âdama *** ola şâhib-vech lîkin bî-zebân.....	441
devletinde hazîn olur şādân *** dergesinde nitekim pîr cüvân	166
ey câmi'-i şıfât-ı bedî, server-i bedân *** bed-ter saña bakınca olur ahsen-i cihân.....	286
gider mi sîne-i ehl-i maħabbetden hayâl-i yâr *** niçe münfekk olur şüret, heyûlâ-yı merâyâdan.....	258
haţâdur intihâb-ı cây-ı büse rüy-ı dilberden *** gönül şahn-ı harîm-i Ka'be'de mihrâbı neylersin	349
hüsni şüret âdama olmaz müfid olmasa munzamm aña hüsni beyân.....	440
hüsni ta'bîre mürâ'ât zarâfet şayılr *** yoksa meyhaneciden başka degil pîr-i muğân	197
Hüsrev-i mülk-i sühan aña dinür kim kalemi *** Çeke menşür-ı hayâlâtına tuğrâ-yı sühan.....	386
ıztırâb-ı hâl bādî-i sükûnet oldığı *** tıfl iken ma'lûmum oldı cünbiş-i gehvâreden.....	351
İzzetâ bendesiyem ben de didüm târîhîn *** şuları emrine bend eyledi şâh-ı devrân	368
melce'üm havme-i eltâf-ı Hüdâdur dâ'im *** ilticâ eylerem aña ki odur hışn-ı haşîn.....	281
muntazır her gice çarh-ı pür-kevâkible kamer *** yakmağa şahnında bir şem'-i muraşşâ' şem'dân	329
perçem-i meftûline bağlandı gönülüm nâgehân *** şiddet-i zulmet ile güm-kerde-râh oldum hemân	176
pîş-i dergâhında ber-pâ şâff nişînân-ı felek *** zîr-i evvânında pervâz itmede kerrûbiyân	328
râst kılca kaddini irmez yine kaşrına çarh *** ide tertîb-i 'anâşîrdan meger kim nerdübân	328
rezmde telh ü türş-rû *** bezmde meşrebi şîrîn	210
rüyından olur sînesinüñ şafveti zâhir *** ma'lûm olur ahvâli nehâruñ seherinden.....	183
şabâ var ol tabîb-i câna bîmâr olduğım söyle *** beni bir kerre görmek aña sıklet gelmesün gelsün	349

sen baña hep bâde şuñ agyār içsün içmesün *** sen baña hep sâde şuñ dil-dâr duysun duymasun	301
ser-fürü itmez iken şimdiye dek kimseye ben *** araram çäre ne şimden-gerü bir cebel-i metin ..	281
söyleyenler çokdur ammâ söylenenler söz degil *** söz odur kim ehl-i dil görse buña söz yok disün	386
şâ'ir oldur ki anıñ kalbine Hâssân gibi *** nefha-i Rûh-ı Emîn eyleye ilkâ-yı sühan	386
yok hañadur bu sözüm baña sezâ-vâr degil *** 'ömr-i dü-rûze için nefsümi idem tehvîn	281
zülfün degil mi böyle perişân iden beni *** âsüde olmasun o dañi rûzgârdan	350

Hâ

akrabâ-yı nâ-kese tercih iderdüm 'akrebi *** nîk ü bed bilmez eger bir kûr kecdüm olmasa	300
'arâk-rîz-i hacâlet oldu minâ bezm-i 'işretde *** görünce 'arîz-ı mey-gün-ı dil-dârı o safvetde	345
be-hakk-ı ism-i a'zam eyledüm da'vâtuñı munzamm *** müdâvim olduğum ezkârdan esmâ'-i hüsnâya	282
bi-hamd'illâh yine döndi felek vefk-i murâd üzre *** olurdu hâl pek müşkil kalaydı ger 'inâd üzre	376
bunu duyunca didi hōşyâr sâkiye *** dūrüg'dur ki ferañ cem'dür şebâb içre.....	261
çıkınca nâz ile dîvâne ol şüh-ı cihân-âşüb *** ser-â-ser zümre-i 'uşşâk olur hasretle dîvâne	160
degil yah-pâre, gerdün, varını ta'zîm için güyâ *** döker râh-ı cenâb-ı müftî-i devr-i zamân üzre.....	137, 163
ehl-i dîn İstanbul'ı aldı cidal ü ceng ile.....	367
hep sa'y u taleb gider yabana *** âhir didigün ider zamâna	398
hep sen mi bâde-nüş olacañsın şu bezmde *** nevbetledür tenâvül-i sâgar zamânede	227
hırlaşur bir lâşeye üşmiş niçe yüz biñ kilâb *** biz de pay almak için geldik bu gavgâ üstine	350
kañveden itdi Sürürî tevbe	367
kâ'il miyüz bahârda meyden ferâgate *** bi'llâh sâkiyâ düşeriz hep ayağıña	170
kañda kim cem' ola cām u dil-ber u 'ışk u şebâb *** anda iblîsün ne hacet mekrine ıdlâline	246
lâle varakın birüb şabâga *** bağı karalar uçar hevâga	419
murâdum zerre-i nâçiz-veş kesb-i ta'allukdur *** fûrüg-ı luţfuña ey âftâb-ı merhamet-sâye.....	282
ne güzeldir dîn ü dünyâ ni'metiñ cem' eylemek *** ne fenâdır fışk u fañrîñ ictimâ'ı âdeme.....	214
ol hâne ki sen anda olursun sâkin *** muhtâc degil ne şem'e ne fânûsa	176
şanma bî-renc pezirâ-yı huşul ola emel *** sîne çak olmayacak kâküle irmez şâne	350
şunub piyâle didi sâkî dest-i mey-h'âra *** ki cümle zevk-i cihân deredür şarâb içre.....	261
süz-ı 'ışkuñ sînede sevdâ-yı zülfün kalbde *** nârdır kül-ğanda güyâ mârdır gencînede.....	208

Vāv

Kays'ı gör Mecnûn iken 'âlemde şöhet-girdür *** hiç seni bir kimse yâd eyler mi 'âkildür deyu	350
---	-----

Yâ'

'aklındaki hîffet ger ayağında olaydı *** tâziyi degil eşheb-i tâziyi geçirdi	216
aks-i ruhsârûñla itdiñ gül-sitân âyîneyi *** eyledün mañsûd-ı gülzâr-ı cinân âyîneyi.....	399
'ar'arı kâmet-i dildâre kıyâs eyleme kim *** kâmet-i yârdaki âne bak aındırmaz anı.....	235

‘aşk bir şem‘i ilāhīdür benem pervānesi *** şevk bir zencīrdür gönlüm anıñ dīvānesi.....	398
beni cāndan uşandırdı cefādan yār uşanmaz mı *** felekler yandı āhumdan murādum şem‘i yanmaz mı	399
bilmem ne içün nefret ider dehr edebden *** ‘ālem ne içün sevmez āyā ehl-i kemālī	228
cihāna cūy-bār-ı ma‘deletdür āb-ı şemşīri *** kalemüdür gülşen-i ihsānınıñ serv-i hırāmānı	245
cihānı eyledi ihyā me‘āşir-i keremi *** seḥāsı ‘adli kemālī berā‘at-ı himemi.....	356
çerāğ-ı ḥāver-āsā şem‘i baḥtī eylesün yā rabb *** şabāḥ-ı ḥaşre dek bu nüh tıbāk-ı çarḥı nūrānī.....	276
düşmeni ifnāda āteşdür şanasıñ himmeti *** berḳdur tenvīr-i zulmetde senā-yı tal‘ati	195
eger ebnā-yı ādem hep ḡanī olsaydı ‘ālemde *** tesāvī zāhir olub Zeyd ‘Amr’a ḥidmet itmezdi...	241
ḥūrşīd ki nūr-ı çeşm-i ‘ālem şayılır *** tā bende olmadan saña tābende olmadı	148
Muḳayyed-zāde kayd-ı tenden ıtlāk eyledi ruḥı	368
naşıl ḥāmem anıñ medḥinde gūyā olmasun her dem *** mükerremdür mükerrrem kendisi ābā’ vü ecdādı	236
nizām-ı ‘ālemi ikmāl iden lā-büd zarūretdür *** zarūret olmasa pes-pāye baya ḥürmet itmezdi	241
ola tā şem‘i meh fānūs-ı gerdūnda ziyā-küster *** çerāğ-ı mide tā kim münevver ḥāveristānı	276
raḳībi bezmden ḳoğdı sezā idi bu tevbiḥe *** melek geldi şanasıñ ḥāneden ṭard itdi bir dīvi.....	341
şanurlar bir gül-i zer-düzdur bir naṭ‘i ḥārāda *** ruḥāmında görenler ‘aks-i ḥūrşīd-i pür-envārı ..	190
şems-i ḥāver kim olur āfāka her gün lem‘ā-pāş *** ḥāk-būs-ı dergehüñdür muntehā-yı maḳşadı ..	269
şikest itmez ḥabābın itse cevlan rūy-ı deryāda *** doğunsa barḳ-i na‘li nerm iderken seng-i ḥārāyı	190
te’şīr idüb o ḡonce-femüñ bī-vefālīḡı *** güllerde ‘ādet itdi hezār āşnālīḡı.....	398
zihī semend-i mülāyim ki ḥüsn-i refṭārı *** unutturur dil-i ‘uşşāka şīve-i yārı	143
zīnet-i evreng ü efser zīb-i taḥt-ı ḳayseri *** dāvir-i devrān medār-ı ‘izz ü faḥr u berteri	333
zīnet-i evreng ü taḥt-ı ḳayseri *** dāvir-i devrān u faḥr-ı berteri	333
Zülālī Māvera’ü’ n-nehr’e deryādan revān oldı.....	368

Arapça Beyitler Dizini

Hemze

- 314.....أحبه وأحب فيه ملامة *** إن الملامة فيه من أعدائه
- 412.....بنيه أن ترعاهم فرعيتهم *** فكفيت آدم عيلة الآباء
- 229.....خاط لي زيد قبا *** ليت عينيه سوا
- 294.....فريق رححوا حضرا لماي *** الطبيعة من محافظة الولاء
- 412.....قد كان آدم قبل حين وفاته *** أوصاك حين تجود بالحوياء
- 268.....لم يحك نائلك السحاب وإنما *** حمت به فصبيها الرخصاء
- 294.....وفضل معشرا بدوا خرابا *** لراحة بالهم بالانزواء

Elif

- 301.....تفيلت بأن تبقى *** فأهديت لك النبقا

Bā'

- 253.....أجارتنا إنا غريبان ها هنا، *** وكل غريب للغريب نسيب
- 185.....أحسن الشعر أكذبه
- 313, 352.....إذا غضبت عليك بنو تميم *** حسبت الناس كلهم غضابا
- 292.....إذا لم تبلغني إليكم ركائي *** فلا وردت ماء ولا رعت عشا
- 145.....إذا لم يسلمك الزمان فحارب *** وباعد إذا لم تنتفع بالأقارب
- 220.....إذا ما تميمي أتك مفاخرا *** فقل عد عن ذا . كيف أكلك للضب
- 147.....إذا ملك لم يكن ذا هبه *** فدعه فدولته ذاهبه
- 146.....أسبلن من فوق النحود ذوائبا *** فتركن حبات القلوب ذوائبا
- 251.....اعلمو أي لكم حافظ *** شاهدا ما دمت أو غائبا
- 415.....إن السنن وحده السيف لو نطقا *** لا خبرا عنك في الهيجاء بالعجب
- 559.....إن يقتلوك فقد ثلثت عروشهم *** يا عتيبة بن الحارث بن شهاب
- 192, 565.....تعود رسم الوهب والنهب في العلى *** وهذان وقت اللطف والعنف دأبه
- 245.....حليم إذا ما الحلم زين لأهله *** مع الحلم في عين العدو مهيب
- 257.....خذها ابنة الفكر المهذب في الدجى *** والليل أسود رقعة الجلباب
- 258.....الدهر كالدهر والأيام واحدة *** والناس كالناس والدنيا لمن غلبا
- 312.....سلبوا وأشرفت الدماء عليهم *** محمرة فكأنهم لم يسلبوا
- 322.....فأحجم لما لم يجد فيك مطمعا *** وأقدم لما لم يجد عنك مهريا
- 202.....وإنك سوف تحلم أو تناهى *** إذا ما شبت أو شاب الغراب

- 144..... كحلاء في برج صفراء في نعج *** كأخا فضة قد مسها ذهب
- 461..... كل يوم يدي صروف الليالي *** خلقا من أبي سعيد غريبا
- 435..... لله درك من ميت بمضيعة *** ناهيك في العلم والآداب والحسب
- 461..... لو رأى الله أن في الشيب خيرا *** جاورته الأبرار في الخلد شيبا
- 144, 251..... ما بال عينك منها الماء ينسكب *** كأنه من كلي مفرية سرب
- 144..... ما بال عيني منها الماء ينسكب *** كأنه من كلي مفرية سرب
- 269..... ما به قتل أعاديته ولكن *** يتقي إخلاف ما ترجوا الذئاب
- 435..... ما فيه لولا ولا ليت فتنقصه *** وإنما أدركته حرفة الأدب
- 133..... مبارك الإسم أغر اللقب *** كريم الجرش شريف النسب
- 258..... من راعه سبب أو هاله عجب *** فلي ثمانون عاما لا أرى عجبا
- 338..... من كان يعلم أن الشهد مطلبه *** فلا يخاف للدغ النحل في الطلب
- 175..... هي خمرة للشاربين كرامة *** لو أنت تحسبها عقيقا ذائبا
- 379..... وأحسن من نور فتقت الصبا *** بياض العطايا في سواد المطالب
- 310..... وإذا تألق في الندى كلامه *** المصقول حلت لسانه من عضبه
- 451..... واضلم أهل الظلم من بات حاسدا *** لمن بات في نعمائه يتقلب
- 155..... وأفعالنا للراغبين كرامة *** وأموالنا للطالبين نحاب
- 361..... وفي النفس حاجات وفيك فطانة *** سكوتي بيان عندها وخطاب
- 184..... ولا فضل فيها للشجاعة والندى *** وصبر الفتى لولا لقاء شعوب
- 135..... وما مثله في الناس إلا مملكا *** أبو أمه حي أبوه يقاربه
- 311..... ومن في كفهم منهم قناة *** كمن في كفهم منهم خضاب
- 379..... يرى أقبح الأشياء أوبة أمل *** كسته يد المأمول كسوة حائب
- 149..... يمدون من أيد عواصم *** تصول بأسيايف القواض قواضب

Tā'

- 217..... إن الغريب الطويل الذيل ممتن *** فكيف حال غريب ما له قوت
- 292..... اهدى المهيمين انوار الصلوة له *** ما طرز البرق اذيال الغمامات
- 375..... وإني وإن كنت ابن آدم صورة *** فلي فيه معنى شاهد بأبوتي

Sā'

- 446..... تلنا لذيد العيش في طهيائنا
- 429..... قف بالطلول الدارسات علائا *** أمست حبال قطينهن رثائا
- 446..... لما حثتنا القدح احتثائا

وأم عمرو طالق ثلاثا.....446.

Cīm

أقبلت فلاح لها *** عارضان كالسبح.....253.
إن بيتا أنت ساكنه *** غير محتاجة إلى السرح.....176.
إن السماحة والمروءة والندى *** في قبة ضربت على ابن الحشرج.....198.
فإن تفق الأنام وأنت منهم *** فإن البيض بعض دم الدجاج.....179.
من راقب الناس لم يظفر بحاجته *** وفاز بالطيبات الفاتك اللهج.....307.

Ḥāʾ

إن البكاء هو الشفاء *** من الجوى بين الجوانح.....150.
تغيرت البلاد، ومن عليها، *** فوجه الأرض مغبر قبيح.....392.
نغر وخذ ونهد واحمرار يد *** كالطلع والورد والرمال والبلج.....209.
جاء شقيق عارضا رحمه *** أن بني عمك فيهم رماح.....122.
كأنه لاجتماع الروح فيه له *** في كل جارحة من جسمه روح.....323.
وبدا الصباح كأن غرته *** وجه الخليفة حين يمتدح.....179.
رأيت زوجك في الوغى *** متقلدا سيفا ورماح.....203.

Ḥāʾ

وبي زائر بالزور قد زار مضجعي *** سرى وجناح الليل أقم أفتخ.....430.

Dāl

إذا أنت أكرمت الكريم ملكته *** وإن أنت أكرمت اللئيم تمردا.....182.
إذا شئت حفت بي على كل سابع *** رجال كأن الموت في فمها شهد.....425.
ألا يا صبا نجد متى هبت من نجد *** فقد زادني مسراك وجدا على وجد.....251.
إن الشباب والفراغ والجد *** مفسدة للعقل أي مفسده.....193.
بشرى فقد أنجز الإقبال ما وعدا *** وكوكب المجد في أفق العلى صعدا.....143.
ترجي أغن كأن إبرة روقه *** قلم أصاب من الدواة مدادها.....221.
حذاء تملأ كل أذن حكمة *** وبلاغة وتدر كل وريد.....423.
خليلي إني لا أرى غير شاعر *** فلم منهم الدعوى ومني القصائد.....162.
ذات حسن لو استزادت من الحسد *** بن إليه لما أصابت مزيدا.....207.
رفقا بمن فما خلقن حديدا *** أو ما ترى أنها أعظما وجلودا.....143.

- سأطلب بعد الدار عنكم لتقربوا *** وتسكب عيناى الدموع لتحمدا 136.
- ستبدي لك الأيام ما كنت جاهلا *** ويأتيك بالأخبار من لم تزود 364.
- شوقي إليك شديد *** كما علمت وأزید 360.
- فلا مجد في الدنيا لمن قل ماله *** ولا مال في الدنيا لمن قل مجده 234.
- فهى كالشمس بهجة والقضيب الـ *** دن قدا والرئم طرفا وجيدا 207.
- قال ثقلت إذ أتيت مرارا *** قلت ثقلت كاهلي بالأیادي 287.
- قال طولت .قلت لا بل تطولت *** قال أبرمت قلت جبل ودادي 287.
- ليت ما فات من شباب ليعود *** كيف والشيب كل يوم یزید 252.
- ليت هندنا أنجزتنا ما تعد *** وشفت أنفسنا مما تجد 407.
- مفيد ومتلاف إذا ما أتيتہ *** تحلل واهتز اهتزاز المهند 316.
- نور فتي يعطي على الحمد ماله *** ومن يعط أثمان المحامد یحمد 223.
- وإخوان اتخذتم درعا *** فكانوا ولكن للأعادي 201.
- واستبدت مرة واحدة *** إنما العجز من لا يستجد 407.
- وتسعدني في غمرة بعد غمرة *** سبوح لها منها عليها شواهد 136.
- وخلتهم سهاماً صائبات *** فكانوها ولكن في فؤادي 201.
- ودع كل صوت بعد فإني *** أنا الطائر المحكي والآخر الصدى 173.
- وظلم ذوي القربى أشد مضاضة *** على المرء من وقع الحسام المهند 253.
- وكيف تنكر شيئا *** به ضميرك يشهد 360.
- ولا تعجبا إن السيوف كثيرة *** ولكن سيف الدولة اليوم واحد 162.
- ولو أن ما بي من جوى وصباة *** على جمل لم يبق في النار خالد 187.
- وليس على الله بمستنكر *** أن يجمع العالم في واحد 313, 352.
- ونارنحها فوق الغصون كأنها *** شمس عقيق من سماء زبرجد 174.
- ووضع الندى في موضع السيف بالعلـ *** مضر كوضع السيف في موضع الندى 182.
- يبس النجيع عليه وهو مجرد *** عن غمده فكأنما هو مغمـ 312.

Zāl

- والله لا خطر السلو في الخاطري *** ما دمت في قيد الحياة ولا إذا 233.

Rāʾ

- أبني لا تظلم بمك *** ة لا الصغير ولا الكبير 251.
- أبوك قد جمل أهل الثرى *** فجمل الله به المقبره 215.

- أخلاق مجدك جلت ما لها خطر *** في البأس والجود بين البدو والحضر.....410
- أرانا الإله *** هلالا أنارا.....158
- أضاعوني وأي فتى أضاعوا *** ليوم كريهة وسداد ثغر.....437
- أقول لنفسي في الخلاء ألومها *** لك الويل ما هذا التجلد والصبر.....281, 326
- إلام يراك المجد في زي شاعر *** وقد نخلت شوقا فروع المناير.....325
- أما ترى البحر يعلو فوقه جيف *** وتستقر بأقصى قعره الدرر.....348
- إن الأمور إذا دنت لزوالها *** فشواهد الإدبار فيها تظهر.....359
- إن التواني أنكح العجز بنته *** وساق إليها حين زوجها مهرا.....347
- تراءى ومرآة السماء صقيلة *** فأثر فيها وجهه صورة البدر.....339
- تمتع من شميم عرار نجد *** فما بعد العشية من عرار.....160
- ثلاثة تشرق الدنيا ببهجتها *** شمس الضحى وأبو إسحاق والقمر.....304
- دع اليراع لقوم يفخرون بها، *** وبالطوال الردينيات، فافتخر.....164
- دلم ز درد گرنا میه چون جگر ز فغان *** دما از گله خالی چو خاطرم ز غبار.....340
- رقت الزجاج وراقت الخمر *** فتشابهما فتشاكل الأمر.....234
- عضد الدولة وابن ركنها *** ملك الأملاك غلاب القدر.....191
- عليك باخوان الصفاء فإنهم *** عماد إذا استنجدتهم وظهور.....347
- عين المها بين الرصافة والجسر *** جلبن الهوى من حيث أدري ولا أدري.....250
- غانيات سالبات للنهي *** ناعمات في تضاعيف الوتر.....191
- فراشا وطیئا ثم قال لها اتكي *** رويد لا شك أن تلدا فقرا.....347
- فلا خير في رد الأذى بمذلة *** كما رده يوما بسوآته عمرو.....247
- فلا بمنعك من أرب لحاهم *** سواء ذو العمام والخمار.....311
- فلو أن مشتاقا تكلف فوق ما *** في وسعه لسعى إليك المنير.....329
- فهن أقلامك اللاتي إذا كتبت بهم *** مجدا أتت بمداد من دم هدر.....164
- قال لي إن رقيبى *** سييء الخلق فداره.....265
- قل للذي بصروف الدهر عيرنا *** هل حارب الدهر إلا من له خطر.....347
- قلت دعني وجهك *** الجنة حفت المكاره.....265
- كالقسي المعطفات بل الأسهم *** المبرية بل الأوتار.....164, 359
- لو اختصرتم عن الإحسان زرتكم *** فالعذب يهجر للإفراط في الخصر.....167
- لو لم يكن أقدوانا ثغر مبسمها *** ما كان يزداد طيبا ساعة السحر.....173
- ليس شرب الراح إلا في المطر *** وغناء من جوار في السحر.....191
- مبرزات الكأس من مطلعها *** ساقيات الراح من فاق البشر.....191
- متوج بالمعالي فوق مفرقه *** وفي الوغى ضيغم في صورة القمر.....410

- 252..... مقفرات، دارسات *** مثل آيات الزبور
- 307..... من راقب الناس مات هما *** وفاز باللذة الجسور
- 288..... مواظب الخمس لأوقاتها *** منقطع في خدمة الباري
- 177..... هم الأسد لكن يأمن الغدر جارهم *** ولا يأمن للأسد من يستجيرها
- 345..... وإذا رجوت المستحيل فإنما *** تبني الرجاء على شفير هار
- 254..... الخل كالماء بيدي لي ضمائره *** مع الصفاء ويخفيها مع الكدر
- 347..... وإن قليلا ألف خل وصاحب *** وإن عدوا واحدا لكثير
- 315..... وترى الطير على آثارنا *** رأي عين ثقة أن ستمار
- 288..... وذو خضوع راعع ساجد *** ودمعه من جفنه جاري
- 443..... وقام في العيد لنا خاطبا *** يحرض الناس على الكفر
- 134, 323..... وقبر حرب بمكان قفر *** وليس قرب قبر حرب قبر
- 276..... ولا تزال بك الأيام ممتعة *** بالآل والمال والعلياء والعمر
- 280..... وما لي انتصار إن غدا الدهر جائرا *** علي، بلى إن كان من عندك النصر
- 333..... يا خاطب الدنيا الدنية إنما *** شرك الردى، وقرارة الأكدار
- 170..... يا قلب ذب قد همت الأظعان بالسفر *** وقل سلام على سيارة السحر
- 252..... يا هند يا أخت بني عامر *** لست على هجرك بالصابر
- 575..... يد بخمس مئين عسجد وديت *** ما بالها قطعت في ربع دينار
- 167..... يود أن ظلام الليل دام له *** وزيد فيه سواد القلب والبصر
- 293..... اليوم خير للمعاش من الدجى *** والليل خير منه للاسمار

Sin

- 421..... أنطقه الله بالمشان وقد *** أجمه في بغداد بالخرس
- 209, 247..... جاء الشتاء وعندي من حوائجه *** سبع إذا القطر عن حاجاتنا حبسا
- 324..... دان بعيد محب مبغض بهج *** أغر حلو ممر لين شرس
- 306..... دع المكارم لا ترحل لبغيها *** واقعد فإنك أنت الطاعم الكاسي
- 306..... ذرا المآثر لا تذهب لمطلبها *** واجلس فإنك أنت الآكل اللابس
- 421..... شيخ لنا من ربيعة الفرس *** ينتف عشنونه من الهوس
- 209, 247..... كن وكيس وكانون وكأس طلا *** بعد الكباب وكس ناعم وكسا
- 353..... وإذا جلست إلى المدام وشرها *** فاجعل حديثك كله في الكاس
- 353..... وإذا نزعت عن الغواية فليكن *** لله ذاك النزاع لا للناس

Ṣād

- 197.....زوجك زوج صالح *** لكنه تحت العصا
318.....قالوا اقترح شيئا نجد لك طيحه *** قلت اطيخوا لي جبة وقميصا
267.....كموجبة كلية إن عكستها *** فحاصلها جزئية عند ذي الفحص
336.....لقد ضاء شعري على بابكم *** كما ضاء حلي على خالصه
336.....لقد ضاع شعري على بابكم *** كما ضاع حلي على خالصه
267.....منحتكم صدق المودة كاملا *** وكان جزائي عندكم ظاهر القص

Tā'

- 367.....سئلت عن سيل آتي *** والبيت منه قد سقط
367.....متى آتي قلت لهم *** تاريخه كان غلط
169.....وحرّف كنون تحت راء ولم يكن *** بدال يؤم الرسم غيره النقط

ʿAyn

- 136.....حمامة جرعى حومة الجندل اسجعي *** فأنت بمراى من سعاد ومسمع
252.....زموا المطايا بالواد ما ودعوا
160.....سريع إلى ابن العم يلطم وجهه *** وليس إلى داعي الندى بسريع
311.....فلم يك أكثر الفتيان مالا *** ولكن كان أوسعهم ذراعا
234.....فلولا دموعي كتمت الهوى *** ولولا الهوى لم تكن لي دموع
234.....لساني كنوم لأسرارهم *** ودمعي نموم لسري مذيع
264.....لقد أنزلت حاجاتي *** بواد غير ذي زرع
309.....هو الصنع إن يعجل فخير، وإن يرث *** فللريث في بعض المواضع أنفع
311.....وليس بأوسعهم في الغنى *** ولكن معروفه أوسع

Fā'

- 208.....ألست أنت الذي من ورد نعمته *** وورد راحته أجنبي وأغترف
152.....حسامك فيه للأحباب فتح *** ورمحك منه للأعداء حتف
301.....قلبي يحدثني بأنك متلفي *** روعي فذاك عرفت أم لم تعرف
209.....كيف أسلو وأنت حقف وغصن *** وغزال لحظا وقدا وردفا

Kāf

- 250.....إذا شاء أن يلهو بلحية أحق *** أراه غباري ثم قال له الحق
166.....جاد بالأموال حتى *** حسبوه الناس حمقا

- 210.....حلو الشمائل وهو مر باسل *** يحمي الذمار صبيحة الإرهاق
- 270.....لو لم تكن نية الجوزاء خدمته *** لما رأيت عليها عقد منتطق
- 189.....وأخفت أهل الشرك حتى إنه *** لتخافك النطف التي لم تخلق
- 185.....فإن أشعر بيت أنت قائله *** بيت يقال إذا أنشدته صدقا
- 270.....يا واشيا حسنت فينا إساءته *** نجى حذارك إنساني من الغرق

Kāf

- 215.....أصبر يزيد فقد فارقت ذا ثقة *** واشكر حباء الذي بالملك أصفاك
- 301.....أمر وادي الأراك تفاؤلا *** لعلي في وادي الأراك اراكا
- 261.....تخطمنا الأيام حتى كأننا *** زجاج ولكن لا يعاد لنا سبك
- 261.....ضحكنا وكان الضحك منا سفاهة *** وحق لسكان البسيطة أن ييكوا
- 215.....لا رزء أصبح في الإسلام تعلمه *** كما رزئت ولا عقي كعقبكا

Lām

- 467.....أنته الخلافة منقادة *** إليه تجر أذيالها
- 253.....أحتال للمال إن أودى فأكسبه *** ولست للعرض إن أودى بمحتال
- 201.....أخو ثقة لا تملك الخمر ماله *** ولكنه قد يهلك المال نائله
- 253.....أصون عرضي بمالي لا أدنسه *** لا بارك الله بعد العرض في المال
- 307.....أعدى الزمان سخاؤه فسحا به *** ولقد يكون به الزمان بخيلا
- 315.....أقامت مع الرايات حتى كأنها *** من الجيش إلا أنها لم تقا تل
- 259.....العشق من اقرب الوسائل *** والدمع وسيلة المسائل
- 176.....أنا قد علقت بصدغيها المتسلسل *** وضللت في ليل التمام الأليل
- 241.....إنما الوصل كمثل الماء لا *** يستطاب الماء إلا بالعلل
- 199.....أما رأيت المجد ألقى رحله *** في آل طلحة ثم لم يتحول
- 241.....أو يكون الحب هجرا كله *** لم تكن غايته إلا الأمل
- 253.....البطن منها خميص *** والوجه مثل الهلال
- 462.....بقيت بقاء الدهر يا كهف أهله *** وهذا الدعاء للبرية شامل
- 254.....تراه إذا ما جفته متهللا *** كأنك معطيه الذي أنت سائله
- 188.....تكاد سيوفه من غير سل *** تجدد إلى رقايم انسلالا
- 188.....تكاد قسيه من غير رام، *** تمكن في قلوبهم النبلا
- 263.....جل عن سائر الخلائق فضلا *** فاخترعنا في مدحه التنزيلا
- 133.....الحمد لله العلي الأجلل *** أنت ملك الناس ربا فاقبل

- 293.....خذل الاله بقهره الأعداء ما *** ذبل الغصون من السموم الشاعل
- 205.....زكي سجاياه تضيف ضيوفه *** ويرجى مرجيه ويسأل سائله
- 177.....فإن تفق الأنام وأنت منهم *** فإن المسك بعض دم الغزال
- 467.....فلم تك تصلح إلا له *** ولم يك يصلح إلا لها
- 380.....فنحن في جذل والروم في وجل *** والبر في شغل والبحر في حجل
- 250.....فيا دارها بالحزن مزارها *** قريب ولكن دون ذلك أهوال
- 142.....قفا نبك من ذكرى حبيب ومنزل *** بسقط اللوى بين الدخول فحومل
- 263.....قمت ليل الصدود إلا قليلا *** ثم رتلت ذكركم ترتيلا
- 190.....كأن العيس كانت فوق جفني *** مناخات فلما ثرن سالا
- 148.....كلكم قد أخذ الجام ولا جام لنا *** ما الذي ضر مدير الجام لو جاملنا
- 211.....لئن ساءني أن نلتني بإساءة *** لقد سرنى أنى خطرت ببالك
- 153.....لاح أنوار الهدى *** من كفه في كل حال
- 266.....لعل عتبك محمود عواقبه *** فرما صحت الأجسام بالعلل
- 176.....له جمال إذاما الشمس قد نظرت *** إليه قالت ألا يا ليت ذلك لي
- 274.....له لحظات في خفايا سريرة *** إذا كرها فيها عقاب ونائل
- 216.....لو أن تغلب جمعت أنساها، *** يوم التفاحر، لم ترن مثقالا
- 308.....لو حار مرتاد المنية لم تجد *** إلا الفراق على النفوس دليلا
- 241.....لو يكون الحب وصلا كله *** لم تكن غايته إلا الملل
- 308.....لولا مفارقة الأحباب ما وجدت *** لها المنايا أتى أرواحنا سبلا
- 291.....مضى زمان لقينا فيه جبرتنا *** عفى المهيمن عن أيامنا الأول
- 376.....مكر مفر مقبل مدبر معا *** كجلمود صخر حطه السيل من عل
- 424.....نحن بنو الموت إذا الموت نزل *** الموت أحلى عندنا من العسل
- 307.....هيهات لا يأتي الزمان بمثله *** إن الزمان بمثله لبخيل
- 468.....وإذا أتتكم مذمتي من ناقص *** فهي الشهادة لي بأني كامل
- 161.....وإذا البلابل أفصحت بلغاتها *** فانف البلابل باحتساء البلابل
- 440.....وإذا خطبت على الرجال فلا تكن *** هدر الكلام تقوله مختلا
- 248.....وأراك تفعل ما تقول وبعضهم *** مذاق اللسان يقول ما لا يفعل
- 440.....واعلم بأن من السكوت سلامة *** من التكلم ما يكون خبالا
- 161.....وإن لم يكن إلا معرج ساعة *** قليلا فأنا نافع لي قليلها
- 315.....وقد ظلت عقبان أعلامه ضحى *** بعقبان طير في الدماء نواهل
- 467.....ولو رامها أحد غيره *** زلزلت الأرض زلزالها
- 299.....ولو كان النساء كمثل هذي *** لفضلت النساء على الرجال

ولو لم تطعه نيات القلوب *** لما قبل الله أعمالها.....467
وما التأنيث لاسم الشمس عيب *** ولا التذكير فخر للهِلال299
وما ظهري، لباغي الضي ***م، بالظهر، الذلول.....251
ونكرم جارنا ما دام فينا *** ونتبعه الكرامة حيث مالا186
يا بيت عاتكة الذي أنعزل *** حذر العدى، وبه الفؤاد موكل.....248
يبيت مسهدا والليل يدعو *** بضوء الصبح خالقه ابتهاالا328

Mim

أتينا أبا طسم يحكم بيننا *** فأنفذ حكما في هزيلة ظالما.....393
أجد الملامة في هواك لذيدة *** أحب ذكرك فليلمي اللوم314
أخو العلم حي خالد بعد موته *** وأوصاله تحت التراب رميم174
أراؤكم ووجوهكم وسيوفكم *** في الحادثات إذ دجون نجوم.....208
أفنى جيوش العدا غزوا فلسست ترى *** سوى قتيل ومأسور ومنهزم320
تألف اللفظ والمعنى بمدحته *** والجسم عندي بغير الروح لم يقيم.....357
حيي له يتمشى في المفاصل قل *** بالاحتباس تمشي البرء في السقم.....361
حصر الإمام ولا يبين خطبة *** للناس في حل ولا احرام442
الحيل والليل والبيداء تعرفني *** والسيف والرمح والقرطاس والقلم354
ذل النضار كما عز النظر لهم *** بالفضل والبذل في علم وفي كرم344
سناء كالبرق يجلو كل مظلمة *** والعزم كالنار يفني كل مجترم195
عفت القدود ولم أستثن بعدهم *** إلا معاطف أغصان بذى سلم225
فأعلم علم اليوم والأمس قبله *** ولكنني عن علم ما في غد عمي184
فعلمنا أن ليس إلا بشق الذ *** فس صار الكريم يدعى كريما454
فكل ما سر قلبي واستراح به *** إلا الدموع عصاني بعد بعدهم.....225
فلم أر بدرا ضاحكا قبل وجهها *** ولم تر قبلي ميتا يتكلم.....259
فوه ماء الحياة شاربها *** خضر لم يصل إلى الظلمات377
في ظل أبلج منصور اللواء له *** عدل يؤلف بين الذئب والغنم.....358
فيها معالم للهدى ومصباح *** تجلو الدجى والأخريات رجوم208
قالوا هو البدر والتفريق يظهر لي *** في ذاك نقص وهذا كامل الشيم.....246
قد بلونا أبا سعيد حديثا *** وبلونا أبا سعيد قديما454
قم فاسقنيها يا غلام وغني *** ذهب الذين يعاش في أكنافهم258
كأن مرآه بدر غير مستر *** كأن رياه مسك غير مكتتم340

- لأنت أفتح ذهنًا في مواربة *** وبالتعقل منسوب إلى النعم 335
- لأنت عندي أخص الناس منزلة *** إذ كنت أقدرهم عندي على السلم 336
- لعمري لقد حكمت لا متورعا *** ولا كنت فيمن يرم الحكم عالما 393
- لله لذة عيش بالحبيب مضت *** فلم تدم لي وغير الله لم يدم 223
- له الملائك والإنسان أجمعهم *** والجن والوحش في الترتيب كالخدم 342
- لها البدر كأس وهي شمس يديرها *** هلال وكم يبدو إذا مزجت نجم 173
- مؤيد العزم والأبطال في قلق *** مؤمل الصفح والهيحاء في ضرر 244
- ما تشتهي النفس يهدي في إشارته *** يعطي فنونا بلا من ولا سأم 334
- ما شب من خصلتي حرصي ومن أمني *** سوى مدحك في شبي وفي هرمي 266
- ماذا لك إلا من حياء لم يكن *** ما كان من عي ولا افحام 443
- ما زال يهدي بالمكارم والعلی *** حتى ظننا أنه محموم 327
- متى كان الخيام بذی طلوع *** سقيت الغيث أيتها الخيام 166
- مودته تدوم لكل هول *** وهل كل مودته تدوم 158
- هم أرضعوني ثدي الواصل حالفة *** فكيف يحصل منها حال منفطمي 221
- هو النبي الذي آياته ظهرت *** من قبل مظهره للناس في القدم 258
- المال والماء في كفيه قد جريا *** هذا لراج وذا للحيش حين ظمي 193
- وآله أئمة الله من شهدت *** لقدرهم سورة الأحزاب بالعظم 271
- وحلم ذي العجز ذل أنت عارفه *** والحلم عن قدرة ضرب من الكرم 245
- وذو الجهل ميت وهو ماش على الثرى *** يظن من الأحياء وهو عديم 174
- وكم بمعرض مدح قد هجوتهم *** وقلت سددتم بحمل الضيم والتهم 165
- ولقد أراي للرماح دريئة *** من عن يميني مرة وأمامي 323
- ولو كانت الملاقاة ليلا *** فالليالي خير من الأيام 300
- ومذ كلمت قلبي سيوف لحاظها *** شكوت إليها قصتي وهي تبسم 259
- ومن الخير بطف سبيك عني *** أسرع السحب في المسير الجهم 309
- ووردناه ساحلا وقلبا *** ورعيناه بارضا وحميما 454
- يا خاتم الرسل يا من علمه *** والعدل والفضل والإيفاء والذمم 356
- يا غائبين لقد أضنى الهوى جسدي *** والغصن يذوي لفقد الوابل الردم 337
- يا ليت شعري أسحرا كان حبكم *** أزال عقلي أم ضرب من اللمم 227

Nūn

- أحبك يا ظلوم وأنت مني *** مكان الروح من جسد الجبان 215
- إن الثمانين وبلغتها *** قد أحوجت سمعي إلى الترجمان 341

- 228.....بارك الله للحسن *** ولبوران في الختن
- 181.....بعض البرية فوق بعض خاليا *** فإذا حضرت فكل فوق دون
- 177.....بين السيوف وعينه مشاركة *** من أجلها قيل للأعماد أجفان
- 288.....حروفه معدودة خمسة *** إذا مضى حرف تبقى ثمان
- 161.....دعائي من ملاكمها سفاها *** فداعي الشوق قبلكما دعائي
- 366.....رام امر الفتح قوم اولون *** حازه بالنصر قوم آخرون
- 366.....سليم تولى الملك بعد سليمان
- 214.....على رأس عبد تاج عز يزينه *** وفي رجل حر قيد ذل يشينه
- 334.....على هيكلك قبل سؤاله *** أفانين جري غير كز ولا وان
- 282.....فإن لم يكن عندي كعيني ومسمعي *** فلا نظرت عيني ولا سمعت أذني
- 285.....قد شرف الله أرضا أنت ساكنها *** وشرف الناس إذ سواك إنسانا
- 264.....كان الذي خفت أن يكونا *** إنا إلى الله راجعون
- 310.....كأن ألسنهم في النطق قد جعلت *** على رماحهم في النطق خرصانا
- 440.....كفى بالمرء عيباً أن تراه *** له وجه وليس له لسان
- 291.....لم لا ألوذ بوح مكة أني *** بالبينات وجدت مكة مأمنا
- 174.....وكان النار الحياة، فمن رماذ، *** أوآخرها وأولها دخان
- 233.....ولقد كففت عنان نفسي جاهدا *** حتى إذا أعيتت أطلقت العنا
- 215.....ولو أني أقول مكان روحي *** خشيت عليك بادرة الطعان
- 440.....وما حسن الرجال لهم بزین *** إذا لم يعد الحسن البيان
- 258.....ومستخبري عن سر ليلي تركته *** بعمياء من ليلي بغير يقين
- 228.....يا إمام الهدى ظفر *** ت ولكن بنت من
- 258.....يقولون خبرنا فأنت أمينها *** وما أنا إذ خيرتكم بأمين

Yā'

- 242.....بصير بتدبير الأمور فمن يرى *** سوى ما يراه فهو في هذه أعمى
- 212.....لا تعجبي يا سلم من رجل *** ضحك المشيب برأسه فبكي
- 333.....يا خاطب الدنيا *** إنما شرك الردى

Farsça Beyitler Dizini

Elif

- 362..... احوال خویش عرضه نمودن چه حاجتست *** چون روشنت پیش تو ما فی الضمیر ما
- 335..... آسایشِ دو گیتی تفسیرِ این دو حرف است *** با دوستان مروت با دشمنان مدار.....
- 254..... اگر مرا ز هنر نیست راحتی چه کنم *** ز رنگ خویش نباشد نصیب حنا را.....
- 189..... بعد از هزار سال به بام زحل رسید *** گر پاسبان قصر تو سنگی کند رها.....
- 449..... بمی سجاده رنگین کن گرت پیر مغان گوید *** که سالک بی خبر نبود ز راه و رسم منزل ها.....
- 254..... پس از درد جدایی محنت ایام ننماید *** ز آتش هیچ پروا نیست دور از آب ماهی را.....
- 351..... چنان کز سنگ و آهن آتش سوزان شود پیدا *** زنی گر هر دو عالم را بجم جانان شود پیدا.....
- 376..... در نعره خنق آرد و در جلوه تشنّج *** گر بآس تو یاری ندهد کوس و علم را.....
- 281..... دوران که بود تا کند آرایش مسند *** مداح شهنشاه عرب را و عجم را.....
- 338..... ریشه نخل کهنسال از جوان افزونترست *** بیشتر دلبستگی باشد به دنیا پیر را.....
- 182..... ز دولت نیست جز تشویش خاطر حاصل دیگر *** بزرگی مایه طوفان بود پیوسته در یارا.....
- 376..... سیابه بقراط قضا یک حرکت یافت *** شریان حسود تو و شریان بقم را.....
- 219..... سپهر رفعت و کوه وقار و بحر سخا *** علاء دین که سپهرست در سنا و علا.....
- 254..... گردش اقبال دارد لغزش ادبارها *** یک دو خطوه باز رفتن بر دهد وثاب را.....
- 166..... گوش سنگین کوه نشنیده *** صیت عدل تو از زبان صدا.....
- 166..... لیک دست و دل تو کرده بجود *** ظلم بر کان و جور بر دریا.....
- 377..... منمای چو آینه رخ خود همه کس را *** بشنو سخن من که اثر هاست نفس را.....
- 281..... نه نه غلط این نغمه بموقع نسرودم *** این نغمه نشید است دیگر صوت و نغمه را.....
- 281..... نویت بمن افتاد بگویند که دوران *** آرایش از نو بکند مسند جم را.....

Bā'

- 325..... ای که در دعوا چو دریا گاه معنی چون شراب *** چند ازین گفتار آبادان و کردار خراب.....
- 277..... با چرخ کمال تو مشارک *** با مهر جمال تو مصاحب.....
- 277..... تا هست علوم را مبادی *** تا هست امور را عواقب.....
- 357..... چو فردا برآید بلند آفتاب *** من و گرز و میدان افراسیاب.....
- 268..... چون طلب کردم وصالش روز و شب *** یافتم آخر بحکم من طلب.....
- 277..... حکم تو همیشه باد باقی *** عزم تو همیشه باد ثاقب.....
- 351..... معیار دوستان دغل روز حاجت است *** قرضی به رسم تجربه از دوستان طلب.....
- 333..... نصرت الدین ای جهان بخش که هست *** تیغ عالم گیر تو مالک رقاب.....
- 333..... نصرت الدین ای جهاندار و جهان بخش که هست *** تیغ عالم گیر تو روز ظفر مالک رقاب.....

Tā'

- 471..... آتشین لعلی که تاج خسروان را زیوراست *** اخگری بحر خیال خام پختن در سراسر
- 143..... اگر محول حال جهانیان نه قضااست *** چرا مجاری افعال برخلاف رضاست
- 241..... اگر محول حال جهانیان نه قضااست *** چرا مجاری احوال برخلاف رضاست
- 209..... برید و درید و شکست و بیست *** یلانرا سر و سینه و پا و دست
- 358..... پیش صاحب نظران ملک سلیمان بادست *** بلکه آنست سلیمان که ز غم آزاد است
- 185..... چون اکذب اوست افضل اوست
- 201..... دارم امید آن که نماند وجود او *** در محنت جهان که جهان را وجود نیست
- 147..... راهیست بمیخانه ز ابروی کجست راست *** راهی به ازین نیست که ابروی کجتر است
- 235..... رحیق ناب چو نوشی غمت شود زایل *** رحیق ناب بلی داروی همه درد است
- 351..... زهجر تلختر آبی نداشت جام سپهر *** وگر نه دست قضا در گلوی ما می ریخت
- 358..... شبنم مگو که بر ورق گل فتاده است *** کان قطر ها ز دیده بلبل فتاده است
- 261..... شنید این سخن مرد دهقان و گفت *** غلط کرده ساقی فرح در شرباست
- 261..... شنیدم که ساقی به می خواره گفت *** اگر راست پرسی فرح در شرباست
- 351..... گل همان به که به یک حرف نیندازد گوش *** ورنه درد سر مرغان چمن بسیار است
- 174..... لمعه در سینه کانون شده بر خود پیچان *** افعی کاهرا پیکر مرجان عصب است
- 351..... مرا به مرگ عدو جای شادمانی نیست *** که زندگانی ما نیز جاودانی نیست
- 191..... وگر بقا نبود در جهان ترا چه زیان *** بقا بذات تو باقی نه ذات تو به بقاست
- 342..... کوتاهی عمر بین که در یک دو سه روز *** سر برزد و غنچه گشت و نشکفت و برغت
- 246..... کی روا باشد به عمان جود وی تمثیل کرد *** زانکه قعر دارد و این را ولی پایان نیست
- 352..... یک مرغ فارغ البال در این چمن ندیدم *** در قید دام اگر نیست در قید آشیانست

Dāl

- 168..... ای بخت من بدست من انداز دامتش *** این سر بین که در قدم او چه می کند
- 450..... بشنو از نی چون حکایت می کند *** کز جدایها شکایت می کند
- 254..... دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند *** گل آدم بسرشتند به پیمانه زدند
- 339..... ز تحریک زبان دلم بمر سو میروود شعرم *** چه مرغ است این که از یک بال در پرواز می آید
- 386..... ز شعر من دگران کامیاب و من محروم *** زبان چو گوش کجا لذت سخن یابد
- 241..... ز قدرت ملک العرش یک نشان این است *** که کارها به خلاف مراد می آید
- 360..... گر دل و دست بحر و کان باشد *** دل و دست خدایگان باشد
- 195..... گویی من و تو دو شمع بودیم بهم *** یک شمع بمرد و دیگر می سوزد

- 244.....من مانده ام رنجور از او درمانده و مهجور از او *** گویا که نیش دور از او در استخوانم می رود.
- 170.....نسبت سرو بدان قامت بالا مکنید *** از خدا شرم بدارید و بالا نگیرید.
- 246.....نه خود با من جفا آن بیوفا کرد *** که با هر کس وفا کردم جفا کرد
- 450.....کز نیستان تا مرا بریده اند *** از نفیرم مرد و زن نالیده اند.

Rā'

- 463.....الا تا زاید و خیزد الا تا روید و ریزد *** نم از آب و تف از نار و گل از خاک و خس از صرصر
- 187.....آنچه بر من بگذرد گر بگذردی بر جمل *** یافتندی کافران در جنت المأوی مقر.
- 192.....ای بده قدوه وضیع شریف *** وی شده قبله صغار و کبار
- 322.....ای بده قدوه وضیع و شریف *** وی شده قبله صغار و کبار.
- 380.....ای فلک را هوای قدر تو یار *** وای ملک را اثنای صدر تو کار
- 285.....ای کاینات را به وجود تو افتخار *** وی پیش ز آفرینش و کم ز آفریدگار
- 283.....بجزر و مد محیط عطای او که کشد *** بنیم موجه دو عالم گناه را بکنار
- 283.....بحق این همه سوگندهای صدق آمیز *** که نزد علم تو حاجت نداشتم بشمار
- 283.....بدان خدای که در شهر بند امکان نیست *** متاع معرفتش نیم ذره در بازار
- 186.....بر چو سیمش از آسیب پیرهن مجروح *** لب چو لعلش از آمدشد نفس افکار
- 193.....بر لبش زلف عاشقست چون من *** لاجرم همچو منش نیست قرار
- 283.....بلطف او که ریفیض نمونه ایست بهشت *** بجود اوزدیگش نمک چشی است بخار
- 283.....بکلک او که نوشت و بسا که بنویسد *** بر وی صفحه عالم سطور لیل و نهار
- 359.....جواهری که بیفکند ساعد قلمش *** برند دست بدست از برای گردن حور.
- 357.....چنان می شد بزیر درع ها تیر *** که زیر پره گل باد شبگیر
- 345.....حزمش آورده باد را بسکون *** عزمش افکنده خاک را بمدار
- 463.....حسود و دشمن و بدگوی و بدخواه ترا باشد *** بسر خاک و بچشم آب و بلب باد و بدل آذر
- 353.....خیز و غنیمت شمار جنبش باد ربیع *** ناله موزون مرغ بوی خوش لاله زار.
- 279.....دل او کوه علم را امطار *** کلک او ملک عدل را معمار
- 282.....دلکا هیچ خبر داری کان ترک پسر *** دوشم از ناز دگر بار چه آورد به سر
- 143.....سپیده دم چو زدم آستین بشمع شعور *** شنیدم آیت توبوا إلى الله از لب حور
- 418.....غلطان غلطان همی رود تا لب گور.
- 280.....غمزه شوخ آن صنم بکشاد *** اشک خونم ز چشم خون اثار
- 209.....فرو بگرفته گیتی را به باغ و راغ و کوه و در *** نم ابرو دم باد و تف برق و غو تندر
- 270.....گر نبودی عزم جوزا حذمتش *** کس ندیدی در میان او کمر.
- 282.....مباش غره دلا در جهان به فضل و هنر *** که شاخ فضل و هنر فقر و فاقه آرد بر

- 194..... من و زلفین تو نگونساریم *** لیک او بر گل است و من بر خار
- 296..... همه گشتند سرگردان چو پرکار *** بدید آرنده خود را طلبکار
- 353..... وقت بهار است خیز تا به تماشا رویم *** تکیه بر ایام نیست تا دگر آید بهار

Sīn

- 189..... منقار بند کرده ز سستی هزار جا *** تا اولین دریچه آن طایر قیاس

Ṣīn

- 266..... ای دل تو غم اشک روان خور نه غم جان *** از آمد نی فکر کن از رفته می ندیش
- 259..... کس را خط دوام فراغت نداده اند *** بار جهان اگر نکشی در جهان مباح
- 165..... می کند خامه اش که بخشش *** آنچه تیغش کند که کوشش
- 259..... یا در درون قبه این آسمان مباح *** یا از حوادثی که رسد دلگران مباح

Fā'

- 321..... دیدم و چیدم تمام رنگی ای و بویی نداشت *** میوه این چار باغ و گوهر این نه صدف
- 364..... دیدم و چیدم تمام رنگی و بویی نداشت *** میوه این چار باغ و گوهر این نه صدف

Gāf

- 189..... مرغابیان جوهر دریای تیغ تو *** هریک بروز معرکه صیاد صد هُنگ

Lām

- 278..... آرزوی روان و داروی دل *** با گونه تو گونه گل شد باطل
- 329..... قبض ارواح کند تف سموم سخطت *** بی جواز اجل و واسطه عزرائیل
- 329..... نشر اموات کند صوت صریر قلمت *** فارغ از مشغله صور و دم اسرافیل
- 278, 279..... نقش صنم چین به بر توست خجل *** بتگر نکند پیکر نقشت بهچگل
- 362..... که کرد از تو سؤالی بعمر خود که نکرد *** کف تو کیسه آزش زمال مالا مال

Mīm

- 293..... احباب ترا باد به کف ساغر عشرت *** اعدای ترا باد به بر کسوت ماتم
- 191..... بر صفحه تصویر جلال است مثالم *** در پرده تقدیر محال است نظیرم
- 293..... تا امر قدر هست چو شمشیر تو قاطع *** تا حکم قضا هست چو تدبیر تو محکم
- 375..... در بر آینه طوطی صفتم داشته اند *** آن چه استاد ازل گفت بگو می گویم
- 244..... دلش منبع علم و حلم و وفا *** کفش منشاء لطف و جود و کرم

- 222.....دوست می دارمش که یار من است *** دشمن آن به که نباشد یارم
- 360.....مشرَب آینه داریم در آمیزش خلق *** روی ازهر که نه بینیم نگاهش نکنیم
- 191.....من کیستم آن سالک کونین مسیرم *** کز بیخته جوهر قدس است خیرم
- 341.....نیست یکموی گناهَم میان تو قسم *** خبر از هیچ ندارم به دهان تو قسم

Nūn

- 272.....جهان بهشت شد از نوبهار باده بیار *** که در بهشت حلال است باده نوشیدن
- 248.....گر بجای آب در چه یوسفم آید به چنک *** نشنود از علو همت هیچ کس بشرای من
- 379.....مرا کز آتش عشقست شمع جان روشن *** چه غم ز باد فنا گو بیا و جان می کن
- 227.....یا رب آن رویست یا برگ سمن *** یا رب آن بالاست یا سرو چمن

Vāv

- 155.....ای معبد زمین و زمان آستان تو *** وی مقصد همین و همان آشیان تو
- 165.....تیر از سر راستی کمان را کج دید *** بنگر که چگونه جست از خانه او

Yā'

- 469.....اوصاف و ستایش و غزل را *** فردوسی و انوری و سعدی
- 326.....ای نقد اصل و فرع ندانم چه گوهری *** کز آسمان بزرگتر و از خاک کمتری
- 275.....بشنو این نکته که خود را ز غم آزاده کنی *** خون خوری گر طلب روزی ننهاده کنی
- 147.....چرا از دوستان دل برگرفتی *** چرا از دشمنان دلبر گرفتی
- 291.....خورشید کمالست نبی ماه ولی *** اسلام محمد است و ایمان علی
- 469.....در شعر سه کس پیمبرانند *** هر چند که لا نبی بعدی
- 378.....در فصاحت در بلاغت کی بود یکسان سخن *** گرچه گوینده بود چون جاحظ و چون اصمعی
- 378.....در کلام ایند بیچون که وحی منزلست *** کی بود تبت یدا مانند یا ارض ابلعی
- 326.....دل بد مکن که تیوگی چار عنصری *** خودبین مشو که آینه هفت کشوری
- 176.....سرو چون دید قامتش گفتا *** کاشکی داشتم قدی چون وی
- 291.....گر بنیتی بر این سخن میطلبی *** بنگر که ز بینات اسماست جلی
- 243.....گل نسبتی ندارد با روی دلفریب *** تو در میان گلها چون گل میان خاری
- 160.....هوای روضه باحوری شود از ناله گرم *** گرم در روضه بنشانند یک دم بی تو با حوری

Mülemma Beyitler Dizini

Elif

- 265.....شد برقع روی چو مهت زلف شب آسا *** سبحان قدیرا جعل اللیل لباسا
 277.....قد أنار العشق للعشاق منهج الهدى *** سالک راه حقیقت عشقه ایلر اقتدا
 278.....گفتم پری ز خانه بدر کرد دیوارا *** الحزنی والنکال جدیر لمن جنا

Tā'

- 277.....وصلک بکا حیات ویرر فرقتک ممات *** سبحان خالقی خلق الموت والحیات
 353.....وصلک بکا حیات ویرر فرقتک ممات *** سبحان خالقی خلق الموت والحیات

Fā'

- 265.....نقد عمر زاهدان در توبه از می شد تلف *** قل لهم إن ينتهوا يغفر لهم ما قد سلف

Lām

- 267.....زد شیخ طعنه بر احوال اهل دل *** المرء لا يزال عدو لما جهل

Nūn

- 381.....ايد اللهم في الآفاق أمن المسلمين *** با دوام دولت پاینده سلطان دین
 381.....نور اللهم في الإسلام مصباح البقا *** با ثبات حشمت شاهنشاه روی زمین

Yā'

- 278.....سرو رفتارہ کلوب عرعر سماع ایلر مدام *** ماهرویا تو چرا ایستی تغافل تا به کی
 278.....وصفت کل ملیح کما یجب و یرضی *** محامد تو چه گویم که ماورای صفاتی

Darbimeseller Dizini

Desise terk-i desisedir	159
449..... إذا أردت أن تصلي فادخل بيتك واغلق بابك	
145..... استهل المولود	
408..... الإبرام يحصل المرام	
149..... البدعة شرك الشرك	
148..... الجاهل إما مفراط أو مفراط	
266..... الحريص محروم	
308..... الفضل للمتقدم	
202..... القتل أنفى للقتل	
266..... القناعة كنز لا يفنى	
268..... المرء عدو لما جهل	
284..... إلهي كفاني فخرا أن تكون لي ربا، وكفاني عزا أن أكون لك عبدا، أنت لي كما أحب فأجعلني لك كما تحب	
320..... أنعم إلى من شئت تكن أميره، واستغن عمن شئت تكن نظيره، واحتج إلى من شئت تكن أسيره	
148..... جبة البرد حنة البرد	
267..... خف مما هو آت ولا تحزن على ما هو فات	
266..... رب علة تورث الصحة	
130..... رزقي الله لقاءك	
159..... سائل اللئيم يرجع ودمعه سائل	
233..... كلام الملوك ملوك الكلام	
416..... كم ترك الأول للآخر	
267..... لا ينكح الجميل إلا بالمهر الجليل	
290..... ليس لله من شريك	
153..... من جد وجد	
268..... من طلب شيئا وجد وجد	
294..... من يزور يزار	
153..... والنبذ بغير النعم غم	
130..... وفقك الله للتقوى	

Şahıs Adları Dizini

‘Abdu’llāh bin ‘Āmir (ö. 59/679).....	441
‘Abdu’llāh bin Ṭāhir (ö. 230/844)	417
‘Abdü’l-Melik bin Mervān (ö. 86/705).144,	145, 262, 346, 347
‘Abdü’l-Vāsi‘-i Cebelī (ö. 555/1160).....	325
Ādem	224, 347, 392
‘Aḍudü’d-devle (ö. 372/983)	190, 356
Aḥnef	<i>bk.</i> İbnü’l-Aḥnef
Aḥṭal (ö. 92/710-11).....	416, 464, 465, 469
‘Ā’iše (ö. 58/678).....	230
‘Ākif Paşa (ö. 1260-2/1845)	249
‘Alī bin Ebū Ṭālib (ö. 40/661).....	230, 247, 268, 320, 347, 363, 577
İmām.....	247
Murtażā.....	247, 283, 284, 305
‘Alī bin el-Cehm (ö. 249/863)	249
‘Alī eṭ-Ṭaberī (ö. 1070/1660)	
İmām-ı Ṭaberī.....	367
‘Alī Şīr Nevā’ī (ö. 906/1501)	
Mīr ‘Alī Şīr Nevāyī	419, 471
Nevāyī	471
Zü’l-lisāneyn.....	471
Alparslan-ı Selcuḳī (ö. 465/1072)	417
‘Amīdū’l-Mülk Ebū’n-Naşr.....	<i>bk.</i> Kündürī
‘Amr bin ‘Āş (ö. 43-664).....	230, 247
‘Amr bin Külşüm et-Taglibī (ö. 584-600)	
.....	394
‘Antere bin Şeddād el-‘Absī (ö. M 614[?])	
.....	394
A‘rec el-Ma‘nī.....	424, 425
‘Ārif Hikmet, Şeyḫü’l-İslām (ö. 1275/1859)	
.....	365
‘Ārif Süleymān (ö. 1183/1769).....	351
Aristo (ö. M 322).....	176
A‘şā	466, 469
‘Āṭf (ö. 1155/1742-43).....	365

‘Ātike.....	248
Augustus (ö. 14)	
Oğustus	393
‘Avnī Beg, Yenişehirli (ö. 1300/1883) .	348
‘Azīz Maḥmūd Hüdāyī (ö. 1038/1628)	
Hüdāyī.....	350
Bākī (ö. 1008/1600)	163, 192, 344
Bākīlü’l-‘İyy	273
Bāyezīd I (ö. 805/1403)	
Yıldırım Bāyezīd	365
Beşşār bin Bürd (ö. 167/783-84)..	307, 466, 467
Buḥtūrī (ö. 284/897).....	163, 199, 206, 309, 310, 312, 313, 322, 329, 359, 429, 467, 469
Būrān (ö. 271/884)	228, 262, 263
Ca‘fer bin Yahyā-yı Bermekī (ö. 187/803)	
.....	311
Cāḥiz (ö. 255/869)	346
Cāmī, ‘Abdu’r-Raḥmān (ö. 898/1492) ..	267
Monlā Cāmī	265, 469
Cebra’īl	
Cibrīl-i Emīn.....	585
Rūḥ-ı Emīn	386
Celāle’d-dīn-i Rūmī. <i>bk.</i> Mevlānā Celāle’d-dīn-i Rūmī	
Celāl-i Devvānī	<i>bk.</i> Devvānī
Cerīr b. ‘Aṭıyye (ö. 110/728[?])...	166, 221, 311, 313, 352, 465, 469
Cibrīl-i Emīn	<i>bk.</i> Cebra’īl
Cürcānī, Seyyid Şerīf (ö. 816/1413)	
Seyyid Şerīf-i Cürcānī	378
Cürhüm bin Kaḥṭān.....	392
Dāvūd	260
Dāvūd el-Mühellebī (ö. 205/825)	
Dāvūd bin Mühelleb	413
Devvānī (ö. 908/1502)	

Celāl-i Devvānī	290	Ekber Şāh (ö. 1014/1605).....	358
Di'bil (ö. 246/860).....	445	Emîr Hüsrev-i Dihlevî (ö. 725/1325)....	470
Domitian (ö. M 96)		Enderunlu Vâşif (ö. 1240/1824)	
Domitanus	393	Vâşif.....	368
Ebû 'Amr bin 'Alâ (ö. 154/771).....	464	Enes bin Mâlik (ö. 93/711-2).....	452
Ebû Bekr (ö. 13/634).....	169, 230, 441, 459	Enûşirvân (ö. m. 579)	
Ebû Bekr ibn Hicce el-Hamevî	<i>bk.</i> İbn Hicce	Nûşîrevân	417
Ebû Firâs el-Hamdânî (ö. 357/968).....	247	Enverî, Evhadü'd-dîn (ö.585/1189[?]) .	143, 174, 189, 190, 191, 219, 277, 297, 329, 388, 419, 470
Ebû Hanîfe (ö. 150/767)		Hakîmü'd-dîn-i Enverî.....	241, 285, 360, 376, 469
İmâm-ı A'zam	558	Erşed-i Kâzirünî.....	351
Ebû İshâk-ı Şabî	<i>bk.</i> Şabî, Ebû İshâk	Es'ad Efendi, Ebû İshâk-zâde (ö. 1166/1753)	
Ebû Müslim-i Horâsânî (ö. 137/755)	231	Şeyhü'l-İslâm Es'ad Efendi	349
Ebû Nüvâs (ö. 198/813[?]) ...	155, 166, 188, 220, 313, 335, 336, 352, 353, 466	Eş'ar bin Sebe'	391, 392
Ebû Sa'îd	461	Eşca'u's-Sülemî (ö. 195/811).....	311
Ebû Temmâm (ö. 231/846) ..	182, 257, 307, 308, 309, 315, 316, 327, 379, 388, 429, 454, 465, 467, 469, 470	Eşref Paşa, Muştafâ (ö. 1312/1894).....	255
Ebû 'Ubeyde	<i>bk.</i> Ma'mer bin Müsennâ	Fâhîr	360
Ebû Yûsuf (ö. 182/798).....	583	Faḥrî'd-dîn er-Râzî (ö. 606/1210):.....	354
Ebû Ziyâd (ö. 200/815)	310	Fâ'izî.....	<i>bk.</i> Kâf-zâde Fâ'izî
Ebü'l-'Abbâs es-Seffâh (ö. 136/754).....	406	Fâtıma (ö. 11/632).....	363
Seffâh	406, 407	Fâtik ibn Ebî Cehl el-Esedî.....	354
Ebü'l-'Alâ' el-Ma'rri (ö. 449/1057).....	164, 167, 169, 250, 254, 258, 260, 276, 328, 467, 468, 575	Fâzıl (ö. 1225/1810).....	208
Ma'rri	386	Faḫl bin Sehl (ö. 202/818)	438
Ebü'l-'Atâhiye (ö. 210/825 [?])	466	Ferezdaḫ (ö. 114/732) ..	135, 221, 222, 386, 465, 469
Ebü'l-Faḫl bin Hüseyn	178	Feyzî-i Hindî (ö. 1004/1595)	326
Ebü'l-Ferec el-İşfahânî (ö. 356/967)	464	Firdevsî (ö. 411/1020) ..	209, 357, 418, 429, 432, 469, 470
Ebü'l-Feth el-Büstî (ö. 753/1352).....	359	Fuzûlî (ö. 963/1556)	186, 242, 254, 271, 272, 275, 276, 277, 285, 305, 335, 339, 348, 352, 379, 381, 472
Ebü'l-Ḥasan el-Mağribî (ö. 400/1010) ..	178	Ġanî.....	339
Ebü's-Şıyş (ö. 196/811)	313	Ġarîbî-i Erbilî (ö. 1210/1795[?])	351
Ebü't-Tayyib-i Mütenebbî ..	<i>bk.</i> Mütenebbî	Hâbil.....	347, 392
Edîb Şabîr (ö. 546/1151-52 [?])	470		
Efvehü'l-Evdî (ö. 50/570).....	314		

Haccāc bin Yūsuf es-Seḳafī (ö. 255/869)	Umirus	392
.....346, 347, 415, 416	Humāreveyh bin Aḥmed bin Tolun (ö.	
Ḥʿāce-i Cihān <i>bk.</i> Maḥmūd-ı Gāvān	282/896).....	415
Ḥʿācū-yı Kirmānī (ö. 753/1352).....	Ḥuṭayʿe (ö. 59/678).....	306, 316
358	Hüdāyī..... <i>bk.</i> ʿAzīz Maḥmūd Hüdāyī	
Ḥafācī, İbn Sinān (ö. 466/1073)	Ḥüseyn (ö. 61/680)	363
İbn Sinān-ı Ḥafācī.....	Ḥüseyn Baykara (ö. 911/1506)	
427	Sultān Ḥüseyn Baykara	419, 471
Ḥāfız-ı ʿAcem (ö. 958/1551)	Hüseyim bin Beşir (ö 183/799).....	436
350	Hüzelī	248
Ḥāfız-ı Şīrāzī (ö. 792/1390 [?]).....	Hüzeyle	393
254, 334,	İbn Ebü'l-İşbaʿ (ö. 654-1256) 142, 165, 182	
419, 449	Zekiyyü'd-dīn ibn Ebī İşbaʿ.....	343
Ḥākānī-i Şīrvānī (ö. 595/1199).....	İbn Ḥāleveyh (ö. 370/980).....	356
470	İbn Ḥallikān (ö. 681/1282).....	354
Ḥakīmü'd-dīn-i Enverī..... <i>bk.</i> Enverī,	İbn Hānī (ö. 362/973)	430
Evḥadü'd-dīn	İbn Herme (ö. 1083/1672)	
Ḥalīd el-Ḳasrī (ö. 126/743)	İbrāhīm bin Herme	274
412	İbn Hicce (ö. 837/1433)	
Ḥalişa	Ebū Bekr ibn Hicce el-Ḥamevī	142
335	Ḥizānetü'l-Edeb mü'ellifi	181, 354
Ḥallāku'l-Maʿānī..... <i>bk.</i> Ḥākānī-i Şīrvānī	Takıyu'd-dīn.....	259
Ḥarīrī (ö. 516/1122).....	İbn Meyyāde (ö. 149/766)	316
263, 265, 272, 279,	İbn Nebīh (ö. 619/1222).....	263
280, 332, 421, 422, 436	İbn Reşīk el-Ḳayrevānī (ö. 456/1064) ..	337
Ḥāriş bin Ḥillize (ö. m. 570[?]).....	İbn Şānīʿ	392
394	İbn Sinān-ı Ḥafācī.... <i>bk.</i> Ḥafācī, İbn Sinān	
Ḥārūnu'r-Reşīd (ö. 193/809) 234, 335, 406,	İbn Yemīn-i Tuğrāyī (ö. 769/1368)	470
407	İbn Zülāk (ö. 387/997).....	443
Ḥasan bin Sehl (ö. 236/851) ..228, 229, 262	İbnü'l-Aḥnef (ö. 192/808)	
Ḥasaneyn	Aḥnef	152
243	İbnü'l-ʿArabī, Ebū ʿAbdu'llāh (ö.231/846)	
Ḥasan-ı Başrī (ö. 110/728)		464
434	İbnü'l-Cevzī, Ebü'l-Ferec (ö. 597/1201)249	
Ḥassān bin Şābit (ö. 60/680[?]).....	İbnü'l-Eḡīr, Ziyāü'd-dīn (ö. 637/1239). 421,	
185, 253,	445	
386	Meşel-i Sā'ir mü'ellifi.....	427
Ḥaṭīb		
<i>bk.</i> Ḳazvīnī, Ḥaṭīb		
Ḥayrī Meḥmed Efendi (ö. 1204/1789)		
Re'īsü'l-küttāb Ḥayrī Efendī		
348		
Hēsíodos		
Hezyod		392
Heyodor		392
Hezyod.....	<i>bk.</i> Hēsíodos	
Ḥillī, Şafīyyü'd-dīn (ö. 749/1348)		
Şafīyyü'd-dīn-i Ḥillī		225
Hişām bin ʿAbdü'l-Melik (ö.127/743) ..		135,
144		
Hómēros.....		392

Żiyā'ü'd-dīn-i Münşī	426
İbnü'l-Fārīz (ö. 632/1235)	172, 176
'Ömer ibnü'l-Fārīz.....	301, 371
İbnü'l-Haşrec (ö. 90/708[?]).....	198
İbnü'l-Mu'tezz (ö. 296/908) .	141, 142, 166, 197, 435
Murtażī Billāh	435
İbnü'r-Rümī (ö. 283/896)	264, 302, 304
İbrāhīm.....	135
İbrāhīm bin Herme	<i>bk.</i> İbn Herme'
İmām.....	<i>bk.</i> 'Alī bin Ebū Ṭālib (ö. 40/661)
İmām Mes'ūdī <i>bk.</i> Mes'ūdī, 'Alī b. Hüseyn	
İmām Muḥammed.....	<i>bk.</i> Şeybānī
İmām-ı Ṭaberī.....	<i>bk.</i> 'Alī eṭ-Ṭaberī
İmru'ül-Kays (ö. M 545[?])..	142, 253, 334, 375, 394, 468, 471
İsā	121, 196, 226, 449
İskender	448
İsmā'īl Südeyf.....	<i>bk.</i> Südeyf bin Meymūn
İstas.....	<i>bk.</i> Statius
'İzzet 'Alī Paşa (ö. 1147/1734).....	335, 365
'İzzet Monla, Keçecizāde (ö. 1245/1829)	
.....	183, 256, 368
Ḳā'ānī (ö. 1270/1854).....	209, 282, 463, 470
Ḳābil	347
Ḳābūs bin Veşmgīr (ö. 403/1012)	
Şemsü'l-ma'ālī Ḳābūs bin Veşmgīr ..	347
Ḳādī el-Fāzıl (ö. 596/1200)	388
Ḳādī Errecānī (ö. 544/1149).....	158, 161
Ḳāfūr el-İhşīdī (ö. 357/968).....	356
Ḳāf-zāde Fā'izī (ö. 1031/1622)	
Fā'izī.....	350
Ḳākā-yı Ḳazvīnī.....	351
Ḳavāmī-i Gencevī.....	192
Ḳazvīnī, Ḥaṭīb (ö. 739/1338)	
Ḥaṭīb.....	270
Kelīm	<i>bk.</i> Mūsā

Kelīm (ö. 1151-52/1738-40)	255
Kelīm-i Ḳāşānī (ö. 1061/1651)	290, 351
Kemāl Paşa.....	236
Kemāl-i Hucendī (ö. 803/1401)	266
Kemāl-i İsmā'īl	<i>bk.</i> Kemālū'd-dīn-i İşfahānī
Kemālū'd-dīn-i İşfahānī (ö. 638/1240 [?])	
Kemāl-i İsmā'īl	388
Ḳudāme bin Ca'fer (ö. 337/948 [?])	142
Kündürī (ö. 456/1064)	
'Amīdū'l-Mülk Ebū'n-Naşr.....	417
Lebīd bin Rebī'a (ö. 40-1/660-1).....	394
Lü'lü'	355
Ma'arri.....	<i>bk.</i> Ebū'l-'Alā el-Ma'arri
Maḥmūd-ı Gāvān (ö. 886/1481)	
H'āce-i Cihān.....	388
Maḥmūd-ı Ġaznevī (ö. 421/1030)	
Sulṭān Maḥmūd Sebük Tegin ...	417, 419
Maḥtūmī.....	<i>bk.</i> Vahīd-i Maḥtūmī
Mālik bin Ṭavḳ (ö. 259/873).....	414
Ma'mer bin Müşennā (ö. 209/824 [?])	
Ebū 'Ubeyde	391
Ma'n bin Zā'ide (ö. 151/768).....	413
Manşūr (ö. 158/775)	248, 274
Mehdī Bi'llāh (ö. 169/785)	466
Me'mūn (ö. 213/833) ...	179, 228, 232, 262, 263, 435, 436, 437
Meryem	196, 390
Mes'ūdī, 'Alī b. Hüseyn (ö. 345/956)	
İmām Mes'ūdī.....	442
Mevlānā Celāle'd-dīn-i Rūmī (ö. 672/1273)	
Celāle'd-dīn-i Rūmī	450
Mīr 'Alī Şīr Nevāyī.....	<i>bk.</i> 'Alī Şīr Nevā'ī
Monlā Cāmī	<i>bk.</i> Cāmī, 'Abdu'r-Raḥmān
Mu'āfā	347
Mu'āviye bin Ebū Süfyān (ö. 60/680) .	215, 230, 231, 247, 363, 440

Muhammed..... <i>bk.</i> Şāfi‘ī	268, 269, 285, 299, 308, 309, 310, 311,
Muhammed (ö. 11/633)	312, 313, 314, 324, 354, 355, 356, 361,
Cenāb-ı Nübüvvet 232	379, 386, 388, 424, 425, 467, 469, 470
Cenāb-ı Nübüvvet-me’āb 452	Ebü’l-Ṭayyib-i Mütenebbī 177, 307, 308,
Cenāb-ı Risālet. 169, 210, 230, 285, 452,	309, 310, 354, 451, 465, 467
454, 570, 577, 581	Nābī (ö. 1124/1712)..... 182, 227, 245, 255,
Cenāb-ı Risālet-me’āb 168, 169, 319,	350, 420, 471
452, 568	Nābigā ez-Zübyānī (ö. 18/604[?])..... 410
Cenāb-ı Risālet-penāh 181	Naḍr bin Şümeyl (ö. 204/820) 435, 436,
Efendimiz 565	438
Ekmel-i Beşer..... 284	Nazīrī-i Nīşābūrī (ö. 1021/1612) 259
Fahr-i ‘Ālem..... 123, 230, 241, 284	Nef‘ī (ö. 1044/1635)..... 143, 163, 189, 190,
Fahr-i Risālet..... 331	218, 227, 243, 245, 255, 259, 328, 376,
Ḥazret-i Risālet..... 169	410, 420, 462, 471
Lisān-ı Nübüvvet..... 223	Nevāyī..... <i>bk.</i> ‘Alī Şīr Nevā‘ī
Nebī..... 271	Nevres, Osman (ö. 1293/1876)..... 255
Rasūlu’llāh..... 229	Nizāmī-i Gencevī (ö. 611/1214[?]) 357, 429
Şāhib-sa‘ādet 168, 213, 243, 454	Nizāmü’d-dīn-i Gence..... 419, 469, 470
Server-i Enbiyā..... 430	Nizāmü’d-dīn-i Gencevī 432, 469
Seyyidü’l-Beşer 430	Nizāmü’d-dīn-i Gencevī..... <i>bk.</i> Nizāmī-i
Muhammed bin Vüheyb (ö. 225/840) ... 179	Gencevī
Muḥassed (ö. 354/965) 354	Nūḥ..... 122, 224, 391
Muktedir Bi’llāh (ö. 320/932)..... 434	Nu‘mān bin Münzir bin Ḥariş (ö. M
Murād IV (ö. 1049/1640)	594’ten sonra) 410
Sulṭān Murād 367	Nüşīrevān <i>bk.</i> Enüşīrvān
Sulṭān Murād Ḥān-ı Rābi‘ 367	Oğustus..... <i>bk.</i> Augustus
Sulṭān Murād-ı Rābi‘ 410	‘Osmān bin ‘Affān (ö. 35/656)..... 331
Murtażā. <i>bk.</i> ‘Alī bin Ebū Ṭālib (ö. 40/661)	‘Osmān II (ö. 1031/1622)..... 366
Murtażī Bi’llāh..... <i>bk.</i> İbnü’l-Mu‘tezz	‘Ömer bin ‘Abdü’l-‘Azīz (ö. 101/720) .. 320
Mūsā 119, 120, 226, 362	‘Ömer bin el-Ḥaṭṭāb (ö. 23/644) 257
Kelīm 226	‘Ömer Ḥayyām (ö. 526/1131)..... 470
Muştafā Paşa..... 383	‘Ömer ibnü’l-Fārız..... <i>bk.</i> İbnü’l-Fārız, <i>bk.</i>
Mu‘tażıd Bi’llāh (ö. 289/902) 442	İbnü’l-Fārız
Müfliḥ (ö. 354/965) 354	‘Örfī-i Şīrāzī (ö. 999/1591) .. 143, 189, 191,
Müslim bin Velīd..... <i>bk.</i> Şarī‘ü’l-Ğavānī	281, 283, 340, 419
Mütenebbī (ö. 354/965) 133, 136, 162, 173,	Pīrī-zāde Mehmed Şāhib Efendi (ö.
178, 181, 182, 183, 190, 234, 250, 259,	1162/1749)

Şāhib Pīrī-zāde	349
Rāgīb Paşa (ö. 1176/1763) ...	182, 256, 335, 348, 359
Rāşid Mehmed Efendi (ö. 1148/1735)	
Rāşid-i Qadīm	338
Rāşid-i Qadīm... <i>bk.</i> Rāşid Mehmed Efendi	
Rāşid-i Mü'errih (ö. 1148/1735)	183
Reffā	<i>bk.</i> Serī er-Reffā
Refīk-i İşfahānī (ö. 1833/4)	246
Re'īsü'l-küttāb Hayrī Efendī.....	<i>bk.</i> Hayrī Mehmed Efendi
Riyāzī (ö. 1054/1644)	360
Rūdekī (ö. 329/941)	418
Rūh-ı Emīn	<i>bk.</i> Cebra'īl Şābī, Ebū İshāk (ö. 384/994)
Ebū İshāk-ı Şābī	431
Şābit (ö. 1124/1712)	348
Sa'd bin 'Ubāde (ö. 14/635[?])	181
Sa'dī-i Şīrāzī (ö. 691/1292) ..	243, 277, 351, 469
Şeyh Sa'dī	371, 419
Şaffār, Ya'qūb bin Leys (ö. 265/879)	
Ya'qūb bin Leys-i Şaffār	418
Şafīyyü'd-dīn-i Hillī .. <i>bk.</i> Hillī, Şafīyyü'd-dīn	
Şafvet	369
Şāhib bin 'Abbād (ö. 385/995)	265
Şāhib Pīrī-zāde.....	<i>bk.</i> Pīrī-zāde Mehmed Şāhib
Şā'ib-i İşfahānī.....	<i>bk.</i> Şā'ib-i Tebrīzī
Şā'ib-i Tebrīzī (ö. 1087/1676[?])..	351, 470, 471
Şā'ib-i İşfahānī	182, 254, 338
Sa'īd bin 'Abdu'llāh el-Anākī.....	310
Sām bin Nūh	393
Şarī'ü'l-Ğavānī (ö. 208/823)	
Müslim bin Velīd	270

Seffāh	<i>bk.</i> Ebü'l-'Abbās es-Seffāh
Selīm II (ö. 982/1574)	
Sultān Selīm-i Şānī	366
Selmān-ı Sāvecī (ö. 778/1276).....	388, 470
Selm-i Hāsir (ö. 186/802)	307
Serī er-Reffā (ö. 362/973 [?])	
Reffā	250
Seyfū'd-devle el-Hamdānī (ö. 356/967)133,	162, 178, 179, 250, 355, 356
Seyyid Şerīf Cürcānī.. <i>bk.</i> Cürcānī, Seyyid Şerīf	
Seyyid Vehbī (ö. 1149/1736).....	350
Statius (ö. m. 96)	
İstas	393
Sultān Hüseyn Baykara.....	<i>bk.</i> Hüseyn Baykara
Sultān Maḥmūd Sebük Tegin <i>bk.</i> Maḥmūd-ı Ğaznevī	
Sultān Murād.....	<i>bk.</i> Murād IV
Sultān Selīm-i Şānī	<i>bk.</i> Selīm II
Südeyf bin Meymūn (ö. 146/763)	
İsmā'īl Südeyf.....	406
Süleymān	188, 260
Süleymān bin Hişām (ö. 132/750).....	407
Sünbül-zāde Vehbī (ö. 1224/1809)145, 256	
Vehbī.....	227, 267, 282, 288, 326, 386
Sürürī (ö. 969/1562).....	367, 368
Şāfi'ī (ö. 204/820)	
Muḥammed	575
Şāh-Cihān (ö. 1076/1666).....	290
Şemsü'l-ma'ālī Kābūs bin Veşmgīr	<i>bk.</i> Kābūs bin Veşmgīr
Şerefü'd-dīn-i Tifāşī	<i>bk.</i> Tifāşī
Şerīf el-Murtaẓā (ö. 436/1044)	467, 468
Şevket (ö. 1101/1689-90)	470
Şeybānī, Muḥammed b. Ḥasan (ö. 189/805).....	583
Şeyh Sa'dī	<i>bk.</i> Sa'dī-i Şīrāzī

Şeyhü'l-İslām 'Ārif Hikmet	<i>bk.</i> 'Ārif Hikmet
Şeyhü'l-İslām Es'ad Efendi	<i>bk.</i> Es'ad Efendi
Ṭāhir.....	412
Ṭāhir Vahīd (ö. 1112/1700-01[?])	
Vahīd-i Ṭāhir	351
Takıyü'd-dīn	<i>bk.</i> İbn Hicce
Ṭārafe bin 'Abd (ö. -60/564 [?])...253, 394,	466
Tīfāşī (ö. 651/1253).....	342
Şerefü'd-dīn-i Tīfāşī	142
Timur (ö. 807/1405)	365
'Ukayl bin Ebū Ṭālib (ö. 60/680)	230
Umirus	<i>bk.</i> Hómēros
Vāhīdī (ö. 468/1076)	178
Vahīd-i Mahtūmī (ö. 1145/1732-3)	
Mahtūmī	234
Vahīd-i Ṭāhir	<i>bk.</i> Ṭāhir Vahīd
Vāşif.....	<i>bk.</i> Enderunlu Vāşif
Vāzi' el-Yeşkürī.....	442
Vehbī	<i>bk.</i> Sümbül-zāde Vehbī
Velīd ibn 'Abdü'l-Melik (ö. 96/715)	221,
222	
Verçil	<i>bk.</i> Vergilius
Vergilius (ö. MÖ 19)	
Verçil	393
Voltaire (ö. m. 1778)	
Volter.....	405
Ya'kūb bin Leyṣ-i Şaffār	<i>bk.</i> Şaffār,
Ya'kūb bin Leyṣ	
Ya'rub	391
Yezīd bin el-Mühelleb (ö. 102/720).....	415
Yezīd bin Mu'aviye (ö. 64/683)	215, 363
Yıldırım Bāyezīd	<i>bk.</i> Bāyezīd I
Yüsrī Aḥmed Efendi (ö. 1105/1694).....	349
Zāhīr-i Fāryābī (ö. 598 [h.k.])	254, 470

Zekiyyü'd-dīn ibn Ebī İşba'	<i>bk.</i> İbn Ebü'l-İşba'
Zeyneb bint Caḥş (ö. 20/641)	169
Żiyā Paşa (ö. 1297/1880).....	163, 255, 359
Żiyā'ü'd-dīn-i Münşī	<i>bk.</i> İbnü'l-Eşīr
Züheyr bin Ebū Sülmā (ö. -13/609).....	184,
254, 256, 394	
Zülālī (M 16. asır).....	368
Zü'l-lisāneyn	419, <i>bk.</i> 'Alī Şīr Nevā'ī
Zü'r-rumme (ö. 117/735).....	144

Eser Adları Dizini

Dürretü'l-Ğavvāş fî Evhāmi'l-Ĥavāş.....	436
el-Eġānī.....	464
Ġurerü'l-Ĥaşā'îşî'l-Vāzîha	434
Ĥarābāt.....	472
Ĥizānetü'l-Edeb ve-Ġāyetü'l-Ereb.....	142, 181, 354
Ĥüsrev ü Şîrîn.....	471
Ġāmūs..... bk. el-Ūqyānūsü'l-Basîṭ fî Tercemeti'l-Ġāmūsî'l-Muḥîṭ	
Kitābü'l-Ezkiyā.....	249
Ġur'ān-ı Kerīm	566, 583
āyet	262
Kitāb	563
el-Lüzūmiyyāt	260
el-Makāmāt	263, 272, 421, 436
Makāme-i Mürāġabe	280
Makāme-i Rakṭā'îyye	280
el-Meşelü's-Sā'ir fî Edebi'l-Kātib ve's-Şā'ir	331, 426, 427, 456
Mefātîḥu'l-Ġayb	
Tefsîr-i Kebîr (et-Tefsîrû'l-Kebîr).....	238
Menāzirü'l-İnşā.....	388
Meşnevî-i Şerîf.....	449
Mişkâtü'l-Meşābih	562
el-Mu'allakāt	
Mu'allaka.....	253
Mu'allakāt-ı Seb'a	394, 469
Seb'a Mu'allaka.....	142
Mürücü'z-Zehab	442
Penc Genc	357, 419, 432, 469
Sakṭu'z-Zend.....	328
Şeh-nāme	357, 419, 432
Şerḥü'l-Ĥamāse.....	393
Tahrîrû't-Taḥbîr fî Şinā'ati's-Şî'r ve'n-Neşr	142, 182
Tārîḥü Mısr.....	388

Tefsîr-i Kebîr	bk. Mefātîḥu'l-Ġayb
Tenvîrû's-Sakṭ.....	328
el-Ūqyānūsü'l-Basîṭ fî Tercemeti'l-Ġāmūsî'l-Muḥîṭ	
Ġāmūs	238
el-'Umde fî Meḥāsini's-Şî'r ve-Ādābihî.....	337, 354
Vāmık u 'Azrā.....	417
Vefeyātü'l-A'yān ve Enbā'ü Ebnā'î'z-Zamān	303, 354, 356, 421

Din, Millet, Mezhep, Kavim, Kabile,

Hanedan, Cemaat Adları Dizini

‘Abbāsī. 179, 232, 234, 248, 262, 274, 406, 417, 418, 434, 435, 442, 464, 466, 469	
‘Acem.....417, 432	
A‘cām231	
‘Alī	
evlād-ı ‘Alī.....406	
‘Arab 141, 197, 403, 404, 410, 470, 559	
‘Arabī.....470	
‘Arabiyyet.....141	
‘Arab-ı Bādiye393, 403	
‘Arab-ı Meğāribe403	
A‘rābī559	
aşhāb-ı kirām417	
‘Aşr-ı Sa‘ādet.....468, 469	
Bermekī	
Berāmike406	
bhāt409	
Cedīs393	
çāran.....409	
Çigil279	
Çinlüler404	
Efrec	
luğāt-ı Efreciyye.....385	
Ehl-i Kitāb585	
Emevī.....406, 407, 417	
Ümeyye135, 144, 346, 406	
Fārs	
Fārsī. 114, 132, 371, 400, 416, 417, 418, 470	
Fürs.....416, 417, 469, 470	
Fürsbk. Fārs	
Ḥamedānī.....469	
Haneḫī	
mezheb-i İmām-ı A‘zam.....558	

Hindlüler404	
ḥulefā-yı rāşidīn417	
Kelb355, 363	
Lā-edriyye583	
Mecūs417	
Mervān	
benī Mervān262	
Muḥammed	
ḥānedān-ı Risālet407	
müvelledīn.....466	
Romalıbk. Rūm	
Rūm.....190, 366, 471	
Romalı.....393	
Sāmānī.....418	
Sofistāyī583	
Sünnī229	
Şāfi575	
Şī‘a229, 577	
mezheb-i ḥāmis.....231	
tābi‘īn417	
Taglib216	
Ṭasm.....393	
Temīm220, 313, 352	
Türk	
Çağatay lisānı471	
Türkce104, 259, 367, 471, 472	
Türki133, 419	
Türki-i Çağatayī.....419	
Ümeyyebk. Emevī	
Vehhābī368	
Yūnān392, 393	
Yūnānī.....402, 558, 583, 587	
Yūnānī-i Qādīm141	

Şehir, Bölge, Tarihî Yapı ve Olaylar

Dizini

Anakya.....	121
‘Arab	
memālik-i ‘Arab	404
Avrupa	<i>bk.</i> Efrenc
Bağdād	107, 249, 354, 421
Başra	421, 435, 441
Belgrad.....	368
Beytü’l-Mağdis	<i>bk.</i> Kudüs
Cāmi‘-i ‘Atîk.....	443
Cezîretü’l-‘Arab	393
Deyālime.....	<i>bk.</i> Deylem
Deylem	
Deyālime	190
Efrenc	
bilād-ı Efrenc.....	405
Fārs	
bilād-ı Fārs	405
memālik-i Fūrs	416, 418
Fındıklı.....	383
Haleb.....	444
Harem-i Şerîf	408
Hicret	168, 169
Hind	108, 290, 298, 410
bilād-ı Hind	298, 409
şāh-Hind	290
Horāsān.....	415, 417, 435, 436
Hums.....	355
‘Irāk.....	356
‘Irān.....	417, 470
İslām	
bilād-ı İslāmiyye.....	410
İspanya.....	403
İstanbul	366, 367
İtalya	403

Ka‘be	349, 367, 394, 469
Kābil.....	405
Kudüs	
Beytü’l-Mağdis	346
Kūfe.....	346, 347, 355
Māverā’ü’n-nehr	368
Medīne	286
Mekke.....	124, 168, 169, 248, 264, 407
Merv	437
Mescid-i Akşā	346
Mısr	355, 356, 443
Nişāpūr	417
Rey	221
Ruşāfe.....	249
Rusya.....	404
Semāve	355
Şıffīn.....	247, 363
Sūdān.....	405
Şām.....	230, 355, 415, 441
Tahyāş	446
Tehāme	337
Tūfān	391
Yemen	391
Yūnānistān	402

Yıldız Adları Dizini

‘Akreb	295
Cedy.....	295
Cevzā	271, 295
Delv	295
Esed	295
Ḥamel.....	295
Hūt	295
Kāfile	170
Kamer	194, 295, 296, 568
Kavs	295
Mirrīh.....	295, 296, 298
Mīzān	295
müşelşele-i ābī	295
müşelşele-i arzī	295
müşelşele-i bādī	295
müşelşele-i nārī	295
Müşterī	295
Niṭāku’l-Cevzā	271
Sereṭān	295
Şevr	295
Sünbüle	295
Şems.....	194, 295, 296, 568, 584
Şi‘rā.....	271
‘Uṭārid.....	295
Zuḥal	295
Zühre.....	170, 295, 296, 298

Terimler Dizini

ābık	554
‘aciüz.....	160, 564
ādāb-ı bahs.....	556
‘ahd-i ḥāricī.....	580
‘ahd-i zihnī.....	580
aḥkām-ı şer‘iyye	203
aḥzel.....	571
‘aḳl	570, 579
‘aḳle	443
‘aḳl-ı evvel.....	560
‘aks.....	212, 233, 234
‘alāmet.....	560
‘alem	110, 111
‘alemiyyet.....	111, 112
‘ālem	579
‘ālem-i miṣāl	561
‘amā’	580
‘amm	110, 112
ammā ba‘du.....	461
‘anāşır-ı erba‘a	558
‘arāz	172, 575, 577, 579
‘arāz-ı mufārik	579
‘ārız-ı zātī	
‘avārız-ı zātiyye.....	585
‘arüz	141, 251, 385, 395, 396, 400, 401, 422, 554, 561, 571, 573, 577, 578, 579, 586
‘aşb.....	579
āyet.....	262
‘azl	579
‘azm	557
baḥr	400
buḥūr.....	400, 401
bahs.....	561
başiret.....	562
başıṭ.....	251, 400, 401, 562

başıṭ-i cismānī	562
başıṭ-i ḥaḳīkī.....	562
başıṭ-i izāfī	562
başıṭ-i ‘örfī.....	562
başıṭ-i rūḥānī	562
bāṭıl.....	560
baṭī’ü’z-zevāl	579
bedī‘	104, 141, 142, 165, 168, 181, 182, 185, 211, 219, 240, 244, 251, 293, 342, 343, 344, 352, 365, 391, 395, 566
bedī‘iyyün.....	142
belāgat	131, 138, 139, 140, 217, 364, 376, 378, 383, 385, 405, 430, 432, 439
belāgat-ı kelām.....	139
belīg.....	139, 140, 175
bülegā.....	383, 387
berā‘at-ı maṭlab	361
berā‘at-i istihlāl	145, 561
berā‘at-i maṭla‘	142, 143, 145
berzah	561
beşāret	562
betr	561
beyān	104, 139, 141, 237, 273, 327, 391, 395, 426, 438, 441, 562, 563
beyān-ı taḳrīr.....	562
beyt.....	372, 396, 418, 431
ebyāt.....	371, 372
beyyināt.....	290
bid‘	562
bid‘at.....	561
buḥl.....	561
burhān.....	561
burhān-ı ḳāṭı‘	
berāḥīn-i ḳāṭı‘a.....	240
cāmi‘ü’l-kelim	567
cevāmi‘ü’l-kelim	284
cāsūs	585

cebr	105	darb	396, 571, 577
cedel.....	108, 568	da'vā.....	571
cem ^ç	214, 215, 389, 390	delâlet.....	296, 332, 572
cem ^ç ma'a't-takṣīm.....	193	delīl.....	240, 557, 572, 582, 585
cem ^ç ma'a't-tefrīk.....	194	edille	107
cem ^ç -i keşret	568	delīl-i 'aqlī.....	240, 557
cem ^ç -i kılllet.....	568	delīl-i innī.....	557
cem'ü'l-cem ^ç	390	delīl-i kaṭı ^ç	240
cem'ü'l-mü'telif ve'l-muhtelif.....	260	delīl-i limmī	557
cevāmī'ü'l-kelim	<i>bk.</i> cāmī'ü'l-kelim	delīl-i naklī.....	557
cevher.....	172, 560, 575, 577, 587	derc.....	266, 267
cezīl.....	375, 376, 428, 429	devrān.....	572
cinās.....	141, 146, 397	dīn	572
cinās-ı lāhık	151	du'ā.....	129, 130, 291, 292, 293
cinās-ı muzāri ^ç	150, 151	du'ā-i muḳayyed.....	292
cinās-ı mükerrer.....	153	du'ā-i muṭlak	291, 292
cinās-ı müredded	153	dü-beyt	418
cinās-ı mürekkeb	148	ebced	289, 290, 366
cinās-ı müzdevec	153	ebed	554
cinās-ı müzeyyel.....	150	edeb.....	104, 140, 141, 433, 556
cinās-ı nākış.....	149, 150	edebiyât.....	385, 419
cinās-ı tām̄m	147	edebiyeye.....	104, 391, 422, 434
cinās-ı terkīb	147	edeb-i nefsi.....	433
cinās-ı terkīb-i mefrūk	148	edīb.....	434
cins.....	126, 458, 554	eğann	444
cins-i ḳarīb.....	573	elfāz.....	428
cism.....	172	emāre.....	560
cümle-i mu'terize.....	559	emr	123, 128, 129, 130, 558
cümmel	289, 290, 365, 366	eser	555
cünün-ı muṭbık.....	583	esmā'-i iṣāret	112
cüz'.....	568	eşhür-i ḥaram	558
cüz'iyyāt	218, 555, 557, 576, 586	eṭrāf	554
cüz'-i izāfī.....	568	evāsıf	420
daḥīl	397, 398, 559	evveliyât.....	105
dā'ir	572	ezān	556, 583
ḳalālet.....	578	faḥr	215, 282, 352
dāll	572	faḥriyye.....	162, 312

fā'ide-i haber.....	118, 119	ğulüvv.....	185, 187, 188, 189, 190, 328
fāşıla.....	574	ğulüvv-i maqbûl.....	188
fevâşıl.....	157, 260	ğunne.....	444
fāşıla-i kübrā.....	581	haber.....	117, 118, 119, 130, 570
fāşıla-i suğrā.....	581	haber-i meşhûr.....	570
faşîh.....	131, 134, 138, 139, 140, 381, 383	haber-i mütevâtir.....	570
faşl.....	139	haber-i vâhid.....	570
faşlu'l-htâb.....	461	hadd.....	105
fehâhet.....	438	hadd-i i'câz.....	568
fenn.....	214	hadîs.....	581
ferah.....	581	hadîs-i kudsi.....	568
ferd.....	370, 372	hads.....	106
feşâhat..	104, 131, 133, 134, 136, 137, 138, 140, 163, 205, 261, 324, 376, 383, 385, 405, 430, 432, 459, 566	hadsıyyât.....	105, 106, 568
fettâne.....	581	hafîd.....	252
fevâşıl.....	bk. fāşıla	hafîf.....	400, 401
fıkra.....	380, 381, 382	hakîkat..	115, 168, 171, 196, 204, 237, 238, 452, 453, 569
fıkrât.....	381	hakîkat-i lügaviyye.....	115, 237
fitriyyât.....	105, 106	hakîkat-i 'örfiyye-i 'ämme.....	115
kıyâsları berâber olan kıziyyeler.....	106	hakîkat-i 'örfiyye-i hâşşa.....	115
القضايا قياساتها معها.....	106	hakîkat-i şer'îyye.....	115
fitne.....	581	Hakk.....	569
fütüvvet.....	581	hâl.....	138
ğadab.....	581	halk.....	554
gamgame.....	443	hamâset.....	214, 215
ğarâbet.....	131, 132, 133, 580	hamhum.....	444
ğarîb.....	132, 133, 376, 400, 401, 581	harb.....	571
ğarîb-i hasen.....	376	hareket.....	568, 569
ğarîb-i kabîh.....	132, 376	hareket-i irâdiyye.....	569
ğarîb-i gayr-i maqbûl.....	132	hareket-i tabî'îyye.....	569
ğarîb-i maqbûl.....	132	harfî.....	398
ğarîb-i ma'kûl.....	132	harf-i lîn.....	569
gayret.....	581	hâric.....	117, 118
gazel.....	162, 370, 371	hâşş.....	110, 112
gazeliyyât.....	471	hâşşa.....	458, 554, 573
giybet.....	581	haşv.....	120, 142, 159, 160, 183, 184, 327, 341, 367, 396, 445, 459, 559

ḥaṣv-i ḡayr-i müfsid.....	185
ḥaṣv-i kabīḥ	183, 184
ḥaṣv-i levzīnec	340
ḥaṣv-i melīḥ	183, 184, 185
ḥaṣv-i müfsid	184
ḥātime	462
ḥaṭṭ	140, 571
ḥavāss-ı ḥamse-i zāhire.....	138
ḥavliyyāt	257
ḥayā'	570
ḥayfā	280
ḥayvān.....	570
ḥazf	134, 203, 279
ḥazl.....	571
hemm	587
hevā.....	587
heyūlā.....	587
hezec	251, 400
hezel.....	262
hezl.....	219, 220
hıkd	569
ḥibre.....	570
hicv	165, 166, 172, 214, 216, 219, 220, 228, 312, 327
ḥikmet	570
ḥilāf.....	571
hilāl	145
ḥīle	582
ḥiṭāb	139, 166, 167
ḥiṭābe	571, 584
ḥubse.....	443
ḥulk	174
ḥumāsī.....	571
ḥurūc	398
ḥuṭbe	262
ḥükm	118
ḥüsn-i beyān.....	273, 275, 440

ḥüsn-i ibtidā	142
ḥüsn-i ihtirā'	346, 351
ḥüsn-i ittibā'	352
ḥüsn-i maḳṭa'	275, 276, 277
ḥüsn-i sebk	352
ḥüsn-i taḥallüş	161, 162, 163
ḥüsn-i ta'īl	268, 269, 270
ḥüsn-i tertīb	344
īcāz-ı kışar	202
īḥām-ı tıbāk	212
ıstılāḥ	115
ıtlāk.....	139
ıttırād	559
ibdā'	342, 344, 554
ibdāl.....	554
ibhām.....	228, 231
ibtidā.....	396, 554
ibtidā'ī ḥaber	121
īcāb	124
īcāz 139, 202, 224, 273, 344, 364, 438, 459, 560	
ī'cāz	139, 430
īcāz-ı ḥazf.....	202, 203
īcāz-ı kaşr	202
īcāz-ı kışar	202
icmā'	555
ictihād.....	555
ictimā'.....	555
idgām.....	133, 556
idrāk	556
ifrāt	326, 327, 328, 329
iftirā	581
iftirāk.....	560
īgāl.....	339, 340
igāre.....	307, 317
igāre vü mesh	306, 309
igrāb	338

iğrāk.....	185, 187, 188, 189, 190
ihām.....	168
ihānet.....	129
iḥāṭa.....	555
iḥbār.....	166, 167
iḥrācu'l-kelām 'alā muḳteza'z-zāhir.....	121
iḥsān.....	555
iḥsās.....	555
iḥtimāl.....	187
iḥtirā'-ı ma'nā.....	416
iḥtirās.....	343, 360, 556
iki kâfiyeli.....	bk. zü'l-kâfiyeteyn
ikmāl.....	244, 316
iktibās.....	262, 263, 264, 265, 266, 267
iktidāb.....	461
iktifā.....	232
iktisād.....	326, 327, 329
i'lāl.....	559
ilgāz.....	288
ilhām.....	560
'illet.....	559, 574, 577
'illet-i fā'iliyye.....	238
'ilm.....	580
ilmām ü selḥ.....	308
'ilm-i bedīhī.....	580
'ilm-i istidlālī.....	580
'ilm-i ḳadīm.....	580
'ilm-i muḥdeṣ.....	580
'ilm-i żarūrī.....	580
iltifāt.....	122, 166, 167, 560
iltikā'-i sākineyn.....	402
iltimās.....	129
īmā'.....	145, 198, 199, 333
īmān.....	558
imkān.....	560
inābe.....	560
i'nāt.....	559

inkār.....	127
inkārī ḥaber.....	121
insān-ı kāmīl.....	560
insicām.....	250, 253, 254
insicām-ı mevzūn.....	253
inşā'.....	117, 123, 387, 388, 389, 391, 422, 431, 433, 434, 456, 457
inşā (kelām).....	130
inşā'-i ṭalebī.....	124
intihā.....	462
intihā'.....	462
inzāl.....	566
i'rāb.....	559
irdāf.....	343
irsāl-i meṣel.....	162, 181, 182
işbāt.....	555
İslām.....	558
ism.....	558
işm.....	555
ism-i 'ayn.....	558
ism'-i fī'l.....	558
esmā-i ef'āl.....	558
ism-i ma'nā.....	558
ism-i mevşül.....	112
isnād.....	117
isrāf.....	558
isti'āre.....	170, 171, 210, 238, 337, 343
isti'āre bi'l-kināye.....	310
isti'āre-i taḥyīliyye.....	310
istidlāl.....	557, 565
istidlāl-i innī.....	557
istidlāl-i limmī.....	557
istidrāc.....	362, 363, 557
istidrāk.....	200, 201
istifhām.....	110, 123, 124, 125, 126, 127, 128
istigrāk.....	558
istihlāl.....	145

istihzā.....	122, 128, 219
istikrā'	557
istikrā-i nākış	557
istināf	557
istinbāt	557
istiṣnā	224, 225
istiṣnā-yı luḡavī	223, 225
istiṣnā-yı şınā'ī	223, 224
istiṭrād	161, 162
işāret.....	145, 198, 199 , 287, 333, 334, 343
işmām.....	558
iştikāk.....	154 , 159
‘itābü’l-mer’ li-nefsihī	281
i’tilāf.....	357 , 358 , 359
i’tilāfı	344, 357
i’tilāf-ı ma’nā	344
i’tirāz	340 , 341
i’tirāz	559
iṭnāb	139, 204 , 205, 206, 273, 364, 385, 459
iṭnāb-ı müfīd	206
ittibā‘	352
ittifāk	555
ittifākiyye	555
ittiḥād	554
‘iyy	273, 438, 439, 440, 441, 443, 445
‘iyy ü fehāhet	438 , 440, 441, 444, 445, 447
izāfet	554
iz‘ān	557
izhār	134
izmār	134
ḳadh	166
ḳafiye	372
ḳāfiye ...	155, 216, 217, 219, 220, 232, 233, 370, 371, 372, 373, 382, 396, 397, 399, 429
ḳavāfī	141, 216

ḳāfiye-i aṣlī	397
ḳāfiye-i ma‘mūlī	397
ḳāhin	582
ḳā‘ide-i küllīyye	576
ḳalb	157 , 158, 313
ḳalb-i ba‘z	152
ḳalb-i küll	152, 153
ḳamer	296
kāmil	251, 400, 401
ḳarīz	466
ḳarīb	400, 401
ḳarīne	136
ḳarīne-i mānī‘a	170, 583
ḳārru’z-zāt	579
ḳasem	282
ḳaşīde	468, 469
ḳaşīde	131, 179, 370, 371
ḳaşāyid	468, 471
ḳaşr	583
ḳaşr-ı vezn	352
kātib	324, 388 , 457, 458
ḳavlü bi’l-müceb	286
ḳayd	397
ḳarf-i ḳayd	398
ḳāziyye .	105, 106, 107, 108, 568, 576, 582, 584
ḳazāyā	105, 107, 108
kelām	107, 109, 117, 118, 121, 122, 123, 131, 134, 135, 136, 138, 139, 140, 141, 187, 370, 374, 375, 379, 380, 382, 383, 384, 420, 456, 465, 567
kelām (ilim)	
‘ilm-i kelām	240
kelām-ı cāmi‘	285
kelām-ı mengūr	370
kelime ...	109, 112, 114, 131, 132, 133, 138, 146, 237, 382, 383, 384,

kemmiyyet	458, 554
kemmiyyāt	138
kerem	582
kesbī	433
keşret-i tekrār	136
keşf	582
keyd	582
keyf	137
keyfiyyet	458, 554
keyfiyyāt-ı isti'dādiyye	138
ķırāʾat	141
ķıţʿa	372, 468, 470
ķiyās	105, 106, 133, 561, 568, 575, 577,
582, 584, 587	
ķiyāsa muḥālefet	131, 133, 140
ķiyās-ı ḥafī	106
ķiyāsları berāber olan ķāziyyeler	bk.
fiṭriyyāt	
ķimyā-i saʿadet	582
kināye ...	141, 195, 196, 197, 198, 286, 344,
583	
kināye biʿl-vāsiṭa	199
kitābet	422, 457, 582
uşul-i kitābet	141
kizb	118
ķudemā	420
küllī	555, 557, 586
külliyāt	110, 218, 586
küttāb	432
lafz	109, 110, 111, 140, 426, 558
elfāz	426
lafziyye-i nākışa	244
lahn	583
lāzım	583
lāzım-ı fāʿide-i ḥaber	118, 119
leff ü neşr	207, 208, 209, 344
leff ü neşr-i ğayr-i müretteb	207

leff ü neşr-i müretteb	207, 208, 209
leff ü neşr-i müşevveş	207, 209
lefīf	443
leṭāfet	375, 378, 379
leṭāfet-i kelām	377, 378, 387
levāzım-ı baʿide	136
levḥ-i maḥfūz	560
lezzet	583
līn	569
luġat	140, 141, 433
luġat maʿnāsı	115
lūknet	443
lüşġa	444
lüzümü mā-lā-yelzem ...	260, 261, 400, 559
maʿānī	104, 141, 391
maḥrec	150, 151
meḥāric	426
maḥsūs	172
māʿ-ı zamāniyye	291
maḳāmāt-ı kelām	139
maḳbūl	571
maḳbūlāt	107, 584
maḳlūb-ı mücennah	153
maḳṭaʿ	371, 462
maḳṭūʿ	278
maʿḳūl	172, 579
maʿnā	109, 112
maʿnā-yı ʿāmm	110
maʿnā-yı evvel	115, 135
maʿnā-yı maḳşūd	136
maʿnā-yı ġānī	115, 135
maʿnevī	585
mantık	267
mantıkī	420
maşdar	172
maṭlaʿ	371, 372, 397
maʿtūh	585

maṭvī	578
mā-vuẓī'a-leh	171, 237
māzī	558
maẓnūn	571
maẓnūnāt	584
me'ārīz	198
me'ārīz fi'l-kelām	198
mebtūr	561
mecāz ...	115, 141, 168, 170, 196, 200, 204, 237, 238, 343, 452, 453, 454, 562, 583
mecāz-ı luğavī	237
mecāz-ı mürsel	115, 238, 239, 240
mecelle	573
mecnūn	583
medār	572
medd	402
medḥ ...	162, 165, 166, 175, 214, 215, 219, 228, 229, 236, 244, 245, 246, 260, 285, 327, 330, 352, 371, 451
medḥ-i nebevī	262, 266
medhiye	312
medīd	251, 400, 401
medlūl	572
mekniyyūn-ʿanh	197
mekniyyūn-bih	197
mekr	585
mekşūf	582
mektüb	473
meleke	137, 138, 139
menḵūl	115
meşel-i sā'ir	202, 222, 223, 337
meşnevi	370, 372
meşhūdāt	105, 106
meşhūrāt	108, 568
metānet	375, 378, 387
mev'ize	262
mevķūf	586

mevzū'ı ilm	585
mevzū'un-leh	110, 112, 170
mezheb	572
mezheb-i kelāmī	240, 241
mezīd	398
mıṣra'	372, 373, 397
mıṣrā'	397
millet	572
mi'rāz	198
mu'āraza	585
mu'aşşer	373
mu'āzala	322
muğālaṭa-i ḥiṭābiyye	362
muğālaṭāt-ı kıyāsiyye	362
muḥabbet-nāme	459
muḥāl	584
muḥammes	373
muḥarrir	388
muḥayyelāt	108, 577
muḥkem	584
muḵābele	213, 214
muḵaddem	572
muḵaddeme	561, 580, 582
muḵaddem	555
muḵārebe	187, 188
muḵteḍab	252, 401
muḵteḍib	400
muḵteżā-yı ḥāl	138, 141
ḥālīñ iktizāsı	138
murabba'	373
muraşşa'	379, 380
musammaṭ	370, 373
muṭābakat	211, 343, 458, 554, 565
muṭābakat-ı ḥaḳīkiyye	210, 211, 212
muṭābakatu's-selb ba'de'l-icāb	211
muṭarraf	150
muṭbik	583

muttaşıl279
 muzāf 137
 muzārī^ç400, 401
 muzher 112
 muzmer 110
 mübālağa..... 170, 172, 175, 185, 186, 187,
 188, 191, 212, 217, 226, 227, 239, 331
 mübālağa-i ḥasene 186
 mücāneset458, 554
 mücānis..... 153
 mücerrebāt 105, 106
 mücmel 114
 müctess253, 400, 401
 müdğam556
 müdğamen-fīh.....556
 mü'ekked..... 138
 müfāzale.....293
 müfred.....109, 110, 131, 389, 390
 müftī-i mācin585
 mükābere585
 mülāyim424
 mülemma^ç277
 mümāsele317, 458, 554
 mümevvehe.....585
 mümkinü'l-vücüd..... 112
 münācāt.....284
 münādā..... 137
 münāsebet242, 244, 458, 554
 münāsebet-i lafziyye.....242, 243
 münāsebet-i lafziyye-i nākışa243, 244
 münāsebet-i lafziyye-i tāmme243
 münāsebet-i ma'neviyye242, 243
 münāsebet-i tāmme.....343
 münāzara.....294, 556
 münserih252, 400, 401
 münşī^ç .. 131, 387, 390, 391, 420, 445, 456,
 457

münşī^ç-i ḥakīkī387, 388, 389, 456
 mürā'āt-ı naẓīr 163, 164
 mürāhiḳ 584
 müreccez 370
 mürtecel..... 116
 müsāfir 584
 müsāvāt364, 458, 554
 müsebba^ç 373
 müsecca^ç244, 370, 458
 müseddēs 373
 müselleḡāt 108, 568
 müsemmen 373
 müsned 117, 125
 müsnedün-ileyh 117
 müste'ār 115, 171
 müste'ārun-leh..... 171
 müste'ārun-minh 171
 müsteḡab 584
 müsteḡnā..... 135
 müsteḡnā-minh 135
 müşābehet..... 154, 170, 238, 458, 554,
 müşāhedāt..... 555, 584
 müşāḡḡaş 110
 müşākele..... 317, 318, 458, 554
 müşākil 400, 401
 müşebbeh 171, 174, 175, 176, 177, 180,
 181, 226
 müşebbehün-bih ... 171, 174, 175, 176, 177,
 180, 181, 226
 müşekkek 112
 müştakun-minh..... 154
 müşterek 114
 müte'ahḡirīn 420
 müte'ārife 105
 mütecānis 148, 149, 152, 153, 158, 159,
 161, 424
 mütecānisetü'l-ḡurūf 379

mütedārik	400, 401
müteḳaddimīn	458
müteḳārib	253, 400, 401
mütellim	108, 131, 138, 140
mütenāfir	140
müterādif	112, 114
mütessa ^ʿ	373
müteṣābihāt	168
mütevāṭī	112
mütevātirāt	105
müteẓādd	114
müvārebe	335, 336
müvāzāt	458
müvāzene	321, 322, 554
müvāzin	321, 322
nādir	576
naḥv	112, 140, 141, 223, 391, 433, 577
naḥvī	420, 574, 577
naḥviyyūn	115
nā'ire	398
nākil	115
nākil-i ma'nā	115
naḳīz	584
naḳl	115, 569
naḳz	586
nāmūs	585
naṣṣ	586
na't	281, 285, 356, 357
nazarī	586
naẓm	131, 134, 432, 456, 457
kelām-ı manẓūm	430, 431
manẓūm	456
nefs	579
nefsü'l-emr	586
nefy	118, 124
nefy ü işbāt	206
nehy	123, 128, 129

neş ü intihāl	306
nesīb	162, 214, 215, 236, 282, 312, 370, 371, 460
neşr	432, 456, 457
kelām-ı menşūr	430, 431
menşūr	456
neşr-i 'ādī	370
neşr-i mürecceẓ	370
neşr-i müsecca ^ʿ	370
nev ^ʿ	458, 554
nevādir	338
nezāhet	216
nidā	123, 130
nisbet	124, 586
nisbet-i ḥaberiyye	117
nisbet-i icābiyye	561
nisbet-i selbiyye	118, 561
nisbet-i gübūtiyye	118
'örf	238
'örf-i 'āmm	237, 238
'örf-i ḥāṣṣ	115, 237
'örf-i luḡat	237
'örf-i naḥv	237
'örf-i şer ^ʿ	237
raḳīk	428, 429
raḳtā	280
recez	400
recül	573
reddü'l-'acüz 'ale'ş-şadr	158, 159, 222
redif	399, 559
remel	252, 400
remz	145, 199, 287
resm-i tāmm	573
revī	154, 397, 398, 400, 559, 574
ḥurūf-ı revī	260
rıkk	573
rızā	573

ridf	397, 398
risāle.....	573
rubā'ī.....	370, 372, 418, 468, 470, 573
rübāb	404
rücu'	280
şabr	577
şadr	159, 160, 161, 396, 577
safsata	108, 575, 587
şahīh.....	577
sālim.....	574
şalm.....	577
şarf	140, 141, 391
şarfī	574
sebeb	396, 574
esbāb.....	396
sebeb-i hafīf.....	396
sebeb-i şakīl.....	396
sec' 141, 154, 155, 156, 157, 183, 260, 321,	
382, 429, 445, 459, 574	
sec'-i muţarraf.....	156
sec'-i mütevāzī.....	156
sefeh.....	575
selām	576
selāset.....	375, 378, 379, 387
selb.....	118, 124
selbiyye.....	118
selem	576
selh.....	317
selh ü ilmām	316
semā'ī.....	576
sem' de kerāhet	133
serī'	252, 400, 401
serī'ü'z-zevāl.....	579
sermedī.....	575
şıdk.....	118
sırkat	305, 306, 311, 316, 423, 575
sırkat-i maḥẓ	306

siyer.....	169
sūr.....	576
şübüt.....	118, 124, 125
südāsī.....	575
sühūlet	360
şülāşī.....	567
sünnet	561, 563
sütün	396
şaḥş	573
şā'ir.....	131, 324
şarkī.....	423
şart	576
şāygān.....	399
şāzz.....	576
şehh	561
şems.....	296
şer'	576
şey	577
şibh-i iştikāk.....	159
şī'r. 257, 277, 370, 385, 386, 387, 391, 395,	
400, 409, 410, 422, 423, 431, 433, 434,	
456, 466, 576, 577	
şu' rā	432
ta' accüb	127, 566
ţā'at.....	578
tafdīl-i meşrūt.....	299, 300
taḥallüş	162, 163, 460, 461
taḥarri'	564
taḥkīk.....	564
taḥkīkī haber.....	119
taḥrīf.....	564
taḥşış.....	562, 584
taḥyir	216, 218
taḥdīm.....	139, 265, 344
ta' kīd.....	134, 135, 157, 225, 344, 566
ta' kīd-i ma'nevī	135
takrīr	127

takṣīm.....	318	tebyīn.....	304
taḳṭīʿ.....	251, 253, 401, 402	tecāhül-i ʿārif.....	226, 227
taḳyīd.....	139	tecānüs-i ḳalb.....	153
ṭaleb.....	117, 128, 129, 130	tecnīs.....	146, 344
ṭalebī.....	123	tecnīs-i ḥaṭṭī.....	153
ṭalebī ḥaber.....	121	tecnīs-i ḳalb.....	152, 153
ṭaleb-i taṣavvur.....	124, 125	tecnīs-i ḳalb-i küll.....	152
ṭaleb-i taṣdīḳ.....	124, 125	tecnīs-i muḥarref.....	148
taʿlīl.....	565	tecnīs-i muḳāriʿ.....	563
taʿmiye.....	287, 288, 365	tecnīs-i nāḳış.....	149
tanẓīr.....	250	tecnīs-i taḥrīf.....	564
ṭarab.....	578	tecnīs-i tāmm-i mümāsil.....	146
taʿrīf.....	139, 573	tecnīs-i taṣḥīf.....	564
tārīḥ.....	365, 366, 367, 368, 369, 457, 458, 473	tecnīs-i taṣrīf.....	563
tevārīḥ.....	367	tecrīd.....	325
taʿrīz.....	144, 198, 199, 200	tecrīd-i ğayr-i maḥẓ.....	325
taʿrīz-i kināye.....	200	tecrīd-i maḥẓ.....	325
taʿrīz-i mecāzī.....	200	tedbīc.....	272
tarṣīʿ.....	154, 156, 564	tedbīrün bi'l-Ḥaḳḳ.....	582
taṣavvuf.....	449	tedḳīḳ.....	564
taṣavvur.....	124, 125, 565	tefāvuk.....	289
taṣdīḳ.....	124, 125, 565	tefennün.....	214
taṣdīr.....	158	tefeʿʿül.....	130, 301, 302
taṣḥīf.....	336, 565	tefrīḳ.....	246
taṣrīḥ.....	198	tefrīt.....	326, 327, 329
taṭayyur.....	302	tefsīr.....	566, 584
tatbīḳ.....	565	tegazzül.....	162
taṭvīl.....	157, 204, 382, 439, 583	tehalhul.....	564
taṭvīl-i kelām.....	381	tehdīd.....	128, 129
ṭavīl.....	400, 401	tehekküm.....	122, 128, 165, 215, 219, 220
taʿyīn.....	124, 125	teʿḥīr.....	139, 265, 344
taʿyīn-i müsned.....	125	tehnīyet.....	214, 215
ṭayy.....	578	tehzīb.....	256, 257, 344
taʿziyet.....	214, 215	tehzīb.....	256
taẓmīn.....	258, 259, 262, 431	tekāfūʿ.....	210, 565
taẓmīn-i müzdevec.....	192, 565	tekellüm.....	167
teʿassüf.....	565	teʿkīd.....	120, 121, 123, 138, 222, 223, 562,

tekrār	206, 235, 236
tekrīr	206
telbiye	145
telmīh	468
telmīh	145, 247, 248, 249, 250, 272, 333
telvīh	198, 199
temeddüh	282
temennī	117, 123, 124
temsīl	336, 337, 338, 343
tenāfür	131, 132, 134, 566
tenāfür-i hurūf	131, 133, 140
tenāfür-i kelimāt	134, 140
tenāfür-i kelime	131
tenākuş	566
tenākuş	201
tenkīr	139
tenkīş	265, 268
tenkīt	271
tensīk	353
tensīk-i şıfāt	566
tenvīn	402
tenzīl	119, 120, 566
tenzīlī haber	119
terādūf	113, 114, 564
tercī ^c	370, 372
tercīh üzre tercīh	181
terdīd	235
tereccī	124
terhīm	444, 564
terk	139
terkīb	372
terşīh	345
tertib	342
tertib-i elfāz	134
tertib-i ma‘anī	134
tescī ^c	344

te’sīs	397, 398
teslīm	564
tesviye	129
teşābüh	146
teşbīb	372
teşbīh	141, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 205, 206, 310, 337, 339
teşbīh-i ḥakīkī	172
teşbīh-i ihtilāf	172
teşbīh-i ihtirāz	177
teşbīh-i istidlāl	177
teşbīh-i istignā	176
teşbīh-i ittiḥād	172
teşbīh-i maḳbūl	179
teşbīh-i maḳlūb	179
teşbīh-i mecāzī	172
teşbīh-i mekniyyün-‘anh	178
teşbīh-i merdūd	179
teşbīh-i nefy	175
teşbīh-i taḳviye	175
teşbīh-i temennī	176
teşbīh-i zımnī	178
teşe’üm	302, 303
teşrī ^c	332, 566
tetābu‘-i izāfāt	136, 137, 163
teṭābuk	210
tetmīm	200
tetmīm-i ma‘nā	200
tevārūd	316
tevātür	567
tevbe	567
tevbīh	126
tevcih	168, 231, 232, 566
tevekkül	567
tevfīk	566
tevḥīd	567
te’vīl	168, 448, 449, 450, 563, 584

tevriye	168, 169, 170, 198, 272	yakîn.....	105, 555, 561, 569, 587
tevşih.....	220, 222, 566	yakîniyyât.....	105, 107
tezâdd.....	213, 565	yemîn.....	587
tezyîl	222	za‘f-ı te‘lîf.....	134, 577
tibāk	210, 211, 212, 213, 565	za‘îf.....	576
tibāk-ı hâkikiyye.....	210, 211	zamîr	112
turfe.....	338	zann	578
türkî.....	423	zanniyyât	107
ustukussât.....	558	zarfiyye.....	578
uşul.....	558	zarûret	577
uşul-i dîn.....	240	zât.....	573
ümmü’l-kitâb.....	560	zâtî.....	586
üslûb-i hâkîm	286	zecr	400
vâcibü’l-vücûd	112, 586	zekât	574
vâfir.....	400	zemm.....	229, 236, 244, 285, 330, 451
va‘îd	127	zevk	573
vakf.....	586	zevk-i selîm.....	132
vaşf.....	236	zeyl.....	222, 223
vaşl.....	139, 398, 586	zihâr.....	578
vâv-ı ‘âtıfe.....	390	zîmnî.....	177
vaz‘.....	109, 110, 112, 113	zihn.....	573, 579
vâzı‘	110, 114	zîkr	134, 139
vâzı‘-ı lûgat.....	109, 110	zimmet.....	573
vaz‘-ı aşlî	564	zulm.....	578
vaz‘-ı evvel	114, 115	zulmet.....	578
vecd.....	586	zu‘m.....	574
vech-i şebih.....	171, 175, 180	zühd.....	574
vech-i teşbih.....	180	zü’l-kâfiyeteyn.....	370, 371, 372, 399, 566
vehmiyyât	108, 575, 587	iki kâfiyeli.....	372
velâyet.....	586	bk. fıtrıyyât القضايا قياستها معها	
veted.....	396		
evtâd	396		
veted-i mecmû‘	396		
veted-i mefrûk	396, 577		
vezn.....	244, 370, 371, 372, 373, 397		
evzân.....	395		
vicdâniyyât.....	106, 555		

SONUÇ

Mustafa İzzet'in *Def'ü'l-Meşālib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kâtibi*'ni konu edinen bu tez çalışmasında, müellifi tarafından edebiyat kitabı olarak nitelenen söz konusu eserin, belâgat (maânî, beyân, bedî), inşâ, nakd-i şiiir/karz-ı şiiir ve aruz ilimlerini ele alan kapsamlı bir eser olduğu tespit edilmiştir. Mustafa İzzet tarafından herhangi bir bölümlendirme yapılmamış olmasına rağmen, ele aldığı konuların incelenmesi sonucunda *Def'ü'l-Meşālib fî Edebi's-Şā'ir ve'l-Kâtib*'in dört kısımdan oluştuğu görülmüştür.

“Yakîniyyât” başlığından “Terādüfüñ ta'rîfî” başlığı da dâhil olmak üzere buraya kadar olan kısımda değinilen hususların doğrudan edebî ilimlerin konularına dâhil olmadıkları görülmüştür. Müellifin, okuyucuyu esere hazırlamak maksadıyla tertip ettiğini düşünerek “Mukaddime” olarak adlandırdığımız bu kısmın telifinde *Menâzirü'l-İnşâ*' adlı eserin mukaddimesinden istifade ettiği tespit edilmiştir.

“Kelâmîñ İhbâr ve İnşâ Kısımalarına İnķisāmı” başlığından “Şan'at-ı Tārîḥ” başlığına kadar olan kısımda, edebî ilimlere dâhil edilen belâgat ilimlerine (maânî, beyân, bedî) ait konuların işlendiği görülmüştür. Bundan dolayı “Belâgat” olarak adlandırılan bu kısımda konuların herhangi bir sınıflandırmadan yoksun bir şekilde sunulması, eseri belâgatte ediplerin ekolü veya klâsik edebî tenkit eserlerine yaklaştırmıştır. Ayrıca yine aynı kısımda maânî ilmi konularına yer verilmesi ve her konunun sınırlı sayıda örnekle açıklanması, eseri klâsik belâgat ekolüne yaklaştırmıştır. Mustafa İzzet'in, eserinin bu kısmının telifinde, klâsik belâgat ekolüne mensup *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telhîs ve'l-Mutavvel* den ve müellifi bir Arap edibi olan *Hizânetü'l-Edeb ve-Gâyetü'l-Ereb*'den istifade etmiş

olması *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib*'in her iki ekolden izler taşımasının en büyük sebebidir. Mustafa İzzet'in bu kaynak tercihi eserini zengin bir konu içeriğine kavuşturmuş, fakat bunun yanında, bazıları farklı isimlendirmelerle olmak üzere aynı konunun birden fazla tekrar edilmesine sebep olmuştur.

Def'ü'l-Mesâlib'in “Kelâmîñ Takşîmi Beyânındadır” başlığından “İhtâr-ı Haîr” başlığına kadar olan kısmında ise klâsik dönem Müslüman edebiyatlarının tenkit teorileri mahiyetinde olan inşâ, nakd-i şiir/karz-ı şiir ve arûz ilimlerine ait konuların işlendiği tespit edilmiştir. Mustafa İzzet'in bu kısmın yazımında *Menâzirü'l-İnşâ*' ve *el-Meselü's-Sâ'ir fî Edebi'l-Kâtib ve's-Şâ'ir* adlı inşâ ve nakd-i şiire dair yazılmış eserlerden istifade etmiş olması yukarıdaki tespiti doğrular mahiyettedir. İnşâ, nakd-i şiir ve aruza ait konuların birbirine karışık olarak verilmesi bu üç ilme ait konuların tek bir kısımda toplanmasını gerekli kılmıştır. Söz konusu üç ilmin Klâsik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarını değerlendirmek için gerekli ölçütleri içermesinden dolayı bu kısma “Klâsik Edebî Tenkit Teorileri” başlığı verilmiştir.

İnşâ, nakd-i şiir ve arûz ilim dallarına dair yapılan inceleme çalışmalarında ve bunları konu edinen eski harfli Türkçe metinlerin tenkitli neşirlerinde, söz konusu ilim dallarının belâgat ilimleri ile birbirine karıştırıldıkları gözlemlenmiştir. Bu karmaşaya, uygulamaya yönelik amaçlarla yazılan klâsik tenkide dair eserlerin, kendilerini teorik bir zemine yerleştirmekten uzak olmaları ve kimi konularının (muhassinât/edebî sanatlar) belâgat eserlerinde ele alınan konularla ortak olması sebep olmuştur. Bu tür eserlere bakıldığında, belâgat ilimleri dâhilinde ele

alınmayan farklı konu başlıklarını da (nesir ve şiirin nitelikleri, türleri, üstatları gibi) içerdikleri görülmüştür. *Def‘ü’l-Meşālib fî Edebi’s-Şā‘ir ve’l-Kātib*’in “Klâsik Edebî Tenkit Teorileri” kısmı, bu teorilerin belâgat ilimleri dâhilinde ele alınmayan konularını içermektedir. Belâgat ilmiyle ortak olan konular ise eserin “Belâgat” kısmında yer almaktadır.

“Klâsik Edebî Tenkit Teorileri” adı verilen kısımda teorik bilgilerin yanı sıra Mustafa İzzet’in Klâsik Türk Edebiyatı, şairleri, yazarları ve eserleri hakkında az da olsa birtakım değerlendirmelerinin yer aldığını belirtmek gerekir.

Mustafa İzzet, dünyanın çeşitli bölgelerindeki şairlere dair bilgiler verdiği “Kâffe-i Akvâmda Kelâm-ı Mevzûn Mevcûd Olduğu”na dair makâlesinde klâsik dönem Osmanlı şairlerini, “kudemâ”, “evâsıt” ve “müte’ahhirîn” olmak üzere üç sınıfa ayırmıştır. Müellif “Müfâzale-i Şu‘arâ” hakkındaki makâlesinde ise Türkçe’nin önde gelen şairleri olarak Çağatay sahasında Alî Şîr Nevâ’î’yi, Rum sahasında Nef‘î, Nâbî ve Fuzûlî’yi göstermiş, diğer şairlerin ise ikinci ve üçüncü dereceden şairler olduğunu ifade etmiştir.

“Bir kâtip için iktizâ eden husûsât” başlığı altında, başta tarihe dair eserler olmak üzere geçmiş dönemde yazılan mensur eserlerin üslubunu tenkit etmiştir. “Mütekaddimîn”in “tumturaklı” bir üslup kullanarak sec’e gereğinden fazla önem verdiğinden şikâyet eden Mustafa İzzet, sec’li konuşmaya çalışırken meramını doğru düzgün ifade edemeyen kişilerle karşılaştığını da ifade eder.

“Edeb”in mâhiyetini açıklarken hakîkî edibin, güzel ahlâk, iyi huy sahibi olması ve edebî ilimleri yeterince bilmesi gerektiğini ifade eden müellif, kendi zamanında, bu niteliklerden yoksun olup eli kalem tutan herkese “edip”

denmesinden şikâyet etmektedir. “Şâ’ir”in mâhiyetinden bahsederken ise yaşadığı dönemde, bir şairde bulunması gereken bilgi, birikim ve kabiliyetten yoksun olanların, yazdıkları şiirleri imkân buldukları her yerde okuyarak insanları rahatsız ettiklerinden şikâyet etmiştir.

Mustafa İzzet, “Ma’ânî Üzere Hükm İtmenin Ahvâli” başlığında ise edebî eserlerin yorumlanmasını ele alarak Hâfız-ı Şîrâzî ve Mevlânâ’nın şiirlerine, delil olmaksızın tasavvufî mânâlar yüklenemeyeceğini savunmuştur.

Müellifin eserine “zeyl” olarak eklediği sözlükte tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, dil, edebiyat, felsefe, mantık, matematik, astronomi ve tıp ilim dallarına ait terimlere yer verildiği tespit edilmiş, bu terim sözlüğünün kaynağının Seyyid Şerif Cürcânî’nin *et-Ta’rîfat* adlı eseri olduğu belirlenmiştir.

Mustafa İzzet’in ele aldığı konularda Türkçe’nin yanı sıra Arapça ve Farsça örneklerle de açıklamalar yapmış olması sebebiyle, tezimize konu olan eseri, Klâsik Türk Edebiyatı alanında olduğu gibi klâsik Arap ve Fars Edebiyatları alanlarında da önemli bilgiler taşımaktadır. Ayrıca eserde ele alınan konuların birçoğuna *Kur’ân-ı Kerîm* ayetlerinden şahitler getirilmesi *Def’ü’l-Mesâlib*’e, *Kur’ân* tefsiri üzerine yapılan çalışmalarda başvurulabilecek bir kaynak niteliği kazandırmıştır. Bunlara ilaveten eserde bazı maddelerin örneklendirilmesinde, bazen siyasi tarihten bazen edebiyat tarihinden kısa hikayeler ve anekdotlar aktarılması, ilgili ilim dalı ve branşlardaki öğretim üyesi ve öğretmenlere edebî sanatların öğretiminde ve edebiyat tarihi anlatımında farklı bir yöntem sunmaktadır.

Kaynaklar

Referans Kaynakları

A Dictionary of Urdu, Classical Hindi, and English, mlf. John Thompson Platts. Londra: W.H. Allen & Co., 1884

el-A'lam, mlf. Hayreddin Zirikli. 8 cilt Beyrut: Dar al-Ilm li'l-Malayin, 2002.

Asırlar Boyu Tarih Seyri İçinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük (Kubbealtı Lugatı), mlf. İlhan Ayverdi, Hayri Bilecik, Mustafa Tahralı, Fahrünnisa Bilecik. 4 bs. 3 cilt İstanbul: Kubbealtı, 2011.

el-Buḥalā, mlf. Hatîb el-Bağdâdî. Beyrut: al-Jaffan wa al-Jabi ve Dar İbn Hazm, 2000.

el-Cāmi'ü'l-Müsne'di's-Şaḥîḥi'l-Muḥtaşar, mlf. Muhammed b. İsmail Buhârî, haz. Muhammed Züheyr bin Nâsır el-Nâsır. 9 cilt Beyrut: Dar Tawq al-Najah, 1422.

Dilbilim Sözlüğü, mlf. Kâmile İmer, Ahmet Kocaman, A. Sumru Özsoy. Boğaziçi Üniversitesi, 2011.

Ġarîbü'l-Ḥadîs li'l-Ḥaṭṭâbî, mlf. Hattâbî. 3 cilt Beyrut: Dar al-Fikr, 1982.

Ḳāmūs-ı 'Oşmānî, mlf. Mehmed Salâhi. 2 cilt İstanbul: Ahmed Muzaffereddin, 1313-1322.

Ḳāmūsü'l-A'lam, mlf. Şemseddin Sâmi. 6 cilt İstanbul: 1306.

Keşfü'l-Ḥafā, mlf. İsmail b. Muhammed Aclûnî, haz. Abdülhamid Hindâvî. 2 cilt Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2000.

Kürd ve Kürdistan Ünlüleri (Meşâhir-i Kurd u Kurdistan), mlf. Mehmed Emin Zeki Bey. Stockholm: Apec & Öz-Ge, 1998.

Lugāt-nāme-i Dihḥüdā, ed. Ali Ekber Dihḥüdā. Tahran: Dehkoda Lexicon Institute International Center for Persian Studies. <http://www.loghatnaameh.org>.

Mantık Terimleri Sözlüğü, mlf. Talha Hakan Alp. Mantık. İstanbul: Yasin, 2010.

Ma'rifetü's-Şaḥābe, mlf. Ebû Nuaym el-İsfahânî, haz. Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. 7 cilt Riyad: Dar al-Watan, 1998.

- Mevsū'atu Keşşâfi İştilâhâtî'l-Fünûn ve'l-'Ulûm*, mlf. Tehânevî. 2 cilt Beyrut: Maktabah Lubnan Nashirun, 1996.
- Mevzû'âtü'l-Kübrâ*, mlf. Ali el-Kârî, haz. Muhammed Sebbâğ. Beyrut: Dar al-Amanah ve Muassasah al-Risalah, 1971.
- el-Mevzû'ât li's-Şâgânî*, mlf. Radıyuddin Sâgânî. Şam/Beyrut: Dar al-Ma'mun li-al-Turath, 1405.
- Mişkâtü'l-Meşâbih*, mlf. Hatîb et-Tebrîzî. 3 cilt Beyrut: al-Maktaba al-İslâmî, 1985.
- el-Mu'cemü'l-'Arabiyyi'l-Ḥadîs Arapça-Türkçe Sözlük*, mlf. Serdar Mutçalı. İstanbul: Dağarcık, 1995
- Mu'cemü'l-Muṣṭalahâtî'l-'Arabiyye fi'l-Luğa ve'l-Edeb*, mlf. Kâmil el-Mühendis ve Mecdî Vehbe. Beyrut: Maktaba Lubnan, 1984.
- Mu'cemü'l-Muṣṭalahâtî'l-Belâgiyye*, mlf. Ahmed Matlûb. 3 cilt Bağdat: Irak İlim Akademisi, 1983.
- Müsnedü'l-İmâm Ahmed bin Hanbel*, mlf. Ahmed b. Hanbel, haz. Şu'ayb el-Arna'ût ve Âdil Mürşid. Beyrut: Muassasah al-Risalah, 2001.
- el-Müsnedü's-Şahîhî'l-Muhtaşar (Şahîhü Müslim)*, mlf. Müslim b. Haccâc. 5 cilt Beyrut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi.
- Müsnedü's-Şihâbi'l-Kudâ'î*, mlf. Kudâ'î. Beyrut: Muassasah al-Risalah, 1986.
- Nawdaranî Kurd*, mlf. Mîr Besirî. Süleymaniye: Serdam: 2002.
- Sicill-i Osmânî Zeyli*, mlf. Mehmed Zeki Pakalın. 19 cilt Ankara: TTK, 2008.
- Sicill-i Osmânî*, mlf. Mehmed Süreyyâ. 6 cilt İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 1996.
- Sünenü Ebî Dâvûd*, mlf. Ebû Dâvud, haz. Şuayb el-Arnaut ve Muhammed Kâmil Karabelli. 7 cilt Şam: Dar al-Risala al-'Alamiyya, 2009.
- Sünenü İbn Mâce*, mlf. İbn Mâce, haz. Şuayb el-Arnaut, Âdil Mürşid, Muhammed Kâmil Karabelli ve Abdullatif Hırzullah. 2 cilt Şam: Dar al-Risala al-'Alamiyya, 2009.
- Sünenü'd-Dârimî*, mlf. Abdullah b. Abdurrahman Dârimî, haz. Hüseyin Selîm Esed Dârânî.

Riyad: Dar al-Mughni, 2000.

Sünenü't-Tirmizî, mlf. Tirmizî. Beyrut: Dar al-Garb al-İslâmi, 1998.

el-Ükyânûsu'l-Basîf fî Tercemeti'l-Şâmûsi'l-Muḥîṭ (Kâmûs), mlf. Mütercim Âsım. 3 cilt
İstanbul, 1305.

Diğer Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 00839/7479.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 00927/73503.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 00965/76263.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 01099/86158.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. *İrâdeler: Defter-i Hâkânî [İ.DH.]*, 00990/78156

“Diplomatik, İslâm Devletlerinde Diplomatik.” *DİA* IX, 360-63. İstanbul: İSAM, 1994.

Abdünnâfi İffet, çev. *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telḥîs ve'l-Muṭavvel*, mlf.
Teftâzânî. 2 cilt, C I Bosna: Abdükâdir ve Halim Efendi, 1289.

Abdünnâfi İffet, çev. *en-Nef'ü'l-Mu'avvel fî Tercemeti't-Telḥîs ve'l-Muṭavvel*, mlf.
Teftâzânî. 2 cilt, C II İstanbul: Abdünnâfi İffet, 1290.

Ahfeş el-Evsat. *Kitābü'l-Kavāfî*, haz. İzzet Hasan. Şam: Suriye Arap Cumhuriyeti Kültür,
Turizm ve Millî Eğitim Bakanlığı, 1970.

Ahmed Cevdet Paşa. *Belâgat-ı Osmâniyye*, haz. Turgut Karabey ve Mehmet Atalay.
Ankara: Akçağ, 2000.

Ahmed Hamdi Şirvânî. *Belâgat-ı Lisân-ı 'Osmâni*. İstanbul, 1293.

Ahmedî Dârânî, Alî Ekber ve Ekrem Herâtyân. “Destürü'l-Kâtib fî Ta'yîni'l-Merâtib.”
Ayene-ye Miras, S 41 (01 Tîr 1387): 219-33.

Ali Şîr Nevâî. *Xamsa: Layli va Majnun*, haz. T. G'afurjonova, ed. S. G'aniyeva. C IX,
Mukammal Asarlar To'plami. Taşkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar
Akademiyasi, 1992.

- Alp, Talha Hakan. Giriş. *Mantık*, mlf. Esfîrûddin el-Ebherî ve Talha Hakan Alp, 1-12. İstanbul: Yasin, 2010.
- Apak, Adem. “Şuûbiyye.” *DİA* XLIV, 244-46. İstanbul: İSAM, 2010.
- Ateş, Ahmed. Mukaddime. *Kitāb Tarcumān al-Balāğa*, mlf. Muhammed b. ‘Omar ar-Rādūyānī
- Attar, Aygün. “İran’ın Farslaşma Süreci ve Bu Süreçte Farsçanın Rolü.” *Erdem*, S 52 (2008): 1-39.
- Aydoğan, Saliha. İnceleme. *Mîzânü’l-Edeb*, mlf. Diyârbakırlı Sa’id Paşa. İstanbul: Kitabevi, 2009, xii-xlii.
- Baktır, Mustafa. “Suffe.” *DİA* XXXVII, 469-70. İstanbul: İSAM, 2009.
- Bedevî, Ahmed Ahmed. *Ususu’n-Nakdi’l-Edebî ‘İnde’l-‘Arab*. Kahire: Nahdet Misr, 1996.
- Behn, W. “Bābān.” *Encyclopædia Iranica*, Çevrimiçi Yayım. New York, 1996. <http://www.iranicaonline.org/articles/baban-2>.
- Bilgegil, M. Kaya. *Edebiyat Bilgi ve Teorileri 1: Belâgat*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1980.
- Bolelli, Nusrettin. *Belâgat (Beyân-Me’ânî-Beyân-Bedî’ İlimleri Arap Edebiyatı)*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Bozkurt, Nebi. “Medrese.” *DİA* XXVIII, 323-27. Ankara: İSAM, 2003.
- Câhiz. *el-Beyân ve’t-Tebyîn*. Beyrut: Dar al-Maktabah al-Hilal, 1423.
- Câmî. *Fâtihatü’ş-Şebâb*. Bozorgtarin Ketâbkhâne Alaktrunik She’r va Adab-e Pârsi (Dorj 4). Tahran: Mehr Argham Rayaneh, 2011
- Celâleddin Vatvât. *Gurerü’l-Haşâ’ışl’l-Vâzıha ve-Urerü’n-Neķā’izi’l-Fâzıha*, İbrâhim Şemseddin. Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiah, 2008.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *‘Arüzü’l-Varaka*, haz. Muhammed el-İlmî. Mağrip: Dar al-Thaqafa, 1984.
- Cündî, Ali. *Fennü’l-Cinās*. Beyrut: Dar al-Fikr al-Arabi, 1954.

- Cürcânî, Seyyid Şerif. *et-Ta'rifât*. Beyrut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah, 1983.
- Çetin, Nihad M. "Arap; Yazı, Dil, Edebiyat." *DİA* III, 276-301. İstanbul: İSAM, 1991.
- Çetin, Nihad M. "Şiir." *İA* XI, 530-42. İstanbul: MEB, 1979.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Sarf*. İstanbul: İFAV, 2012.
- Çörtü, Mustafa Meral. *Arapça Dilbilgisi Nahiv*. İstanbul: İFAV, 2011.
- Dayf, Şevki. *el-Fenn ve-Mezâhibuhû fî'n-Nesri'l-'Arabî*. 13 bs. Kahire: Dar al-Maarif.
- Derdiyok, İ. Çetin. "Ahmed Dâ'î'nin Teressül'ü." *Toplumsal Tarih* I, S 6 (1994): 56-59.
- Dûrî, Abdülaziz. "Divan." *DİA* IX, 377-81. İstanbul: İSAM, 1999.
- Durmuş, İsmail. "İnşâ." *DİA* XXII, 334-36. İstanbul: İSAM, 2000.
- Durmuş, İsmail. "Nesir." *DİA* XXXIII, 6-8. İstanbul: İSAM, 2007.
- el-Ebherî, Esîrüddin ve Talha Hakan Alp. *İsagoci Tercümesi*. Mantık, haz. Talha Hakan Alp. İstanbul: Yasin, 2010.
- Eğri, Sadettin. "Edebiyatta Bedîyyeler ve Bir Kasîde-i Masnû'a İncelemesi." *Bilig* , S 65 (2013).
- Emiroğlu, İbrahim. *Klâsik Mantığa Giriş*. Ankara: Elis, 2012.
- Enverî, Evhadüddin. *Dîvân-ı Enverî*. Bozorgtarin Ketâbkhâne Alaktrunik She'r va Adab-e Pârsi (Dorj 4). Tahran: Mehr Argham Rayaneh, 2011.
- Er, Rahmi. "Tenkit, Arap Edebiyatı." *DİA* XL, 458-61. İstanbul: İSAM, 2011.
- Eren, Cüneyt. *Peygamberimize Adanmış Manzumeler Bediyyat*. İstanbul: Sütun, 2005.
- Erkal, Abdulkadir. *Divan Şiiri Poetikası (17. Yüzyıl)*. Ankara: Birleşik, 2009.
- Ertem, Rekin. "Elifbâ." *DİA* XXI, 39-49. İstanbul: İSAM, 1995.
- Fazlıoğlu, Şükran. "Vaz'." *DİA* XLII, 576-78. Ankara: İSAM, 2012.
- Fuzûlî. *Türkçe Divan*, haz. Kenan Akyüz, Sedit Yüksel, Süheyl Beken, Müjgan Cunbur. Ankara: Türkiye İş Bankası, 1958.

- Gümüş, Sadrettin. “et-Ta’rîfât.” *DİA* XL, 29-30. İstanbul: İSAM, 2011.
- Güneş, Halit. “Mehmet Rifat Mecâmîü’l-Edeb Birinci Cilt (İnceleme-Metin).” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2009.
- Gürer, Abdulkadir. “Lem’î’nin Kafiye Risâlesi: ‘Risâletü’l-Kāfiyeti’l-Vāfiye’.” *Türk Dilleri Araştırmaları* XVII (2007): 133-76.
- Gürgânî. *Meşnevî-i Vîs u Râmîn*, haz. William Nassau Lees ve Ahmed Ali. Kalküta: Perris College, 1825
- Hacı İbrâhîm. *Şerh-i Belâğat*. İstanbul, 1301.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah. “Belâğat Ekolleri ve Anadolu Belâğat Çalışmaları.” *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S 8 (1988): 115-27.
- Hâzîmî, Ahmed b. Ömer. *Şerhü’l-Maṭla‘ alâ Metni İṣâğüci*. al-Maktaba al-Shamela 3.48. Riyad: al-Maktaba al-Rawda, 2011. <http://shamela.ws/index.php/book/36124>.
- Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XVII, S 1 (2008): 25-46.
- Hillî, Safiyyüddin. *Dîvānu Şafiyyü’d-dîn el-Hillî*, haz. Kerem el-Bustânî. Beyrut: Dar Sader, 1962
- Hüseyin Râcî. *Telhîşü’l-İnşâ*. İstanbul, 1313.
- İbnü’l-Esîr. *el-Meşelü’s-Sâ’ir fî Edebi’l-Kâtib ve’s-Şâ’ir*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd. 2 cilt Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 1420.
- İbn Hicce. *Hizānetü’l-Edeb ve-Ġāyetü’l-Ereb*, haz. İsmâ Şakyû. 2 cilt Beyrut: Dar al-Bihar ve Dar al-Maktabat al-Hilâl, 2004.
- İbn Hicce. *Hizānetü’l-Edeb ve-Ġāyetü’l-Ereb*, haz. Salâhaddin Hevvârî. 2 cilt Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2006.
- İbn Hişâm. *Şerhü Kâtrü’n-Nedâ ve-Bellü’s-Şadâ*, haz. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Saydâ-Beyrut: al-Maktaba al-Asriyyah, 2012.
- İbnü’l-Kâmil, Muhammed Abdurrahmân. *Tertîb-i Cedîd Belâğat-ı ‘Osmâniyye*. İstanbul: Asr Kütübhanesi, 1309.

- İbn Ma'sûm. *Envârü'r-Rebî' fî Envâ'î'l-Bedî'*. al-Maktaba al-Shamela 3.48. Riyad: al-Maktaba al-Rawda, 2010. <http://shamela.ws/index.php/book/5446>.
- İnalcık, Halil. "Klâsik Edebiyat Menşei: İranî Gelenek, Saray İşret Meclisleri ve Musâhib Şâirler." *Türk Edebiyatı Tarihi*, ed. Talât Sait Halman ve Osman Horata. İstanbul: KYGM, 2007.
- İnalcık, Halil. *Devlet-i 'Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar*. 2 cilt, C I İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2010.
- İpşirli, Mehmet. "Medrese, Osmanlı Dönemi," *DİA* XXVIII, 327-33. Ankara: İSAM, 2003.
- Kâânî-i Şîrâzî. *Dîvân-ı Hakîm Kâ'ânî-i Şîrâzî*, haz. Emir Hüseyin Sâni'î. Tahran: Entesharat Negah, 1380
- Kaçalin, Mustafa. "Galat." *DİA* XIII, 300-03. İstanbul: İSAM, 1996.
- Kafesoğlu, İbrahim. "Selçuklular." *İA* X, 353-416. Eskişehir: MEB, 2001.
- Kallek, Cengiz. "Kudâme b. Ca'fer." *DİA* XXVI, 311-312. Ankara: İSAM, 2002.
- Kanar, Mehmet ve Rıza Kurtuluş. "İnşâ, Fars Edebiyatı." *DİA* XXII, 337-38. İstanbul: İSAM, 2000.
- Kara, Mustafa. "Tekke." *DİA* XL, 368-70. İstanbul: İSAM, 2011.
- Karaarslan, Nasuhi Ünal. "İbn Hicce." *DİA* 20, 65-66. İstanbul: İSAM, 1999.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-Zûnûn*. 6 cilt Bağdat: Maktaba al-Muthanna, 1941.
- Kazvînî, Hatîb. *Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*, çev. Muhammed b. Muhammed Altıparmak, haz. İsmet Şanlı. Ankara: Ürün, 2010.
- Köprülü, M. Fuad. "Aruz, Arap Aruzunun Diğer İslâmî Edebiyatlara Tesiri." *İA* 1, 634-53. Eskişehir: MEB, 2001.
- Kudâme b. Ca'fer. *Nağdü's-Şî'r*. İstanbul, 1302.
- Kurtuluş, Rıza. "Tenkit, Fars Edebiyatı." *DİA* XL, 461-62. İstanbul: İSAM, 2011.
- Kutluer, İlhan. "İlim." *DİA* XXII, 123-24. İstanbul: İSAM, 2000.

- Küçükaşcı, Mustafa Sabri. “Kâtip.” *DİA* 25, 49-53. Ankara: İSAM, 2002.
- Mahmûd-ı Gâvân. *Menâzirü'l-İnşâ*. İstanbul, [ty.].
- Mansuroğlu, Mecdud. “Divan.” *İA* III, 595-96. Eskişehir: MEB, 2001.
- Mehdîzâde, Mehdî. “Târihçe-i Münşe'ât der Edeb-i Fârsî.” *Keyhan-e Farhangi*, S 154 (Mürdâd 1378): 64-67.
- Mehmed Rifat. *Kavâ'id-i 'İlm-i İnşâ*. İstanbul: Kitapçı Kasbar, 1308.
- Mehmed Zihni. *el-Mukteḍab Nahv Kısmı*. el-Müntehab ve'l-Mukteḍab. İstanbul, 1303.
- Mihalicî Mustafa. *Zübdetü'l-Beyân*. İstanbul: Dârü's-Şafakati'l-İslâmiyye, 1297.
- Muhammed b. Abdi'l-Hâlik el-Meyhenî. *Destûr-i Debîrî*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1962.
- Mustafa İzzet. *Def'ü'l-Mesâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib*. İstanbul, 1325.
- Mustafa İzzet. *Taşhîhü'l-Ġalaṭât ve'l-Muḥarrefât fî'l-Esmâ' ve'l-Luġât*. İstanbul, 1302.
- Okay, M. Orhan. “Edebiyat.” *DİA* X, 395-97. İstanbul: İSAM, 1994.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Divan Kitap, 2011.
- Örs, Derya. “Şiir, Fars Edebiyatı.” *DİA* 39, 154-55. İstanbul: İSAM, 2010.
- Örs, Derya. “Vatvât, Reşîdüddin.” *DİA* 42, 573-74. İstanbul: İSAM, 2012.
- Özarslan, Ersin. “Harf İnkılabından Önce Neşredilmiş Türkçe İnşa, Kitabet ve Münşeât Kitapları.” *TAED*, S 34 (2007): 63-78.
- Özaydın, Abdülkerim. “İbn Hallikân.” *DİA* 20, 17-19. İstanbul: İSAM, 1999.
- Özdemir, Emin. “İslah Çalışmalarından İlğasına Medreselere İslâmcı Bir Bakış; Sebilürreşad'da Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Uygulamaları.” *Turkish Studies* VIII, S 2 (2013): 201-15.
- Özsoy, A. Sumru. *Türkçe'nin Yapısı I: Sesbilim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi, 2004.
- ar-Râdüyânî, Muḥammed b. 'Omar. *Kitâb Tarcumân al-Balāġa*, haz. Ahmed Ateş. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkiyat Enstitüsü, 1949.

- Recâ'îzâde Mahmûd Ekrem. *Ta'îm-i Edebiyyât*. İstanbul, 1299.
- Reid, James Smith. "Statius, Publius Papinius." *Encyclopædia Britannica* XXV, 811-12. New York: Cambridge Üniversitesi, 1911.
- Roemer, Hans Robert "Inshâ'." *EI2* XII, 41-44. Leiden: E. J. Brill, 1971.
- Saraç, M. A. Yekta. "Osmanlı Döneminde Belagat Çalışmaları." *Türklük Bilgisi Araştırmaları* XXVIII, S 1 (2004).
- Saraç, M. A. Yekta. "Salâhaddin-i Uşşakî'nin Belâgat ile İlgili Eseri ve Bu Eserdeki Edebî Terimler." *TDED* XXXI (2004): 281-318.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: Bilimevi, 2004.
- Sarı, Mehmet Ali. "Harf, Tefsîr." *DİA* XVI, 163-65. İstanbul: İSAM, 1997.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'Ulûm*. Beyrut: Dar al-Kotob al-İlmiyah, 1987.
- Sezer, İsmail Hakkı. "Nakd aş-Şi'r ve Önceki Edebi Tenkit Çabalarına Kısa Bir Bakış." *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S 3 (1994): 89-104.
- Summak, Abdülkadir. "Miftâhu'l-Belâga ve Misbâhu'l-Fesâha -Transkripsiyonlu Metin-." Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi, 1999.
- Süleymân Paşa. *Mebâni'l-İnşâ*. İstanbul, 1289.
- Sümbül-zâde Vehbî. *Dîvân*, haz. Ahmet Yenikale. Kahramanmaraş: Ukde, 2011
- Şaban, İbrahim. "Osmanlı Âlimlerinin Arap Belagatine Dair Eserleri." *Şarkiyat Mecmuası*, S 17 (2010): 107-32.
- Şafak, Yakup. "Sürûrî'nin Bahrü'l- Ma'ârifî ve Enîsü'l-Uşşâk ile Mukayesesi." Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1991.
- Şanlı, İsmet. Giriş. *Telhîs Tercümesi (Tenkitli Metin)*. Ankara: Ürün, 2010.
- Şems-i Kays. *el-Mu'cem fî Me'âyîri Eş'ârî'l-'Acem*. Tahran: Meclis Matbaası, 1935.
- Talû, Mehmet. *İzahlı Tecvid İlmi*. Türkçe - Osmanlıca - Arabça Tecvid İlmi. İstanbul, 1995.

- Taşköprüzâde İsmâeddin Ahmed. *Mevzû'ātu'l-'Ulûm*, çev. Kemaleddin Mehmed. 2 cilt İstanbul: Ahmed Cevdet Paşa, 1313.
- Taşköprüzâde İsmâeddîn Ahmed. *Miftāhu's-Sa'ade ve-Mısbāhu's-Siyāde*. 3 cilt Beyrut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah, 1405.
- Teftâzânî. *el-Muṭavvel: Şerḥü Telḥîşi Miftāh*, haz. Abdülhamid el-Hindâvî. Beyrut: Dar al-Kotob al-Ilmiyah, 2007.
- Tekin, Talat. *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Ankara: KYGM & Simurg, 1995.
- Tokmak, A. Naci. "İran, Edebiyat." *DİA* XXII, 416-24. İstanbul: İSAM, 2000.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*. Ankara: TTK, 1958.
- Tüccar, Zülfikar. "İbn Sellâm el-Cumahî." *DİA* XX, 312-13. İstanbul: İSAM, 1999.
- Yahyâ bin Mehmed el-Kâtib. *Menâhicü'l-İnşâ*, haz. Şinasi Tekin. Harvard Üniversitesi, 1971.
- Yalar, Mehmet. "El-Hatîb El-Kazvînî ve Belâgat İlmindeki Yeri." Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi, 1997.
- Yamaç, Maşuk. "Cumhuriyet Döneminde Medreseler: Alet İlimlerinin Mahiyeti, Önemi ve Tertibi." *Rihle* IV, S 13 (2011): 33-40.
- Yetiş, Kâzım. "Belağat, Rhetorique ve Edebiyat Nazariyesi Sahasında Türkçe Neşredilmiş Kitapların Açıklamalı Bibliyografyası I." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1987), 367-406.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsîler." *DİA*, 31-48. İstanbul: İSAM, 1988.
- Yüksel, Azmi. "Cemâleddin el-Vatvât." *DİA* VII, 315-16. İstanbul: İSAM, 1993.
- Zerrinkub, Abdülhüseyn. "İran'da Nakdüşşiirin Tarihçesi," çev. Mehmet Atalay. *TAED*, S 13 (1999).

Özet

“Mustafa İzzet, *Def‘ü’l-Mesâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib* (İnceleme-Metin-Dizin)” adlı tez çalışması, giriş ve sonucun hâricinde “Edebî İlimler ve Belâgat, İnşâ, Nakd-i Şiir, Arûz, Kafiye İlim Dalları”, “Mustafa İzzet, Hayatı ve Eserleri”, “*Def‘ü’l-Mesâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib*’in Çevriyazılı Metni” ve “Dizinler” olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında İslâm medeniyetinin temel esasları olan medrese, tekke, saray kurumları ve Arap, Fars dillerinin mâhiyeti ve şekillenmelerinde rol oynayan etkenler kısaca ele alındıktan sonra söz konusu şart ve imkânlar dâhilinde gelişen İslâm medeniyetinin dil ve edebiyat algısı üzerinde durulmuştur. Daha sonra İslâm ilim geleneğinde edebî/lisânî ilimler kapsamında değerlendirilen ve *Def‘ü’l-Mesâlib fî Edebi’s-Şâ’ir ve’l-Kâtib* adlı eserin konusunu oluşturan belâgat, nakd-i şiir, inşâ, arûz ve kafiye disiplinlerinden kısaca bahsedilmiştir.

Tezin “Edebî İlimler ve Belâgat, İnşâ, Nakd-i Şiir, Arûz, Kafiye İlim Dalları” adlı birinci bölümünün girişinde İslâm ilim geleneğinde ilimler tasnifi ve edebî ilimlerin bu tasnif içindeki yeri ele alınmıştır. Daha sonra bölümün başlığında belirtilen ilim dallarının oluşumu ve Arapça, Farsça, Türkçe’deki gelişimi ele alınmış; bu ilim dallarına ait başlıca kaynaklar tanıtılmıştır.

“Mustafa İzzet, Hayatı ve Eserleri” adlı bölümde öncelikle teze konu olan eserin müellifi Babanlı Mustafa İzzet’in kimliği, ailesi, yaşantısı ve hayatıyla ilgili ulaşılabilen bilgiler sunulmuştur. Mustafa İzzet’in *Taşhîhü’l-Galaât fi’l-Esmâ’ ve’l-Lugât* adlı eseri hakkında kısaca bilgi verildikten sonra bu teze konu olan *Def‘ü’l-*

Meşâlib fî Edebi's-Şâ'ir ve'l-Kâtib'in kaynakları tanıtılmış ve bu eserle ilgili inceleme ve değerlendirmelere yer verilmiştir.

Metnin çevriyazısının yer aldığı üçüncü bölüm, eserin ihtivâ ettiği konular değerlendirilmek suretiyle üç kısma ayrılmıştır. Bunlar belâgat ilmine dair konuların yer aldığı ilk kısım, klâsik Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının tenkit teorileri hükmünde olan inşâ, nakd-i şiiir/karz-ı şiiir, arûz ilimlerine dair olan ikinci kısım ve terimler sözlüğü mahiyetindeki üçüncü kısımdır.

Tezin dördüncü ve son bölümünde dizinler yer almaktadır. Metinde geçen *Kur'ân-ı Kerîm* ayetlerinin, Hz. Muhammed'in hadislerinin, Türkçe, Arapça ve Farsça şiiirlerin, darbımesellerin, özel isimlerin, terimlerin ayrı ayrı dizinleri verilmiştir.

Tezin sonucunda, *Def'ü'l-Mesâlib*'in mahiyeti hakkında, içeriğinin tahlili ve incelenmesi sonrası yapılan tespitler sunulmuş, eserin çoğu zaman birbirine karıştırılan belâgat, nakd-i şiiir/karz-ı şiiir, inşâ ve arûz ilimlerine ait konuları kapsadığı vurgulanmıştır. Ayrıca müellifin eserinin farklı yerlerinde şair ve ediplere getirdiği tenkitlere işaret edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Belâgat, maânî, beyan, bedî, tenkit, inşâ, nakd-i şiiir/karz-ı şiiir, aruz, kafiye, Mustafa İzzet (Babanlı).

Abstract

The thesis titled “Mustafa Izzat *Dafʿ al-Mathālib fī Adab al-Shāʿir wa al-Kātib* (Analyse-Text-Index)” consist of four parts except the introduction and the conclusion, that are “Literary Sciences and al-Balagha, al-Inshā, Naqd al-Shiʿr, al-ʿArūd, al-Qāfiyah Disciplines”, “Mustafa Izzat, His Life and Works”, “Transcripted Text of *Dafʿ al-Mathālib fī Adab al-Shāʿir wa al-Kātib*” and “Indexes”.

The introduction part elaborates the perception of language and literature in Islamic Civilization which is improved by the basic elements that design this civilization such as essence of madrasah, dargah, palace institutions, Arabic and Persian languages. After that, it briefly mentions the disciplines of al-balagha, naqd al-shiʿr, al-inshā, al-ʿarūd and al-qāfiyah which are considered within the literary sciences (al-ʿulūm al-adabiyyah) and forms the issues of *Dafʿ al-Mathālib fī Adab al-Shāʿir wa al-Kātib*.

In the first part titled “Literary Sciences and al-Balagha, al-Inshā, Naqd al-Shiʿr, al-ʿArūd, al-Qāfiyah Disciplines”, the classification of sciences in the Islamic science tradition and the place of literal sciences (al-ʿulūm al-adabiyyah) within this classification are indicated. Thus, the formation of these disciplines and their development in Arabic, Persian and Turkish languages are discussed, and the major sources about those disciplines are introduced.

The part titled “Mustafa Izzat, His Life and Works” gives initial information about the identity and the personal life of Muṣṭafā ʿIzzat of Baban. After introducing the work of Mustafa Izzat titled *Taṣḥīḥ al-Ġalaṭāt fī al-Asmāʾ wa al-*

Lughāt, the resources of *Daf' al-Mathālib fī Adab al-Shā'ir wa al-Kātib* are introduced and also the analysis and surveys about the work are represented.

The third part that includes transcription of the text is divided into three sections according to content issues; the first section issues 'ilm al-balāgha (the traditional Islamic science that includes issues of semiology, semantics, rhetoric and eloquence), the second section concerns ilm al-inshā, 'ilm naqd al-shi'r, 'ilm al-'arūḍ which can be considered as the critical theories of classical Islamic literatures and third section contains a glossary of terms.

In the forth and the last section of the thesis is the index part that includes all the mentioned Āyahs of The Quran, hadiths of Prophet Muhammad; and also Turkish, Arabic and Persian poems, proverbs and idioms, proper nouns, the terms in the text are indexed separately.

As a conclusion, evaluations about *Daf' al-Mathālib* are presented by analyzing and surveying its content. It underlines that the work contains issues belong to al-balāgha, naqd al-shi'r/qarḍ al-shi'r, al-inshā, 'arūḍ disciplines that are mostly intertwined. On the other hand, Mustafa Izzat's critical reviews about poets and litterateurs are also pointed out.

Keywords: al-balāgha, al-ma'ānī, al-bayān, al-badī', criticism, al-inshā, naqd al-shi'r/qarḍ al-shi'r, al-'arūḍ, al-qāfiyah, Mustafa Izzat of Baban.